

सवितारायस्मृतिसंरक्षण-ग्रन्थमाला ।

कवि-कर्णपूर-गोस्वामिनिर्मितः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

सटीकः

कायनीर्थ-साहित्यशास्त्रि

श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्यण संस्कृतः

स्वरचितया टिप्पण्या समुद्भासितय ।

THE
ALAMKARA-KAUSTUBHA

(A WORK ON SANSKRIT POETICS)

BY

KAVI-KARNAPURA

WITH AN OLD COMMENTARY

EDITED WITH A GLOSS BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA, M. A.

LECTURER, PRESIDENCY COLLEGE CALCUTTA

PUBLISHED BY

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI, BENGAL.

December, 1926

[All rights reserved]

Published by B. N. Sarkar, Hony. Secretary Varendra Research Society, Rajshahi.
Printed by S. Bhattacharya at the Bharat Mihir Press, 2, Bethune Row, Calcutta.

PUBLICATIONS OF
THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,
RAJSHAHI, BENGAL.

I. Society's Own Series.

1. Gaudarajamala—A dynastic History of Bengal from early times to the Muhammadan conquest, (in Bengali). By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 2.

2. Gaudalekhamala—Vol. II.—Inscriptions of the Pala Kings of Bengal, (In Bengali). Text in Nagari characters, with plates, Bengali translation and notes. By Akshay Kumar Maitra, C. I. E., Rs. 3.

3. Do Vol. III. Inscriptions of the Chandra, Varman and Sena Dynasties of Bengal, (In English). Text in Nagari characters with plates, English translation, introduction, and notes. By N. G. Majumdar, (*In the Press*).

4. Taratantra—Text in Nagari characters. Edited by Girischandra Vedantatirtha, with an English introduction by Akshay Kumar Maitra, C. I. E., As. 8.

5. Kasika-Vivarana-Panjika or Nyasa by Jinendrabuddhi. Edited by Srishchandra Chakravarti, Complete in 3 volumes, Vol. I (Adhyayas 1-4), Rs. 9. Also available in 4 separate parts. Vol. II. Pt. 1 (Adhyaya 5), Rs. 2-8. Vol. II. Pt. 2 (Adhyaya 6), Rs. 5. Vol. III (S. M. Series), (Adhyayas 7 & 8), Rs. 6-8.

“Done in a scholarly manner”—H. Jacobi.

“The edition is very good and scholarlike”—Sten Konow.

6. The Indo-Aryan Races (In English)—By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 5.

“A valuable addition to the literature dealing with the origin of the Indo-Aryan peoples.” A. B. Keith (J. R. A. S., 1917).

7 A Catalogue of the Archaeological Relics in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi By Radhagovinda Basak and Dinesh Chandra Bhattacharya, As 12

8 A Descriptive List of Copper plates and Inscriptions in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi. By Niradbandhu Sanjal M A (*In the Press*)

9 Varendra Research Society's Monographs —

No 1—The Nalanda Copper plate of Devapala By N G Majumdar, Rs 1

No 2—Mahasthan and its Environs by Prabhas Chandra Sen (*In the Press*)

II Savita Memorial Series

1 Bhashavritti—a commentary on Panini's Grammar by Purushottamadeva Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs 6

"A scholarly work"—S K Belvalkar

"A very creditable production"—A F R Hoernle

"The editor has carried out his work with care and success"—A B Keith

2 Dhatupradipa—a work on Paniniya Dhatupatha (Sanskrit verbal roots) by Maitreya Rakshita Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs 18

3 Alamkarakaustubha—a work on Sanskrit Poetics by कवि Karnapura Edited by Sivaprasad Bhattacharyya कृतान्त १—६ Rs 38 कृतान्त ७—१० (*In the Press*)

"Excellent edition"—Ganganath Jha

"Edited with great judgment and discrimination"—A B Keith

"The manner in which the work has been edited is to be highly commended"—H Jacobi

4 Prayaschittaprakarana—Texts on expiatory rites by भट्टा Bhavadeva Edited by Gsrishchandra Vedantatirtha Rs 2

श्रीश्रीकविकर्णपूरगोखामिकृतः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

प्रथमकिरणः ।

श्रीश्रीवृन्दावनचन्द्राय नमः ।

यन्वारम्भे स्नाभीष्टदेवतानामगुणकीर्त्तनात्मकं मङ्गलमङ्गीकुर्वन् यन्प्रकारो यन्प्रसन्न
निर्विघ्नं परिमत्प्रिमाशास्त्रे ।

स्नानन्दरससदृशः कृष्णचैतन्यवियहो जयति ।

आपांमरमपि कृपया सुधया स्रपयाम्बभूव भूमौ यः ॥ १ ॥

टीका ।

श्रीश्रीराधाकृष्णार्था नमः ।

अचैतप्रकटीकृतो नरहरिप्रेष्ठः स्वरूपप्रियो

नित्यानन्दसखः सनातनगतिः श्रीरूपद्वत्कृतनः ।

लक्ष्मोप्राणपतिर्गदाधररघोज्ञाधी जगन्नाथभूः

साङ्गोपाङ्गमपार्पद्ः स द्रवतां देवः शचोन्नन्दनः ॥

टिप्पणी (मौक्तिकावली) ।

श्रीश्रीरामचन्द्रो विषयतेतराम् ।

कृतावासाभ्यासा हृदयकमले प्रोष्कृतमले

गिरां सारे पारेलङ्किमगहने देवमवने ।

पुनावाऽशां भासा नियतशुचिना मोहमलिनाः

सदाऽन्नाता माता निखिलजगतां काऽपि रमताम् ॥

मेघश्यामोऽघ नरक शम्भो प्रेममाघुर्धरामो

दीप्यन्नामद्वितसलजितकारिण्यर्ककारिकामः ।

(१) 'श्रीश्रीश्रीरविचुञ्जयति' इति (ग) (घ) पुलकयोः, 'श्रीश्रीराधाकृष्णार्था नमः' इति (घ) पुलके,

'श्रीश्रीरामचैतन्यचन्द्राय नमः' इति (ङ) पुलके ।

प्रत्येस्याभिधेयमप्युपमाऽलङ्कारेण दर्शयति—ध्वनिरिवेति । ध्वनिरुत्तम-
काव्यतेत्त्वं व्यञ्ज्यभूतं यत् किमपि । स कीदृशः ? प्रतिशयितौ पदपदार्थौ
येन, पदपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः । सुहु पश्यन्तीति सुदृश आलङ्कारिकाः;
तेषां दृशि ज्ञाने देन व्यञ्जनादृष्टिः प्रभवति प्रभुर्भवति ।

किञ्च ध्वनिर्नादन्नञ्च । तदुक्तम्—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः

पद्यात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्ध्युद्धमध्यमाख्यः । *Sankaracharya—
Prapanchasaaratantra
Patala III (Verse 43)*
वक्त्रे वैखर्य्यय रुसदिपोरस्य जन्तोः सुपुम्ना-
वहस्तस्माद्भवति पवनप्रैरितो वर्षसहः (ख) ॥

‘नि’ व्यभिभवे इति पराभवरार्थकनिघातुः सकर्मकः, अतस्तद्वाहसार्थमाह—
जयतीति । खनिद्यो योऽपकर्षबोधस्तदुक्तनशापारो नमस्कार इति नमस्कारलक्षणम् ।
अत्र तु खनिचर्या उल्लर्षबोधकाले तुल्यवित्तिविद्यतान्धायेन खसिन्नपकर्षबोधो जायते,
तार्हश्रीशोनुकूलयापिरे (4) ‘जयती’ति प्रयोगः । तत्कर्मैत्यकारस्यापि वाचनिकनमस्कार-
सिद्धिरिति भावः । ‘पदं यथवित्तिनायस्यानलक्षाङ्गिवस्तुध्वि’त्यभिधानात् ‘पदं’शब्दोऽत्र
वैकुण्ठादिस्थानविशेषवाचकः । तथा ‘पदार्थं’शब्दोऽपि वास्तववस्तुभूतप्रधानन्दरूपपदार्थ-
विशेषवाचकः । ताभ्यां पदपदार्थाभ्यां सकाशाद्योऽपिश्रय उल्लर्षस्तदिश्रिष्टः । तथाच
पदपदार्थाभ्यां सकाशादवित्तिश्रय इति, राजदन्तादित्यात् पूर्वनिपातः । अत्रापिपूर्वकां
कर्मैकश्रीघातुस्तुत्कर्षवाचकः । तत्र तत्र वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च दुर्लभे इति—ननु
तदपेक्षया ‘सुरलौध्वनी’ उल्लर्षबोधे सति कथं तत्र सुरलौध्वनेर्दुर्लभताप्रतीतिः, यथा
मन्दाद्यपेक्षया मन्दहासोऽतिशयिन इत्युक्ते न च मुखे मन्दहासस्य दुर्लभताप्रतीति-
र्भवतीति चेत् ? उच्यते—अत्रापिश्रयपदमल्लर्षवाचकम् । न चोत्कर्षविशेषः वैकुण्ठ-

(ख) अतुष्टयो शब्दानां प्रवृत्तिरिति दर्शयन् । स चोत्पत्तिपक्षतः वैखर्यादि
भेदेऽतुभिः, शोघशापरविचारमालम्बा जातिगुण क्रयाद्गशाख्येषुतुभिश्च सूच्यते । अतोत्-
पत्तिपक्षमवलम्ब्यैव योगशास्त्रमतोद्धारः । ‘वैखरा’ शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा अतिगोचरा ।
द्योतितार्था च पश्यन्ती मूला वागनपायिनी’ इत्यप्यभिज्ञो मातः । अयेऽप्येतत् वक्ष्यते ।
नाशोत्पत्तिविषये प्रतीप्यार्ना मतमत्र सादरं तुलनीयम् ।

विंशतिष्वन् कञ्चैतन्नास्त्विषयः सन् भूतो स्थित पामरपथेन कपारुपया सुचया सपशान्भूवेत्यन्य—
इत्यधिकः पाठः किंल कुट्टितप्रक पव इत्यते ।

(4) ‘शापोरी’ जयतीति पाठः (क) (ख) (ग) (ङ) प्रककेयुः ।

तस्यापि सर्वोत्कर्षशालित्वं, तत एव वेदादिसर्वसिद्धेः । तत्पक्षे, अति
प्रतिशयेन सुप्तौ पदपदार्थौ यस्मिन्, परस्परया वर्षणपदादीनां सर्वेषां ध्वनिरेव
बीजमिति भावः । व्यज्यते अनया सर्वमिति व्यञ्जना माया, तस्याः
वृत्तिः प्रपञ्चः येन प्रभवतीति । सुदृशां ज्ञानिनां ज्ञाने । श्रेयोभयपच-
स्त्रीकारः काव्योपयोगित्वात् ।

प्रकारास्त्रिणोक्तमर्थं स्तौति—

गोकुलललनामोदी नानाविध एव स खलु भावानाम् ।

शावत्यप्रशमोदयसन्धिसुगन्धियमत्कारो ॥ ३ ॥

अत्रापि त्रय एवार्थाः । स इति सुरलीध्वनिः काव्यध्वनिर्वादयः । आद्ये
भावानां व्यभिचारिप्रभृतोनां, द्वितीये तेषामेव, तृतीये भूतानाम् । आद्ये

ब्रह्माण्डाभ्यां वृन्दावनस्य य उतुर्कर्मस्तस्य हेतुरूपः । तथाच सुरलीध्वनौ वृन्दावनोत्-
कर्षहेतुरूपोतुर्कर्मस्तदेव सिध्यति यदि वैकुण्ठे ब्रह्माण्डे च सुरलीध्वनिर्न तिष्ठतीत्याद्येप-
नकादेव तत्र तत्र दुर्लभताप्रतीतिः स्यादेवेत्यभिप्रायः । तत उतुर्कर्मविशेषे हेतुमाह—
येन सुरलीध्वनिना गोपाङ्गनानां नेत्रे विगतमङ्गलं यत्र, तथाभूता वृत्तिः सत्ता
प्रभवति । तथा च वृन्दावन एव सर्व्यपुरुषार्थशिरोमणिभूतस्य सुरलीध्वनिहेतुक-
गोपाङ्गनाप्रेमोदयस्य सम्भवः, न तु वैकुण्ठे । ब्रह्माण्डे तु प्रेमसामान्यस्य गन्ध एव नास्तीति
भावः । गन्धस्याभिधेयं प्रतिपाद्यसुप्तमकाशस्य तत्त्वं स्वरूपम् । अतिश्रयितौ
अतिक्रान्तौ पदपदार्थौ येन, पदपदार्थाभ्यामतिरिक्तौ भिन्न इत्यर्थः । अतिक्रमणार्थकोऽति
पूर्वक'श्री'घातुः सकर्मकः । यथेक एव 'जि'घातुर्नृकर्मार्थकश्चेदकर्मकः पराभवार्थं
तु सकर्मकः, तथाऽस्मादि स्मिन् स्वस्यातिक्रमणसम्भवात् अतिक्रमणलिङ्गेनैव पदे अर्थ
च अन्तर्भेदप्रतीतिः, स्यादेवेति भावः । इति ज्ञान इति, 'इक्' ज्ञाने ज्ञातरि त्रिवि'त्यमरः ।

अथ योगशास्त्रमते प्रणवघटकोभूतनादमङ्गल एव स्रष्टाद्युत्पत्तिः । एवं
वर्णाङ्गकाः सर्वे श्रुत्या निष्ठा एव, कण्ठतास्त्राद्यभिपातित तेषां प्राकट्यमेवोत्पत्तिः ।
तन्नाममागम्याह - द्विपेति । तदुक्तं योगशास्त्रे । यस्तु भावो नादो वर्णरूपः सन्
नाभिरुपगम्याधारान् प्रथमतोदर्थं प्राप्तयेत् 'परा' इति आग्ना यस्य तथाभूतो भवति,
अद्यानन्तरं न एव हृदयं चित्तं गगच्छेत् 'पारललो'त्याद्यो भवति, बुद्धियुक्तये'मभ्य
मा'त्य, वदे कथं गगच्छेत् 'वे'रौ इति आग्ना यस्य तथाभूतः । प्रणवघटकोभूतनादस्य
स्वरूपाद्युत्पत्तौ रोदनममे नाभिरुपगम्यादारा यदाकथंचिद् भवतीत्याह—यद्यदिये'प्यलो
ना'नास्त्रितु'प्यनादया वदः तथाच नाभिरुपगम्यादारा यदाकथंचिद् नादस्वरूपः प्रकट्यो

गोकुलललना गोपाङ्गनाः, द्वितीये गोर्धाचः कुलं वर्णादिस्तस्य ललनमीषा,
तृतीये गौर्धाग्देवता सेव कुलललना । शायस्यं मिथीभावः, प्रथमो नाशः,
उदयः सृष्टिः, सन्धिः सन्धानं, पक्षत्रयेऽपि तीत्यम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्येन तयोश्च वर्णमूलत्वेन वर्णानाञ्च ध्वनि
मूलत्वेन ध्वनेर्वादनद्वय उद्देशः कृतः ।

अथ ध्वनेः काव्यप्राणत्वं दर्शयिष्यन् काव्यस्य शरीरादिस्वरूपमाह—

शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव आत्मा किल रसो
गुणा माधुर्याद्या उपमितिमुखोऽलङ्कृतिगणः ।
सुसंस्थानं रीतिः स किल परमः काव्यपुरुषो
यदस्मिन् दोषः स्याच्छ्रवणकटुतादिः स न परः ॥१॥ का

भवति । तस्मात् वेखरोदशाऽपन्नाद्वावात् पवनप्रेरितो वर्णसमूहो वहिः सर्वेषां
प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परापन्नस्मीदशाऽपन्नः (5) स तु योगिनामेव प्रत्यक्षो, न तु
सर्वेषामित्यपि बोध्यम् ।

ननु नादस्य सर्वोत्कर्षः कृतस्तत्राह—तस्यापीति । वेदाद्यखिलपदार्थसिद्धिहेतुत्वेनैव
तस्य सर्वोत्कर्षः । सुप्तौ प्रलये कौनतया स्थितौ सृष्टिसमये ततो निःसरत इति भावः ।
'अङ्गने'ति एयन्तात् पुच्छप्रत्ययेन सिद्धा । तस्या मायाया उचित्तर्कगद्गपः प्रपञ्चः येन नादरूप
चेतन्यसम्बन्धेन ज्ञानिनां ज्ञाने प्रभवति ज्ञेयो भवतीत्यर्थः । श्रेयोभयपक्षः दृष्टान्तरूपः
शब्दध्वनिपक्षो नादपक्षश्च । तत्र काव्यस्य प्राणरूपत्वादेव ध्वनेरुपयोगित्वम्, व्योह्वारा-
द्यखिलोत्पादकत्वेन नादस्योपयोगित्वमिति बोध्यम् ग) ।

उक्तमर्थं ध्वनेरुत्कर्षम् । अत्राप्येति—सुरलीध्वनिशब्दध्वनिनादध्वनयस्तयः पक्षाः ।
स ध्वनिर्नाविधो भवति । आद्ये सुरलीध्वनिपक्षे भावानो अभिचारिसात्त्विकप्रभृतीनां
शावक्यादिभिः । तथाच स ध्वनिर्भावावस्था-भावशान्ति-भावोदय भावसन्धि रूपपुष्पैः
सुगन्धयुक्तः । हृत्तो यथा स्वकार्यैः पुष्पैः सुगन्धयुक्तस्तथा ध्वनिरपि स्वकार्यभूतैर्भाव-

(ग) वस्तुतस्तु श्रुते 'काव्योपयोगित्वा दिक्केकाश्रयः पाठः । अतएव नादध्वनेरपि
काव्योपयोगित्वं पर्यवस्येयम् । नादस्य वेदांशत्वेन विच्छिन्नता काव्योपयोगित्वमिति
निष्कलङ्कमनुमानम् । 'अतिदृष्टादशो दोषा अनित्या ये च दर्शिता' इत्यादि ध्वनिकारसम्मत-
नित्यदोषानित्यदोषत्वपक्षः परमत्राप्याश्रित इत्यलम् ।

यदि दोषो भवेत्तदा अक्षरकटुताऽदिः प्रसिद्धः स्फुटदोष एव, न तु छुद्रः, रक्षानपकर्षकत्वात्,—सोऽपि यदि भवति । अतो निर्दोष एवासौ भवितु-
मर्हतीत्यर्थः ।

सद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति ग्रन्थस्य त्रयो व्यवहाराः । तत्रादौ शब्दा-
दीनामनेनैव श्लोकेनोद्देशः कृतः । लक्षणपरीक्षे कर्षये ।

अथ किन्तावत् काव्यं यस्य पुरुषत्वेन शरीरादीनि कथितानीत्यपेक्षार्या
काव्यलक्षणमाह—

शावल्यादिपुष्यैः सुगन्धिः शोभित इत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षेऽपि तेषां अभिचारि-
भावादीनां शावल्यादिभिः सुगन्धिः । तृतीये नादध्वनिपक्षे भूतानां शावल्यादिभिः ।
सुरलीध्वनिः पुनः कीदृशः ? गोकुललज्जनामोदी गोकुलाङ्गना ध्यामोदयतीत्यर्थः । द्वितीये
शब्दध्वनिपक्षे तस्य वर्णादेर्लक्षणं प्राप्तोक्ता यतः, स चासौ ध्यामोदी चेति । वर्णस्य
प्रान्तिरस उच्चारणमेव, तथापि चमत्कृतध्वन्यर्थस्य स्पर्शां शब्दां काव्यात्मकवर्णानामुच्चार-
णेष्टा जायत इत्यर्थः । तृतीये नादपक्षे वाग्देवता सरस्वती सा कुललज्जा, तामामोदयति ।
तौक्यमिति पद्यत्रयेऽपि शावल्यादेरेक एवार्थः ।

अथान् यत्रो नादात्मकध्वन्यर्थाने किं प्रयोजनमित्यत आह—अस्मिन्निति । शब्दार्थ-
चमत्कारात्मकत्वात् तस्य निरूपणरूपेऽस्मिन् यत्रो शब्दार्थयोः प्राधान्यम् । तयोः शब्दा-
र्थयोः वर्णभूलत्वम् । तत्र च शब्दस्य वर्णघटितत्वेन व्यर्थस्य तु वर्णबोधत्वेन वर्णभूलत्वं
श्रेयम् । वर्णानाम् नादस्वरूपध्वनिभूलत्वेन नादमकस्य उद्देशः कृतः । नादस्यैव सर्वेषां
वर्णानां शूलभूतमिति पूर्वमेवोक्तम् ।

दर्शयित्वा दर्शयितुम् । ध्वनिरसयः प्राणाः । चातुर्यवेदभ्यादयो शुद्धाः काव्य-
निष्ठमाभूत्वादा एव । उपमितिहपमानं सुग्मादिर्षस्य तथाभूतोपमादिकङ्कार एव
काव्यपुरुषस्यप्रादुर्गतव्यः कुलकाटकङ्कारश्चञ्चः । गौडीप्रभृती रीतिरेव काव्यपुरुषस्य
सुष्म्यात्मप्रादुर्भाषणम् । परमः मत्तश्चमत्कृतः काव्यपुरुषः । अक्षरकटुताऽद्विरेव दोषः,
न परः, तथाऽस्यः शून्यरसोयो दोषो न भवतीत्यर्थः । तत्र शून्य रसानपकर्षकत्वादिति ।
अमर्दं च विना नादरीषोऽपि चरित्तत्वात् न प्रपञ्चोप इत्याह—भोऽपीति । न शून्य-
रीषोऽपि देवादि भवति तदा न दोषः । अतएवार्थी काव्यपुरुषो निर्दोष एव
भवेत्तुम्हतीति ।

पञ्चमोऽर्थः—तथा च पञ्चकारेण उद्देशादपश्य एव कर्षयत इत्यर्थः । आदौ
पञ्चश्लोका एव । शब्दार्थध्वनिभूतानुशासनीयानामेव काव्यपुरुषस्य रक्षणधी-
र्भावेऽः कर्म । वर्णबोधोपादानं प्रथमो नामधार्मिक कथनगुह्येण ।

कविवाङ्निर्मितिः काव्यम् ॥ २ का

‘वागित्युक्ते (6) कविवाङ्मात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘निर्मिति’रित्युक्ते कविकृततद्विषयान्तरस्यापि । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते व्याख्याद्विविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्यापि । असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि निर्मितः । तेन रसापकर्षकदोषरहितं यथासम्भवगुणालङ्कारं रसात्मकं शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः (घ) ।

‘कविवागित्युक्ते कविकृतवचनमात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘कविनिर्मिति’रित्युक्ते कविकृत-चित्रादिशिल्पस्य काव्यत्वापत्तिः । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते कविभिन्नव्याख्याद्विविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्य काव्यत्वापत्तिः, अतः ‘कवी’ति विशेषणं देयम् । तेन ‘असाधारण-चमत्कारकारिणी रचने’ति व्याख्यानेन काव्यप्रकाशोक्तं दोषाभावगुणवर्षेष्टशब्दार्थो भयत्वादिविशेषणं विनैव निर्वाहः कृतः । तत्र तत्र दोषरहिते गुणरहिते च काव्याभासे असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव न कविवाङ्निर्मितिरूपकायलक्षणस्य समन्वयः । दोषरहित्यादिकं लक्षणस्य स्वरस एव खलु, सिद्धमेव, नतु तत्तद्विशेषणं लक्षणे श्रेयमिति भावः ।

अधुना दोषोद्घाटनार्थं काव्यप्रकाशकृतो लक्षणसुत्यापयति—तेनेति । दोषरहितौ मगुणौ शब्दार्थौ काव्यम् । कथम्तौ शब्दार्थौ ? कुत्रापि काव्यविशेषेणलङ्कृतौ अलङ्काराभावविशिष्टौ । तथा च तत्र स्थले लक्षणसमन्वयार्थमलङ्कारवैशिष्ट्यं न निवेशनीयमिति भावः (7) । एवञ्च स्फटदोषाभाववत्त्वे सति तथा स्पष्टालङ्कारान्वतरविशिष्टत्वे

(घ) एतच्च काव्यप्रकाशकृतौ मङ्गलाचरणश्लोकस्य वृत्तौ प्रदर्शितं मार्गमनुवृत्त्य । नेतलक्षणमेकान्ततः समीचीनम् । प्रथमं तावन् यद्वाक्ये प्ररस्यरान्वयदोषनिरासप्रयासस्तु प्रीतिरेव । दितोयतः, पर्यायान्तरप्रयोगो न लक्षणं, लक्षणे लक्षणीयस्य प्राधान्येन स्फुरतां धर्माणासुल्लेखस्य नितान्तप्रयोजनोयत्वात्, अत तु लक्षणे यन्प्रकृता स्वरमेव ‘वाङ्मात्रं रस’ इत्युद्दिष्टस्य मुख्यधर्मेत्यानुल्लेखान्नेतत् सुष्ठु । रचनायामेव काव्यत्वे स्थापिते ‘शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः’ इत्युक्तिरपि न खलु शोभते । निष्कृतलक्षणस्वरसस्तु काव्यप्रकाशलक्षणालोचनं कुर्वन्तो र्पर्यङ्कृतो दिशा सुखनोयः । ‘वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्यैव काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठत्वोचिते’ति पङ्क्तिराजमत्तं चारवदिति च श्रेयम् ।

(6) ‘वागित्युक्ते वाङ्मात्रस्यैव’ इति पाठः (ग) (घ) (ङ) पुस्तकेषु ।

(7) ‘तथा च तत्रे’दि वाक्यं सुद्विचिन्तितं एव न इत्यने । तत्र, (घ) पुस्तके च एतत्पूर्वभाष्ये

तेन 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणानलङ्घ्येते पुनः क्वापी'ति लक्षणं 'कुरङ्ग-
 Kavyaprakasa— नयने'त्यादावपि पर्याप्तं भवति, सगुणालङ्कारनिर्द्दोष-
 Ullasa I. यद्दार्थत्वात् ।

'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति च लक्षणं 'गोपीभिः सह विहरति हरि-
 Sahityadarpana— रित्यादौ पर्याप्तं स्यात्, रसात्मकवाक्यत्वात्(ड) । व्यति-
 I. 8. रक्तेन दोषः, यद्वाक्यं न भवति तत् काव्यं न भवती-
 त्यायते;

Yogavasistha-
 Ramayana—Ut-
 patti. 4 & 20.

कूर्मलोमपटच्छवः शशशङ्खधनुर्हरः ।

एष वस्यासुतो भाति खपुष्यकृतशेखरः (च) ॥

इत्यस्य वाक्यत्वाभावेऽपि काव्यत्वदर्शनात् ।

एतत् शुभविशिष्टशब्दार्थोभयवत्वमिति काव्यलक्षणम् । कुरङ्गस्य नयने इव नयने
 यस्यास्तथाभूता इत्यादौ शब्दार्थदर्शनाभावसगुणालङ्कारादीनां सत्त्वात् तादृशलक्षणं
 पर्याप्तमतिथ्यात् भवति । स्वमते तु व्यमाधारणचमत्कारकारिचरणाभावादेव तत्र न
 दोषः । कस्यचिन्मते 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणम् । तदपि दुष्टं, यतो 'गोपीभिः
 सह विहरति हरि'रित्यादावतिथ्यात्, शङ्खधनुर्हरस्य वाक्यत्वस्य च तत्र सत्त्वात् ।
 'कूर्मलोमपटच्छवः' इत्यादौ न वाक्यत्वमस्ति; परस्परान्वितार्थबोधकपदसमुदायवत्
 वाक्यत्वमिति तल्लक्षणम् । अत्र तु शङ्खादौ शशादेयैश्चाकर्मन्त्ववाप्रसिद्धेरेव च
 वाक्यत्वमिति भावः ।

(ड) काव्यप्रकाशकालो लक्षणं खण्डग्रो विचारितं दूषितं च तदप्येकत्रमगङ्गाधर-
 कारादौः । अत्र तु खण्डनस्यापूर्वः पर्यायः । प्रस्तुतात् लक्षणान्नस्य समस्यार्थबोधस्य
 चाहार्थत्वादेवेयं प्रीतिः । इत्येकत्रमस्य रमगङ्गाधरेऽपि दूषितं, तत् प्रीतिरेवेति । यदाहुः
 शङ्खाधरप्रोत्थिपास्तत्र खट्विषयम् । अत्रापि योऽप्याभ्यतिथ्यात्प्रत्यक्षलक्षण-
 दोषो दर्शितः, स खलु परमार्थतः भाक्त एव । 'गोपीभिः सह' इत्यत्र वेचित्वाभावः, चर्मणा-
 परपर्यायस्य रसाद्यात्मस्य सङ्खदयश्चयस्य विरलता च । 'कूर्मलोमे'त्यादौ शौचवृत्त्या
 पुष्टाभितमन्वधस्योकारात् वाक्यत्वं सम्भवतीति तु दिक् । एवञ्च दर्शयन्तो लक्षणं
 यथामति यथासम्भवमदोषमेवेति प्रतिभानि । (Vide Dr. A. B. Keith's remarks in
 J. R. A. S., 1910.)

'नमश्ङ्गो' इत्यत्र पर्यायं 'इन्द्रकटावितिटी, इन्द्रं नय, तदाच कुत्रापि व्यतिःसगुणालङ्कारादिनिटी',
 इति वाक्यः ।

Vamana's Kavya-
lankara.

यसु 'रीतिरात्मा काव्यस्ये'ति पठति, न तदपि साधीयः,
रीतेर्वैद्यगुणत्वात् । यसु

लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणः कविः ।

तस्य तादृग् वचः काव्यम्—

इत्यपि न साधु, अन्योन्याश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि लोकोत्तर-
चमत्कारवर्णनानिपुणः कविः, कवेर्लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणा वाक्
काव्यमिति परस्परान्ययम् । (8)

तत् साधूनां 'कविवाङ्निर्मितिः काव्यम्' इति । कविरिति पारिभाषिकी
संज्ञेति परस्परान्ययदोषो निरस्तः ।

कस्यचिन्मते रीतिरेव काव्यस्यात्मा, रीतिर्गौडीप्रभृतिः । तन्मते रीतिमत्त्वं काव्यत्व
मिति तल्लक्षणम् । तदपि न साधीयः, यतो रीतेर्वाङ्मन्युणत्वम् । तथाच सद्दोषे गुणालङ्कार-
भावविशिष्टे च रीतिमति काव्याभासे दोषः स्यादिति भावः । यत्त्विति—लोकोत्तरवर्णनायां
निपुणः कविः, तस्य लोकोत्तरचमत्कारवर्णना वाक् काव्यमिति लक्षणमन्योन्याश्रयदोषदुष्टम् ।
तथाच काव्यलक्षणघटितं कविलक्षणं, कविलक्षणघटितं काव्यलक्षणमिदमेवान्योन्याश्रय-
रूपम् । तथा सति काव्यलक्षणे कविज्ञानापेक्षा, कविलक्षणे काव्यज्ञानापेक्षा । अत
उभयोरेव (9) ज्ञानासम्भवादिदमपि लक्षणं न साधीय इत्यर्थः ।

ननु कविवाङ्निर्मितिरिति लक्षणस्यापि कविकृते काव्यमिन्नव्याख्याकौशले दोष-
प्रसङ्गः । न च निर्मितपदेनासाधारणचमत्कारकारिरचनारूपोऽर्थः पूर्वमुक्तः, अतः
पिङ्गलच्छन्दोमञ्जर्यादिरूपदृष्टः शास्त्रोक्ततादृशरचनायास्तत्र व्याख्याकौशलेऽभावात्तत्र दोष
इति वाच्यं, कविपदस्य वाक्पदस्य च द्वैयार्थापत्तेः । अन्यकृतव्याख्याकौशले शिल्पकर्मण्य
च निर्मितपदाद्यैतादृशरचनाया व्यभाषादेव न कुत्रापि दोषावकाश इति । पारिभाषिकोक्ति-
..कवेः पारिभाषिकं लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति ।

(च) श्लोकोऽयं श्ररणदेवकृतदुर्घटवृत्तौ (२।१८) किञ्चित् विलक्षणतया दृश्यते । तत्रायं
पाठः—

एष वन्धासुतो याति खपुप्यकलशेखरः ।

मृगाल्याम्भसि स्नात्वा शशशङ्खधनुर्हरेः ॥

दर्पवृत्तमतेऽप्यत्र काव्यत्वस्यापनं न दुष्टपदादम् । व्याप्तेमात् विशिष्टबोधजननसुखेन
नूनमत्रापि चमत्कारित्वम् । 'रसे सारखमत्कार' इति धर्मदत्तोक्तदिशा अत्र रसोद्बोधकत्व-

(8) (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु 'यसु' इत्यारभ्य वाक् 'निरस्त' इत्यन्वय वाक्यस्य पश्चात् दृश्यते ।

(9) पाठोऽयं सर्वत्रैव पुस्तकेषु । वस्तुमस्तु 'उभयोरज्ञानकाले एकतरज्ञानासम्भवात्' इति
भक्तिमतेति चेयम् ।

अथवा काव्यत्वं नाम गोत्वादिवज्जातिरेव । यथा सास्त्राद्यवयववतीषु गोव्यक्तिषु प्रत्येकमयं गौरयं गौरित्यनुगताकारा येनासाधारणधर्मैणावगतिः स एव जातिलक्षणः कोऽप्यसाधारणधर्मो गोत्वं, तथा शब्दार्थसङ्घातस्य सङ्घदयद्वयस्याद्यः कोऽपि काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेषः काव्यत्वं जातिः । (ह)

निपुणं कविकर्म तत् ॥ २का

अथ काव्यं कविकर्मैति कविजिज्ञासायां तद्वस्वरूपमाह—

लक्षणांतरमाह—अथवेति । अथगतिः प्रतीतिः, येन गोत्वरूपासाधारणधर्मैणाथं गौरयं गौरित्यनुगताकारा समानाकारा भवति स एव गोत्वरूपो धर्मो जातिः । तथात्रापि शब्दार्थसङ्घातस्य काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेष एव काव्यत्वं जातिः । ननु गोत्वजातौ वृत्तिकर्तृकादिधर्मैषामनुगतप्रतीतिरेव प्रमाणं, काव्यत्वजातौ किं प्रमाणम् ? तत्राह—स काव्यरूपो धर्मः सङ्घदयद्वयस्याद्यः, तथाच सर्वत्र काव्ये सङ्घदयानां काव्यरूपेणानुगता प्रतीतिरेव काव्यत्वजातौ प्रमाणमिति भावः । न च प्रत्येकवर्णनिष्ठकालखत्वादिधातिभिः काव्यत्वजातिः अद्वीपां स्यात् । तथाहि कलाद्यभाववति केवनेकाक्षरघटितचित्रकाव्ये काव्यत्वं वर्तते, काव्यत्वाभावेन च केवलककाररूपाक्षरे काव्यजातिर्वर्तते, एकस्मिन्नेव ककारघटितकाव्ये काव्यत्वजातिः कव्यजातिश्च वर्तते, अतः परस्परालम्बनाभावसमानाधिकरणत्वे मति एकाधिकरणवृत्तित्वरूपमाह्वय्यदीपेय काव्यत्वजातिर्हंतेति वाच्यं (10), यतो धर्मते साह्वय्यस्य न जातिबाधकत्वं तस्मत्तमान्त्रैर्वोक्तं (ह), अतो न दीपः ।

मध्यमे । तथाच गौण्या लक्षणा काव्यत्वत्वाद्द्वितीयं श्लोकः । अथमितरत्रापि चमत्कारशुभेन काव्यता यथापोदशिते नैषप्रचरितश्लोके—

अस्य चौरिपतेः पराहपरया लक्ष्यताः भंगयथा

प्रभाचक्षुरवस्वमापतिमिरप्रस्थाः किनाकीर्त्तयः ।

श्लोके परमधर्मं कल्पया जायते कथ्योदरा-

श्लोकानां प्रकरणे प्रमेरमगोदुग्धोदरे रोधमि ।

(ह) लक्षणे यथास्तरकल्पनं लक्ष्यलक्षो दुर्मन्तं प्रकटयति । काव्यस्य जातित्वं गोत्वात्तल काव्यत्वधर्मं न सङ्घदयद्वयमित्यपि प्रतिपादने । साह्वय्यस्य जातिबाधकत्वाभावात्तस्य न मर्थः शाब्दिकते, अतस्तन्मते लक्ष्यत्वे एव । एतच्च, काव्यत्वं चेत् प्रत्यार्धवतिरिक्ता जातिरेव, तत् त्वं काव्यत्वलक्षणो धर्मः शब्दार्थयोस्तथाकथितं महाने गानुमर्दिन ? अतो केवलमोदम् ।

सवीजो हि कविज्ञेयः स सर्वागमकोविदः ।

सरसः प्रतिभाशालो यदि स्यादुत्तमस्तदा ॥ ३का (ज)

एतेन 'द्वये कवयः सम्भवन्ति अरोचकिनः सल्लणाभ्यवहारिणश्च'ति वामनः ।

Kavyalankara-
Sutra.

तत्र सल्लणाभ्यवहारिणः कवय एव न भवन्त्यनादृतत्वात् ।

अरोचकिन एव कवयः । (भ)

ननु काव्यत्वस्य चातिरूपत्वे कविघटितकाव्यलक्षणस्यासम्भवात् कथमालङ्कारिकै-
रलङ्कारशास्त्र उत्तममध्यभादिभेदेन कवेर्लक्षणं क्रियते, तत्राह—अर्थति । काव्यत्वस्य
चातिल्लेऽपि काव्यमिति पदं यौगिकदृष्ट्या कवेः कर्म काव्यमिति व्याकरणसिद्धं भवति,
अतस्तत्र कविनिष्ठासायां कवेर्लक्षणं सुसङ्गतमेवेति भावः । सर्वागमकोविदोऽलङ्कारादानेक-
शास्त्राभिन्नः । (११)

एतेन पारिभाषिककविलक्षणकरणेन द्वये द्विप्रकाराः कवयो भवन्ति । द्वयशब्दस्य
बहुवचनेऽपि प्रयोगः साधुः, न तु द्विशब्द इव नित्यव्यञ्चनान्तः । अरोचकिन इति—
यथा 'तिसुक्म'रा मशान्तो जना असंस्कृतविरमवस्तुनि अरोचकिनो भवन्ति, तथैव

(ज) 'सवीजः' 'सर्वागमकोविदः' 'प्रतिभाशाली'ति विशेषणत्रयादाचार्यदण्डिप्रोक्तं
काव्यमर्थाद्दानभूतं कविहृत्तत्त्वमखिलमायाति । उक्तं हि दण्डिना—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतश्च बहु निर्मलम् ।

अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ।

अमन्दोऽभियोगोऽत्र कौस्तुभे कायरोचभूमंस्कारविशेषफलतया वीजत्वेनोक्तः ।
एवमपि पौष्पवर्षो जयदेवः—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससद्धिता कवितां प्रति ।

हेतुर्मुदस्वसम्बन्धीजगत्क्रिस्तैतामिव ।

स च संस्कारविशेषः प्राक्तन एव (४ का) । रसगङ्गाधरकृष्णग्रन्थः प्रतिभाया
इतरथवच्छिन्नायाः कारणत्वं निर्दिशति । अन्यत्रापि 'सवीज इत्येव' कविलक्षणमिति
निर्दिशन् एकस्यैव कारणत्वं काव्यकरणे स्वीकरोति । वस्तुतस्तु नाममाने भेदः । सरस-
त्वञ्चान्वेवान्तर्भूयते इति केचित्, अन्तर्भाषां वा तदित्यपरे । यदाह मद्दिमभट्टस्तत्त्वोक्ति-
कोशे—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।

चयं स्वरूपस्यश्रोत्या प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ॥

सवीज इत्येव कविलक्षणम्, अन्यानि तु विशेषणानि, सवीजः कवि-
रीटयः स्वादित्यर्थः ।

किन्तु द्वीजं येन सवीज इति ज्ञेयः कविरित्याह—

वीजं प्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः ॥ ४ का

रोहय द्वेषा निर्मातृमूलः स्वादकमूलश्च, यं विना निर्मातुं स्वादयितुश्च न
शक्यते । तेनोत्पत्त्यास्वादयोरेवास्य कारणता ।

केचिदुत्कृष्टकविजनाः सद्योऽप्येव गुणालङ्काररहिते च अकाये (12) अरोचकितो
भवन्ति । यथा च पशवस्तृणसहितान्नादिभोजिनो भवन्ति तथैव निष्ठकवयो दोष-
महितकायास्वादका भवन्तीति द्विविधाः कवयो वामनसम्मता इत्यर्थः । अन्यानि
'मर्त्यागमकोविदः' 'मरसः' 'प्रतिभाशाली'ति पदानि विशेषणबोधकान्येव, न तु कविलक्षण-
घटकानि । तथाच सवीजः कविः कीदृशः स्वादित्याकाङ्क्षायां तादृशविशेषणानि ज्ञेयानि ।

कायोत्पत्तिकप्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः काव्यरोहस्यानम् । रोहश्चेति—
द्विविध उत्पत्तिरूप आस्वाददपश्च । अस्य संस्कारविशेषस्य कारणता बोध्या । तथा
च कायोत्पत्तिककायास्वादगोभयहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवान् कविरिति कवेर्लक्षणम् ।

कासौ प्रतिभेत्याह— ।

Bhamaha
Iamkara I.

प्रज्ञा नवनवोल्लेख-(न्मेष) शालीनी प्रतिभा मता ॥५॥ का

अथोक्तलक्षणं काव्यं कियत्प्रकारकं भवतोत्याकाङ्क्षया तद्भेदानाह—

उत्तमं ध्वनिवैशिष्ट्ये मध्यमे तत्र मध्यमम् ।

अवरं तत्र निप्यन्द इति त्रिविधमादितः ॥ ६॥ का (ज)

व्यङ्गमेव ध्वनिः । यत्तु 'इदमुत्तमातिशयिनि व्यङ्ग्ये वाचाङ्गनिर्वुधेः
Kavyaprakasa. I. 'नियत' इति काव्यस्यैव ध्वनित्वं, तस्य ध्वनिसम्बन्धाङ्गनि-
रिति लक्षणा, किम्वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनेन । वस्तुतस्तु ध्वन्यत इद-
मिति कर्मसाधनमेव ।

तेन कविभिन्ने काथाखादवति सद्बुद्धये आखादनहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवत्त्वरूप
लक्षणस्य न समन्वय इति भावः ।

नवनवोल्लेखशालिनी नवनवार्थरचनायां समर्था प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिभा भवति ।

ध्वनैर्वैशिष्ट्ये उत्तमत्वे काव्यमुत्तमं भवति । तत्र ध्वनौ मध्यमे सति काव्यं मध्यमं
भवति । ध्वनौ निखन्दे असाद्ये सद्बुद्धयद्बुद्धये शीघ्रमप्रकटे सति अवरं निरुद्धं काव्यम् ।
ननु कोऽयं ध्वनिर्यस्य त्रैविध्येन काव्यस्यापि त्रैविध्यमुक्तं, तत्राह—यद्बुद्धं व्यङ्गनाट्टितवोधं
वस्तु ध्वनिः । काव्यप्रकाशकलोक्तं ध्वनिलक्षणमाह—यत्त्विनि । अस्मिन् काव्ये वाचात्
वाचावार्थपेक्षया व्यङ्ग्यार्थेऽतिशयिनि उत्तमत्वे सति इदमुत्तमं काव्यं बधेर्ध्वनिः कथित इति
काव्यस्यैव यद्बुद्धिमुक्तं तत् असाद्यतं, प्रामाणिकानां काव्ये ध्वनियवधारणाभावात् । अतः
काव्ये ध्वनिपदप्रयोगो ध्वनिसम्बन्धाङ्गात्प्राप्तत्वेन गौण एव, ननु साक्षात्प्रयोगः ।
नन्वेतेन काव्येनार्थो ध्वन्यते शब्दात् इति करणसाधनेन काव्येऽपि ध्वनिपदस्य साक्षात्प्रयोग
इष्ट एवेत्याह । किञ्चेति । ननु काव्ये प्रामाणिकानां न कदापि ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगः,
अतो ध्वनिपदं न करणसाधनं, किन्तु काव्येनेदं वस्तु ध्वन्यत इति कर्मसाधनमेव । अतएव
ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगो व्यङ्ग्यार्थ एव ननु काव्ये । काव्ये तु ध्वनिसम्बन्धाङ्गात्प्राप्त
एवेत्यथ संक्षेपेयाह—वस्तुत्विति ।

(ज) निष्यन्द इति—अत्र शरीरं शब्दार्थावित्यादिवदारोपोक्तिः । निर्नास्ति स्यन्दन-
सुच्छासः प्राणाः (ध्वनिरिति यावत् ध्वनिरसव इति गन्धकृता स्वयमवोक्तत्वात्)—यत्र,
अर्थात् यत्र केवलं शब्दार्थवैचित्र्यमेव स्फुरति तदधमं काव्यम् । चित्रकाव्यमिति तस्य
प्रकाशकदादिप्रतसंज्ञा । न तन्मुखं काव्यं, काथातुकारो ज्ञप्साविति ध्वनिकारः ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तमम् ।

शब्दार्थयोश्च वैचित्र्ये हे यातः पूर्वपूर्वताम् ॥ ७का (४)

यदि ध्वनिवैशिष्ट्ये ध्वन्यन्तरवैशिष्ट्यं स्यात्, यदि वा शब्दार्थयोर्वैचित्र्यञ्च भवति, तदा काव्यमुत्तमोत्तमम् । एवं शब्दार्थवैचित्र्ये सति हे मध्यमावरं पूर्वपूर्वतां यातः, मध्यममुत्तमं भवति, अवरं मध्यमं भवतीत्यर्थः । शब्दार्थयोरिति काकाचिगोलकन्यायेनोभयत्र योजनीयम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

गोरीमर्च्चयितुं प्रसूनविचये श्रयूनिदिष्टा हरिः ।

क्रीडाकाननमागता वयमहो मेघागमद्याभवत् ।

ध्वनेरिति—यस्मिन् काव्ये ध्वन्यर्थस्यापि ध्वन्यर्थः सम्भवति तत् काव्यमुत्तमोत्तमं भवति । शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये सति हे काव्ये पूर्वपूर्वतां यातः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे इत्यर्थमाह—यदिति । ननु यत्र काव्ये ध्वनिवैशिष्ट्यमात्रं वर्त्तते, ननु ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं, अथवा शब्दार्थयोर्वैचित्र्यं वर्त्तते, तदुत्तममपि काव्यं शब्दार्थवैचित्र्याद्धेतोरुत्तमोत्तमं भवतीत्याह—यदिति । एवमिति—तथा च यत्काव्यं ध्वनेर्मध्यमत्वान्मध्यमं भवति तत्काव्यं स्यापि शब्दस्यार्थस्य च (१३) चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा मध्यममपि काव्यमुत्तमं भवति । एवं ध्वन्यर्थस्यासन्दे सति यत्काव्यमवरं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दार्थयोश्चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा अवरमपि काव्यं मध्यमं भवतीत्यर्थः काकाचिगोलकन्यायेनेति—शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये इति पदस्य काकाचिगोलकन्यायेन उत्तमोत्तममित्यत्र हे यातः पूर्वपूर्वता-मित्यत्र चान्वयो बोध्यः ।

तत्र वाच्यार्थापेक्षया ध्वन्यर्थस्योत्कर्षे सति उत्तमं काव्यं भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—

विभ्रान्तोऽप्येवम् । जगन्नाथस्तु एवमिधमन्वेषु यत्र शब्दचमत्कृतिसमन्वा अर्थचमत्कृतिसन्ने काव्यता, यत्र तु शब्दचमत्कृतिरेव केवलं वर्त्तते, नार्थचमत्कृतिसन्ने केचिदप्यप्रथमकाव्यतया स्वीकृतमपि न तत् काव्यमित्याह । त्रिविधमादित इति—पद्यात् चतुर्धां भेदात् स्वीकृतादादिन इति । ध्वनिरिति लक्षणा—सुदृक्तमेतत् । नादध्वनितः काव्यध्वनिप्रतिपादनं ध्वनियदस्य सुप्रथमा वृत्ता न भवतीति ।

(४) एवम् अत्र शब्दार्थत्वात्कालकालविभागेन एतन्मते उत्तमोत्तमं मध्यमं अथवाच्येति स्पष्टं; काव्यं चतुर्धा भिद्यते । रसगङ्गाधरेऽपि काव्यभेदात्कालकाल एतन्नामादिना एव स्वीकृताः । ध्वनिराद्यन्तरेण उत्तमोत्तमं, आतदकालोऽभूत्तदकालमप्युत्तमं यत्र

प्रेङ्खोलाः परितश्च कण्टकलताः श्यामाश्च सर्वा दिशो

नो विद्मः प्रतिवेशवासिनि ! गुरोः किं भावि सम्भावितम् ॥ ४

अत्र वाच्याज्ञावि श्रीकृष्णसङ्गजन्यनखक्षतस्यगनरूपस्य व्यङ्ग्यस्य वैशिष्ट्या-
दुत्तमत्वम् । (४)

गौरीमिति । श्रीकृष्णेन सह मिलनार्थं वृन्दावनमध्ये गता काञ्चिद्बभूवुन्दरी श्रीकृष्णेन
सह मिलनात् पूर्वमेवाकस्मात् कार्यान्तरे तत्रैवागतां पङ्क्तिनीति प्रसिद्धां कामपि
प्रतिवेशिनीं दृष्ट्वा स्त्रीयागमनं पुण्याचयननिमित्तमिति वक्तुं, एवं देवात् सम्भोगानन्तर-
मनया सह पुनर्मिलनं चेत् सम्भोगचिह्ननखक्षतादिकं दृष्ट्वा किं स्त्रिदृश्यतीत्यधुनैव
सम्भोगचिह्नं कण्टकक्षतत्वेन वक्तुं च तस्याने खखेदमभिनयति । श्वश्रुनिदिष्टा सती हरेः
क्रीडाकाननं वृन्दावनमागता । मेधागमस्त्रेयनेन श्यामाश्च सर्वा दिश इत्यनेन च शीघ्रं
एहं गन्तुं न शक्नोमीत्योतोऽत्र मम विलम्बश्च भविष्यतीत्यपि ध्वनितम् । हे प्रतिवेश-
वासिनि ! अद्य गुरुजनस्य किं सम्भावितं भावि कोऽशी सम्भावना भविष्यतीति न जाने ।
तेन गुरुजनोऽपि यदि विलम्बं नखक्षतश्च दृष्ट्वा किञ्चिद्बभूवुन्दरी तदा त्वामेव साचित्त्वेनो-
पन्यस्य हे प्रतिवेशवासिनि ! तन्निकटे तदानीं मया यत् सम्भावितं तदेव मम ललाटे
फलितमित्यपि वक्ष्यामीति स्वाभिप्रायश्च ध्वनितः । प्रेङ्खोलाश्चलताः कण्टकयुक्तलता
इत्यनेन शीघ्रं एहागमनसमये मम कण्टकक्षतं भविष्यतीत्यपि विज्ञापितम् । अत्र भावी
यः श्रीकृष्णसङ्गमस्तस्य स्यगनं समरणम् ।

व्यङ्ग्यप्रधानमेव सत् चमत्कारकारि । एतच्च कथं पुरमते मध्यममपि शब्दार्थचिह्नोक्त
कदाचिदुत्तमं जायते—यथा तदुदाहृते शिचितानि मुहुरामित्यादौ । मध्यमन्तु यत्र व्यङ्ग्य-
चमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारः । उच्यते मध्यमाख्यं काव्यइयम् जगन्नाथमते-
ऽङ्गकारप्रधानमेव । अथमन्तु यत्र शब्दचमत्कृतिसुपजोत्येवार्थचमत्कृतिः कथमपि भासते ।
कथं पुरस्तु एवमिदं सत्ये अवस्थापि काव्यस्य शब्दार्थचमत्कृतिमूलतया मध्यमत्वमिच्छे-
तीति विद्मः । तदुदाहृताधमकाव्यं उज्ज्वलस्फूर्जेरित्यादि शब्दचित्रमेव, न तत् काव्य-
तया उररीक्रियते ततोऽर्वाचीनेन सायंकनाम्ना प्रखितराजेनेत्यस्माकमनुमानम् । प्रकाश-
कृद्दिदाघराद्या उज्ज्वलमध्यमाधभेदेन त्रिधा काव्यभागमिच्छन्ति । आगन्धर्वज्ञान-
विश्वनाथादिमते ध्वनिगुणीभूतशब्दे उभे एव काव्ये, नेतरत् । महिममहादयस्तु व्यङ्ग्य-
चारत्वोच्चारत्वजनविभागमरणं द्वाक् वा द्वियन्ते यदाह महिमाहतो महिमा स्वयमेव,—

यदि काव्ये गुणोभूतशब्देऽपीत्येव चारता ।

प्रकर्षशालिनो तर्हि अर्थ एवादरो ध्वनौ ।

(४) श्लोकोऽयं काश्यपीरस्यप्राचीनस्त्रीकवेः विष्णुकाथाः 'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ।

मध्यमे यथा—

उत्तमस्य पुरुषस्य वनान्तः सतप्रमालि ! कुसुमाय गतासीः ।

शाययुष्मधुकरास्तव पद्यादुःशकः परिमलो हि वरीतुम् ॥ ५

Amarakosa—
Yanauasadhivarga.

अत्र 'पुन्नागि पुरुषस्तुङ्गः केशर' इत्यादिनोत्तमपुरुषस्य प्रकृतपुन्नागस्य पक्षे पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्यैवेति व्यङ्ग्यमेव

स्फुटम् । (७)

अवने यथा—

ऊर्जत्स्फूर्ज्जैर्गर्जनेर्वीरिवाहाः प्रोद्यद्दिद्युद्दामविद्योतितायाः ।

अद्रावद्गौ विद्रुना द्राघयन्ते दन्तिभ्रान्त्या सिंहसङ्घप्रकोपान् ॥ ६ । (८)

अत्र केवलं शब्दवैचित्र्याद्गर्जनेर्निसन्दमावाच्चावरत्वम् ।

धनेर्धन्यन्तरीदगारे उत्तमोत्तमत्वं यथा—

यातासि स्वयमेव रत्नपदकस्थान्नेपणार्थं वना-

दायातासि चिरेण कोमलतनुः स्निष्टासि वा मत्वृक्षे ।

उत्तमस्य श्रेष्ठस्य नागकेशर इति प्रसिद्धस्य पुन्नागस्य वनमध्ये युष्यार्थं त्वं गतासीः । अमरकेशव पद्यादायुः । यतो हि निश्चितम् पुन्नागस्य परिमलत्वया समरौतुं दुःशकः । श्रीकृष्णपक्षे त्वदङ्गभ्यः श्रीकृष्णस्य परिमलः समरौतुं दुःशकः । अत्र श्लेषप्रामत्वेन धनेर्मध्यमत्वम् ।

अररमिति—ऊर्जन् वसवान् स्फूर्ज्जं छाटोपी यत्र तथाभूतैर्गर्जनेः करशैर्वाँरियाहा मेघा अद्रावद्गौ प्रतिप्रस्यंते विद्रुता घावन्तः सन्तः दन्तिभ्रान्त्या श्यामाकारा एते हस्तिनः प्रनिप्रस्यंते अमनोति हस्तिभ्रमेण सिंहसङ्घस्य कोपान् द्राघयन्ते शीघ्रान् कुर्जन्ति शीघ्रप्रस्यन्तः प्राधादेशः । कथम्नाः ? प्रकृत्यैः शोडन्तौ या विदन्माता तथा प्रकाशित्वा प्राशा दिक् प्येः ।

अयमिहाप्यमदुययै दास्यमीत्यादि 'वीरन्तःस्तदमालिखन्तु वरटक्तेदा मलयज्जय' इत्यन्तं मन्दभैरवमनुस्येण कृतः । उभयत्रापि एक एव वस्तुध्वनित्वेन च ध्वनिकायत्वम् ।

(९) अगुद्गुणोभूतयज्ञतया मध्यमे काशयेतन् । 'अर्षीं गिरामपिहितः पिहितश्च कपिन् मीमांसमेर्षी'ति वचनेन स्फुटयद्ग्रावया नात्र 'मत्वृकार इति धीष्णम् ।

(१०) प्राणपत्न इत्यात्मनेपदप्रयोगः 'व्यात्मनेपदमिच्छन्ति परमोपदिता कश्चिदि'त्यादिना समाधिः । अत्रानुप्रासप्रकृत्येवशात् शब्दवैचित्र्यं जायते । मधुमन्त्रज्ञान्यनेनिति आह्वय-
शौगुरौटोहाणं प्रत्यानन्दिव्यात्प्राणं निर्दिष्टम् ।

खासो दोर्घतरः सकण्ठकपटं वक्षो मुखं नीरसं

का ते झीरसमञ्जसा सखि । गतिर्दूरे रघुः सुभ्रुवाम् (14) # ७ (ण)

अत्र त्वं तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमेवेति, ध्वनिरिकः ।

अन्योऽपि वक्तृप्रकृतिप्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । तथाहि प्रकरणन्तावत्

प्रियसखोमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः

कृता, यदासौ मया प्रहीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इति । पद्यात्तया

समागतायान्तरां तामपरादां कर्तुं (15) तस्याः परीक्षासावहित्यासूयादि-

भावशावल्या, सखाय झीसाध्वसकीपादिभावशावल्यामिति बहव एव ध्वनेः

पक्षवाः । तेन ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्धारः, अत एवम्बिधस्यले उत्तमोत्तमत्वं ज्ञेयम् ।

शब्दार्थवैचित्र्येणोत्तमोत्तमत्वं यथा—

नवजलधरधामा कीटिकामावतारः

प्रणयरसयशोरः श्रीयगोदाकिशोरः ।

अरुणदरुणदीर्घापाङ्गभङ्गा कुरङ्गी-

रिव निखिलकृशाङ्गी रङ्गिणि । त्वं क्व यासि ॥ ८ । (त)

काचित् यथेश्वरो खसखीं श्रीकृष्णसम्भृतां कर्तुं स्वकण्ठस्थितपदकानयनमिषेय

कृद्गमध्वे प्रेषितां तत्र स्थितेन श्रीकृष्णेन सह सम्भोगानन्तरं खनिकटे आगत्य लज्जयाघो-

सखीं तां प्रति सपरीक्षासमाह—यातेति । वक्षः सकण्ठकपटं कण्ठकचिह्नेन सह

वक्षमागम् । हे सखि रघु एकान्ते दूरे सुभ्रुवां गतिरसमञ्जसा भवति । अतस्त्वयादा

वक्षमञ्जसं कृतमधुना पद्यात्तापे किं भविष्यति ?

त्वमिति—तदानयनार्थं पदकानयनार्थं न, किन्तु श्रीकृष्णेन सहोपभोगार्थम् ।

अन्योऽपि ध्वनिः वक्तृवैशिष्ट्यात् प्रकृतिवैशिष्ट्यात् प्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । सखा

(ण) श्लोकोऽर्थं 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतट'मित्यादि 'वापीं स्नातुमितो गतासि न

पुनस्तस्याधमस्थानिकमित्यन्तं बहुशः ध्वनिकारादिप्राचीनालङ्कारिकैः नितरामाढत-

भमरककवेः सुभाषितसुपनीय रचितः । सुष्ठूक्तं खलु नेघकारेण 'विभ्रुम्भितं यस्य किल

ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकर' इति ।

(त) एवमादीनि पद्यानि सार्थकान्त्र, ओश्रीकविकर्णपूरस्य सुललितसरखती-

निस्त्यन्दभूतानि । यदि रमानुगुणवर्णरचितार्थगतभौरिमसहितवाक्प्रपञ्च एवाद्दरमर्हति,

(14) 'झीरनखलितो हि भवति प्रेमा सखि खेरिष.' इति (क) पुस्तके मूलधनः पाठः ।

(15) 'तामपरादौकर्तुं मिति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

अत्र शब्दार्थवैचित्र्येण वाच्यादतिशयिना ध्वनिना चोत्तमोत्तमत्वम् ।

ध्वनिस्तु—हे रङ्गिणि ! कुतुकिनि ! त्वमतिप्रसिद्धा गुणवती । क्व यासि ? तत्रैव यासि यत्र श्रेयशोदाकिशोरः निखिलकृशाङ्गीररुणत् करोध । कया ? अरुणदीर्घापाङ्गभङ्गा । कुरङ्गीरिवेतुपमालङ्कारिणापाङ्गभङ्गा वागुरालेन रूपकालङ्कारो ध्वनितः । वस्तुतस्तु क्व यासीति तत्र किं यासि, मा याहीति⁽¹⁶⁾ लक्ष्योऽर्थः, कोटिकामावतार इति प्रलोभनद्वारा तत्रैव याहीति व्यङ्ग्योऽर्थः । भवाविखासञ्च मा कार्षीः, यतः प्रणयरसयशोरः प्रणयरसयशःप्रदः । नवजलधरधामेति स्वधाम्नैव सर्वतस्मिन्मिरमुत्पाद्य निःशङ्कमलक्ष्यो भूत्वा विहरति । अतो लोकभीतिरपि न कार्येति वद्व एव ध्वनिः पद्मवाः ।

शब्दार्थवैचित्र्ये मध्यमस्थोत्तमत्वं यथा—

शिक्षितानि सुहृदा न गृहीतान्युक्षितासि निजगर्ज्वरसेन ।

दीक्षितः कुलवधूवधयागे वीक्षितः सखि ! स नन्दकुमारः ॥ ८

अत्र ध्वनेर्ग्राह्यमत्वेऽपि शब्दार्थवैचित्र्यपुष्ट्या उत्तमत्वमेव ।

सह प्रेमाहुवन्प्रकरणवशात् राधयैव लक्ष्येन सह प्राक् युक्तिः कृतेति ध्वनिः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं यथा समागतयामिति । परीक्षासः स्पष्टः । अवहित्या श्लोकाद्येन सह सन्वाद्रूपाकारगोपनम् । सुभ्रुवां दूरे गतिरममङ्गसेत्यनेनासूया, इत्यादि भावशावल्यां युक्त्यर्थः । अस्मात्स माध्वमं भयं, यताडशमद्विडम्बने त्वमेव हेतुरिति प्रणयकोपञ्च ।

नवीनमेघस्येव घाम कान्तिर्यस्य, तथा कोटिकन्दर्पा अवतारा यस्य, सौन्दर्या-
तिशयत्वेन तेषामवतारोत्थर्यः । प्रणयरसत्वं यशो राति इदानी, एवम्भूतो यशोश-
क्तिशोरोऽरुणापाङ्गभङ्गा निखिलकृशाङ्गीररुणत् करोध—तत्र दृष्टान्तः कुरङ्गीरिर्द्विषी-
रिव । तस्मात् हे रङ्गिणि । त्वं कुत्र यासि ? तत्र मा याहीति लक्ष्यार्थस्य वैचित्र्यम् ।
शब्दवैचित्र्यम् स्पष्टमेव । एवं वाच्यार्थात् ध्वन्यर्थस्योत्कर्षेणोत्तमत्वम् । हे रङ्गिणी-
शस्य यास्या हे कुतुकिनि । अपाङ्गभङ्गा वागुरालेन नवजलधरधामेति ।

सहिं स एवाशोदाकृते श्लोके प्रकटो नितरात्तपभोग्यश्च । माध्वयैवङ्गकोः 'र-य य म बहुले
रभंगुक्तवर्णैस्तथा ह्येतिरूपेरेत्यप्रायसंयुक्ताचरेश्च गुम्फिता सातुप्राया रचनेयं ललिता-
सिद्धा ।

शब्दार्थवैचित्त्रेऽवरस्य मध्यमत्वं यथा— । ३ ।

। काननञ्जयति यत्र सदा सत् कान नन्दति यदेत्य सुखश्रीः ।

कान नन्दतनये प्रणयोत्का काननं धयति वा न हि तस्य ॥ १० (थ)

अत्र ध्वनेर्निःस्रब्दतायामवरत्वेऽपि मध्यमत्वम् ।

यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते ।

निर्माणाकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु ॥

चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः ।

स एव परमो लाभः स्वादकानान्तयैव सः (६) ॥ ८ का

श्रित्तितानीति । हे सखि । नन्दनन्दनस्य दर्शनं कदापि मा कुर्विति श्रित्तितानि न यद्दीवानि । यतोऽहं कुलाङ्गना, मच्चित्तस्य भाष्यत्वं कः कर्तुं शक्नोतीति निवगम्य रसेनोक्षिता सिक्तासि । यः कुलाङ्गनावधे दौक्षितः स नन्दकुमारस्त्वेषितः । व्यक्तासाकं श्रुतसहस्रश्रित्तितान्यप्यनादृत्य व्यथीतुमुक्त्वेन त्वया तस्य दर्शनं कृतं, अधुना तु तेन सह मिलनं विना त्वत्प्राणा न स्यास्यन्ति । यतः कुलाङ्गनावधे दौक्षितः, अतस्त्वत्प्राण-रक्षार्थमस्माभिः सखीभिरेव तेन सह मिलने यतनीयमिति धूयेश्वरी प्रति सखीनाम्नाशासो ध्वनिः । अस्य ध्वनेर्गण्डत्वाभावेन मध्यमत्वम् । यद्वात्र सतीः कुलवतीरपि कृष्णो मोहयितुं क्षम इति ध्वनिः । अस्य वाच्यादतिशयित्वं नास्तीति मध्यमत्वम् ।

काननमिति । यत्र सत् काननं वृन्दावनञ्जयति, यत् काननमेव प्राप्य का सुखश्रीः सुखसम्पत्तिर्न गन्दति न सम्बद्धा भवति । का सुन्दरी श्रीकृष्णे प्रणयार्थं नोत्का नोत्कण्डिता । धैर्येणव्यावती का कुलाङ्गना तस्य कृष्णस्नाननं न धयति न पानं करोति ? सुखसम्पत्तिश्च (१७) रमणमेवेति ध्वनिः, तस्मादाचार्य एव चमत्कारी ।

(थ) अत्र चतुर्ध्वेव पादेष्वादिपञ्चमम् । तेन च शब्दवैचित्त्रप्रकृतचमत्कारः । सुखसम्पत्ती रमणमेवेति ठोकाकडुकदिशा अङ्गार्थस्य तथा न यथा वाच्यार्थस्य वैचित्र्यम् । तथापि नात्तावरत्वमिति ।

(६) सत्काव्यकृतः प्रकृतकाव्यतत्त्वग्याद्विषयश्च काव्यत एव तत्त्वत अखण्डप्रकाशानन्द-चिन्मयस्य ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसस्यानुभवः । उक्तं हि प्राचा भामहेन—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनिबन्धनम् (निघण्टुम्) ॥

Kavyaprakasa I.

‘काव्यं यशसेऽर्पकृतं’ इत्यादीन्धेव केवलं न फलानि, अपि
तुक्तप्रकारः श्रीकृष्णयुथानुवादादिकृत आनन्दस्य ।

*॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे काव्यादिसामान्योद्देशो नाम

प्रथमः किरणः ॥ *

‘काव्यं यशसेऽर्पकृतं’ इति वदता काव्यप्रकाशकता काव्यनिर्माणास्य फलं यशोऽर्प-
प्राप्तमङ्गलनिवृत्तादि फलमुक्तं, स्वमते तु तत्तत्फलस्य तुच्छत्वात् तत्तन्न सुखं फलम् ।
सुखफलस्य निर्माणासमये श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलियु चित्तस्थामिनिवेशेन सान्द्रानन्दमूलन
मेवेत्याह—यश् इति । (१४)

एवमपि काव्यमोमांसावाम् राजशेखरः—‘पञ्चमी साहित्यविदो’ति यायावरीयः । सा
हि चतसृषां (यान्त्रोन्निश्वादीनाम्) अपि निखन्दः । व्याभिर्घर्मैषी यत् विद्यात्तत्
विद्वानो विद्यात्वम्’ इति । कालिदासभवभूत्यादिकृतप्रबन्धेषु भट्टमयूरभट्टवाणादिकृत-
सूर्यशतकचण्डोपनिषत्सु यशकृतसुपमनातनत्रयदेवादिगौडीयवैष्णवाचार्याणां आनन्द-
वृन्दावनपद्यावलीगोतमोविन्दादिकाव्यनिबन्धेषु भक्तिरसनिष्करीप्रवाहस्य सान्द्रानन्द-
लयस्य वा सरसादेवोपलम्भः, प्रकृतकाव्यकनिर्दि जगतो मातेव गङ्गेव च पापभ्याश्च
पुनानि धर्मेवति च श्रेयासि, मङ्गल्या च मनोहरा च भवति । एतमेव लक्ष्यमुद्दिश्य
ध्वन्यालोककारिष्योक्तम्—

या यापारवणे रसान् रसयितुं काचित् कवीनां नवा

दृष्टियां परिनिष्ठितार्थविषयोभ्येया च वैपश्चिती ।

ते च ध्यायवलय्या विश्वमखिलं निर्व्यस्यन्तो वधं

भान्ता नैव च लब्धमव्यशयन । त्वङ्गस्तितुष्यं सुखम् । इति

(१४) ‘समस्तस्य प्रथमः किरण इति किरणोकाद्येऽपि इत्यने सर्वेष्वेव प्रकारेषु । एव इतिोय-
किरणादौ

द्वितीयः किरणः ।

अथ काव्यपुरुषस्य शरीरत्वेन निर्दिष्टयोः शब्दार्थयोः शब्दे निरूपित एवार्थनिरूपणमिति प्रथमतः शब्द एव निरूप्यते—

आकाशस्य गुणः शब्दो वर्णध्वन्यात्मको द्विधा । ६ का

वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्चेति द्विधा । यद्यपि वर्णा नित्यास्तथापि तदभिव्यक्तिः शरीरस्यवायुनैव भवति (क) । अत उक्तं 'तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः' (३ पृष्ठायाम्) इति ।

नित्यत्वप्रकारश्च यथा—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्बिन्दुसमुद्भवः ॥

नादो विन्दुश्च बीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।

भियमानात् पराद्बिन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ।

स रवः श्रुतिसम्पन्नः (१) शब्दब्रह्माभवत् परम् ॥ १० का

वर्णध्वन्यात्मक इत्यस्य व्याख्या—वर्णात्मक इति । ननु वर्णानां नित्यत्वमते वर्णघटित काये कथं कविजन्यत्वव्यवहारस्तत्राह—यद्यपीति । अभिव्यक्तिरिति— तथाच नित्यसिद्धस्य वस्तुनः कविजन्यत्वमेव, ननु वास्तवजन्यत्वमिति भावः । उक्तं प्रथमकिरणे ।

(क) वर्णानां नित्यत्वविषये मीमांसकसिद्धान्तोऽनुकूल एव । वर्णा एव शब्दः, शब्दाश्च नित्या इति तैत्तिरीयप्रमाण्यते । एवमपि योगिनस्तेषां मतमत उपरिष्ठाच्च उदाहृतमेतदर्थमेव । वर्णानां शब्दावयवत्वं, उतुपन्नप्रध्वंसित्वाद्द्वयानामनित्यत्वमिति तु तात्त्विकाः । 'न शब्दनित्यत्वं कार्यत्वप्रतीतेः' (सांख्यसूत्र ५।५८) इति च दर्शनान्तरसिद्धान्तः । वेदाकार्यैः प्रतिष्ठापिते स्तोत्रवादे नितरामास्यावन्त आलङ्कारिकाः 'यद्यपि नित्यः, तथापि कार्य' इति महाभाष्योक्तदिशा नित्यानामपि वर्णानामभिव्यक्तिमिच्छन्ति । विस्तरस्तु वाक्यपदीयादिनिबन्धेषु द्रष्टव्यः । नित्याया अपि शक्तेरनुपत्तिकथनसुपपत्तये—यथा सप्तशत्याम्—

सकलादिति मूर्त्तात्, नादो घोषः, तथा च 'प्रायेण घोषेण गुहां प्रविष्ट'
 Bhagavatapurana
 XI. 12
 इति । विन्दुः प्रणवः । स च वीजं (२) सर्व्ववर्ण-
 प्रभवत्वात् । तथाच—

Bhagavatapurana
 XII. 6
 समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 हृद्याकाशाद्भूत्वादो वृत्तिरोधादिभाव्यते ।
 ततोऽभृच्चिदोद्धारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ॥

इत्यारभ्य—

ततोऽक्षरसमान्नायमसृजङ्गवानजः ।

सकलात्—कला अंगोऽवयवस्तत्सहितान्मूर्त्तादित्यर्थः । तथाच मूर्त्तात् सच्चिदानन्द-
 विभवात् (३) मूर्त्तसच्चिदानन्दस्वरूपात् परमेश्वरादित्यर्थः । तस्मात् स्वरूपभूता
 चिच्छक्तिः पृथग् बभूव । तच्चिच्छक्तेः सकाशात् परमेश्वरस्वरूपो नादः पृथग् बभूव ।
 नादात् स्वरूपभूतो विन्दुरपि पृथग् बभूव । स एव विन्दुर्व्यर्णानां प्राकच्ये बीजत्वादीज
 रूपश्च । स एव परमेश्वर एव भिद्यमानात् पृथग्भूतात् परात् परमेश्वरस्वरूपानादा
 दिन्दुः, विन्दोः सकाशाद्गुणमात्रा बर्णधन्यात्मा रवः शब्दोऽभवत् । स उभयात्मा रव
 एव सर्व्वेषां श्रुतौ कर्णेन्द्रिये सम्पन्नः सन् प्रत्यक्षगोचरो भवति, नतु नादविन्दू । परमेश्वर
 एव विन्दुद्वारा वर्णात्मको भवति, इत्युभयात्मा शब्दः परं ब्रह्माभवत् । नादशब्दस्य
 घोषवाचित्व ईश्वरस्वरूपत्वे च प्रमाद्यमेकादशस्कन्धोक्तपद्यमाह—'स एव जीवो विद-
 प्रसृतिः प्रायेण घोषेण गुहां प्रविष्ट' इति । अस्यार्थः—'जीवयतीति जीवो परमेश्वरः
 विदरेण आधारादिचक्रेषु प्रसृतिरिव प्रसृतिरभियक्तियस्य सः । तामेवाभियक्तिमाह—
 घोषेति । घोषेण पराख्येन नादवना प्रायेण सह गुह्यामाधारश्चक्रं प्रविष्ट इत्यर्थः ।
 स च प्रणवः सर्व्ववर्णानां प्राङ्गुभावे प्रयोजकत्वादीजम् । प्रणव एव वर्णात्मकः सन्

देवानां कार्य्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा ।

उत्पन्नेति तदा लोके सा निव्याप्यभिधीयते ॥

देशैविक्रमते ध्वनिरेव शब्दः, स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः । तदभिव्यक्तिस्तु
 कार्य्यमित्यभिन्नः मूलतः सिद्धान्त इत्यास्तां तावद्वलरः ।

(१) तन्मात्रवृत्तिगुणस्येति—नित्यद्वयमात्रवृत्तिगुणस्य । नित्यद्वयमात्रवृत्तिगुणत्वम्
 नित्यद्वयमात्रवृत्तित्वे सति नित्यद्वयवृत्तिगुणत्वम् । तथाच शब्दस्य नित्यद्वयभिन्ने-
 नित्यद्वय वृत्तिव्याप्तावृत्तिसोपारोकारूपे नित्यद्वय वृत्तेषु नित्यद्वयमात्रवृत्तिगुणत्व-

(२) 'स च जीवोति (क) (घ) (ङ) इत्येव पाठः ।

(३) 'सच्चिदानन्दपरिभवादिनि (घ) (ङ) इत्येव पाठः ।

इति श्रीभागवतम् । तेन नादस्य नित्यत्वात्तदात्मकस्योद्धारस्य च नित्यत्वं, स्वराङ्गिति पूर्वोक्तेः । तदात्मकस्य वर्णसमूहस्य च तथा । आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वे तद्गुणस्यापि नित्यत्वं, गुणाश्रयो द्रव्यमिति गुणगुणिनोः समवाय-सम्बन्धात् (ग) । तेन पवनप्रेरणाप्रेरणवगादेवाभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती । वस्तुतस्तु नित्यतैव तेषामित्ययमान्तरस्फोटः । उक्तञ्च 'शृणोति य इमं स्फोट'मिति द्वादशस्कन्धे ।

XII. 6.

प्रकटो भवतीत्यत्र प्रमाणं द्वादशस्कन्धस्य पद्यदयमाह—तथा चेति । अस्यार्थो यथा—चतुर्भुजब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् । यः कथं पुटपिघानेन शोचतृत्ति-निरोधादस्मदादिष्वपि विभाष्यते वितर्क्यते । सतोऽभूदिति—त्रिहत् त्रिमात्रः अकारो-कारमकारात्मक ओद्धारः । अयस्तात् परमेश्वरात् प्रभवः प्राकटं यस्य सः । स्वराद् स्वतन्त्र एव हृदि प्रकाशमानः । ततोऽक्षरेत्यस्यार्थो यथा—तत्स्त्रिहृदोद्दारादक्षराणां समा-प्त्यर्थं समाहारं भगवानसृजत् । तदात्मकस्य ओद्दारात्मकस्य वर्णसमूहस्य तथा नित्यत्वम् । शब्दस्य नित्यत्वे प्रमाणमुक्त्वा युक्तिमाह—आकाशस्येति । सन्नस्य सन्नातृत्तिगुणस्य—तथाच यो गुणः नित्यद्रव्यमत्रे वर्त्तते स तु निश्चो भवति । अतएवाकाशतृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानां तदृत्तिसंयोगानाञ्चानित्यत्वेऽपि न चतिः, तेषामाकाशमात्रतृत्तित्वाभावात् । एतन्मते रागद्वेषाप्रयत्नादयो नात्मनो गुणाः, अपि तन्म. करणगुणा एव । परमाणवोऽपि प्रशरेणोः सकाशात्नातिरिक्ताः । एवं पञ्चमस्कन्धे परमाणूनामज्ञानकल्पितत्वेनानित्य-त्वमुक्तम् (4) । एवम् नित्यद्विकलावपि न परमेश्वरातिरिक्ताविति बोध्यम् । गुणा-श्रयो द्रव्यमिति द्रव्यसामान्यलक्षणम् । गुणगुणिनोः शब्दाकाशयोः समवायसम्बन्धा-मिद्वगुणाश्रयो नित्यद्रव्यस्य लक्षणमिति बोध्यम् । तेन शब्दानां नित्यत्वेन हेतुना

मयाहृतम् । आकाशतृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानामाकाशतृत्तिसंयोगानाञ्च विशेष्य-द्वलसत्त्वेऽपि सत्यन्तद्वलाभावात् नित्यद्रव्यमात्रतृत्तिगुणत्वम् । आकाशमात्रतृत्तित्वा-भावादिति—आकाशेतरातृत्तित्वे सति आकाशतृत्तित्वस्याभावात् । तथाच संख्यादीना-माकाशभिन्ने दृष्टिवशादावपि वर्त्तमानत्वात् सत्यन्तद्वलाभावादाकाशमात्रतृत्तित्वाभावः ।

(ग) आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वमुपरिष्ठाद्विश्रितात् ब्रह्मलिङ्गादेवावस्यम् । 'आकाशस्त-क्षिज्जात् (८।१।२२), 'आकाशे चाविशेषात्' (२।२।२०) इति भगवद्वाहरायणहतत्रयसूत्रयो-स्तत्र च भगवतुपादभाष्यस्याश्रयात् सुप्रकटमेव तत् ।

घटादीनां कपालादीं त्रवेद्यु गुणकर्मणोः । तेषु जातिश्च सन्नस्यः समवायः प्रकीर्त्तितः ॥
इति समवायलक्षणतो द्रव्यस्य नित्यत्वे तद्गुणस्य नित्यत्वं भवतीत्यखिलमवदातम् ।

Vide *Punyaraja-
Vakya-padya-pra-
kasa* I. 48.

अतएवैके प्राचार्याः शब्दार्थमान्तरं स्फोटं शब्द-
ब्रह्मेत्याहुः । यथा 'निरंश एवाभिन्नो नित्यो बोधस्वभावः
शब्दार्थमय आन्तरः स्फोट' (ङ) इति ।

प्रयोगश्च—

*Yogavasista-
Ramayana—Nir-
vana.* II. 42. P

जातान्धमूकवधिरस्यान्तः स्वीयपरान्दशि ।

स्ववाक्शब्दार्थयोर्बोध आन्तरस्फोट एव सः ॥

तेषामनुपत्तिनाशौ पवनप्रेरण्यापिरण्वयशादभियक्तानभिवाक्तिरूपावेव । वस्तुतस्त्विति—
वस्तुतस्तु तेषां वर्णानां निवृत्ता एवेति हेतोरन्तररूपलभ्यमानोऽयं नित्यो बध्ने आन्तरः
स्फोट इति प्राचां प्रवादोऽपि सङ्गच्छते । ननु स्फोटशब्दस्यादृष्टाश्रयत्वेनाप्रामाण्यमिति
न शङ्कनीयं, यतो द्वादशशब्दस्य स्फोटशब्दस्य अवगमस्तोर्वेद्याश्च—उक्तश्चेति । अस्यार्थो
यथा—ननु कोऽसौ परमेश्वरस्तत्राह—यः परमेश्वर इममोद्धारमन्तःकरणमात्रवेद्यतया
आन्तरं स्फोटं प्रथोति । (घ)

(घ) अत्रार्थः स्फुटीक्रियते धमयन्मूलश्लोकीदाहरणेन, तत्र श्रीश्रीधरखामिलतटौकांशिन
च । श्लोकस्त्वैवम्—

प्रथोति य इमं स्फोटं सुप्रथोत्रे च शून्यदृक् । येन वाद्यग्यते यस्य वाक्तिराकाश आत्मनः ॥

श्रीधरखामिचरणास्तत्रैवम्—...ननु शीघ्र एव तं प्रथोतु, नेत्याह । सुप्रथोत्रे कर्ण-
पिधानादिना व्यङ्गितेऽपि श्रोत्रे मति । जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वात् तदा श्रोता,
तदुपलब्धिस्तु तस्य धरमात्महारिकैवेति भावः ॥

(ङ) स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो जगत्तिदानं ब्रह्मैव । एवमपि हरिराह
ब्रह्मकाण्डे—

अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्त्तैर्दर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति
स्फोटस्य निर्देशत्वाभिन्नत्वप्रकारस्तत्रैव दर्शितो यथा—

नादस्य क्रमनातत्वात्तं पूर्वो नापरश्च सः । अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव नृच्छते । इति
प्रथोति य इममित्यादि भागवतश्लोकेन स्फोटात्मकशब्दश्रवणस्यात्मलिङ्गत्वोक्ता ।

आन्तरः स्फोट आन्तरः शब्दः । स च हृदयगो बृह्निगुक् च भवति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं
'अथवा प्रतीतपदार्थकं इत्यादि व्याख्यानवसरे भाष्यप्रदीपोद्गोते नामेशिन—अनिपदेनात्र
वेत्तरी, स्फोटपदेनाभियक्तकत्वादिको मध्यमावस्य आन्तरः शब्द उच्यते । ब्रह्मतत्त्वमेव
हि शब्दरूपतया प्रतिभाति' इति । तदेवं वराटिकाव्येषयाय प्रवृत्तचित्तनामसिं लम्बा-
निति शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गादहैते ब्रह्मण्यपि अतुपाद्यतामित्यादि च शब्द-
कौस्तुभे दीक्षितः । नादध्वनेरप्यत्र परामर्शः । तथाच स्फोटमिद्विध्यायविचारे—

तत्र ईदृशं ब्रह्मार्था स्फोटाभिन्नत्वसूचिरे । अर्धवेदात्मितरे स्वातन्त्र्यं मेनिरे परे ॥ इति

वैयाकरणानां वृद्धिः स्फोटमाहुः (घ) । तत्र पूर्वपूर्ववर्षांधारणाभिव्यक्त-
तत्तत्संस्कारसङ्कतचरमवर्णसंस्कारनिष्ठपदजन्यैकपदार्थप्रत्यायकता पदस्फोटः ।

अतएवैते व्याचर्याः शब्दः अर्थश्च शब्दार्थं तदन्तरेवोपलभ्यमानश्चेदान्तरं स्फोटम् ।
तत्र शब्दस्फोटं शब्दत्रक्षेणाहुः । तत्र इष्टान्तो यथेति—निरंशः न कस्याप्यंशः
अतएवाभिन्न एक इत्यर्थः नित्यो ज्ञानस्वरूपश्च एवम्भूत व्योंकारः शब्दार्थवस्तुमात्रार्थं
प्रादुर्भावकत्वात् शब्दार्थमयः । एतन्मते प्रथवादेव वेदादीनां सर्वेषां वृष्टिरिति
बोध्यम् । अन्तरेवोपलभ्यमानत्वान् स प्रथम आन्तरः स्फोटोऽव्यक्त इत्यर्थः । प्रयोग
उदाहरणं यथा—जन्मान्धकवधिरस्य पुरुषस्य चक्षुःकर्णवामिन्द्रियानामभावात्
स्वीयान्तःकरण एव स्रत एव शब्दार्थयोः परामर्शं जाते सति स्वीयवाक्यस्य शब्दार्थस्य
चान्तरेव बोधो भवतीत्यान्तरः स्फोट एव ।

अथ घटेन जलमाहरेति वाक्यश्रवणं विना घटकरणकजलाहरणस्य शब्दबोध-
वारणाय प्रत्येकवर्णज्ञानसहितचरमवर्णज्ञानत्वेन (5) कारणता वक्तव्या । एवं सति
द्वितीयवर्णस्य ज्ञानकाले प्रथमवर्णज्ञानस्य नाशादेवं क्रमेण चरमवर्णज्ञानकाले पूर्व-
पूर्ववर्णज्ञानानां नाशान् कथं शब्दबोधः ? तथा विशदकलनत्तदर्थं ज्ञानान्तादृशज्ञानजन्य-
संस्कारादा शब्दबोधापत्तिश्च इत्यतोऽत्र वैयाकरणानां समाधानं यथा—घटकरणक-
जलाहरणस्य शब्दबोधं प्रति स्फोट एव कारणं, नतु तत्तदर्थं ज्ञानानां तादृश-
ज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वम् । स्फोटत्वन्तु यादृशयादृशानुपूर्वीं विशिष्टचरमवर्ण-
ज्ञानान्तरं घटकरणकजलाहरणप्रतीतिर्जायते तादृशचरमवर्णज्ञाननिष्ठोऽसाधारण-

(घ) वैयाकरणा भाष्यकदादयः । यदाह स्फुटमेव भाष्यकारस्तपरसूत्रभाष्येऽभिव्यक्तप-
कारकत्वेन ध्वनिः स्फोटरूपशब्दगुणत्वं प्रतिपादयितुकामः—‘एवं तर्हि स्फोटः शब्दः ।
ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् ? मेघाघातवदिति । तत्र कैपटः—एवं तर्हि इति पदाभिव्यक्तो
व्यक्तिस्फोटोऽत्र विवक्षितः । स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितनेत्यत्र पक्षशयां
विचारितमिति तत्र एव बोद्धव्यम् । नागेशस्वित्त्वं विशदयामास—अत्रेदं बोध्यम्—
एक एव स्फोटस्तत्र द्वौस्तत्र द्वेष्याभिव्यच्यते । ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन
धर्मी वैकृतध्वनिश्च । ... .. वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणात्—वदुक्तं—हरिणा,—
स्फोटस्य गृह्ये हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतं प्रतिपद्यति । इति

‘वस्तुनस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा । तत्र चार्थौ पक्षाः—वर्णस्फोटः पदस्फोटः

(5) ‘जलाहरणस्य बोधाभावात् शब्दबोधकारणाय प्रत्येकवर्णस्यादेव च ज्ञानत्वेन’ इति ‘(ग) ‘(क)
पुस्तकयो पाठः ।

एवं पूर्वपूर्वपदोच्चारणामिव्यक्ततत्संस्कारसञ्ज्ञकतत्परमपदसंस्कारनिष्ठवाक्य-
जन्यैकवाक्याद्यप्रत्यायकता वाक्यस्फोटः । एतदुभयलक्षणं शब्दब्रह्म ।

Vide citation by
Punyaraja-Vakya-
padiyaprakasa—
II. 28.

तथाच 'एक एव नित्यः पदाभिव्यङ्ग्यो वाक्याभि-
व्यङ्ग्योऽसुखण्डो व्यक्तिसफोटो जातिसफोटो वहीरूप'

जातिविशेषः । स तु घटकरणजलाद्धरणविषयकशाब्दवृद्धिवावच्छिन्नजन्यतानिष्पित-
जनकतावच्छेदकतया सिद्धः । न च न्यायमतसिद्धताद्भ्रानुपूर्व्यवच्छिन्न (6)—चरमवर्ण-
ज्ञानस्यैव कारणत्वं कथं न स्वीक्रियते, अलं स्फोटरूपस्वतन्त्रधर्मस्वीकारेणेति वाच्यम्,—
भ्रानुपूर्व्यघटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वे महागौरवात् । तथाहि चोच्चारणायव-
च्छित्तोरटोच्चारणघटितानुपूर्व्योऽशरीरे तदथवच्छित्तोरत्वं नाम तनुक्षणध्वंसाधिकरणत्वध-
ध्वंसानधिकरणत्वे सति तनुक्षणध्वंसाधिकरणत्वस्वरूपं, एनाद्भ्रानन्ताववच्छित्तोरत्वघटित-
गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वप्रसङ्गः । एवं घटेन जनमाद्धरेति, जलं घटेनाद्धरेति
द्विविधानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य कारणत्वे परस्परव्यभिचारवारणाय कारणवैशिष्ट्यमपि कार्य-
तावच्छेदके निवेशनीयमिति कार्यतावच्छेदकेऽपि महागौरवप्रसङ्गः । यन्मति साद्भ्यं
न जातिनाधरं तन्मतमालम्ब्योक्तम्—अतएव वैयाकरणतमतमेव माधीयः, अतस्तन्मत-
सुपन्थस्थिति—

वेद्यःकारस्वरस्विति—तत्र वैयाकरणमते पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणेनाभिव्यक्ततत्तदुच्चारण-
संस्कारः, तादृशसंस्कारोऽत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणायवच्छित्तोरघटितानुपूर्व्यत्वर्थः । तथाच
तादृशानुपूर्व्यविशिष्टचरमवर्णस्य संस्कारचरमवर्णस्य ज्ञानम् । तन्निष्ठपदजन्यैकपदार्थ-
प्रत्यायकतेत्यस्य सदुदाहरणं यथा—तादृशानुपूर्व्यविशिष्टचरमवर्णज्ञाननिष्ठपदजन्यपदार्थ-
वोधजनकतावच्छेदकधर्मः पदस्फोटत्वम् । स्फोटत्वविशिष्टपदज्ञानमेव पदस्फोटः ।
वानवस्फोटस्तु तत्तद्वान्तरपदस्फोटसहितमहास्फोटस्वरूप इत्याह—एवमिति । एतदुभय-
लक्षणं पदस्फोटवाक्यस्फोटलक्षणं शब्दब्रह्मेव ।

तथा चेति—यत्कतेः स्फोटः भावप्रधाननिर्देशात् स्फोटत्वमित्यर्थः । तथाच चरम-

वाक्यस्फोटः, अथपदस्फोटस्तादृक्वाक्यस्फोट इत्यं पञ्च व्यक्तिसफोटः, वर्णपदवाक्य-
भेदेन त्रिविधो जातिसफोट इति, इत्यादिको विचारः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यः । महाविरोधा
चत्र वाचोपुक्तिरित्यं शब्दार्थरत्ने. ताराभाषणकंवाचन्यतिपादैः—'तत्र वर्णानां प्रहृच्चारण
मन्वया प्रतीयमानतया व्यनित्यत्वेन व्याशुविनाशिनोश्च तेषां भेदनासम्भवेन तनु-
सदुदाहरण्यस्य वन्व्यत्याभावेन प्रत्येकं वर्णं पु लती व्यभिचारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवाद्धित-
संस्कारोद्भवानि व्यनित्यार्थानिपरिपाकमानिनि च्छदये ऋटिति सदुदीयमानस्य

(6) 'पूर्वोविच्छिन्नेति' (क) पुलके, 'पूर्वोविच्छिन्नेति' (ख) पुलके, 'पूर्वाव्यवच्छिन्नेति' (ग) पुलके पाठः ।

Kavyaprakasa—
Ullasa I.

इत्याहुः । व्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण जातिस्फोटः । अत

आहुः—बुधैर्वैयाकरणैरिति काव्यप्रकाशकृतः ।

तमन्थे न सहन्ते । तथाहि पूर्वपूर्ववर्णाननुभवतश्चरमवर्णश्रवणकाले
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन पदव्युत्पादनसमय-
ग्रहणानुगृहीतेन पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन
श्रोत्रेण युगपदेव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यते । सहकारि-

वर्णज्ञानव्यक्तिनिष्ठस्फोटत्वरूपो (७) धर्म्मो नित्यः अखण्डः पदाभियङ्गाद्य । एवं ताडशा-
नेकपदघटितमहावाक्यस्फोट एव जातिस्फोटपदवाच्यः । तथाच व्यक्तिस्फोटसहित-
जातिस्फोट एव महावाक्यजन्यशाब्दबोधे कारणम् । अतो वैयाकरणमतस्य सर्वोत्कर्षादेव
काव्यप्रकाशकृतमपि बुधशब्देन वैयाकरण एवोक्त इत्याह—अत आहुरिति ।

ननु पूर्वोक्तदोषवारणाय चरमवर्णस्य श्रवणोन्मियजन्यज्ञानकाले पूर्वपूर्ववर्णानां
संस्कारवशात् पुनरपि तेषां ज्ञानादेव शाब्दबोधः स्वीकरणीयः, अतो न दोष इत्याह—
तमिति । तं स्फोटमन्थे अज्ञान सहन्त इति । पूर्वपूर्ववर्णाननुभवतः पुरुषस्य
चरमवर्णसम्बन्धेन श्रोत्रेण युगपदेव पूर्वपूर्वातीतवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जायते,
तदनन्तरं वाक्यार्थविषयकशाब्दबोधो जायते । श्रोत्रेण कौडश्रेण? पदस्युत्पत्तिजनको
यः समयस्तस्य ग्रहणं ज्ञानं, तदनुगृहीतेन तनुसहकृतेनेत्यर्थः । तथाच 'न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते' इति मीमांसकमतानुसारेण कालस्यापि विषय-
विषया कारणत्वमुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः—सहकारोति । सोऽर्थं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञान-

स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तत्रैव नित्यसम्बन्धस्य योग्यतया इतिमत्त्वसुचितमिति ।
स्फुटते अच्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभियङ्गाः, स्फुटोभवत्यस्मादर्थे इति स्फोटशब्दार्थ-
सुभयथा निराहुः । एवं पदाभियङ्गाव्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण वाक्याभियङ्गनाति
स्फोटस्वीकारो न आहतः । अनेकवर्णानां शक्ततावच्छेदकतापेक्षया एकस्यैव जातिरूप-
स्फोटत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि द्रष्टव्यमिति दिक् । वाक्यस्फोटस्य
निष्कृष्टतया तस्यैव बोधकत्वं, यदुक्तं वाक्यपदीये—

'पदे न वर्णा विशन्ते वर्णैर्व्यवयवा न च । वाक्यात् पदानामग्रम्' प्रविवेको न कश्चन ॥

'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मतस्थितिः ।' इति च ।

योगदशनेऽपि (३।१०) स्फोटः स्वीकृतः—तत्र यामभाष्ये भोजवृत्तिश्चानुसन्धितुमुभ-
प्रंश्यम् । प्रपञ्चितश्चेत्तद् दस्त्वस्त्रिलमेव वाक्यपदीयादी । ग्रन्थवाङ्मन्यभयान्नान निर्दिश्यते ।

(७) चरमवर्णज्ञानव्यक्तिनिष्ठस्फोटत्ववपु इति '(क)' '(ग)' पुस्तकयोः पाठो न सम्बन्धः ।

दाटोऽन प्रत्यभिज्ञानवदेव प्रत्यभिज्ञाने, प्रत्यचेऽपि अतीतापि पूर्वावस्था स्फुरति,—तेन कृतं स्फोटनेति (छ) ।

तत्र । तथाहि पदुव्यात्पादनसमयो हि स्फोटकृत एव । न च तत्र प्रमाणाभावः, प्रत्यक्षार्थापत्त्योः सम्भवात् । यथायं गौरित्युक्ते नहि गकारौकार-
विसर्गा एव प्रतीयन्ते, अपि तु सास्त्रादिमत् किमपीति प्रत्यक्षम् । अयं
गौरित्यत्र किं गकारादयो वर्णा व्यस्ता एवार्थप्रत्यायकाः, किं समस्ताः ? नादाः,
इतरवर्णवैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः, उत्पन्नप्रध्वस्तानां सामस्याभावात् ।

साले यथा चक्षुःसन्निकर्षनन्येर्हंपदार्थ्यमानकाले पूर्वप्रतीततत्कालतद्देशरूपतत्तापि
तादृशप्रत्यक्षे भासते, तथात्रापि चरमवर्णस्य अवरोन्मियनन्यज्ञाने पूर्वपूर्णातीतवर्णस्यापि
संस्कारवशाद्गतं भविष्यतीति । तेन कृतं वर्णं स्फोटनेति ।

तत्रेति—यत्समयेऽतोतसमस्तवर्णेषुटितपदानां युष्माकं मते पुनः प्रतीतिर्भवति, तत्र
समये स्फोटकृतशाब्दबोध एव भवति, न तु व्यतीतवर्णानां पुनः प्रतीतिरित्यर्थः ।
यत्र प्रमाणाभावो न वक्तव्यः, यतः प्रत्यक्षप्रमाणमर्थापत्तिप्रमाणञ्च वर्चते । तत्र च
प्रथमतः प्रत्यक्षप्रमाणमाह । गौरित्युक्ते नातीतगकारादेः पुनः प्रतीतिः, किन्तु

(छ) वर्णवादेनैवार्थबोधे प्रमाणीकुर्वन्निस्त्वाकिंकारिदृशंनप्रस्थानपरमाचार्येर्बहुभिः
स्फोटवाद ध्यापाततः प्रध्वस्तकल्प इव प्रतिभाति । तथाहि

ननु इदं परित्याज्य सर्वपादृष्टमार्गवम् ।

कुर्वन् नृगपथे नूनं पिपासुमृगदृष्टिकाम् । (स्फोटसिद्ध्यन्यायविचार १७ श्लोक)

इति पूर्वपत्त्यो प्रश्नः, 'तस्मादन्ये सायिनः संस्काराः कल्प्याः, तथा वर्णातिरिक्तः
शब्दः कल्प्य इति वक्ष्यप्रमाणकमापन्न'मिति शास्त्रदीपिकाज्ञतां पार्थमारथिमिश्राणां
कोतुप्रामा गद्वां च स्फोटवादिनः प्रति प्रवर्तते । तार्किकयुक्तिनिराकृतात कौस्तुभज्ञता,
स्मृतिहेतुभूतसंस्कारवादिनां मने निहितं कल्पनागौरवञ्चात्र दर्शितम् । निर्विरोधमेवेतदत
इति व्यत्यक्तः कल्पः । यत्तु प्रसङ्गे 'शब्द इति, चेमात' (१।३।२८) इत्यादौ वक्ष्यते भाष्यं
'प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् न स्फोटात्मकः शब्दः' (२।५७) इति साहचर्येण इतिच,

'यथायेषादिश्रुतैर्मासि क्रमवर्तानि सन्त्यपि ।

मंदय कुर्वते काम्यमेकं वर्णास्तथैव नः ।' (श्लोकवार्तिक)

'यद्वा प्रकृतनः पूर्वं क्रमज्ञानेषु यत्परम् ।

नमस्तस्यैविद्यार्थं तदर्थंज्ञानकारणम् ।' (शास्त्रदीपिका)

'नार्यस्य वाचकः स्फोटो वर्णेभ्यो व्यतिरेकत' इत्यादि श्रीमीमांसकयोऽपि निपुणमालोचयोर्य
सुधोभिर्बोपर्यश्टार्थम् । न चेत्तु मन्वनिचारमहमिति वक्ष्यः । ध्याकर एव तत्रप्रपथः ।

Sarvadaršana-
samgraha-Panini-
daršana.

“न च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्ति । तस्माद्दर्शानां

वाचकत्वानुपपत्तौ यद्दलादर्थप्रतीतिः स एव स्फोटो

वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्यार्थप्रत्यायको नित्य एवेति । अर्थापत्तिरपि ।
स्फोटानङ्गीकारे सर्व एव संस्कारा विशृङ्खला एव सन्तः पदजन्यपदार्थ-
प्रतीतौ न शङ्कुवन्ति । नापि प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यचेऽप्यतीतापि पूर्वावस्था
स्फुरति । न वा सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिः श्रोत्रेण जन्यते ।
सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानस्य तत्तांशे संस्कारजनितस्मृतिविशेषत्वात्,
श्रोत्रेण सदसदनेकवर्णावगाहाभावाच्च । नहि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं, तदंशे
संस्कारजन्यतया इदमंशे च चक्षुर्जन्यतया, च स्मरणयद्दयात्मकत्वात् । न
च तदंशेऽपि चक्षुःकरणं, तस्य सन्निहितग्राहितया तदभावात् । नापीदमंशे

साखाद्यवयवविशिष्टगोपदार्यस्य प्रतीतिरित्यत्र नर्वेषामनुभव एव प्रमाणम् । अर्थापत्ति-
प्रमाणमाह—गौरित्यत्र केवलकारस्य कारणत्वेऽन्यवर्णोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्तिः, केवल-
गकारोच्चारणात् शाब्दबोधोपपत्तिश्च । नापि द्वितीय इति—वर्णसमूहज्ञानानामेकदाऽ-
सत्त्वेन द्वितीयपक्षोऽपि निरस्तः । तस्मात् पदजन्यशाब्दबोधान्यथानुपपत्त्या स्फोटः
सिद्ध इत्यन्यथानुपपत्तिरेवात्र प्रमाणम्—यथा स्थूलो (३) देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त
इत्यत्र पीनत्वान्यथानुपपत्तिप्रमाणेन रात्रिभोजित्वसिद्धिः । नापि वर्णसमुदायज्ञानानां
तादृशज्ञानजन्यसंकाराणां वा कारणत्वं वक्तुं शक्यं, यतो विशृङ्खलादर्थानां ज्ञानानां
संस्काराश्च शाब्दबोधोपत्तिरित्याह—स्फोटानङ्गीकार इति । यच्च सोऽयं देवदत्त इति
प्रत्यभिज्ञानात्मकचाक्षुषप्रत्यक्षं दृष्टान्तोक्तत्वं श्रवणेन्द्रियजन्यस्मरणवर्णज्ञानेऽप्यतीतवर्णस्य
संस्कारवशाद्ज्ञानसक्तं तदपि दृष्टमित्याह—नापि प्रत्यभिज्ञान इति । तत्र प्रथमतो दृष्टान्त-
मेवसिद्धमित्याह । प्रत्यक्षात्मकप्रत्यभिज्ञाने तद्देशतत्कालरूपा अतीता पूर्वावस्था न
स्फुरति, न वा दार्ढ्ये श्रोत्रेणातीतवर्णावगाहिनी स्मरणवर्णविषयकप्रतीतिर्जन्यते । एत-
द्देतुः—सोऽयमिति—तत्रातीतदेशकालरूपतत्तथाः स्मरणं, चक्षुःसन्निकृष्टेऽल्पदार्थस्य

वेदान्तादिदर्शनप्रतिपादितोपपत्तिश्च दूरादास्ते यदि तावद्देषाकरसममं धीरमालीच्यते ।
अत्रार्थे 'तस्मात् यच्चोभयोः समो दोषः न तेनैकस्योद्यो भवतीति न्यायात् ... नातिरिक्त-
स्फोटकल्पनावकल्पत इति चेत् तदेतत् काशङ्कशावलम्बनकल्पनं विकल्पानुपपत्तेरित्यादिः
'तस्माद्दर्शानां वाचकत्वसम्भवात् स्फोटोऽभ्युपगन्तव्य' इत्यन्तः पाणिनिदर्शनप्रस्तावोक्तः सर्व-
दृशनसंग्रहयथो द्रष्टव्य इत्यलमतिगहनावगाहनेन ।

(३) 'धोमो देवदत्त' इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

संस्कारः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्मरणहेतुव्यवभायाभावाच्च । तेन स्फोट एवाङ्गीकार्य इति धियाकरणाः ।

तेन पृथक्सम्बन्धानां संस्काराणां क्रमेण परस्परसम्बन्धकारित्वं स्फोटत्वम् । अन्यथा रसः सरः नदी दीन इत्येतेषां प्रतिलोमपाठेऽपि रेफकारादीनां संस्कारोऽस्ति, न तु तेषु लोमसंस्कारवत्त्वेन पदं व्युत्पादयन्ति, अन्यथा भेदो न स्यात् (१) (ज) ।

साध्वसाधुतयाद्योऽपि—११ का ।

प्राचो वर्षात्कः शब्दोऽपि साधुतया असाधुतया च द्वेषा भवति । किन्नाम साधुत्वम् ? किं साधुजनोदितत्वं, किमुत मूटत्वमुताहो वेद-प्रत्यक्षमिति ज्ञानदयमेव, न तु तत्ताविशिष्टेऽपदायस्यैकं ज्ञानम्, यतस्तत्तांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावेन चान्तुषप्रत्यक्षे तस्य भगवत्सम्भवात्, एतन्मतेऽलौकिकसन्निकर्षरूपज्ञान लक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वाङ्गीकारादिति । नापीर्दमंश इति—यथा तत्तांशे संस्कारनशात् स्मरणं तथेदमंशोऽपि वाच्यमिहापि न सम्भवति । इदंशे चक्षुःसन्निकर्षवत्त्वे इति ज्ञानं, तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकात् स्मृतिजनकस्येदम्पदार्थस्यानुभवाभावाच्च ।

तेनेति—पृथक्सम्बन्धानामाशुपूर्वोऽङ्गितानां संस्काराणां प्रत्येकवर्षाचारणां क्रमेण परस्परानुपूर्वोविशिष्टचरमवर्णने शब्दबोधकारित्वं कारणतावच्छेदकं स्फोटत्वम् । तथाच यादृशानुपूर्वोविशिष्टचरमवर्णने ज्ञानवत्त्वे तत्तदर्थस्य शब्दबोधो जायते तादृशज्ञाननिष्ठजातिविशेष एव स्फोटत्वम् । सा जातिस्तदर्थविषयकशब्दबोधजनकतावच्छेदकत्वेन सिद्धा । यथा ह्यारण्यिमश्यादिजन्यतावच्छेदकतया शक्तिनिष्ठजातिविशेषस्य विद्विस्तददशापि तत्तच्छब्दबोधजनकतावच्छेदकतया चरमवर्णज्ञाननिष्ठजातिविशेषस्य स्फोटत्वस्य सिद्धिः । अन्यथा स्फोटत्वस्यानङ्गीकार एवं तत्तदर्थज्ञानजन्यशब्दबोध

(ज) अत्र वेदान्तिमासुत्तरं 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवत्, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (१।१।२८) इत्यत्र प्रदर्शितात् वेद्यमाणाङ्गवच्छेदरत्नत्वतो ज्ञेयं । 'सद्यपि समस्तवर्णप्रत्यक्षमर्थं यथा क्रमादुरोधिन्य एव विमीलिकाः पङ्क्तिवृद्धिमारीहन्ति, एवं क्रमादुरोधिन एव वर्णाः पदवृद्धिमारीहन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकता प्रदर्शितप्रतिभक्तिर्न विरुध्यते' इति शारीरकभाष्यम् । भामत्यादिषु चेत्तत् प्रमत्तमिति तत एव द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु विभिन्नप्रयोजनत्वात् शास्त्रयोः विभिन्नसिद्धान्तत्वमिति स्थितिः । अतो ज्ञानयोपपत्तः ।

वाक्यस्यत्वं वा, प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादितत्वं वा ? आद्ये चण्डालादिप्रयुक्तस्य संस्कृतस्याप्यसाधुत्वापत्तिः, द्वितीये परुषसंस्कृतस्य, तृतीयेऽम्भदादिकृतसंस्कृत-शब्दानां, चतुर्थे संज्ञाशब्दानामपि । तेन व्याकरणप्रणीतत्वं साधुत्वमिति । तथा सति डित्यादीनां संज्ञाशब्दानामपि डित्योऽयं डिवित्योऽयमिति विभक्त्युत्पत्तेः साधुत्वम् ; न तु गावोप्रभृतीनां, भ्रान्तप्रणीतत्वात् । तथापि तैर्यद्ग्रहणानियमितिसुद्विज्ञानां तत्स्मारितगोशब्दादिद्वारा, अज्ञानान्तु अज्ञपरम्पराप्राप्तसंस्कारधारैव । प्राकृतस्य तु साधुसमत्वात् साधुत्वत्वेन तत्तद्वाकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् । (भ)

स्त्रीकारे च सरोवरवाचकस्य सरःशब्दस्य प्रतिलोमेन रस इति पाठेऽपि सरोवरबोधः स्यात् । नदीशब्दस्यापि प्रतिलोमेन दीन इति पाठेऽपि नदीबोधः स्यात् । संस्कार इति— प्रत्येकवर्णज्ञानजन्यसंस्कारोऽस्तीत्यर्थः । न त्विति—ते प्रतिलोमेनोच्चारिता वर्णा अतुलोम-संस्कारवत्त्वेन विशिष्टं पदं यादृशार्थं व्युत्पादयन्ति, तादृशार्थं न व्युत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यथा अतुलोमप्रतिलोमपदाभ्यामेकबोधस्त्रीकारे रससरःपदाभ्यां जनितबोधयोर्नदीदीन-पदाभ्यां जनितबोधयोः भेदे न स्यादित्यर्थः ।

संस्कृतत्वं स्निग्धत्वादिगुणविशिष्टत्वम् । आद्य इत्यसाधुचण्डालादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः । परुष-संस्कृतस्य कठोरसंस्कृतस्य । संज्ञाशब्दानां चैतद्वित्यादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्-पत्तिसिद्धेः । व्याकरणनियमाद्यत्वं साधुत्वमित्यर्थः । अतएव डित्यादिशब्दानां प्रकृति-प्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्तयभवेऽपि डित्योऽयमित्यादौ 'सु'विभक्तिषाच्चित्तेन व्याकरणसिद्धत्व-मर्थेव । नत्विति—यथा वच्घातोर्वच्चुवचने देवदत्ता वचन्तीति प्रयोगोऽसाधुः 'नान्यत्वोर्बचेः प्रयोगः' इति सूत्रात्, तथैवान्न केवलमाशब्दोत्तरापत्यार्थकप्रत्ययेन 'गाव'इति प्रयोगोऽप्यसाधुः, अग्रे 'गावो' इति प्रयोगो भ्रान्तप्रणीत एव । ननु कथं भ्रान्तोक्त- 'गावो'पदप्रयोगादपि विशेषदर्शनामप्यर्थप्रत्ययो जायते, अत्र आह—तथापीति । तैरसाधु-पदैरसाधुशब्दस्मारितसाधुशब्दादिज्ञानां शाब्दबोधः । अज्ञानामविशेषदर्शनामज्ञपरम्परा-प्राप्त'गावो'शब्दादेव शाब्दबोधः । नाटकदौ विशेषदर्शनां श्रौतसेनिकादिप्राकृतशब्दः साधुशब्दः, साधुशब्दसमत्वात् । साधुत्वत्वे साधुपरितत्वे तत्तत्प्राकृतलङ्केश्वरव्याकरण-प्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् ।

जातिरिति—जात्यादिवाचकत्वेन साधवश्चतुर्विधा भवन्ति । गौरिति साधुशब्देन

(भ) वस्तुतस्तु साधुममसाधुत्ववदेषीति भेदेऽप्येविधं प्राकृतभाषोक्तशब्दानाम् । तत्र ऊह-हला-श्वरोत्यादिप्राकृतशब्दाः शिष्टप्रयोगादरुच्यादिकृतयाकरणलक्षणमोदितत्वाच्च साधव एव ।

साधवश्च चतुर्विधाः ।

जातिः क्रियागुणद्वयैः—१२ का

गौः पाचकः शुक्लो डित्य इति क्रमाज्जात्यादिभिद्यातुर्विध्यम् । चकारा-
ज्जातिरेव पदार्थ इति च मतम् (ब) । तथाहि गुडतण्डुलादिपाचकभेदेन
पाचकोऽयं पाचकोऽयमिति पाचकत्वमस्ति । एवं चन्द्रचन्दनकुन्दादिषु भयं
शुक्लोऽयं शुक्ल इति शुक्लत्वम् । बालवृद्धयुवाद्युदीरितडित्याद्यर्षेषु डित्या-
दित्वमिति ।

गोत्ररूपनानिविशिष्टयावत्गोरूपवर्त्मिवाचक इत्येको भेदः । तथा पाचक इति साधुशब्दः
पचनक्रियारूपो यो मनुष्यनिष्ठो धर्मस्तस्य वाचक इत्यपरो भेदः, एवं शुक इति साधु-
शब्दः भुक्तरूपगुणविशेषो यो गवादिश्वपिधर्मस्तस्य वाचक इत्यन्यो भेदः । तथा डित्य
इति साधुशब्दः डित्यरूपैकशक्तिमात्रवाचकः इत्येवं क्रमेण साधुशब्दश्चतुर्विधो ज्ञेयः ।
ननु यस्मिन् जात्यादेव शक्तिर्न कदापि यत्नो, शाब्दबोधे यत्किमानन्तु 'जात्या
यात्किराचित्यन' इति न्यायविद्वाच्येवनादेव, तस्मिन् साधुशब्दो जातिमात्रवाचक-
श्चेनेकविध एवेतदेवाद्य—चकारादिति । गुडतण्डुलादीनां नानापाचकभेदेन पाचकोऽयं
पाचकोऽयमिति भव्यत पाचके पचधातोः प्रयोगात् पाचकत्वमपि जातिविशेषः ।
ननु चन्द्रकनकपद्मेतद्विशिष्टस्य भव्यत जातौ शक्तिरस्तु, व्याघ्रनिकपुरुषकनस्य डित्यादौ
मद्भूतविशेषशब्दस्यैकमात्रवर्त्मित्वेन डित्यत्वस्य जातिभावात् कृत शक्तिवैक्येत्यत्र
आद्य—बालवृद्धेति । यथा पुत्रे पित्रकृतमद्भूतविशेषस्य देवदत्तपिण्डदत्तादिशब्दस्य
शक्तिव्याप्यसौम्यज्जातिनाशरीरवृत्तिदेवदत्तपिण्डदत्तादिजातौ वसन्ते, तथैव पुरुषकृत-
मद्भूतार्थडित्यादीकर्मिणो वस्तुनि बालवृद्धयुवादीनां डित्योऽयं डित्योऽयमित्यनुगत-

(ग) एतच्च सम्मतादृक्किमनुशुच्य । तथा च प्रकाशे—'मद्भूतिनश्चतुर्विधो जात्यादि-
ज्जातिरेव वा' इति । हेतुश्च तादृशिका यत्किरेव पदार्थ इत्यपि वदन्ति । भगवान्
यादिकरदंशम् । जातिरेव पदार्थ इति मीमांसकमिद्वान्तपचः । इत्येव स्पष्टं
भाष्यकारैः 'किं पुनराकृतिः पदार्थे यादौगिह्यमिति पदार्थनिषेधभाष्ये प्रथमादिदे ।
गुरु चाप्यातिशेत्तु तत्रैव प्रदो वेयेतेन । चतुर्धां पदार्थप्रयोगे भिद्यत इति भूषमा
वेवाकरवाक्यामपि मतम् 'आद्याकृतिविशेषशक्तिशक्तिषल एव भाषोर्पानिनि
तादिकचतुर्धासमर्थो महामहोभाष्याप्यदापरमहृत्पादपादाः । 'परं मद्भूतम्'—सम-
सस्यार्थ' इति व्युत्पत्तम् इति शानिदिदंमदन्ताव अरदरेनसादिगतानुवाद' इत्येव
इतिभाषितानुसारी भाष्यकारार्थः । बोधा च भेदो दर्शनीयो अपदेधन, तथाकरे
इत्यम् ।

मुख्यो लाक्षणिकस्तथा ॥

व्यञ्जकश्चेति—१३का

त्रिधा ते शब्दाः । मुख्यो वाचकः, यस्तु सङ्केतमैश्वरं धत्ते, स मुख्यः ।
ऐश्वरमीश्वरकृतं, अस्मदादिकृतं सङ्केतमपि यो धत्ते तस्य द्रव्यत्वे स्वार्थं प्रति-
मुख्यता । (ट)

सङ्केत ईशेच्छा तत्र तत्त्वकृत् ॥ १४ का

तत्र घटादौ तत्त्वकृत् घटादित्वबोधकत्वं सङ्केतः स्यात् । तथाहि कश्चिद-
गृहीतसङ्केतो बालः कदाचिदुत्तमवृद्धेन घटमानयेत्तुक्ते मध्यमवृद्धे कम्बु-
ग्रीवादिमन्तं व्यक्तिविशेषं स्थानात् स्थानान्तरं नयति सति घटशब्देनेहशी
व्यक्तिरिति प्रथमं व्यक्तावेव घटशब्दशक्तिरिति प्रतिपद्यते । पुनस्तेनैव
प्रतीतिवलात् इत्यवस्तु घटक्रीभूतनानावयववृत्तिदित्यत्वमपि जातिविशेषः । यस्मिन्नेष्यवाति-
रिक्तस्यतन्नावयविनोऽभावात् घटत्वजातिर्मानावयववृत्तिरेव, तन्मतमालम्ब्य इत्यत्वमपि
जातिरेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

नन्वैश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्यैव मुख्यत्व उक्तेऽस्मदादिकृतसङ्केतविशिष्टस्य इत्यादि
शब्दस्येश्वरकृतसङ्केताभावान्न मुख्यत्वं, शक्तेरभावेन श्रज्यसम्बन्धरूपलाक्षणिकत्वमपि न
सम्भवतीत्यन आह—अस्मदादौति । द्रव्यत्वे इत्यादितत्तुद्रव्यमानवाचकत्वे स्वार्थं
प्रत्यौपचारिकमुख्यता । यथार्थमुख्यव्यवहारस्तु (१०) ईश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्येति
बोध्यम् । तद्विभक्तिरिति—घटाद्विभक्तः पटादिविभक्तो घट एव ; तादृशरूपेण निवेशस्तु
अपोहद्वारा निर्द्धारणार्थमेव, न त्वसाधारणलक्षणे निवेशनीयं, तादृशरूपेण निवेशे

(ट) ईश्वरेच्छारूपस्य सङ्केतस्य शक्तित्वमङ्गीकृतं नैयायिकनये । ईश्वरकृतसङ्केतार्थं
प्रमाणं मनुस्मृतौ (१।२१) यथा—

सर्व्वधान्तु स नामानि कर्म्मणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संख्याश्च निर्गमे ।”

उभेयमेतत् 'वेदपूर्व्विकैव सृष्टिः' 'यस्य निःश्वसितं वेदा' इत्याद्यास्तिकमतमाह्लात्प्राच ।
वस्तुतस्तु न केवलं इत्यद्वयित्याद्य अपि तु सर्व्व एव शब्दा अस्मदादिकृतसङ्केतमेव दधते,
न तु ईश्वरं, भाषानामानन्धात्, भाषाविशेषस्य चेश्वरकृतानादिशब्दसङ्केतधारणार्थस्य
गौडवापत्तेरिति भाषातत्त्वविदः कोविदाः । सङ्केतपदेन शब्दशक्तिरिक्तं चिद्भूतानं यद्यते
चेत्, तदा नानर्थक्यापात इति सर्व्वमवदातम् ।

(१०) 'यथावन्मुखाव्यवहार' इति पाठः (ग) (घ) पुनश्चयोः ।

पटमानयेल्यपुत्रके तद्विजातीयं व्यक्तिविशेषं तथैव तस्मिन् नयति सति पुनः सोऽपि घटाङ्गिन्नः पटः पटाङ्गिन्नो घट इति व्युत्पद्यमानः पुनरघटभित्री घटः अघटभिन्नः पटशैल्यपोहहारेण निश्चिन्वन् पुनस्तेनैव घटान्तरं पटान्तर-ज्ञानयेत्पुत्रके तस्मिन् पूर्वघटपटयोराकारतो विसदृशो घटपटावानयति सति पुनरयं संश्रिते—अहो घटपटशब्दो न व्यक्तिविशेषविषयकसङ्केतो, यत एतौ पूर्वघटपटतो भिन्नौ, तेन घटादिषु कश्चिदसाधारणो भविष्यति धर्मः यद्वशादयं घटोऽयमपि घट इत्यनुगताकारावगाहिज्ञानं जन्यत इति निश्चित्य जातावैव सङ्केतमवधारयति । तद्विन्नभिन्नाधिकरणमात्रहस्तित्वमसाधारणत्वं यथा गोः सास्त्रादिमत्त्वम् ।

यारारुढाश्च रूढाश्च यौगिकाश्चेति तै त्रिधा । १५ का (७)

ते शब्दाः पुनस्त्रिविधा भवन्ति । योगरूढाः पङ्कजादयः । पङ्काज्जने-
रु-प्रत्ययेन (११) पङ्कजनिकर्तृभिन्नाधिकरणेन योगेनापि पङ्कार्थं एव प्रतिपद्यते,
प्रयोजनाभावात् गौरवप्रसङ्गाच्च । तथा च तद्वृत्तित्वे सति तद्वितरावृत्तित्वं तदसाधारण-
त्वमिति । तत्र दृष्टान्तो यथेति—सास्त्रा गलकम्बलादिर्गोभिन्ने न वचन्ते, गवि वचन्ते
च, अतो गौरसाधारणधर्मः सास्त्रादिः ।

योगरूढा इति—ननु पङ्कशब्दस्यैव पङ्कजशब्दस्यापि पङ्कत्वं कथं शक्यतावच्छेदकं
नोक्तं, तत एव कुतुहलेशोभादिवारणं सम्भवेदित्याह—पङ्कादिति । पङ्कपदेन केवल-
पङ्कत्वरूपेण बोधो जायते । पङ्कजपदात् पङ्कजनिककर्तृ पङ्कमिति बोधो जायत इति
प्रामाणिकानामनुभववशात् पङ्कजनिककर्तृत्वेन यौगिकशक्तिः, पङ्कत्वरूपेण रूढ-
शक्तिश्च स्वीकरणीयेति श्रेयम् । पङ्कस्यैवेति—पङ्कजनिककर्तृपङ्कस्यैव स्मृतेः । यदेति—

(७) नैरुक्तेस्तु सन्ध्यामपि पदानां धातुभूतप्रकृतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वं स्वीक्रियते ।
उद्यादिमूलाणि च तत्र निष्पत्तौ सहायकानि । एवं सति किमवयवशक्तित एव निखिलानां
पदानामर्थयच्च उतान्योऽपुत्रपायोऽस्तीति पृच्छायां शब्दानां त्रैविध्यप्रदर्शनशालेनाभिधानि
यामकमन्यदप्यस्तीति सूचयति । उक्तं हि शब्दिकैः—

शक्तिगर्ह व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्यादावहारतश्च ।

वाग्यस्य शेषादिदृतेर्व्यदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य दृढाः ॥

एवमर्थपङ्ककारखेप्वनेषु सन्धितेष्वपि शब्दानां, तेषां यथायद्यत्परिष्ठाद्दर्शितेष्वेव भेदेषु

न तु कुमुदाययं, इति योगार्थपुरस्कारेऽपि रुढग्रथं एवेति योगरुढ एव, ईश्वरसङ्केतमहिम्ना भट्टिति पद्मस्यैव स्मृतेः । यदा तु पङ्कजं वर्त्मदौर्गत्यमित्यादि केनाप्युच्यते तदा तत्र पङ्कजतत्त्वे लक्षणा । वस्तुतस्तु पद्मे शक्तिः ।

रुढा मण्डपादयः । यथा पद्मे पङ्कजनिकर्तृत्वं वर्त्तते, तथा मण्डपे गृहविशेषे मण्डपानकर्तृत्वं नास्ति, तेन केवलं गृहविशेषो योगार्थं विनापि गम्यत इति रुढ एव । कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशलशब्दो न लाक्षणिक-स्तस्य नानार्थत्वात्, 'कुशलः क्षेमं पुण्यं च शिञ्चिते' इति शिञ्चितो निपुणः, अतो मुख्य एव (ड) । एवं मण्डपशब्दो रुढत्वेन गृहविशेषे मुख्यः । यदा तु मण्डपं भोजयेत्युक्तिस्तदा शब्दान्तरसाहचर्यात् मण्डपानकर्त्तरि लाक्षणिकः ।

आदितेयादिशब्दा यौगिकाः, अदितेरपत्वानीति 'टक्'प्रत्ययेन केवलं योगार्थं एव । यदा तु अपत्वार्थप्रत्ययान्तरेण 'ख्य'प्रत्ययेन निरुक्तिस्तदा नानार्थ-

वर्त्मदौर्गत्यं पङ्कजं पङ्काञ्जातमित्यत्र पङ्कजशब्दस्य पङ्कजतत्त्वं लक्षणा, पद्म एव शक्तिः । कस्यचिन्मते कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशं क्षातीत्यवयवयुत्पत्तिं विनैव निपुणार्थं कुशलशब्दो लाक्षणिकस्तन्मतं दूषयति—कर्मण्यीति । यदा तु आदित्यशब्दो (12) ऽनापत्वार्थं ख्यप्रत्ययान्तस्तदा तु नादितेः पुत्रसामान्यस्य बोधः, अपि तु दादशदित्य-रूपस्य सूर्यस्य बोधः, 'आदित्या ऋभव' इति देवसामान्यपर्याये पठितोऽपि ।

ननु 'प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययाना'मिति न्यायात् प्रकृत्यर्थसङ्घितस्यैव प्रत्ययार्थस्य

अन्तर्भावो द्रष्टव्यः । तत्राखण्डशक्तिमान्त्रेकार्थप्रतिपादकत्वं रुढिः, अवयवशक्तिसापेक्षं पदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वं योगः, अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्षमेकार्थप्रतिपादकत्वं योग-रुढिरिति वृत्तिवार्त्तिकेऽप्ययदीक्षितचरणाः । द्वित्यादौ शब्दे रुढिः, आदितेःपञ्चकार्थौ योगः, पङ्काञ्जौ योगरुढिः । एवमभिधा त्रिविधा ।

(ड) दर्भयष्ट्याद्ययोगाङ्गच्छेषमिति कायप्रकाशकत्वो मतं, न तच्चार । 'अन्यद्वि शब्दानां यत्पत्तिनिमित्तमन्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्भेण दर्शितम् कारणम् । मण्डपादि-शब्देषु भिन्नोऽभिधायाः प्रकार इति केचित्—यदाहुः शब्दशक्तिप्रकाशकाराः—'परै-रुढ्यौगिकं मन्यतेऽधिक'मिति । "अथाश्वगन्धार्थकर्मण्यमण्डपनिशान्तकुवलयदिशब्देषु का शक्तिरिति ? अत्र केचित्—अश्वगन्धारसं पिनेत्यादिषु केवलसमुदायशक्तिः, अश्वगन्धा वाजिशालेत्यादिषु केवलयोगशक्तिः । ..अन्ये तु वदन्ति, सङ्करस्य (योगरुढिमयस्येति यावत्)

त्वेऽप्यादित्य इति देवपर्याये पठितोऽपि देवविशेषे शक्तिमत्वात् प्रत्ययमहिम्ना योगरूढ पवार्थः ।

प्रकृतिशक्तिः प्रकृत्यर्थपरा । सुप्रत्ययशक्तिः संख्याकारकत्वोपरक्त-
प्रकृत्यर्थपरा । तिङ्शक्तिः संख्याकर्तृकर्मभावोपरक्तवर्त्तमानादिकालपरा ।
उपसर्गं द्योतकत्वाद्वात्वर्थभेदकाः—यथा संहारः अभिहारः विहारः आहारः
मिलित्वा समभिव्याहारः । एवं कृत्तद्धितप्रत्ययावपि पूर्ववत् । प्रत्येकं सूत्र-
करणात् सर्वत्र योगिन मुख्य एवार्थः । (ठ)

Panini III. 3.1. 'उणादयो बहुल'मिति बहुलग्रहणात् प्रायशो न योगार्थः ।

Unadi. 235. तेन गच्छतीति 'गमैर्डोः' इति कृते 'डो'प्रत्यये गौः श्रेत
बोधो भवति, नतु खातस्त्रेणोद्याह—प्रकृतीति । मिलित्वा—समु अभि वि ष्या इत्युपसर्गा
मिलित्वा समभिव्याहाररूपार्थबोधका भवन्ति । पूर्ववदिति—कृत्तद्धितौ प्रकृत्यर्थपरौ ।
सर्वत्रेति—सर्वेषु प्रत्ययेषु योगेन योगशक्त्या मुख्य एवार्थः ।

नतु तेषां मध्य उणादिप्रत्ययो बहुलमिति मूलस्य बहूनर्थान् लातीति अतूपत्तया यस्मिन्नर्थे
विहितस्तदतिरिक्तार्थमपि बोधयति ; तैगोणादिप्रत्ययो हि प्रायशो योगार्थं न प्रतिपादयति,
अपि तु रूढार्थमपीत्याह—उणादय इति । कर्त्तृबोधक'डो'प्रत्ययेन सिद्धस्य गोशब्दस्य
प्रथमान्तपदघटितस्य 'गौः श्रेते' इति वाक्यस्य गमनकर्त्तुः शयनरूपार्थे वाधिते सति
सप्तम्यायाः प्रसङ्गात् । अत औणादिकप्रत्ययघटितगोशब्दस्य न प्रत्ययघटितावयवार्थो
विवक्षणीयः, अपि तु सास्त्रादिविशिष्ट एव रुढिः । स च रूढार्थश्च मुख्य एव, न
साक्ष्यिकः ।

माऽप्यपदार्थे शक्तिर्देधा, तद्ग्रहणसंविज्ञानरूपाऽतद्ग्रहणसंविज्ञानरूपा च । माहित्यस्य
प्राधान्यं यत्रेवम्भूते इन्द्रे एकत्वं भवति—यथा ध्रुवस्यान्वकणेश्च ईं वृत्तविशेषौ । यद्वा तु

तु रौ भेदौ योगरूढियौगिकरूढिचेति । तत्रादस्योदाहरणं पद्भुजादिशब्दः 'न यत्रेकं
विद्वान्यस्यास्ति शाब्दघोः', द्वितीयस्य त्वन्वकणादयः । चतुर्थे एवायमभिधायो भेद इत्यर्थे
इति रसगङ्गाधरेऽपि ।

(ठ) 'प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपादश्चेति स त्रिधा' इति तार्किकमार्गेण त्रिधा,

'क्रियावाचकमारुहातमुपसर्गो विशेषकृत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः मादपूरणः ।'

इति नेहत्तोक्तदिशा महाभाष्यकृतसम्मानमतेन चतुर्धा, 'कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्त-
धातुहया पञ्च वृत्तयः' इति वा पञ्चधा अन्वार्थोक्तवैयकरणसरयिमनुयत्य पदानां

इत्यत्रापि मुख्यार्थवाधे लक्षणा स्यात्, तेनोणादिप्रत्यये न योगार्थः, अपि तु रूढ एवार्थः । स च मुख्य एव, न लाक्षणिकः ।

समासशक्तिश्च विविधा (ण) । तथाहि बहुव्रीहिरन्यपदार्थे शक्तिः । सा च द्वेषा—तद्गुणसंविज्ञानरूपा, तदितरा च । उभयपदार्थप्रधाना तत्पुरुषस्य । अव्ययांशप्रधानाऽव्ययीभावस्य । नञर्थप्रधाना नञ्तत्पुरुषस्य । प्रत्येकपद-प्रधाना इन्द्रस्य । तत्र साहित्यप्राधान्ये समाहारे एकत्वं यथा धवखदिरावित्यत्र धवसाहित्य-वान् खदिरः, खदिरसाहित्यवान् धव इति साहित्येऽपि द्वयोः प्राधान्याद्धिवचन-मेव, एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बहुवचनमेव । साहित्यमूलके द्वित्वाटौ विभक्तिर्ने प्रत्येकं द्वित्वादिकं बोधयति । धवखदिरौ पश्येति क्रिया तु प्रत्येकं सम्बध्यते ।

एकशेषे तु लक्षणेव—पितरावित्येकस्य पितृद्वयान्वयाभावात् पितृमातरा-वेव लक्ष्येते, पितृशब्दस्य जन्कार्यमात्रभृतेः ।

साहित्याश्रयस्य तत्तद्बुद्धस्य प्राधान्यं तदेतरेतरइन्द्रसमासे द्वित्वबहुत्वे भवतः । धवखदिरा-वित्यत्र परस्परसाहित्यस्य द्वित्वसंख्या दिवचनम् । धवखदिरपलाशा इत्यत्र परस्पर-साहित्यस्य बहुत्वाद्वहुवचनम् । इन्द्रसमासस्य साहित्ये शक्तिरितिचित्तोः शब्दबोधे साहित्यस्य भानम् । साहित्यमूलक इति—यतः साहित्यस्यैव द्वित्वप्रतीतिर्नतु धवस्य खदिरस्य वा, अत एकधनैकखदिराभिप्रायेण धवखदिरौ पश्येद्यपि सङ्गच्छते ।

पितृशब्दस्य जनने शक्तिः, मातृपित्रभयबोधे लक्षणा । तत्रोदाहरणमाह—एकशेष इति—माता च पिता चेत्येकशेषे कृते मातृपित्रभयबोधस्तु लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

विभागांशरुपेण मनसि यथाक्रमं शब्देकं शक्तिसरूपप्रवृत्तमपत्तरत्वात् । तत्राद्यमस्त-सुप्तिङन्तोपसर्गसहितप्रकृतिकृतद्वित्वान्तेषु पदेषु यथायोगं योगशक्त्वा एवार्थप्रतीतिः ।

(ख) प्रायशोऽभिधयैव वृत्तार्थबोधः । तत्र शब्दशक्तीत्यादि पदेषु योगतः, पङ्कनादि-पदेषु योगरूपा, कैवर्त्तबोधकधौवरादिपदेषु च रूपाव शक्तिमत्वम् । क्वचित् सुबद्धादि-बोधकधौवरादिपदेषु 'लब्धात्मिका मती रुद्रिर्भयत् योगापहारिणी' इति भट्टवचनात् रुद्रिलक्षणेतिरोक्षितार्थमेतत् । नञ्चत समासघटकपदार्थप्राधान्येनेव भागकल्पनो-परिधादित्यवधेयम् । यद्वच्छसुद्देशोऽत्र, न तु समासघटादर्शनाय । तद्गुणसंविज्ञानेति—सम्बन्धमानयेत्यादि व्यादास्य भेदस्योदाहरणं, दृष्टभागरमानयेत्यादि परस्येति । इहोक्त-मनुक्तश्च सर्वं शब्दशक्तिप्रकाशिकादितो पाद्यम् ।

वाचकोऽपि शब्दः समाससङ्गावे सति लाक्षणिको भवति । धीवर इति कैवर्त्तवाचकः शब्दः, धिया वर इति तृतीयातत्पुरुषसमासेन सुवृद्धिः प्रतिपाद्यते । तत्र तु लक्षणैव । एवं सर्वत्र लक्षणा बोद्धव्या । दिङ्मात्रमुदाहृतम् ।

यौगिकान्शु शब्दाः सिद्धाः साध्याश्च । सिद्धा वामुदेवादयः । साध्या वक्तृस्वेच्छाकृता आनकदुन्दुभिनन्दनन्दनादयः (१३) । ते च पूर्वपदपरिवृत्तिसहा उत्तरपदपरिवृत्तिसहा उभयपदपरिवृत्तिसहाश्च । वसुदेवनन्दन इति पूर्वपदस्य परिवृत्तिः, आनकदुन्दुभिसुत इति परपदस्य, शूरसुतपुत्र इतुभयपदस्य (त) । एवमुन्नेयम् । क्वचिदुभयपदापरिवृत्तिः, पत्ररथः गरुत्मान् गोसंख्य इत्यादि ।

वाचकोऽपीति—धीवरशब्दः कैवर्त्तं रूपं, धिया वर इति व्युत्पत्त्या तस्य सुधृङ्गिजनवोधे लक्षणा । ननु सुखार्थस्य दाघाभावे कथं लक्षणा सम्भवतीति चेत् रूपशब्दस्य सुखार्थो रूपार्थ एव, अवयवव्युत्पत्त्याऽर्थान्तरन्तु न सुखम् । यथा मण्डपशब्दस्तथात्रापीति बोध्यम् ।

सिद्धाः कौषादो प्रसिद्धा (ध) यथा अमरे वामुदेवशब्दः । पूर्वपदपरिवृत्तौति—वाक्यघटकौभूतपूर्वपदस्य परिवृत्तिं पूर्वपदमनार्थकशब्दान्तरं सहन्ते । वसुदेवेति—वसुदेवमानन्दयतीति वाक्ये वसुदेवशब्द एव परिवृत्तिसहः, नतु नन्दनशब्दः, अतो वसुदेवपुत्र इत्युक्ते वसुदेवस्यानन्दजनकत्वरूपेण प्रतीतिर्न भवति । एवं वसुदेवस्य जन्मकाले भाविमगवदवारमूचकं दुन्दुभिवादां देवाश्चक्रुरतस्तदर्थबोधकः आनकदुन्दुभि

(त) वसुदेवप्रिता शूरस्तस्य पुत्रः शूरसुतपुत्रः । अत्र सुतपुत्रपदयोः परिवृत्तिसहत्वं विद्यत एव, न तु शूरपदस्येति बोध्यम् । यत् 'शूरसुतपुत्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसह' इति टीकास्तु तत् शौरिशूरतनयशूरारामगादिपदैरेव तस्य परिवृत्तिरित्यभिप्रायकम् । वसुदेवार्थे शौरिपदं योगरूढं, रूप्या तु 'देवकीनन्दनः शौरि'रित्यभिधानवलात् लक्षणस्यैव बोधः ।

(ध) कौषादिति टीकास्तुल्लं कोषग्रहणं न सम्यक्—नात्र कोषप्रसिद्धाप्रसिद्धिभ्यां विभागोऽवताप्यत इति मूलतः प्रतिभाति । तथा सति आनकदुन्दुभिरित्यत्रापि सिद्धत्वं पर्यवस्येत् 'वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभि'रित्यमरोक्तेः । 'उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्मो वस्तुधट्कामन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति 'सङ्केतितश्चतुर्भेद' इत्यादि काव्यप्रकाशकारिकास्यवृत्तिमनुसृत्यात्र भागकल्पना । सिद्धान्ते तु इयोर्मेनाम् वैलक्षण्यं यतस्तत्र साध्यपदेन छदाख्यातप्रकृतयोर्विवक्षितः । इह लन्यथा ।

मुख्यो लक्षणिको व्यञ्जक इति ये त्रिविधा पूर्वाङ्गान्ते पुनरपि लक्षयिष्य-
माणादृष्टित्रयाहेतोरिह प्रसूयन्ते—

वृत्तिवयात् पुनस्त्रेधा—१६ का

ते शब्दा इति गम्यम् ।

—वृत्तयस्त्वभिधादयः ॥ १७ का

वृत्तित्रयन्तु अभिधा लक्षणा व्यञ्जनेति । अभिधैव शक्तिः ।

यस्योच्चारणमात्रेण सहजं यत् प्रतीयते ।

तस्य तत्र तु या वृत्तिः साभिधा—१८ का

यथा गोशब्दस्य साम्नादिमति प्राणिविशेषे वृत्तिः । सा तु न व्यक्तौ,
अपि तु जातौ । व्यक्तौ चेत्तर्हि गोविशेष एव प्रतिपाद्यते, न तु गोमात्रम् ।
जातौ चेत्तर्हि व्यवहारानुपपत्तिः, अतो जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव । न तु तत्र
लक्षणा आक्षेपलभ्यत्वात्, अविनाभावो ह्याक्षेपः । (द)

शब्दो न परिवृत्तिसहः किन्तु सुतशब्द एव परिवृत्तिसहः । तथाच श्रुतपुत्र इत्यत्र
श्रुतशब्दः परिवृत्तिसहः, पुत्रशब्दोऽपि परिवृत्तिसहः । ननु कस्यचित्तु शब्दस्य परि-
वृत्तिर्भवति कस्यचिन्नेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्तत्र शब्दशक्तिस्वभावात् प्रामाणिकानामनु-
भव एव प्रमाणमिति बोध्यम् । पत्नरथशब्द एव पत्निवाचो, नतु दलरथो, नापि पत्न-
स्यन्दनः पत्निवाचो । गरुडशब्द एव गरुडवाचो, नतु पक्षवान्, नाप्यस्यर्थकलकारादि-
प्रत्ययान्तो गरुडादिशब्दः । तथा गोसंख्यशब्द एव गोपवाचो नतु घेनुसंख्यः, नापि
गोसङ्ग्रहः ।

यदस्तु सहजं प्रतीयते तत्र तस्मिन् तस्य शब्दस्य या वृत्तिः साभिधा । यत्तौ
चेदिति—तत्तद्वाक्तिमात्र एव स्त्रीकारे व्यक्तिभेदेऽनन्तशक्तिस्त्रीकारेण गौरवात्, सन्निकृष्ट-
तत्तगोशक्तौ शक्तिज्ञानवतः पुरुषस्य काश्यां गौरस्तीति वाक्यादसन्निकृष्टकाशीस्यतत्तद्-

(द) अविनाभाव इति—नहि कदापि व्यक्तिं विना जातिर्भवति । व्याप्तेपोऽनुमानं
आप्तिरिति यावत् । तथाचानुमाननहकारेण जातिविशिष्टधीः । इयं गौर्गोलादित्यनु-
मानान्न लक्षणा । शक्यार्थ एव प्रयोगो, नतु शक्यार्थव्यवहारः । एवमपि वाक्यार्थबोधमन्वये ।
अतो न लक्षणा । यदुक्तं कुसुमाञ्जलावृद्धनाचार्यभाद्रेः (३।१२) —

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्भाक्तदाक्षिणेन सङ्गतिः ॥

—लक्षणा पुनः ।

मुख्यार्थवाधे शक्यस्य सम्बन्धे यान्यधीर्भवेत् ॥ १६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्याप्तौ कश्चित् परामृशति—गङ्गायां घोषान्वयाभावात् घोषशब्दोऽत्र ध्वन्यर्थः, नत्वाभीरपक्षार्थः ; ततः प्रतिवसतीति श्रुते गङ्गाशब्दो वा स्वसम्बन्धि तीरमभिधत्ते, घोषशब्दो वा स्वसम्बन्धिनं प्रतिविम्बमभिधत्ते । उभयोरेव लक्षणिकत्वं सम्भाव्यते, तदत्र नेयं रुद्विलक्षणा, अपि तु प्रयोजनलक्षणेव । यदयमभ्रान्तो वक्ता तत्प्रयोजनमेव विचार्यम् । यदि गङ्गाशब्द-स्तटं लक्षयति तदा तस्य शैत्यपावनत्वादिकमेव प्रयोजनम् । यदि वा घोष-शब्दः स्वप्रतिविम्बं लक्षयति, तदापि घोषस्य तस्तीरनैकव्यातिशयप्रतिपादनेन तदेव तीरगतं शैत्यपावनत्वादिकं, अधिकञ्च गङ्गाजलस्य स्वच्छत्वम् । तेनाधिकप्रयोजनलाभे घोषशब्दः एव लक्षणिक इति परामर्शानन्तरं पुनस्तमा- गोविषयकशाब्दबोधानुपपत्तेश्च, तत्र शक्तिज्ञानाभावेन पदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावात् । एष दोषस्तु सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारश्च एव बोध्यः । ननु जातौ शक्तिस्वीकारे अतिज्ञानाभावेन कथं तत्तदशक्तिविषयकव्यवहारः मिथ्यतीत्याह— तर्ह्येति । अतो जात्यादिप्रत्यक्तावेव व्यवहार इत्यर्थः । जातौ शक्तिघादिनां मते अतिभाष्यार्थं यत्तो लक्षणा न स्वीकरणीया, अतिभाष्यमत्तेपादेव । अविनाभावो व्याप्तिः । तथा च अतिभाष्यं विना जातिभाष्यमनुपपन्नमतो यत्र यत्र जातिभाष्यं तत्र तत्र अतिभाष्यमावश्यकमेवेति अतिज्ञानादेव शाब्दबोधे अतिभाष्यमिति ।

मुख्यार्थस्य वाधे जाते यः शक्यस्य वाच्यस्य सम्बन्धस्तस्मिन् सति शक्यसम्बन्धस्य ज्ञाने जाते मतोऽर्थः । या अन्यपदार्थविषयकधीर्भवेत्तादृशधीर्जनकशक्यसम्बन्धो लक्षणेति पर्यवसितार्थः । अधिकश्चेति—गङ्गापदस्य लक्षणापेक्षया घोषपदस्य लक्षणायां गङ्गायां मन्वन्त्वप्रतीतिरधिक । अतोऽधिकप्रयोजनलाभात् घोषपदस्येव लक्ष्योचिता । एतन्मत-मपि दृषयति—पुनरिति । तमानयेदुक्ते तत्पदेन घोषपदाद्यस्य प्रतिविम्बस्य बोधस्वीकारे तस्यानयनममम्भवमतो गङ्गापदस्येव तीरे लक्षणा वक्तव्या । घोषपदस्याभीरपक्षां शक्ति-रेवागतदाभयनं मङ्गल इति निश्चिन्वन् । गङ्गापदमभिधाधारं विना किञ्च घोषः प्रतिवसति, तमानयेदुक्ते सुग्याद्यस्य पाषाभावेन लक्षणाया व्यवकाशः । किन्तु गङ्गापदप्रयोगादेव सुग्यार्थवाधः अत्रएव गङ्गापद एव लक्षणेति श्रुतपश्यते । इयं लक्षणा अदनुग्यायां, अदनु व्यक्तुं स्वार्थं यस्यां, (घ) तथाभूतापि गङ्गाशब्दप्रत्ययस्य त्यागं

(घ) अदनुग्यं स्वार्थं यामिति वा विग्रहः ।

नयेति श्रुते 'गङ्गा'शब्द एव लाक्षणिको न 'घोष'शब्द इति निश्चिन्वन्, 'घोषः प्रतिवर्धति, तमानये'तुरक्ते नान्वयबाधः, तेन वाक्ये न लक्षणा, अपि तु 'गङ्गा'-शब्द एवेति व्युत्पद्यते । इयन्तु लक्षणा जहत्स्वार्थापि स्वसम्बन्धमात्रेण स्वाविनाभावप्रतिपादयित्री ।

'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादावजहत्स्वार्था, कुन्तधारित्वेन कुन्तसहितप्रवेशात् ।

Patanjali-
Varttika.

'शोणो धावती'त्यत्र न लक्षणा, 'क्वचित् गुणवचनान्मतुपो लुगिष्ट' इति लुप्तेनापि मतुपा मुख्यार्थ एवाभिधीयते ।

'हृत्त्रिणो गच्छन्ती'ति समूहाद्ये लक्षणा, सर्वेषां हृत्त्रित्वेनान्वयाभावात् ।

'रथो गच्छतो'त्यत्र जहदजहत्स्वार्था, स्वाकर्षकगमनेन शक्यसम्बन्धात् स्वकर्तृकगमनाभावादंशतो जहत्स्वार्था गमनाग्निनाजहत्स्वार्था । केचि-कुन्तैवपीत्यर्थः । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाघटकीभूतस्वसम्बन्धमात्रेण यः स्वस्वाविनाभावो व्याप्तिः गङ्गासम्बन्धानस्यावश्यकतारूपा तस्य सम्पादयित्री ।

कुन्तोऽस्त्रविशेषः, तदिष्टिष्टपुरुषप्रवेशतात्पर्यस्यले केवलपुरुषे 'कुन्त'पदस्य न लक्षणा, किन्तु कुन्तविशिष्टपुरुष एव । शोणो रक्तगुणविशिष्टो धावतीत्यत्र गुणवाचकस्य 'शोण'-शब्दस्य शोणगुणविशिष्टे लक्षणेति सर्वत्र प्रसिद्धिः । कस्यचिन्मते लक्षणां विनैव 'गुणवचनान्मतुपो लुगि'त्यनुशासनेन शोणशब्दोत्तर-मतुपो लोपान्मुख्य एवार्थः । ननु हृत्प्रसहितानां हृत्प्रसहितानाञ्चानेकपुरुषाणां गमनस्यले 'हृत्त्रिणो गच्छन्ती'ति प्रयोगश्च-रहितहृत्प्रसहितपुरुषसमूहे लाक्षणिक इत्याह—सर्वेषामिति । हृत्प्रसहितानां हृत्प्रसहितानाञ्च सर्वेषां हृत्त्रित्वेनान्वयाभावान्मुख्यस्यार्षस्य बाधः, यतोऽत्र हृत्प्रहृत्प्रभयत्र 'हृत्त्रि'पदस्य लक्षणा । तेनात्राप्यजहत्स्वार्था लक्षणा बोद्धव्या ।

ननु 'रथो गच्छतो'त्यादौ गमनानुकूलयत्रवत्त्वस्य गमनकर्तृत्वस्य रथेऽचेतनत्वेन बाधितत्वात् कथं शाब्दबोधः ? न च 'रथ'पदस्य रथप्रेरकपुरुषे लक्षणा स्वीकर्तव्या—तथा सति पुरुषस्य सचेतनत्वेन तस्मिन् गमनकर्तृत्वं न बाधितमिति वाच्यं, केवलं 'पुरुषो गच्छती'-त्यनुक्ता रथस्य गमनतात्पर्येण 'रथो गच्छती'ति वक्तुः पुरुषस्य विवक्षितार्थस्य रथनिष्ठबोधितगमनस्यासिद्धेः । तस्मादेवं वाच्यं—यथा 'रथ'पदस्य पुरुषे लक्षणा तथा गमूघातोरपि रथनिष्ठगमनविशेषे लक्षणा विवक्षणीया । तथाच रथनिष्ठगमनानुकूल-यत्रवत् पुरुष इत्याकारकः शाब्दबोधः सिद्धः । एवं सति लक्षयथा रथवृत्तित्वावच्छिन्न-गमनत्वरूपधर्मविशेषस्य शाब्दबोधे भाष्ये सति गमूघातोः शक्यतावच्छेदकस्य निरवच्छिन्न-गमनत्वभातिरूपसार्थस्य ताडशशाब्दबोधेऽभाष्येन जहत्स्वार्था । एवं गमूघात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भाष्येनाजहत्स्वार्था च । तस्मादेकैव लक्षणा जहदजहत्स्वार्था भवतीति

दाख्यातस्य प्रयत्नवाचकत्वादचेतने तदभावाद्वापारि लक्षणां पठन्ति ; किंचि-
दाख्यातस्यानुकूलव्यापारप्रधानतया चेतनाचेतनयोर्धार्तव्यानुकूलव्यापारस्य
सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एवेति ।

‘मन्त्राः क्रोशन्ती’त्यत्र स्वसम्बन्धमात्रेण जहत्स्वार्थेण । नियं प्रयोजनवती,
न वा हृदिलक्षणा ।

कस्यचिदकेदेशिनो मनमाश्रित्याह—‘रथो गच्छती’ति । स्वस्य रथस्याकर्षको यः पुरुष-
स्तस्माद्रथस्य गमनेन पुरुषे ‘रथ’पदस्य शक्यसम्बन्धरूपलक्षणासम्भवादित्यर्थः । स्वकर्तृ-
कृति—रथकर्तृकगमनासम्भवादन्वयानुपपत्तिरूपं लक्षणाबीजमपि दर्शितम् । अंग्रत
इति—गन्धातोरपि निरवच्छिन्नगमनत्वजातिरूपस्वार्थस्य शब्दबीधेभागेन तदंग्रे
षष्ठतुस्त्रायां लक्षणा । गमनांग्रेनेति—गन्धात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भागेन तदंग्रेषष्ठतु-
स्त्रायां च । एतन्मते नात्यन्तविचारसहजतो मतान्तरमाह—केचिदिति (न) । आख्यातस्य
यत्रे शक्तिरतोऽचेतने रथादौ यत्राभावाद्वापाररूपार्थं लक्षणां पठन्ति । आपारोऽत्र
स्वप्रेरकपुरुषेण सह रथस्य गमनक्रियानुकूलसंयोगः । तथाच गमनानुकूलव्यापाराश्रयो
रथ इत्याकारको बोधः सिद्ध इति भावः । कस्यचित्कृते ‘रथो गच्छती’त्यत्र लक्षणेन नास्ति
किन्तु मुख्य एवार्थं प्रयोगस्तन्मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । आख्यातस्य न यत्रमात्रे
शक्तिः, किन्तु आपारवत्त्वरूपेण आपारै शक्तिः । आपारवत्त्वरूपधर्मस्तु यत्रे तथा
रथपुरुषसंयोगे वर्तते, (14) व्यतो व्यापारवत्त्वरूपेणोभयत्र शक्तिः । तथाच सचेतनकर्तृ-
समभिव्याहारस्यैव व्यापारवत्त्वरूपेण यत्रस्य बोधो जायते, अचेतनकर्तृकस्यैव व्यापार-
वत्त्वरूपेण संयोगादिवोधो जायत इति न कुत्रापि लक्षणाया अवकाशः, एतदभिप्रायेणाह—
आख्यातस्यानुकूलैति । आख्यातार्थानुकूलव्यापारस्य प्रधानतया मुख्यतया चेतने पुरुषे
ऽचेतने रथे च धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य यत्रस्य संयोगस्य च यदासंख्येन सत्त्वादाख्यातघटितो
‘रथो गच्छती’ति प्रयोगो मुख्य एव, ननु लाक्षणिकः ।

(न) वस्तुतस्तु ‘केचिदिति’ निर्देशेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणापक्षः गम्यकृतो नात्रभि-
मत इति मुख्यत्वेन, अतः ‘व्यतो मतान्तरमाह’ इति टीकाज्ञद्विभ्रानं न गम्यकारमत-
तात्पर्यपर्यालोचनया । आख्यातस्य प्रयत्नादिवाचकत्वमुपन्यस्तं जगदीशेन—‘धात्वर्थेन
विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्रस्य शब्दो नाख्यातमुच्यते ।’ इति
कारिकायाम् ।

रूढ्या प्रयोजनेनापि सा द्विधा—२० का

सा लक्षणा द्विधा भवतीत्यर्थः । 'विश्वक्सेन' इत्यादी विपुची सेना यस्येति बहुतरसेनावति महाराजादौ व्युत्पन्नत्वेऽपि शक्त्या भगवत्यपि भगवद्भक्तविशेष एव रूढिः । 'गङ्गाया घोषः प्रतिवसतो'त्यादा प्रयोजनं, तत्तु शैत्यपावनत्वादि । अत उक्तम्—

Kumarila Bhatta—
Slokavarttika

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

'व्यङ्गेन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने' इति वचनाद्गङ्गासहिता

Kavyaprakasa II प्रयोजनवती लक्षणैव प्रयोजिका, न रूढिलक्षणा ।

—भिद्वयैऽथ सा । २१ का

सा प्रयोजनवती लक्षणा भिद्यते विविधा भवतीत्यर्थः ।

मञ्चा इति—अचेतनमञ्चस्य क्रोशनासम्भवात्मक्षपदेन मञ्चस्यपुरुषे लक्षणा । इयन्तु प्रयोजनवतीरूढिलक्षणयोरतिरिक्त्वा निरर्थिकैव ।

सार्थकलक्षणा तु द्विविधेयाश्च—रूढेरिति । रूढिलक्षणा तु शक्तिमुख्यैव, अन्योऽस्या अपि सार्थकत्वं बोध्यम् । 'विपु'शब्दोऽवयव, सर्व्ववाचो, तेन विपु सर्व्वतोऽवति मच्छतीति विपुची सर्व्वयापिका सेना यस्येति वृत्तुपत्त्या 'विश्वक्सेन'शब्दोऽवयववृत्तुपत्त्या महाराज बोधकः, 'विश्वक्सेनो जनाह्वन' इत्यभिधानाच्छब्दा भगवदाचक', रूढिलक्षणया भगवत्-पार्श्वद्विशेषे लाक्षणिकः । तथाच 'रूढेर्योगापहारिते'ति नियमेन 'विश्वक्सेन'शब्देन पार्श्वद्वयो एव भवति, नतु योगशक्त्या महाराजादिवोधो भवति । न च रूढेः प्रतिबन्धकत्वाच्छब्दा भगवद्वोधोऽपि मास्त्विति वाच्यं, यतो 'रूढेर्योगापहारिते'ति न्यायेन योगशक्त्या प्रत्ययवटितप्रकृतिजन्यमहाराजादीनां बोध एव न जायते । नतु 'विश्वक्सेनो जनाह्वन' इत्यभिधानात् ननुदायशक्त्या भगवद्वोधे रूढेः प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति बोध्यम् ।

अभिधेयस्य शक्यस्याविनाभूतोऽसाधारणसम्बन्धविशेषविशिष्टस्य प्रतीतियस्याः सा लक्षणोच्यते । उदाहरणन्तु 'गङ्गाया घोष' इत्यादि । लक्ष्यमाणगुणस्य सादृश्यस्य योगा ह्येतोऽन्तेर्गोचरतेष्टा, गौणी वृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथाचैतन्मते सादृश्यलक्षणास्यैव गौणी वृत्तिः शक्तिलक्षणातिरिक्त्वा स्वतन्त्रा वृत्तिरिति भावः । उदाहरणन्तु 'गौर्वाहोक्' इत्यादि । वह्निलिखतीत्यौषादिकप्रत्ययाद् यामस्यान्ते स्थितनीचजातिर्वाहोक्; (प), स तु गौर्गोमदशः ।

अङ्गेनेति—रूढिलक्षणा यङ्गनावृत्तिरहिता, प्रयोजनवती लक्षणा यङ्गनावृत्तिरहितेति

सारोपा सारोप्यमाण आरोपविषयोऽपि च ।

यत्र व्यक्तौ

—२२ का

यत्र लक्षणायामारोप्यमाण आरोपविषयश्च स्फुटो, सा सारोपा । यथा 'अमृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणम्' । अत्रामृतमारोप्यमाणं गुणश्रवणमारोपविषयो दाविव स्फुटो । 'गोर्वाहो' इत्यन्ये (प) ।

—आदिनान्तर्निर्गोर्णं चरमे सति ।

भवेत् साध्यवसाना सा—२३ का

सा सारोपा साध्यवसाना भवेदादिनारोप्यमाणेन चरम आरोपविषये-
ऽन्तर्निर्गोर्णं सति । यथा 'अमृतमेवेद'मिति । आरोप्यमाणेनामृतेन गुण-
श्रवणमारोपविषयोऽन्तर्निर्गोर्णः । 'गोरिवाय'मित्येके ।

भिदे द्वे द्विविधे द्वमे ।

गौण्यो शुद्धे च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतोऽपि च ॥ २४ का

एतौ भेदौ सादृश्याद् गौण्यो, सम्बन्धान्तरतः शुद्धौ भवत इत्यर्थः ।

प्रामाणिकानां वचनाद्गङ्गासहिता प्रयोजनवती लक्षणेव प्रयोजिका साधिका, न तु क्लृप्त-
लक्षणा । एतन्मते क्लृप्तलक्षणा अर्थेति बोध्यम् ।

सा प्रयोजनवती लक्षणा सारोपा । भक्तमत उदाहरणममृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणं,
अन्यमते तु 'गोर्वाहो' इति ।

सूत्रस्यादिनेत्यस्य व्याख्या—आरोप्यमाणेनेत्यन्तेनेत्यर्थः । चरम इत्यस्य व्याख्या—
आरोपविषय इति लक्ष्यकथाश्रवण इत्यर्थः । अन्तर्निर्गोर्णं सतीति—नेदं लक्ष्यकथा-
श्रवणमपि लक्ष्यमेवेति वाक्य एवकारेण लक्ष्यकथाश्रवणस्य निषेधे सतीत्यर्थः । सारोपा-
स्यैव लक्ष्यलक्ष्यकथाश्रवणद्वयभेदप्रतीत्या द्वयोरेव वाक्ये प्रवेशः । न तु साध्यवसानास्यैव
इवापरस्य निषेधः । अयं वाश्लोको न भवत्यपि तु गोरिवेत्युदाहरणं भक्तभिन्नानां श्लेषम् ।

(प) अत्र भक्तकृते ग्रन्थे श्रीकृष्णनामकथाश्रवण एवोदाहरणविन्यासः, तेनातदर्थमुदाहरण
मन्यत उपादीयत इत्यन्य इत्यभिधानम् । 'पञ्चानां विन्दुषुष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः ।
वाहोका नाम त देशा न तत्र दिवसं बधेत् ॥' इति महाभारतीयकथंपर्बस्यश्लोकाद्वाहोको
नाम वर्ष्मनीयो देशविशेषस्तत्रत्यः पुरुषो वाहोका इति वा व्याख्या । अत्राज्ञानाचारारि-
माधर्मप्रभवत्वात्, अज्ञानाचारारिप्रयोजन लक्षण्यायां प्रयोजनमिति स्थितिः ।

सादृश्यहेतुका तूक्ता सम्बन्धान्तरहेतुका । २५ का

यथा 'भगवद्भक्तिर्महत्सङ्गः', 'भगवद्भक्तिरेवायम्'—अत्र कार्यकारण-
भावसम्बन्धः । 'आयुर्घृतं', 'आयुरेवेद'मित्यन्धे । क्वचित्तादर्थ्यात् यथा—'कृष्ण-
सेवार्थो व्यापारः कृष्णसेवा' । क्वचित् स्वस्वामिभावसम्बन्धात् यथा—'कृष्णस्य
सखा कृष्णः' । क्वचित्तात्कर्म्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनाद् गोपः' । सर्वत्र
प्रयोजनं न रूढिः (फ) ।

पराक्षेपः स्वसिद्धार्थं परस्मिन् स्वसमर्पणम् ।

ययोस्ते लक्षणे शुद्धे प्रागुपादानलक्षणे ॥ २६ का

इमे सारोपासाध्यवसाने द्वे द्विविधे भवतः । सादृश्यसम्बन्धेनारोपे सति द्वे गौण्यौ
भवतः, सम्बन्धान्तरेणारोपे सति द्वे शुद्धे भवतः ।

महत्सङ्गो भगवद्भक्तिजनक इति लक्ष्यार्थः—इत्यत्र सारोपा । भक्तिरेवायमिति साध्यव-
साना । भक्तिजनकानां मध्ये महत्सङ्गो यथा भक्तिजनकस्तथा नायः, एतादृशजनकता-
निश्चयरूपप्रयोजनवतीर्य लक्षणेति ज्ञेयम् । अर्थं व्यापारः कृष्णसेवेत्यत्र तादर्थ्यासम्बन्धे
लक्ष्या । कृष्णस्य सखा सुबलः कृष्ण एव, सखातिशय एव प्रयोजनम् । 'गोप'पदस्य
रूढिशक्ता गोपजातावेव प्रयोगः, तन्निरिक्ते गोपालनकर्त्तरि वैश्वजातौ गोपचवहारस्तु
लाक्षणिक एव—यथा 'मण्डपं भोजयेत्यत्र 'मण्डप'शब्दो एहे रूढिरपि मनुष्ये लाक्षणिकः ।
एतन्मतमालम्बाद्—कृष्णो गोपालनाद्गोपो न भवति, किन्तु गोपजातिरेव । तेन
गोपजातिर्यथा कर्मान्तरं विहाय गोपालनेऽव्यासक्तिस्तथा श्रीकृष्णस्यापि गोपालने
व्यासक्तिशय एव लक्षणायाः प्रयोजनम् । सर्वत्र सारोपासाध्यवसानास्थले प्रयोजनवती
लक्षणा न रूढिः ।

पुनर्लक्षणायाः भेददशमाह—स्वस्य सिद्धार्थं पराक्षेपः, यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यत्र
कुन्तस्याक्षेपस्य प्रवेशसिद्धार्थं परस्य पुरुषस्याक्षेपः—ततोपादानलक्षणा ज्ञेया । एवं
'गङ्गायां घोष' इत्यत्र परस्मिंस्तोरे गङ्गागुणस्य शैत्यपावनत्वादेः समर्पणम्—तत्र लक्ष्य

(फ) 'पुंयोगादाख्यायाम्' (३।२।४८) इति सूत्रशाखादानावसरे दर्शितं भाष्यकृत-
कोयटादिमतमप्येवम् । तथा च नागेशः—तातुस्यात्तथैव तादृश्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च ।
तनुषाहचयान्तादर्थ्यान्ज्ञेया वे लक्षणा वर्धेः ३" तातुस्यात् यथा—'मन्त्राः हसन्ति' ।
तादृश्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनात् गोपः' । तनुषामीप्यात् यथा—'गङ्गायां घोषः' ।
तनुषाहचर्यात् यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' । तादर्थ्यादाहरणन्तु मूल एव । एवमपि
रसगङ्गाधरे ।

प्राग्वर्त्तिनी उपादानलक्षणपदे ययोस्ते । तेनोपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेत्यर्थः । उपचारेणामित्यत्वाच्छुद्धे । पृथक्त्वेन वक्ष्यमानयोर्द्वयोरेकारोप उपचारः । तत्र 'विष्णुर्गायति', 'वोषाः श्रुतिमनुकुर्वन्ती'ति, विष्णादिभिः स्वसिद्धार्थं स्वस्ववादकानां परेषां श्लोकश्रुतलक्षितादोनामाक्षेपः कृत इत्युपादानलक्षणा । यत्र यत्राविनाभावोऽर्थापत्तिर्वा तत्र तत्र नोपादानलक्षणा प्रयोजनरूढोरभावात् । यथा 'गौरनुबन्ध' इति श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति ज्ञात्वा व्यक्तिराक्षिप्यते नतु गन्धेनोच्यते, 'विशेष्य'नाभिधा गच्छेत् 'क्षीणशक्तिस्त्रिंशेषे' इति न्यायात् (व) । उक्तञ्च वाक्यपदीये—'गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गो'रिति । एवं क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्वित्यत्र कर्म, प्रविम पिण्डो गृहं भक्षयेत्यादिष्वक्षेपः एव । 'पीनो लक्षणा ज्ञेया । एतादृशे दिविधे एव लक्षणे शुद्धे ज्ञेये । प्रागुपादानलक्षणे इत्यस्य याख्यामाह -प्राग्वर्त्तिनीति । द्वयोरेकारोप इति—'गोर्वाञ्छीक' इति स्थल उपचार इत्यर्थः । वेष्प'रिति—वेष्णोः स्वानन्तरेण गानासम्भवादेशुपदेन श्लोकश्रुत्याक्षेपः कृतः । वोषाः गानशास्त्रोक्तं श्रुतिप्रतुक्त्वंति । यत्रेति—यत्र जातियत्तोरविनाभावो धाम्निरूपसम्बन्धस्तत्र ज्ञात्वा व्यक्तिराक्षिप्यते । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते'—अत्राप्यर्थापत्त्या रान्निभोजित्वसिद्धिः । अतस्तत्र तत्र स्थले नोपादानलक्षणा । तत्र हेतुः—लक्षणाधीनयोः प्रयोजनरूढोरभावात् । 'गो'पदस्य अतौ लक्षणार्थं न प्रयोजनं, न वा रूढिः । प्रयोजनं विनैव भर्त्सत इषा साक्षयिकप्रयोगस्तु विशेषदर्शनामनुचित इति बोध्यम् । एतदेवाह—यथेति । श्रुत्युक्तं गोपदार्थस्य गोत्वस्य मनुक्त्वं वन्धनं कथं स्यादिति पुनरस्य परामर्शे

(व) 'गौरनुबन्ध' इत्यनोपादानलक्षणेति मण्डनमिथ्यादीनां मतं, तत्र विचारमहमित्युपरिष्ठादेव दर्शितम् । 'गौरनुबन्धोऽनोऽप्यिमोष' इत्यादि श्रुतिस्मिवापि गानानुबन्धनविधिवान्वयम् । अतुवत्या ध्यातव्यो ह्यन्वय इति यावत् । एवंविधस्यलक्षेभिर्प्रयवे जात्याक्षिप्रव्यक्तिभाष्यमिति दर्शितमेवैतन्नोक्तिकवाच्यपक्षे १८ कारिकास्यश्रुते, वेदिकमान्ये चान्न मूलस्य प्रतीके—तेन व्यक्तिप्रतीतिप्रकारोऽतिरोक्षितार्थ एव । वाक्यपदीयवाक्यस्य स्फुटतरा व्याख्या पण्डितरत्नेन कृता । तेषां दृश्यते—'गौः साक्षादिमान् धर्मोऽस्वरूपेणाज्ञातगोत्वहेन धर्मिभ्यस्तदवमतिव न गोसं गोत्वव्यवहारनिर्वाहकः, नाप्यगोर्नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्वाहकः—तथा सति दूरादनभियक्तसंभ्यान्तया गोत्वाप्यहदशायां सति गोरिति गोभिन्न इति वा व्यवहारः स्यात् स्वरूपव्याविशेषान् चटे गोरिति सति चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसम्बन्धान् गोत्वव्यवहारान् चानान् गौर्गोशब्दव्यवहारार्थं' इति ।

देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते—रात्रौ भुङ्क्त इत्यर्थापत्त्यैव गम्यत इत्यादिषु नोपादानलक्षणा । केवलं 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादिषु सा । 'गङ्गायां घोष'-इत्यादौ शैतलपावनत्वादि स्वगुणसमर्पणलक्षणेन लक्षणलक्षणा ।

पूर्वैश्चतुर्भिर्भेदैः सा द्वाभ्यामाभ्याञ्च षड्विधा । २७ । (भ) ।

पूर्वैः सारोपादिभिः, आभ्यामुपादानलक्षणान्त्यलक्षणाभ्याम् ।

गूढव्यङ्ग्या गतव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्ग्येति सा त्रिधा ॥ २८ का

सा लक्षणा । गतव्यङ्ग्येति नाद्रियते । गूढव्यङ्ग्या यथा—

उत्कीर्णैरिव चित्रितैरिव नवोद्भिन्नैरिवोद्यद्वयः-

कुन्दे विभ्रमितैरिव स्मरकलाशाणे निशातेरिव ।

जाते मति जात्या व्यक्तराक्ष्यते, नतु गोशब्देन श्रद्धा लक्षणया वा व्यक्तियुते ॥ विशेषण्ये गोत्वे चीणा पर्यवसिता शक्तिः मानस्य यस्यास्तथाभूताभिधा विशेष्यं गो-व्यक्तिं न गच्छेत्, विशेष्ये न तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तञ्च वाक्यपदीये आकरणे—गौर्गोव्यक्तिः स्वरूपेण साक्षादिमत्वादिना न गौर्न गोपदार्थः, नाप्यगौर्न गोभिन्नानामन्वादि-पदानामर्थः, किन्तु गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्वजागिसम्बन्धाच्चेपवशाद् गौर्गोपदसम्बन्धाब्धो-विषयः । यथा गोपदस्यैव आक्षेपलभ्यव्यक्तौ प्रयोजनाद्यभावात्तच्छया नास्ति, तथैव 'कटः क्रियता'मित्युक्ते कर्त्ताक्षेपलभ्यस्तरापि लक्षणा नास्तीत्याह—क्रियतामिति । एवं त्वं कुर्वित्युक्तं कटं कर्म्मोक्षेपलभ्यम् । प्रविशेत्युक्ते यद्दं कर्म्मोक्षेपलभ्यम् । पिण्डीमन्नादि-ग्राममित्युक्ते भक्षयेति क्रियाक्षेपलभ्या—इत्यादिश्वाक्षेप एव न तु लक्षणा, प्रयोजनरूप्यो-रभावादिति भावः । केवलमिति—वेणुर्गायति । 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादौ सा उपादानलक्षणा । श्रद्धा कुन्तविशिष्टा इत्युक्ते कुन्तस्य विशेषणत्वेनोपलक्षयतया कदाचित्प्रहितस्यापि पुरुषस्य प्रवेशसङ्गात् ; अतः कुन्तस्य प्राधान्येन प्रवेशार्थं 'कुन्ता' इति लाक्षणिकं पदसुक्तम् । एवमेव सर्वत्र लक्षणायां प्रयोजनं ज्ञेयम् ।

पूर्वैरिति—गौषशुद्धभेदेन सारोपा द्विविधा, तथा साध्यमानापि द्विविधा, एवं क्रमेण चतुर्भिर्भेदैरित्यर्थः ।

(भ) एवमपि काव्यप्रकाशे । एतन्मते ऋद्धिप्रयोजनाभ्यां भेदाधिक्यं नाङ्गीकृतम् । विद्याधरेण प्रयोजनलक्षणाया एते षड्-भेदाः, ऋद्धिलक्षणा एकैवेति सप्तविधेव लक्षणे-त्युक्तम् । दर्पणकदाहयस्तु ऋद्धिप्रयोजनाभ्यामारोपाध्यमानाभ्यां तथोपादानलक्षणाभ्यां प्रत्येकस्य भेदस्यान्योन्ययोजनेन (२ × २ × २ = ८) अष्टविधत्वं तस्याः स्वीकुर्वन्ति । पश्चात् गौषशुद्धाद्यनेकभेदेषुत्वेन 'एवमशीति—(८०) प्रकारा लक्षणे'ति निष्कृष्टं स्वमतमाहुः । निर्वन्धातिशयवद्भिस्ते तत्रैव प्रष्टव्या इत्यास्तां विस्तरः ।

मन्मोन्मन्तयालसैरिव भृशं लावण्यवापीजले

केयं केलिकलानिधिः सुवल ! मे चेतो हरत्यङ्गकैः (म) ॥ १

अत्रोत्कीर्णादीनां लाक्षणिकानां पदानां व्यङ्ग्यं गूढतया प्रकाशते । तथाहि—‘उत्कीर्णै’ति निर्माणाविशेषः, ‘चित्रिते’ति नानावर्णत्वात् करचरण-
नयनभ्रूलतादिषु ये ये वर्णास्तैश्चित्रितत्वं, ‘नवोद्भिन्ने’त्यङ्गुरत्वारोपेण कोमलत्वं,
‘उद्यद्दयःकुन्दे’ति सुवलितत्वं, ‘स्मरकलाशाणे’ति स्मरकृतशाततया चेतो-
भेदकत्वं, ‘मन्मोन्मन्तये’ति लावण्याधिक्यम् । इदन्वस्यष्टमेव ।

अगूढं यथा—

लीलाविलासमधुरिमगरिमा आहीरशकुमारिशाणं ।

कङ्हाणुराश्रुगरुणा विश्रद्धभाश्रं पट्टाद्दो भक्ति ॥ २

अत्र पाठित इत्यगूढव्यङ्ग्यम् ।

अथ का नाम व्यञ्जनेति व्यञ्जनालक्षणमाह—

नाद्वियन इति—तथाच गद्यव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्गेति द्विविधैव लक्षणा (म) ।

हे सुवल ! केयं केलिकलानिधिरङ्गकैर्म चेतो हरति । कथम्भूतेः ? उत्कीर्णैरिव
उत्कीर्णत्वमन्मोन्मन्तये वङ्गकिलकलाशक्तिषु च लौना निर्माणासौष्ठवातिशयः, तेनाङ्गस्य निर्माण
विशेषो ध्वनितः । उद्यद्दय एव कुन्दः ‘कुन्द’ इति प्रसिद्धस्मर भूमिं प्राप्तेः । स्मरस्य
कलारूपे शाये ‘शरात्’ इति प्रसिद्धे निश्रान्तैस्त्रीरूपीकृतैः, तेन कन्दर्पकृततीक्ष्णत्वेनाङ्गस्य
चेतोभेदकत्वमादीतम् । सावण्यरूपा या वापी दीर्घिका तस्या जने भृशमतिशयेन
मन्मोन्मन्तयालसेः शोभमानेः, अनेन लावण्याधिकं ध्वनितम् ।

लीलाविशेषिति—लीलाविलासमधुरिमगरिमा आभीरशकुमारिकाश्याम् । लक्षणाश्रुणा
गुरुणा विदग्धभावं पाठितो भटिति । विदग्धभावं वेदग्धम् । पाठिता इति—तेन
श्रीकृष्णप्रेमक्षीय वेदग्धादिकं सर्वं शीघ्रमयत्नेनैव स्वयं प्रकाशितमभूदिति व्यक्त-
व्यङ्ग्यम् ।

(म) गन्धशुद्धतन्निष्ठाविभागो मन्मटमत्तमशुद्धत्वं । इत्थौ ‘गतव्यङ्ग्येच्च नाद्वियत’ इति
गन्धशुद्ध स्वयमेवाभिहितत्वात् द्वितीयस्य भेदस्यापरिगमनं कृतं टीकाकृता, तच्च दर्पणादि-
दर्शितभासमारवन्नाभिप्रायकमिति प्रतिभाति ।

(य) ‘आरादायां वीर्यं सुवकमेतदाह लक्षणाः’ इति माहिव्यकौमुदीटीकायाम् (२८ ।
‘व्यङ्ग्ये’रिति ‘क’ प्रत्ययेन वाक्याया वयःभूमिमारूपाया वा राधाया वयंनमित्युपेयं
भरति ।

अभिधालक्षणाच्चेपतात्पर्यग्राणां समाप्तिः ।

व्यापारो ध्वननादिर्यः शब्दस्य व्यञ्जना तु सा (र) ॥ २६का

‘गङ्गायां ‘घोष’ इत्यत्र ‘गङ्गा’शब्दः प्रथमं वाचकत्वेनाभिधावृत्तिकः, अन्यथान्वयाभाव एव न स्यात् । ध्वनन्तरमभिधासमाप्तौ लक्षणासायित्व तटं लक्षयति । तदनन्तरं लक्षणासमाप्तौ व्यञ्जनासायित्व शैत्यपावनत्वादिकं प्रयोजनं व्यनक्ति । लक्षणायाः सव्यङ्ग्याव्यङ्ग्यतया निरूपितत्वात् सव्यङ्ग्य-लक्षणेव व्यञ्जनाजननी,—

“प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न लक्षयेत् (15) ।

Kavyaprakasa II.

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥”

अभिधेति—समाप्ति इति—अभिधादिजन्यबोधसमाप्तानन्तरं ध्वननादिर्ध्वन्यर्थबोध-स्यादिः कारणं यो व्यापारो वृत्तिविशेषः सा शब्दस्य व्यञ्जनेत्यर्थः । ‘तत्पदं कुत्रचिदुद्देश्य-त्विङ्गं कुत्रचिच्च विधेयलिङ्गं सद्भातीति नियमेनात्र विधेयलिङ्गग्रहणात् ‘से’ति स्त्रीलिङ्गम् । अन्यथेति—अन्यथा लक्षणास्यैव प्रथमतोऽभिधाजन्यबोधस्यास्त्रीकारेऽन्वयाभावो लक्षणा-बोधमन्वयानुपपत्तिर्न स्यात्—प्रथमतोऽभिधया गङ्गापदार्थे घोषपदार्थस्थान्वयानुपपत्ति-ज्ञानादेव लक्षणायाः प्रवृत्तिः, अतोऽभिधाया अभावे लक्षणेव नास्तीति भावः । ननु व्यञ्जनया याटशार्थबोधो भविष्यति ताटशार्थबोधो लक्षणयैव भविष्यति, अर्ल व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्व-स्त्रीकारेणेत्याह—लक्षणाया इति । लक्षणा हि द्विविधा—व्यङ्ग्यसहितता व्यङ्ग्यरहितेति च । तत्र व्यङ्ग्यसहितैव लक्षणा व्यञ्जनाजननी व्यञ्जनावृत्तिजन्यज्ञानोत्पादिकेति पूर्वपक्षः । तत्र समाधानमाह—प्रयोजनेन शैत्यपावनत्वेन सहितं लक्षणीयं तीरं न लक्षयेत् न लक्षणाजन्य-बोधविषयो भवेत् । अभिधाया निवृत्तानन्तरमन्वयानुपपत्तिज्ञानादथा लक्षणायाः प्रवृत्ति-स्तथा लक्षणाया निवृत्तानन्तरमहो अनेन विशेषदर्शना गङ्गातीरे घोष इत्यनुक्ता ‘गङ्गायां घोष’ इति प्रयोगः कथं कृतः ? तस्मात्लक्षणाव्यङ्ग्यं शैत्यपावनत्वादिकमेतदभिधेयं भविष्यतीति

(र) ताकिकैः कैश्चिद्व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं न स्वीक्रियते । व्यञ्जना शब्दो व्यापारो चेति द्विधा । सा च पुनरभिधामूलता लक्षणास्येति भेदेनापि भिन्ना । अत्र कारिकायां शब्द-व्यञ्जनाया एव परिग्रहः । नैयायिकैरभिधामूलाया व्यञ्जनायाः कश्चिदभिधायां कश्चित् तात्पर्यवृत्तौ, लक्षणास्येति शब्द-व्यञ्जनाया लक्षणायाश्चान्तर्भावः स्मर्यते । तन्मतस्य ध्वन-पहनिस्तु मूलमन्य एव मुसष्टा । अधिकस्तु लक्षणास्येति शब्द-व्यञ्जनास्येति एव युक्तिवन्मो

(15) ‘लक्षणीयं न युज्यते’ इति सर्वशेषेव कृतिकाव्यप्रकाशप्रसक्तैः पाठः । अतिपद्यमुपनीतमेतत् पद्यं व्यङ्ग्यतोदाहृतं, अतो न किञ्च तत्त्वतो वैलक्षण्यम् ।

इत्युक्तेः, 'गद्द्वुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इत्युक्तेषामभिधालक्षणयो-
रुपचीणत्वात्, आकाङ्क्षादिमतपदकदम्बस्य वाक्यत्वे वाक्यार्थस्यैव तात्पर्यार्थत्वे
वाक्यं विनाप्येकस्य च पदस्य पदांगस्यापि व्यञ्जकत्वेन ध्वनिकाव्याङ्गीकृतस्तात्-
पर्यार्थस्याप्यनादरात्, व्यञ्जना नाम तुरीया वृत्तिरङ्गीकार्यैव ।

परामर्शाद्वाङ्मनादृत्ता श्लेषपावनत्वादिवोधो भवति, नत्वेकस्मिन्नेव क्षये लक्षणात्
श्लेषपावनत्वादिविशिष्टतीरवोधः सर्वेषामनुभवसिद्ध इति भावः । अत्रार्थे प्राचीनात्
सम्प्रतिमाह—ज्ञानस्येति । अभिधालक्षणाजन्यज्ञानविषयः प्रवाहतीरादिरन्यौ यद्ग्राह्यो
हिमः, फलं यद्ग्राह्यं श्लेषपावनत्वादि अन्यदभिधालक्षणयोरविषय उदाहृतं प्राचीनैरिति
श्लेषः । ननु 'गद्ग्राह्यो घोष' इत्यादिभिधालक्षणाभ्यां प्रवाहतीरवोधानन्तरं 'गद्ग्राह्यो'पदान्तरं
पुनर्लक्षणयैव श्लेषपावनत्वादिवोधो भवतु, किं यद्ग्राह्यत्वोकारेणैव ततः प्राचीनानां वचनान्ता-
माह—गद्द्वुद्धोति । धाचनिकलाक्षयिकशब्दादीनां विरम्य अभिधया लक्षणायाः
महच्छान्दबोधोपसृत्पाद्वैयर्थ्यः व्यापाराभावः पुनरभिधया लक्षणाया वा अर्थान्तरबोधो
सामर्थ्याभावः, किन्तु स्वतन्त्रवाङ्मनादृत्ता अर्थान्तरबोधे सामर्थ्यमस्तीति भावः । तथा
च यादृशदृत्ता मकृच्छान्दबोधो जातस्तदादृशदृत्ता पुनस्तत्पदलक्षणाद्वैयर्थ्यो नोत्पद्यत-
इति मिहान्तः । उपस्थात्वात्—श्लेषपावनत्वादिवोधोऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननु लक्षणा-
निरिक्ता या तात्पर्यवृत्तित्तयेव श्लेषपावनत्वादिवोधो भवतु, कथं यद्ग्राह्याः स्वतन्त्रवृत्तित्तं
स्वीकर्तव्यम् ? तन्माह—आकाङ्क्षादीति । आकाङ्क्षाद्योग्यतामत्तिशुक्तपदमग्राह्यात्मकत्वं पात्र्यत्वं,
तादृशवाच्यार्थत्वमेव तात्पर्यत्वं, अतस्तदादृशवाच्यार्थस्यैव तात्पर्यार्थत्वे मिहो यत्रैकपदस्य
पदांगस्य वा ध्वन्यर्थबोधकत्वं, तत्रैकपदस्य तात्पर्यवृत्तेरसम्भवाद्वाङ्मनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्तं
स्वीकरणावमिति । तुरीयेति—अभिधालक्षणातात्पर्यातिरिक्ता चतुर्था वृत्तिर्वाङ्मना-
स्वीकार्यवैयर्थ्यः ।

तयाहि —

भणितो वल्लभवद्वणा अल्ल सुभो मधुपुरीं गंदा ।

इअ भणितं अज्जाए पिअइ वड्ड सवणपुडएण ॥ ३

इत्यत्र 'पिवती'ति पदं लाक्षणिकं, तेन गृह्यशून्यत्वमस्या अभिलषित-
मित्यस्यार्थस्य पुनर्व्याख्यानं ह्यस्तिमाश्रित्य, व्यञ्जकं भवति ।

अथ यत्पदस्यैव ध्वनिना ध्वनिकायमिदमिति अवधारस्तत्रेकपदस्य तात्पर्यासम्भवा-
दाङ्गनावृत्तिः खोकार्येति पूर्वमुक्तं, ततोदाहरणमाह—तथाह्येति । भणितो वल्लवपतिना
अदा सुतो मधुपुरीं गन्ता । इति भणितमार्थ्या पिवति वधूः अवणपुटकेन ॥ वल्लवपतिना
ब्रजराजेन, व्याख्या जटिलया । पिवतीति—शब्दस्य पानासम्भवात् 'पिवती'ति पदं सार-
अवये लाक्षणिकं, तेन लाक्षणिकपदप्रयोगेनास्या वध्वा गृह्यशून्यत्वं गृह्यपतिराहित्यमभि-
लषितमिति निश्चितम् । एतादृशगृह्यशून्यत्वरूपार्थस्य पुनर्व्याख्यानवृत्तिमाश्रित्य व्यञ्जकं
'पिवती'ति लाक्षणिकमु पदमेव भवति ।

अथान्विनाभिधानवादिनां मतेऽपदार्थानां शाब्दबोधे सर्वथा भागं नास्ति, तन्मते
विशेषणविशेष्ययोः शाब्दबोधे सम्बन्धभाष्यार्थं विशेषणान्वित एव विशेष्यपदस्याभिधा
खोकरणोपा—विशेषणादिपदं कैवजं तात्पर्यमात्रग्राहकम् । एवं सति विशेषणान्विते-
ऽभिधेयं लक्ष्यशब्दाद्योऽन्वितेऽपि विशेष्यपदस्याभिधा वक्तव्या, अलं लक्षणाव्यङ्गनारूप-

(Suggestiveness) कश्चिच्छब्दोत्थापितत्वेऽपि प्राधान्येनार्थदारेव सत्तद्दृश्यदृश्यानुभूति
पदबोमधिरोहणः सत्ता गुरुता च स्वीक्रियते । एवमपि व्यङ्गनावृत्तिप्रस्थानपरमाचार्या
ध्वनिकाराः 'कायस्यात्मा स एवार्थः' (१।५) इत्यभिदधति । [Suggestiveness is the
very soul of poetry.]

(Cf. Pope :—Where more is meant than meets the ear.)

तेरपि 'वाक्यं रसान्तकं कायम्' 'अौचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवित'मिति
य मन्यमानैर्ज्ञोकोत्तरचमत्कारप्राणो रस एव व्यङ्गनायाः सारतया स्वीकृतः सवहुमानं
निर्दिष्टम् । अन्तर्धे दिनास्तेषामुक्तयोऽन्वापेक्षिकमतसमालोचनामाहायकार्यमुदाहरियन्ते ;
विल्लरम्भु तदोकर एव द्रष्टव्यः—

(1) 'I should certainly lay it down that there is nothing so eloquent
as real passion, standing, where it ought, in enthusiastic afflatus of
inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic rapture.—
Longinus—'On the Sublime Translated in Dr. Saintsbury's *Loci Critici*.

(2) *All good poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings* ..
It takes its origin from emotion recollected in tranquillity.—Words
worth in his Preface to *Lyrical Ballads*

ये तु 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घोऽभिधाव्यापार'—इत्यभिदधति (ल), त एवं प्रष्टव्याः—किं भवद्भिरभिधाया दीर्घव्यापारत्वेन लक्षणाव्यञ्जनयोरेव खण्डनं क्रियते, किं व्यञ्जनाया एव ? आद्यश्लेषदा 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र 'गङ्गाया'मित्यत्रान्वयायोगान्मुख्यार्थवाधेऽभिधैव नास्ति, तदभावात् कथं तस्या दीर्घदीर्घत्वं येन तटो लक्षणीयः ? द्वितीयश्लेषदा 'पिबद् वद्द सवणपुडण्ण' इत्यत्र वचनस्य पेयत्वरूपमुख्यार्थवाधे लाक्षणिकतया लक्षणया सादरव्यवणरूपं लक्ष्यमर्थं जनयित्वा 'पिबती'ति शब्द उपचीणः । गृह्यशून्यत्वमस्या अभीष्टमित्यपरोऽर्थः केन प्रत्याय्यताम् ? उपचीणत्वे तु शब्दबुद्धि-कर्मणो विरम्य व्यापाराभाववादिन एव साधकाः ।

स्वतन्त्रवृत्तित्वमयीकारेण । एतन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—ये न्विति । इषोर्वाणस्य वेगाद्य संस्कारवशाद्दीर्घदीर्घक्रियारूपव्यापार इवामिधाया अपि स्वसामर्थ्यवशात् सोऽयं लक्षणाव्यञ्जनारूपदीर्घव्यापारः स्वीकर्तव्य इति येऽभिदधति वदन्ति, त एवं प्रष्टव्याः । आद्यश्लेषदिति—गङ्गाघोषयोः सम्बन्धमाभ्यास्यं घोषान्विते प्रवाहे गङ्गापदस्याभिधा वाच्या—तत्र गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्बन्धान्मुख्यार्थवाधेनाभिधैव नास्ति, कुतो लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्भाष्यार्थमभिधाया दीर्घदीर्घव्यापारस्य सम्भावनापि ? ननु गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्बन्धात् लक्षणायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वमस्तु, अङ्गार्थानुपपत्तत्वात् कथं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकरणीयमिति द्वितीयपक्षस्यार्थः ;—तन्मपि दूषयति—द्वितीय इति । ननु 'पिबती'ति पदमेव लक्ष्यया सादरव्यवणमुक्त्वा पुनर्लक्ष्यया गृह्यशून्यत्वरूपव्यङ्ग्यार्थं कथयित्वातीत्यत आह—उपचीणत्वे न्विति, पुनर्लक्ष्ययार्थात्सादरव्यवणस्यासामर्थ्ये त्विदर्थः ।

(2) "A poem is the very magic of life expressed in its eternal truth—Shelley in his Defence of Poetry."

गुणरोचालङ्काराद्यामिष व्यञ्जनायाश्चापि परिहृत्तमहत्त्वामहत्त्वामाभ्यासार्थत्वेन प्राञ्जलेन च यथाक्रमं व्यपदेशः । लक्षणाव्यञ्जनाव्यञ्जनायाम् न सम्यक् परिहृत्तामहता ; यतो 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र "भागीरथ्यां घोष" इति प्रयोगेऽपि लक्षणाव्यञ्जना विज्ञाता । अत्र परिहृत्तामहत्वमुक्तिवच इत्थं विपरिषमनोदो यन् 'गङ्गा'दिशब्दानां परिहृत्तमहत्त्वेऽपि नाप्यपि गङ्गादिशब्दानां परिहृत्तामहत्वमेवेति वाक्योपनिषां काव्यप्रकाशटीकाकृतो भङ्गना गङ्गायाः प्रथमद्वयं भङ्गनामनासायं चरमाः ।

(३) एतद्भि भङ्गनामप्योक्तिना लोकात्प्रभृतीनां मनम् । तेषामपमाशयः—'यथा एतन्वना देविण एतरेकेषु धमास्तेन व्यापारेण परमार्थेदसुरोभेदं प्राग्वह्येण रिपोऽन्विष्यते, तथैक एव इत्य् एतेषुवामिधाव्यव्यापारेण पदार्थभृतिं वाक्यार्थदुर्भवं व्यङ्ग्यप्रयोजित्य रिपोः ।

नन्विदमनुमानेनैव साधनीयं, किं व्यञ्जनया ? तथाहि 'इयं भणितं
अज्जाए पिअइ वड्ढं सवणपुडएण' इत्यत्रेयं गोपवधूः पतुर्गृहान्तरितत्वाभि-
काङ्क्षिणी, श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वात् । या नैवं सा नैवं यथा
तदितरेति केवलश्रुतिरेकी हेतुरिति चेन्न—साभिलाषत्वहेतोः प्रमाणान्तरा-
दप्राप्तेरसिद्धत्वं, अनुमानान्तरासत्प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वञ्च ।

किञ्च पत्युर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षित्वमेवास्या न साध्यं, अपि तु गृहशून्यत्वे
सति कृष्णोऽत्राभिसार्य इति वस्त्वेव । तत् कुतो लभ्यतामिति चेत् पुनरनु-
मानान्तरं कार्यं—तथाहि इयं स्वगृहाधिकरणकृष्णाभिसारकाङ्क्षिणी,
श्वश्रूक्तपतिप्रवाससादरश्रवणे सति पतुर्गृहान्तरितत्वं प्रति साभिलाष-
त्वादिति चेन्न, गृहशून्यत्वे साभिलाषत्वं हेतुः कृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वसाध्यं

नन्विति—इदं गृहं विहाय पत्युरन्यत्र गमनमस्या अभिलषणीयमनुमानेनैव साधनीयम् ।
अनुमानप्रकारमाह—तथाह्येति । 'इति भणितमार्थेया मिवति वधूः श्रवणपुटकेनेत्यत्रेयं
गोपवधूरिति पक्षोद्देशः । पत्युर्गृहान्तरितत्वं गृहश्रवणानं गृहादन्यत्र गमनमिति यावत् ।
तथा च पत्युर्गृहत्यागपूर्वकान्यत्रगमनाभिलाषित्वं साध्यमिति भावः । श्वश्रूक्तगृहपति-
प्रवासश्रवणे साभिलाषत्वादिति हेतुप्रयोगः । अत्रान्वये दृष्टान्ताभावेनान्वयसङ्घर्ष-
ज्ञानजन्यान्यथाप्रिज्ञानासम्भवात्, अतो अतिरेक्याप्रिज्ञानमाह—या नैवमिति । या वधूः
पत्युर्गृहान्तरित्वाकाङ्क्षिणी न भवति, सा श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषा न
भवति । तथा च साध्याभावस्यापकीभूताभावप्रतिधोगित्वरूपप्रतिरेक्याप्रिज्ञानमेवात्र
हेतुरिति भावः । तत्र दृष्टान्तो यथेति । तदितरा कृष्णानुरागिणी या वधूस्तद्विना
पतिविषयकानुरागवतीत्यर्थः । केवलेति—केवलश्रुतिरेक्याप्रिविशिष्टो हेतुरित्यर्थः ।
अत्रानुमाने हेत्वसिद्धिरूपदोषमाह—नेति । न च लक्षणया सादरश्रवणस्य बोधे सति
स्वयमेव पत्युः प्रवासेऽभिलाषस्यापि बोधो भविष्यति, कथं साभिलाषत्वरूपहेतुज्ञानस्यासिद्धि-
रिति वाच्यं, अनभिलषितवस्तुनोऽपि सादरश्रवणसम्भवात् । यथा केनचिद्वक्तस्य 'अद्य तव

पुत्रो अङ्गत्वेनाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेवेति । अकिवादिना 'शब्दबुद्धिकर्मणा'मित्यादि
श्यापमनुदत्त उपरिष्ठात् प्रदर्शितया दिशा तत्र दत्तमेवोत्तरमित्यत्वं चञ्चितचर्चयेन । वस्तुतस्तु
अङ्गनाया अभिधादितो नेयत्तया, अपि तु ईदृक्तयेव भेदो भवति, अतो अङ्गनादृष्टिः
सिद्धेव । 'यस्योच्चारणमात्रेणेत्यादीह दर्शितात् 'शब्दव्यापारविचारा'द्याप्रयत्यसुदृष्टा-
न्नाभिधाक्षणात् नेतदायातीत्यपि बोध्यम् । न चाभिधादिप्रतीतादयोऽतिरिक्तं (अङ्गनागम्यं
यत् किञ्चन) न चातु बोध्यत इति वाच्यम्, तथात्वे नूनमनुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इत्यल-
मतविचारेण ।

प्रति नैकान्तिकः, तदन्यथापि तत्सम्भवात् । प्रकरणवशादिति चेत्, पूर्व-
वद्दोषापत्तिः ।

द्विग्रहं ल्जेव अणच्छं माणंसिणि ष उष दे अंगं ।

आलिङ्गति पश्चात् णइरा पडिविविधं कण्ठं ॥ ४ ॥

इत्यत्रास्याः पादनखरा इति मानेनाहतसर्वाङ्गत्वं निमीनितनयनत्वञ्च,
अन्यथा धरणोपास्यगतस्य कृष्णस्य दर्शनासद्विद्युतोपपत्तेः । प्रधात्
सखीवचसा समभ्रमं पदसस्वरणञ्च, तदनु च मानस्य श्रेयित्वं, कृष्णस्य च
प्रणयजविनयमाहात्म्याच्चरणान्तिकमागतस्यापि तत्सम्भवाच्चमत्वं, सस्याद्य
कृष्णपक्षपातित्वं, स्वसखोमानचये सायहत्वक्षेत्राट्टोनि वस्तूनि एकयैव
व्यञ्जनया गम्यन्ते । भवद्भिरव कत्वनुमानप्रयोगाः कर्त्तव्याः ? तेन
लाघवाद्वाङ्मनैव श्रेयसीति स्थितम् । (घ)

ग्रामं राजा घृत्यतीति वचनस्य ग्रामदेशेऽभिलाषा(भाववत्पुरुषकर्तृकसादृश्यव-
मनुभवसिद्धं तदद्वयमि पद्यः प्रवासेऽभिलाषा(भावेऽपि तस्याः सादृश्यवणसम्भवात् । ननु
अभिचाराभावमन्यादकनानाविशेषणविशिष्टहेतुन्तरेण साभिलाषत्वस्यानुमानं कार्यं, तदा
तु न दोष इत्याह—अनुमानान्तरादिति । तस्य साभिलाषत्वरूपज्ञानस्य प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वं
प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुमानान्तरेण साभिलाषत्वत्पहेतुं प्रसाध
तस्य हेतो, प्रहानुमानेऽङ्गत्वमेव दोषः, तथाहि साभिलाषत्वरूपप्रसाधकस्याप्यभिचारि-
हेतोर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरं कार्यमिति रीत्यानवस्थाप्रसङ्गात् ।

वाङ्मनाद्युत्प्रेरकोकारे दोषान्तरमप्याह—किञ्चेति । अनुमानप्रकारमाह—तथाहीति ।
इयं पधुरिति पद्यः । स्वयंसाधिकरणकलणामिसारकाङ्गत्वं साध्यम् । श्वश्रूकृपति
प्रवाससादृश्यवणसमानकालोनपनिप्रवासविषयकाभिलाषवत्त्वादिनि हेतुः । अत्रानुमाने
हेतोर्ज्ञानभिचारदोषमाह—नेति । पद्यः प्रवासे सादृश्यवणसमानकालोनपद्युत्प्रेरकत्व

(ब) यत्किञ्चिदस्मादिपिनयञ्जनास्वदृष्टितरनुमिनावेवान्तर्भवतीति यत्किञ्चिदेककारादीनां
राहान्तः । तैस्तु कार्येऽनुमितिपदस्यार्थगच्छ इत्यं दर्शितः—

वाच्यत्वेऽनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

अन्यथाः कृतचित्तु मा कात्यानुमितिरित्युक्ताः ।

एवमेव अमुमितिपदस्यार्थगच्छकौशलतः

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।

यत्किञ्चिदेकं कुरुते प्रणम्य मदिमा परां वाचम् ।

अर्थोऽपि व्यञ्जको ज्ञेयः (श) — ३० का

अर्थ इति जात्यपेक्षया । वाच्यत्वव्यङ्ग्यास्तय एवार्था गृह्यन्ते । क्रमे-
णोदाहरणानि—

अञ्जी घरकरणिज्जं सर्वं णिव्वाहिटं ज्ञेयं ।

एण्हं समसमणत्वं जउणाइं णिणाणमादिससु (प) ॥ ५

विषयकामिलाषवत्त्वरूपहेतुस्तादृशसार्धं प्रति नैकान्तिको नावाभिचारी । वाभिचारमेव
स्मृत्यति—तदिति । कस्याश्चित् श्रीकृष्णामिसारे व्याकाङ्क्षाया अभावेऽपि प्रति प्रति
हेयादेव पत्रिप्रवासेऽभिलाषसम्भवात् । ननु गोपीनां प्रकरणवशाद्देनौ कृष्णानुरागित्वं विशेषणं
देयं, अतोऽन्यस्त्रियान्तदभावादेव न वाभिचार इत्याह—प्रकरणेति । पूर्ववदिति—
हेतुघटकस्य कृष्णानुरागित्वप्रवाससामिलाषत्वादेशानाथं पुनरप्यनुमानान्तरस्वीकारेण
पूर्ववत् प्रमाध्याङ्गत्वरूपदोषापत्तिरित्यर्थः । वरुणनाहचरस्वीकारमते पुनरपि दोषा-
न्तरमाह—किञ्चेति । मानिनीं श्रीराधिकां प्रति श्रीकृष्णपक्षपातिनी काश्चित् सखाह—
द्विव्यञ्ज इति । हृदयमेव धनच्छं मनस्विनि । न पुनस्तेऽङ्गम् । व्यालिङ्गति पदानां नखराः

इति स्वज्ञेयप्रतिज्ञायाः स्थापने प्रथमस्तेन कृतः । स च न सकलः समजनीति निपुण-
वेदिनां मतं, यदाह तद्भोकाकृतं प्रकृतमन्यव्याख्यानावसरे—‘यथासौ रोचते विश्वं तथेदं
परिवर्त्तते’ इति न्यायेनात्मातिप्रौढतया अन्यकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्तुंमारब्धं
इति, ‘तदेतदस्य विश्वमगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्वोर्कधंशालितास्थापन’मिति च
(वाक्त्वविर्वेके ४९ एः) । विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । दर्पणकृता विश्वनाथेनापि स्वग्रन्थे (५म
परिच्छेदे) सर्वं समासेन समालोचितम् । प्रसिद्धेऽर्थाऽनुमितिपदस्य वावधारयेत्, तदा
व्याप्तिग्रहाभावात् हेत्वाभासः । मूलचतिकास्तिष्ठानुमानपरम्परानुबन्धिनी नितरामन-
वस्थापत्तिश्च । अतो वरुणनास्वीकारः सुतरामपरिहृत्य इत्यालिङ्कारिकमतस्थितिः ।

(श) ‘एकस्य यज्ञकाले तदन्यस्य सहाकारिते’ति न्यायादर्थस्यापि शब्दस्त्वेव हेविध्य-
मायाति । वस्तुतस्तु अर्थेयज्ञेनैव यज्ञनायाच्यरमांशः, तस्मादेव कायस्य कावत्वं, यदवलम्ब्य
प्राञ्चः प्राङ्—‘काव्यास्यात्मा धनिरिति’ । ‘प्रत्यक्षदृष्टे कामिमिथुने तच्चेष्टयानुमितरव्यादौ
षाखादानुदयेन शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दोऽपि वऽङ्गकाले निमित्तं, किन्तु
पर्यायान्तरेणापि तदुपस्थितौ वरुणप्रतीतेः शब्दस्याप्रधानतार्थस्य च प्राधान्यमिति
तन्मुखेन व्यपदेशः, ‘प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तो’ति न्यायादिति काव्यप्रकाशोद्गोते ।
सथाचैकत्र शब्दमुखेनैव समत्कारबोधोऽन्यत्र त्वर्थधारैवेति पृथगनयोद्गोतनसामयो ।

(घ) ‘इ—हि—यारा विंडुनुया य व्यो-सुद्धा व्य वय्य मिलिवा वि लहू’ इति पिङ्गल-
नागमतेनात् ‘जउणाइं’ इत्यात् पञ्च मात्रा एव गृह्येतव्याः, न षट् । तेनात् उभयोरेवार्थयोः

अत्र निश्चिन्ताहं यमुनास्नानच्छलेन तत्तटे खिलन्तं कृष्णमवलोक्य तत्रैव विश्रमणं करोमीति वाच्यार्थेनैव व्यच्यते ।

लक्ष्यस्य यथा—

‘भणितो वल्लभवद्वेषा’ इत्यादौ ‘पिञ्ज्र वद्गु सवणपुडण्ण’ इत्यत्र श्रयूक्त-
प्रतिप्रवाससादराकर्णनं लक्ष्यम्, तेन स्वगृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽत्राभिसार्य
इति व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

इष धुंदावणमज्भे थीसंकणिसुसमोरमअणियरो ।

अलिमेत्तभुत्तकुसुमो रमणिको जामुणो कुंजो ॥ ६

अत्र निर्व्वनत्वं व्यङ्ग्यं, तेन समुचितमिदमेव सङ्केतस्थानं, हे सखि !
तदत्रैव कृष्णाः सङ्गमनीय इति व्यङ्ग्यान्तरम् ।

प्रतिविम्बितं कृष्णम् ॥ हे मनस्विनि मानिनि । नखरा इति पदेन नखरेष्वेव प्रतिविम्बितं न
त्वन्याङ्गेषु । इदं त्वन्याङ्गानामावरण एव सम्भवतीत्याह—मानेनाहतसर्वाङ्गत्वमिति ।
अन्यथा नयनस्यामोलने प्रथमार्थं चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनेन सदाः श्रीकृष्णस्य
सम्मुखस्थित्वावमहिष्णुमोपपत्तेः, अमहिष्णुता स्यादित्यर्थः । तथा च श्रीकृष्णस्य
प्रथमोदयममालस्यैव तत उत्थायान्यत्र गमनं प्रसज्येतेति भावः । कृष्णस्य चेति—
विनयवशाच्चरणनिकटं प्राप्तस्यापि कृष्णस्य मानभङ्गं विना चरणस्पर्शाद्यमत्वं ‘प्रतिविम्बित
मासिङ्गन्तो’त्यनेन ध्वनितम् । मानस्ये सायहृत्वं व्यायहेण सद्द वत्तमानत्वम् ।

अर्थ इति—तथा च यथा पदस्य अङ्गनाट्यतिरुक्ता तथा पदजन्यार्थस्यापि, एवं वाच्यं
सत्ययङ्गार्थात् अङ्गनाट्यतिः सम्भवतीत्यर्थः । नत्वर्थोऽप्येत्येकवचनं न सम्भवतीत्यत्र आह—
आत्यपेक्षयेति । वस्तुमस्तु त्रय एवार्था इति बहुवचनमेव । अज्जे इति—अर्थः । अह
करस्योपं मर्त्तं तिर्त्ताहिनमेव । इदानीं अमशमनाथं यमुनायां स्नानमादिश्याताम् ॥ वाच्यार्थ-
नेवेति—अत्र श्लोके पदस्य अङ्गनाट्येति भावात् ‘इव निश्चिन्ताह’ (मत्वादि अङ्गार्थां वाच्यार्थस्यैव
भवति, न तु पदस्येत्यर्थः ।

ममविश्रमिमांश्याताम्, अतः प्राक्तनपेक्षलोक ‘गाङ्गा’ इत्यत्र । गोतिरित्यपरैः कृष्णा संघासा ।
एवमप्येतेन प्राक्तनभाषानिबद्धजानिषु मात्रागत्यायां लघुगुरुभावाविषये विशेषनियमादि-
रवधयः । अत्रुक्तोऽर्थोऽवस्थाविश्यामच्च—‘घोरममारे यमुनातीरे चरति पने वनमाली’नि
‘हरिश्च सुम्भवपुत्रिकरे विनामिनि विनमति केलिपरे’ इति च श्रीमच्छण्डेयगोगामि-
चरता । अत्राप्य गोपशालामा यमुनासमाश्रये तानुपस्थंम् ।

। नानार्थानाञ्च भेदकाः ।

संयोगादत्राः—

३१ का

नानार्थानां शब्दानां नियमं प्रति संयोगादय एव भेदका निर्धारका भवन्ति । आदिशब्देन वियोगादयश्च ।

तथाहि—

संयोगश्च वियोगश्च विरोधः सहचारिता ।

सान्निध्यमन्यशब्दस्य देशः सामर्थ्यामोचितौ ।

लिङ्गमर्थः प्रकरणं कालो वक्रतिरिमा दिशः ॥ ३१^(क) का

क्रमेणोदाहरणानि यथा—

सकौस्तुभो भाति विधुः श्रेते विधुरकौस्तुभः ;—संयोगवियोगौ ।

रामार्जुनौ तथा कर्णार्जुनौ सह नियुधतः (स) ;—विरोधः ।

लक्ष्यस्येति—'भगितो वल्लवपतिने'त्यादौ 'पिबति वधुः श्रवणपुटकेने'त्यत्र सादर्यवत् लक्ष्यार्थः, तेन लक्ष्यार्थेन अङ्गनाष्टाया 'सखदृशुन्यत्व' इत्यादि अङ्गार्थो ज्ञेयः ।

इह इति—इह इत्यादिमध्ये निःशङ्कनियुधतमयस्त्वग्निकरः । अलिमात्रमुक्तकौस्तुभो रमणीयो यासुनः कुञ्जः । तेन अङ्गार्थेन 'समुचित'मित्यादि अङ्गार्थान्तरं बोध्यम् ।

ननु नानार्थ'विधुः' इतिशब्दानां कदाचित् कृष्णादिवाचकता, कदाचित्न्द्रादिवाचकत्वं, अत्र नियामकामावः—नापि शक्तिलक्षणादीनां कस्या अपि नियामकता सम्भवतीत्यनौ वक्तव्यस्य संयोगवियोगादिरेवान् नियामक इत्याह—नानार्थानाञ्चेति । एतन्मते तात्पर्यस्य वृत्तित्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कारणता नास्ति (इ) । नानार्थस्यैव अङ्गकपदसमभिशङ्कारेण अङ्गनाष्टौव निर्वाह इति ज्ञेयम् । नियमं प्रतीति—'सकौस्तुभो भाति विधु'रित्यत्र 'विधु'शब्दार्थस्य श्रीलक्ष्मणस्यैव बोधो, ननु चन्द्रस्येतादृशनियमं प्रतीत्यर्थः । दिशो दिग्दर्शन-मात्रम् । 'श्रेते' इति कौस्तुभ'वियुक्तौ विधुः श्रेत इत्यत्रापि लक्ष्यस्यैव बोधो, ननु चन्द्रस्य ; चन्द्रे

(स) 'नियुध्यत' इत्यतद्प्रयोगः 'बुध्यती'ति प्रयोगवदन्वया समाधेयः । तथाचाहुः विद्वान्तकौस्तुभोकाराः—'कथं बुध्यतीति १ शुभमिच्छतीति क्वप्' । अथवा चान्द्रादिमतेनात्र परस्मैपदोपपत्तिः—'चान्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्' इति न्यायमुदाहरणम् ।

(इ) 'तात्पर्याख्या' वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने' इत्यभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्यवृत्तिः वाक्यार्थरूपसा पदार्थान्वयस्य बोधिका, नातः प्रकृतस्यैव तस्या अवकाशः । 'नापदार्थो वाक्यार्थ' इत्यभिदधतामन्विताभिधाननादिनां मते तु तात्पर्याख्यवृत्तान्तर-

राधामाधवयोः क्रीडा मधुमाधवयोर्दिने;—सहचारिता ।

कृष्णस्य मुनिवर्यस्य ;—अन्यशब्दस्य सान्निध्यम् ।

व्रजेऽसौ परमेश्वरः ;—असौ श्योनन्दः व्रजे राजेतर्यः—देशः ।

मधुना कोकिलो भक्तः प्रमत्ता मधुना बधूः ;—सामर्थ्यमौचित्यौ च ।

उत्पद्य हृदये तस्याः प्रीङ्गको मकरध्वजः ;—लिङ्गम् ।

कामत्वे प्रीङ्गकत्वमेव लिङ्गम् ।

स्थानः कृष्णगुणामोदी ;—अर्थः ।

देवो जानाति मे मनः ;—अत्र प्रकरणवशाद्युपदि ।

कौस्तुभस्य संयोगाभावादियोगोऽप्यसम्भवः, 'नासंयुक्तस्य वियोग' इति नियमादिति भावः । 'रामार्जुनौ युध्यत' इत्यत्र परशुरामसहस्रार्जुनयोरेव बोधः, न तु दशरथपुत्रपाण्डुपुत्रयोः, शास्त्रे तयोर्विवादाश्रवणात् । एवं कर्णाञ्जुनाबिद्यत्र न सहस्रार्जुनस्य बोधः, किन्तु पाण्डवस्यैव । 'राधामाधवयो' रिति द्वितीयमाधवशब्दोऽत्र बैशाखवाची, तत्सहकारेण मधुशब्दश्चैत्रवाची, न तु वसन्तवाची । ह्यस्येति—'मुनिवर्य'पदसन्निध्यात्कृष्णशब्दोऽत्र वेदस्यासवाची, न तु ह्यस्यवाची । मधुनेति—वसन्तस्य कोकिलवधोर्मत्ततोत्पदाने सामर्थ्यमौचित्यश्च वर्त्तते, न तु 'मधु'शब्दस्यार्थान्तररूपमदिरायाः । 'मकरध्वज'पदेनात्र कन्दर्पस्यैव बोधो न तु समुद्रस्य, तस्य हृदये प्रीङ्गाननकत्वाभावात् । 'स्थान'शब्देन मद्यादेवस्यैव बोधो, न तु शाखापल्लवादि-

कल्पना नास्ति, तन्मतमाश्रित्य टीकाकृतैर्दमिहितमिति चेदोमिति ब्रूमः । एवमेव तेषां भङ्गानां मतम्—

“शब्दलङ्काभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन च्चेदथा ॥

अन्यथातुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं ह्यात्मिकाम् ।

अर्थापत्त्यावगोषेत सखन्व' त्रिप्रमाणकम् ॥”

इति प्रतिपादितया सरण्या 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोग-योग्य'मिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव सङ्गतौ गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थाः, न तु पदैरभिधया वृत्तिपादितानामर्थानामाकाङ्क्षायोम्यता-मन्तिवशात्साहचर्यात् । सखन्वरूपोऽर्थोऽपदार्थोऽपि तात्पर्याख्यातिरिक्तया उच्यते स्वीकृतो वाक्यार्थो वाक्यप्रतिपादो भवतीति । वस्तुतस्तु संयोगादीनां पदार्थनिघन्तये नियम-कत्वमङ्गोक्तत्वं तत्र एव भाष्यात् (न उच्यते कल्पनागौरवेण) पदसहितवाक्याद्येवो बोधो जायता-मिति पद्यमनेकामियुक्तसम्मतं मनसि निघायापाततटीकाकृता कृतस्त्वातुपर्याख्यउच्यते

चित्रभानुर्विभातीति दिनेऽर्कां निशि पादकः ;—कालः ।

शास्त्रे भागवतं भागवतः स्याद् भगवज्जने ;—व्यक्तिः ।

एष्वभिधालक्षणयोरनवसरत्वात् संयोगादेरेव व्यञ्जकता ।

रहितशुष्कवृक्षस्य, तस्य लक्षणगुणामोदिपदार्थत्वाभावात् । कमप्यादरयोयं पुरुष्यं प्रति केनाप्युक्तम्—'देवो जानाति मे मन' इति, अत्र प्रकरणवशाद् 'देव'शब्दो यद्ग्रह्यं क एव, न तु 'राजा भङ्गारको देव' इत्यभिधानात् राजबोधकः । प्राक्कोऽपि; । यत्किरिति—यत्किशब्देनात्र पुंनपुंसकादिलिङ्गमेव बोध्यम्—तथाहि नपुंसकलिङ्गत्वे भागवतं शास्त्रं, पुल्लिङ्गत्वे भागवतो वेणव इत्यर्थः । एष्विति—'विधु'शब्दस्य नानार्थत्वेन लक्षणचन्द्रयोरुभयोर्विधकत्वात् कौस्तुभसंयोगरूपशङ्ककपदसन्निध्यादाङ्गनाट्टत्वात् श्रीलक्षणाभात्रबोधकत्वमिति ज्ञेयम् । एवमन्यत्र ।

युदासप्रयासः । तत एवेयं 'एतन्मते' इत्यादौ दर्शिता वेदग्धी । न चान्विताभिधानपक्ष एवालङ्कारिकसम्मत इत्येतावता मन्तव्य इत्यलमभिधानां मान्यानां ध्याख्यानोक्तौ कटाक्षनिक्षेपेण । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति न्याय आश्रीयते चेत्, तदा नानार्थशब्दम्यत्वे यङ्गनाट्टचित्तसमाश्रयणस्य न किमपि प्रयोजनम् । नन्वत्र तात्पर्यशब्दस्यार्थान्तरे प्रयोग इति, तेन प्रसूते न कापि वाधा—इति तु न साधीयान् कल्पः; तथात्वे द्रपयङ्गदुक्तेरणुरणनं क्त्वा भ्रमः—'किमिदं तत्परत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा, तात्पर्यवृत्तत्वात् तदोद्यकत्वं वा ? आद्ये न विवादः, अङ्गत्वेऽपि तदर्थतानपाया' इत्यादि (५५ परिच्छेदे) ।

'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं' शब्देन भासते ॥

इति हरिकारिकातः शब्दादेव यथा कयापि दिशा विशेषस्मृतिहेतुः पर्यवसेयः । 'इमा दिश' इति दिग्दर्शनमेतत् । तेन 'एतावन्मानस्तनी' इत्यादौ हस्तादिषुः स्तनादीनां कमलकोरकादाकारत्वं, 'इनः स दैव्यः प्राप्तश्री'रित्यादौ 'इत' इत्यनेन 'मत्त' इत्यपदेशादिषु लभ्यते । एतच्च सर्वमभियुक्तनिर्देशादेव भवति—तत्रापि व्यक्तिविशेषतारतम्येनार्थबोधप्रणाशोभेदः, यदाहुः—

'यन्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमाहभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यैवोपपद्यते ॥' इति

'संयोगो विप्रयोग' इत्यादि वाक्यपदीयकारिकायां स्वरायामपि विशेषस्मृतिहेतुत्वं स्वीकृतम् । अत्र तु 'कायमार्गं स्वरो न गण्यते' इत्यालङ्कारिकसम्प्रदायपरिग्रहीताज्ञायां तेषां परिगणनं कृतम् ।

तथा—

अद्यालोकं घनप्रभः सखि ! मया कश्चिद्विहारक्रमे
लोलतृकेशरमालिकाविलुलितश्रीवो हरिः कानने ।

यः सद्यस्तनकुम्भिकुम्भनिकरचोदे नखभ्रंशिमि-

मुक्तौघैधवलौकरोति यमुनातीरे निकुञ्जस्थलीः (च) ॥ ७

अत्रानेकार्यशब्दानामनेकसंसर्गस्य व्यञ्जकता ।

अधुना काव्य उदाहरणमाह—अद्येति । हे सखि ! अद्य कानने विहारक्रमे गमन-
परिपास्यां कश्चिद्वारिः सिंहे मयाचोक्ति । कीदृशः ? घना निविडा प्रभा यस्य तथाभूतः ।
पुनः कीदृशः ? लोलन्ती चाञ्चल्ययुक्ता या केशरायां स्कन्धस्थितरोमविशेषायां मालिका
श्रेणी, तथा विलुलिता मर्दिता अर्थान् तथा विशिष्टा ग्रीवा यस्य सः । यः सिंहः
कुम्भिकुम्भनिकरायां इत्तिकुम्भसम्बद्धानां सद्यस्तने तनुशयोतुपन्ने चोदे नखभ्रंशकविशार-
सति चोदसमये नखैः करणैर्भ्रंशभिरघःपतितैर्मुक्तासम्बद्धैर्निकुञ्जस्थलीधवलौकरोति ।
यस्य कानने इन्द्रावने विहारक्रमे प्रेयसौमिः सद्य विहारपरिपास्यां स्थितो हरिः श्रीकण्ठो
मयालोकितः । कीदृशः ? घनस्य मेघस्यैव प्रभा यस्य सः । पुनश्च लोलन्ती या केशरायां
नागकेशरायां माला तथा विलुलिता ग्रीवा यस्य सः । यः श्रीकण्ठः सद्यस्तनुचयो
स्तनरूप्यायां इत्तिकुम्भसम्बद्धानां नखाघातेन चोदे सति तनुसमये हारनोटनात्रघर्भ्रंशिमि-
मुक्तासम्बद्धैर्यमुनाकुञ्जस्थलीधवलौकरोति । अत्र विशेषणीभूतानां 'घन'विहार'केशर'परा-
दीनामनेकार्यसम्बन्धेन विशेष्यस्य नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्रबोधकत्वं, न त्विन्द्रादि-
बोधकत्वमिति ज्ञेयम् ।

(च) 'दार्थैः पदैः पिशुनयेषु रचस्यवस्तु' इति कामकलायां विदग्धविधानात्तदनुसृत्य
स्ये नर्मनिप्रथमप्रसङ्गनारीयत्वनरचनेऽस्मिन्ननेकार्यशब्दप्रयोगेनेष्टार्थान्तरमिद्विः । वन-
विहारिणो श्रीकण्ठस्यैवंरूपेण वर्णनमन्यतापि प्रसिद्धं यथा भीतगोविन्दे (८६)
'भ्रमति भवानवताकवलाय वनेषु' इत्यादि । अत्र यद्यपि "नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्र
बोधकत्व'मिति टीकाकृता मूलपातुपर्मनिर्णयार्थमुक्तं, तथापि न तेन प्रस्तुतो मूलकदाप्रयो
मिप्रसक्त इति मथ्यामदि । यस्तुमस्तु 'दुर्गलङ्घितपिपयसो मनमिणम्' (साहित्यदर्पणे
१५ परिच्छेदे) इत्यादि प्रोक्तवदनाप्यभिधास्यता चास्यता वरीरकादिदर्शमेवेषोपन्यासः ।
प्रकरणेनाभिप्रेया 'हरि'पदस्य भिद्वदपैर्ये नियन्त्रित अञ्जयैव ह्य'रूपोऽर्थो बोध्यते ।
अत्र च न हरिः हरिः भिद्वदपैर्ये च दोषते ।

एवमनुकरणशब्दानाञ्च व्यञ्ज्यं प्रति वाक्यार्थ एव व्यञ्जकः । यथा—

भासां रासविलासलास्यलहरीमास्वाद्य वाद्यच्छला-

त्ताधिक् ताधिगिति प्रभाष्य सुरजः स्वनर्षकीर्निन्दति ।

ते-नाना-गरिमाधमा इति मुहुः पाठस्वरोच्चारणा-

त्तासां हन्त जुगुप्सते भगवती वाणी च गानक्रमान् ॥ ८

अत्र ते नानेति पाठः, गरिमाधमा इति गान्धार-ऋषभ-मध्यम-धैवत-
पुनर्मध्यमा इति तानविशेषस्वराः, ताभ्यां ते, नानाविधो योऽगरिमा तेनाधमा
इत्यर्थो व्यञ्ज्यते । (६)

अथार्थानां व्यञ्जकत्वस्य हेतवः । ३२का

अथार्थानां सामान्यत्वेन प्रागुक्तानां वाक्यादीनां व्यञ्जकत्वे विशेषहेतव
उच्यन्ते ।

अथ यत्र ऋद्गादीनां निरर्थकध्वन्यात्मकशब्दोत्पत्तिर्जायते तत्र कवयस्तु यथा
कथञ्चिदर्शात्मकशब्दस्य सादृश्यमुपलभ्य निरर्थकध्वन्यात्मकशब्दोऽपि सार्थकत्वमारोप्य
कार्थं कुर्वन्तीत्याह—एवमिति । ऋद्गस्या येऽनुकरणशब्दा वर्णात्मकशब्दस्य सङ्गत्वेन
प्रतीयमाना अतद्ध्वन्यात्मक 'ताधिगि'तिशब्दास्तेषां सार्थकत्वेनारोपविषयीभूतानां 'स्वर्गत्त
कीर्षि'गिति यो वाक्यार्थः, स तु ब्रजसुन्दरीणां सर्वोत्कर्षरूपव्यङ्ग्यार्थं प्रति यञ्जक इत्यर्थः ।
सुरजो रासश्चऋद्गः । तासां ब्रजसुन्दरीणां रासज्ञापकं तेनागा' इति कण्ठस्थः पाठः ।
एवं 'गरिमाधमा' इत्यक्षराः स्वरा गान्धारादिस्वरवाचका इत्यर्थः । तथाच ब्रजसुन्दर्यां
यथा रासबोधकां 'स्तेनाना' इत्यक्षरान् पठन्ति, तथैव 'ते नाना' इत्युच्चारणान्तरं गान्धारादि-
स्वरबोधकान् 'गरिमाधमा' इत्यक्षरान् पठन्ति । सरस्वती तु तैरेवाक्षरैरकारं प्रक्षिप्य
गन्धर्वाणां गानक्रमान् जुगुप्सते निन्दति । एतदर्थमेव स्पष्टतयाह—अनेति । तानविशेष-
स्वरा तानविशेषस्वरवाचका इत्यर्थः । सरस्वतीकृतमर्थमेवाह—ताभ्यामिति, पाठस्वराभ्या
मित्यर्थः । ते गन्धर्वाः । गरिमा गुरुत्वं, तद्विमं नीचत्वं, तथाच ब्रजसुन्दर्यापेक्षया
गानशास्त्रे गौचत्वेन गन्धर्वा अधमा इत्यर्थे, श्लेषेण व्यञ्ज्यत इति भावः ।

इदानीं पूर्वोक्तवाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानामुक्तमनभिवाच्यारवशादुक्तध्वनिबोधकत्व-

(६) 'नाना अगरिमे'ति वाणीपक्षे सभङ्गश्लेषः । 'ताधिक् ताधिक्' 'ते नाना' इत्यादि
शब्दा वङ्गभाषायां तानस्वरबोधने प्रयुज्यन्ते, तैरेव शब्दैरत्र व्यङ्ग्यमयकारचरचनम् ।
एवं षडक्षरतद-प्रभृति वैष्णवाचार्यमङ्गलितेषु वङ्गीयवाङ्मयपदमंगहयश्लेषु वैष्णवकवीना
मनुकरणशब्देभ्यः काव्योपादानादरश्मनेकश आलोच्यते ।

अत्र न केवलं कुसुमभाजनेनैव पूर्णेनागमिष्यसि, अपि तु पूर्णेन मनो-
रथेनापीति नञ्काकुद्योत्यम् ।

देशवैशिष्ट्यं यथा—

जउवासीअरसिसिरा कमलवणीपअणधूअकिसलअगा । (अ)

जइ वल्लीघरपल्ली धया पेक्खंति तं देसं ॥ १०

अत्र देशवैशिष्ट्यश्लाघया क्लृप्येन सह तत्र मां रमयेति सखीं प्रति काचित्
स्वमनोरथं प्रकाशयति ।

कालवैशिष्ट्यं यथा—

एण्हं जलहरसमए रमणिज्जा रअणवलहीओ ।

णिवडन्तवारिधारा गहीरतरमुहरगव्मकुहराओ ॥११

अथ क्व क्लृप्यमानेष्यामीति सङ्केतमिङ्गितेन पृच्छन्तीं सखीं प्रति नेदानीं
कुञ्जो रमणीयः, अपि तु प्रकृतं बलभीभवनमेवेति कालवैशिष्ट्येन व्यङ्ग्यम् ।

आदिशब्दात् प्रसिद्धिवैशिष्ट्यं यथा—

करकिशलयलीलाम्बुजनिमीलनोज्जीलनातिकुसुकिन्या ।

दक्षिणमच्चि सुरारिः पिधोयते सुच्यते च सिन्धुजया (आ) ॥१२

प्रत्यागमिष्यसि त्वं न केवलं भाजनेन पूर्णेन ॥ नञ्पदोच्चारणे या काकुस्तया द्योत्यमपि तु
पूर्णेने'ति ध्वन्यर्थरूपं वस्तु ।

अउयेति । यमुनाश्रीकरशिशिरा कमलवनीपवनघृतकिशलयाग्रा । यत्र वल्लीयहपल्ली
धन्याः प्रेक्षन्ते तं देशम् ॥ वल्लोभिर्निर्मितानि कुञ्जसहायि तेषां पल्लीसमूहो यत्र
वृन्दावनदेशे तिष्ठति तं देशं धन्या जनाः पश्यन्ति ।

एण्हमिति । इदानीं जलघरसमये रमणीया रत्नवलम्बः । निपतदारिधारागभीरतर-
मुखरगर्भकुहराः ॥ अत्र बलभीशब्दः 'वालाघर' (चिलेर ह्याद) इति प्रसिद्धः सर्वोपरिस्थ-
यहविशेषवाचकः । निपतदारिधारया गभीरतरमुखरा घोरशब्दविशिष्टाः कुञ्जगहर-
च्छिद्राः । एतेन कुञ्जस्यारमणीयत्वसुक्तम् ।

(अ) अत्रापि पूर्ववत् द्वितीयपादे एकस्या कलाया अतिरेकान्न हृन्दोभङ्गः, 'जइ दीओ
विद्य वयो लहुओहा पटइ ओइ सो वि लहू' इत्यभिधानात् । 'कमलवणी'त्यत्र ह्रस्वकार-
पठने तु नाधिकमात्रत्वम् । 'हृदिकारादक्तिन' इति गण्यसन्नेय ह्रस्वत्वमपि सम्भवति ।

(आ) लल्लीसखी मिथो वदन्त्येनदिति साहित्यकौमुदीटीकायां क्लृप्यानन्दिशम्

अत्र सुरारेर्दक्षिणमक्षि प्रसिद्धिवैशिष्ट्यात् सूर्यात्मकमिति व्यज्यते ।

✽ ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे शब्दार्थद्वयव्ययनिरूपणो नाम

द्वितीयः किरणः ॥ ✽

करक्तिप्रलयेति—करपलवस्य लोलाकमलस्य निमीलनोन्मीलने सुद्रये विकसने च
क्षुत्तुकित्या सिन्धुजया लक्ष्म्या भगवतो दक्षिणनेत्रं कदाचित् पिप्रोयते आच्छन्नं क्रियते,
यदाक्षिणमुच्यते च । तथा च सूर्यरूपे दक्षिणनेत्रं यदाच्छन्नं क्रियते तथा अन्तरूपवामनेत्रस्य
दर्शनेन लोलाकमलं सुद्रितं भवति । यदा तु मुच्यते तदा सूर्यदर्शनेन लोलाकमलं प्रफुल्लं
भरतीत्यर्थः । भगवतो दक्षिणनेत्रस्य सूर्यत्वं सर्वत्रास्त्रे प्रसिद्धं, अतः प्रसिद्धिवैशिष्ट्यादेव
नेत्रस्य सूर्यत्वं ध्वनितमिति । • • •

(१२) स्थितम् ।

‘निपरीत्यरए लच्छी वन्दे’ इत्यत्र दाक्षिकमलद्वं ।

इरियो दाक्षिण्यवयवं रसाजला भक्ति ऽकेर ॥’

इति काव्यप्रकाशोदाहृतपद्यमस्या आर्याया मूलं, परमत्र न मनामपि शीलनाभङ्ग इति
वेणवकवेरौषिण्यमिद्धिं प्रकटयत्येतत् । परमत्रैतन्मन्तयं यत् ‘जलकेलितरलकरतलसुल’
(मा ह्यंये ५म परिच्छेदे) इत्यादी तदनुक्तपद्योक्तान्तर इवाहापि वासुमान्तोदाह्यान्तरप्रतीतिः
अपि तु अङ्गनावशादवेति । सुस्तिच कत्र द्यंय एव बालोकनीयेति ।

अथ तृतीय^६किरणः ।

अथ 'ध्वनिरसव' इति काव्यप्राणत्वेन निरूपितस्य ध्वनेर्भेदमाख्यातुं ध्वनि-
शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—

शब्दार्थादिभिरन्यैश्च ध्वन्यतेऽसाविति ध्वनिः । ३४ का

ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यतेऽनेनेति ध्वनिः, ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरिति भाव-
करणाधिकरणसाधनोऽपि ध्वनिर्भवति । तन्निरासार्थं ध्वन्यतेऽसाविति
कर्मसाधन एवेति प्रतिजानोते । तदेव किमित्याह—

रसो भावस्तदाभासौ वस्त्वलङ्कार एव च ।

भावानामुदयः शान्तिः सन्धिः श्वलता तथा ।

सर्व्वं ध्वनिस्तज्जनित्वे काव्यञ्च ध्वनिरुच्यते ॥ (क) ३५ का

शब्दार्थादिभिरिति—शब्दाश्चार्था वाच्यलक्ष्यशृङ्गाश्च, आदिशब्देन श्लेषस्थले
पदार्थान्तरसमन्वयश्च, एवमन्यैरनुकरणशब्दैर्ध्वन्यते यज्जनावृत्त्या बोध्यतेऽसौ श्रैत्यपावनत्वादि
रूपोऽर्थो 'ध्वनि,' कर्मसाधनमेव । न तु ध्वननं ध्वनिरिति भावसाधनं, तथा सति ध्वन्यर्थ-
विषयकज्ञानेऽपि 'ध्वनि'शब्दद्वारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनं, तथा सति
ध्वनिकरणे काव्येऽपि 'ध्वनि'शब्दद्वारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनं, तथा

(क) भावार्थे 'ध्वनि'पदपरामर्शो यथा ध्वन्यालोके चतुर्थोद्गोते—'यत् काव्यतत्त्वविषयं
स्फुरितप्रसन्नकल्पं मनःसु परिपक्वधिया यदासौ दिव्यादौ । यापारार्थककरणसाधनं ध्वनि'पद
परान्दृष्टस्य वस्तुनो निर्देशश्चन्द्रालोके (७२)—साम्मुख्यं विदधानायाः स्फुटमर्थान्तरे
गिरः । कटाक्षा इव लीलाच्या यापारो यज्जनार्त्तिकः ।' अधिकरणसाधनस्य 'ध्वनि'पदस्यो-
ल्लेख 'इदमुत्तममतिशयिनि यज्जे वाच्याङ्गनिर्व्वृधेः कथित' इति मम्मटकारिकायाम् ।
वस्तुतस्तु साधारण्येन कर्मसाधन एवायमुद्दिष्टः—तथात्वे रसभावादिषु वस्तुलङ्कारादिषु च
यज्जेऽर्थव्यवहारः । यदाह ध्वनिकारः—'काव्यस्यात्मा स एवाप्यस्यथा
चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चदन्तूविद्योगोत्थः शोकः शोकत्वमागत' इत्यादौ । एवं काव्ये
'ध्वनि'पदप्रयोग उपचारत एवेति सन्धक् । तथा च ध्वन्यालोके—'वाच्यवाचकसंभितः
शब्दार्थो काव्यमिति यपदेश्यो यज्जकत्वसाध्यात् ध्वनिरित्युक्तः ।' एवमपि—'प्रत्ययैरनुपा
ल्लेखैर्गद्ग्यानुग्रहेस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ।' तेन यज्जकौ शब्दार्था
वर्षोश्च 'ध्वनि'शब्देनोक्तावित्यभिन्नवगुणपदाः ।

* फलमपि फलं माकन्दानां सिता अपि ताः सिता
 अमृतममृतं द्राक्षा द्राक्षा मधूनि मधून्यपि ।
 सह तुलयितुं तेनैतेषा न किञ्चन युज्यते
 सुवल । यदयं सारङ्गाद्या भवत्यधरोऽधरः ॥ १

अत्र द्वितीय'फल'दिशब्दा निन्दाद्यर्थसंक्रान्ताः । तथाहि—फलं नानावस्यं
 पाक एव कदाचिन्मधुरं भवति, तेन निन्द्यमेव । सिताः पाकपोन.पुन्येनैव
 निर्मला भवन्ति, नत्वारम्भ एव । अमृतं देवैरपि पोयते । द्राक्षा पूर्ववदेव ।
 मधूनि सरघोच्छिष्टानि । अधरस्त्वधर एव, सर्वाण्येतान्यधरयतीत्यधरः । 'सह
 श्रीहृष्यः सुवलं प्रत्याह—फलमपीति । अत्र द्वितीय'फल'शब्दः कदाचित्कमधुरे
 लाक्षणिकः । तथा च माकन्दानामान्त्राणां फलं कदाचिन्मधुरमिति लाक्षणिको बोधः ।
 पश्चाद्द्राक्षणाहृत्ता फले निन्द्यत्वबोधो (१) लक्षणाभूत् । अत्र द्वितीयलाक्षणिक'फल'पदेन
 फलत्वरूपेण फलबोधो न भवति, अतएवार्थं ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात्; अथच
 प्रथम'फल'पदस्य फलरूपार्थो वाच्यः (२) अङ्गभूतनिन्द्यत्वेन संक्रमितश्च भवति । एवमेव
 सर्वत्र 'सिता'दिपदेऽपि बोध्यम् । सिता मिष्ट' इति प्रसिद्धा । हे सुवल । तेन राषिकाया
 अधरेण सह तुलयितुं तेषामान्त्रादीनां मध्ये किञ्चन वस्तु न युज्यते । अमृतं देवैर्निर्गृह्यैरपि
 पीयत इति हेतोरमृतस्यापि निन्द्यत्वम् । द्राक्षा पूर्ववत् पाकावस्थायामेव मधुरा ।

२य मरीचो) इत्याद्यान्वाचोनावचने च रसस्यैवात्मताख्यापनम् । एवं पुनः 'न हि तच्छून्यं
 (रसध्वनिशून्यं) किञ्चित् कायमिति; यदपि च रसेनैव सर्वं जीवति कायम्'
 (अन्यालोकलोचने द्वितीयोद्गोतयाख्यायाम्) इत्यभिनवगुप्तप्रपादानां, 'प्रवन्त्यानां जीवितभूतो
 रस' इति प्रतापरुद्रयशोभूषणकाराणाञ्च निर्देशात् रसस्य प्राणत्वमपि सूचितमिति ।
 इत्यालङ्कारिकमतानैक्ये (वस्तुतस्तु न मतानैक्यविक्षिप्तमेतत्, किन्तु शब्दप्रयोगानवधान
 विवृम्भितमेवेति दिक्) श्रोमनुकर्णपुरगोखामिपादा व्यात्मरूपेण रसस्य, प्राणत्वेन च
 ध्वनेरभिधानमिच्छन्ति । खनामध्वन्यानां ध्वनिकारप्रकाशकदादोनां कायात्मत्वतलक्ष्य
 भेदादिनिर्देशप्रसङ्गस्य स्वस्वमतासङ्गतिर्ह्युचितेति कैश्चिदनवद्यमभिहितम् । परमतद्वययिता
 दर्पणहृदपि नात्र विषये सावधान इवाभाति—यतस्तत्र 'वाक्यं रसात्मकं कायमिति लक्ष्यं
 हतं, पश्चात् कायस्य ध्वनियुक्तोभूतयङ्गरूपेण द्विधा विभागः हतः 'ध्वनिस्तत् कायसुत्तम'-
 मित्यभिधानेन वल्ललङ्कारध्वनीनां रसध्वनेरिवोत्तमता व्यायाति, तेन कायस्य नियतरूपेण
 रसात्मता याहतेति स्वमतविरोधस्तस्य स्फुट एव । एवमादिकं वेमद्यमालोक्य अन्यज्ञानान

(१) 'निन्द्यत्वबोधे इति निन्द्योय' पाठ (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु ।
 (२) 'फलरूपवाच्य' इति (ख) (घ) पुस्तकेषु पाठः ।

तुनयितुं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यत' इति विशेषवचनादुपमेयद्वितीयपदे
स्तुत्यर्थे एव व्यङ्ग्यः, न तूपमानद्वितीयपदवहेयांशता ।

यथा वा—

प्रेम्ना विद्रुतमेकवद्यदुभयोस्तन्मानसं मानसं

सर्वास्त्रेव दशासु यद्रवनयं तत् सौहृदं सौहृदम् ।

यत् कृष्णस्य विनोदभूरुहरहस्तदयौवनं यौवन-

न्तद्विच्छेदविधौ न यत् परिचयस्तज्जीवनं जीवनम् ॥ २ (ग)

द्वितीय'मधु'पदस्य मरघोष्च्छिष्टे लक्षणा, 'सरघा मधुमक्षिका' । व्यधरस्वधरयनि स्त्रापेक्षया
मर्त्यास्त्रेय म्नादुवस्तुनि निरुपयतीत्यर्थः । विशेषवचनादिति—उपमेयस्या'धरो'धर' इति
वाक्यस्य द्वितीये'धर'पदे स्तुत्यर्थो व्यङ्ग्यः, न तूपमानोभूतानां 'फलमपि फल'मित्यादिवाक्याणां
द्वितीय'पला'दिपदस्येव हेयांशतारूपार्थो व्यङ्ग्यः । अत्र सर्वतोपमानस्य तिरस्कार एव
वाङ्मनो बोध्यः ।

मापरविरहेय व्याकुला श्रीराधा ललिता प्रव्याह—उभयोः कान्तयोः प्रेम्ना विद्रुतं
मनू पदेकवद्भानि तन्मन एव मानसं मनःपदवाच्यम् । अत्र द्वितीय'मानस'पदस्य (३)
मनःपदवाच्यत्वं लक्षणा, अतएव द्वितीय'मानस'पदेऽविवक्षितवाच्यत्वसिद्धिः । तेन
लाक्ष्यिकपदेन मनसः प्राधान्यत्वरूपोऽर्थो व्यङ्ग्यः । तथाच प्रथम'मानस'पदस्य मनोरूप
वाच्यः अङ्गीभूतप्राधान्यत्वरूपार्थान्तरेण संक्रमितश्चेति भावः । श्रीलङ्कारपिच्छेदे मणि यस्य
ओदनय न परिचयो न (पदमानता, तन्वोरुनं जीवनम् ।

स्वविपरीतार्थेनाक्रान्तं यथा—

सौभाग्यमेतदधिकं मम नाथ कृष्ण ! प्राणैर्भ्रमातनि सुखं प्रणयेन कीर्त्तिः।
दृष्टयिरादसि कृपापि तवेयमुच्चैर्न स्मर्यते न भवतात्मगृहस्य मार्गः ॥ ३

अत्र 'सौभाग्य'मित्यसौभाग्यं, 'सुख'मिति दुःखं, 'कीर्त्ति'रकीर्त्तिः,
'कृपा'ऽकृपा, 'आत्मगृहस्ये'ति परगृहस्य स्वविपरीतेनाक्रान्तम् । (घ)

ध्वनिर्यस्त्वभिधामूलस्तत्र वाचं विवक्षितम् ।

तथापि व्यङ्गानिष्ठं स्यात् स च हैविध्यमृच्छति ।

कोऽपि लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमोऽपरः ॥ ३८ का

अभिधामूलध्वनौ तु विवक्षितमपि वाचं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । स च ध्वनिर्लक्ष्य-
व्यङ्ग्यक्रमोऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमयेति द्विविधः—लक्ष्यं क्रमप्राप्तं व्यङ्ग्यं यत्र स तथा,

काचित् सुखिता श्रीकृष्णं प्रति सोल्लुखवचनमाह—एतत्तवागमनं ममाधिकसौभाग्य-
मधिकसौभाग्यजनकमित्यर्थः । त्वद्विच्छेदे मम प्राणैः कर्तुंमिः सुखमतिं विस्तुचक्रे ।
एवं मन्दिषयकेय तव प्रणयेन मम कीर्त्तिरतनि । चिराद्दुःखकालानन्तरं त्वं दृष्टोऽसि,
तेन मयि कृपाऽपि (4) लयातनि । मद्गृहं तवात्मगृहं, तादृशात्मगृहस्य मार्गस्वया
स्मर्यते इति न, अपि तु स्मर्यते एव । अत्रेति—'सौभाग्य'पदस्यासौभाग्ये लक्षणा, 'सुख'पदस्य
दुःखे लक्षणा । एतादृशकोऽपि यस्मात् प्राणा न निर्गतास्तत एव मत्प्राणा मद्दुःखदायका
इति भावः । मद्गृहं तव परगृहं, न तु स्वगृहम् । नन्वत्र विवक्षितव्यभिर्भिर्दिपये त्वं
प्रेमशून्य इत्यर्थो ज्ञान्यते । तथा च स्वस्मिन्नायकस्य प्रेमशून्यत्वरूपो व्यङ्ग्यो लक्ष्यामूलः,
तथा वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्पष्ट एवेति भावः ।

तत्संवायां तत्परता च परानन्दाय मोक्षार्थेव च । विद्वृत्तिः खलु माधुर्यात्मा, सौहृदस्य
नवनवत्वं निवृत्तमभ्यर्थनासाधुत्वाय, अतो व्यङ्ग्यार्थपरिपुष्टिः । लक्ष्यामूलोऽयं ध्वनिर्यथा
तथोपरिष्ठाद्भिन्नमिति ।

(घ) इदमेवान्येरेव्यन्ततिरस्कृतवाच्यमिति कथ्यते । उदाहरणान्तरे च 'निःश्वासान्ध
रवाद्गमैश्चन्द्रमा न प्रकाशते' इत्यन्तं रामायणपदं, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति
संयमी' इत्यादि भगवद्गीताश्लोकश्च । लक्ष्यामूलध्वनिपरिपुष्टेन लक्ष्यान्वयव्यतिरेकानु
विधायित्वमेवास्य ध्वनेर्भिदानमिति पद्यः स्वीकृतः । निरूपितलक्षणावतुपदघटितकाथीय
ध्वनिरैवान्नाङ्गीकृत इति, अन्यथा तु गुणोद्भूतव्यङ्ग्यत्वमस्फुटं सन्धिग्वप्राधान्यं तुल्या-
प्राधान्यादिसंज्ञकं व्याहृतं स्यादित्यनुपदमेव मूलतः स्फुटीभवियति ।

(4) 'मदती कृपापि' इति (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः ।

अलङ्को व्यङ्ग्यस्य क्रमो यत्र स तथा । क्रमस्तु विभावादिभिर्व्याख्यमान एव
रसः, न तु विभावादय इति । लाघवाच्छतपत्रयतीयुगपद्द्वेषाभिमानवत्
यत्र क्रमो न लक्ष्यते स तावदक्रमः । (६)

रसो भावस्तदाभासो भावशान्त्यादिरक्रमः । ३६ का

रसादिरूपक्रमोऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । आदिशब्दाद्वावीदयभावभावव्य-
भावसम्बन्धः । प्रथमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसनिरूपणे दर्शयिष्यते । सम्प्रति
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो दर्शयते—

यवानुध्वनिना व्यङ्गं लक्ष्यते क्रमपूर्वकम् ।

स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दार्थीभयशक्तिभुः ॥ ४० का

विवक्षितमपीति—विवक्षितमपि वाच्यं व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्यपर्यवसानं स्यादित्यर्थः ।
तथाप वाच्यार्थस्य विवक्षायामपि व्यङ्ग्यार्थस्यैव प्राधान्यं, न तु वाच्यार्थस्येति भावः (६) ।
लक्ष्यमिति—वखलङ्कारादिरूपयङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तद्वांनरूपक्रमः सर्वेषां लक्ष्य
इत्यर्थः । अलक्ष्य इति—रसादिरूपयङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तद्वांनरूपक्रमो न लक्ष्य
इत्यर्थः । ध्वनिविषयकश्चानस्योत्पत्तान्दिना ध्वनेरप्युत्पत्तान्दिशब्दव्यहारः । यत्र इष्टान्तो
लाघवादिनि—शतपत्रस्य क्रमनस्य शतसंख्यकपत्राणां मूल्या वेधे जाते सति प्रत्येकपत्रस्य
यः प्रत्येकपत्रस्योत्पत्तान्दिरूपो लाघवात् सुधीकरखकवेधनिष्ठश्रेष्ठ्याम लक्ष्यः । यतएव
मया युगमदेकपत्र एव सर्वेषां वेधः कृत इति तेषामभिमानो यथा, तथानापि रसादि
व्यङ्ग्यानामुत्पत्तान्दिरूपोऽपि न लक्ष्यः ।

(७) क्रमस्त्विति—एतमेवामिप्रायं मनसि निधाय भावता सुनिनोक्तं 'विभावाद्युभा-
वविचारिभ्योगाद्रमनियत्ति'रिति । सर्वे तत्र 'रस'किरख एव नियतं विशदीभवियति ।
'विभावादिभि'रिच्छनादिपदस्य बहुवचनस्य च भायंकतातएव सूत्रा—'एवञ्च विभावादीनां
एवचक्रादिभ्यायेन सम्भवेव कारणत्वं, न तु लक्षारविमन्विभ्यायेनैकेकेस्ये'ति मन्त्रव्यम् ।
विभावादाः कारणान्येव, 'रसोसोये विभावादाः कारणान्येव ते मनाः' (भा. उपनिष
३५ परिच्छेदे) । अक्रम इति—अभंगनस्यक्रम इति यावत् । "यत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिभिर्भावादि
प्रतीतिकारखकलान् क्रमोऽप्यामसि, द्विन्नु भावो निपुणेनापि लक्षयितुं शक्यः ।' इत्यं
तावदप्याक्रमस्य ध्वनेतिरिति शयानन्देनया बहुवचनतया च बहुवचनस्य यतनमेवापि
कृतेन उक्तमेव शक्यं इति न दुष्टतः प्रथः । 'यत्र रसादिपु नैकस्यापि भेदस्यानन्तान्ता
व्यङ्ग्यानामुत्पत्तान्दिरूपस्य व्यङ्ग्यनिष्ठान्तां शक्यमेकभेदेयोक्त'मिति रिचितापः ।

अनुध्वनिरणुरणनं ध्वनेरेव दीर्घदोर्घभावः प्रतिध्वनिरिव वा । स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दशक्तिभूर्यशक्तिभुः शब्दार्थोभयशक्तिभूश्चेति त्रिधा ।

आद्यो द्विधैवालङ्कारवस्तुनीर्घोतनाद्भवत् । ४१ का

आद्यः शब्दशक्तिभूर्द्विधैव भवेत् । 'एव'कारस्तु अर्थशक्तिभववच्छब्दशक्ति-
भवोऽपि हादशेति परमतं व्यावर्त्तयति (च) ; अथवाऽलङ्कारस्यैव, वस्तुन एव,
नान्यतरविशिष्टस्यैवर्थः ।

तत्रालङ्कारद्योतकः शब्दशक्तिभूर्यथा—

आशामात्रे विलसदुदयः पद्मिनीचक्रवन्धुः

सिद्धाभोगः सततमनिग्रामोदमैत्रीकषायः ।

अनुरणनमिति—यथा घण्टादीनामेकनादोत्तरमपरनादानां क्रमो ज्ञायते, यथा वा ध्वन्युत्तरं प्रतिध्वनिर्ज्ञायते, तथैव येषां ध्वनीनामुत्पत्त्यादिक्रमो लक्ष्यते, स लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ।

अथवेति—'आद्यो द्विधैव' इत्यत्र 'एव'कारोऽलङ्कारवस्तुनोरित्यनन्तरमेव योजनीयम् (च) ।
तथा चालङ्कारस्यैव द्योतनात्, न तु वस्तुविशिष्टालङ्कारस्य ; एवं वस्तुन एव द्योतनात्,
न त्वलङ्कारविशिष्टस्य वस्तुनः । एवं सति केवलालङ्कारस्य द्योतनात्, तथा केवलवस्तुनी
द्योतनादाद्यो द्विधा भवतीत्यर्थः ।

आशामात्र इति—अयं ह्यणुरूपचन्द्रो रोचिःपुरैः कान्तिप्रवाहैः शीततां जायते
हरतु । प्रसिद्धचन्द्रस्तु शीततां करोति । तथाऽयं भजतां जनानामाशामात्र एव विलसन्नदयो
यस्य मः । अत्र शब्दमात्रश्लेषेणाशामात्रे दिक्सामान्य उदयः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु
पूर्वाशायामेवोदयः । अयं पद्मिनीसम्बद्धानां वन्धुः, स तु देवो । अयं सततं सिद्ध
आभोगः परिपूर्णता यस्य तथाभूतः, स तु कदाचित् पूर्वाभायामेव सिद्धाभोगः । अनिशं
निरन्तरमामोदमैत्रीकषाया यस्य तथाभूतः । 'कषाय'शब्दोऽत्र माधुर्यवाची, 'मधुरेऽपि
कषायः स्याद' इत्यनुशासनात् । अत्रापि शब्दमात्रश्लेषेण निग्रामिन्नेऽपि काल आमोदाद्यो

उत्पलप्रतपन्नयतिभेदे क्रमोऽतिशीघ्रजन्यत्वाद्लक्ष्यः, अत्रापि कार्यकारणपरम्परा तदभि-
व्यक्तितो रसभोगप्रणाली च न संलक्ष्यत इति तु न रिक्तं वचः ।

(च) परमतमिति—नैतन्मते प्रसिद्धैराजङ्कारिकैराम्ना स्याप्यते, नास्य मतस्योक्तेख-
लेशोऽपि प्राचीनप्रसिद्धयन्त्येवमलभ्यते । मूलमेतन्मतस्य न तावत् दुर्निरूप्यम्—यतः 'अर्थस्य
व्यङ्गकत्वे तच्छब्दस्य सङ्कारिते'ति न्यायेन अर्थबोधप्रसङ्गे सर्वत्रैव शब्दस्य सापिचयम्,
अतोऽर्थशङ्काद्भवध्वनिभेदस्य प्रत्येकस्य प्रनिरूपकमेकं शब्दशक्त्युद्भवध्वनिकायमस्तीत्यनुमानम्,
तेन हादशर्घव शब्दशक्त्युद्भवोऽपि विभजनीय इति मतम् । टीकाकृता 'एव'कारस्य द्वितीय-
पक्षथाख्यावलम्बनेन मतस्यास्योक्तेखयोग्यत्वमपि व्याहृतमिति दर्शयति मन्नामहे ।

राधाश्लेषादिषु निरवधिब्यापृतः शोणपादो

रोचिःपूरैर्हरतु भजतां गीततां कृष्णचन्द्रः (छ) ॥ ४

अत्र शब्दशक्त्याऽद्भुतचन्द्र इति प्रसिद्धचन्द्राद्गतिरित्तैरखिलैर्गुणैर्व्यतिरेका-
लङ्कारो ध्वनितः । यद्यप्यसौ ध्वनित्वेनालङ्कार्य एव, तथापि ब्राह्मणश्रमण-
न्यायेनालङ्कार एव (ज) । एवमन्येऽपि ।

यस्य सः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु निश्चयमेव । राधाया व्यालिङ्गनादिकर्मसु निरवधिब्यापार
युक्तः, स तु राधाश्लेषादिनक्षत्रेषु कदाचित् संयुक्तः । अयं शोणपादो रक्तचरणः, स तु
श्वेतपादः । अत्र 'पाद'शब्दः किरणवाची । अनाग्रादिशब्दानां परिवृत्ताद्यद्भवत्वेन
शब्दशक्त्यद्भुतो ध्वनिरिति ज्ञेयम् ।

अलङ्कार्योऽलङ्काराश्रय एव, ध्वनेस्तु प्राणत्वात्, प्राणस्य च शरीरारम्भकत्वात्, शरीर
त्वलङ्काराश्रय एव, न त्वलङ्काररूपं, कथं व्यतिरेकालङ्कारस्य ध्वनिरूपत्वमित्याक्षेपः ।
श्रमणोऽवधत्—यद्यप्यवधत्स्य वर्याश्रमादिकं किमपि नास्ति, तथापि पूर्वदृष्टस्य
ब्राह्मणस्य स्मरणात् वास्यश्रमिन्नेऽप्यवधत्ते कदाचिद्वाक्ययोऽयमिति प्रतीतिर्यथा जायते,
तथालङ्कारमिन्नेऽपि ध्वनावलङ्कारप्रतीतिर्जायत इति भावः ।

(छ) लोकेऽस्मिन् 'पद्मिनी' 'मैत्री' 'मोद' 'कथाय'शब्दाः कृष्णपक्षे व्याख्यायां पारिभाषिकाः
पारिभाषिककल्पना वा । पद्मिनी खलुत्तमा स्त्रीजातिः । 'व्यनिश्चामोदे'त्यत्र समझामङ्गलेश्च
मोद इति कृष्णपक्षे । 'मोद' 'मैत्री' 'कथाय'प्रदेशितृद्वयां चित्तवृत्तीनां मैत्रीकथनासुदिताख्यानां
परिपद्यः, न तु पापिप्येच्छालक्षणाया 'उपेक्षा'या अपि—स खलु धर्मः, वेण्यवमतानु
मोदितः । 'कथाय'प्रदेशेन माघर्थ्यं, ततः गौण्या वृत्त्या कथनाया बोधः । भजतां
नित्यभक्तानामिति यावत् । अत्र 'मात्रे' 'बन्धुः' 'सततम्' 'अनिश' 'निरवधि' 'शोण' इत्येतेषां
पदानां पदांशानां वेदार्थबोधे साचिथ्यं स्पष्टमेव । 'आश्रामानि विलसदुदयः' इत्यस्य
सन्दर्भाशस्य व्याख्याऽन्यथापि विधेया । यदेव भक्तानां भगवन्तं साक्षात्कर्तुं प्रवृत्तरातिरा
काङ्क्षा वा जायते, तदैव स प्रकटो भवति, विभूतिरूपेणांशकलात्पश्चादलम्बनेऽवताररूपेण
वा । सर्वत्रैव तस्य प्रकाशः—'तस्य भामा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुतिः । अन्तत्वा
तद्विभूतिपरम्परा—'अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त' सर्वं समाप्नोषि ततोऽमि सर्वं' इति
श्रीभगवदचक्षत् । अवनाररूपेण भक्ताशापूरयाकाङ्क्षया तदुदयस्तत्रैवाभिहितः—'धर्म
संस्थापनार्थाय ममभामि युगे युगे' इति ।

(ज) तदुक्तं काव्यप्रदीपे 'प्रकाश'यन्यथाश्रावमरे 'ननुदाहृतप्रममादीनां प्राधान्यं न वा ?
प्राप्तौ कृतवन्तेवामलङ्कारत्वं, अन्धानलङ्कारानु, द्वितीये कृतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वं
अद्भुतश्लाघाश्लाघादिति चेत्, न, पूर्वं (वाप्यत्वदशायाम्) अयमलङ्कार व्यापीदित्येनापता

दधती समधुपरागं परिमलमेकान्तसुकुमारा ।

गुणकलिता (5) ललिते । मम भूपितकण्ठा त्वमेव वनमाला ॥ ५

अत्र शब्दशक्त्या कवेर्वनमालाललितयोः साधर्म्यं निरूप्य प्रयासे व्युपरते सति वस्तुभूतः कश्चिदर्थः स्फुरति । स च—त्वमेव वनमाला, नान्येति ; त्वा प्रत्येव मे समादरः, न तस्याम् ; तेन त्वदालिङ्गनमेव मे प्रिय इति वस्तु ।

अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः स्वयमुद्भवो ।

कवेः प्रौढोक्तिनिष्पन्नो वक्तुस्तत्कल्पितस्य च ॥ ४२ का

अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिः स त्रिधा भवति—स्वतःसम्भवो, कविप्रौढोक्ति-
निष्पन्नशरीरः, तन्निवद्धवक्तृप्रौढिनिष्पन्नशरीरश्च (भ्र) । तत्र स्वतःसम्भवी

हे ललिते । भूपितकण्ठा सती त्वमेव मम वनमाला । मधुपस्य भ्रमरस्यानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं सुगन्धं दधती, ललितापचे तवाधरमधुपानकर्तुर्मेमानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं दधती । गुण, स्वं वैदग्ध्यदिश्च । प्रिय इति अभीष्टमित्यर्थः, इति वस्तुध्वनिः 'मधुपा'दिशब्दानां परिवृत्तप्रसङ्गत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः ।

तन्निवद्धवक्तृप्रौढीति—तेन कविना स्वकृतश्लोके निवद्धा उक्ता ये वक्तारस्ते दूतीनायिका-
प्रभृतयो वद्वो भवन्ति । तेषां प्रौढोक्तिभिर्निष्पन्नं शरीरं यस्य सः । अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिरिति—स्मृते'ऽर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जक' इत्यत्र व्यञ्जकेपददृष्ट्याऽत्रापि आख्याया व्यञ्जको यो ध्वनिः स त्रिविध इति आख्येयम् । एवं सति यत्र काचो ध्वनेर्ह्यन्तरोद्गारो

लङ्कारव्यपदेशात्—यथा ब्राह्मणपूर्वबौद्धसंन्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः । नन्वेवं व्यपदेश
समर्थनेऽप्यलङ्कारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न—'अलङ्कार'पदेन (अलङ्कारध्वनिशब्दगततेन)
तद्योग्यताया (अलङ्कारजातीयरूपायाः) विवक्षितत्वात्, न चैवं रसादिध्वनावप्यलङ्कार
ध्वनित्वप्रसङ्गः, संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य (कदाचिदलङ्कारस्य) तथा (अलङ्कारध्वनि
व्यपदेशतया) व्यभिचेतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यञ्जकस्य वाचापेक्षयेव, न तु
रसापेक्षयापि, तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात्, तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयाऽलङ्कारत्वं,
वाचापेक्षया प्राधान्येति न दोषत्वेष्टावकाश' इति ।

(भ्र) रसगङ्गाधरकृता जगन्नाथेन तत्पूर्वतरेश्च केशितु कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्न
शरीरस्य ध्वनेः कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नाङ्गात् पृथक् सत्ता न तावत् स्वीकृता । तदसत्—
यदाहुर्हैमंशकाराः—'न खलु कवेः कविनिवद्धस्यैव रागाद्याविष्टता ।' अतः कविनिवद्ध

(5) 'गुणगुणितता' इति (क) (ख) (ग) प्रलक्षेप पाठः । तथाच तु चास्यायान्तुतीये पादे द्वयोदय
मात्रा, मात्राधिक्यश्च प्राग्पदार्गितदिशः कथमपि समर्थनीयम् ।

अत्र सखीं प्रति सखी वदति—'खञ्जनाची'ति सम्बोधनमर्यादया सखीरूपो वक्ता । 'अधुने'त्यकालेऽपि यदगास्तेन स्नातुं नागाः, कृष्णाङ्ग-सङ्गायैवागा इति काव्यलिङ्गालङ्कारः, तेन त्वं 'गुरुणां गञ्जनात्र विभेपी'ति गुरुगञ्जने तव भयं नास्ति यथा कृष्णाङ्गसङ्गविरह इति वस्तु ध्वन्यते । एवं 'कुञ्जर' इति कृष्णनामापङ्गवेनापङ्गुत्वलङ्कारेण कृष्णकुञ्जरयोः सादृश्य-व्यञ्जनादुपमालङ्कारश्च—इति स्वतःसम्भविनः श्लोकत्रयेण चातुर्विध्यम् (४) ।

कविप्रौढीकेशातुर्विध्यं यथा—

स्यन्दते यदि पदादि तदासां स्यन्दते मधुरिभामृतधारा ।

सङ्गतः पवनजाह्नततीनामङ्गतो मधुकणा इव भूमौ ॥ ८

अत्र कविप्रौढीकेशेरेव, न पूर्व्ववत् स्वतःसम्भवी स चार्थः । यासां पदादि-स्यन्दनमात्रेणाप्येवं माधुर्यरसप्रतिपत्तिरित्यहो प्रासां लोकोत्तरतेति वस्तु-भूतोऽर्थः । स च तासां रासादितृत्वविधौ वा क्रीडय इति वस्तु व्यनतीति

स्यन्दत इति—आसां अजसन्दरीणां पदाद्यङ्गं यदि स्यन्दते चलति, तदा माधुर्यान्दते स्यन्दते स्ववति । न पूर्व्ववत् स्वतःसम्भवीति—माधुर्यस्यामूर्त्तत्वात्तस्य धाराप्रतनासम्भवेन लोकेयवचारे समुचितत्वाभावात् स्वतःसम्भवीत्यर्थः ।

पद्मभाषामाषिणामेव वेदम् । अत्र यद्यपि 'तत्र चान्यत्र च प्राप्नौ परिसंख्या विगोयते' इति मीमांसकपरिग्रहोत्परिसंख्यावस्तुपदकदम्बक इवालङ्कारिककल्पितपरिसंख्या-ऽलङ्कारवति प्रबन्धेऽलङ्कारतो वस्तुभूतस्य वगणोक्ते मलादभावरूपस्वार्थस्य स्फुरणं सम्भवि, तथापि वस्तुत एव साक्षादलङ्कारव्यञ्जनेति पन्थकतो विवक्षा न यादृच्छिकी । अत्रेतरत्र मूले च स्वभावोक्तिपदेनालङ्कारिकनिरूप्यभावोक्त्यालङ्कारस्य न प्रायशः लोकार-व्यपि तु स्वभावस्यालौकिकस्यापि पदार्थवेषिष्टप्रत्योक्तिर्विच्छिन्निमुत्तेनाभिधाननिर्वाह इति निर्व्यचनेनाध्यवसायमूलाया व्यतिशयोक्तेरेव यदृष्टं समर्थत इति मन्यामहे । एवमपि काव्यशकाणि 'गाढकान्तदशनचते'त्यादि माधकविपद्ये तुल्ययोगितालङ्कार-व्यञ्जनिम्बधनमूत्रार्थसहितान् त्वालङ्कारिककल्पितात् 'समुच्चय'लङ्कारस्य व्यञ्जोक्ता—तत्र तद्गीकाशङ्किः कैश्चिदस्याद्यमेवाग्रयः सुचित इति तत्र एव द्रष्टव्यम् ।

(४) अत्र स्वतःसम्भविनाऽलङ्कारेण (एकत्र काव्यलिङ्गेषामपरात्पङ्कत्या) वल्लङ्घितश्च यथाक्रमं ध्वन्यते । एवमादिपदाहरणेव्यञ्जद्वारा इतरतः स्वविच्छिन्निमाददाना व्यपि विच्छिन्निवैशिष्ट्यमर्थस्य सन्दर्भस्य वा समावहन्तीति तु न चिन्तम् । अदृष्टरसगङ्गाधरकतः—'व्यञ्जद्वारा हि वाच्यसौन्दर्यधारा प्रायशः खान्तगतं प्रतीयमानं पृष्ठतः कुम्भन्तीति ।

वस्तुना वस्तु । उत्तरार्धे व्रततीनां पवनजात् सङ्गान्मधुकणा इवेति तासामपि व्रततिभिरुपमेत्युपमालङ्कारेण स्वभावोक्त्यलङ्कारो ध्वनित इति द्वेषा । (७)

गोकुले कुलजवालवधूनां श्यामधामनि मनोरथभाजाम् ।

नोज्जगाम न जगाम विरामं सौहृदं हृदय एव जुघूर्णे ॥ १०

अत्र कविप्रौढोक्तिः । 'नोज्जगामे'ति लज्जाधिक्यं वस्तु । 'न जगाम विराम'मिति सौहृदस्य दाढ्यातिशयो वस्तु । तेन तेन 'हृदय एव जुघूर्णे' इति हृदयचोभातिशयो घूर्णनत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षालङ्कारश्च ।

स्तुमः कित्त्वामभोधरसुभग ! शम्भोरधिशिरः

पदाभोजस्याभो यदकृत पदभोस्तव ततः ।

उमायै दत्त्वाहं वपुरपरमर्हञ्च भवते

गुणेभ्यो निर्मुक्तः स परमभवद्गुह्य परम ! ॥ ११

अत्र कविप्रौढोक्तिः । तत्र शम्भोरधिशिरो यद्यस्मात्तव पादान्धः पदमकृत, तेन त्वमन्य एव कोऽपि सर्वोपरि वर्त्तमानः स्तवविषयो नैत्यतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

गोकुल इति—श्यामधामनि श्रीकृष्णे मनोरथभाजां पूर्व्वरामवनीनां कुलजवालवधूनां सौहृदं नोज्जगाम नोद्गतं बन्धव, लज्जया ताभिर्न यत्कचक्र इत्यर्थः । कविप्रौढोक्तिरिति—सौहृदस्याम्बुत्वेन घूर्णनक्रियाया अस्मन्वादितिभावः । तेन तेनेति—वस्तुचङ्गाइये नैत्यर्थः, उत्प्रेक्षित इति—उत्प्रेक्षालङ्कारो अङ्गा इत्यर्थः ।

स्तुम इति—भो अमोधरसुभग । मेघ इव सुन्दर श्रीकृष्ण । यद्यस्मात्तव पदाभोज-स्याम्भः गङ्गा महादेवस्याधिशिरः शिरसि पदमास्तदमकृत, तत एव हेतोस्तां सर्वोत्कृष्टं किं स्तुमः ? तव चरयोदकस्पर्शेन स महादेवो गुणेभ्यो मुक्तः सन् परं ब्रह्माभवत्, हे परम ! । ननु देहसत्त्वे कथं महादेवस्य परब्रह्मत्पत्वमिति चेदत आह (४)—उमायै इति । महादेवस्य परमेश्वरत्वेन देहस्य निवृत्त्यान्न नाशसम्भवः, अतः कविप्रौढोक्तिः ।

श्लोकेऽत्रानुप्रासगारिमास्यं चमत्कारसङ्घकारो, 'अद्यात्सोक्ति धनप्रभ. सखि । मये'त्यादिसन्दर्भे कृष्णस्य सिंहरूपेण वर्णनमिवेहापि तस्य कुञ्जरत्वेन वर्णनं समधोपयोगि सरसतावहचेति विदग्धजनसंबेद्यम् । नायिका चात्र अभिचारिका मध्या प्रगल्भा वा, 'नद्यादीना तटी तथा' (सा द श्य परिच्छेदे) इति निर्देशानुसारेण यस्तुनातटमन्नाभिचारस्थानमिति च ज्ञायते ।

(७) 'ब्रजभामिनीध्यानिनानुभूय कर्णपूरः कविर्व्यर्थयती'ति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (११०) । अत्रापि मूले 'स्वभावोक्ति'पदं न निरूप्यलक्षणाघटितम् । यद्यपि व्रततिभिरित्य-

तेन 'उभाये दत्वाहं वपुरपरमुद्वेष भवत' इत्यादिना स वपुर्विरहेण परं
ब्रह्माभवत्, त्वन्तु वपुषैव परं ब्रह्मेति वस्तु—इति कविप्रौढोक्तिश्चतुर्था ।

कविनिवहवक्तृप्रौढोक्तिर्यथा—

परिपुष्टे परिपुष्टं भीषि भीषं समग्निं समं ।

माधव !, तीए अंगं तुजूभ सिण्हेण घडिअं व ॥ १२

अत्र साऽद्युषां जीवतीति न, अपि तु तव स्नेहेनैवेति वस्तु । 'तुजूभ
सिण्हेण घडिअं वे'ति तस्याः अङ्गत्वत्स्नेहोपादानमित्यङ्गान्तरादातिरिक्त-
न्तदङ्गमिति व्यतिकालकारः—इति वस्तुनाऽलङ्कारः ।

श्रुतियुगमभिधत्ते शीलहन्दावनेऽसौ-

त्यनुदिशमिति नेत्रहन्दावनेऽसौ ।

परिपुष्टे इति—परिपुष्टे परिपुष्टं लीखे लीखं अग्ने समम् । माधव ! तस्या अङ्गं तव
स्नेहेन घटितमेव ॥ हे माधव ! तत्र स्नेहे परिपुष्टे सद्यस्या अङ्गमपि परिपुष्टं भवति,
अतस्तव स्नेहेन निर्मितमस्य अङ्गमङ्गान्तरात् पञ्चभूतारब्धाङ्गान्तरादातिरिक्तमित्यर्थः—
इति वस्तुना अङ्गोऽलङ्कारः । अत्र कविनिवहवक्तो द्विती । यद्यपि लोकश्रवणारे देहस्य
स्नेहारब्धत्वाभावात् प्रौढोक्तिस्तथापि जातिनोऽङ्गित्वात्प्राप्तत्वात् देहस्य प्रेमाभवेन
स्नेहारब्धत्वं नासम्भ्रममिति बोध्यम् ।

माधुरविरहेणात्यन्तथाकृता काचिद्गुणसुन्दरी श्रीकृष्णमुद्दिश्याह—श्रुतियुगमिति ।
हे महात्मन् श्रीकृष्ण ! 'अरे मत्कर्णदय ! भरद्वाजं श्रीकृष्णो वृष्ट' इति मया पृष्टं श्रुतियुगं
'त्वं हन्दावने वर्त्तसे' इत्यभिप्रेते । तथा च साऽदुरागावया'निरन्तरं कृष्णो हन्दावने वर्त्तते'
इति कर्णन श्रवणीतीति भावः । पुनर्मया पृष्टं नेत्रहन्दा 'त्वं सन्धांसु दिक्षु वर्त्तसे' इति
वदति । तथा च साऽदुरागाधिपत्यात् सर्वत्रैव कृष्णं नेत्रेण पश्यतीति भावः । पश्चात्तया
पृष्ट आत्मा बुद्धिः 'त्वं हृदये वर्त्तसे' इति वदति । तथा च सा बुद्ध्या निरन्तरं
त्वा हृदये पश्यतीति भावः । तथा वचने मम निर्धारो न ज्ञानः—अतस्त्वं पृच्छसे, निश्चयं
कृत्वा वद, त्वं कुत्र भवसि ? कष्टा एतावन्तोऽप्यायान्प्यनिःसृतत्वाद्देहस्वरूपा मम

पमालङ्कारेण तासां तन्त्रत्वकौमलत्वादिवस्तुन एव द्योतनं, तथापि तदध्यासमूलभूताति
शयोक्त्यन्यारसखेगेत्यनङ्कारस्यैव अङ्गत्वाभिधानं, 'प्राधान्येन अपदेशा भवन्ती'त्यभियुक्तं
निर्दिशन्तु । मधुररससम्बन्धस्य भावतत्तादृशानी तदङ्गभावात् वचनं वैष्णवकविसम्पाद्यस्य
स्यभावमिहम् । '८१ ८१ दौल अश्वर वावणी क्वणी वदिशा वा' इत्यादि वङ्गभाषा-
निवहपदभासमत्र निर्दिशन्तुम् ।

क नु भवसि महात्मन् ! ब्रूहि कष्टासवोऽमी

त्वदनुसरणपाण्याः कण्ठ एव भ्रमन्ति ॥ १३ (ठ)

अत्र कविनिवहानुरागिवाला वक्त्री । अस्याः प्रौढोक्ती शब्दप्रत्ययानुभव-
रूपं प्रमाणत्वं परस्परव्याहृतमपि सर्वमेव प्रमाकरणम् । न कुत्राप्य-
प्रामाण्यमिति वस्तु, तेन च त्वं व्यापकोऽसीति वस्तु, तेनैकस्य सर्वानुगत-
त्वाद्द्विरोधे विरोधालङ्कारो व्यतिरेको वा । 'क नु भवसीति प्रश्नेन सन्देहा-
लङ्कारः, तेन 'महात्मनि'ति कदाचिद्यदि न ब्रूषे, तदा कपटी त्वमिति
हेत्वलङ्कारः । तेन 'कष्टासवोऽमी त्वदनुसरणपाण्याः कण्ठ एव भ्रमन्ती'ति,
प्राणान्त्वदनुसरणे तत्र पश्चाद्गमने पाण्याः पेषिकाः सन्तस्त्वदात्तामशाय स्वस्थानन्यत्वा
कण्ठ एव भ्रमन्ति । अत्र यद्यपि लोकव्यवहारदृष्टौ कथक्तेरेकस्मिन् चण्डे स्थलत्रय-
वर्तित्वस्यासम्भवेन तज्ज्ञानस्यासम्भवात् प्रौढोक्तिसंशयान्नैः श्रुत्य श्रीकृष्ण एकचये
स्थलत्रयवर्तित्वं नासम्भवमित्याह—अस्याः प्रौढोक्ताविति । प्रमाणत्वं परस्परव्याहृतं,
एकचण्डे स्थलत्रयवर्तित्वस्य प्रमात्मकज्ञानजननेऽसमर्थमपि सर्वमेव प्रमाणत्वं प्रमा-
करणम् । कण्ठे न कस्यापि वस्तुनोऽसम्भवः, अतो न कुत्राप्यप्रामाण्यमिति वस्तु अङ्गं
वस्तुरूपमेको भेदः । पुनस्तेन व्यापकत्वरूपवस्तुनैकस्य परिच्छिन्नस्य सर्वत्रानुगतत्वविरोधेन
विरोधालङ्कारः । यद्यपि परमेश्वरत्वेन नाथं विरोध (७) इत्यच्यते, तथापि व्यतिरेकालङ्कारस्तु
भवत्वेनेत्याह—व्यतिरेको वेति । एतादृशः पुरुषोऽन्यो नास्तीति पुरुषान्तरा-
द्विलक्षणोऽयमिति व्यतिरेकालङ्कार इत्यर्थः । तथा च वस्तुयङ्गोऽलङ्कार इति द्वितीयो
भेदः । तेन सन्देहालङ्कारेण—तथा च मनुसन्देहनिवर्तकं वाक्यं यदि न ब्रूषे तदा त्वं न
महात्मा किन्तु कपटीति हेत्वलङ्कारः । तेनालङ्कारयङ्गोऽलङ्कार इति तृतीयो भेदः ।
तेन हेत्वलङ्कारेण मत्प्राण्याः कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णय कथ्यतामिति वस्तु यद्गमम् ।

(८) पद्ममेतत् कविकर्णपूरगोखामिनो गुरोः सुयज्ञोत्तमान्नः श्रीमदाचार्यश्रोनाथस्य ।
अथमेवावस्थाविनिवेशः प्रेमोन्माद इति वैष्णवैर्गोयते । श्रीराधाभावभावितानां श्रीकृष्ण-
चैतन्यशरणानां नीलाचलवर्तिनामियमेवावस्था तच्चरितेषु प्रकटिता । एवमपि लोके
नार्यकनाथिकादयः स्वदयितानासुदन्तादियद्यथायापरनिर्हिंस्रदेशादिमार्गं तथा तदात्नीयतो
संवादसद्भावात्काहन्ते, पश्चात् विरहव्याकुलाः 'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः
सा पुरः सा पर्यङ्गे सा दिशि दिशि च सा' इत्यादि अल्पितमालापयन्तः मगःसु,
अन्वियन्तोऽपि नाप्रवन्तः स्वभवने स्वन्मित्रेव वा प्रतिनिवर्तन्ते ।

(७) 'यदि परमेश्वरत्वे नाथ विरोधः' इति (क) पुस्तके, 'यद्यपि परमेश्वरत्वे नाथं विरोधः' इति
(ख) पुस्तके पाठः ।

[सदसवः स्वस्थानं त्यक्तवन्त एव निर्णयमज्ञात्वा कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णयि कथ्यतामिति वक्षु । इदं पद्यमंशदुर्गोः— इति कविनिवहवक्तुपौढोक्तिवस्तुहं ।

शब्दार्थभूरेक एव—

४५ का

शब्दार्थोभयशक्त्यो ध्वनिरक एव । 'केषाञ्चिन्मतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कार- सङ्गार्वाद्नेकविधत्वं स्यात्, तन्निरासाय 'एव'कारः । 'किन्तु तन्मतम् न सङ्गच्छत इति न तेन लिखिष्यमाणभेदादाधिक्यमपि भेदानाम् । (ण)

यथा—

अशेषसन्तापहरो जनुर्भृतां सदावलाकामदमेदुरव्यतिः ।

त्वियाञ्चयैर्माधव ! जीवनप्रदो भवान् भुवं श्यामयते घनो नभः ॥ १४

परमतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कारसङ्गः (त) । यथा वा—

तथा चालङ्कारयद्गं वन्विति चतुर्थो भेदः । एवं सत्येकस्मिन्नेव श्लोके चतुर्धा भेदो दृश्यः । अतएवैतत्पद्यं कवेरतिशयशक्तियोलकमिति ज्ञेयम् ।

तन्मतं न संगच्छत इति न, अपि तु संगच्छत एव (ण) । तेन तन्मते लिखिष्यमाण- भेदादपि केषानामाधिक्यमपि बोध्यम् ।

उभयशक्त्युद्भवस्य ध्वनेरदाहरणमाह—यथेति । हे माधव ! भवोक्तिशाययेः कान्ति- सन्धैर्भुवं श्यामयते श्यामं करोति, मेघस्तु त्वियाञ्चयैरोकाशं श्यामयते । 'श्वमवलगां कामदद्यामीं स्त्रियद्यतिथेति तथाभूतो भवान्, मेघोऽपि वलाकया वकपद्भ्या प्रोभा- जन्ममशे यस्य तथाभूतस्यामीं स्त्रियद्यतिथेति । मेघपक्षे जीवनं ललम् । अत्र मेघ- लक्ष्ययोरुपनालङ्कार एव अङ्गः, न तु अङ्गान्तरम् । न चोपमालङ्कारी 'वलाका'- 'जीवना'दिरूपपरिदृष्टत्वात्तद्व्यपदेश्यङ्गत्वाच्च व्यञ्ज्युद्भवः, तथा दृष्ट्यादिग्रामशेषसन्तापहर इति परिदृष्टिमहविशेषव्यपदेश्यायैवाङ्गत्वपरिदृष्ट्याङ्गत्वञ्च ज्ञेयः । परमतेऽत्रापि कटेन वपरादिभ्रमिद्वय, स्त्रीकृपय इत्युभयशक्त्युद्भवस्योदाहरणान्तरमाह (त)—यथा वेति ।

(घ) अशेषसन्तापहरो जनुर्भृतां सदावलाकामदमेदुरव्यतिः पूर्वतरप्रसिद्धान्कारिकचक्रमतानुमारिणा करिकण्ठपूरस्य न श्लोकमिति भूयै कारिकातः, 'केषाञ्चिदिति' चतुर्धा निर्दिष्टात्, 'किंन्विति' तत्र प्रयोगाशोपपद्यते । तथाप्यभासञ्चिकं यन्त्रकारानभोष्टमपि मत्तं प्रणाशोर्कर्मदिः टीकाप्रहितमवपद्यावकमन्यथावेन सामञ्जस्यमाधगाय चेष्टिमिति । द्रष्टव्यम् । सर्वत्रैव- भनस्य क्रमयद्गं श्यामयते श्यामं करोति इति यदत्र केचिद्व्युत्पन्नं, न तथात् । यदाहुयद्गोतकारः कायप्रकाशटोकायाम्—एतेन शब्दार्थयोरन्तरस्य अङ्गत्वोपरिस्थापि मन्वायत्तेनोक्तत्वात् धर्मत्रेवोभयशक्तिग्रन्थमिदं सात्, योऽर्थो अङ्गत्वोपरिधकशब्दस्य, यः शब्दो अङ्गत्व- बोधार्थोऽपि अङ्गत्वमिति तदाशयादिति ।

(ग) केषाञ्चिन्मते उभयशक्त्युद्भवे अत्रापि पशुतो वस्तुनोलाङ्कारस्य च, अलङ्कारा-

मध्वन्तकृत् सुमनसामामोदेर्घ्राणतर्पणः ।

राधाद्यपरपर्यायो माधवः कस्य न प्रियः ॥ १५

वाक्येऽष्टादशधा त्विमे । ४६ का

इमेऽष्टादशधा ध्वनयो वाक्ये, भवन्तीत्यर्थः । अष्टादशधास्य तु—प्रविचि-
तस्य वाच्यस्य द्वौ भेदावर्यान्तरसंक्रमितमत्यन्ततिरस्कृतचेति । विचि-
तवाच्यस्य षोडश—प्रसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग एकः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पञ्चदश ।
तत्र शब्दशक्त्यङ्गवो द्वौ, अर्थशक्त्यङ्गवो द्वादश, उभयशक्त्यङ्गव एकः ।

वाक्य एव द्विशक्त्यर्थः—४७ का

शब्दार्थोभयशक्त्यङ्गवो ध्वनिर्वाक्य एव । 'इध वुंदाअणमण्णे' (२य किरणे
६ श्लोकः) इत्यादि तदुदाहरणम् ।

काचिद्गणसुन्दरी गुरुजनश्रद्धया श्रेष्ठेण स्वसखीमाह—हे सखि । माधवो वैशाखः
कस्य न प्रियः, पक्षे श्लोकण्यः । मधोश्चेत्स्यान्तकृत, वैशाखस्य प्रथमदिनारम्भ एव
चेत्स्यान्तकृतनादिति ; कथमप्ये मधुशान्तो दैव्यस्यान्तकृत । सुमनसां खोज्जवपुष्याव्यामा-
मौदेष्यगानां त्राणं तर्पयतीति, पक्षे शोभनं मनो यावान्तासां सुन्दरीणांमामोदेः
खोयाङ्गव्येर्घ्राणं तर्पयतीति । 'राधादि'शब्द एवापरपर्यायो यस्य सः, 'वैशाखे माधवो
राध' इत्यभिधानत्, पक्षे राधाया एवाद्यः प्रथमः, परः श्रेष्ठः, पर्यायः परिसरण
मनुगतिर्धेयः सः । अत्रापि वैशाखकथायोरुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः—स च परिवृत्तासह-
'मध' 'सुमनः' 'राध'पदव्यङ्ग्यात्वाच्छब्दशक्त्यङ्गवः, तथा परिवृत्तिसहा'न्तकृतानोदप्रत्य-
तर्पणा'दिविशेषणमदनन्यार्थं व्यङ्ग्यात्वादर्थशक्त्यङ्गवञ्च ।

वाक्य इति—परस्परौसक्तिमत्पदनिचयघटितत्वं वाक्यत्वम् । तथाच पूर्वोक्तानि चर्वाण्ये
वोदाहरणानि वाक्य एव दत्तानि, न तु स्वतन्त्रैकैकपद इति भावः । अष्टादशप्रकाराणां
गणनामाह—अष्टेति । षोडशप्रकाराणां विचिचितवाच्यानां गणनामाह—व्यसंलक्ष्यक्रमेति ।
पञ्चदशप्रकाराणां संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानां गणनामाह—तत्र शब्दशक्त्यङ्गव इति । तेषां
ध्वनीनां मध्ये शब्दार्थोभयशक्त्यङ्गवो ध्वनिस्तु वाक्य एव सम्भवति, न तु पदे ।

इत्युक्तौलङ्कारस्य चेत्यादिकया दिशा ध्वनेरनेकविधत्वं सम्भवति । तन्मते 'व्यशेषसनापहर'
इत्यादौ श्लेषालङ्कारवहेनोपमा व्यङ्ग्या, तत्रच 'रुन्तप्रानां त्वमसि शरण मिति श्रीकण्यस्य
मेघच्छेद सर्वाभीष्टपूरकत्वहृत्वं वस्तु ध्वनितम् । तच्च गौणत्वमेव भवतीति 'कष्टे नैवकृतं
टीकाकृता । एवमेव द्वितीयोदाहरणस्यालङ्कारभान्नव्यङ्ग्यमयस्यावतारणमिति टीका
वदुदाहरणम् । वस्तुतस्तुदाहरणद्वयमेकैककचामधिरोक्षति, अतो टीकायां 'खीक्रियते' इति
पदान् पञ्चान् 'इति'पदस्य निरर्थकसुद्धेय इति प्रतिभाति ।

पदे सप्तदशापरे । ४८ का

उभयशक्त्यात् विनाऽपरे सप्तदश पदेऽपीत्यर्थः । तथा च—

Dhvanyaloka— 'पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ।

under III. 2 एकेनैव प्रसूतेन नवेवोद्यानकेतकी ॥' इति (घ)

तत्र दिक्मात्रमुदाह्रियते ।

पार्षदाः पार्षदा यस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीः कृपा कृपा ।

अवतारोऽवतारय स देवः केन सेव्यते ॥ १६

अत्र द्वितीय'पार्षदा'दिशब्दा निरन्तरपार्श्वस्यत्वनिरपायत्वनिरुपाधिल-
जन्ममरणभावरहितत्वेष्वर्थान्तरेषु संक्रमिताः ।

तदुदाहरणमपि—तेयामष्टादशप्रकाराणांमुदाहरणमित्यर्थः ।

उभयशक्त्युक्तं विनाऽपरसप्तदशप्रकाराणां पूर्वं वाक्य उदाहरणानि दत्तानि, पदेऽप्युदा-
हरणानि सम्भवन्तीत्याह—उभयेति । ननु यत्कश्चित्तुपदध्वनिना वाक्यसमुदाये (10)
कथं तु तमन्वयव्यहारजन्याह—पदेति । पदद्योत्येन ध्वनिना सुकवेर्भारती काच्यरूपा वाणी
भाति यद्योद्यानस्या नवीना केतकेनैव पुष्येव भाति । केतकीवृक्षस्य नवीनदशायामेव
श्रीभातिशय इति भावः ।

तत्र पदे । पूर्वोक्तजन्ममरणशङ्काभेदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य केवलपद उदा-
हरणमाह—पार्षदा इति । अत्र द्वितीय'पार्षद'पदस्य सप्त पार्श्वस्थितत्वे लक्षणा, तथा
चात्येषां पार्षदापेक्षया भगवतुपार्षदस्य सर्वोत्कर्षो ध्वनितः, इति लक्षणाग्नौ यत्र

(घ) यमेकस्य पदस्य शक्तिः प्राधान्यमभ्येयाभानुगुण्यमात्रं तत्र पदाश्रयता; यत्र तु
विभिन्नपदानां क्रियाकारकत्वायां शक्तिस्तुल्या, तत्र प्राधान्यमपैति विवेकः । एकस्यैव
पदस्य परिहृतिमहत्त्वामहत्त्वयोश्चभयोर्गुणपदमभ्यासोभयशक्तिगुणभेदस्य वाक्यव्यतिरेकि-
म्यत्वे सम्भवः, अतः पदपदाश्रयोनिगन्धः, सप्तदशैव । एषो पूर्वोक्तो व्यतिरेकतया
विश्रुतिवेदिष्टावशादेव एवमङ्गमना प्रकल्पा, यदुक्तं भव्यालोकेषोदशैतपरिकर-
योकोदाहरणेन (१२) :—'पदाकांकारकत्वेऽपि पदमात्रवभासिनः । शेषे ध्वनेः प्रभेदेऽपि
मन्त्रैर्वादि रम्यता ।' एतेनोक्तं यत्र भव्यालोकमित्यपदस्य रूपान्तरमित्येव प्रति-
भाति । एतदन्वयान्तेषुपदां पाठमित्यम् इत्यति—'विश्रुतिश्रीमिमेकेन भूषणेव
वामिनो । पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ।' एतेषोऽप्युदाहरणमुदाहरणं 'उदाहरणमभ्यासो
भूषणेव वामिनो'त्यादि ।

तवानुकम्पा तु तवैव शोभते ममापि दीर्घान्वयमहो ! ममापि हि ।

रतिर्न दीर्घा मम, दीर्घमेव ते प्रेम, प्रियाऽहं तव कृष्ण ! किं वुवे ॥ १७

अथानुकम्पा अननुकम्पा, दीर्घान्वयमदीर्घान्वयं, न दीर्घा दीर्घा, दीर्घं अदीर्घं, प्रिया अप्रियेत्यन्तरिरस्कृतम्—इत्युभयं पदगमनम् । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मित्यादौ (३य किरणे १म श्लोके) 'सौभाग्यमेतदधिक'मित्यादौ (३य किरणे ३य श्लोके) चोभयोर्वाक्य एव विग्रान्तिरिति भेदः । (९)

एकस्मिन्नेव 'पार्श्वे' पद उक्तुर्पार्श्वेन संक्रमितत्वाद्द्वयान्तरसंक्रमितश्च ज्ञेयः । एवं द्वितीय'लक्ष्मी'पदेनानपायित्वे लक्षणा—तथा च भगवत्सत्त्वचिरेवानपायिनी, अतः सर्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीय'कृपा'पदेन निरुपाधित्वे लक्षणा, तथा च भगवत्कृपैव सर्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीया'वतार'पदेन जन्ममरणभावराहित्ये लक्षणा—तथा च भगवदवतार एव सर्वोत्कृष्ट इति ध्वनिः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य केवलपद एवोदाहरणमाह—तवेति । काचिन्मानिनी श्रीलक्ष्मीं प्रति शोकाच्छवचनमाह—तवानुकम्पा कृपा तवैव शोभते । अत्रानुकम्पापदस्याकृपायां विपरीतलक्षणा, तथा च कठोरत्वदोषेण त्वं दृष्ट इति ध्वनिः । वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्यात् एव । 'दीर्घान्वय'पदस्य सौजन्ये विरुद्धलक्षणा, तथा च स्वस्योत्कर्ष इति ध्वनिः । मम रतिर्न दीर्घा विरुद्धलक्षणाया दीर्घत्वार्थः । तव प्रेम दीर्घं विरुद्धलक्षणायाऽदोष-मित्यर्थः । तवाहं प्रियेत्यत्र 'प्रिया'पदस्याप्रियायां लक्षणा, तथा च मम निकटे तवागमनमनुचितमित्युपासक्यो ध्वनिः । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मिति पूर्वोक्तो-दाहरणस्य द्वितीय 'फल'पदस्याधरापेक्षया निव्यत्यध्वनी 'सह तुल्यितु' वेनेतिषां न किञ्चन

(९) 'अत्यन्तासत्यपि ह्यथे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेनात्र विपरीतलक्षणा-समाश्रयणा 'दशुकम्पा'दिपदेषु इत्यर्थबोधः । तस्मादतिनिष्ठुरस्त्वं, भक्ति स्वदेकशरस्ये च मयि न ते कृपालेश इत्यहो इहानिष्ठमनाचरतो मम पूर्वजन्मदुष्कृतधारेत्यात्मतिरस्कारश्च । एवमेव 'रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषाराविलम्बलः । निःश्वासान्य इवाद्दशैश्वर्यमा न प्रकाशते ॥' इति रामायणपद्ये, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जायतै संवमी । यस्यां जायति भूतानि सा निशा मण्डलो सुनेः ॥' इति श्रीमद्भगवद्गीतापद्ये च पदत एव विरुद्धार्थप्रतीतिः, अतस्तच्छब्दस्य एव ध्वनिरित्यलम् । एवमपि 'तं वयसं' इत्याद्यनन्तरोदाहृते पद्ये तादृग-दुर्भवेकगोचरत्वाद्योक्तकानां 'तद्'दिपदानामेव प्राधान्यम्, अन्येषाम् तु तदुपकारित्वमेवेति मुख्यतः पदस्य एव व्यपदेशः, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । 'तन्मज्जमन्दहमितं' अस्मितानि धानि सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्री'रित्यादिपिण्डतराजततयोक् इवेहापि अन्वयामपदानां अश्रकता बोधा ।

तं वपुषं सो र्फसो तं रूधं तं शरीरसीरुधम् ।

ते अहरमहुरिमाणो दाणिं हान्नाहलं जात्रं ॥ १८

अत्र 'तदा'दिपदानुभवगोचरानर्थान् प्रकाशय पूर्वमनृतवदासीत् सञ्ज्ञ-
मिति धस्तु प्रकाशयतीति पदगतो ध्वनिः ।

शब्दगतप्रह्वो यथा—

सुग्धि ! पद्मिनि ! कुलजे ! मा कार्पीरत्र विश्वासम् ।

अनवस्थितोऽतिमदतः सोऽयं साक्षादनेकपः कृष्णः ॥ १९ ॥

अत्र 'नेकप'शब्द एकार्थोऽपि कविनिवहवक्तृप्रीटोक्तिवशादनेकार्थतां गतः
सन् 'सुग्धे' इत्यादि सम्बोधनव्यायेन साधनेन साध्यं स्वगतमनवस्थित्वादिकम्—
यथा त्वं सुग्धा, अयमनवस्थितः, त्वं कुलजा, अयमतिमदः, त्वं पद्मिनी,
अयमनेकपो हस्तीत्यर्थत्रयं बोधयति । अनेकं पातीति, अनेकेन पिवतीति
च,—'पद्मिनी'ति नायिकाविशेषः, कमलिनीति च । त्वं कुलजा, अयमनेकं
पिवतीति मत्तच्च, तेनात्र विश्वासं मा कार्पीर्यतीतिमदतोऽनवस्थितः । मदी
दानं गर्व्यं, तेनास्य सहात् करिसडादिव पद्मिन्यास्तव विमर्हो भविष्यतीति
वस्तु, तेन चानवस्थितत्वेनातिमदत्वेन चायन्त्वामवश्यं मर्हयिष्यतीति

मुच्यते' इति वाक्यान्तरस्यापेक्षा वर्त्तते; एवमन्येषां न्यूनताबोधकस्य 'अधरोऽधर' इति
वाक्यस्यापेक्षा वर्त्तते, अतो न तत्र केवलपदमात्रे ध्वनिरिति । 'सौभाग्यमेतदधिक'मिति
पूर्वोक्तोदाहरणस्य 'सौभाग्या'दिपदानां विरुद्धलक्षणया प्रेमशून्यत्वरूपध्वन्यर्थबोधे 'न सार्थते
न भवतामसृष्टस्य मार्ग' इत्यादि बहुवाक्यानामपेक्षा वर्त्तते इति न पदमात्रे ध्वनिः ।

अभिधाम्बुध्वनेः प्रभेदेस्य शब्दशक्तप्रह्वस्य पदमात्रे क्रमेणोदाहरणव्यमाह—
वच्यमिति । तद्वचनं स सार्धं शब्दशरीरसीरुधम् । तेऽधरमधुरिमाण इदानीं हान्नाहलं
जातम् । अत्र वाक्यान्तरापेक्षां विना केवल'तनु'पदेनैव वचनादोनामनृतत्वं ध्वनितम् ।
'आश्रामात्रे विमसदुदय' इति (इय किरण्ये ४ श्लोके) पूर्वोक्तपद्ये प्रसिद्धचन्द्रादातिरेका-
लङ्कारभंगानेकवाक्यानामपेक्षा स्यादेवेति ।

सुग्ध इति—दे सुग्धे । अत्र लण्ये विश्वासं माकार्थयितोऽयमनृतमिणो वृष्ट इत्यर्थः ।
अयमतिमदादनेकपो मत्तच्छ्लो च । नन्वनेकप'शब्दोऽनेकजनपालनकर्त्तृदि कृत्तिरेव,
तनु कयमस्ययशनुपपत्ता तस्य इतिबोधकत्वमित्यत्र याह—अत्रेति । अयमनवस्थितः
कविनिवहवक्तृप्रीटिप्रभातु सम्भवता प्राप्नोति, अतो'नेकप'शब्दस्य इतिवाचकत्वं नामम्भव-
मिति बोध्यम् । सुग्धे इत्यादोति—दे सुग्धे । दे पद्मिनि । दे कुलजे । इति सम्बोधनार्थं

वस्त्वन्तरश्च । हस्तिसाधर्म्यादुपमालङ्कारः, अनवस्थित इति ह्रस्वलङ्कारः,
अनेकस्य भक्तंति स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इत्यलङ्कारव्यञ्जकः शब्दशक्तुद्भवः
पदगतः ।

पदगतार्थशक्तुद्भवः स्वतःसम्भवी यथा—

णिहुग्रणकघाहिं घया णिअपरिवारं सुहावन्ति ।

अप्याणं पि ण हु तदा सुमरइ दाणिं भणाडु किं भोदी ॥ २०

अत्र न ता धन्यास्त्वमेव धन्या, तासां सखीभ्यो वयमतिमुखिन्यः ;
त्वदानन्दावेशादेव वयमकथनेऽप्यानन्दभाजः, तासु तत्कथयैवेति 'धन्या'पद-
गतः स्वतःसम्भवी । अपरे तूह्याः, धन्यगौरवभयान्नोदाङ्गियन्ते । वाक्यगताः
पूर्वमेव कियन्तो दर्शिताः ।

सुगन्धत्वपद्मिनीत्व (११) कुलजालस्वरार्थत्रयेण साधनेन साधनज्ञानेन श्रीकृष्णगतमनवस्थिता-
त्वाद्यर्थत्रयं साध्यं यथासंख्येन बोधयति । तथाहि तव मौग्धं विज्ञोक्तेव तस्य घाष्टं
प्रादुर्भवति, न तु सन्वेदा घृष्टः । एवं तव कुलजालमाकर्ण्यैव मत्तो भवति, न तु सदा
मत्तः । एवमन्यतापि त्वं सुग्धा, अयमनवस्थितो घृष्टः । 'अनेकप'शब्दस्य युतुपत्त्या
नानार्थत्वमेव बोधयति—अनेकमिति । अनेकवध्वनं पति स्त्राङ्गसङ्गदानेन रक्ष-
तीति युतुपत्त्या 'अनेकप'शब्दा'नेकवधूपति'शब्दयोस्तुत्यार्थत्वा'दनेकप'शब्दे'नेकवधूपतिः
श्रीकृष्णो बोध्यः । एवमनेकमधरं पितृतीति युतुपत्त्याऽपि कामोन्मत्तः कृष्ण एव बोध्यः ।
तथाऽनेकेन स्त्रीपुत्रादिना पिवतीति युतुपत्त्या हस्तो बोध्यः—मत्तहस्तिनः स्वभाव एवार्थं
यत् स्त्रीपुत्रादिभिः सहैव कलं पिवति, तान् पाययति च । यदाऽनेकाभ्यां शुक्लमुखाभ्यां
पिवतीति । हस्तिपक्षे मदी दानं मदनलमिच्छर्थः, कृष्णपक्षे मदी गर्भः । तेन चेति—तेन
वस्तुरूपशङ्केनेत्यर्थः । अनवस्थितत्वेन धूर्त्तत्वेनातिमदत्वेन च हेतुनाऽयं श्रीकृष्णस्त्वं न
त्वल्पति, किन्त्ववश्यं मद्दं विष्यत्येवेति वस्त्वन्तरं अङ्गम् । अनवस्थितत्वेन हेतुना भाविमर्हन्-
स्यानुमानाह्रस्वलङ्कारश्च अङ्गः । वस्तुतस्तु श्रीकृष्णोऽनेकस्य जागतो भक्तानेकपशब्देन
स्वभावोक्त्यलङ्कारश्च बोध्यः । पदगत इति—अत्र परस्परान्वितपदद्वयघटितवाक्यं विनेन
केवल 'मद्दिनी'पदेन केवला 'नेकप'पदेन च तत्तद्व्यर्थबोधो जायत इति भावः ।

णिहुग्रण्येति—निधुवनकथाभिर्धन्या निगपरिवारं सुखापयन्ति । आत्मानमपि न हि
तदा स्मरति इदानीं भवतु किं भवती ॥ 'निधुवन'शब्दो नायिकानायकयोः सम्भोगवाची ।

(११) 'सुगन्धत्वपद्मिनीत्व'त्यादि (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः । गुणवचनलविचारायां पुंवद्भावे,
पमशाले 'सुग्धा'पदेन तज्जातीयस्त्रीभावबोधकत्वे न मरेति विशेषः, तदा 'सुग्धाले'त्यादिरत्र पाठः ।

पञ्चविंशत्ततो भेदाः —

४६ का

ततोऽष्टादशभिः सप्तदशभिश्चेत्यर्थः ।

—प्रवन्धेऽप्रार्थशक्तिभूः । ५० का

अर्थशक्तुद्भवो हादशविधो ध्वनिः प्रवन्धेऽपि ।

सप्तचत्वारिंशदतः—

५१ का

अतो हेतोः सप्तचत्वारिंशद्भवति । प्रवन्धे दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

सहंति गंधं वि ण वै जणाणं णवप्पसूया मअला हि गाओ ।

ण तेण दोहो ण पअप्पसंगो अज्जे वड्ढओ तुह विखवेति ॥ २१

अत्र वधूभिः प्रेषिता श्वयूधात्रया नस्री तासां श्वयू प्रति कथयति । तच्छ्रुत्वा सापि जरती तामाह—

करेमि किं णत्तिण धत्तिआए वएस्सरीं लंभिअ विखवेदि ।

तुहाण सच्चं मह गोहणादिघणं जणाओ वि सुहं च दुक्खं ॥ २२ (घ)

न ता घन्या इति—तासां प्रेम्नोऽल्पप्रमाणत्वेन सम्भोगनन्दस्याल्पप्रमाणत्वम् । तथा च तासां सम्भोगसमये देहाद्यनुसन्धानसत्त्वात् सखीनामप्ये तत्समयोचितदृष्टान्तकथनं सम्भवति, तत्र त्वानन्दानां सम्महंनेनात्मानुसन्धानमेव नासौतु, कृतः सखीनामप्ये विशेष वार्ताकथनसम्भावनापि अयस्तासां सखीभ्यः सकाशादयमतिमुखिन्यः । अत्र वाक्यं त्रिवैच केवलं 'घन्या'पदेन स्वत सम्भवी ध्वनिर्विध्यः । अपरे कविप्रौढोक्तिकविनिवृत्तकृतं प्रौढोक्तादधो ध्वनयः पदनिष्ठाः स्वयमेवोक्ताः । वाक्यगता ध्वनयस्तु पूर्वं कियन्त एव दृष्टिताः, न तु तत्रापि विस्तरः कृतः ।

(घ) 'यतिआए' इति प्राकृते स्वार्यिकः 'क'प्रत्ययः । युष्माकमित्यर्थे 'तुहाण', 'तुहाणं' 'तुहाण्य' 'तुहाण्यं' इत्यादि प्रयोगाः प्राकृतरूपावतारे लक्षिताः, अतो नात्रासाधुत्वम् । एवमपि 'कुमरेण उक्तं' इति अतुरीपदस्यल्लोपपरणे धन्वभावो न दोषाय 'वहुल मिति तत्रेव भङ्गिताविभागे निर्हेशान् । प्रवन्धेऽत्र श्रीकृष्णानयनस्यावश्यमाविताद्योतनेन वनवात्रगतां मनोरथममूर्त्तस्तापतुयं ध्वनितम् । स च भगवाण्योऽकुशलस्तथा नवनीत भित्तरिति च वक्ष्यते । तथा च 'नवनीतमेघरुचिरः परः पुमानवनीतमथाय धृतगोपविपद्यः । नवनीतकोत्तिरमरेरेरपि न्ययं नवनीतमित्तरधुना स चिन्त्यते' इति अविख्यमद्गलपटे तदुपलक्ष्योक्तिः । अत्रापि वृत्ता 'यदवष्टानिम्भभावोत्तरनिश्चयाग्न्यालङ्काराणां निर्हेशः' स च आश्चर्यपादिगया दिशाऽमीषां निश्चकार्यमभिनयोरुक्तम्—वस्तुतस्तु नामीषां सर्वेषां शोकारोऽत्र समानाह्वारिकममम इति ज्ञेयम् ।

सुदुष्प्रदोहा मम सर्वगात्रो पुत्रा विदूरे किमहं करेमि ।

विलोभणादो तुह पन्दणस्य सुदुष्प्रदोहा वि सधंप्रदोहा ॥ २३

इति नरव्युत्तरान्ते गोष्ठेश्वरीं गत्वा तथा यदुक्तं तत् कथयति—

एवं क्वु ताए भणिया गदाहं वएस्सरीं उत्तबदी समत्थं ।

उत्तेण ताए कुमरेण उत्तं गोसंप्रदोहो मम ण क्वु होइ ॥ २४

इति चतुःसंवादप्रबन्धे बधूभिः कृष्णसन्दर्शनार्थमुपायमनवेत्य प्राकरणिक-
दुःप्रदोहप्रदोहाभावप्रसङ्गः ख्यं प्रति विज्ञापितः । अत्रापहुतिनामा-
लङ्कारः, (१२) तथा च दोहोप्रायश्चित्तयित्वा हे धात्रिकानमि । गोष्ठेश्वरीं गत्वा
विज्ञापयेत्पुत्रसंज्ञं कृतमित्युत्तरालङ्कारः । ततश्च 'सुदुःप्रदोहा मम सर्वगात्र'
इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः । 'विलोकना'दित्यादिनाऽतिशयोक्तिः, तथा च

तत्र इति—तथा च पूर्वोक्तवाक्यगताद्यादशमित्यभेद्यशक्तवद्भवनेस्तु केवलप्रदगतत्वा-
सम्भावनः प्रदगतवत्प्रदमित्य मिलित्वा पश्चिंशद्भेदाः सिद्धा इति भावः । चतुर्भिः
पश्चिन्मां श्लोकैः सिद्धा या कल्पनाकथा सा प्रबन्धः, (न) । तत्रार्थशक्तवद्भेदादशविधो
ध्वनिः सम्भवति ।

सहंतीति—सहन्ते गन्धमपि न वै जनानां भवप्रसूता सकला हि गावः । न तेन दोहो
न पयःप्रसङ्ग आर्थः । बध्वस्त्रीं विज्ञापयन्ति ।

करेमीति—करोमि किं नमि । धात्रा ब्रह्मेश्वरीं लब्ध्वा विज्ञापय । शुभाकं सर्वं
मम गोपनादिधनं जना अपि मुखेन दुःखम् । सुदुष्प्रदोहा मम सर्वगात्रः पुत्रा विदूरे
किमहं करोमि । विलोकनात्तत्र नन्दनस्य सुदुःप्रदोहा अपि स्वयंप्रदोहाः ।

जरत्या उक्तवन्तरं गोष्ठेश्वरीनिकटं गत्वा तत्सर्वं कथितं, पश्चात्तथा गोष्ठेश्वर्यां
यद्दुःप्रदं तत् सर्वं पुनस्त्वधुनिकटे आगत्य धात्रा नमूना कथयति—एवमिति । एवं खलु
तथा भणित्वा गताऽहं ब्रह्मेश्वरीसुक्तवती समस्तम् । उक्तेन तथा कुमारेणोक्तं गो-
संप्रदोहो मम न खलु भवति । गोशब्दः प्रभातकालवाची ।

(न) चतुर्भिः पश्चिन्मत्पल्लवाम्—तच्च प्रकृतोदाहरणानुक्तमिति नानर्थक्यापातः ।
एवमपि प्रकाशकदुदाहृते मद्याभारतीयकर्णपूर्वेष्वार्यप्रभोगोमाशुर्ववादि चतुःश्लोक्यां 'प्रबन्ध'-
पदस्य सिद्धता । वस्तुतस्त्वयंपरम्पराघटितवाक्योक्तयमात्र एव 'प्रबन्ध'पदस्य रूढिः, तदर्थं के
च सन्दर्भं सर्वत्रार्थशक्तवद्भो ध्वनिरेवेति मद्याकविसन्दर्भसंज्ञयोऽत्र प्रतिपाद्यते । अत्र
विषये ध्वनिलङ्कारतमेव प्रमाणम् ।

सुखदोहे परिश्रमस्तस्य न भविष्यतीति वसु । गोसंप्रदोहः प्रभातप्रदोहो
मत्तो न भवतीति निशयालङ्कारेण सायंदोहस्तु मया कर्त्तव्य इति वधूना-
[सागयं ज्ञात्वा छलेन सङ्केतः कृत इति वसु—इति चतुःश्लोका समुदितः
प्रबन्धो हि सुरस्यो व्यञ्जकः ।

तथाहि जनानां गन्धमपि न सहन्त इत्यन्यैरदोह्यात्वं वसु, तत्र 'गव-
प्रसूते'ति द्वितीहेलङ्कारः—तेन कृष्णं विना नासान्दोह इति शत्रुणा कृष्ण
पानायितव्य इति वस्त्वन्तरम् । 'न तेन दोह' इत्यनेन पयोऽभावाद्दयमक्रियाः
स्यः—यत्र मा कोपं कार्पीरिति च वस्त्वन्तरम् । 'तुहाण सञ्च'मित्यादिना
विनयमहिम्ना कृष्णोऽवश्यं ब्रजेश्वर्या प्रेषयितव्य इति वसु ।

एवं नाटकादिषु चेति तद्भेदकथनेनानन्वयप्रसङ्ग इति नाञ्च लिखितः ।
एवं प्रबन्धेऽप्यन्य एकादशापि बोद्धव्याः ।

—पदांशाद्या रसाञ्जकाः । पुरका

पदांगवर्णरचना इति त्रितयमपि रसस्य व्यञ्जकं भवति । रसोऽत्रा-
संनघप्रक्रमः ।

अत्र 'कृष्'प्रकृत्या कृतेरैच्छकृत्व', तेन त्वन्मानकरणं च्चदिच्छाधीनमेः
न तु साहजिकं, तस्यापराधाभावात्—तेन विभावनाऽलङ्कारः ;— तस्मान्ना
कुरु त्यजेत्यर्थः । सुहृद्बचनन्तव अवर्णं प्रविशदपि न प्रवेष्टुं शक्नोति, त्वन्मानसः
अवर्णेन सहासंयोगात् । तत्प्रवेशाय मनो दीयताम् । सुहृत्सम्बन्धित्वेन
वचनस्य अवर्णप्रवेशो युक्त एवेति 'णिच्' प्रत्ययध्वनिः ।

प्रत्ययस्य यथा—

आणिश्च भक्षणदुश्चारं धरणीए पाइयाणि कुसुमाइं ।

पिअसहि । किं ति विसीदसि पुणी वि चल तस्य कुसुमस्यं ॥ २६

एवं सति रमस्योद्देशरथमग्रे रमस्ये वक्ष्यति, अतः प्रत्ययादिजन्यस्वलङ्कारसङ्गानां
सुदाहरणान्याह—मा कुष् मानिनोव्यादि । तत्र प्रसाङ्गं प्राप्य श्रीकृष्णः सनाथो भवति
त्यन्वयः । अर्थात् 'कृष्'धात्वर्थः, कृतिरुपाय एव सम्भवति, न तु फले । तत्रार्थं क्रमः—आदी
दृष्टिरूपफल इच्छा, तदनन्तरं फलस्योपाये भोजन इच्छा, तदनन्तरन्ताडशोच्छाधीनभोजन
रूपोपाये कृतिः नादशकालानन्तरं भोजनक्रियासिद्धिः । भोजने जाति दृष्टिरूपं फलं स्वत एव
भवति न तु फले कृतिः सम्भवति—अन्यथा भोजनं करोतीत्यत्र दृष्टिं करोतीत्यपि प्रयोगः
स्यात् । एवं सति मानस्यापराधजन्यफलरूपत्वस्योकारे तत्फलरूपमाने कृतिर्न सम्भवति ।
कृतेरसम्भवादेव मानं न कुर्वीति मानविषयककृतिनिषेधोऽपि न सम्भवति, इत्यतो 'मानं
मा कुर्वीति वाक्येन मानस्यापराधजन्यफलत्वं न बुध्यते, किन्तु श्रीकृष्णेन सह परिहाराद्यर्थे
स्रष्टव्या मानस्य कृतिमत्वमेव बुध्यत इत्याह । अत्र 'कृत्'नि—'कृष्'प्रकृत्या मानविषयक
कृतेरैच्छकृत्वं शोकेन सह परिहाराद्यर्थमेव कृतिमेच्छाजन्यत्वमिति, न तु साहजिकं
न अपराधजन्यफलरूपम् । तत्र हेतुः—तस्य श्रीकृष्णस्यापराधाभावादिति इतीर्थं चङ्गं
वस्तु, तेन वस्तुव्यग्रवस्तुना विभावनाऽलङ्कारो बोध्यः, कारणं विना कार्यात्पत्तिर्विभावनेति
तत्तद्वचनम् । एतादृशगुणार्थानुसन्धानेन पञ्चलङ्कारादिध्वनिबोधो जायत इत्यमलस्य
क्रमत्वमेव शक्यादीनामुच्यते । एवमुत्तरोत्तरपदाशानामुदाहरणे सर्व्वतामलस्यका
एव ज्ञेय इति भावः ।

धनिप्रमानस्याप्यनतिरिक्तशक्यता'दालोक यन्त्यादाभोक्तव्यम् (३१६) । 'व्याहारे
विरतिः समानविषयभावे निवृत्तिः परे'त्यादिशोके तत्रोदाहरण इयं कृतं कुत्राद्येकस्मिन्नेवैव
पङ्क्तिं कारणात् मतिवशो दृश्यते । अथ कदाचित् धनिमादुर्लभं कदापि धनि
मलस्य वा द्योतन इति न एवमेव तस्मिन्नेव भावो । एषु गण्येव्यधिकतरं वेचित्तामिति
तत्परिहारात् तत्रैव मध्ये अनेधन्यकारोद्गार एव यन्त्यलस्यधनतुत्तमोत्तमं वाच्यम् ।

अत्र कुसुमाहरणच्छलेन सन्दावनं गत्वा सङ्केतस्थले कृष्णमनागतं वीक्ष्य
कुसुमान्यादायैव गृह्यमागतां पुनः सङ्केतसुरलीखनयवणानन्तरं पुनर्गमनोत्-
कण्ठया व्याजेन पातितकुसुमां काञ्चित् प्रति हृदयज्ञा सखी वदति—
प्रियसखि ! किमिति विपीदसि ? भूमिपतितानि देवदेयानि न भवन्ति,
पुनरपि तत्र कुसुमार्थं गच्छ । मया ते गुरुजनो बोधनीयः, न किञ्चिदपि
ते भयमिति 'पिच्'प्रत्ययस्यैव ध्वनिः ।

कालस्य यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं, स्वभावत एव ते

सततसुरलीध्वानक्रीड़ाविधौ व्रणितोऽधरः ।

वनविहरणे रात्रौ गार्तं सकण्टकनाच्छ्रमं

कथमिव कृतः स्वामिन् । स्वात्माऽपराधविसंहुलः (फ) ॥ २०

व्याख्येयं भयमेति—आनीय भवनद्वारं धरण्यां पातितानि कुसुमानि । प्रियसखि ।
किमिति विधीदसि पुनरपि च न तत्र कुसुमार्थम् ॥ 'पिच्'प्रत्ययस्थेति—'पातितानी'व्यत
'पिच्'-प्रत्ययस्तीत्यर्थः ।

भो, धारप्रिये ! समापराधाभावेऽपि मिथ्यापराधं प्रकल्प्याधिकं क्रुधासि चेत्,
भवतु त्वदचनेनेवाद्यं समापराधकल्पनं, तथापि त्वन्कृपेव मम निस्सारकारणमिति
शोककृष्णं वदति सति, नाद्युना तवापराधो जातः किन्तु ममिकटागमनात् पूर्वमेवेति
स्योक्तं काऽपि मानिनी सोऽङ्गवचनमाह—हे कृष्ण ! तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं,
न तु कस्या अपि प्रियाया अपराधमेवास्मिन्, तव गार्तं सकण्टकचिह्नं सद्यः वर्त्तमानम् ।
हे स्वामिन् ! स्वात्माऽखदेहः कथमपराधेन विसंहुलोऽममीचीनः कृत इति सम्भोगचिह्नस्य

(फ) यद्यपि नयनयुगलस्य साङ्गलिनेनाख्यतलनाधरस्य नियतव्रणितत्वन वनविहरणार्थं
त्वान् गार्तस्य'कण्टकितत्वेन चापाततः नापकस्यापराधतापच, स्फुटोक्तं सम्भाष्यते,
तथाऽप्यत निष्ठाप्रत्यस्य धारार्थप्रवृत्तारेव कारयेन्नैयिकस्यापराधः स्फुट इति, न च
हृदयमपि निष्कोतुं शक्य इति च च्ययते । तथापि महितरनाधिकामदरापरस्मिनादधरतो-
रव्यभिचा तत्र नयनयोरेह तुल्यदाने भङ्गान्तः, तत्तदितिधुवनादिकृत्वे प्रयत्नो सरलीध्वनिः,
मनो मौलेशानुसङ्गं प्रति परमेकान्तचिन्तस्य तत्रावसरप्रसरणं रात्रेः, शशाङ्कव्यव-
निधुत्वेन त्वया तदर्थंभरण्यास्याश्रयः इति ध्वनिं विशदं प्रतिभाति मे इति नायिकाद्वय-
व्याश्रयः—अनो धूर्तो धृष्टश्च त्वं, न त्वयि विश्वासलेप्रोऽपि स्थापयितुं शक्य इत्यहो
मे दुर्भाग्यं तव च दीर्घानाम् ।

अनासाद्य खालीभ्रंशुरमभिवीक्ष्य स्ववदनं

सुखं वा दुःखं वा किमपि कथनीयं मृगदृशः ॥ ३२ (म)

अत्र 'सु'पसर्गेण मालिन्यातिशयो व्यन्यते, तेन च सखीनां प्रणयाधिक्यम् ।
निपातस्य यथा—

दट्टूष तस्य वक्ष्यं क्खणमेत्तेण-क्खु हारिअं हिअअं ।

एवं विश्व अक्षरिअं तुरिअं लक्षं अ तक्षिअं ॥ ३२

अत्र 'व' रूपनिपातेन तुल्ययोगिताऽलङ्कारः (म) निजहृदयहारणसमकाल-
मेव तद्दृश्यं लक्ष्यं, अतोऽहं हृदयग्रन्थ्या नाभवमिति तस्य हृदयं महृदयमिति
वस्तुना हयोरेवौत्सुक्यं वस्तु प्रतीयते ।

सुखं वा दुःखं वा शुभाभिरस्त्राकमये कथनीयं, आख्येदम्परिचिन्त्यहृदा दर्पणेन (क
प्रयोजनं, ता एव दर्पणस्थानीयाः । तासां दर्पणसाधर्म्यमाह—पततीति । शुभाकमश्रुजले
पतति सति ता अपि साधाः । एवं खालीरनासाद्याप्य ।

दृश्येति—दृष्ट्वा तस्य वदनं क्षणमात्रेण खलु हारितं हृदयम् । स्वमिवास्व-
क्षरितं सञ्च तद्दृश्यम् । अत्र 'लक्ष्ये'त्यत्र 'च' शब्दरूपनिपातेन तुल्ययोगिता
रूपोऽलङ्कारो अङ्गः । 'व' शब्दगन्धुल्ययोगित्वमेवाह—निजहृदयेति । अथयथासाध्य
स्यैव निपातलक्षणा, तत्र, 'च' शब्दस्यापि निपातलक्षणेयम् । तद्दृश्यं महृदयमिति
वस्तुलङ्कारेण हयोरेवौत्सुक्यं ध्वनितम् ।

(म) अत्र हृन्त्याया अभिधाननेपुण्येनालीनां दर्पणस्थानीयत्वं प्रस्तव्यते । गोपीहृन्दमथ
मणिर्योपिदृन्दारिक हृन्दैव दृती परं सर्वत्र प्रेमपरवशानां नाधिकानामुज्ज्वलबोलमणे-
र्भायकस्य च दर्पणस्थानीयाऽभिमननद्रव्यभावप्रकाशिकेति वेणवकाचरसरिके; खोकायम् ।
भाशतिशये जाते न खलु कोऽपि स्वाशयं वाचा शकाशयितुं समर्था भवति, किं पुनर्भावं
सागरप्रवहाना; परमानन्दमन्दोद्देशदा गोपिकाः । स खलु चिदिकारः 'परिच्छेदातीतः
मकनचचनानामविषयः' । अत्र तु 'सु' पदस्योपसर्गत्वत्वापन्नं वैयाकरणमवानवधान
विज्ञमिभवं, 'उपसर्गाः क्रियायोगं इत्युपशामनात् । 'मलिना' इति धातुत्वनाम्निप्रमिति
चेत्, अमनोशब्दात्, कटकल्पनायवत्वाच्च । 'परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषय' इत्यादि
भ्रमभूतिपदा, 'आचारे विरतिरित्यादि पदोऽपि यथाक्रमं प्रकाशकता दर्पणकृता 'चोप-
सर्गायां प्रादे'नां अलक्ष्यं दर्शयतिमिति दिक् ।

(न) परमने नात्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकपर्यायमिभममहत्त्वपस्तुत्यायोगिताऽलङ्कारः, अपि
तु मद्योक्तेराभासः, तुन्नाकारं योग 'तेन मद्येति तुल्यधेये' इत्यादि वैयाकरणप्रयोग इव
योगिकार्यं तु तुन्पयोगस्य सम्भवः । अतं तद्विचारितं विश्वलक्ष्य प्रकाशदोकाङ्गना-

सर्वनाम्नो यथा—

मध्ये सूक्ष्मधियः सखीपरिपटी धृत्वा सखीभूमिका-

मभ्यङ्गाय गृहीतपाणिकमलं स्रग्गेन मा जानती ।

अत्रे । -दूरमपेहि नासि कुशला स्नातुच्च वाञ्छया मे

• नेत्यन्त'कुपिता यदीक्षितवती तत् केन विस्मर्यते ॥ ३४

अत्र यत्तद्गाय वागमोचरत्वं व्यङ्ग्यम् ।

कर्मभूताधिकरणस्य यथा—

अधिवससि तस्य हृदय, प्रियसखि । रात्रे । सत्त्वापि तव हृदयम् ।

हावेव पूर्णहृदयो प्रविशामी वा कथं हृदये ॥ ३५

अत्राधारस्य कर्मभूतत्वे सर्वव्यापन व्यङ्ग्यम् - 'यामे वसती'ति ग्रामैक देशो गम्यते, 'ग्राममधिवसती'ति यामं व्याप्येवेति चमत्कारः । (य)

• कदाचिदाध्याया मानमङ्ग उपपान्तरमपेक्ष्य [स्वयमेव स्त्रीवशं धृत्वा तस्या निकटगत वत... श्रीकण्ठस्य तरानीञ्जातो य आनन्दतिप्रयस्तमौतमुक्त्वेन श्रीकण्ठ, सबल प्रत्याह— मभ्य इति । सूक्ष्मधियः सखीसभाया मध्ये तासां साहाय्येन सखीभूमिका, तैलमर्दन कारियो या सखी तस्या भूमिका वशं, धृत्वा तैलाभ्यङ्गाय गृहीतं राधाया, पाणिकमलं येन तयाभूत् मां स्रग्गेन जानती—नेद्य स्त्री किन्तु पुत्रस्य कण्ठ एवेति ज्ञानवनी—राध्याह— ई अत्रे । त्वं नवीना भवसि, तैलाभ्यङ्गकर्मणि न कुशला तस्माद्दूरमपेहि । सखीकौशल मभियत्कीकतुंसुदान्त मां वीक्ष्य पुनः कुपिता सत्याह—मम स्नातुमद्य वाञ्छा नास्ति, इत्यन्त कुपिता सा स्नानसमये यद्येष्टिनपती तच्चेष्टित केन विस्मर्यते ।

—यधीति—परस्परवासेनोभयोर्हृदये पूर्णे भवतः अतस्तत्राकाशाभावेन कथं सखीनां प्रवेश सम्भवतीति ।

सुद्गोतप्रभाकाराभ्यां गाढकान्तदृश्यद्यतयथे'व्यादिव्यल्लुत्तपद्मालोचनप्रमङ्ग, विचार प्रकारस्तैव दृश्यः । पद्येऽत्र यत्तद्गा प्रौढोक्तिरेव सर्वलङ्कारस्वीवातुभूता तदाशयं पिहितपिहितसुचित दर्शयतीत्यलङ्कारमेद्वैमत्य न दुर्बलोन्वाप कल्पत इत्यप्युच्यते ।

(य) 'महिलासहस्रभरिण रत्यादि पद्य इत्यादि कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिश्चमत्कति भावइति । 'क्रियाशाय्य कर्मो व्यनुशासवादाधारस्य सन्नवकत, कर्मत्वे भूतेर्द्वयमन्तकारोऽ - वञ्चमावीति भाव । यद्यपि विशिष्टकारकलक्ष्यभूतेऽनुशासनमनुक्तद्वा कारकान्तर प्रयोगे तथोपपदविभक्तौषां प्रयोगेऽप्याताया व्यञ्जकताया लक्ष्यासि भव्यालोकिकाद्य प्रकाशादिप्रत्येभ्यलोकनीयानि । इत्युत्स्वर 'यामं व्यापे' ति कर्मभूतत्वेऽर्धकल्पनं कथंचित् यादृच्छिकमिव प्रविभति, न हि सर्वत्र कर्मिणी क्रियायाः सामर्थ्येण व्याप्तिर्बोधते ।

—ते तावद्भिः पृथक् पृथक् ।

गुणनीयाः—

५५ कां

त एकपञ्चाशद्भेदा एकैकान्तावद्भिरेकपञ्चाशता गुणनीयाः, अदत्त्वेन केवलं वर्तमानत्वाभावाद्यवत्स्वप्रभेदं मित्यत्वयोग्यत्वाच्च ।—

—तेन चन्द्रव्योमर्तुपक्षसंख्यकाः (२६०१) ॥ ५६

सङ्घरेण त्रिरूपेण संसृष्टा चैकरूपया ।

चतुर्गुणे कृते वेदखवेदककुम्भः (१०४०४) स्मृताः ॥

शुद्धभेदैर्युतास्ते स्युः शरिषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥ ५७

इति पूर्व्वेर्न्विलिखितं न सर्व्वेषामुदाहृतः ।

भवेद्योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते (२) ॥

अथानेकपञ्चाशद्भिर्भेदानां मध्य एकैकध्वनिभेदो यदि पञ्चाशद्भिर्भिः स्यात्तदैकेक एव भेद एकपञ्चाशत्संख्यको भवति । एवं क्रमेणानन्तभेदा भवन्ति । तत्रार्थं क्रमः—एकपञ्चाशद्भेदानां मध्य एकैकभेदो यदा पञ्चाशद्भेदेः सद्य कथ्यमानसंशयास्तदास्वरूपसाङ्ग्येर्विशिष्टः स्यात्तदैकपञ्चाशद्भेदा एव एकपञ्चाशदङ्कैः पूरणीयाः, तथा एतौ मिलित्वा चन्द्रव्योमर्तुपक्षसंख्यका ध्वनयः स्युः । एवं यदैकेकभेदः पञ्चाशद्भिर्भिः सद्यःसुपास्त्रात्तुयापुष्कत्वात्पञ्चाङ्ग्येर्विशिष्टः स्यात्तदाऽपि पूर्व्वरीत्या पुनश्चन्द्रव्योमर्तुपक्षसंख्यका ध्वनयः स्युः । यदा लोकाशङ्कसंशयैरूपसाङ्ग्येर्विशिष्टः स्यात्तदाऽपि चन्द्रव्योमर्तुपक्षसंख्यकाः स्युः । एवं यदैकेकभेदो यदि पञ्चाशद्भिर्भिः संसृष्टा विशिष्टः स्यात्तदा पुनरपि चन्द्रव्योमर्तुपक्षसंख्यकाः ध्वनयः स्युः । एवं क्रमेणैकेकभेदस्यैकपञ्चाशदङ्कैर्व्यारचतुष्टयं पूरणे कृते मिलित्वा वेदखवेदकिकु

(२) एकस्मिन्नपि प्रत्येक एकविधध्वनिसम्भवेन स्वस्य स्वेन योजनं नासम्भवीति ज्ञप्त्वा प्रकाशदशदिग्गतमनुदृष्टव्यं गणना । दर्पणकारास्तु विभिन्नगणनाप्रणालीमनुदृष्टव्यं 'वेद-
खासिपराः शुद्धैरिषुवाण्याभिधायका' इति मख्यां दर्शयन्ति । तत्रेयं "शुक्तिरघोदश्रिता-च
गणनापद्धतिः—प्रथमन्तावदेकपञ्चाशद्भेदाः (क ख ग .. ज ट व्य व्या...) 'क' भेदस्य
येन केनापि एकपञ्चाशत्तामेकतमेन गृह्ययोग्यत्वात्, ततः पञ्चाशत्, 'ख' भेदस्य 'ख'
भेदादारभ्य येन केनाप्यनराणां पञ्चाशद्भेदानामेकतमेन गृह्ययोग्यत्वात्, न तु, प्राकप्रदर्श-
तेन 'क' भेदेन, गृह्ये, नूतनस्य संसृष्टभेदस्य सम्भवः, तस्य प्रथममेव दर्शयतीतात् 'क-ख'
भेदादथतिरेकात् (प्रकाशदशदिग्गारिणां मते ध्वनिभेदगणनाविधायकं, 'ख'—समवायिभेदात्
ख 'क'—समवायिभेदस्य विभिन्नता, विन्यायमते न तद्यत्वेन दर्शयति संख्याभेदस्य, गणम्) ।

तत्र विरूपः सङ्करो यथा—

संशयास्पदतानुयाह्यानुधाहकतापि च ।

एकव्यञ्जकसंश्लेषः सङ्करस्त्रिविधो मतः (ल) ॥ ५८ का

संश्लेषका ध्वनयः स्वरित्यर्थमेव दाभ्यां सूत्राभ्यामाह । शुद्धत्वेनेति—तेषामुदाहरणमुत्तमकाये किं बोधमोत्तमकाये ज्ञेयम् । तत्र तत्र शुद्धकेवलैकध्वनेरसम्भवान् किन्तु त्रयाणाञ्चतुर्वी समाप्तानां वा ध्वनीनां साङ्कर्ममवश्यं स्वीकरणीयमित्यर्थः । यावत्प्रभेदमिति—एकपञ्चाशद्द्वनीनां यावन्तः प्रभेदास्तेषां परस्परमित्यत्वस्य साङ्कर्मस्य योग्यत्वाद्दशश्लोकीकृतं च त्वादित्यर्थः । अत्र चन्द्रयोमत्तुपेक्षसंख्या व्यापातत एवोक्ताः, वस्तुतो वक्ष्यमाणानि

एवं दर्पणकतुस्तुचितगणनायां $५१ + १० + \dots + ३ + २ + १$) $\times ४$ वा ५३×४ सङ्कीर्णभेदाः, शुद्धे सङ्क गणनायां ५३×५ भेदाः । एषां काव्यभेदानां सर्वेषां मत्ता सम्भवत्वेव, परं लक्ष्यायास्तदाहरणानां प्रदर्शनं निष्प्रयोजनविस्तरमिषान्न किरपि चेष्टितम् । वस्तुतस्तु तेषां बहुत्वकपर एव तात्पर्यमालङ्कारिकाणां, न तु संख्यामात्राभिधान इति निपुणेष्वभिभावनीयम्—यदाहुः ध्वनिकाराः ध्वनिगुणोभूतादिष्वर्थविधकाशममष्टिभेदप्रदर्शनावसरे—‘स गुणोभूतयत्राः मालङ्कारैः सङ्क प्रभेदैः स्त्रैः । सङ्करसंश्लेषां पुनरप्युद्द्योतते बहुधा ।’ एतदेव लक्षणं मनमिच्छाभिहितं कौस्तुभकारैरुक्तं मूलकारिकायां—‘योग्यत्वमात्रत्वादायिष्यमपि गण्यते ।’ नेह तैरानिर्दिष्टसंख्याजनयवेदग्धो निष्ठासूनासुक्तकौतूहलनिवृत्तये लक्षिता यथा तन्प्राचीनैस्तद्व्याचोनेध कश्चिन्निवृत्तकृद्भिः । तत्र निदर्शनाद्यंमममिर्दिष्टमात्रं लक्ष्यते, तन् पद्या—प्रकाशटीकाकृतो भीमसेनदोषिताः ४, ५१, ६२० शुद्धसङ्कीर्णविश्लेषसमेताः ध्वनेभेदाः, ८, १४५ गुणोभूतयत्राभेदाः—साकल्येन ३१, ०६, २३, १०० काव्यभेदा इति कथयन्ति । तत्रेदं मतार्थं न तावत्तद्गणनाप्रकारः (स च सुपामागराख्ये तत्कृतटीकापत्रे प्रथमः) मम्यह, न चापीर्यं गणनादिकृतिगुणपर्यां कामपि सूचयति । एतस्मादपि भेदाद्यन्तरेषु विषये निरनिशयनिर्मम्यत एवाधुनिकैः पाश्चात्यपण्डितैरेभ्यां चोनालङ्कारिक-निवृत्तविषय एव पदनाम्या म्याप्यते, अनिमात्रामतिवृद्धपि न तथैवम् । स च निर्मम्यो रथभासादिविश्लेषकस्ये नायकनायिकादिविभागक्रमे दशरूपककन्यादानादालोचनप्रसङ्गे स्पष्टमेव विभाचये, इत्यनें बहुना ।

(ल) सर्वत्रैव मिलनफलत्वायेन संयोगयोगनः संश्लेषः, चोरनोरम्यायेन समवाय-सङ्गनः सङ्कर इति संश्लेषमिह उच्यते । अलङ्कारादिलक्षणागच्छेद्योतदेव तदम् । तत्र सङ्करस्य सर्वत्रैव रूपः, भाष्याः—मन्दिपथ एका, अन्नादित्वेऽपरा, एकाचयनित्यने लोपीना—सर्वत्रैव त्रयाणां वशायोगं दर्शितमिति न लक्ष्योदाहरणाय चेष्टितमप्याह मप्रयोजनत्वादाय अत्रम् ।

उदाहरणम्—

पश्चिम्यहं कुमुदिनी, किल सैव सत्यं

सत्यं भवांश्च मधुसूदन एव मत्तः ।

वामेन तामसुखयन्निशि दक्षिणेन

प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन ॥ ३८

अत्र 'पश्चिम्या'दिशब्दार्थयोः शब्दार्थशङ्कुगुहवातुध्वनेः सहस्रत्रयम् ।

तथाहि मां प्रति भवतोऽनुरागो महान्, यतो मां दक्षिणेनोदारेण लोचनेन दर्शनेन प्रबोधयति ; तां प्रति तथा नातुरागः, यतो वामेन दर्शनेन तां निश्चसुखयत्—अत्र हित्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः, यतोऽहं पश्चिमी, सा कुमुदिनी—पश्चिम्यपेक्षया कुमुदिनी निष्कल्लेभ । किं वाऽहं नामैव पश्चिमी, न तु वस्तुतः भवतीति भेदवत्तद्वयानामन्तर्भूता एव, न तु ततः पृथक् पृथक् । अन्यथा पृथग्विबक्षायां 'चतुर्गुणे कृते' इत्यादि अन्वोक्तसंख्याया अस्मद्भाषापत्तिः, यतस्ततोऽप्यनन्तकोटिगुणसंख्याया आधिक्यापत्तिः स्यात् । ननु यत्रावरकाद्ये शुद्ध एक एव भ्रान्तिस्तत्रापि वाच्यार्थस्य चमत्कारे तत्कालस्य मध्यमत्वसुक्तं एवं सति तत्र तत्र शुद्धैकपद्याशङ्कनयः कस्यां गणनायां निविष्टाः स्वरित्यपेक्षायान्तादृशशुद्धैकपद्याशङ्केश्च अपि स्वातन्त्र्येण गणनायां निवेशनीया इत्यभिप्रायेणाह—शुद्धभेदेरिति । इति पूर्वैरिति—पूर्वोपायैरपि ताः सर्वा एवोदाहृताः । न तैरप्येतावत्संख्यकानां भ्रान्तिनामुदाहरणानि स्वपन्थे कथितानि, अतएव बाहुल्यभयान्नया नोक्तागोचर्यैः । भवेदिति—कस्यापि निपुणस्य साङ्ख्याणा-मयान्तरभेदं प्रकल्पेनोऽप्याधिकसंख्याया आनयने सामय्येति तदेतत्संख्यकभ्रान्तिभ्योऽप्यधिक-धिकसंख्याका ध्वनयो भवन्तीति श्रेयमिति ।

एकशब्दकेति—एकशब्दज्ञानात्प्रबोधकः शब्दश्लेष इत्यर्थः । यस्य शब्दश्लेषस्यैवैव अज्ञानात् एकशब्दकसंश्लेषः । यत्र तु शब्दश्लेषस्यैकशब्दज्ञानान्तरं स्वातन्त्र्येणापरव्यञ्जनाप्रवेशस्तत्र संलक्षितिरिति ह्योर्भेदो बोध्य इति ।

प्रातःकाले काऽपि खण्डिता नायिका मानभङ्गार्थं विनयनत्यादिकङ्कल्यन्तं श्रीकृष्णं प्रत्याह—पश्चिमीति । श्लोकशास्त्रां स्वयमेव कथिष्यति । शब्दार्थेति—शब्दशङ्कुगुहवातुध्व-शङ्कुगुहवयोर्ध्वनोरित्यर्थः ।

अत्र प्रथमतः संशयात्प्रातःकालमाह—तथाहीति । अत्र 'दक्षिण'शब्दोऽस्तु-लक्षार्थकत्वं, 'वाम'शब्दस्य निष्कल्लेभकत्वम् । एवं 'लोचन'शब्दस्य दर्शनार्थकत्वमिति शिष्टार्थमभिप्रेत्याह—मां प्रतीनि । संशय इति—यत्र निश्चयाभावेनार्थं वा ध्वनिरर्थं वा ध्वनिरिति संशयस्तत्र संशयात्प्रातः कथिष्यात् । पुनरेवैव श्लोकशास्त्रात्प्रातःकालमाह कालः—

इति—अन्यथा मध्येव त्वमनुरक्तोऽभविव्यः । सा नाम्नेव कुमुदिनी, न तु
 वस्तुत इति च सत्यं, अन्यथा तस्यां नानुरक्तोऽभविव्य इति संग्रयः । अथ
 पद्मिन्वहं कुमुदिनीं सैवेति रूपकालङ्कारेण तद्देतूपन्यासद्वारा प्रातर्भ्रं
 प्रबोधयति, निशि तामसुखयदिति हित्वलङ्कारोऽव्यङ्ग्यः । भवान् 'मधुसूदन'
 एवेति, मधुसूदनस्य भ्रमरस्यै तवीभयतः समरागतया न दोषः, किन्तु
 ममैव दोषः—यतोऽहं पद्मिनी, पद्मिन्वाः प्रातरेव भ्रमरेण सह सन्दर्शनमिति
 'मधुसूदन'गर्भद्वयोत्पत्तौ वस्तुना पुनरपि रूपकालङ्कारो ध्वनितः—इत्थं
 नयोर्मिथोऽनुपाधानुयाहकतया सङ्करः (व) । एवं मधुसूदन एव भवात्कृतः
 स्वतस्कुम्भः, मद् छत्तियोनि धातुः । तव कुत्वापि नापेक्षेति स्वभावोक्त्यालङ्कारेण
 तव दक्षिणश्वसुः सूर्यात्मकं, यतस्तेन पद्मिनीं मां प्रबोधयसि, वामश्व
 सन्द्रात्मकं, येन कुमुदिनीं तामसुखयः—इत्येकस्मिन्नेव व्यङ्ग्ये 'मधुसूदन'
 पदसंश्लेषः एकव्यङ्ग्यमानुप्रवेगः ।

अङ्कुरमाह—अप्येति । हेतूपन्यासेति—मम पद्मिनीरूपत्वे प्रातः प्रबोधनमेव हेतुः, तस्याः
 कुमुदिनीरूपत्वे निशि सुराग्रपत्न्यमेव हेतुरिति । एवं 'मधुसूदन'शब्दस्य भ्रमरार्थबलेन
 भ्रमरभ्योभयत्र मास्तेन तस्य दोषाभावे पुनस्तस्याः पद्मिनीत्वरूपकालङ्कार एव प्रबोधकः—
 अतएव भ्रमरवत्स्यानुपाधानुयाहकत्वरूपमङ्कुरोऽपि हेतु इत्यर्थो 'मधुसूदन' शब्दो
 नैकीति । वस्तुनेति—दोषाभावेनेत्यर्थः । पुनरप्यनेनेव दोषेनैकव्यङ्ग्यमङ्कुरमाहुरस्योऽ
 हारमाह—एवमिति । मधुसूदनः परमेश्वर एव भवान्—परमेश्वरस्यैव दक्षिणश्वसु
 सन्दर्भः, वामश्वसु चन्द्रकं, नाम्नेयमिति 'मधुसूदन'शब्दोऽप्येकेन व्यङ्ग्येति भावः । इति
 पितृमिति—नेत्रयोः सूक्ष्मवस्त्रमात्रेणानुपाहारेण 'मधुसूदन'शब्दोऽप्येक एव व्यङ्ग्यमाह
 प्रबोधकः इत्यर्थः ।

अर्थ-दक्षिणेन सरसिर्मां दर्शनेन मां प्रवीक्ष्यसि, तेन ते मयि रागो नास्ति
 — वामेन कुटिलेन तामसुखयः, तेन तस्यामेव राग इति वलुनां मधुसूदनो
 स्वमरीं शानशून्यस्तत्रापि मत्तं इति स्वभावोक्तिः। तथाविधस्य तव कुतो
 विवेकः, तेन त्वमाविदग्धोऽसीति स्वभावाख्यानाक्षेपयोः (13) संसृष्टिः।
 एवं पदवाक्यस्योत्प्रेरकत्वैर्गोर्ध्वैर्दैन्यग्लानिनिर्व्वेदावहित्याऽदिभावध्वनिभिश्च संसृष्टिः

(ग)—उक्तस्वरूपः सङ्करः संसृष्टिश्च।

यथाऽथा—

उच्छूनस्तनितस्य सर्वसुखदः कृष्णाग्वुदस्योदयोः
 वाताः शौकरवाहिनः सुमनसां वीथी विकारां गताः।
 स्रिग्धाभूर्गत एव सञ्चरभरः श्यामायमाना दिशः
 स्तीरं गोकुलमुन्मदाद्य सरितः शीता गिरिद्रोणयः ॥ ३८

पुराणनेत्रेव शोकेन संसृष्टेरुदाहरणमाह—अथेति। अत्र कल्पे 'दक्षिण'शब्दः
 सरलार्थकः, 'लोचन'शब्दो दर्शनार्थको ज्ञेयः। सरलनेत्रेण नायिकाया चवलीकनमौदासीन्य-
 यज्ञकं, कुटिलनेत्रेणावलोकनस्तु प्रेमयज्ञकमिति रसशास्त्रप्रसिद्धिः। तत्र 'मधुसूदन'शब्द
 शेषस्य प्रथमतो ज्ञानशून्ये यज्ञनाहतिः। पुनर्यादृश्याविवेकावेदध्यादित्वात्साम्यार्थे
 यज्ञगा। अतएवैकयज्ञकसंश्लेषाद्भेदो ज्ञेयः। तत्र 'मधुसूदन'पदशेषस्य केवलचन्द्रसूर्यमात्र
 एकैव यज्ञनेति। उक्त इति—एकस्मिन्नेव शोके त्रिरूपः सङ्कर उक्तः, संसृष्टिसोक्तत्वर्थः।

संसृष्टेरुदाहरणान्तरमाह—यथा वेति। काचित् सखी गोवर्द्धनस्य निकटवर्तिनि
 नगरे स्थिता स्वयंशरीं गुरुजनसमीपस्थां दृष्ट्वा गोवर्द्धनकन्दरासङ्घे तस्य श्रीक्षणन्तां
 शापयितुं धासेन देवाङ्गोवर्द्धनोपस्यदितं मेघं लक्ष्मीशक्त्य वदति—उच्छूनेति। हेर्हासि।

(ग) 'पद्मिन्वह'मित्यादिद्विके ध्वनिसंसृष्टिः। तत्र संलक्ष्यक्रमयद्गुणस्थालङ्कारमुगलस्य
 स्वभावोक्ताक्षेपामिधस्य संसृष्टिः, तथाऽसंलक्ष्यक्रमयद्गुणस्य भावध्वनिकदम्बकस्यापि
 संसृष्टिः। 'पद्मिन्वह'मिति स्वकीयोत्कण्ठप्रप्रेन गन्तः, तस्यामेव तव राग इत्यपत्कृत्यपि
 नायिकाऽहं त्वां प्रनि साधुरागेति धैर्ये, ज्ञानशून्यत्वं, तथाऽपि त्वयि मे प्रेमेति ग्वाभिः,
 पिङ्ग मां येषंविधामदशकारिणि विश्वसिति, यदा पिङ्ग मां त्वत्प्रीतिमत्तममानां वराकौमिति
 निर्व्वेदः, नायकस्य ज्ञानशून्यताऽविष्कारेखेदलक्ष्येण भावगुणप्रपयथायावदित्यादयो वक्ष्यो
 भावाः शोकादेवातो निपुणेरपक्षेयाः। यथा भावध्वनौर्वां शान्मुद्रपसन्धिप्रवृत्तादि-
 निविद्यमेवेन विवेचनमुत्तरत 'रस' किरण, घृतो नात्र मूले तत्प्रपञ्चः।

(13) 'समापतास्तापेचयोः' इति (क) (ग) (ङ) प्रत्ययेषु पाठ उपलभ्यते।

अत्र शब्दशक्त्याद्भवार्थशक्त्याद्भवध्वन्योः संसृष्ट्या ध्वनिसंसृष्टिः, तथाऽलङ्काराणां वस्तूनाञ्च संसृष्टिः ।

तथाहि गुरुसमीपस्थितां गोवर्द्धननिकटनगरनागरीं प्रति गिरिकन्दर-सङ्केतस्य श्रीकृष्णं विज्ञापयितुं व्याजेन दैवोपनतं मेघोदयं लक्ष्मीकृत्य कावित् सखी वदति । वाच्यार्थः स्फुट एव । अतोद्दीपनविभावः स्फुटो भवंस्तुल्य-योगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । कृष्णस्य सङ्केतस्योऽम्बुदोदयस्याभूदिति योग्य-प्रतिपत्त्या तुल्ययोगिता, कर्मधारयोपलक्षणतृतीयातत्पुरुषमात्रयोः संसृष्टिः । कृष्णाम्बुदयोः साधर्म्यादुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । 'उच्छूनस्तनितस्ये'ति उच्छून-गर्जितत्वेनाम्बुदस्य वर्षुकत्वं, तेन च शीघ्रमभिसरति वस्तु व्यङ्ग्यम्— हे 'उच्छूनस्तनि ! तस्ये'ति सभङ्गश्लेषेण संवोधमानजनस्य प्रौढत्वं, तेन स्मन-भाराक्रान्ततया गमनमान्यर्थ्यं, तेन न च नातः परं विलम्बनोयमिति ध्वनि-प्रतिध्वन्यनुध्वननं, 'तस्ये'ति सर्व्वनाम्नो महिम्ना कृष्णस्य परमदुर्लभता, तथा च बहुवचनत्वम् । 'सर्व्वसुखद' इति हेतोर्हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः (प), तस्मात्प्रातः परं विलम्बः कार्य्य इति वस्तु । 'वाताः शीकरवाहिन' इति स्वभावास्त्वानं, सर्व्वेषां ब्रजवासिनां सुखदः कृष्णवर्णस्य मेघस्य गोवर्द्धनोपसृष्टयो जातः । कथमतस्य ?— उच्छूनं घोरं स्तनितं गर्जितं यस्य । एवं सर्व्वेषां सुखदाः पवना अपि शीकराञ्जलकृष्ण-वोट्ट, शीलं येषान्तथाभूताः सन्तश्चलन्तीति श्लेषः । एवं सुमनसां मालनीनां वीथी विकारां वर्षासमर्थं प्राप्य प्रफलताङ्गता । तथा ब्रजवासिनां निदाघजन्यसङ्गरभयोऽपि गतः । मेघेरेव दिग्ग. इत्यामायमाना बभूवुः— अतएव समस्तं गोकुलमपि स्फूर्तमानन्देन प्रकुलम् एवं सरितो नद्योऽपि वर्षाकालीनजलानां मर्महेनानन्दवशादुन्मत्ता बभूवुः । गोवर्द्धनद्रोणयो ऽपि श्रोतला जाताः । तस्मात् सर्व्वप्रकारेणात्माकं ब्रजवासिनां सुखसमयो जातः । वाच्यार्थः स्पष्ट, श्रुष्टार्थस्तु— हे उच्छूनस्तनि ! गोवर्द्धने कृष्णेन सङ्केतस्योदयो जातः । मेघादीनामुदयकथनेनोद्दीपनविभावज्ञापनदाराऽभिचार उत्कृष्टो वर्धयति । स्निग्धेति— मानाद्यभावेन त्वमपि स्निग्धाऽभूदित्यर्थः । अतोद्दीपनेति— 'कृष्णाम्बुद'पदस्य कर्मधारय-समासेन मेघस्योद्दीपनविभावत्वं स्फुटं च ज्ञायीभवतु श्रीकृष्णेन सङ्केतस्योदय इति तृतीया-तत्पुरुषेण तुल्ययोगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । तुल्ययोगितामेवाच— कृष्णचेति । कर्मधारयेति

(प) 'यमेदिनामिषा हेतुहेतोर्हेतुमता सङ्केतपरैर्विन्वनापादिभिरभिहितो हेत्वलङ्कारो नार्थ, परं निव्यादकहेतुगर्भकायल्लिङ्गात्प्रतिष्ठाकङ्कारस्येवात्र 'हेतु'पदेन परिग्रह इति

तेन सुरतश्चमजलकणाहारिणश्चैते भविष्यन्तीति वस्तु । सुमनसां मानती-
नामिति पूर्व्ववत् स्वभावाख्यानं, तेन सुमनसां मानरहितानामन्यासामङ्गना-
नाश्च वीथी क्षण्योऽभिसर्ष्य इति यो विक्राशः प्रसादस्तं गतेति वस्तु, तेन च
यावत् काऽपि तं भाभिसरति तावत्वमभिसरति वस्तु । 'स्निग्धा भूरिति चरण-
सञ्चरणसुखदत्तं, परश्च स्निग्धाऽभूस्त्व मनसि वाग्यश्च नास्ति, तत् कथमपरं
यित्स्वस इति वस्तु । स्निग्धत्वे हेतुः 'गत एव सञ्चरभर' इति हेत्वलङ्कारः,
तेन च त्वदाकारेणैव मया त्वदन्तःकरणं ज्ञातमिति स्वचातुर्यप्रकटनम् ।
'श्यामायमाना दिश' इत्यलङ्कारा भूत्वा गमिष्यसि, तेन न काऽपि शङ्केति वस्तु ।
व्यङ्गपक्षे—गोकुलं ब्रजस्थलो स्फोटं जनाकीर्णं, तेनात्र तमानेतं न शक्नोमि ।
सरितो यमुनाद्या उत्पूराः, तेन तत्तटादौ च न सङ्केतयोग्यता, तर्हि
पारिश्रेयात् 'शोता गिरिद्रोण्य' इति भङ्गा तत्रैवाभिसारः क्रियतां, तत्रै-
वागतोऽस्ति कृष्य इति व्यञ्जकानां संसृष्टिरिव ।

एषंविधा एव ध्वनय उत्तमोत्तमकाव्यलक्षणवीजम् । ध्वनेर्व्यापराशुगलं
ध्वननमनुध्वननश्च । यत्र केवलं ध्वननं तदुत्तमं काव्यं, यत्र तु ध्वननानुध्वनने

—कृष्याद्याभावश्चेति कर्मधारयपदं, एवं कृष्येन सदाशब्दोदय इत्युपलक्षणलक्षणीयातत्-
प्ररूपपदश्च, माना कारणं ययोः, एवमन्तयोश्चदोपनविभावत्वतुल्ययोर्मित्स्वरूपध्वन्योः
संश्लिष्टः । कर्मधारयपक्षे 'कृष्ये'ति विशेषणेन मेघश्लोकोपनस्य वैलक्षण्यं बोधयति ।
कान्त्योच्छ्रुताकथनेन संबोधमानस्य स्वयंशरीजनस्य प्रौढ्यविवनत्वमानीतम् । यमुनाद्या
इति—उद्गताः पूराः प्रवाहा यत्र तपाभूताः । तेनेति—प्रवाहाधिक्येन तासां नदीनामादौ
पारे सङ्केतयोग्यता न सम्भवतीत्यर्थः ।

ध्वनेरिति—उत्तमध्वनेरुत्तमोत्तमध्वनेश्चेत्यर्थः । 'त्वामसि वच्मी'त्यादौ वर्तमानो-
ऽहन्तां वच्मीत्यर्थः । च्यता'सि'पदेनाहस्तुल्यवत्तेत्यर्षान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः । एवं
स्निग्धश्यामत्वे'ति पक्षे 'लिन'पदेनातिशयमेघागमनरूपार्षान्तरसंक्रमितवाच्यार्षध्वनिः,
तेन चासिन्तु घनपामे सीता कथं श्रीविद्यतोद्गुध्वनिः । रामोऽहमिति—रमते रमयतीति
वा यत्तुपति'सद्वरामो न भवामि, किन्तु नाम्निव रामः व्यतोऽनाद्यन्तरिरुक्तवाच्यार्थो

प्रतिभाति । उद्गटादयः प्राचक्षमेव 'हेतु'पदेनोलिखन्ति । एवमपि प्रागुक्तं चाल-
ङ्कारोद्दिष्टे 'हेतुविदप्रयोगोऽत्र यथा एतत्प्रसङ्गे क्षमर्यनीयः ।

Quoted in
Kavyaparakasa
under Ullasa
IV.

तदुक्तमोत्तमम् । प्राचीनेषु सर्वेषामुत्तमयत्वं निश्चये,
तच्च नाम्नाकसभीष्टम् (स) यतः 'त्वामपि वच्मीत्वा'दौ
वचेर्यान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेः, 'स्निग्धश्चामलकान्तिविशि-
वियत' इत्यादिशानुध्वनरूपार्यान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतसंसृष्टा च, महा
ध्वनेरेक एवास्वाटयेन्नभ्यत, तैर्लभ्यतां नाम न-त्वस्वामिः ।

॥ इत्यलङ्कारकौमुभे ध्वनिनिर्णयो नाम तृतीयः किरणः ॥ ३

ध्वनिः । एवं विप्रलम्भरसादिरूपा बहवो ध्वन्युध्वनयो वर्तन्ते । अतस्त्वामन्तीति
काश्यामेचयाऽस्य काव्यस्योत्तमत्वमिति विवचनीयम् । पदद्वयं 'काव्यप्रकाश'कृता सपद्ये
धृतम् । इति—

(स) 'ध्वनेध्वञ्चेन्तरोद्गारे तदेव चतुमोत्तममिति प्रागेव प्रदर्शितं वैलक्षण्यवीर्यं
यन्यकृता । ध्वनिकारमम्मटादिरापाततः ध्वन्युत्थापितानुध्वननादिगर्भानान्तराति-
रिक्तानाञ्च सर्वेषामेव ध्वनीनामुत्तमकाव्यत्वं खोजतम् । न तद्गृह्यमिति कव्येभ्यो
गोष्ठ्यामिनामापत्तिः । अङ्गकृताया आखादस्य तारतम्यं स्फुटमेव, ततोऽत्र विभिन्ना भाग-
वत्पणा । रसगङ्गाधरकारेणाऽप्युत्तमोत्तमाख्यतत्कृतमेदस्य काव्यस्योत्तमाखादमरादति-
रिक्तस्य सत्ता खोजता—तन्मतञ्च प्रागेवास्वामिरितरत्र दर्शितम् । 'तैर्लभ्यतां नाम, न
त्वस्वामि'रिति मोक्षप्रामर्शे शोऽप्येवोचितः—स तु मान्यानामपि-प्राचां मतमत्र
मनागनादरस्योपमिति छमताविष्कारार्थेवैहित इति ।

अथ चतुर्थकिरणः ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यानि कियन्ति भवन्तीत्याकाङ्क्षायां तेषां भेदानाह—
यद्यपि 'मध्यमे तत्र मध्यम'मिति (१ किरण्ये ६ कारिकायाम्) पूर्वोक्तस्य
मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, तथापि ध्वनिरवैशिष्ट्ये वैशिष्ट्ये च हेतुन्तरी-
पाधितो गुणभाषाङ्गुणीभूतत्वमिति 'च्यु'र्थ एव हेविध्यं बोधयति (क) ।

अथ काव्यप्रकाशकतोत्तमयङ्ग्येभ्यः सकाशाद्भिन्नान्येव गुणीभूतव्यङ्ग्यान्वक्तानि, स्वमते
तु मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतत्वं, तथात्वे मध्यमकाव्यस्य पूर्वोक्तयुक्त्या शब्दार्थयोर्लेश्विद्ये
सद्युत्तमताकथनानुपपत्तिरित्याह—यद्यपीति । तथापीति—ध्वनेरवैशिष्ट्येऽवरत्वे सति
वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वाद्दौ च सति तथाऽपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादिगुणयोगादुत्तमध्वने
रपि (१) गुणीभूतत्वमिति, तथा सत्येकस्यैव मध्यमकाव्यस्य शब्दार्थां वैदित्त्वे सद्युत्तमत्वं,
उत्तमोत्तमकाव्यस्यापराङ्गत्ववाच्यपोषकतादिगुणसचकपदान्तरसमभिव्याहारे सति गुणी-
भूतत्वं, यतो न विरोधः । एतदर्थमेव 'गुणीभूत'पदस्यान्तर्भूतेन 'चि' प्रत्ययेन बोधयति—
'च्यु'र्थ एवेति । न गुणो गुणो भवतीति यत्पक्ष्या पूर्वमगुणत्वं (२), पश्चाद्गुणयोगाङ्गुणी

(क) इह सर्वत्रालङ्कारशास्त्रे 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदेन विशिष्टलक्षणलक्षितः काव्यभेद
एव उच्यते—पदञ्च तदतो योगरूपमित्यालङ्कारिकायां खरचः । तत्रभवता कथं पूरगोखामिना
पदस्य यौगिकार्थमपह्नव्य—अगुणः मुख्य. गुणोऽगुणो भवतोऽव्येति यत्पक्ष्या—तुल्यस्य
व्यङ्ग्यस्य ध्वन्यपराभिधेयत्वोपाधिभूतयोर्लेश्विद्येऽवैशिष्ट्योर्भेदतरल्लिमङ्गोक्तत्वे हेविध्य-
मस्य काव्यविशेषस्याङ्गीक्रियते । अवैशिष्ट्यपक्षे तु 'शब्दार्थवैशिष्ट्ये हे यातः पूर्वपूर्वताम्'
(१म किरण्ये ७ कारिकायाम्) इति कारिकालक्ष्यस्याविषयेऽवरत्वमायाति—न तत्र
भेदकल्पना । शब्दार्थवैशिष्ट्ययोरेकतरस्य द्वयोर्वा वर्त्तमानत्वे व्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्वाच्यान्तरतया
मान्येन वाऽनुत्तमत्वे 'स्फुटमपराङ्ग'मित्यादिनाऽष्टधा भेदकल्पनेति तत्रैव तत्प्रपञ्च
इत्याशयेन मूलस्यप्रीतकाव्यतरणा । इत्थं विशिष्टस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य 'ध्वनि'पदेन परामर्श
व्यापातविसदृशोऽपि नानुचितो यथा 'काटिन्यं गुण एवे'त्यादौ (४र्थ किरण्ये ६४ श्लोके)
लक्ष्ये । अत्र खलु कौस्तुभलक्षणित उत्तमः काव्यभेद इति तत्रैव मूले दर्शितम् । वस्तुतस्तु
'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्यावान्तरोद्दिष्टकाव्यभेदार्थकल्पनागौरवादरं तस्यापेक्षिकत्वपक्षस्वीकारः
—यत्रोत्तमोत्तमत्वं तत्र स्फुटत्वादीहलक्षितात् कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं उत्तमत्वं, 'यत्र

(१) 'अवरत्वे सति तथा चावरध्वनिस्यस्यैवपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादिगुणयोगादिति (क) पुलके,
'अवरत्वे सति वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वाद्दौ च सति मध्यमकाव्यस्यापराङ्गत्व'त्वादि मुद्रितपुस्तकेऽप्यत्रान-
विकृतः पाठ ।

(२) 'अगुणत्वपक्षोत्तमत्वमिति (क) पुलके पाठ उपलब्धने ।

तत्रावैशिष्ट्ये भेदो नास्तेष्वेकरूपत्वात्, द्वितीये तु भेदोऽप्येति सूत्रयति—

स्फुटमपराङ्गं वाच्यप्रपोषकं कष्टगम्यञ्च ।

सन्दिग्धप्राधान्यन्तुल्यप्राधान्यकाकुगम्ये च ।

अमनोज्ञश्चेति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः स्युः ॥ ५६ का

क्रमेणोदाहरणानि—

दृष्टा भागवताः, कृपाप्युपगता तेषां, स्थितन्तैः समं,

ज्ञातं वस्तु विनिश्चितञ्च, कियता त्रेत्रापि तत्राक्षितम् ।

जीवद्भिर्न मृतं, मृतेर्यदि पुनश्चैर्न व्यमत्सादृशे-

कृतपद्यैव न किं मृतं, वत विधे ! वामाय तुभ्यं नमः (ख) ॥ १

भूतत्वमिति द्वैविध्यं बोधयतीत्यर्थः । तत्रेति—अवैशिष्ट्यादवरत्वे सद्यगुणदशायामपि निरुद्धत्वेन गुणदशायान्तु सुतरामतिशयविकलञ्चत्वात्, अतस्तत्रैकरूपत्वाद्भेदो नास्तीत्यर्थः ।

सन्दिग्धेति—वाच्यार्थापक्षया सन्दिग्धं प्राधान्यं यत्रेत्यर्थः । तथा च वाच्यार्थापक्षया ध्वनेः प्राधान्यनिश्चय एवोत्तमतायाः प्रयोजकः, न तु सन्देह इति भावः । तुल्येति—वाच्यार्थध्वन्योन्मुलाप्राधान्यमित्यर्थः ।

अत्र गत्यकार एव महाप्रभोः पार्श्वदानां मध्ये कस्यचित् कस्यचित् प्राकट्यं दृष्ट्वा विरहशाकुनः सन्नात्मनं विन्दन्नाह—दृष्टा इति । तेषां कृपाऽप्यस्मादृष्टोः प्राप्ता । तैः सर्वसारत्वेन निश्चितं यदस्तु तदपि ज्ञातम् । तत्र तेषां निकटं वासितं वासः ज्ञत इत्यर्थः ।

अत एवोत्तमत्वं, तत्र तस्मादेव कारणात्प्रानतायां काव्यस्य मध्यमत्वं, यत्र ध्वनेर्मध्यमत्वं तत्रैतस्मादेव कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वे काव्यस्यावरत्नमिति तु न रिक्तं वचः । प्रेषोक्तं स्पष्टव्ये तथा 'गुणुक्तध्वनिचञ्चला' (६० कारिकायाम्) इत्यादौ तत्र टीकायाश्चाधारण्येन सर्वत्रैव 'ध्वनि'पदप्रयोगस्तु भाक्त एव । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापेक्षिकार्थकल्पनापक्षः स्वयं ध्वनिरुत्तेवरदुर्मोदितः—'प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । घनो रमादितानुपपत्तौ लोचनया पुनः'—इत्यादि । तदन्वयाचीना अलङ्कारिका प्रकाश-कृताया वद्व एव 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्य काव्यभेदत्वरूपे स्फुटिप्रयोगतुल्यपदादयन्तोऽपि सर्वदुमानं ध्वनिरुत्तामुपरिदर्शितं मतमनुसरन्तीत्यास्तां तावत् पारिभाषिकपदप्रयोगसाधुत्वचिन्ता ।

(ग) स्फुटमिति—काव्यप्रकाशादिनिश्चयेतदेव 'व्यङ्ग्य'मिति भवति । एवं यदत्र 'कष्टगम्य'पदेनाभिहितं तस्य तत्र 'स्फुट'मिति संज्ञा । स्फुटं सर्वजनमवदामतितरां प्रकाशम् । 'तादृशं वाच्यपदानमया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलमवदगूढम्' - तदुक्तम्

अत्र 'जीवन्ति'रिति सिग्धावस्यैः, 'मृतै'रिति तद्विपरोतावस्यैः—
इत्यर्थात्परसंकमितवाच्यं, तत्तु स्फुटमिति गुणीभूतम् ।

यथा वा—

शयनसहचरीणां लोचनैरर्च्यमाना-

म्यतिरतिजयलक्ष्मीलक्ष्मिभिः पद्मलानि ।

तेषां दर्शनलपासहवासादिप्राप्तिरेव जीवनं, तादृशजीवनवद्भिरस्माभिर्न मृतम् । अधुना
तेषां निरुद्धे धर्म्यं स्यता एव । मृतैरेवंति पुनर्मर्त्यं तदोत्पद्यैव किं न मृतम् । तथा च
जीवद्दशायां मरणं न जातं, अधुना मृतानामस्माकं पुनर्मरणं श्रुतियद्येतदपेक्षयोत्पत्तिकाल
एवास्माकं विधाना मरणं कथं न कृतं, तस्मान् प्रतिज्ञाया विधाने नम इत्यर्थः । सिग्धिति—
सुखमयावस्यैरित्यर्थः । तद्विपरोतेति—दुःखमयावस्यैरित्यर्थः । तत्त्विति—सिग्धावस्यत्वे
मृतुरपि न दुःखद इति व्यङ्ग्यमित्यर्थः ।

यथा वेति—मृताञ्चो स्वाङ्गैः करणैः स्वाङ्गानि सञ्जत इव । स्वमतिशयरतिजये या
लक्ष्मीः प्रोभा तस्याः सूचकेल्लक्ष्मिचिह्नैः करणैः पद्मलानि पृथानौव । पुनः कथम्भूतानि—
शयनसमये परिशरयपरदायाङ्किङ्करोणां लोचनैरर्च्यमानानि । 'अर्च्यमानानौ'ति पदेन
समापक्यमानसेन (३) सादरं दृष्टानौत्यर्थान्तरसंकमितं वाच्यं स्फुटम् । 'पद्मलानौ'ति पदेन

गान्धारीधोदर इवातिवरां प्रकाशो नो गुञ्जरोस्मिन् इवातिवरां निगूढः । अर्थो गिरामप्रदितः
विहितश्च कश्चिन् सौभाग्यमेति मरुद्दृवधुञ्जचाम' इति । न चैतेषां गुणीभूतवङ्गमेदानौ
कथमपि 'धनि'भेदानां लक्षणाभिधोत्यापितानां मध्य अन्तर्भावः प्रथमः—यदाहुवद्गीत
कारा,—'लक्षणात्वेत्यनेन लक्षणात्प्रयतिरेकाशुविषयोत्यर्थकेन निरूपणलक्षणवत्पद
घटितकाशौषधैरस्मदसन्दिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यामुन्दराणां अदास', तेषु अङ्गोद्देशेन
लक्षणाया व्यपवृत्तेः । काकाञ्चिमेवपि न लक्षणाऽनुपपत्तभावात्, गूढत्वेनामूढ्यदासः,
'प्राधान्य' इत्यनेनापराङ्गवाच्यसिद्धाङ्गयोर्व्युत्पत्तयाम्' इति ।—स्फुटस्थोदाहरणसुपरिदर्शितं
पन्थतत्कृतचैतन्यचन्द्रोदयनाटके प्रेषाङ्गे सतिवैशितम् । वैश्यावसाह्वित्यपाद्योनिधौ
कचिद्गतानां भगवदवतारस्वरूपानां महाप्रभुञ्जीलक्ष्मचैतन्यपादानां प्राकव्यसुतेज्जिह्व-
याङ्गलता, कचिदा तेषां प्राकव्यदर्शनाभावेन भावविधुरता वरीवर्तीत्येतत् सप्तकाव्य-
सुधारकोर्मिसुखशामञ्जनं सञ्जना एव वृध्यन्ते । गोविन्दसुरारिशिवानन्दामन्दोक्तयः
प्रथमोक्ते प्रमाणं, द्वितीयोद्दिष्टे गोविन्ददासकविकव्यदासकविराजादीनामार्चयः सत्कीय-
रचनामल्लमल्लनाथिताः प्रमाणम् ।

(३) 'समाकल्पमाननेने ति (क) पृष्ठके 'समाकल्पमाननेने ति, (ख) (घ) पृष्ठके, 'समाकल्पमाननेने ति
(घ) पृष्ठके, 'समाकल्पमाननेनेने ति (च) पृष्ठके, 'समाकल्पमाननेनेने ति (द) पृष्ठके पाठ ।

रहसि सवहुमानच्छुस्वयमानानि दृग्भ्यां

स्वजत इव मृगाची स्वाङ्गकैः स्वाङ्गकानि ॥ २

अत्र 'अर्च्यमानानि' 'पद्मलानि' 'पुस्वयमानानि' 'स्वजते' इत्यर्थान्तर-
संक्रमितवाच्यानि, तानि तु स्फुटान्येव ।

अपराङ्गं यथा—

कोपे यथातिललितं न तथा प्रसादे

वक्त्रं, विधिस्तव तनोस्तु सदैव कोपम् ।

इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं

राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु (ग) ॥ ३

अत्र विप्रलम्भशृङ्गारो हास्यस्याङ्गम् । 'राधा विवर्त्तितविनम्रमुष्णी
वभ्रूवे'ति चेत्, तदा कोपप्रगमो ब्रीहोदयश्चेति ध्वनिरेव स्यात् ।

विवर्त्तितत्वं अङ्गं, तत् स्फुटं, तेन च सम्मर्द्दातिप्रयोक्तव्यतनुखानिव्यस्तु अङ्गम् । 'खद्गभ्यां
पुष्पमागामी'तिव्याप्तिक्रिपूर्वकं दृष्टानि, तेनाहमद्य कृतार्थास्तीति स्वभाषणं वस्तु अङ्गम् ।
'स्वजते' इति पदेन पुनः पुनः स्पृष्टतोत्थयान्तरसंक्रमितं वाच्यं, इति मन्त्रत स्फुटमेव ।

अपराङ्गमिति—अपरस्य गौशरमस्याङ्गमित्यर्थः । वचसो विभङ्गीं श्रुत्वा । राधा
विवर्त्तितेति—अस्य पदस्य (१) गुणीभूतत्वमुच्यते 'राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु'ति
शरयं विहाय 'राधा विवर्त्तिते'त्यादि शरयस्य प्रचेपे कृत अस्यैव काव्यस्योत्तमता
भवेदित्यर्थः । न च पूर्वोक्तिपदद्वयस्य गुणीभूतत्वमुच्यते कथाश्रवणत उत्तमताबोधकत्वात्
प्रयोगः कथं न कृत इति वाच्यं, तत्पदयोगं गुणीभूतत्वमपि वाच्यार्थस्यानिश्चयमनुकारिणो
प्रचेपस्यानौचित्यात् (ग) ।

यथा वा—

सुग्धे ! परिहर मानं मानय वचनं प्रियालिहन्दस्य ।

यौवनमिदमशोरुहदलजलविन्दूपमं विद्धि ॥ ४

अत्रापि विप्रलम्भश्लारध्वनिः शान्तरसस्याङ्गम् । 'अर्चय यौवनकुसुमै-
ह्वं कुच्छेपरं कमपी'त्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

वाच्यपोषकं यथा—

क्वाहं गोपवधूः, सारायुतजयी गोपेन्द्रसूनुः क्व वां

साहं तेन रतिर्माभावदिति भ्रान्तैः परं भण्यते ।

इत्थेवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं निर्मित्ता

वाणीमन्ययाश्चकार पुलकी गण्डः कुरङ्गीदृगः (घ) ॥ ५

अत्रान्यथाश्चकारित्यस्य वाच्यस्य गण्डस्य पुलकितत्वं प्रपोषकम् ।

'इतिप्रवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं जल्पने

रोमाञ्चोत्किरमञ्चलेन सुमुखी गण्डस्यस्त्रीमाहणीत् ॥'

इत्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

यथा वा—

काठिन्यं गुण एव येन भवती कान्तस्य केगग्रहं

स्त्रेहो दूषणमेव येन लभते देपी दशा दग्धताम् ।

सुग्ध इति—यौवनमिदं कमलदलस्यजलविन्दुवन्धरं विद्धीकानेन शान्तरसो सुख्यश्लारः,
तस्याङ्गं श्लाररसः, तेनार्थं ध्वनिगुणीभूतो ज्ञेयः ।

क्वाहमिति—गोपानामिन्द्रस्य राज्ञः पुत्रस्तत्रापि सारायुतजयी कोटिकन्दर्पताऽपि सुन्दरः
स श्रीकृष्णो वा क्व । एवं तस्य प्रजा कश्चिन्निरुधो गोपस्तस्य वधुः तत्रापि तस्याग्रे
कुक्ष्याहं वा क्व इति वाक्प्रयोगकाले 'कृष्ण'शब्दोच्चारणाच्चातो यो गण्डदेशे पुलकः
स एव सख्या समं निर्मित्ता वाणीमन्ययाश्चकार मित्याभूताश्चकारः । गण्डस्यस्त्री
कपम्भूता—रोमाञ्चोत्किरं रोमाञ्चयात्रामिति यावत् ।

(घ) सारायुतजयीति—श्रीकृष्णः श्रीमदृभागवताद्दो 'कोटिकन्दर्पदर्पहेत्या'दिना, राधा
ध्यायां वसितः । तत्र द्नीकाहतां वेणवगोस्त्रामिचरण्यानां विन्वनायचक्रवर्तिप्रश्रुतीनां
यात्थेव 'साहं' तेन रतिर्माभावदिति भ्रान्तै रित्याद्यंशस्य सुतरां प्रकाशिका । अत्र
वाच्यस्य सिद्धिरेव अङ्गाधीनेन वाच्यप्रपोषकत्वम् । 'गुरुकर्णगोचरतयेति स्ववचनस्य

तुभ्यं कङ्कतिके । नमोऽक्षु, धिगतिस्त्रेहामिति व्याजवा-

विवन्यासा चिकुरप्रसाधनविधौ कृष्येन सा सखजे ॥ ६

अत्र विपक्षरमणीं प्रति काठिन्यादिदोषप्रसङ्गनेन प्रागल्भ्यातिशय-
प्रकटनेन वाऽसूया । आत्मानं प्रति स्नेहमयत्वगुणारोपेण स्वाधिकसन्ताप-
प्रकटनेन दैन्यम् । काठिन्यस्नेहयोर्गुणदोषत्वारीपेणान्यत्तिरस्कृतवाच्य
ध्वनित्वम् । कङ्कतिकां प्रति विपक्षरमणीत्वारीपेण समासोक्तिः । 'तुभ्यं
नमोऽतिस्त्रिधां धिगि'ति हासनिर्व्येदयोः शाबल्यं—इतिप्रवं भूयसाऽपि
लक्षणेनोत्तमोत्तममपि काव्यं 'व्याजवाग्विन्यासे'तिरकथ्यैव पदस्य वाच्यस्य
पोपकत्वादुत्तमोत्तमत्वं विहाय केवलगुणोभूतव्यङ्ग्यत्वेनोत्तमं ज्ञातं, किन्तु
'धिगतिस्त्रेहामितीपत्स्मितं जल्पन्ती चिकुरप्रसाधनविधा'वित्यादि चेत्तदा-
ऽस्योत्तमोत्तमत्वमेव (ड) ।

मानानन्तरं सङ्कीर्णसम्भूता पश्चात् स्वाधीनमर्चुंका काचिन्नायिका श्रीकृष्णस्य
केशप्रसाधनदुर्बन्ती कङ्कतिकां लक्ष्मीकृत्य याजेन तामाह—काठिन्यमिति । हे कङ्कतिके ।
तव काठिन्यं गुण एव । येन काठिन्येन हेतुना भवती श्रीकृष्णकेशप्रसङ्गं लभते । स्नेहस्य
दूषणमेव येन तैलरूपेण दीपो दीपसम्बन्धिनी दद्या परितंका दग्धतां लभते । इति
याजेन कङ्कनिकामिपेण विपक्षरमण्या दोषशङ्ककस्य वचसो विन्यासो यस्याः सा ।
वाग्विन्यासं अत्रा प्रसङ्गेन श्लोक्येव सखजे तथा सद्दालिङ्गनश्चक्र इत्यर्थः । प्रागल्भ्याति-
केशाकर्षणरूपशागल्भ्यातिशयप्रकटनेनेत्यर्थः । गुणदोषत्वेति—काठिन्यं गुण इत्यत्र गुण-
शब्दस्य दोषे लक्षणा, काठिन्यस्य नित्यत्वं ध्वनिः—एवं स्नेहोत्तर'दोष' ('दूषण')-
शब्दस्यापि गुणे लक्षणा, स्नेहस्य मर्चोत्कर्षणं ध्वनिः । ध्वनेस्तद्व्यतिरस्कृतवाच्यत्वं
शेषम् । नायिकात्वारीप एव समासोक्तानुद्धारः ।

गुरुकर्षणोत्तरत्वमेव नायिकाया अभिमतं, तथा स्वदोषचालनार्थं प्रयासः जनः व्यपराध
लभोऽपि तस्या कथञ्चरं भवतीति वेगुनिकन्यायेनाभिधानम् ।

(क) 'व्याजवाग्विन्यासे'तिरकथ्यैव पदस्येति—'स्यादपुः सुन्दरमपि चित्रेकेकेन दुर्भंगं चि-
तौह्या ध्वनिकायमाधनाम्नरायो पठितः । एवं 'जनन्याने भ्रान्त' कनकस्यगळ्यास्थि-
पिबे'यादि भद्रवाच्यनिमित्तप्रलतपद्ये 'मयाम' रामत्व'मित्येवमादेव वाज्यप्रयोमाहनिर्ण
याहनम्—नत तावदपरान्ततया वाया, अत्र तु वाच्यप्रयोगकत्वमुच्यते । एतेनोहती पद्ये
उत्तमोत्तमत्वं ध्वनेर्ध्वन्यारोद्धारणः सम्भवति, तत्र न भूयमिति पठितमाह—उत्तमं
जानमिति ।

कष्टगम्यं अस्फुटतया लेशगम्यमित्यर्थः । यथा—

त्वदभिरमिता द्वितीया जगत्प्रभूद्वितीयेव ।

अनुमतिरप्यनुमतिस्तिथिरतिथिर्मे निशाप्यनिशा ॥ ७

अत्र विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकल्यकारिणी काऽपि शक्तिरस्तीति । 'द्वितीया' सपत्नीत्वर्थः, अतो मे ममा'नुमतिः' कलोनचन्द्रा पूर्णिमातिथि-
रनुमतिहीना सती 'अतिथि'रागतेत्वर्थः । निशाऽपि मेऽनिशा शाश्वतर-
प्रभातेवासीदित्यर्थः । पर्यायप्राप्ताऽपि मे पूर्णिमातिथिस्त्वयाऽननुमतिः
कृता अनाद्वैतेति मम जीवनमेव व्यर्थमिति व्यङ्ग्यमस्फुटम् । 'प्रतिपदमह-
मप्रतिपदमुपागता त्वत्प्रभावेने'ति चेद्वनिरेव—प्रतिपदं प्रतिथ्यदसायमप्रति-
पदमप्रतिपत्तिमहमुपागतेत्यर्थः ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हे भद्र भाद्रपदमासचतुर्थिकेन्दो !

तुभ्यं नमोऽस्तु न कदापि मयासि दृष्टः ।

श्यामेन तेन कतमेन नवेन यूना

साकान्तथापि मम किं प्रथितः प्रवादः (च) ॥ ८

त्वदभिरमिमेति—अत्र द्वितीयाऽद्वितीया । 'अनुमति'रनुमतिरिति सञ्ज्ञं शब्द-
विरोधमात्रं, तेन विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकल्यकारिणी शक्तिरस्तीति परिहासो व्यङ्ग्यः ।
वास्तवार्थस्तु—द्वितीया मम सपत्नीद्वितीयाऽभूत्, त्वत्सौभाग्यादिति भावः । 'कलाहीने
माऽनुमति'रिक्तमिथाना'दनुमति'पदं कलाहीनचन्द्रयुक्तपूर्णिमाबोधकम् । तथा 'चामिन्यां
पृष्णिमायां मया सद्य तव सङ्गोऽवश्यम्भावीति त्वयैव पूर्वं सम्मतिर्देता, अधुना सा
मम पूर्णिमा तिथिस्तवानुमतिहीना सत्कतिथिस्तादप्रतिथिभिन्ना भूत्वाऽगतेत्यर्थः । 'अनिशा-

(च) सन्दिग्धप्राधान्यमिति—किं तावदर्थं प्रथानसुत व्यङ्ग्यमिति संशयो यत्र
नापाक्रियते यथा 'हे भद्र' इत्याद्युदाहृते पश्ये । भाद्रचतुर्थीचन्द्रो 'नष्टचन्द्र' इत्यादि
लौकिकपरिभाषया गीयतेऽस्मद्देशीयेः—तद्द्वैतापवादनिराकरव्यर्थं कृष्णचरितसंघटितं
स्वमन्तकहरखाख्यानं पुराणवर्णितं श्रूयते, असमर्थपक्षे तत्सम्बन्धं श्लोकमात्रं 'सिंहः
प्रसेनमघीदि'त्यादि पठ्यते, अलमख्यं च दृष्टनष्टचन्द्रेण जनेन शक्यते इति च रीतिः ।
अत्र सूनवः लोकसंस्कारः—स च नैकान्तिको हेतुरिति । गोप्याः विदितकृष्णाशुसामायाः
समाजज्ञानि इव वापन्नज्ञ इमपद्मानया नष्टचन्द्रसुदिश्य भवानोक्तिः । मम दुरदृष्टविलसित-
मेतत् पिशुनैर्जनैर्द्विनयनिदर्शनत्वेन ख्याप्यत इत्यहो अकारणनिष्ठो चातिवर्गः ।

अत्र तत्र दर्शनेन प्रवादो भवतीत्यनेकान्तिकं, अपि तु तयाविधादृष्ट-
 हारैवेति । किं वा नायं प्रवादः, सत्त्वैवेयं विवदन्ती, यतो भवद्दर्शन-
 मन्तरिणापि जनेषु दुद्ध्यते—इति सन्दिग्धं प्राधान्यं यस्य । इदं गुणीभूत-
 व्यङ्ग्यमप्यास्वादस्य चमत्कारितया ध्वनिधर्मं भजत इति व कृताऽस्य
 परिहृतिः (छ) ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

अरसमरसमाप्ती वक्रतां भ्रूरुहार्पि-

दञ्जनिषत मृगाच्या वीतलच्याः कटाचाः ।

पदेन लक्ष्यया शान्तीत्वर्थः । यथायप्राप्तेति—त्वत्कृतनियमप्राप्तेत्यर्थः । प्रतिशब्दाप-
 मिति—अवसायो निश्चयः । तथाच यस्मिन् यस्मिन् दिवसे त्वया सङ्केतनिश्चयः
 कृतस्तस्मिन्नेव दिवसे त्वत्प्रभावेनाहमप्रतिपत्तितुपागतेत्यर्थः ।

येकान्तिकं यामिच्छद्भाषोऽनेकान्तिकं, तथा च तत्र दर्शनादेव प्रवादो भवतीति न
 नियमः, यतो मध्येव तस्य अभिचारः, किन्तु प्रवादजनकीभूतादृष्टमेव कारणमिति ध्वनिः ।
 किं वा तद्दर्शनादेव प्रवाद इति यथार्थं एव, तथापि तद्दर्शनं विना जनेषु दुद्ध्यते तदा
 नायं प्रवादः किन्त्वियं किंवदन्ती । सत्त्वैव—यतो मिथ्याप्रवादस्त्वं दर्शनं विना न भवतीति
 नियमात्—इत्यपि ध्वनिः सम्भवति । अतो निश्चयाभावाद्दर्शनीभूतत्वम् ।

मानमङ्गावन्तरे सम्भोगसमयेऽपि मानाभासो वचंते, सम्भोगान्ते सोऽपि नास्तीत्याह—
 अरसमरैति । अहार्पितुं तद्याज । मानसमये धे कटाचाः कान्तं लक्ष्मीकृत्य प्रवृत्ता
 धावन्त एवञ्च सम्भोगान्ते मानाभासस्याप्यपगमाद्दोतलक्ष्या अजनिषत—तथाच कान्तं
 लक्ष्मीकृत्य कटाक्षगराम सिपतीत्यर्थः । भ्रुवोर्वक्रतात्याग उत्प्रेचामाह—कुरुमेयोः

(छ) आस्वादस्येति—‘प्रमाद्यश्च ज्ञेयवान्न स्वाभिज्ञे विदुषां मत’मिति लक्षित्वाया रसोप-
 लक्ष्येक्षानुपपन्नास्य सन्दिग्धप्राधान्यमयगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेऽपि ध्वनिर्त्वं सम्भवि, रसादास्वादस्योऽपि
 काशोत्पन्नं चकारत्वात् । यदाहुर्दंष्ट्राकाराः—‘यत्र वक्ष्यलङ्कारस्य रूपशृङ्गारानां रसा-
 ध्वन्तरे गुणोभासः तत्र प्रधानकृत एव काव्यशब्दहार’ इति । एवमप्यत्र प्रकाशटीकाकृतां
 चण्डीदामवादानां प्रमोदपुरःसरं वन्द्यभिरयानम्—‘काव्यार्थस्याखण्डवृद्धिवेदास्य तन्मयो-
 भावेनाम्नादंशार्थां गुणप्रधानभावावभासजावन्नानुभूयते, काशान्तरे तु प्रकरणादियमो-
 लोचनया भवन्नप्यमो न काव्यशब्दार्थे यादृशगुणीशक्त्यास्वादमात्रायनत्वादिति’ । एवं
 अति चन्दनामप्यतोदाहृतानां अन्यकृतानां पदानां सरसकाव्यमध्यगतत्वालोचनप्रसङ्गे
 काविकदम्बे गुणोभयनया सर्वावश्यापि (केचिदप्येव कवेचोऽप्यप्यन्तोदादिकवेषोऽन्तःप्रसङ्गात्) ।
 न तत्रानु गुणोभावात् इति निश्चयः ।

धनुर्वि कुस्मिपोर्जाविमुक्तं तदामी-

द्विविशुर्वि निपङ्गे सुक्तशेषाः पृथक्काः ॥ ८

पदोत्प्रेचालद्वारेणोपमानद्वारो ध्वनितः—तौ स्वप्राधान्येन स्थिताविति तुल्यप्राधान्यम् ।

काकुगम्यं काकाचित्तम् । तद्यथा—

कति न पतितं पादोपान्ते, न चाटु कतोरितं,

कति न शपथः शीर्ष्णां दत्तः, कृता कति न सुतिः ।

तदपि न गतं वामि । वाम्यं, लभस्य कृतार्थतां,

भवतु तव तु प्रेथान्मानो, न मानिनि । माधवः ॥ १०

‘न पतितं’मपि तु पतितमेवेति नष्काकुस्तयाऽचित्तम् । नैदमधमत्कारि, तथापि

‘कति निपतितं पादोपान्ते, कृतं कति चाटु वा,

कति कति मया शीर्ष्णाः शमं, कति सुतिरीहिता ।’

इति पठनीयम् ।

शमनोद्गमसुन्दरम् । तद्यथा—

सुदपुञ्जं द्वि णिभ्रामं हरिणो सुरलीरश्चं सुसंतीए ।

जप्यंतीए गुरुहि वाचात्यंभो बहुए संवुत्तो (ज) ॥ ११

कन्दर्पस्य धनुर्दण्डमाभ्रगन्तरं प्यासुक्तं यत् यथा वक्रतान्धजलि । कटाक्षार्था लक्ष्यताय जनप्रेचामाह—कन्दर्पस्य सुक्ताश्लिष्टा वाक्सा युद्धमाम्भ्रगन्तरं निषङ्गे वृक्षे विविशुर्वि ।

शक्ति—नष्कृपा या काकुस्तयाऽचित्तं ‘न पतितमपि तु पतितमेवेति वस्तु । नैदमिति—पद्यत्र शमत्कारशङ्कात्परिदृष्टतापेक्षा नास्ति तथापि परिदृष्टतापद्यक्षेतामपि श्वयु—कति निपतितमिति ।

सुदपुञ्जमिति—युतपूर्वमपि निकामं हरेर्म्मुरलीरश्चं श्वयन्त्वाः । कल्पन्त्या गुरुभिः वाक्स्तम्भो ध्व्याः संवृत्तः ॥ ‘श्वतपूर्वमपी’ति पदेन तत्कालीनसुरलीरवस्य सङ्केतजनकत्वत्वं व्यङ्ग्यं बोध्यते । गुरुभयेन सङ्केतस्थले गन्धुमशश्वत्वात्मोद्दिन वाक्स्तम्भो जातः—

(क) ‘वालीरकुञ्जोद्गीर्णमडयिकोलाहलं सुसंतीए । धरकम्भवावटार बहुए शीर्ष्णिति व्यंग्यार्थः ॥’ इति जातिव्यथायासुपञ्जीथ रचितेऽप्यमाधिकतरं मनोज्ञत्वनिदानं वर्णन इति निपुणत्वस्य प्रतिभाति । तत्र सुरलीरवस्य साहजिकमाकर्षकमेव करोयान् हेतुः—वेद्य

अत्र तव दर्शनेन प्रवादो भवतीत्यनैकान्तिकं, अपि तु तथाविधादृष्ट-
हारैवेति । किं वा नाय प्रवादः, सत्त्वैवेयं विवदन्ती, यतो भवद्दर्शन-
मन्तरेणापि जनेष्वेदुद्बुध्यते—इति सन्दिग्धं प्राधान्यं यस्य । इदं गुणीभूत-
व्यङ्गमप्यास्वादस्य चमत्कारितया ध्वनिधर्मं भजत इति व कृताऽस्य
परिवृत्तिः (ख) ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

स्मरस्मरसमाप्ती वक्रतां भ्रूरहार्पि-

दजनिपत सृगाद्या वीतलच्याः कटाचाः ।

पदेन लक्षणया ग्राह्यतीत्यर्थः । पर्यायप्राप्तेति—त्वत्कृतनियमप्राप्तेत्यर्थः । प्रतिशब्दसाध-
मिति—अवसायो निश्चयः । तथाच यस्मिन् यस्मिन् दिवसे त्वया सङ्केतनिश्चयः
कृतस्तस्मिन्नेव दिवसे त्वत्प्रभावेनाहमप्रतिपत्तिसुपागतैत्यर्थः ।

ऐकान्तिकं श्यामिस्तदर्शनादनेकान्तिकं, तथा च तव दर्शनादेव प्रवादो भवतीति न
नियमः, यतो मध्येव तस्य अभिचारः, किन्तु प्रवादजनकीभूतादृष्टमेव कारणमिति ध्वनिः ।
किं वा त्वद्दर्शनादेव प्रवाद इति यथार्थं एव, तथापि त्वद्दर्शनं विना जनेष्वेदुद्बुध्यते तदा
नायं प्रवादः किन्त्वर्थं किंवदन्तो । सत्त्वैव—यतो मिथ्याप्रवादस्त्वद्दर्शनं विना न भवतीति
नियमानु—इत्यपि ध्वनिः सम्भवति । अतो निश्चयाभावाद्गुणीभूतत्वम् ।

मानभङ्गानन्तरं मम्मोगसमयेऽपि मानाभासो वर्तते, मम्मोगान्ते सोऽपि नास्तीत्याह—
स्मरस्मरेति । अहार्पितुं तत्काज । मानसमये ये कटाचाः कान्तं लक्ष्मीकृत्य प्रष्टता
प्यामन्त एवात्र मम्मोगान्ते मानाभासस्याप्यपगमाद्दीतलच्या अजनिषत—तथाच कान्तं
लक्ष्मीकृत्य कटाचशरात्त चिपतीत्यर्थः । भ्रूवोर्ब्रूकृतात्काज उत्प्रेक्षामाह—कृष्टमेयोः

(ख) आस्वादस्येति—‘प्रमाणचन्वेषोवात्र स्वाभिजे विदुषां मत’मिति लक्ष्मीमाया रसोप-
लक्षेकान्पर्यायस्य सन्दिग्धप्राधान्यमयगुणीभूतव्यङ्गत्वेऽपि ध्वनित्वं सम्भवि, रसादास्वादस्यैव
काशोन्मूर्च्छकरत्वानु । पदाहुर्दुर्पेयकाराः—‘यत्र बल्ललङ्कारमखपथङ्गानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानरूप एव काव्यशब्दधार’ इति । एवमप्यत्र प्रकाशटीकाकृता
‘चण्डीरामपादानां प्रमःस्यपुरःसरं पलवदभिधानम्—‘काव्यार्थस्यास्यलक्ष्मिद्विवेकस्य तन्मयी-
भावेनाप्यादरमायां गुणप्रधानभावावभासक्तावताऽनुभूयते, कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्या-
लोचनया भवन्नयमां न काव्यपदेशं यादृशमीशस्तस्यास्वादमात्रायनत्वादिति’ । एवं
मपि पदनामजयोदाश्रयानां पन्थलनृजतानां पदानां परमकाव्यमध्यगतचालोचनप्रमद्वे-
कावेकदेशे गुणीभूततया सन्निवेशेऽपि (केचिदस्यैव कवेस्तेनप्यस्योदपादिकाजोन्ममकाः)
न पावन् गुणीभावापान इति निश्चयः ।

धनुरिव कुम्भेवोज्याधिमुक्तं तदासी-

द्विविशुरिव निपङ्गे मुक्तशेषाः पृथक्काः ॥ ८

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारेणोपमानद्वारो ध्वनितः—तौ स्वप्राधान्येन स्थिताविति तुल्यप्राधान्यम् ।

काकुगम्यं काक्काच्चिसम् । तद्यथा—

कति न पतितं पादोपान्ते, न चाटु कतोरितं,

कति न शपथः शीर्ष्णो दक्षः, कृता कति न सुतिः ।

तदपि न गतं वामे । वामं, लभस्व कृतार्थतां,

भवतु तव तु प्रेयाम्नानो, न मानिनि । माधवः ॥ १०

'न पतित'मपि तु पतितमेवेति नष्काकुस्तयाऽच्चिसम् । निदमचमत्कारि, तथापि

'कति निपतितं पादोपान्ते, कृतं कति चाटु वा,

कति कति मया शीर्ष्णः शपथं, कति सुतिरीक्षिता ।'

इति पठनीयम् ।

अमनीश्वरसुन्दरम् । तद्यथा—

सुदपुष्पं वि निश्रामं हरिणी सुरलीरश्रं सुशंतीए ।

अप्यतीए गुरुहि वाचात्यंभो बहुए संजुसो (ज) ॥ ११

कन्दर्पस्य घनुर्यत्समाप्रान्तरं व्यासुलं सत् यथा ध्रुवतान्यगति । कटाच्छायां लक्ष्मणाम उन्प्रेक्षामाह—कन्दर्पस्य सुक्तावशिष्टा वागा बुद्धसमाप्रान्तरं निपङ्गे मूखे विविशुरिव ।

गजिनि—नष्कृत्वा या काकुस्तयाऽच्चिसं 'न पतितमपि तु पतितमे'वेति वस्तु । निदमिति—यद्यप्यत्र चमत्कारसद्भावात् परिदृष्टापेक्षा नास्ति तथापि परिदृष्टावाप्यहं केषामपि श्रय्यु—कति निपतितमिति ।

सुदपुष्पमिति—श्रुतपूर्वमपि गितामं हरेस्मुरलीरयं श्रय्यन्त्याः । अल्पन्त्या शुक्तिभिः वाक्काम्भो यथाः संदृष्टाः ॥ 'श्रुतपूर्वमपी'ति पदेन तत्कालीनश्रुतलीरवस्य सङ्केतवशक लक्ष्यं यद्वा वीक्ष्यते । गुरुमयेन सङ्केतस्यैव गन्तुमशक्यत्वात्सोऽप्येव वाक्काम्भो जातः—

(ज) 'वाणीरकुंजोद्द्वीपसद्विजोलाहलं सुशरीरं । घरकम्भवावडार बहुए शीर्ष्णिति शंभारं ॥' इति नातिच्छायासुपजीव रक्षितऽप्यताधिकतरं मनोज्ञत्वनिदानं वक्तव्यं इति निपुणलक्ष्मि प्रतिभाति । तत्र सुरलीरवस्य सादृशिकमाकर्षणमेव गरीयान्ते हेतुः—द्वैत्यव

अथ 'निकामं श्रुतपूर्वमपी'ति तत् कालीनसुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वं व्यनक्ति । तेन गुरुभिः समं कथयन्त्या वध्वा वाक्स्तम्भो जातः—तत्र गन्तु-मशक्यत्वाम्नोद्धो जात इत्यर्थः । अथ 'वाक्स्तम्भः संवृत्तः' इति वाच्यार्थ एव चमत्कारी, व्यङ्ग्यार्थसु सन्नपि तथा न चमत्करोति—इत्यसुन्दरम् । एवमन्येऽपि ।

प्रागुक्तध्वनिसंख्या एभिर्गुणितास्तथाष्टाभिः ।

खयुगर्तुवह्निवसवो ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्द्धधा ॥ ६० का

सुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वरूपव्यङ्ग्यार्थं, सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नेत्यौ गुणोभूतव्यङ्ग्यात्वम् (५) ।

'प्रागुक्तध्वनि, संख्ये'त्यारभ्य 'ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्द्धधा'ति सन्नदयम् (अ) । तयोर्व्याख्या-माह—अष्टौ प्रकारा इति पूर्वोक्तेः शरेययुगखेन्दुभेदेर्ध्वनिभिः सद्य गुणोभूताष्टध्वनीनां

साहित्यनिबन्धमात्रे सुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वेयोद्धोपनविभावतयाऽख्यातम्—अत्र तु गोपवध्नुददधरुणकारणान्तरे मद्यति सन्नपि तस्यैव परामर्शः । 'जपंपंतीय गुरुर्द्ध'—इति हेतुर्गोभविशेषणेन बोधितो हेतुः । वाक्स्तम्भः खलु सात्त्विकभावानामन्यतमः, तेनानुत्पाद्येन श्रीकृष्णं प्रत्यनुरागतिप्रथमप्रकटनमेव व्यङ्ग्यं वस्तु, तच्चानुभावेन वाक्स्तम्भरूपेण यथा माधु भूतं तथा नान्येनोपायेनेति वाच्यार्थस्य चमत्कारात्तुलनया व्यङ्ग्यार्थस्यामनोमलम् । एवमन्यतापि चमत्कारद्वारा एव गुणोभूतव्यङ्ग्यास्य निङ्गमिति मूलतो बोध्यम् । प्रमाणञ्च तत्राद्योनिमित्तम्; श्लोकमंशुदः—

"रसध्वनिर्न यत्रास्ति तत्र ध्वन्यं विभूयणम् ।

अथाया अगशावाच्या किं फलं हारसम्पदा ॥"

"रसभावादितानुपपद्यमान्ध्वन्य विनिवेशनम् ।

अलङ्कृतोर्ना मन्वास्वामलङ्कारत्वसाधकम् ।"

'ध्वन्यात्मभूते ऽटङ्गारे समीप्य विनिवेशितः ।

रूपकादिरलङ्कारवर्गं एति यथार्थताम् ॥"

(ध्वन्यालोके इतियोद्धीते)

(अ) सन्नदयमिति—एककारिकायामन्तर्भुक्तमिति शेषः । यन्म्यत्तनुत्ततवृत्तितः गुणो-भूतव्यङ्ग्यानां संन्यायनसामांसेत्यतनु द्यायत एव । तत्र द्वितीयमूलस्य परिष्कारव्याख्या

(५) एवं (अ) पु०३६ । अन्वेष्य सन्नोऽपि पु०३५ 'सन्नपि व.सालादिपद्यया चमत्कारां कालीनं (अ) इत्येवः पाठ उप००५ ।

अष्टौ प्रकारा गुणीभूतव्यङ्गध्वनयः शरैषुयुगखेन्दु-(१०४५५) भेटैर्ध्वनिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यन्ते । तेन खयुगसुवस्त्रिवसधो (८३६४०) भवन्ति । एते पुनर्ध्वनिसाङ्ख्येण द्वेषा (१६७२८०) भवन्ति—तेन

व्योमदिङ्नागपञ्चार्कहयर्तुरजनीकराः ।

गुणीभूतव्यङ्गमेदा विज्ञेया सूक्ष्मबुद्धिभिः (ज) ॥ ६१ का

॥ इतरसङ्कारकौसुभे गुणीभूतव्यङ्गनिर्णयो नाम चतुर्थः किरणः ॥ ॥

मिथने कते तथा च पूर्वोक्तशरैषुयुगखेन्दुसंख्यानामष्टभिरद्वैः पूर्ये कते खयुगसुवस्त्रिवस-संख्याका ध्वनयः सुपरिचर्यः । अथान् पूर्वोक्तध्वनिभिः सप्त गुणीभूताष्टध्वनीनां संसृष्टौक एव मेद उक्तः, त्रिरूपसङ्कराणां सामान्याकारेणैक एव मेदो विवक्षणीयः, न तु भेदतयमित्थमिप्रवेष्टाह—एत इति । शरैषुयुगखेन्दुमेदानां गुणीभूताष्टध्वनिभिः साङ्ख्ये सति पुनरपि खयुगसुवस्त्रिवससंख्याका ध्वनयः सुपरिचर्यः । दिङ्नागा दिग्घसिनोऽष्टौ, धकस्य सूर्यस्य हयाः सप्त, जलवः षट्, रजनीकरचन्द्र एक इति । * * *

शेकाकारेण दर्शिता, भूते तु 'ध्वनिसाङ्ख्येणो'ति पदस्यार्थप्रकटनार्थं प्रयामो न कृतः । एवमादिषु स्थलेषु गणनाप्रदर्शनं केवलं प्रौढोक्तिरूपमभूत्, न तु तत् सञ्ज्ञैव सम्भवतीति चास्ताभिः प्रागेव प्रदर्शितम् । 'अन्योन्ययोगादेवं स्यात् भेदसङ्गातिभ्यसो'ति 'पुनर-प्यद्गोतरे बहुधे'तिप्रार्थं कथनं निष्कलङ्कमित्येव विद्मः ।

(ग) सुघासागरकाराणां भीमसेनदीक्षितानां मते गुणीभूतव्यङ्गप्रानामेव तावच्चिताष्ट-कङ्गरहितसहितानां परस्परसंज्ञिष्टानां पञ्चचत्वारिंशद्भेदाः (६+८+१०+... ..२+१) । सघातोपनिजातीयादिभेदेः परस्परसंज्ञिष्टैस्तैः २०२५ (६५×३५) विधाः, तत्र 'सङ्करेण निरूप्येण संसृष्ट्या चैकरूपया' तै ८१०० (४×२०२५) भेदाः सङ्कीर्णाः, ४१ शुद्धाः—भास्वयिण गुणीभूतव्यङ्गप्रानावत् ८२४५ भेदाः । अङ्गास्तु शरैषुयुगखेन्दु-(१०४५५) प्रमाणाः, ते च प्रागेव गणिताः । अतो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गप्रानासुभयेषां परस्परसंयोगात् संसृष्टिसङ्कर-मेकनेन (१०४५५×४×८२४५) ३ ४,०६,२३, ६०० सङ्कीर्णाः काश्चिभेदाः सुघासागरे गणिताः । वस्तुतस्तयं गणनाप्रकारस्तन्मूलतामङ्गसंयोजनवेदस्थीमात्रस्य यथा प्रकाशकक्षया न काश्चिन्मादनिपुणताया इति पूर्वमेवाभिहितमस्ताभिः, अतः सतमत्र तनुप्रपञ्चेन । अत्रैषां काश्चिमेदानां 'गुणीभूतव्यङ्गमेदा विज्ञेया सूक्ष्मबुद्धिभिः'रिति मूलस्याज्ञानकारिकायां गुणीभूतव्यङ्गकायरूपेण निर्दिष्टो 'प्राधान्येन अपदेशा भवन्तो'ध्वनिवृत्तनीतिपरवि-समुत्पद्य । तथाच सतभवन्तो गण्यतमङ्गाः स्वगिदो—'यद्यपि सशक्ति कश्चिदपयो वन ध्वनिगुणीभूतव्यङ्गयोः स्वप्रभेदादिभिः सप्त सङ्करः संसृष्टिना नास्ति, तथापि

प्राधान्येन अपदेशा भवन्तीति कश्चित् केनचिदङ्गवद्धारः इति । ननु रसध्वनौ भावध्वनि-
 रवयं वाच्यः दीपस्तुल्ययोगिताद्यलङ्कारध्वनिरूपमाद्यलङ्कारान्तभत इति, तथा च कश्च
 प्रानयश्चाभेदमादाय ध्वनित्वं कश्चनान्निभूतमादाय गुणीभूतश्चात्त्वमिति निमित्तद्वय
 समावेशादिनिगमनाविरह एकतरत्वकल्पने नास्ति तावद्युक्तिरिति न वार्था, यत्
 प्राधान्याप्यनमतिशयिनचमत्कृतिमत्तयेव भवति । तथाचाङ्गीभूतरसादीनां चमत्कृत्या
 इति शब्दे गुणीभूतश्चात्त्वमं, अङ्गिनस्तथात्वे ध्वनित्वमिति तद्विदां वाङ्मयः । अत्र तु पश्ये
 ध्वनिगुणीभूतश्चात्त्वमोरितरेतरमंयोगे अङ्गप्राप्येत्य न तथा चमत्कारप्रकारो लक्षितो
 यथा तस्याविमिश्रत्वेन अङ्गत्वे, स च युक्तिप्रकारः नावस्यत्, अतोऽत्र प्रागेव दर्शितानु
 योगरूपप्रयोगत्वाद् 'गुणीभूतश्चात्त्वमं'पदाद् गुणीभूतश्चात्त्वमेवामावातीति सुप्रतीतं वचः ।
 गुणीभूतश्चात्त्वमं काश्चमत्त्वमलङ्कारशोभामादायैव प्रवृत्तते, अतो 'रूपकारिमलङ्कार
 वाचामाचक्षते परे' इति भासोक्तदिशा तत्र त्रियामलङ्काराणां वास्तव्या स्थितिर्न
 त्वन्तरङ्गतयोक्तमत्वमाधककल्पेन । इति—

अथ पञ्चमः किरणः ।

अथा'त्मा किल रस' इत्यात्मस्य काव्यपुरुषस्यात्मनो रसस्याभिव्यक्ति-
लक्षणं भरतमुनिस्तत्र प्रमाणयन्नाह—

'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति'रिति का (क)

Bharata—Nāṭyaśāstra Chap VI.

पूर्वं ध्वनिप्रकरणे रसात्मकध्वनिः काव्यपुरुषस्यात्मत्वेन कथितः अतस्तस्य रसस्याभि-
व्यक्ति, साक्षात्कारस्तस्य लक्षणं चापकर्तुं भरतमुनिस्तत्र प्रमाणयितुमाह—अथेति ।

(क) भरतोपज्ञं किल रसतत्त्वव्याख्यानमित्युपपादयन्तो तत्रभवन्त आलङ्कारिका
आदायेव रसनिवेदनप्रसङ्गे तन्मतमेवोदाहरन्ति—अत्रापि सेव पद्धतिः । मूलीकमतिप्रसिद्ध-
मेकमेव सूत्रप्रतीकमुपजीय बहुधा वितन्यमानश्चिन्ताप्रवाहो रमशास्त्रस्य चापकर्ता
मुपपत्तिं भोगादिकञ्च प्रकाशयन्ति तस्मै—तत्र तावदसम्बन्धप्रतिरूपञ्च अनुपत्तिवादिनां
भट्टमहादीनाम्, अनुमितिवादिनां श्रीशङ्करप्रभृतीनां, मुक्तिवादिनां भट्टनायकप्रभृ-
तराणाम्, व्यभिचयिवादिनामालङ्कारिककुलचडामयीनां सुयुक्तीनाम्भामभिनवगुणप्रदादानां
राक्षान्ताः प्रकाशकदादीनां प्राचा गन्धत एवालोकापीयाः—न च तेषामतो मूले प्रपञ्चः ।
कौस्तुभकतस्तु व्याख्यानवादिनां दर्शनकदादीनां मतमेवानुसरन्ति यत्कञ्चेतदिति पूर्वमेवा-
वीचाम । तत्र रसस्य काव्यात्मनया तदुद्घाटनस्येव दार्शनिकविचारादिनां दर्शितो मूले—
तदानुमानगोडीयदेणवसम्प्रदायिणो रसतत्त्वमाविष्कुर्वन्त्या वाहवः श्रीरूपसनातवादि-
गोस्वामिप्रादाः एवमेव तन्मूलान्निवन्तान्विरचयामासुः, तत्र चार्वाचोदानां जिज्ञासुनां सत-
रवाद्दरः सम्भविन्ति न कृतस्तत्प्रकटनप्रयासः । अयि आलङ्कारशास्त्रस्य चेह रस-
स्वरूपात्माद्याविष्कारकल्पने न तावन्मुस्यतस्तानुपर्ये किमपि कल्पनीयम् । भरतनाट्यशास्त्र-
धन्यालोक इशरूपक-रसाथेवमुदाहर-रसमङ्ग्यादिषु बहुषु निवन्देध्वन एव न दार्शनिक-
तत्त्वनिष्पत्त्यादि लक्ष्यते—मा च प्रथिता प्रयासापि धरोवन्तीति । तानेवोपजीय विश्लेषक-
सम्बेनाम् रसकिरणी व्यलोकपातः । तत्र भावविभावादिपारिभाषिकप्रदानां लक्षणा-
लक्षिकार्थो वाट्यशास्त्रे (षडाध्याये सप्तमाध्याये च) विपुलं दर्शितः । “यथा नागा
धमनोपधिदधदधयोगान्ननिव्यतिः.....”, तथा नागाभावोपगता अयि स्यादिति

कार्यसङ्कारित्वेन लोके या रसनियन्त्रितसामग्रौ सेव-काव्ये नाव्ये च विभावादिव्यपदेशा भवतीति सम्प्रदायः (ख) ।—कारणमत्र निमित्तम् । रसादीनां या याः प्रक्रियाः कथिताः, तद्भिन्ना एवात्र यथे प्रक्रिया आलङ्कारिकाणामनु रोधनेोक्ताः, अतएव काचित् काचित् प्रक्रिया नात्यन्तविचाररहाऽपि, तथाऽप्यप्राप्त

धर्मस्तोत्रादुत्तरं दर्शये, 'आनन्दः सहजस्तस्य (जज्ञायः) वाच्यते च कदाचन । अर्कितः सा तस्य चैतन्यसमत्काररसाङ्गया ।—व्यादास्तस्य विकारी यः सोऽहङ्कार इतीरितः । ततोऽभिमानस्तत्तदे ममानं भुवनलयम् । अभिमानाद्गतः सा च परिपोषणपुष्टयो । यमिच्छायां दिशामान्याच्छृङ्गार इति गीयते ।' इत्यादिभाष्ये (३२६ अध्याये) रसप्रयोगोचन प्रसङ्गे, इत्वं दर्शितस्य रसस्यासादृशम आनन्द इति तत्प्रपञ्चादेव तदालोचनप्रसङ्गो मूल्ये व्यञ्जिता निश्चितः । ....

(ख) परमार्थतत्त्वखण्ड एक एव रसः, लोके च रसनियन्त्रितसामग्रौसम्भारस्य स्वरूपेऽपि खण्डश्लेषां रमोदोषकत्वरूपेण न सार्धनिकी बोध इति तु सुप्रतीतं, परं कार्ये दृश्ये अथे च रसस्य प्रकाशप्रदीरसुपलक्ष्य निष्प्रेष्यदारा तेषां खण्डतया बोधोऽभ्यपेयते, इति खण्डप्रकाशविदां प्रेक्षी । इयञ्च प्रक्रिया सामाजिकानां भक्तानान्तदिवराणाञ्च रसादीन् भावानासादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्यामितरां साधयतीति दार्शनिकमतमतिवर्चमानाऽप्यवलम्बते । रसात्कस्य वाक्यस्थोपलब्धिरेव जज्ञसात्कारसोदरतया दृश्यते—सां च साधनादिकल्पनमन्तरेण न सुप्रसादा, अती नाम काचित्दिव्यता । एवमेव वाच्यपदीय कारः स्वनिबन्धे 'शब्दोपचिन्तयन्तान्त्वद्भेन्विषयतां मतान् । प्रतीचानिव वंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ।' रसनियन्त्रितरिति—परमार्थतो रस एवासादाङ्करकन्दः, लौकिके तु बोधे घट्टीसनामकल्पना—यदाहूर्ध्वपथकारा,—'यद्यपि रसाभिन्नतया रसः स्यापि नं काम्यत्वं, तथापि तस्य कादाचित्कतयोपधरितेन कार्यत्वेन काव्यत्वमुपचर्यते" इति । कार्ये नाट्ये च आलङ्कारिकोपक्रमं विभावादिसंज्ञाकलापकमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः—भक्तिप्राप्तस्य, विशेषतो गौडीयवैष्णवपण्डितमण्डलीमण्डितस्य तस्यालङ्कारिकप्रक्रियादिप्रमदुत्तरतः (Vide the article on Bhakti by Sir G. Grierson in the Encyclopaedia of Religion and Ethics) न विभिन्नः मञ्ज संहितविः । तथाच भक्तिरमादृतुसिन्धौ भक्ते रसत्वेनालङ्कारिकसरणिमनुवृत्त्य प्रकाशः श्रीमद्भगवत्सामिमादेर्दृशितः—तदाचं 'विभावेरदुभावैश्च सान्त्विकैर्यमिचारिभिः । स्वादानां हृदि भक्तानामाननैता अवयवदिभिः । एषा कथ्यरतिः स्यापिभात्रो भक्तिरसो भवेत् ।' कारणकार्येति—एतच्च लौकिकबोध प्रदत्तमनुवृत्ता—यदुक्तं द्रष्टव्ये 'कारणं कार्यमचारिकत्वा अपि हि लोकात् । रमोदोषे विभावाद्याः कारणाभ्येव ते मताः ।' तत्त्वसात्कारस्य ज्ञानकसाधिरोद्भवत्वेन चास्या भाविकम् । (In man as he now exists, intuition is the fringed or penumbra.

स स्यायो कथ्यते विज्ञैर्विभावस्य पृथक्तया ।

पृथग्विधत्वं यात्येष सामाजिकतया सताम् ॥ ६३ का

सामाजिकतया सतां सामाजिकानामेक एव कथिदामादाद्गुरुरदो
मनसः कोऽपि धर्मविज्ञेयः स्यायी । न तु विभावप्योक्तप्रकारद्विधत्वं
मिटेरेव मियते (उ) ।

अनुक्यादानु स्वतन्त्रा एव स्यादितो सामाजिधाः । यथा—

मृद्गारे रतिकृत्साहो वीरे स्याच्छोकविस्मयो ।

करुणाद्दुतयोर्धामो शान्ते भीतिर्भयानके ॥

शुगुप्सा योभत्तममंज्ञे कोपो रोद्रेऽष्ट नायगाः ॥ ६४ का

एतेऽष्टौ स्थायिनोऽष्टासु नात्यारसेष्विति केचित् । केचिन्तु 'निर्ज्वलस्थाधिभावोऽस्ति

Kavyaprakasa— शान्तोऽपि नवमो रस' इति शान्तोऽपि नाट्ये रसः ।

Ullasa IV. भोजसु वत्सलप्रेमभ्यामेकादश रसानाचष्टे—वात्सल्ये

ममकारः, प्रेमणि चित्तद्रवः स्थायी ; एकादशैव द्वेषेऽपि च रसिक-

संसदः प्रेष्टाः (च) । (१)

यदुकाप्याख्यामिति—येषामनुकरणं गटाः कुर्वन्ति तेषुकाप्या रामसीतादयः, तेषाम्नु
स्वनःसिद्धाः स्वकला एव गानाविप्राः स्थायिनो वर्तन्ते—तदीवाह—यथेति ।

नात्यारसेष्विति—त्रोके भयजनकयाघ्रादिदर्शनाङ्गयनव्यदुःखमेव जायते, न त्वानन्दात्मक-
भयानकरसः—अतो नाट्ये एव सामाजिकानां रस इति भावः (च) । एकादशैव रसा इति
रसिकसंसदः सामाजिकस्य प्रेष्टाः ।

सहते, विनिपातादिभेति, किञ्चिदनुक्तवयाऽभिमन्यमानो जगुषते, ततश्च परकर्तायवेषित्वा-
दर्शनादिभयते, किञ्चिद्विहासस्तत्र वैराग्यात् प्रशमं भवते । न हि कदापिचित्त-
दृष्टिनासनाशून्यः प्राणो भवती"ति । एष च भावानासुहावनप्रकारस्तदाश्रितरसस्य
प्रासतात्मनतापचतुष्वन्ये सिद्धोऽप्यन्यन्ते सुतरामशुलो नेति विदुषाम्बुद्धनीयम् ।
परं प्राक्तननायकगतो यो भावः स रसनिर्व्यामखादायैभरतरिणि श्लोकात् लक्षितश्चेद्वयथा
विश्रम्भते, एवमपि पापैदसाधकाद्याश्रितो यः स एतस्यासामाजिकाश्रिताङ्गाङ्गिभः ।
एवं चन्द्रचन्दनमजयमाश्रितादिगती भावो विभक्तुश्चिन्शीकरादिगताङ्गिभः । एतत्तु चैतत्प्रबुद्धे
कारणैर्यं यत् खच्छरस्मितमेव रसाखादनं, सान्येषाम् । एवमपि धर्मदत्तः—

अभाननां सभ्यातां रसस्याखादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुवाभतसन्निभाः । इति ।

(च) - कनरोऽयं भोजः प्रज्ञारप्रकाशकर्ता तदित्ये वेति न विदितं विदुषामपि,
अत एकादशेति संख्यायां तन्मताशुवायिन्यां न किमपि वातुपर्यं समाकलनौयम् ।
प्रज्ञारप्रकाशमतसुहृदय मन्दारमरन्दे नवधा कल्पितानां रसानामेकैवं प्रतिपादितम्—
तद्यथा—'अथ भोजशुपादीनां मतमत्र प्रकाशयते । रसो वै स इति श्रुत्या रस एकः
प्रकीर्तितः । अतो रसः स्वाच्छृङ्गार एक एवैतरे तु न ।' षड्, रसा इति रसस्य
भिवजसदनुसारिणः केचिद्वदन्तारमार्गीया अपि । शान्तवल्लेमदौ रसाः, द्वेषे अथे च काये
इति भरतनाथशाखाशुधारिणो वविकादयः । नव रसा इति मूर्खाणोऽभिनवगुणादयः ।
ते च सर्वे नाट्येऽपि, यदाहुः सङ्गीतरत्नाकरकाराः खगिवन्वस्यानिमाध्याये—'अटावेव रसा

(१) एत जरे 'चैतोःरङ्गता रिपा धनकीनविषयाऽभययोगविषया चैति कृत्रितपुष्पक एवापिः
पाठ सप्तम्यम् ।

तत्र रतिबंधा—

रतिश्चेतोरञ्जकता सुखभोगानुकूल्यकृत् ।

सा प्रीतिमैत्रीसौहार्दभावसंज्ञाच्च गच्छति ॥ (६)

या सम्प्रयोगविषया सा रतिः परिकीर्तिता ।

सम्प्रयोगः स्त्रीपुरुषव्यवहारः सतां मतः ॥

रतिर्यथेति—चित्तस्य रञ्जनं द्वयीभावस्तज्जनकधर्मविशेष एव चेतोरञ्जकता । धेय सम्प्रयोगविषया चेत्तदा रतिरुच्यते—इयमेव चित्तस्य कठोरत्वं दूरीकृत्य कीमलत्वं द्वयीभावञ्चेत्तुपादयति । पूर्वं सामाजिकानां स्याद्विरूपो यो धर्म्मो जादिनोश्ले वृत्तिरूपेणोक्तस्ततोऽपि कीटिगुणितानन्दरागाया जादिनोश्लेः सारवृत्तिसुदोषं रतिः— अस्या एव रतेः पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमदृश्यां महारागपर्यन्तपाकी भविष्यति । अतएव इयमस्त्वमे तादृशं महारागं दृष्ट्वा उद्वहः सचमत्कारमाह 'कृष्णो कंचेव परिमात्मनि रूपभाव' इति । रूपभावस्यापरपर्यायो महारागो महाभाव इति च । सुखभोगेति—तुधा यथाऽन्यज्जगदीनां भोगनवन्यसुखस्यानुकूल्यं करोति तद्वयं रतिरपि श्रीकृष्णस्य नामरूपगुणलोलाश्रवणदृशंनादिजन्यसुखभोगानामानुकूल्यं करोति । रति मतां यथा श्रीकृष्णस्य नामगुणलोलाऽदिश्रवणदृशंनादिजन्यं सुखं वायुते न तथा रतिः भूयानामिति ज्ञेयम् । सख्यस्य यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमादाय भेदत्रयमाह—हेति । सा रतिभिन्ना चेतोरञ्जकता संज्ञात्रयं गच्छति ।

गाटेऽपि त्रिनेत्रिदधुदन् । तदचारु, यतः कश्चिन्न रसं स्मरते नटः । इत्यादिना गाटेऽपि प्रान्तरमोऽस्तीति व्यवस्थापितम् । परिहरकते भर्षुहरिनिर्वेदे कृष्णमिश्रकृते प्रबोध चन्द्रोदये च तस्याङ्गित्येनोपलब्धिः । वाचपरितशाङ्गन्तलोत्तरचरितादीन्विन्देभङ्गत्वेनेति रमिकभंडो राहान्तः । इयं यत्तुमजमदिता इत्यर्थे । दादय दास्यस्यशतुसख्यप्रण प्रमिडाः यद्गारादय इत्यर्चाचोना पैण्यपालकारिका यद्यतः । अत्र तु सख्यस्य न विशिष्ट रमकलायां मलयता, रगावेर शत्यन्तमांनिर्द्वातु—अत्र एकादयेति कथनम् । तेषु श्रीमहाभागने चापूरवधप्रसङ्गे (. ११२११०) मथिताः—यथा—

समातामग्रनिर्गुणां नरवरः श्लोकां गारो गतिमान्

गोपातां स्वजनोऽसमां चित्तुशो शान्ता मयिकोः शिशुः ।

शब्दभाष्येनेमिराद्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां

शब्दोनां परदेवनेति विदितो रत्नं गतः भायकः ।

श्रीमहाभक्तु दादरापि रथानिहारयंषदिनि कृष्णान्दिने । गोपातां स्वजनं रति

असम्प्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ ६५ का .

सैव चेतोरञ्जकता ।

सखिपत्रां पतिसखे द्रौपदीकृत्यायोर्धया ।

द्वयोः सखीषु सखिषु सैव मैत्रौ निगद्यते ॥ ६६ का

द्वयोः स्त्रीपुरुषयोः—स्त्रीणां सखीषु, पुरुषाणां सखिषु ।

द्रौपदीकृत्यायीः सख्यं प्रीतिरुच्यते । तथा स्त्रीणां सखीषु परस्परसख्यं मैत्रुच्यते, एवं पुरुषाणां सखिषु परस्परसख्यं मैत्रुच्यते । इयं मैत्रो परस्परस्त्व्यादियु चत्वादि-

सख्यद्वासयोः, सखिभ्योः शिशुरिति वत्सलकरुणयोः, वृष्यीनां परदेवतेति शास्त्रस्य च सम्मतत्वात् । प्रीषाः नव सुलक्ष्याः । एते द्वादश रसाः सर्वेऽपि एकतो विपरिणमनीयाः । प्रेमवत्सलसख्यानां रसो भावापरसंज्ञादेवताविषयकरतो वाञ्छन्भावः सुशकः । इतरेषां परिदृष्टी रत्नापथे कुमारस्वामिना दर्शिता । “चतुर्भुजंमध्ये सर्वप्राणिमूलभस्य कामस्य सर्वद्वन्द्वप्रमत्वात् प्रथमं शृङ्गारः, ततस्तन्मन्त्रेण चानः । ततस्तद्विरोधित्वात् कथणः । ततस्तन्निमित्तभूतोऽयं प्रधानो वीरः । ततोऽयंकाम रोधंमन्त्रलत्वाहम्मप्रधानो वीरः । तस्य भीतभयप्रदानकारणाच्चदन्तरं भयानकः । ततस्तनुकारणभूतो वीरवत्सः । वीराक्षिप्त-भयानकाद्यन्तरं वीररसफलभूतोऽङ्गुतः । त्रिरगंभ्रकरसानन्तरं मीलफलकः शान्त इत्येवसंज्ञेऽङ्गुतमोपपत्तिः ।” वैष्णवालङ्कारिशिवर्यैः श्रीरूपश्रीस्वामिचरयोरपि नवपूर्व-कृतिभिः कल्पितानां द्वादशानां रसानामेकत्वं प्रतिष्ठापितम् । स च भक्तिबंधः, रतिरिति बहुलं तस्याख्या । ‘सा देवा रसज्ञैः परिकीर्तिंति’ति तत्कृतसरसाद्यन्तसिन्धौ । सुखशब्दः शान्तप्रीतिप्रेयोवत्सलमधुराख्ये शृङ्गारभेदे, गौयशब्देन इतरेषां वीरदास-करुणादीनां संप्राप्तिः । एवमप्युज्वलनीलमत्वाद्भुपक्रमे ‘सुखारसेषु यः संक्षेपेवेदितो रहस्यत्वात् । पृथगेव भक्तिरसराट् न विस्तरणीयति मधुरः ॥’ इत्येकेनाखिलस्य तस्य परामर्शः । ‘सुखगौणागां, ‘दृश्यप्रथयो’रेवं पृथक्करुणमालङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धं—यथा काव्यप्रकाशे—‘व्यथै नाट्ये रसाः स्मृताः’ इति प्राक्, पश्चात् ‘शान्तोऽपि नवमो रस’ इति निर्देशः, इत्येवमपि ‘व्यथै रसाः शान्तस्तथा मत’ इति शान्तस्य पृथक्त्वया सूचनम् । अथे तु नवेवैक्यामिप्रायामिप्रायमेतदिति क्लिप्तम् । न तदुचिरनिवृत्तमेवैव प्राक् । गानुकार्यगती रसः, अथि तु रस व्याहृत इत्यती दृश्ये अथे च कार्यं समावसंस्पर्का एव रसाः—अतो मूले दृश्ये अथेऽपीति प्रतीकम् ।

(क) रतिरेव सर्वमाक्रम्य तिष्ठति—अस्या एव रतेः शान्तप्रीत्यादिना पञ्चधा सुखात्वेन कल्पनं, वीरदासादिपृथगा गौयत्वेनापि निर्देशः । रतिरित्यं भेदास्तनुप्रपञ्चस्त नीलमत्स्यादियु अन्येषु संधितास्तत्रैव तत् दृश्यम् ।

मनोवृत्तिमयी प्रीतिर्मैत्री स्पर्शादिकोचिता ।

निर्व्विकारा सदैकाभा सा सोहाईमितीष्यते ॥ (७) ॥ ६७ का

सदैकाभा सदैकरूपा सा चेतोरञ्जकता सोहाईम्—सा च स्त्रीसखीना
पतिसखीनाश्च परस्परविषया ।

स्पर्शकर्मवृत्तिता भवति स्त्रीणां परस्परयथेष्टस्पर्शादियवहारे दोषो नास्ति—एव
पुरुषाणामपि ज्ञेयम् । प्रीतिषोहाईभ्यामेतादृशविशेषो भेदां चेष,—तत्र तत्र स्त्रीपुरुष
सखेऽसख्येऽसख्येऽनैच्छिद्यता स्त्रीसखीनां स्त्रीणां पतिसखीनां पुरुषाणाञ्च परस्पर-
विषया । निर्व्विकारेति—स्त्रीपुरुषयोः परस्परदर्शनेऽपि विकाररहितेभ्यः ।

ननु श्रीकृष्णस्य देवोत्तमत्वेन सर्व्वव्यापकत्वादित्स्त्वत्वेन स्वकर्त्तृभैक्तस्य य. स्याथी स.
(5) सम्प्रयोगविषयत्वाभावात्त रतिप्रवृत्त्याच्च किन्तु तस्य स्यायिनो भाव इति स्वतन्त्रसंज्ञा

‘विदग्धानां मिथो लीलाविलासिनं हि यत्र सुखम् ।

न तथा सम्प्रयोगेन स्यादेवं रमिका विदुः ।

इत्यस्ययोगविषयाया स्त्रीजनालम्बनाया पुरुषालम्बनायाश्च रते स्तुति. श्रीरूपगोखामि
चरणानां ग्रन्थे ।

(७) व्यान्तर भावसुपनोष्य वर्त्तमानाया अपि रतेर्बहिरभ्यक्तितो अक्षितोचिता ।
अस्यास्येह लक्षितायाः प्रीतिर्मनोवृत्तिमयत्वकल्पनम् । मेतदास्वहृत्स्पर्शादिवाङ्माभ्यक्तिमत्त्वं,
सौहाई त्वपरिवर्त्तनशीलत्वमेव मुख्यं लिङ्गं, विश्वासो मितभावश्च सख्यं द्विविधमीरितम् ।
अस्या व्यत वैष्णवशास्त्रदर्शितपद्धत्या आलम्बनभेदेन विभाग, विस्तारस्तु भक्तिरसादृत
सिन्धादौ द्रष्टव्य । एषु भेदेषु केचित् कामानुगाया भक्तेर्विष्वातुविम्बभूता, केचन सख्य
रूपायाः, इत्यादिविचारस्तु नात्र कत । भावः—एष संज्ञातिशायिमाहात्म्यान्वहाभावा
स्याद्विन्न इत्यमन्वत् लक्षितश्च—

‘शुद्धसत्वविशेषात्मा प्रेममूर्त्यांशुसास्यभाक ।

रुचिभिश्चित्तमादण्डसौ भाव उच्यते । (भावभक्तिरुच्यार्थम्)

मेत्रासख्योर्भेदो दर्शित श्रीमद्रूपगोखामिचरणैः लक्षणवदशंनञ्चालेन यथा—

‘भावज्ञे प्रोच्यते मेत विश्रम्भो विनयान्वित ।’

‘विश्रम्भः साध्वसात्मकः सख्यं स्ववशतामय ।’

इतो प्रीतिस्तु न तथा, रागस्य विभावो विलासो विस्तारश्च वर्त्तते । हायास्त्रंनयो
सौहाई—श्रीकृष्णरतिमगयो प्रीती रतिर्था ।

(5) पश्यत आर्षेयिक पाठः । ‘रतिप्रवृत्त्याच्च इति इत्युक्ते लाङ्काहापथ्यमानतया साधु ज्ञान् ।

सैव देवादिविषया रतिर्भावस्य कथ्यते ॥ ६८ का

सैव चेतोरञ्जकता—आदिशब्दाद्गुरुप्रभृतिषु ।

या सम्प्रयोगविषया साऽप्यवस्थाविशेषतः ।

पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमे पर्यवस्यति ॥ (ग) ६९ का

श्रेयैव्याह—सैवेति । देवः श्रीकृष्णस्तस्य देवत्वसम्बन्धापकत्वादिरूपेण या चेतोरञ्जकता सैव भावः—अयमेव भक्तिरसो भवतीत्यग्रे वक्ष्यति (भ) । किन्त्वय भावरूपस्यायी सम्प्रयोगविषया या रतिस्तस्याः परिणामरूपो यो भावस्तस्माद्भिन्न एव ज्ञेयः ।

अवस्थाविशेष इति—रत्युत्तरत्रय्यक्रीत्तनादिभङ्गनागं पौनःपुन्येन जातो यो रतिरतु कर्मरूपावस्थाविशेषस्तं प्राप्येत्यर्थः, सा, रतिरतु कर्मदशां प्राप्य प्रथमपाकाद्भावरूपेण

(भ) भक्तिरसो भविष्यतीति—एतच्च सन्दर्भादिप्रतापुसारेण—अलङ्कारनिबन्धे भक्तिरसस्य रतित्वेन भावतया वा निर्वाहो नातिदुःसाध इति पूर्वमेवावोचाम ।

“अन्याभिलाषितामृत्यं ज्ञानकर्माद्यनाहतम् ।

यानुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥”

सा च भक्तिर्ज्ञानसामाजिकमात्रद्वन्द्विनी, अतोऽलङ्कारशास्त्रे तमगुल्यस्य भेदादिकल्पनं न यथार्थम् । कविकर्मपूरगोस्वामिपादास्तु कश्चिद्भयमनसामञ्जस्यसाधनमिच्छन्तः स्तुतीयमनजाले असामञ्जस्यं जटिनताञ्चानयन्ति । यो भावोऽत्र रतेर्भेदत्वेनोक्तः स पञ्चाङ्गित्वेन गण्यते इति नातिमुत्तरं समाधानम् ।

(ग) सर्वे एव भावा यथोक्तविवर्त्तभेदाः—चरमे विवर्त्ते महाभावस्य विलासः ।

‘शृङ्गाररमसर्वस्व’ शिष्टिपुष्कविभूषणम् ।

अङ्गीकृतनराकारमाश्रये भुवनाश्रयम् ॥’

इति लोलाशुकोक्तौ सैव परिचितिरुपभोग्या । रसस्याभिश्चरतेः परां काष्ठामालम्बेवोक्तं रससर्वस्वं श्रीमद्भागवते प्रथमे—

‘निगमकल्पतरुगैलितं फलं शुकसुखादमृतद्रवसंयुतम् ।

!पिबत भागवते रसमालयं सुहृदो रमिका भुवि भावुकाः ।’

‘प्रेम’पदेन साधारण्येन परिचिताया अस्या रतेः प्रकर्षतारतम्यात् कश्चित् संज्ञान्तरा-
ग्यपि प्रदर्शयन्ते, ते चेत्यं निर्दिष्टा नीलमयी—

“इयमेव रतिः प्रौढा महाभावदशां वक्षेत् ।

या नृग्या स्यादितुक्तानां भक्तानाञ्च वरीषसाम् ॥

स्याद्दृष्टेयं रतिः प्रेमा प्रोद्यन्ते चः क्रमादयम् ।

स्याम्भानः प्रणयो रागोऽनुरागो भाव इत्यपि ॥

चरमे पाके यतः पाकान्तरं नास्ति, यथेक्षुरसः सितोपलापाकावधिः ।

यदुक्तम्—

“यथेक्षुणां रसो ह्यामः पाकात् पाकान्तरेर्गुडः ।

गुडोऽपि पाकतः पाके चरमे स्यात् सितोपला ॥

Anantadasas Rasa-

तथा रतिर्भावपूर्व्वरामरागाख्यपाकतः ।

sudhakara (?)

अनुरागः स प्रथयमेमभ्यां पाकमागतः ।

स्नेहपाकमथो याति महारागोऽयमुच्यते ॥”

Sahityadarpana
Chap III

‘निर्व्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिये’तुक्ते रतेः

प्रथमः पाको भावः ।

कोऽसौ रसो यस्याभिव्यक्तये विभावादीनां कारणत्वमित्यपेक्षायां(६)

तत्स्वरूपमाह—

परिणतो भवति । अत्र पाकस्तु भजनस्य पौनःपुन्यमेव ज्ञेयम् । तत्र दृष्टान्तो यथेति—
व्यामोऽपक्व इक्षुरसः पाकात् पाकान्तरेः पाकपौनःपुन्येन गुडो भवति, यथा च गुड एव
पाकपौनःपुन्येन खण्डो भवति, तथा भावोऽपि भजनपौनःपुन्येन रत्यपेक्षयोत्कर्षदेशां प्राप्य
पूर्व्वरामो भवति, एवं क्रमेणोत्कर्षस्य परमकाळाऽपत्रो महाराग व्यानन्दस्य परभावधिरूपः
—एतादृशो महारागो गोपीनामेव, नान्येषां भक्तानाम्, अतएव ‘कृष्णे क्त चैव परमात्मनि
रूपभाव’ इत्युक्तवता उल्लेखेनाप्यस्यैव रूपभावत्वनेोत्कर्षः कृतः । एवम् ‘व्यासामहो चरन्-
रेणुजघामहं स्या’मिति पदोऽग गोपीनामेव चरन्धलिप्राप्तौ सृजन्मन्माकाङ्क्षा कृता, न तु
कदापि रुक्मिणीलज्जोप्रभृतीनां, कुत्रापि शास्त्रेऽदृष्टत्वात् । सितोपलेति—‘मित्’ इति
प्रतिज्ञाया मत्स्वखिडकायाश्चरमपाकाज्जानः कश्चिदपूर्व्वपदार्थविशेषः पश्चिमदिशि प्रसिद्धः ।
निर्व्विकारेति—विकारोऽत्र विषयेऽप्यासक्तिः, तन्नहिते चित्त इत्यर्थः ।

वीजमिच्छाः स च रसः स गुडः खण्ड एव सः ।

स प्रकरोर सिता सा च सा यथा स्यात् सितोपला ॥

अतः प्रेमविलासाः स्यर्भावाः स्नेहाद्यस्तु यद् ।

प्रायो धवद्वियन्तेऽमी ?मशब्देन स्मरिभिः ॥”

विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः । रमार्यवमुप्राकरे त्वयमर्थे उपमानान्तरेण सूचितः—प्रेमविलासा
नाम्न सर्व्वेषां तत्र चात्मेव यथाक्रममेकैव भङ्गापरिपाटी । तथा च—

अङ्कुरपल्लवकलिकापमनफलभोगभाश्रयं क्रमशः ।

प्रेमा मानः प्रणयः स्नेही रागोऽनुराग इत्युक्तेः ॥

(६) पदं (क) पुलके पाठ । अथ च सर्व्वपरि पुलकेषु ‘कारणत्वमित्यपेक्षा’ इति पाठः ।

वहिरन्तःकरणयोर्व्यापारान्तररोधकम् ।

स्वकारणादिसंश्लेषि चमत्कारि मुखं रसः ॥ ७० का

अयन्तुत्तमप्रकृतीनामनुकार्याणां स्वतःसिद्ध एव (ट), कार्यादौ तु

अथ रससाक्षात्कारे परिपाटी यथा—आदौ अवयवकीर्तनादिभङ्गानां मौनःपुन्यादानन्द-
रूपाया रतेराविर्भावः, तदनन्तरं विभावादिषमवघानदशायां रतेः साक्षात्कारः, तदनन्तरं
रतिरेव रसरूपा भवति, तदनन्तरं पुनस्तेरेव विभावादिभिः करणै रससाक्षात्कारः ।
एवं सति रतिसाक्षात्कारे यादृशानन्दाविर्भावस्तपोऽपि कोटिगुणितानन्दाविर्भावो रस
साक्षात्कारे, एतदेवाह—वहिरिति । अस्मिन् रतिसाक्षात्कारे यादृशमुखानुभवः, एवं
पूर्वस्मिन्ननेकपदार्थविषयज्ञा (७) ये ये मुखानुभवा आसन्, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् कोटि
कोटिगुणाधिको यो रसदशायामानन्दानुभवस्तस्मात्प्राप्तो यच्चमत्कारस्तद्विशिष्टं मुखं रसं
इति रसलक्षणम् । अथ कोऽसौ चमत्कार इत्याकाङ्क्षायामाह—प्रया वहिर्बन्तनामनेकेषां
मध्ये कस्यचित् सन्तोऽप्युत्पद्यन्तस्तु नो दर्शनाग्नेतस्य चमत्कारो जायते, तत्र चमत्कार-
पदार्थो नेत्रस्य स्फारतरूपः, तथैवात्राप्यन्तर्बन्तूनां मध्ये रसतादृशायां कस्यचिद्भूतमुखस्या-
नुभवात्प्राप्ता चित्तस्य स्फारतेव चमत्कारः । चमत्कारि मुखं कौटुम्भे भवेदित्यपेक्षायौ
विशेषणमाह—वहिरिति । रसस्योद्भवदशायां वहिरिन्द्रियाणामन्तरिन्द्रियाणाञ्च रसानुप-
योगिपदार्थमन्त्रे यो वृत्तिरूपो व्यापारस्तस्य रोधकं प्रतिबन्धकमित्यर्थः ।—तथा च रस
साक्षात्कारे कारणोभूतविभावादेरभानं, न तु तरानौमिन्द्रियाणां पदार्थान्तरस्य ज्ञान-
जनने सामर्थ्यामस्तौनि भावः । तदेव पुनर्विशेषणान्तरेणाह—स्वकारणेति । स्वकारणादि
विभावादि, (८) तस्य संश्लेषि,—तथा च विभावादिषचित्तस्येव रसस्य साक्षात्कारो जायत
इत्यर्थः । यथेकमेव दधि वस्तु गितामरिचकपूरादिनावावस्तुमितितं सद्रसालास्यं भवति,
तस्याखादनकाले चित्तरसस्य प्रत्यक्षो भवति, तथेत्यर्थः ।

अयन्त्विति—अयं रस उत्तमप्रकृतीनामप्राप्ततानामनुकार्याणां भक्तानाम् । अथ

(ट) रसस्य स्वरूपलक्षणं तदस्यलक्षणञ्च दर्शितं टीकाहनाऽस्वास्वभावसूक्ष्मनेन
विशेषणप्रपञ्चशानेन च । एवंविधेषु मय्येप्रपमानद्वारा विशदोक्तयं विना नान्या गतिः—
हेव टीकायां दर्शिता । 'रसे सारश्चमत्कारे' इति चमत्कारस्यैव प्राधान्यम् । दर्पणादिषु
निवर्त्येभ्यस्येव 'अलौकिकचमत्कारप्राण, केचित् प्रमादभिः । स्वाकारवदभित्तत्वेना-
यमाखाद्यते रसः' इत्यादि वाक्येन परामर्शो विहितः । चमत्कारीति—चमत्कारस्या-
प्राप्तततेव बोधयित्वा ।

(७) एषोऽपि शार्ङ्गिक पाठः । स च 'विशेषणमावययोगो विशिष्टप्रतिपत्ता' इति भाष्येन समाधेयः ।

(८) एव (ग) (घ) पुस्तकयोः । अथ 'स्वकारणं विभावादि' इति पाठः ।

सामाजिकानामेव—तेषां सर्व्वरसाभिव्यक्तिशाल्येक एव पूर्व्वोक्तः कथना-
स्वादकन्द्येतीधर्मविशेषः स्याथी । तत्र युक्तिर्हर्गयिष्यते ।

रसस्थानन्दधर्मत्वादिकथ्यं, भाव एव हि ।

उपाधिभेदान्नात्वं, रत्यादय उपाधयः ॥ (४) ७१ का

रत्यादयः स्यायिनः । यथा नानाविधगरावसलिलतारतम्येऽपि तरणि-
विश्वप्रतिविश्व एक एव, तथोपाधिगत एव भेदः, नानन्दगतो रसस्य (७) ।
उक्तप्रकारियु स्यायियु कथिदुभयनिष्ठः, कथिदेकनिष्ठ उभयनिष्ठय । तत्र
रत्यादिरुभयनिष्ठः, जुगुप्साऽदिरकनिष्ठः, क्रीधादिरकनिष्ठो द्विनिष्ठय—इत्यनु-
कार्य्याणामेव, सामाजिकानामेक एवेत्युक्तत्वात् (८) ।

यथा रत्यादीनो भावपूर्वरसादिरूपो नानाविधपाक उक्तज्ञया रसस्याप्येकस्य पाकानामा-
विधत्वं कथं नोक्तं, तत्राह—रसस्येति । अत्रानन्दधर्मत्वात्परमानन्दरूपत्वादिकथ्यमेक
विधत्वम् । यथा मितोपमायाः पाकान्तरं नास्ति यथा वा महासागस्यापि चरमानन्दत्वेन
पाकान्तरं नास्ति तथैव रसस्यापि । अत्रैकस्य रसस्य न नानाविधत्वं ज्ञेयम् । भाव
इति—नात्वं प्राप्नोतीति शेषः । 'यथा नानाविधगरात्रे' त्यादिषाटः काचित्तुको न
मर्मममताः ।

(४) यथैक रसाकाश उपाधिभेदान् घटाकाशप्रटाकाशादिसंज्ञया एषक् एष
युक्तिरप्येते, तथैक एव रस आत्मनोद्दीपनादिनामाविशोपाधिभेदेन कदाचिच्छ्रृङ्गारतया
कदाचिदोरत्नेन कदाचित्तु कथयित्वा वा व्यञ्जयते । एवमेव रसाद्यतसिद्धिश्चितपरि-
भाषायां रसगौणोत्पत्त्याभिदेन संगतम् । अत्रानन्दस्य मर्ममेव समानलक्षा समानादुभव-
प्रकारण—यतो वस्तुतया भिन्नभंशत्वेऽपि न मरूपतो भिन्नता ।

(५) सामाजिकानां पक्षे तत्राहावप्रपञ्चस्य न वस्तुतोऽनुभूतिः, अपि तु ततो
जातव्यागलुप्तवत्प्रत्यानन्दस्यैवास्वादः । अत्रकार्याणां श्रृङ्गाररसभासां कदाचित्तु
ममोक्तः, कदाचिद्विश्रमः, कदाचित्तमनः, कदाचिरिक्ता वेदशं देयं वा—तदुप-
भुञ्जानां सामाजिकानामेक एव आनन्दः सर्व्वज्ञ । एवं शीराहतादिभिन्नरेषु रसैषु । न
चात्र सामाजिकोपोषणमेवैवावधारिकस्य शाश्वतिमिति कृत्वा रसानां भागरूपता
वितारेण विचारदिश विन्दानि 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रदमेत' इति
त्यादावन्तवि विष्टेऽव्युत्तरेण सामाजिकानां योपोद्घाटने मौक्त्येऽनुभवम् । अथमाशुधा

प्राकृताप्राकृताभासभेदादेष त्रिधा मतः ॥ ७२ का

एष रसः प्राङ्कृती लौकिकी मालतीमाधवादिनिष्ठः, अप्राकृतः श्रीकृष्ण-
राधाऽदिनिष्ठः । आभासस्वनोचित्यादिप्रवर्तितः । स चाभासस्त्रिविधः
प्रसिद्धकृत्रिमसिद्धभेदात् । आद्यः प्राक् प्रसिद्धिमात्रोपहतः, न तु सम्पत्
स्यमानः; स च रसाभासो भवन्नपि रसपोषकः—यथा नन्दनसम्बन्ध-
प्रसिद्धौ मालत्या माधवे रतिपुष्टिरिति प्राकृते, अप्राकृते तु शिशुपालसम्बन्ध-

प्राकृतेति—प्राकृते रस एव नास्ति (८), तदपि यत्रैविध्यमुक्तं तत् परमतानुसारेणेति
ज्ञेयम् । प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता एव;—यतोऽत्र हृमिविद्भ्रमभ्रान्तनिष्ठेषु
प्राकृतनायकेष्वतिनश्वरेषु रसो न भवति, विचारतो विभाववैकल्यात्तद्विपरीतं पृथामयं
वेरस्यमेवोत्पद्यते, तत्रैव रसं वक्ष्यन्तीत्यर्थः । अतएव मन्थकारेणापि प्राकृतविषय
एकमपि पदं नोदाहृतं, किन्त्वप्राकृत एव सर्वत्रियं यदान्युदाहृतानेति ज्ञेयम् । प्रसिद्धेति
—रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य सम्बन्धो लोकानां प्रसिद्धिमात्रेणैवोपहतः भ्रान्तानां
प्रतीतिविषयः, न तु सम्पत्स्यमानः—स सम्बन्धो न तु सम्पन्नो भविव्यतीत्यर्थः । अतः
शिशुपालस्य रुक्मिण्या रती रसाभास एव । एवं परोऽपरमण्येषु पुरुषस्य रतिरपि
रसाभास एव, प्राकृतविषयत्वात् ।

यद्भवानामष्टधा विभागः कृतस्तदनुभावादिबहिःप्रकाशकचामवलम्ब्यानुकार्याणां नायका-
दीनां बहुत्वमनुसृत्य, न तु रसस्वरूपस्यानन्दसिद्धकृतयेत्यथा वा भेदेन । रसात्मवादिना-
मनुभवसाक्षिकानन्दस्य तदानीं वेदान्तरसार्थसूत्रत्वेनालौकिकचमत्कारवत्तया च न
भेदरूपना सम्भवतीति तत्त्वम् । प्रकाशदर्पणकदादयो वाऽमेतन्मत्तपोषका अपि मामा-
निकानामेक एव रस इति न स्फुटमभिदधति । तत्रेदमपि तदभिप्रायविलसितं सम्भवि यत्र
खलु मन्त्रेण रसानामानन्दमात्रा आनन्दप्रकृतिचोका, धीभक्तुसङ्गुच्छाऽदिषु शङ्कार-
कवणादित उपलब्धः पृथक्त्वस्य निहोतुमशक्यत्वान् । ययन्तु सम्भावनामप्योताडशरं न
बहु मन्यामहे, कारणञ्च तत्र प्राक् प्रदर्शितमेव । न खलु बहिरायेष्टनभेदेत आम्बरानन्दस्य
स्वरूपभेदः कल्प्याः—एवमप्याधुनिकाः प्रतीत्याः काथतत्त्वविदः । (Cf. the views of
B. Croce, Spingarn, Henderson and others).

(८) प्राकृते रस एव नास्तीति हि सम्प्रदायविदः, तन्मने श्रीकृष्ण एव रसः सम्भवी,
नित्यतरस्मिन् प्राकृतजने । मतमेतदालङ्कारिकमतानुसारि नेति टीकाकृतैष सूचितम्—
वस्तुतस्तु रसात्मपदिनो गम्यकृतः प्राकृते रससत्त्वमपन्नोत्तु न शक्नुवन्तीति मन्त्रेर्थायत एव—
तथापि स्वसम्प्रदायमतरक्षणमिधेण चातुरोञ्जालजुम्भयम् । भ्रान्तानां जीवानामनन्तना-
धानं नदेव जागर्तितं यदैव तं रसाम्बादनसुलभमानन्दसुपुष्पकम्, अतः कथन्नेवामनधिकारः

प्रसिद्धौ श्रीरुक्मिण्याः श्रीकृष्णे रतिपुष्टिः । कृचिमस्तु नन्दनं प्रति मालती-
वैशधारिणो मकरन्दस्य वाम्यप्रकटनादिः । मिहस्वनौचित्यप्रवर्तित एव—
अनौचित्यञ्चैकस्या अनेककान्तनिष्ठत्वम् (ण) ; यदुक्तम्—

ज्ञतश्चानवचर इति प्राहृतानामस्माकं न शानगोचरम् । यत् अन्यकारेण प्राहृतविषय
एकमपि प्रदं नोदाहृतमिति क्त्वा तस्य प्राहृते रमासत्त्वकल्पपचाङ्गीकरणं न तत् सम्यक्,
अपि तु वैशधोमात्रमेव—यतोऽत्र अन्ये श्रीकृष्णलीलाख्यतमेव वर्णनीयसुदाहरणख्येत्वेनेति
अन्यकतो हृद्गतो भावः—अतोऽत्र प्राहृतचरितरचयनमप्रासङ्गिकमित्येष तस्य वर्णनं,
न तु कारखान्तरेणेति । प्राहृताश्रयस्य रसस्य सत्तामप्रश्रुवतां वैष्णवालङ्कारिकायामियं
हि श्रेणी—यत्र प्राकृतचरितमुपजीव्य हीतरेषामालङ्कारिकायां मते रसो वर्त्तते, तत्र
वैष्णवाणां मते रसनान् जातु सम्भवति । यत्र तु प्ररोद्धरमपीरतिस्थले वैष्णवानां मते
रसस्येतरव्यवच्छिन्ना सत्ता, तत्रालङ्कारिकचक्रवर्तिन इतरे रसस्याभासत्वेन स्थितिमुपपाद-
यन्ति । प्राहृते रसविक्रानिमसहमानानां रीतिर्युक्तिचानन्दचन्द्रिकायामित्यं लक्षिता—
'ननु तर्ह्येतन्नचयं प्राहृतनायिकासु दमयन्तीमालत्यादिष्वयात्रमिति चेद्विष्टापत्तिरेव । 'रसो
वै सः' 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवती'त्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य साक्षाच्चिदाख्यनन्दघनस्य
रसस्य विवृतिर्भवेदादिभिरप्राहृतोभेगतनुप्रेयसीरालक्ष्येव कृता । तत्र सुहृद्भिः कविभिर्यदि
प्राहृतादिषु पिश्रिताख्यं श्रियमन्तरामरणादिमतीषु ख्येषु च रसः पर्यापयिष्यते, तर्हि यथं
किं कुर्मः? तथा ह्युक्तं रसपत्न्याख्यायाम् (भागवते ११।१।१)—'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये
सुहृन्ति यनु सूरयः । तेनोवारिन्दशं यथा विनिमय' इति । य आदास्य रसस्य ब्रह्म तत्त्व-
मादिकवये भरताय तेने । यत्र रसतत्त्वे कवयः कायकृतो सुहृन्ति, भ्रमेणालक्ष्येऽपि
प्राहृतसलक्षणस्य सङ्गमनात् । "इत्यादि । कविकर्णपूरुषरस्यास्तु प्राहृतेऽप्याश्रये रसस्य
सत्तामित्यालङ्कारिका इव स्योक्त्वन्ति, परं तेषामपि मतेऽप्राहृताश्रय एव सुखो रसः ।
टीकाहृतो गोस्वामिचक्रपुरोया एतदपि न सङ्गन्ते, 'प्राहृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता
एवंत्यादि कटाक्षेण सूचयन्तः स्वमाश्रय' मतशार्ङ्गमेव वाञ्छन्ति । अप्राहृताश्रयस्य
रसस्याभासतापचस्तु वयमितरत्नालोचयिष्यामः । 'प्राहृते रस एव नास्ती'ति तु धीनु-
प्रासमास्फालनं भक्तिशास्त्रशास्त्रानि यथाकथञ्चिन् औचित्यमावहन्तु, न तु कान्ताभ्रमततया
उपदेशार्थं काये तदाश्रयानालङ्कारिकचक्रप्रपञ्चे च तस्योपयोगः । अनेदमवधेयम्—अति-
गहनरूपे रसे प्राहृताश्रयतापचस्तत्त्वोस्वादादुत्तरकक्षामधिरोहद्विरपाकणुं सुश्रक
एव, इति वैष्णवगोस्वामिमतस्याभ्रान्तताऽस्तु यवचारिके प्रपञ्चरूपे न तस्य प्रयुक्तिर्भवान्
प्राहृताश्रयानि कानिदासादिकप्रकाश्यानि प्रव्यादरिणो विधानेऽर्थं तस्य सम्यक्परिग्रहेण ।
(ख) औचित्यम्—'औचित्यं रममिदस्य मिरं कायस्य जीविन'मित्यौचित्यमेव
प्राक् मर्यत गण्यते । पशुानवरनरसंस्पृष्टपशुपशुपानप्रोविश्या न कदापि कान्ताभ्रमिणोपदेश

‘यद्यप्ययं रसाभासः परोद्वरमणीरतिः । Rasasudhakarā ?

तथापि ध्वनिवैशिष्ट्यादुत्तमं काव्यमेव तत् ॥’ इति

तथापि ‘रसो भावस्तदाभासो भावशान्धादिरक्रमः’ (३५ का)

इत्यादुक्तदिया ‘आभासोऽपि चमत्कारदशायां ध्वनिभाग् भवेत्’ इति ध्वनिमर्थ्यादयैवोत्तमकाव्यत्वं, न त्वनौचित्यरीत्या—इति प्राकृते, अप्राकृते तु परोद्वरमणीरतिरेव सर्वोत्तमतया भूयसी श्रूयते, न तस्या अनौचित्य-प्रवर्तित्वम्, असौक्तिकत्वविदेर्भूषणमेव न तु दूषणमिति न्यायात्, तर्कागोचर-त्वाच्च (त) । तथा च—

सर्वोत्तमनयेति—शान्तिप्रभृतिपञ्चविधरतीनां मध्ये शृङ्गाररतिः सर्वोत्तमा । सा च रतिर्विधा—स्त्रीया रुक्मिण्यादिनिष्ठा, परकीया ब्रजसुन्दरीनिष्ठा च । तयोर्मध्ये परोद्वरमणी श्रीब्रजसुन्दरी तन्निष्ठा रतिः सर्वोत्तमेत्यर्थः । भूयसीति—सर्वेदेतिहास-पुराणादीनां सारभूते श्रीभागवते आह्वयोनोक्तं ‘न पारयेद्दृमित्यादौ ‘या मा भजन् दुर्धरगेहशृङ्गलाः संशुद्धा’ इत्यादि—तत्रैव श्रोतव्येषाप्युक्तं ‘या दुस्तर्जं स्वजन-मार्गपथश्च हिले’त्यादि । उल्लङ्घनोलमणौ श्रीमद्रघुतोषामिभिरप्युक्तम्—‘अत्रैव परमोत्कर्षः शृङ्गारस्य प्रतिष्ठित’ इत्यादौ । महाशुभावानां दृश्यश्रयकाशादौ परकीया सर्वोत्तमोत्तमतया श्रूयते इत्यर्थः ।

योजित्वं स्वाभाविकम्—प्राकृत एवेदम्, अप्राकृते तु सकललौकिकधीमामतिशयाने परमपुरुषे न काऽपि निन्द्यानिन्द्याचिन्ता । अन्यत्र त्वेव विचारो न निहितः—अत्र न प्रदायमता-विष्कारकल्पनामाकाङ्क्षा न निपुणं नमाहितः । व्याभामस्य भेदप्रदर्शनमप्यस्य गन्धकृत आलङ्कारिकमतसामञ्जस्यसाधने निर्वन्धं प्रकटयतितराम् । ‘सिद्ध’ रसाभामं विनाऽपि भेदा एतेरपरालङ्कारिकेक्षया समं स्वीकृताः । ‘सिद्ध’ रसाभासस्यात्र वैष्णवमतप्रणालीमशुद्धत्वपरमरसरश्चे स्यापनप्रथासः स्वस प्रदायमतं प्रति भक्तिकल्पनाकौतुकमुपपादयति । न चैवंकथने स्वमतविरोध औदासीन्यं वा हेतुः, यतश्चमत्कारलक्षणेन काव्यस्याऽनुत्कर्षस्यापनादाभासस्यापि सुख्यत्वेन विपरिणतिर्नाश्वन्तदूषण्यया । कृत्रिमो रसाभासः निमग्नप्रेमवती गोपसुभ्रवां शोकलनन्दनस्य च पक्षे न कल्प्य इति न तस्य तद्वेदे निर्देशः ।

(त) परोद्वरमणीरती रसो नु, अपि तु रसाभास एवेति सन्प्रदायविदामालङ्कारिकाणां राहान्तः—‘परोद्वरं वर्णयित्वाऽत्र वैष्णवाख्यानपुराणितोम् । आलम्बनं नायिकाः सुश्रूतिरिति द्रुपदकृतं, ‘एकतेवानुरागश्च तिर्यङ्क्षिच्छगतोऽपि च । योयितो बहुसक्तिश्चेदनाभास-स्त्रिधा मत’ इति प्रतापरुद्रियमतस्थितेच । एवमप्यनर्वाचीनाः सर्वे कथाभरणकृद्गोनाद्याः, रसशास्त्रविशारदा बहुषो रुद्रमदृभातुइत्तादयश्च । परोद्वरमणीरती रस एव

‘अलीकिकाथ ये भावा न तांस्तुकेषु योजयेत् ।’ इति च । Mahabharata—
Udyoga-Parvan

ब्रजवधूनां ह्यण्यैकतानमानसत्वेन स्वपतिनिष्ठत्वाभावात्तेषाञ्च साया-
कलिततच्छायाऽनुशीलनेन तदङ्गसङ्गमात् प्रत्युत केवलानुरांगमात्रोपाधितया
चेतोरप्लवकतया शुद्धत्वमेव ।

न रसाभास इति वैष्णवालङ्कारिका भक्तिमार्गचारिणः, श्रीमद्भगोस्वामिप्रभृतयः ।
कौस्तुभकथ रसाभावो भवप्रत्यक्षा रसप्रोषक इति सुचिन्तितं स्वसमोहितं प्रकाशयन्नपि
स्वसम्प्राप्यमतदाट्टे द्रुक निर्वन्धवानिव प्रतीयते । परोऽपरमयोरत्याश्रयं काव्यसुसुप्तं
काव्यमेवेत्यत्र तु न विभिन्नमतावकल्पिनोरप्येतयोः काऽपि विप्रतिपत्तिः—अनिवेशितमेव
कारणत्वेनोपन्यस्य उभयैरेषि तैः गाङ्गासप्तसर्प-अमरप्रश्नक-अङ्गारप्रतक-पद्मावलादि-
स्मिप्तानां पदानां भक्तकाव्यत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । अत्राकृतविययकपरोऽपरमयोरतिपक्षे च
नास्माकं रसोऽसौ रसाभावो वेति निर्वन्धवातिशयः, यतः सकलसद्बुद्ध्यावर्णनकारिणि
रसनिर्यासम्वादीर्धमवतारिणि साक्षाद्रसकर्मणे ‘कण्यस्तु भगवान् स्वयंमिति भागवत-
संहितोदिते किमनेनालीकप्रपञ्चकलिते एव न्याविवादशौण्डेयम् । धन्यमन्यनीवर्तनी
गोपाङ्गनानां भगवता, श्लोक्येन सच्च ‘हृन्दाऽरण्ये विहरता सदा रामादिविभ्रमेः । हरिया
प्रलनारीयां विरहोऽस्ति न कश्चित् ।’ इति स्कन्दपुराणीयोपदेशात्तादनादऽन्तसम्बन्धं,
“काव्यापनि महाभाष्ये महायोगिन्यधीश्वरि । नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ।”
इति सद्भूपमाशेष्यां गोकुलकुमारिकाः । तास्तेव कियतीनात् पतिभावे हरिवभूत् । “...
इति, ‘गायन्सरोद्या स्त्रीकारात् स्त्रीयाश्चमिष्ट वस्तुतः ।’ इति च भवतामभिधानात्
‘यानावला वनं निह्ना मयेमा रंस्यथ शपाः ।’ .. “भविव्यामि पतिर्हि वः” इत्यादि
श्रीमद्भागवतदर्शनाच्च भगवतः पतित्वमेवास्तु, ‘या दुस्वभं खजनमार्यपथच द्वित्वेत्तदि ‘या
मा भवन् दुस्वभं रगेष्टदृक्कला’ इत्यादि तन्मयाशयात् ‘दृष्ट्या केशव । गोपरागच्छतया किञ्चिन्न
दृष्टं मया तन्नाम सप्रतितास्मि नाथ । पतितं किं नाम बालमसं’ इत्याद्यभिप्रेक्ष्योक्तेषु
निष्ठमौपपत्यमेवास्तु वा गस्य, नास्माकं काशरसरमिकानां किमपि वक्तव्यमवक्तव्यं वा तन्नास्ते ।
‘परमिमसुपदेशमाद्रियध्वं नितामयेद्विमाः । विचिनुन भवनेषु वसवौनासुप
निचदयैतुन्मये निवद्वम् ।’ इति तसुद्विष्य भक्तिप्रवृत्तिभोक्तेन भवन्त एव ययमप्योमिति
वृत्तः । अत्राकृताश्रये उक्तकथायाया रतेः “बहु वाय्ते यतः राशु यत्र प्रवृत्तकामुकत्वम् ।
या च सिद्योऽङ्गभना भा परमा ममयस्य रतिः ।” इत्युक्तान्नास्मिद्विषयव्यं मुनिनिकये वा
प्रशंसा न तथा काव्ययाकर्मिटापत्तिरिति । ईश्वरं निर्वन्धवद्विभवेद्विरानन्दचन्द्रिकायान्
‘अनन्यशरया स्त्रीया पथहायां यथाद्रना । गन्तासु ईश्वरं प्रेमा निवेशा रतिषो मता ।’
इति गद्गारनिष्काममन्त्रा परोऽप्यप्योऽपि सकलसद्बुद्ध्यावर्णनमात्तको रसनिर्यासा
सादो दृश्यते” इति यदुक्तं तादात्म्यमनाश्रित्यैवैतिरिच कथयद्विराज्ञोपद्विका भविता, यच्च

अत रसप्रत्ये काव्यमधिकृत्यैव विचारः (ध) । काव्यं दृश्यं अय्यश्च । दृश्ये गद्योपात्ता विभावादयोऽभिनायकाश्चया अभिनेयाश्चयाश्च, अय्ये केवलं गद्योपात्ताः । कुतोऽत्रानुकार्यगतो रसः ? (10) नापुननुकर्तृगतः, तेषां

सामानिकानां रसोत्पत्तौ प्रकारमाह—अभिनायको नटस्तदाश्रयाः—एवं भावभाव-कटाक्षादयो नटानामभिनेयास्तदाश्रयाः । अनुकार्येति—अनुकार्याणां भक्तानाम्तरागो तत्राविशमानत्वात् वाच्यदर्शनात् पद्यश्रवणाच्च तदानो कस्य रसो भविष्यतीति पूर्वपक्षः । अनुकर्ता नटः, नापि तत्रतो रसो भवति । ननु कस्यचिद्गुरव्येशधारिणो नटस्य एवं

‘नातीव सम्मतत्वाद्भरतमनेर्मेतविरोधाच्च । साहित्यदर्पणीया न गृहीता प्रक्रिया, प्रायः ।’ इत्य-यथा भरतमुनेर्मेतविरोधमप्राकृतनायकाश्रितरत्नाद्विविधं दर्पणेऽनालोचितमसूचितमपि भवतुकृतायां नाटकचन्द्रिकायां प्रकटीकृत्येद्भरतमर्थकन्तदुपरि कस्यप्यपह्लेपश्च हतः, न तत् सर्वसहत्वसौजन्यप्रयितनान्वां वैष्णवानां भवतां शृङ्गारमिति मन्यामहे । प्राकृतविषयक-परोदरमणोरसुवाभासतेवेत्यस्माकमालङ्कारिकसंज्ञायां मतं, कौस्तुभकृदपि भवानस्मत्-सपक्ष एव । अत युक्तिश्चानौचित्यमेव मूले निहितं, तच्चानौचित्यं सद्दृश्यसामानिक-चवहारतो ज्ञेयम् । उक्तमप्रकृतिप्रायत्वे परोदरमणोरतिः समानगर्हिता, तच्चैष्टितस्य काश्यानायगन्तव्येनोपादेयतयाऽस्यादने ‘यद्यश्मेकतः स्यात् सूचकस्यापि तद्भवेत्’ इति न्यायात् सन्धानामपि तदप्राप्तौ वैधर्म्यास्तर्थाऽवश्यम्भावी । यत् ‘प्राकृते रस एव न स्त्री’ति साटोपमाश्रयाविष्कारस्तत् भक्तिशास्त्रसिंहं, न काव्यत्वोपयोगेति प्रागेव प्रतिपादितवक्तो वयम् । अत्रालङ्कारशास्त्रे काव्याखादहारवाचनमेव मताविष्करणं साध्यमिति न कटाक्ष-पातः, परं भक्तिशास्त्रभक्तिशास्त्रयोर्ध्याऽधिकारभेदे भवद्विराविष्कृतः, एवमपि काव्य-तत्त्वतोऽत्र सा प्रदायिकरसतत्त्वस्य भेदाविष्करणं नान्याय्यमिति । अतएव रसस्यात गन्धे त्रिधा विभागो गन्धकृतां वैचक्षण्यं द्योतयतितराम् । ‘अप्राकृते तु’, इत्यारभ्य म्मितस्य ‘तर्का-गोचरत्वा’कं ‘वक्तव्यं’ अकारत्वात् अन्वयस्य अन्वयि-कृतप्राप्तौ चरतेः ।

(ध) एष एव प्रकृतः पद्या व्यालङ्कारिकनिबन्धे रसतत्त्वनिर्द्धारण इति निपुणं स्वाशय-सूचनं स्वमन्पदायिनः प्रति गन्धकृत इत्यस्माकं मूलतः प्रतिभानम् । ‘शास्त्रं काव्यं शास्त्र-काव्यं काव्यशास्त्रश्च भेदनः । चतुःप्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः ।’ इत्याद्यभिपुस्त-तमदर्शितभेदतः भक्तिसुस्मादुपदेशकृतो निबन्धवन्धाभ्युत्थातः रमालम्बनजीवितस्य वाक्-कदम्बकस्य वैशिष्ट्यमनुमीयते । यद्यप्यत्र अय्ये व्यादिमकिरसो काव्यप्रयोजनप्रदर्शनावसरे ‘यशःप्रभृत्येव पन्नं नास्य केवलमिष्यते । निर्भाष्यकाले शोकृष्णगुणसावय्यकेलियुः । चिर-स्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः । स एव परमो लाभः स्वादकानन्तयेव सः ।’ इति

(10) ‘कुतोऽत्रानुकार्यगतो रसः’ इति मुद्रितपुस्तके निन्दनीयः पाठः ।

विद्यासंप्रकाशनमात्रकीर्तनेन स्वादकचाभावात् । यदि तु विगलित-
वेद्यान्तरत्वमनुकर्तृणामपि दृश्यते, तदा तेषामपि सामाजिकत्वमेव । अनु-
करणन्तु संस्कारवशादेव जीवन्मुक्तानामाहारविहारादिवत्—नेन सामाजिका-
नामेवं रसः । (८) ।

इदंमदेषाधारिणो नटस्य च लोके रसोत्पत्तिः श्रूयते, तत्राह—यदीति । ननु नटस्य
सामाजिकस्य रसानुभवकावे विगलितवेद्यान्तरत्वात् कथन्तस्यानुकरणं सम्भवति, तत्राह—
संस्कारवशादेवेति ।

भक्तिमुक्तिद्वयापि काव्यस्य प्रयोजनत्वेनोक्तं तच्चातिरिक्तमेव, न सर्वस्य तदेकानिकतयेत-
व्यवच्छिन्नतया वा सम्भवतीति स्मरणीयम् । एवमेव धर्ममोक्षशास्त्रप्रतिबिन्दुरामिणि
वेद्याभनावलम्बिन भावाहुवन्द्ये रसत्वं काव्योपयोगीति नोक्त्यर्थं वचः ।

(९) रससङ्गावे 'प्रमाद्यच्चर्त्स्वयैवात्र'—स च सामाजिकानामेव केवलं सम्भवति ।
अतएव रसो नानुकर्त्तव्यः, नाप्यनुकार्यगतो वा, परमुपलब्धगत एव । निखिलसंगत-
म्यतिक्रान्तो धर्मस्येवास्याप्यास्वादनमेव जीवनं सेवनं भोगो वा, स एवेह परः पदार्थः ।
तथा च कश्चिदाधुनिकः प्रतोच्यमनस्तत्त्वकोविदः—

[Cf. in another context 'Religion is neither an act of knowledge
nor a rule · it is a life, it is an experience ; and this life has its source
in the deepest part of our being, viz feeling. We cannot proceed
through knowledge of religion to religion—this latter is an original fact.
—Emile Boutroux in *Science and Religion in Contemporary Philosophy*,
translated into English by Jonathan Nield (1909)]

स च रत्यादिवासनां विना नोत्पद्यत इति प्रागेवावोचाम । त एव सामाजिकधुम्यं
ये कविप्रतिभासमुत्पापितकाव्यहारेण वक्ष्यास्वाहसहोदरस्य रसास्वाद्यस्य विषयिणो जायन्ते ।
सामाजिकरसद्वयेष्वेव कविवाक्याणि बहुसंस्काराणि सफकानि च जायन्ते । कश्चिदाधुनिकाः
पाश्चात्यकायाप्रवृत्तय आसन्वाच इव सामाजिकभाव्यत्वमेव कवेः स्वप्रतिभोद्भूतने परमं
लक्षणं मन्यमाना एषसुदुषोषयन्ति—

[Cf. Spingarn—(*Creative Criticism*) (p.43) :—*The identity of genius
and taste is the final achievement of modern thought on the subject of art,*
and it means that fundamentally in their most significant moment, the
creative and the critical instincts are one and the same.]

यदसौ प्राकृतगतोऽप्युपभोग्यस्तदाकृतसुक्तं मूलेऽत्र इतिप्रतीके—तथाह नटिनोऽत्र
त्रियमात्रेऽस्वादनपरमम् ।

तथाहि नटेनानुक्रियमाणानुकार्यचरितदर्शनश्रवणजनितचमत्काराति-
शयेन विगलितवेद्यान्तरतया तदेकस्फूर्तिमनाथेन अद्भुतमिदं रामसीतयो
रतिकलाकौशलम्, अद्भुतमिदं रामरावणयोर्युद्धम्, अद्भुतमिदं प्रेतरह्लादि-
विचेष्टितम्—इत्यादिना सर्वेष्वेव रसेषु—

रसे सारस्यमत्कारो यं विना न रसो रसः ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वैवाद्भुतो रसः ॥ (घ)

इत्यादिदिशा चमत्कारपूर्व्वकमद्भुतत्वातिशयस्फूर्ती सम्यङ्मिथ्या-
संशयसादृश्यप्रतयान्तिरिक्तेन प्रतयविशेषेण चित्रोत्कीर्णाभिरूपप्रतिमाऽदि-
ष्विव 'इमे रामसीते', 'रामोऽयं सीताशोककीर्णः', 'रामरावणावेतो',
'व्याघ्रोऽयं जनोपप्लावकः', 'श्मशानमिदं शवसमूहान्दमांसाद्यशनमत्तोश्मत्त-
पिशाचादितृतरसद्गुल'मिति कृत्रिमेवपि तेषु विभावादिष्वकृत्रिमवत् प्रतीय-
मानेषु 'स्वगतरसवासनाधोतरजस्तमस्तथा (घ) स्वच्छतरेषु तेषां चेतःस्त्रोक
एवानन्दो जायते । न तु तेषामेकस्मिन्नेव चेतसि रतयादयः सर्व्वे स्थायिभावाः

सनाथेनेति—रसोपयोगिविभावादिस्फूर्तिमच्छकतेन क्रियमाणानुकार्यचरितदर्शनश्रवण-
जनितचमत्कारातिशयेन हेतुना सर्व्वेषु रसेष्वद्भुतातिशयस्फूर्ती सत्यां सम्यङ् निश्चयः ।
तथाच निश्चयमिथ्याऽदिप्रथयान्तिरिक्तेन केनचिदनिर्व्वचनीयप्रत्ययविशेषेण हेतुना
कृत्रिमेवपि विभावादिष्वकृत्रिमवत् प्रतीयमानेषु सत्सु सामाजिकानां चेतःस्त्रोक एवानन्दो
जायते इत्यन्वयः । तेषामिति—उत्तमाहशोकविषादादीनां परस्परविरुद्धानां युगपदेकत्र

(घ) रमस्थालौकिकप्रमित्वं चमत्कारप्राणवचोमलय्य प्राप्तीनमतोद्वारपुरःसर-
मेवमभिधातम् । न तत्र 'इदं न'पदेनात्र प्रारिभाषिकतन्नामकरसविशेषस्य ग्रहणं, यतः
सर्व्वेष्वेव सत्सु रसेषु स एवाद्भुतापरमार्थायचमत्कारकारी कोऽपि पदार्थो वरीवर्त्ति ।
रमित्यिव वलात् यद्येताऽसामानोदृत्तिरलौकिकलोपसंश्लिष्टपमुञ्जाना सान्दानन्दलय-
नुपैति । एतदेव रमस्य रसत्वम्, एतावतो च तस्य रस्यता ।

Cf Longinus—*On the Sublime* (Translated by Dr Saintsbury in
his *Loeb Critics*)—"What is out of the common leads an audience not to
persuasion but to ecstasy . . . "I should certainly lay it down that there is
nothing so eloquent as real passion standing, where it ought, in enthusiastic
afflatus of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic
rapture"

सन्ति, तेषां परस्परविमद्वगानां युगपदेकत्र स्थितेरभावात् । नापि यत्थादिद्येतसि रतेः स्यादित्यं, न च श्रमिनास्तेषां भयशोकादिसत्ता—अपि तु सर्वरसचमत्-कारग्राहक एक एवास्वादकन्दः कथन चेतोधर्म इति—अती भयानक-वीभत्सादेः काव्यनाट्ययोरेव रसता, न लोके (न) । अतएवोक्तम्—

स्थितेरभावात् । दोषान्तरमप्याह—नापीति । यतिनां सद्भासिनाश्चित्ते सर्वत्र समदृष्ट्या निम्बिकारत्वेन भयशोकादिम्याश्रिभावानामसम्भवात्तेषां रसास्वादे न स्यात्—इति तु परमतादुसारेणोक्तम् (न) । वस्तुस्तु तेषां श्रानित्वेन चित्तस्य कठोरत्वाद्दसास्वादे-धिकार एव नास्ति,—‘तथाचोक्तकृतौयस्य’—‘तथापि चित्तवर्द्धिं प्रानकोर्भियुद्धत्ते द्रव्यादिना चित्तस्य वर्द्धिश्लोका मद्वाकठोरत्वमुक्तम् ।

स्वगतरसशमनेनि—एतदेव सुखसुपकरणं रसस्फूर्तिं समाधौ—इत्यु सर्वत्र समान कक्षाऽऽवृत्तमय इव कश्चनानन्दकन्द इति सारस्वतसाराणां धन्यमन्यानामनुभूतिः । रसस्फूर्तिश्च सा वास्तवाश्रया वासनास्थितत्वात्, न तु गगनकुसुमगन्धोपलब्धिप्रवृत्तित्तत् कल्पनाकषिता-ऽसत्वाश्रयेति वेदितव्यम्—अत्रैव भावनाभुक्तिवादिनां भट्टनायकादीनां मताद्वाक्तिवादिना-मभिनवगुणपादादीनामालङ्कारिकोपश्रौयानां मनस्य बेलक्षणात् । एतामेव रसस्फूर्तिमभि-सत्त्व श्रौवाग्देवताऽऽन्तरस्य मन्मथभङ्गस्य रसस्वरूपनिरूपणे माधुरीमयी सन्दर्भस्फूर्तिः—‘पुर इव परिस्फुरन् दृढमिव प्रविशन् मन्त्राङ्गोनमिवालिङ्गन्नयन् सर्वमिव तिरोदधदि-’त्यादि । इदानीन्तनानुभूतिर्वेद्याऽनोतानुभवप्रत्यभिज्ञास्मृतिजडिता वा स्वगतरसवासना-ऽपुनिकोरपि प्रोथकोविदेः सामाधिकसंस्कारोपेक्षनाकल्पे स्वीक्रियते सम्यंते च ।

(Cf—Impressiveness consists in greater intensity of present feeling and in taking a strong and permanent hold of the memory—Bain—*Rhetoric and Composition* Part I p 258.)

(न) रतिहास्यशमादीनां लोकेऽनुभूतानां स्वत एवानन्दः, सम्भविता, काथे नाटे च निश्चितानां तेषामानन्दात्मकत्वमानन्दोपेक्षकत्वञ्च वर्द्धितेतराम् । भयानकवीभत्सादितो लोके वैरस्यं विमुखीभावश्च प्रायः सम्पद्यते—तथाहि स तावदल्पमन्त्रो मानवसङ्घः यः सन्दमनो भरत इव ऋगेन्द्रपोतेन चिक्रोडिद्युः—जिंभ रे सिंहासावया जिंभ दंताद् दे गण्डमर्षं’ इत्यभिदधन्तरानन्दं विन्दते व्यत्यप्याश्च योगिसिद्धसाध्यगणात्मकास्ते ये प्रेरणसङ्घे ऋगानस्यैऽमन्दमानन्दसन्दोहसुपमुञ्जते । काथे नाटे च तेभ्य एव भावेभ्य प्यागन्धोत्पत्तिरिति न किमपि चित्रम् । पुर.स्यात् षर्मसद्भासवती यौराद्भयमेव जायते, चित्रापितारम्भात्सादाऽनन्द—इति विश्वजनीनाऽनुभूतिरेवात्र निदर्शनम् । यत्तु ‘अष्टौ नाथे रसा’ इति तदुपलक्षणं, काथेऽपि नाप्यायमाने ते—उभयनापि नयमः प्रान्ताख्य

‘अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥’ Kavyaprakasa—under Ullasa V.

नाट्य एवाष्टौ, लोके तु शृङ्गारादीनां कियतामेव, पूर्वोक्तसरसनक्षणा-
ययत्वात् ।

अथ नाट्यरसानां भेदेषु शृङ्गारस्यादित्वेन समुचितेऽपि प्राङ्निर्देशे
सविशेषवर्णनीयत्वात्, अलौकिकत्वेनैव प्रतिपादनीयत्वाच्च पद्यादेव निरूपणं
करिष्यते । सम्प्रति यौरक्रमेणाह—तत्र च प्राकृताप्राकृतत्वेन ज्ञापितेऽपि
भेदेऽप्राकृतमेवोदाहरिष्यामः (प) ।

अप्राकृतोऽपि द्विविधः प्रत्यालम्बनभेदतः ।

सजातीयं विजातीयं प्रत्यालम्बनमिष्यते ॥ ७३ का

तत्र विजातीयालम्बनोऽप्राकृतवीरो यथा—

गुणं कर्णाकृतं करकिशलयं तूष्णशिखरे

धनुश्चक्रीभूतं निपतदिषुहृन्दं तत इतः ।

अथेति—यद्यपि शृङ्गाररसस्य परममुख्यत्वेनादौ तस्यैव निर्देशः समुचितः, तथापि
तस्याज्ञानामतिबाहुल्येन पद्यान्निरूपणं भविष्यति । सम्प्रति सूचोक्तदाहभ्यायेनादौ
धीरादिरसवर्णनमेवाह—तत्र चेति ।

गुणमिति—त्रासन्धस्य युद्धे देवसम्बद्धे श्रीकण्ठस्य युद्धलाघवं पश्यन्ति सति श्रीकण्ठस्य
भुजवोर्ध्वञ्जयति । युद्धलाघवमेवाह ॥ १) —यदा देवानां गुणे दृष्टिस्तदा करानिकटे सर्वदा-
गुणं पश्यन्ति । यदा तु दक्षिणे करे दृष्टिस्तदा सर्वदेव वायव्यदृष्ट्यायं तूष्णे कर-
किशलयमपश्यन्ति । यदा तु धनुषि दृष्टिस्तदा सर्वदेवेनस्ततो निपतितान् वायव्यसम्बद्धान्
पश्यन्ति । यदा विपक्षसम्बद्धे दृष्टिस्तदा सर्वदेव तान् भूमौ निपतितान् पश्यन्ति ।

इति तु दृष्टितमेवास्माभिः । ‘वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेनेत्यादि’ टीकार्या यच्चक्रवर्त्तिचर-
युक्तं तत् ज्ञानयोगतो भक्तियोगस्य श्रेयस्त्वदर्शनाय—निर्विकल्पज्ञानसमाधिमादधाना
चरमानन्दं नास्वादयन्तोति तु तत्त्वतो रिक्तं वचः ।

(प) अप्राकृतमेवोदाहरिष्याम इति—सर्वेषां लक्ष्याणामत्र श्रीकण्ठचरितनिष्ठत्वात्,
न तु तावत् ‘प्राकृते रसो नास्ती’ति हेतोः । तत्र ‘प्राकृताप्राकृतत्वेन ज्ञापितेऽपि भेदे’ इति
प्रतीकानुसुष्यमेव ।

(११) एव (ग) (क) पुस्तकयो पाठः । “सर्वदेव वायाचेपाथे गुण कर्णाकृतं पश्यन्ति । यदा तूष्णे
दृष्टिस्तदादि पाठ (क) पुस्तके, “यदा करकिशलये दृष्टिस्तदा”त्यादि (घ) पुस्तके, (ङ) पुस्तकेऽत्र-
मगोऽशतः पतित ।

रिपून् भूमौ सुप्तान् कलयति समं देवनिकरे

जरासन्धस्याज्ञौ जयति भुजवीर्यं सुरभिदः ॥ १

अथ प्रकृते उतसाहः स्यायी—स च द्विनिष्ठः । आलम्बनविभावो जरा-
सन्धस्तस्य च कृष्णः । उद्दीपनमन्योन्यग्रीटीर्यादि । अनुभावो वाणवर्षणे
हस्तलाघवम् । व्यभिचारी गर्वोपेताऽभयचपलताऽदिः । एतैः परिपुष्टः
स्यायी रसतां प्राप्तः । स चानुकार्यं भगवति प्रकृते परोक्षः, काव्य-
श्रवणात् सामाजिके प्रत्यक्ष इति सर्व्वतोन्नेयम् । सजातीयालम्बनसूक्ष्मः ।
कैचित् सखिभिः सह युद्धसुदाह्वियते—तच्च लीलाविशेष इति प्रकृते न
लिख्यते (फ) ।

एष च युद्धदानदयाधर्मपूर्व्वत्वाच्चतुर्धा । सर्व्वतोत्साहः स्यायी ।
जघ्नान्युदाहरणानि ।

एवञ्च हस्तस्यातिलाघवात् सर्व्वः क्रियाः सर्व्वदेवाजातश्चक्रवत् पश्यन्तीति भावः । तस्य
जरासन्धस्य विजातीयालम्बनः श्रीकृष्णः । प्रकृते, न तु नटवत् कृत्रिमे । एवम्भूते भगवति
स रस रदानोक्तस्त्रीलानां लीलाश्रयाणाञ्च सर्व्वधामप्राकट्येन परोक्षः, सामाजिकानानु-
ष्वासादाहुरम्बलभूतस्य स्यायिनोऽचिन्त्या शक्तिरीदृशी याऽप्रकटापि तत्तल्लीलां काव्य-
नाटकगतं साक्षात्कारत्वेन प्रकाशयति—अतस्तेषां स रसः प्रत्यक्षरूपः । सजातीया
लम्बनो महादेवादिः । सखिभिः श्रीदामादिभिः सजातीयालम्बनैः सह श्रीकृष्णस्य
युद्धसुदाह्वियते । लीलाविशेष इति—जरासन्धस्य यथा देवक्रीडादिजन्ययुतुमारूप
उत्साहः स्यायी तथा श्रीदामादीनां न, किन्तु कौतुकविशेष इत्यर्थः ।

एष चेति—युद्धवीर दानवीर दयावीर धर्मवीरा इति चतुर्हेतु रसो भवतीत्यर्थः ।

(फ) कश्चिदिति—वेणुवालङ्कारिकेरिति शेष । वस्तुतस्तु सखिभिः सह युद्धे न
सावकदुत्यविषयादिकर्मणि तात्त्विकं किमपि तात्पर्य्यम्, अतो तस्यागणनमेव परम्—
श्रीकृष्णस्य निखिलमेव सख्यं लीलाविलसितमिति चेत्—दार्शनिकसुलभप्रौढोक्तिस्तु,
न च पद्यः रसस्यैकधमेव प्रमापयति, न तदभाकमकश्चिरं, परं भेदधेनु कर्त्तव्यो रसार्था
तदा धृतिभिः सह कृतकयुद्धस्य बीररसमध्येऽन्तर्भागे न सुदृष्टिः । एषु रसानौ लक्ष्य-
प्रशयैककारिकामन्दभैरवगुक्तेस्तत्तत्रयैदेवतानुभावादीनि तत्त्वानि दृष्टेय रसायैवसुधाकरा-
दिनो लक्ष्याणि । मूले युद्धवीरस्यैवोदाहरणोपन्यासः—इतरेषां सकलसुचरितनिकषायमाद्यै
श्रीकृष्णै लक्ष्ये सम्भवेऽपि न वैशद्येनेह प्रदर्शनम् । दानवीरो जामदग्न्यः, दयावीरो
नागाभन्दायको धीमन्तयाज्ञनः धर्मवीरो युधिष्ठिर इतीतरे—ततश्चरितमग्न्याद्युदाहरणानि
तेषु भोव्यत्येव दर्शितानि ।

अथ करुणः—

दोर्गुमायां मधुविजयिनो हा कथं हारवत्या-
मन्यायोऽस्यामयमुदभवहन्त निष्कण्णपायाम् ।
जाते जातं सुतमुपहरत्येव मेऽकालमृत्युः
को मां त्राता हरिहरि हहा हा हता हा हताः स्मः ॥ २

अत्र शोकः स्थायी । एष एकनिष्ठः । पुत्रनाश आलम्बनम् । पुत्रगत-
ममताऽप्युद्दीपनम् । अनुभावः शिरस्ताडनादि । व्यभिचारी विषाददैन्य-
न्वान्यादिः । अयन्तु सामाजिकगत एव, नानुकार्यगतः परोक्षेऽपि ।
अयं सामाजिकगतोऽप्यप्राकृत', कृष्णाश्रयत्वात् ।

अथाहुतः—

आलोकः सखि । लोकलोचनमुदामुद्रेकमुद्गावयन्
सोमस्तोमनिदाघधामनिवहप्रद्योतसद्योहरः ।
मेघे माघवने मणावपि घृणानिर्वाहको नीलिमा
सामानाधिकरणमत्र किमहो चित्रं तमस्तेजसोः ॥ ३

अत्र विषयः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रौकण्यः । उद्दीपनं
तन्नावस्थादि । अनुभावो रोमाञ्छादिः । व्यभिचारी आविगमतिचपलताऽदिः ।
अयं परोक्षोऽनुकार्यगतः, प्रत्यक्षः सामाजिकगत' । अयमप्राकृत एव (ब ।

अस्यां हारवत्यामयमन्याय उद्भवत् । अन्यायमेवाह—जातमिति । नाशुकार्यगत
इति—पुत्रमरणजन्योन्मुक्तदुःखमानन्दरूपस्य रसस्याविभावे प्रतिबन्धकमिति भावः ।

आलोक इति—इति सखि । विरुद्धमपि तमस्तेजसोः सामानाधिकरण्यं कथं एकस्य
एव वर्तते इत्यहो अलाचर्यम् । श्रीकृष्णं तयोः सामानाधिकरण्यमाह—कृष्णं वर्तमानो
य आलोकः प्रकाशः स लोकलोचनानामानन्दोद्रेकमुद्गावयन् सन् सोमस्तोमश्चन्द्रसमूहः
निदाघधानिवहः सूर्यमन्द्रहस्तयोः प्रद्योतानानकाशानां सद्योहृत्तां । 'आलोकौ
दर्शमोद्द्योता'विति नानार्थः ।

(ब) अत्र प्रकृते विरुद्धधर्मयोरेकत्र मित्येरेव विषयः—स आलौकिकचमनुकारमयः,
अप्राकृतत्वामासङ्गताश्रयश्च । 'लोकलोचनमुदा'मिति बहुत्वोक्तेस्तदन्तर्भावितवनामा-
मखिलानामेवानन्ददायकत्वं, 'सोम' निवह'पदाभ्यां तस्यानुपमत्वञ्च सूचितम् । नीलिम-
प्रशंसनेन तद्वत्प्रशंसनार्थस्य लाघव्यसहितता सचिता । नामरूपत एवेष्टद्वेष्याणादकता

अथ हासः—

उम्भन्ताभिर्ब्रंसन्तोत्सवरभसमदैर्गोदुहां कन्यकाभिः

घोदैः सिन्दूरचन्द्रागुरुमलयरुहां हा धिगन्धीकृतोऽस्मि ।

जाद्यं गन्धाम्बुसेकैरजनि तत इतो धावितुं नास्मि शक्नो

व्यापद्येऽहं वयस्य । प्रियसखमव मां मास्विह ब्रह्महत्या ॥ ४

अत्र भगवत्सखो विदूषको ब्राह्मणवदुम्भंभूमङ्गलो वक्ता । हासः स्वायी ।

एव बहुनिष्ठः । आलम्बनं वसन्तोत्सवः । उद्योपनं विदूषकस्य वैक्लव्यम् ।

अनुभावो नयनस्फारताऽदिः । व्यभिचारी अममदचपलताम्भान्यादिः ।

उम्भन्तेति—वसन्तोत्सवजन्यद्वयमदैः करणैरुम्भन्ताभिर्गोपीभिर्मलयरुहां चन्द्रानां
घोदैश्चूरीरन्वीकृतोऽस्मि । तथा जलसेकैर्मम छाद्यमप्यजनि, अतः पलायितुमपि न
शक्नोऽस्मि । हे वयस्य । कृणु । अहं व्यापद्ये, म्रिये, अतो मामव रक्ष ।

वैष्णवकविसम्प्रदायवर्णिता—तस्याद्यात् रूपनिष्ठवर्णमाधुर्येण प्रकटनं, वर्णगौरवं श्रीकृष्णं
चेत्यविवेचे 'लघुवर्णं त्रिधाऽलघु'मित्यादिना सूचिते श्रीकृष्णचेतन्ये च सुमहदुत्तं इति
साधनधनानामुपासकानामनुभवसिद्ध, वैष्णवकवीनां परा मोक्षोपनिषत् तदुपजीविवीति
सम्भवदात्म । "नवमजप्रवर्यं चम्पकोद्गामिकर्णं विकसितनलिनास्यं विस्फुरन्मन्त्रहास्यम् ।
कनकवचिदुद्गुलं चारुवर्द्धावचुलं कमपि निषिलसारं नौमि गोपीकुमारम् ॥" इति सुकुन्द-
सुक्तावत्यान्तस्यैव नवमजप्रवर्येणोपवर्द्धीदुद्गुलचौरस्य धर्मस्तुव्यवलम्बित्याराधना ।
'अंमालमिनवामकुम्भनभरं मन्दोन्नतभूलतं किञ्चित्कृषितकोमलाधरपुटं साञ्चप्रसारे-
चयम् । आलोनाङ्गनिपल्लवेर्भूरनिकामापूरयन्तं सुदा गृध्रे कल्पतरुक्लिभङ्गललितं
जाने जगन्मोहनम् । 'कस्तुरीतिलकं ललाटफलने वक्ष्यःस्यले कौस्तुभं नामाऽप्ये नयमं, क्लिकं
कस्तुरी वेषुं करे कङ्कणम् । मन्नाङ्गे हरिचन्दनच कलधनु कण्ठे च सुक्तावर्णा गोपस्त्री-
परिवेष्टितो विजयते गोपालसुहृदामयिः ।' इति श्रीकृष्णकव्यांटादावर्लौकिकस्यापि तस्यैव
रूपप्रकल्पेण लौकिकवत् प्रत्युपायमाणत्वम् । 'अमिया मातरे मिनाज करिया साधिव
मनेरि साधा । मरिया हव्य अंमन्दनन्द्व तोमारे करिय राधा ।' 'जलजल कौषा
अङ्गेर लावणो अवनो यदिया याव ।' इत्यादि गौडोपवैष्णवकवीनामुच्यन्ते प्रतिभाऽन्य-
वारिषो रूपनराणोद्गाटनेन मन्त्रमहात्म्यारिष्कारश्च निरगोतेन नः सृष्टियपकारोदिति ।
एवमप्याधुनिकविद्वेषुं च किञ्चित् भगवत्सुताऽनुद्योतमचिदुद्गुमपि जगदस्तुकरमक-
सुपलस्य विस्फुरमस्य सुतरामयनार उपभोग्योद्योनिष्ठमन्दभेदधनः—

Into the Elysian fields of thought enters no satisfaction but brings
with it youth and strength and ardour; nor is there a thing in this world

एष त्रिविधः—स्मितं हासः प्रहामथेति (भ) ।

अधरोष्ठस्फारतया सृक्कण्योरेव विस्फुरत् ।

अलक्षितद्विजं धीरा उत्तमानां स्मितं विदुः ॥

विकसदृशनद्योतो गण्डाभोगे प्रफुल्लता ।

किञ्चित्कलः कण्ठरवो यत्र हासः स मध्यमः ॥

सघर्मः साश्रुतासाक्षः स्पृष्टधोरकटुस्वनः ।

व्यात्ताननो व्यक्तदन्तः प्रहासो ग्राम्य उच्यते ॥ ७४का

अथ भयानकः—

रं द्वाकोटिकठोरकूटकटुना व्रह्माण्डभाण्डम्यितं

सर्वं चर्ष्वयसोव हन्त वदनेनोद्गोर्णपूर्णाचिंषा ।

जिह्वायेण समग्रमुग्रमहसा सेलिह्यसे रोदसो

सस्तं मामिह पाहि पाहि भगरन् पार्याऽप्यपार्याऽभवम् (म) ॥५

दंष्ट्रेति—वदनेन कथम्भूतेन ? दंष्ट्रायाः कोटिभिरग्रभागे, करणैः कठोराक्ष्वाऽपि कटुना । रोदसो व्याजपृथिव्यौ जिह्वाया लेलिह्यसे । अतस्त्वत्तं मां पाहि । पार्याऽप्यहम-
पार्याऽप्यहमम् अतु कार्याऽप्युनेऽपि । व्याघ्रानमनेन करणेन मकरन्दस्य भयं विना
नानन्दोत्पत्तिः । यदि शौर्यं मति या, अदृशनेऽप्यानन्दस्तदोत्साह एव म्यायी ।

on which the mind thrives more readily than the ecstas), nay the
debauch, of eagerness comprehension and wonder The Buried Temple
of Maeterlinck translated by A Suro

(म) 'भीषणाकृतिवेषाणां क्रियायाश्च विकारतः । लौलादेश्च परस्थानामेषामनुकृते-
रिति । विकाराश्चेतसो हाम' इति हासकक्षणं रमार्थप्रमुधाकरे । द्विविधश्चायम्—'व्यात्मस्यः
परस्याश्च । यदा स्वयं हमति तदाऽत्मस्यः, यदा परं हासयति तदा परस्यः ।' इति भरतीये
नाच्यशास्त्रे । एष चाप्राकृतनिष्ठ उत्प्रासविष्मिती वा सुतरां पोषमेति । सुनीन्द्रो-
प्येषमाह—'स्त्रीनीचप्रकृतावेष भूयिष्ठं दृश्यते रमः ।' सुनीन्द्रादीनां मतेऽस्य यद्भेदा
विज्ञेयाः, ते नामतो लक्षणतश्च नाच्यशास्त्रादिव्याकरेष्वेव द्रष्टव्यः । अप्राकृतान्वितस्यास्य
उत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदेन वेत्स्यमपि तत्र दर्शितम् । अप्राकृतनिष्ठस्य हासस्य दिङ्-
मात्रमुदाहरणं शाङ्गपरपङ्कनाबृहत्तोऽप्योदर्शितः श्लोक—'भोगनं प्राप्य दुर्बुद्धे मा प्राखेप
दधां क्रुत् । दुर्बुद्धानि परात्तानि प्राणा जन्मनि जन्मनि !'

(म) विश्वरूपदर्शनवस्तुस्वाङ्गनस्य कातरौक्तिरियम्—तथा च श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

अत्राङ्गुनस्य भयं स्याथि । स चेकनिष्ठः । आलम्बनं विश्वरूपप्रदर्शकः
 श्रीकृष्णः । उद्दोषनन्तद्गतदंष्ट्राऽदि । अनुभावः 'पांङ्घि पाही'ति-कान्तर्यम् ।
 व्यभिचारी 'अपार्थीऽभव'मिति दैन्यम् । एष च कृष्णालम्बनत्वात्-सामग्रो-
 साविधेनानुकार्येऽपि रसतां प्राक् प्राप्त एव । भयेऽपि कृष्णस्फूर्तेस्तत्-
 सम्बन्धादानन्द एवेत्यप्राकृत एव । न तु मालव्यादौ शार्ङ्गुलाद्यालम्बनेन
 मकरन्दस्य भयं विनाऽनन्दः । सति शीर्षे उत्साह एव स्याथी भवति ।
 तेन कदाचिदानन्दो जायते, न भयतः । तेन प्राकृते न रसता (य) ।

अथ वीभत्सः—

दैत्येन्द्राणां मथितवपुषामन्तमेदोऽस्थिमज्जा-

मांसासृक्त्वक्स्थपुटपटलीसादमोदप्रमत्ताः ।

कौमोदक्या सधुविजयिनः कीर्त्तिमुत्कीर्त्तयन्तः

साहं नृपैर्द्विदधति सुदं प्रेतरङ्गा विशङ्काः ॥ ६

कौमोदक्या गदया मथितवपुषां दैत्येन्द्राणाम् । अन्त 'अन्त' इति प्रसिद्धः, स्यपुटं वाङ्गी-
 यन्त्रिविशेषः—तेषां पटनीनां समूहानामास्वादनेष्वालो यो मोहस्तेन प्रमत्ताः प्रेतरङ्गा
 सुदं विदधति ।

'लिङ्गिहसे यममानः समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनेष्वञ्जलिः । तेजोभिरापूर्य जगत् समग्रं
 भामस्तवोयाः प्रनपन्ति विष्णो ।' 'दंष्ट्राकराजानि च ते सुखानि ददुव कालानलसन्निभानि ।
 दिशो न जाने न समे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ।' इति । प्राकृताश्रितो भयानकरसः
 प्रायः स्त्रीनेत्रप्रकृतिः, परमप्राकृताश्रिते तस्मिन् यथेह ऊर्ध्वस्त्रिनः, अत्रियोत्तमस्यापि
 भीतिजनने न किमप्यशोभनम् । लोकस्थपकृतः कालाङ्गोतिर्न कदापि कस्यापि गर्ह्यव्यञ्जम् ।

(य) न रसता—किमभिप्रायमेतदभिधानमिति पृच्छायां वयं ब्रूमः,—यदत्र प्राकृताश्रयिणि
 भयानकरसो रसता न तावदपभ्रूयते कौमुभकृद्भिः, परं प्राकृतेऽनुकार्ये सञ्चारिभयानन्दस्य
 बाधात् रसस्यानन्दमयत्वात् न रससत्ता सम्भवति । उभयत्रापि सामाजिकानामानन्दो-
 दोपाद्रोपलब्धिरिति तु नान्याप्यमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः । 'भयानकवीभत्सादेः काय-
 काश्रयोरेव रसते'ति (१६८ पृष्ठाध्याम्) अन्यवृत्तुखरसादेतत् सुप्रतीतमपि टीकाकृता
 मननिर्वन्धप्रामादप्रकटशय पुनरुक्तिर्यते । सर्वेषां रसानामप्राकृताधिकारित्वकथने न
 काऽपि हानिः—यतो नितिनरमस्तिरमन्दस्फूर्तिः, खानन्दरससङ्ख्याः श्रीकृष्ण इत्यनेकमर्थं
 धर्त्तव्यं, परं तेषां प्राकृताश्रयत्वनिरासे हानिरेव बाधं स्यात् । 'यदभिहितं रसोऽज्ञानीनां
 रौदो रसः, किमर्थो वास्ति ? उच्यते । अस्त्यग्येयामपि—किन्त्वधिकारोऽत्र यद्वृत्ते, ते हि

अत्र देवाशुरसंग्रामावसानमालोकयतां व्योमचारिणां जुगुप्सा स्थायी । स
चैकनिष्ठः । शवशरीराद्यानम्बनम् । प्रेतरह्वाद्युद्योपनम् । अनुभायो मुख-
वैकल्यादिः । अग्निचारो ग्लानिदेव्यादिः । एतैः परिपुष्टा जुगुप्सा जुगुप्सैव
यद्यपि तथापि भगवतः कृतिरियमिति भगवत्स्मरणदेवानन्दः । प्राकृते
नत्वानन्दः, अपि तु नटव्यापारदर्शनात् सामाजिकानामेव तत्र रसः ।

यथा वा—

दृशैव करुणार्द्रया सङ्घचरान् समुज्जीवय-
न्नघस्य जठरं गतो गरलजातवेदोव्यसून् ।
तदन्वधमनीवसार्धिरमञ्जलालादिभिः
भूतोऽप्यनवल्लिप्तवच्छुचिरुचिः स जीयाद्वरिः ॥ ७

अत्र भगतत एवानन्दत्वात्तदन्वादिदर्शनेनाप्यानन्द एव लीलावतां, तथात्वात्
भक्तानाञ्च तस्य स्फूर्त्ताविव ।

अथ रोद्रः—

स्पर्शनापि न वेद्य एव भवता मृत्योर्भ्रूखं गच्छता
किं दोम्भेण्डनचण्डिमैप भवते विज्ञापनीयो मया ।
येनाम्बुण्डलगौण्डाम्बुण्डनकृता गेण्डूकृतोऽयं गिरिः
किं रे कष्टमरिष्ट दृष्ट तनुपे गोठस्य नस्तिष्ठ रे (र) ॥ ८

दृशैवेति—गरलरूपेण जातवेदमाऽप्योना व्यसून् विगतप्राणान् मूर्च्छितानित्यर्थः, तथा
पार्श्वेत्वेन नित्यत्वात् वास्तवप्राणत्यागः सम्भवतीति । भूतोऽपि आम्बोऽप्यनवल्लिप्त इव
शुचिः शुद्धा रुचिः कान्तिर्भ्यस्य सः 'सुन्दरे किमसुन्दर'मित्यक्तेः—उक्तञ्च दशमे—
'पद्माङ्गरामरुचिरमिति । अत्रेति—भगवत आनन्दरूपत्वात्तोलावतां पार्श्वेनामपि
तथात्वादानन्दरूपत्वात् । अ एवानन्दोऽप्येत्याधियेनान्वादिदर्शनेनानन्दोत्पत्तिरेव—

स्वभावत एव रौद्राः । (नाञ्च शास्त्रे षष्ठाध्याये) इतिवदेनाऽदृश्यत्वेऽपि मतपरिणामः, सुशक्तं,
सुसङ्घेत्वेनै पिष्टपेषणेन ।

(८) अरिष्टवधः, श्रोमद्भागवतसंहितोदितः, यन्त्यकृतकृते आनन्दरुन्दावने पश्यदशै स्तवके
लक्षणीयः । स्वाधिदेवनाद्रादुयकर्मक्रियात्मकादस्य रौद्र इति संज्ञेति पश्यतः । क्रोधं
म्यायिभावो रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रकृतिकः स्वयाम्चेतुकथाय रसः । रक्तास्यनेत्रता
भ्रुकुटोरुकरय दन्तौष्ठपीठन गळस्फुरण चक्षुष्यनिष्येवादिभिरनुभावैरस्य प्रायशः सामाजिक

अत्र कोपः स्याथी । एष एकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च—अत्र तूभयनिष्ठ एव ।
 आलम्बनमन्वोन्म्यम् । उद्दीपनमन्वोन्म्यविक्रमः । अनुभावो वागाहम्ब्यैादिः ।
 व्यभिचारो गर्वादिः । एवं स्फुटोऽयं रसः—स च भगवति परोक्षः, सामाजिके
 प्रत्यक्षः । आद्ये विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः ; द्वितीयेऽप्राकृत एव ।

अथ शान्तः—

वयो जीर्णं च धिक् सतपि न हि जीर्णो मदभरः

अथं चर्माङ्गेभ्यस्तदपि न हि रागः ह्यय इव ।

रदाः श्रीर्णास्तदपि न हि मोहः, कथमयं

जनः कंसारातेधरणकमलाय स्पृहयतु (ल) ॥ ८

न तु प्राकृतानामिव दुःखं, तेषां दुःखरूपत्वेन भयानकजीभतुसितवस्तुदर्शने दुःखमेवेतु
 पद्यत इति विशेषो ज्ञेयः ।

स्यार्शनेति—भक्तकृत्कस्यार्शनापि हेतुना गृह्योन्मुखं गच्छता भवताऽहं न वेद्यः न
 ज्ञातुं शक्य एव—तथा च मदिषयकृज्ज्ञानमेव तत्र न भविष्यति, किं होश्चिद्विद्या भया भवति
 विद्यापनीय इति भावः । इन्द्रपराक्रमखण्डनकृता येन होइंखेनायं गोहैनगिरिगण्डवृतः ।
 आद्ये अतुरनात्रनिष्ठे कोपे विजातीयालम्बनो भगवान् । द्वितीये उभयनिष्ठे, तदा-
 सुतरां भगवानप्राकृत एव ।

प्रत्यक्षना । विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः—विजातीयोऽरिरालम्बनं यस्य स भगवानप्राकृतः ।
 अत्र चतुर्थचरणे 'ट'वर्गयुक्तवर्णानां निवेशनेन रपातुगुण्यं प्रकटम् ।

(ल) वयो जीर्णमिति—एवमप्याचार्यशङ्करो समग्रे मोदतुङ्करे विशिष्य 'व्यङ्गं' गलितं
 पलितं सुखं इन्तविहीनं जातं सुखं 'मिति' पञ्चटिकायां निर्वन्दनेवोपदिदेश । तद्व्या-
 समाश्रमयेकान्तता चात विरमति । आद्ये च भगवान् भरतः—'योगीव ध्यानरतो
 भवति हि निर्वन्दवान् पुरुषः ।' भरतीये तु निर्वन्दस्य व्यभिचारिभावस्त्वेण परिग्रहः, न तु
 ग्याधिभावनया—तेन तत्त्वनेऽष्टावेव रमाः । मनसोत् प्रगेवालोचिनमस्माभिः—सचा-
 य्मादोनामभावयुक्तिस्तु इत्यमपास्ता दर्पणे—'युक्तविमुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव
 यतः । रसतामेति मद्मिन् सचाय्यादेः स्थितिश्च न विरहा ।' इति । अतएव ध्वनिकारादि-
 मताशुमारिभिः शमस्य व्यापस्वमुक्ता शान्तरसस्य प्राधान्यस्थापनाय यत्तेष्टि । एवमभि-
 द्युधालद्वाटिकपृष्ठामयथो लोचनकृतोऽभिलषगुणवादाः—'मोक्षफलत्वेन चार्थं परम-
 पुदपार्यनिभलातु सर्वैर्येभ्यः प्रपातनमः स चार्थं शान्तरसः" इति । भक्तुं हरिकृतैराय
 शनके भक्तशुन्दरचिन्तनकदम्बे च रसस्यास्य बहुलः प्रमारस्तत्रैव स समास्वादीयः
 शिवनोऽथ सप्तदशैः ।

अत्र निर्वेदः स्थायी । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं संसारदुःखम् । उद्दीपनं पुण्यतौर्यादि । अनुभावो विषयासक्तित्यागः । व्यभिचारी मतिधृतिधृत्वादिः । एष रसोऽनुकार्यो परोक्षः, सामाजिके प्रत्यक्षः । चमत्कारी चायम् ।

तथा च—

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यसुखं महत् । Mahabharata
दृष्ट्वाचयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥”

चमत्कारातिशयेनानन्दातिशयः । अयं श्रीकृष्णभक्त्युपयुक्तो यदि भवति तदाऽप्राकृत एव । यथाऽयं निर्वेदो व्यभिचारी सन्नपि शान्तरसे स्थायितां प्राप्य रसतामाप्नोति तथा सैव देवादिविषया रतिर्भाव इति पारिभाषिकोऽपि भावः (१२) स्थायी सन् तत्तद्विभावादिसामग्र्योसमवेतो भूत्वा ‘भक्तिरस’ इति (घ) द्वादश रसा भवन्ति । स पुनर्भक्तिरसः श्रीकृष्णाश्रयो भवन् रतरादिभिः स्थायिभिर्दशविधो भवति । तदन्यचोद्धम् ।

यद्य इति—अङ्ग्रेभ्यः सकाशाच्चर्मे अर्थ, तदपि रागः अथ इव अथतुल्योऽपि न भवति । केचिच्छान्तस्य रसत्वं न मन्यन्ते, तन्मतं दूषयितुमाह—अयमिति । चमत्कारित्वे हेतुं प्राचीनानां श्लोकमाह—तथा चेति । दृष्ट्वाचयसुखरूपचन्द्रस्य षोडशीमेकां कलामपेति मर्त्तलोकस्यस्वर्गस्यसुखे नार्हतः—तस्माच्चमत्काररसत्वे तस्य रसत्वमवश्यमङ्गीकार्यं ‘रसे चारश्चमत्कार’ इत्युक्तेः । द्वादश रसा इति—पूर्वमेकादश रसा उक्ताः, अयमेको रसो मिलित्वा द्वादश भवन्तीत्यर्थः । कस्यचिन्मतेऽसौ भक्तिरस एव श्रीकृष्णाश्रयो भवन्, स्वातन्त्र्येण दशविधो भवति, तस्य स्वरूपलक्षणोद्देश्यमन्यत्र तस्यैव अन्य ऊह्यम् ।

(घ) रतिर्भाव इति पारिभाषिकोऽपीति—आपकटत्तत्रा ‘रति’पदेन प्रीतिम्भक्तानां निखिलानां चित्तवृत्तीनां परिग्रहः । पारिभाषिकस्य तस्यैवमर्थो निर्दिष्टो रसान्तसिन्धौ—‘मिथो हृद्रेर्मृगाद्याश्च सम्भोगस्यादिकारणम् । मधुरापरपर्याया प्रियताख्योदिता रतिः ॥’ ‘भाव’पदेन रतिशोकोत्पन्नक्रोधघमादीनां सर्वेषामेव आपकटत्वा परिग्रहः, पारिभाषिकात्तस्मात् ‘सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः । उद्दृष्टमानः न्यायो च भाव इत्यभिधीयते ॥’ इत्युक्तलक्षणपदार्थग्रहः । अत्र लक्षणे देवादी‘त्यादि’पदेन पुत्रादिविषया रतिरपि गृहीतेति केचिन् । रसगङ्गाधरकृदप्येवम् । तन्मते वातुसत्यास्य रसत्वेन न प्रथमगणना । परं श्रीकृष्णविषया सा परो रसः—भक्तिरस इति तस्य संज्ञा । एतच्च प्रागेवास्माभौ रसस्वरूपसंख्याद्वालोचनप्रस्तावे मन्थित्विवेचितमिति न पुनरवतारस्तस्यान कृतः ।

अथ वात्सल्यम्—

आराज्जानुकरोपसर्पणपरो जातस्मितं सञ्चर-
न्नङ्कारोहमनाश्रुवन् रुदिपाविम्बानचन्द्राननः ।
अभ्यासार्थमुपेक्षितोऽपसरणप्रक्रान्तया सत्वरं

कण्ठेकृतय यशोदया न न न नेत्राश्लासि वाली हरिः ॥ १०

अत्र ममकारः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपन-
न्तदंगतचङ्गमणादि । अनुभावः कण्ठेकृतयालिङ्गनादिः । व्यभिचारी
हर्षादिः । एष परोक्षो ब्रजेखरोनिष्ठः, प्रतयज्ञः सामाजिकनिष्ठः । उभय-
धैवाऽयमप्राकृतः ।

अथ प्रेमरसः—

प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-

स्वं मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्त प्रलापः ।

त्वं मे ते स्यामहमिति च यत्तच्च नो साधु राधे !

व्याहारे नौ न हि समुचितो युष्मदस्मत्प्रयोगः ॥ ११

अत्र चित्तद्रवः स्थायी । स चोभयनिष्ठः । आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपन-
मन्योन्यगुणपरिमलः । अनुभावो विशिष्य निर्बन्धनाभावः । व्यभिचारी
मतयोत्सुखादिः । परोक्षः श्रीकृष्णराधयोः, सामाजिकानां प्रतयज्ञः । प्रेमरसे
मूर्ध्वं रसा अन्तर्भवस्तीतरत्र महीयानेव प्रपञ्चः । अन्यगौरवभयाद्दिङ्मात्र
व्यारादिति—आरामिकटे जानुकराभ्यां गमनपरो बालः श्रीकृष्णो मातुरद्वारोहणार्थं
सञ्चरन् यशोदयाऽपि गमनप्रक्रियायामभ्यासार्थं पुनानयनाय मन्मुखगमनं विद्यायापसरणे
स्वस्य घटदंशगमने प्रक्रान्तयोपस्थितः श्रीकृष्णो मातुरद्वारोहमप्राप्य रुदिपाव्बानसखः
पश्चाद्यशोदया सत्वरं यदा स्थापथा कण्ठेवृत्त्यास्थापितः ।

प्रेयांस्तेऽहमिति—श्रीकृष्ण व्याह—हे राधेऽहन्ते तव प्रेयान्, त्वं मे प्रेयसी त्वं मे
प्राणाः, अहमपि तव प्राणा अस्मीति । त्वं मे मम, ते तत्रार्थं स्यामिति च यत् तत् मूर्ध्वं
न माप, यवो नावाधयोन्त्याहारे कथाप्रसङ्गे युष्मत्प्रयोगो न समुचितः—आत्मगौरव-

वादमिति कथं भवति ते, तदप्यदाहरणोपन्यासपूर्वकस्तत्रैव दर्शितम् । स पुनर्भक्तिरसो
द्वयविधो भवतीति—शान्त श्रान्ति प्रेयो वत्सल मधुरात्थभेदेः पञ्च, स्वार्थं परार्थेति प्रत्येकं
हौ । अन्यो वत्सलः । अन्यतोऽहम्—श्रीकृष्णोऽहमिति प्रभृतीनां विश्वेऽपि श्रेयः ।

सुक्तम् (13) । किपाञ्चिन्मते श्रीराधाकृष्णयोः शृङ्गार एव रसः (श)—तन्मते-
 ऽप्येतदुदारणं नासङ्गतम् । शृङ्गारोऽङ्गी प्रेमाऽङ्गम्, अङ्गस्यापि क्वचिदुद्रिक्तता ।
 वयन्तु प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति विशेषः । तथा च—

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्णखण्डरसत्वतः ।

सर्वे रसाद्य भावाद्य तरङ्गा इव वारिधौ (प) ॥ १२

देहत्व एव तादृशः प्रयोगः समुचितो भवति । अत्र तु श्यामपोतदेहद्वययोरेक एवात्मा—
 यथेकस्मात् कमलनालाद्गुणं नीलपीतकमलद्वयं, तद्वदिति ज्ञेयम् । उद्रिक्तता—अङ्गी-
 रसापेक्षयाऽङ्गरसस्याधिक्यम् । एतदभिप्रायेण वयमपि शृङ्गारोऽङ्गमिति ब्रूमः ।

खण्डरसत्वतोऽखण्डरसत्वात् सर्वे उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति समुद्रे तरङ्गा इव ।

(श) प्रेमरसे चित्तद्रवरूपविश्रिष्टाया रतेर्बोधोदास्य व्यापकत्वं शृङ्गाररसात् यथा-
 कथञ्चिदपि बुद्ध्यात् साधारण्यात् रतिभावमयादख्यमिति केचित्—अपरैस्तु तेनैव मार्गेण
 प्रेमरसस्य व्याप्तिरधिक्येन तुमीयते । (If the connotation decreases, the denotation
 increases and vice versa) तन्मते प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति । वस्तुतस्तु यत्किञ्चिदपि
 पार्यव्यसुपकल्प्येतावान् विभागेऽस्ति । अन्येऽत्र प्राक् सप्तविधगौणरतीनां वीरादारभ्य
 रौद्रं यावद्द्विंशतानामुपन्यासः, पश्चात् शान्त-वात्सल्या-प्रेयो-भक्ति प्रीतीनां पञ्चानां
 मुखरतीनां पृथग्द्विंशः खसन्दायमततात्पर्यनक्षत्राय, अन्यकृत्स्नरालङ्कारिका
 इव नवैव रसा इति खमतं सूचितवान्—स्नेह्या लिखितं किञ्चित् किञ्चिदत्र परेच्छया ।
 यत् पूर्वापरसंबद्धं तत् पूर्वमपरं परम् ।—अप्ये श्रीकृष्णस्य सर्वरसात्मकत्वं सूचयितुं
 रचितः श्लोकोऽपि तदाशयक एव । महीवनेव प्रपञ्चः—मधुरोपनामकस्य भक्तिरसस्वेव
 महत्प्रपञ्चत्वं श्रीमन्नगोखामिनां अन्ये—यथापसाने सविनयसुक्तिश्च—‘व्यतलत्वाद्-
 पारत्वादाप्तोऽसौ दुर्विगाहताम् । स्पृष्टः परं तटस्थेन रसाब्धिर्मधुरो मया ।’ इति ।

(प) ‘एते चांशुकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयंमिति वत् प्रेमरसस्या-
 खण्डत्वमितरेषां खण्डरसत्वात्तांशतः सूचिता । प्रेमरसे हि भूमखरूपस्य भगवतः शक्ति-
 निहिता—यदि शृङ्गाररसत इतरेषां रसानां विपरिणामः सुकरः, कथं न तंतुसारभूतात् ।
 प्रेच एतन्सम्भवः ? व्यनो नात्र केवलं प्रौढिः । मानवहृदये वैरं तथाऽस्तु, घृणा वाऽस्तु,
 सर्वेतेव प्रेमप्रकर्षमूलं, प्रेम्नि निलीने हृदये सर्वेषां साधीयान् लय इति नासाधारण्यसंदेहं
 तत्त्वम् । प्रेम्नो वारिधिसाम्यं कथञ्चिदुदाहरणद्वाराऽनुमीयते—वैष्णवकुलश्रेखरजयदेव-
 सुहृदुमापतिप्रख्याधोदशितः श्लोको रसस्यैकस्याखण्डत्वं निपुणमनुमापयतीत्यस्माकं प्रति-
 भानम्—‘रत्नवहायात्कुरितजलधौ मन्दिरे द्वारकाया रुक्तिरण्याऽपि प्रवलपुलकोद्भेदमा-

(13) ‘दयगीरवतया दिदमान’ इति सुदितपुस्तके, ‘दयगीरव’दिदमा’ इति (क) (ख) पलकयोः,
 ‘दयगीरवमयादि’ इति (ग) (घ) (च) पुस्तकेषु ।

‘रसः शृङ्गारनामाऽयं श्यामलः क्षण्यदैवतः ।’ Rasasudhakara (P)

एवञ्च सर्वेषामेव रसानां वर्णा देवताश्च बोद्धव्याः ।

सर्वैरसात्मकत्वं श्रीकृष्णस्य यथा—

शृङ्गारी राधिकायां, सखिषु सकरुणः ज्वेददग्धेष्वघाहे,-

वीभत्सी तस्य गर्भे, व्रजकुलतनयाचेलक्षीय्ये प्रह्वसी ।

वीरो दैत्येषु, रौद्री कुपितवति सुरासाहि, हैयङ्गवीन-

स्तेये भीमान्, विचित्रो निजमहसि, शमी दामवन्धे, स जीयात् (च) ॥ १३

अथ शृङ्गारः—

धृते पाणिदन्धे भटिति भूषितं रत्नवलये-

हृते नीवीयन्यो मुखरितममन्दं रसनया ।

शृङ्गारीति—शृङ्गारी शृङ्गाररसविशिष्टः, अघाहेर्विषदग्धेषु सखिषु करुणरसविशिष्टः, तस्याघातुरस्य गर्भे प्रविष्टः कण्यो वीभत्सरसविशिष्टः, सुरासाङ्गीन्ने कुपितवति सति रौद्ररसविशिष्टः, निजतेजसि विस्मयरमवान्—तथाच दर्पणे यदा स्वकान्तिम्यश्रति तथा तस्य महान्, विस्मयो जायत इति भावः, शमी शान्तरसविशिष्टः ।

धृ इति—श्रीकृष्णस्य स्वर्शाब्जातो य आनन्दस्तस्य तु प्रतिहतधियो विगतबोधाय

सारभूता घोरयो । एवमपि रसाद्यतस्मिन्वादी सर्वैरसात्मकत्वेऽपि श्रीकृष्णस्य तस्मिन् मधुररसस्यैव विषयत्वमधिकं सूचितम् । सर्वैरसकदम्बेति—नस्य नानारसात्मकत्वं तद्वत् नियतावलम्बनविभाववत्तासुप्रणीयं वर्तते । एवमाहू रसतरङ्गिण्यां श्रीमन्नारायणमभूत्,— ‘शान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकीर्तितः । प्रियमि स्युः सखायो हि यशोदा वतुमले मृगा । मधुरे राधिका ज्ञेया हास्ये स्थान्मधुमङ्गलः । सखीयूथोऽहते ज्ञेयो वीरे चानूर गो दधाः । कदले वतुषट्चादिर्ध्वं टिलाद्यास्तु रौद्रके । गोवर्हणेऽमिमन्सुच भयानक उदाहृतौ । तपस्विन्यादयो ह्यत्र वीभत्से परिकीर्तिताः । व्रजस्या नियता ज्ञेया व्यालम्बनविभावकाः । रसानां वर्णदैवतानि ह्येते भरतीयादिषु द्रष्टव्यः । शृङ्गारे तु नीलमणिः श्यामवर्णो देवते कृशुभवमाक्षिकं तत्वम् ।

(च) अत्र नव रसा लक्षिताः—एवमपि रुद्रमहर्षीयशृङ्गारतिलकस्यावतरणिकायाम् शृङ्गारी गिरिगानने भक्तियो रत्नां प्रवीरः स्मरे वीभत्सोऽस्मिभिरुषणी च भयङ्गूर्त्तार्तां हुतस्तद्गया । रौद्रो दक्षविमर्हने च हंसरुद्रम, प्रयान्तश्चिरादित्यं सर्वैरसात्मक, पशुपति र्भूयात् स वो भूतये । दादश रसा लक्षिताः प्रागुदाहृते ‘महानामशनि’रित्यादिश्लोके । अन्यशतकृतानन्दल्लवावमचम्पूकाण्ये ‘शृङ्गारीति श्लोके उद्धृष्टानां बहुनां वार्त्ताऽनुसन्धेया, सर्वेषाम् श्रीमद्भागवतपुराण्य एव कथा लक्ष्यया ।

प्रियायाः स्नानन्दप्रतिष्ठतधियः, किन्त्वपघनो
घनोऽकृष्णं कृष्णं प्रति समतनोऽर्जुनमिव ॥ १४

यथा वा—

मृदुस्पर्शं लीलाकरकिशलयोत्कम्पमुदयत्-
प्रसूनेषुःक्रीडाविवशमुदितालित्रजसुखम् ।

अमन्दीकुर्वाणङ्गिमपि कलकण्ठध्वनिकलां

मिषिवे राधाङ्गं हरिरथ वसन्तानिलमिव ॥ १५

चित्तस्य क्षणमात्रनिर्हतिक्लमे तस्या सुखं चित्रितं

सद्यः पद्मभूक्ततः परमहो पूर्णेन्दुरङ्गोज्जितः (14) ।

आनन्दामृतमण्डलम्पुनरभूद्विड्मां ततोऽभूद्विष-

स्तपद्याद्यभूव तद्धत सखे ! मत्संविदो गोचरः ॥ १६

अर्थादानन्दमूर्च्छिताया राधाया अपघनो देह एव सम्भोगे घनोऽकृष्णं कृष्णं निवारयितुं
मूर्च्छानमिव समतनोऽतु, तस्यास्रज्जनेऽसामर्थ्येऽपि तत्परिणामरूपो देह एव श्रीकृष्णं
तत्सर्वकृत्येषु। वस्तुतस्तु आनन्दवैशेष्येन वाग्यादिकमपि कर्तुं न शक्नोति तत्प्रेषा-
ऽलङ्कारात्म्यो वस्तुध्वनिः। तर्जनमेवाह—अकृष्णेन तस्याः पाणिदन्दे धृते सति रस
वस्येर्भक्तिरिति भक्तिर्निर्गतं, तथा च तत्रवलयगात्राङ्गद्वारशब्देनैव हस्तरूपो देहः श्रीकृष्णन्तर्गते।

यथा चेति—हरो राधाया अङ्गं मिषिवे—यथा 'महाप्रसादात्तं मिषिवे' इत्युक्ते महा-
प्रसादस्य भोजनमेव विषेति बुध्यते, तथेवात्राप्यस्य सम्भोग एव सेवेति ज्ञेयम्। अङ्गं
कोऽहम्? यमन्तकालस्यानिलमिव। माधर्म्यमाह—तत्सम्भोगसमये मृदुस्पर्शं,
यमन्तानिलमपि मृदुस्पर्शं, निवारणशौक्या करकिशलयस्योत्कम्प्यो यत्र, अनिलमप्ये
लीलाकरः कौतुककरः किशलयस्य नवीनपल्लवस्योत्कम्प्यो यत्र, उदयन्ती प्रसूनेयोः कन्दर्पस्य
या क्रीडा तथा विवशम्, उदितमालोपजानी मखीमङ्गदानीं सुरां यत्र, पक्षेऽलिप्रजानी
भ्रमरमङ्गदानीम्। एतौ मधुरास्फुटो 'न ते नि कण्ठध्वनिस्तस्य कलां वेदग्धीं किमप्य
निर्मलचरोयं यथास्यात्तयाऽमन्दीकुर्वाणं मर्चोत्कृष्टं कृष्णं, पक्षे कलकण्ठः कोकिलः। ।

श्रीराधाविरहेण व्याकुलः श्रीकृष्णः सुखं प्रयाह—चित्तस्थेति। पद्मभूदिति—
पद्मदृशं नम्यं शून्यं पद्मदृशं नम्यं कल्पेन तच्चित्रितं पद्मभूदित्यर्थः। यथाचित्तदृशं नम्यं
जाता या तस्याः मायादृशं नम्यं शून्यं कल्पेन तया तच्चित्रितं विषयहासकत्वेन विषयभूत्।
नन्दनत्वं पद्मभूत्कला मंविदो ज्ञानस्य गोचरो न भवति—तथा च विरहपीडया मर्षां
कार्तेति भावः।

सुग्ंधां सुधांशुकिरणेषु जालगते भवंनदोऽप्यकिताञ्ची ।

आदातुंमिर्वधिलेखं प्रविशेति भवंनं निवार्य संशयोक्तोः (६) ॥ १७

एषु पूर्वो संशयो, परो विप्रलम्भे । सर्वत्र रतिः स्थायी—सं चीमिदं-
निष्ठः, अन्योन्यमालम्बनम्, उद्दीपनमन्योन्यलावण्यादि विजनस्थानादीं च,
अनुभावः करग्रहणादिः, व्यभिचारी अमजङ्गताऽदिः । विप्रलम्भे च रतिरेव
स्थायी, स चोभयनिष्ठः, विप्रकर्षेऽपि रतेस्तथैव स्वतःसिद्धत्वात्, आलम्बनं
पूर्ववत्, उद्दीपनं विप्रकर्षाऽन्योन्यदुःखानुभवसंन्देहवन्दनपवनादिस, अनु-
भावविश्लेषादिः । उभयोरेवानन्दधर्मत्वाद्द्रसत्वम्—आनन्दस्वात्मधर्मत्वा-
दात्मनश्च बहिरिन्द्रियापेक्षित्वमाश्रयत्वाभावात् स्फूर्तिपर एवानन्दः (८) ।

अथ माधुरविरहेत्यात्मशाङ्गलाया राधाया गवाक्षद्वारा ग्रहमध्ये प्रविष्टोऽन्तरिक्ष्यात्
राक्षकत्वादमित्येन जानन्त्यास्तस्याश्लेषामाह । चन्द्रकिरणस्यामित्येन ज्ञानाश्रुत्या । अमर
सुहृद्ग राधयोक्तं 'मधुप कितवन्वयो' (भागवते १० । ४०।१२) इत्यादि पदसुहृदवसुखाश्रुत्या
त्याङ्गलेन श्रोक्येण तस्याः प्राणरक्षार्थं काचिद्वधिमती प्रेषितेति श्रेयं, जीवनहेतुभूता
सा पती ग्रहमध्ये आसीत्, तदानयनार्थं सा भवनं प्रविशति । सद्यमानो; सखीर्निवार्येति
—अनेन पत्रानयनार्थं महेदस्य दाक्षो भवति चेद्भवतु, सखीनां दाक्षो भाङ्गिति तस्या
अभिप्रायः ।

(६) सुधांशुकिरणांहासान्तो विरहिणो संसृजसतीति हिं कविसम्पदायसमर्थः ।
निवार्य संशयान्तोः—मम प्रेम्णो निदार्येणं फलमहेमेव सदिशेय, कथं मनुप्राप्त्येप्रियाः सखी
मदर्थेऽन्तर्व्यर्धन इति चिन्तया तत्रां निवारणम्—वस्तुतस्तु तत्रावधिलेखे लिखितस्यावधि-
हैश्वर्यकौतूहलमपि त्वरायां हेतुः—सं चं केख इष्टमन्त्रे एवं प्रार्थारामः प्रिय इव हीतरां
भोष्यो भवंतीति कामिनेमाचारः । प्रतिशेषमनुभूता अप्यपूर्वायमाया निरुपधि-
मधुरास्त्रांस्त्रांः प्रेमलीला केखनस्ततः सारिता वा भवेयुरिति ।

(८) उभयोरेवेत्यादि—अमोमरतावानन्दः स्फूर्तिर्वा बहिरिन्द्रियवृत्तिगोचरः—
विप्रलम्भे प्रियप्राप्तेराकाङ्क्षालनित ध्यानन्द उच्येजेना वा वर्तते । तथा च चोरकवेमैभ-
क्षार्थेति पद्ये—'प्रोसादे सा पथि पथि च सा पृथतः सा पुरः सा पर्यङ्के सा दिशि दिशि च
सा तदियोगांतुरस्य । हंशो चेतः प्रकृतिरपेरा नास्ति ते काऽपि सा सा धो सा सा सां अंगति
सकले कोऽयमहेतवादः ।' विप्रलम्भे बहिरिन्द्रियगननरभावादानन्दो भास्तीति वस्तुं न
शक्यते, यत ध्यानन्द आत्मधर्मः—'न खलु बहिर्यमाधोन् प्रीतयः संशयन्ते ।' स्फूर्तिपर एव
—'प्रकाशेश्वरीर एवानन्दः, स च प्रकाशो बहुधा बहुधो भवति । स्फूर्तिस्वम् वृत्त-
धर्मस्यं दिक्षां परा कोठा ।

पनेन शृङ्गारो द्विविधः सम्भोगो विप्रलम्भयेति । प्रायः परस्परवलीकना-
 धरपानचुम्बननखदशनचतादिप्रभूतप्रभेदोऽप्येक एव गण्यते । पर-
 स्वभिलाषविरहेर्थाप्रवासशापहेतुक इति पञ्चधा । लोक एव शापहेतुः—
 तेनालौकिकयतुर्विधः (घ) ।

अभिलाषः पूर्वरागस्तस्यावस्था दश स्मृताः । ७५ का

प्रायः सम्भोगः गच्छदन्तचतादिप्रचुरभेदविशिष्टोऽपि सम्भोगस्वरूपसामान्यवर्त्मनेक
 एव गण्यते । अत्र तु भेदविषयया सम्भोगविप्रलम्भयोः कियन्तः प्रकारा दृश्यन्ते । परस्य
 'प्राग्रागतः क्रमात्मानप्रेमवैचित्त्यदूरतः । प्रायः संक्षिप्तसङ्घोसम्पन्नहिंस्रमती विदुः ।'
 इत्याद्युज्ज्वलनीलमयी विप्रलम्भसम्भोगयोश्चतुश्चतुर्भेदा उक्ताः, पुनः प्रत्येकमष्टधा—
 एवं विप्रलम्भो दान्तिंशतु, सम्भोगश्च दान्तिंशतु, सप्तदायश्चतुःषष्टिः ।

(घ) सम्भोगशृङ्गारस्य परस्परवलीकनाद्यनुष्ठानसङ्घर्षेण प्रभूततमभेदत्वं, परसुज्वल-
 नीलमण्यादिषु रसतत्त्वसूचकेषु ग्रन्थेषु तस्यैव मुख्यगौणभेदेनादौ द्वैविध्यम् । 'सुखो जायद-
 पस्यायाम्' 'सङ्ग्रे प्राप्तिविशेषोऽत्र हरेर्गौण इतीत्यंते' इति लक्ष्यलक्षितं तत्, तत्राद्य
 भेदस्य पूर्वराग मान-किञ्चिद्प्रवास-सुदूरप्रवासभेदतश्च चत्वारो विभेदाः, तथाच प्रत्येकं
 संक्षिप्तादिटीकाहृदाहृतभेदान्तरेरुपप्रविभागादयं मुख्यः, सम्भोगशृङ्गारः, योऽयमभेदा-
 त्मकः । एवं गौणोऽपि सामान्य-विशेषादिचतुर्विभेदेन संक्षिप्तादिप्रागुल्लिखितावाकार-
 भेदान्तरेण योऽयमभेदः । अतएव 'दान्तिंशतु सम्भोगः' इति टीकाहृदिदृश्यः सप्त-
 दायमतामुभेदिनः । एषां प्रत्येकशः लक्षणादाकरे दृश्यम् । सम्भोगशृङ्गारस्य भङ्गप्रकारेण
 कामरतिभेदेन द्वैविध्यं जीवगोष्ठामिलितनोचनरोचन्यादिषु सूचितम्—सत्र द्वितीये वात्रा
 नोद्विहारात्ते श्रोत्रण्ये मन्मथान पुनर्विभेदप्रपञ्चः । विप्रलम्भशृङ्गारस्य टीकाहृदिदृशित-
 भेदेः पूर्ववन्मृगगौणभेदमार्गेण च दान्तिंशदिदृश्यम् । नीलमन्वावभिलाषस्यैव पूर्वरागस्य
 विरहवृत्ते प्रेमवैचित्त्यस्य इत्यादिभेदे मानस्योन्नेयो दृश्यते । लौकिकाचितविप्रलम्भस्य
 चत्वारो भेदा अन्वर्थापीनदशरूपकद्वयेषांदिनिवृत्तेषु । तेषु तावत् प्रवासशापयोमं
 एषश्च यद्यमाशापन आशपनौ चेतपललात् । तत्र यद्योतः कथयात्मको विप्रलम्भोऽत्र
 प्रवासभेद एव यद्यपि यदाहूर्णोत्तमपिच्छनः—'विप्रलम्भं परं केचित् कथयामिपञ्चचरे ।
 न प्रवासविदित्तमप्रेषात्, एषमोदिनः ।' 'युभोरेकतरापिान् गतवति लोकाकारं पुनर्लभ्ये ।
 विमनायने यदेकस्तरा भवेत् कथयतिशमभाषः ।' इत्युक्तस्यचः शृङ्गारः यदेवोभय-
 त्रयं चयनः शरदिति श्लोकस्यनक्षत्रभूरतिपत्ते न सम्भवदेवेति च तत्तम् । आदिमार्गं
 रतिं चोत्तमं तदातिविधायापिन्नेदुगतिश्चोपजीव याधारयो-चमङ्गला-चमर्षाभेदेन

यथा—

अभिलाषश्चिन्तनञ्च स्मृतिश्च गुणकौर्त्तनम् ।

उद्देगश्च प्रलापश्चोन्मादश्च व्याधिरष्टमः ।

जडता नवमो ज्ञेया मरणं दशमं स्मृतम् (आ) ॥ ७६ का

विरहसु भावी भवन् भूतचेति त्रिधा ।

ईर्ष्याशब्दोऽत्र मानपरः—स च द्वेधा । (१५)

ईर्ष्याप्रणयसम्भूतो द्वेधा मानः प्रकौर्त्तयते ।

अन्यासक्ते प्रियतमे ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रियाः ॥

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि ।

प्रेम्नः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ॥ ७७ का

तथा च—

नदीनाञ्च वधूनाञ्च भुजगानाञ्च सर्व्वदा ।

Hasasudhakarā.

प्रेम्नामपि गतिर्व्वैका कारणतत्र नेत्यते ॥

स च मानो द्विधा भवति—एक ईर्ष्यासम्भूतः, द्वितीयः प्रणयसम्भूतः । ननु कान्तस्यापराधो माने कारणं, प्रणयकालोऽपराधस्य सम्भावनाऽपि नास्ति, कुतो मानप्रवृत्तिः, तत्राह—द्वयोरिति । कान्ताकान्तयोर्मैहति प्रमोदेऽपि कारणं विनाऽपि प्रणयमानः स्यात् । प्रेम्नः कुटिलगामित्वे प्राचीनानामुदाहरणमाह—तथा 'चेति ।

विभागश्चाप्यनेव लक्ष्यः, न चा भागकल्पनाऽनाश्रिता, यतः समर्थाया रतेरेव ग्रन्थोऽस्मिन् लक्ष्यभेदेषूक्तो खो दृश्यते ।

(आ) समञ्जरतरित्कपस्य पूर्व्वरागस्येमा एव दशा यथाक्रमं नीलमण्यादौ दर्शिताः । चाधारतरित्कपस्य तु उन्मादादिवर्णमभिलाषादिकाः प्रथमनिर्दिष्टाः षट् । समर्धरतरित्कपस्य श्रौढास्यस्य पूर्व्वरागस्य लालसोद्देगजागर्ष्यातानवचञ्चिमवैयम्यथाधुष्मादमोह-न्यक्रमेण दृशेति च तत्र । न च तावत् प्रकृतं किमपि वेदन्त्ययमेतस्य 'नयनप्रीतिश्चिन्ते'-त्वादाय उदाहृतात् कौचिद्दृशितात् दशापारम्पर्यात् । पर स्थलविशेषतोऽवस्थाविशेषतश्च भिन्ना संज्ञा—नातः परं किमपि ।

भूतविरहेण सङ्घ प्रवात्स्यावान्तरभेदो यद्योदाहरणं स्फुटीभवति ।
अथोभयोरेव । सम्भोगविप्रलम्भयोः परस्परवृत्तिकनाधरूपात्राद्यभिलाषा-
दीनां क्रमेणोदाहरणानि ।

तत्र परस्परवृत्तिकं यथा—

एहीति पृष्ठगसखीक्षणकैतवेन
ध्यातृत्व यो मयि तथा निहितः कटाक्षः ।
प्रत्यस्त्रवन्मम कटाक्षमवाप्य शान्तो
ऽप्यस्तर्ब्धिभेद स निष्कस्यराह्वयन्ने ॥ १८

अपि च—

तस्या' सखीभिरपि धीष्य सुजातमन्त-
र्भावोदयं कमपि चञ्चललोचनान्ते ।
अन्यो भवानिति कृता मम सम्मुखीभि-
रिन्द्रीवरच्छदमथी (१६) मयि पुष्पवृष्टिः ॥ १९

परस्परवृत्तिकं यथा—

पापमदि पिवदि चासुं पेभसि ललिदे कश्चिं सीति ।
सान्दानन्दविनिद्रितराधासुप्रायितस्ययति (३) (१७) ॥ २०

यद्योदाहरणमिति—उदाहरणे इत्यर्थः ।

एहीति—पृष्ठस्थितसखीदर्शनमिष्य मयि निहितो य कटाक्षः स प्रत्यस्त्रवन्मत्कटाक्ष-
प्राप्य शान्तोऽपि ममन्तःकरणं विभेदः । अत्र इष्टान्तमाह—निष्कतेति । प्रत्यस्त्रवन्म-
शरस्य वेधे तथा धीक्षा न जायते यथा लक्ष्मिन्मो योऽहंशरस्यस्य वेध इत्यर्थः । इदं
सांयामिकाणामनुभवसिद्धमेष । कमपि सखायमुद्दिश्य श्रीकण्वस्योक्तिरियमिति बोध्यम् ।

यथा तस्या' कटाक्षशरेणाहं विदुक्तया मत्कटाक्षशरेयापि पिह्वायासस्याः
कमध्यन्तर्भावोदयं धीष्य तस्या, सखीभिरपि अन्यो भवानिद्वयबोधकेस्त एव मदाश्रम
परैक्षाभाष्यलोचनान्ते; करस्यैमयि शीलकमलदलमथी पुष्पवृष्टि' कृता ।

(३) अथोभयोदाहरणे गीयसम्भोगवृत्तिकारस्य सूचनम् । न केवलं पदोऽस्मिन्नोप्यदिप्राकृत-
जनसुलभस्य भावप्रपञ्चस्याच्छादनं प्रकृतं भक्तवृद्धये भगवत्सङ्गसुखानन्दवाचोहोषणं,

(१६) 'इन्द्रीवरच्छदमथीति (ख) (ग) पुस्तके यो पाठः । स च टीकाद्वयभेदात्पुस्तकः ।

(१७) 'सान्दानन्दविनिद्रितराधासुप्रायितस्ययति अचदि' इति मुद्रितपुस्तक एव प्राकृतभाषास्य पाठः ।

न चानर्थक एव—इदं पुस्तकं टिप्पण्यसम्पन्नम् ।

यथा वा—

अर्वाकुञ्चनितानिमेघनयनं निस्सन्दतारं किय-
हीर्षश्वासमलक्ष्यकण्ठनिन्दं सानन्दतन्द्रायिता ।
कथ्ये पाययति स्वकीयमधरं प्रागिव पीताधरे
किञ्चित् ललिते । पिबेति किमपि स्वप्रायते राधिका ॥ २१

परस्परपुम्बनं यथा—

भङ्गाङ्घ्रि खलनं करकरि मनःसंवादसंवेदनं
कर्णाकर्षिं हथाकथासु युगपद्युग्वाः शतं गण्डयोः ।
स्कन्धास्कन्धि भुजौ सुखासुखि सुहुर्माध्वीकपानक्रमो
राधामाधवयोर्भ्रमौ मधुमदक्रीडा जरौजृम्भते ॥ २२

राधायाः स्वप्रायितं जयति । निद्रादशायामसङ्गतसङ्गतनानाऽर्थबोधकशब्दोच्चारण-
मेव स्वप्रायितं, तदेवाह । हे ललिते । प्रेयसि । श्रीकृष्णे खीयास्यं मां पाययति सति
ममास्यं स्वयं पिबति सति त्वं क्व गताऽसीति स्वप्रायितम् ।

अर्हेति—प्राक् प्रथमं पीतो मदीयाधरो येन तथाभूते श्रीकृष्णे स्वकीयाधरं मां
पाययति सति हे ललिते । त्वमपि किञ्चित् पिबेति किमपि स्वप्रायते राधिका । स्वप्रायत
इत्यत्र क्रियाविशेषणान्याह—नेत्राङ्गं व्याप्याकुञ्चयित्वा इत्यङ्गद्विते एवं निमेघरुद्धिते नृपने
यत्र तद्व्याप्या स्यात्तथा, अन्दरुद्धिता नेत्रतारा यत्र स्यात्, कियन्तो हीर्षश्वासा यत्र,
अलक्ष्योऽस्यष्टः कण्ठनिन्दो यत्र ।

मधौ वसन्ते राधामाधवयोर्व्यसन्तकालीनमदेन जाता या क्रीडा सा जरौजृम्भते
अतिशयेन प्रकाशते । क्रीडामेवाह—तयोः सुखलनमङ्गाङ्घ्रि अङ्गेनाङ्गेन निर्वृत्तौ, तथा च
मधुमदेन राधाया अङ्गे श्रीकृष्णः पतति, श्रीकृष्णस्याङ्गे राधा पततीत्यर्थः । मननः
संवादोऽभिप्रायस्तस्य संवेदनं ज्ञानं करकरि कराम्यां कराम्यां निर्वृत्तौ, तथा च
श्रीकृष्णस्य हस्तौहव्यादेव तस्य मनुोऽभिप्रायो राधिकया ज्ञातः एव राधाया अपीति प्रियम् ।
कर्णाभ्यां कर्णाभ्यां निर्वृत्तासु हथाकथासु सतीसु परस्परगण्डयोः शतसंख्यकक्षम्वनम् ।
सुखौ स्कन्धास्कन्धि—तथापि तयोर्भ्रमौ परस्परस्कन्धे निस्सन्नावित्यर्थः । मधुपानोपक्रमो
सुखासुखि सुखेण सुखेण निर्वृत्तः ।

तदुपचितानन्दस्य भागाहरणायाम्बधाऽन्यदा च कल्पितानां प्रतिइन्द्रिमक्तत्वेन चैतरेषां
प्रायस्सर्षिं मधुरमधुरमाञ्जानम् । अत्रार्थाया द्वितीयार्हेऽन्योक्तिसूचककविवाक्यनिर्मितिः
संस्कृतेनैव भवितुमर्था । टीकाज्ञतुष्टतप्राप्ततसन्दमेगतद्वायाऽपि नात्र प्रसरतीति निखिल-
मवदातम् ।

परस्परनखक्षतानि यथा—

जाताहुराणि किममून्यतु रागवीजा-

न्युमानि नूनमुरसोरुभयोरुभाभ्याम् ।

षाट्त्राणि कीमलतराण्यरुपानि भुग्ना-

न्याभान्ति पथ्य ललिते ! मखलक्षणानि ॥ २२

परस्परदशनक्षतं यथा—

माध्वीकाचमनोत्सवे कुतुकिनोरन्योन्यदन्तच्छदा-

यन्योन्येन कृतोपदंशरचनौ श्रीराधिकाकृष्णयोः ।

क्षुष्मी च द्विजकुक्षलेरभवतामक्षुषलक्ष्मीभरौ

पीतौ चारुषितौ बभूवतुरहो प्रेम्नो विचित्रा गतिः (ई) ॥ २४

नीवोमोक्षो यथा—

निर्यातायान्वयि विरमितो मालया रत्नदीपः

क्षुष्मे चोलं क्षपयति मया स्वस्तिकः सन्निवहः ।

तयोः परस्परनखक्षतानि परस्परानुरागरूपवीजस्याहुरन्तेनोत्प्रेक्षते—जातेति ।
षाट्त्राणि क्षिप्तानि सुप्तानि किञ्चिद्वक्त्रीभूतानि—वक्त्रीनामहुराण्यनुपपत्तिकाले सुप्तानीति
श्रेयम् ।

माध्वीकेति—वृक्षकोटरेभ्यो निःसृतोऽन्यन्तमादको रसः माध्वीकः, तस्य पानोत्सवे
कुतुकिनो राधाकृष्णयोरन्योन्योच्छाधरौ—कथम्भूतौ ? अन्योन्येन कृता मधुपानस्योपदंश-
रचना यत तयाभूतौ, मत्तज्जैर्मादकवस्तुपानानन्तरं किमपि भ्रष्टवस्तु भुज्यते, तस्यैव
संज्ञा उपदंशा, लोके 'नखल' इति तस्य प्रसिद्धिः—व्याभ्यान्तु परस्परराघरपानमेवोपदंशस्यै
रक्षितम् ; द्विजकृष्णलेः क्षुष्मावभवतां, तथापि तावोच्छाधरौ ध्वजो ध्याचर्यमक्षुष-
श्रीभारौ बभूवतुः—एवमुभाभ्यां पीतावपि परस्परराघरावदण्डितौ बभूवतुः ।

शे सखि । त्वयि कुक्षयश्चान्निर्यातायां सव्यामेकाकिन्यार मया स्वरक्षकात्स्वकार-
निर्माणायां रत्नप्रदोपो मालया विरमित ध्याच्छ्रीमोक्षतः—तदपि बलात्कारेण मम
क्षुष्मो श्रीक्षुष्मे क्षपयति सति कुक्षययाक्शादनार्यं' इत्याभ्यां मया स्वस्तिकः सन्निवहः ।
संज्ञतोऽयं यथास्यात्तथा मयोपविष्टम्, ऊददयं मिलितोऽन्योपवेशनेनेव परिधेयवस्त्र-

(ई) उपदंशस्य गौडभाषायां 'षाट्' इति संज्ञा । क्षुष्मावप्यक्षुष्मलक्ष्मीभराविति,
'पीतावप्यदण्डितार्य' इति च श्रेयार्गविरोधमयमन्वितिवशानु प्रेम्नो विचित्रातित्वकथन-
सुपाशेयमिति । 'कुतुकिनो'रिज्ज 'पुमान्' चिधे'द्वेकशेषः ।

नीवीप्रत्वि' हरति सहसा संहतीरूपविष्ट'
सुहृदवाहं सखि ! समधिका वल्लभस्ते वल्लेन ॥ २५

भादिशब्दाहनविहार-जलविहार-मधुपान सङ्गीतादि । तत्र वनविहारो

यथा—

अर्धं कुञ्जलकैर्मरन्दपटलैः पाद्यं परागैर्मधु-
स्यन्दार्द्रैरनुलेपनं किसलयैः पुष्पैश्च भूषां फलैः ।
नैवेद्यं पवनाहतैरवयवैर्नृत्यं मदालिखनै-
गीतं कल्पयता हरिर्वनगतो वल्लीचयेनार्चितः ॥ २६

अपि च—

एकेनानिलचपलेन पत्रहस्तेनारीतुसीत् स्तवकपयोधरं परेण ।
प्राचेपं न न न न नेति चञ्चलानिभ्रूभङ्गा व्यधित हरिं विलोक्य वल्लो ॥ २७
सन्नासं किसलयपाणिकम्पनेन प्रीतुसाहं कुसुममयेन सुस्मितेन ।
रोषञ्च भ्रमरघटाकटाक्षपातैरासन्ने मधुभिदि वोरुधोऽभ्यनेतुः ॥ २८

सीमन्तोपरि बभ्रुजीवकुसुमं सिन्दूरविन्दूकतं
चित्त्रैर्व्यदलैर्व्यधायि मकरो गण्डे नखाग्रचतेः ।
चक्रे कञ्जुलिका पयोधरभरे नानाप्रसूनच्छटैः
कृष्येन प्रणयातिरेकरभसस्तस्यामभिव्यञ्जितः ॥ २९

कार्यमपि हतमित्यर्थं । अतएव ते तव वल्लभः श्रीकृष्णो वलेनाधिको नतु बुद्ध्या—
वल्लस्याग्रे बुद्धेः प्रभावो न तिष्ठतीति । यद्भवित्यन्तदभ्यदिति ध्वनिः ।

इतैः करणैः पादादिकङ्कल्पयता लतासमूहेन श्रीकृष्णोऽर्चितः, एतदेवाह—कुञ्जलकैः
पुष्पस्तवकैः, मधुचरणैः परागैः पुष्परणोभिरनुलेपनम् ।

वल्लोरूपा नायिका सम्भोगोष्णं नायकमिव हरिं चञ्चलभ्रमरस्वरूपया प्रणयकोप-
यञ्जकभ्रमङ्गा विलोक्य स्तवकरूपं स्तनमरीतुसीत् इहमकरोत् ।

अमुना वल्लीरूपनारिकायाः लक्ष्यदर्शनाच्चातमनेकेशां यमिचारिभावानां
प्रावच्यमाह—सन्नासमिति । श्रीकृष्ण व्याचक्षे मति वीरधो वल्लो याम्ययञ्जकसन्नासं
पल्लवरूपपाणिकम्पेनाभ्यनेपुष्पासाभिनयश्चक्रित्यर्थः । एवं पुष्परूपस्मितेनाभिलाष-
यञ्जकस्तुसाहमभ्यनेतुः ।

श्रीकृष्णेन तस्यां राधायामेतेः करणैः प्रणयातिशयवेगोऽभिव्यञ्जितः । प्रणयातिशय-

जलविहारो यथा—

कृष्णे कर्षति कोक्षधुग्मकमियं दोर्ग्यां व्यधात् स्वस्त्रिकं
कण्ठे चारुमृणालमर्पयति सा धाह दधे कुञ्चितौ ।
पद्मं जिघ्रति पाणिनास्यमवृणोदित्यं जले खेलतो-
रस्यर्शा सुरतिस्रयोः प्रियसखोहृन्दस्य रस्यांभवत् (उ) ॥ ३०

मधुपानं यथा—

‘पालि । प्रेयान् हरिरतिथठः’ ‘कृष्ण ! मे सम्प्रसीद’
‘श्यामे ! स त्वामभिसरति कि’ ‘नाथ । दासो तवास्मि ।’
इत्यन्योन्यप्रकृतिविक्रती भावतोऽनन्वितोक्ती
राधाकृष्णौ मधुमदमुदा मोहितौ वः पुनीताम् ॥ ३१

यद्भक्तं पुष्पमण्डनभाह—सौमन्तेति । सिन्दूरविन्दुस्वामीकृतं, नखाग्रक्षतेस्त्रिनेत्रानावर्ध-
इत्तेमैकरो मकर्याकारचित्रं गण्डे यथायि—नानापुष्पदलैः स्थलपयोधरे कचलिका चक्रे ।

अथ जलक्रीडायां राधाकृष्णयोः स्पर्श विनैव दूरे तिष्ठतोक्तयोः क्रीडामाह—
कृष्णे इति । सनस्पर्शकाङ्क्षया चक्रवाकयुग्मं कृष्णे व्याकर्षति सर्तीयं राधां वीता
सम्प्रतियद्भक्तं स्तनाच्छादकं स्वस्त्रिकं दोर्ग्यां यथात् । राधिकाया दृष्टाभ्यां स्वकण्ठ-
स्थालिङ्गनाकाङ्क्षया श्रीकृष्णे स्वकण्ठे चारु मृणालमर्पयति सति साऽपि तत्रासम्प्रति-
यद्भक्ती कुञ्चितौ बाहू दधार । व्यस्यर्शा स्पर्शहिता शोभना रतिः सखोसमहस्य
रस्याऽस्वादनोयाऽभवत् ।

मधुपानजन्येन मदेन कर्ता जितौ कथम्भतौ ? त्रासात् कुत्रचिदास्योऽधिकाचरेः
कुत्रचिद्वसिताचरेः कारुण्येन्योन्यं धृत्वा याह्वरन्तौ । ‘धरणिपतिते’ति वक्तव्ये ‘घघे’व्यधि-
काचरे रेफविकारौ न स्याः, अतः इतिताचरम् ।

(उ) श्रीकोऽयमेतदनकारी वी, ‘एकेनालिषत्पलेने’ति (२०) श्रीकृष्णानन्दहृन्दावने माध्वीक-
पान जलविहार वसन्तोत्सवादिवर्षेणप्रसङ्गेषु वर्तन्ते । ‘सङ्केतकालमनस’मित्यादि श्लोक इव
यद्यपि सूक्ष्मलङ्कारविधायकस्येतरजननो निरुद्धादिकस्य वैशिष्ट्यं नात्र वर्तते, तथापि
वचनमङ्गल विच्छित्तरूपभोग्येत्यस्योत्तमकायत्वम् । ‘दा कष्ट’मिति परवर्तिनि श्लोके
हृन्तोपचरसे ‘व्यधिकृष्टमिते’रिति इकाररूपसंयुक्ताचरस्यावस्थानात् ‘प्रह्वे वै’त्यनुशासनात्,
पूर्ववर्तिने लघुचरस्य वैकल्पिकं लघुत्वमिति हृन्दःप्राख्यलतामाश्रयाद्यत्वं न दोषाय ।
एतेषु श्लोकेषु पथार्थोऽयं श्रीकृष्णो पूर्ववर्गो सुख ईयत्प्रसङ्गो नायको वा, नायिका
श्रोतृमन्यो राधा च पूर्ववर्गवर्गो सुधा मध्या नायिका वा—इत्यपि वक्तुं सम्भाव्यते उभयो-
रसौक्यवैयक्त्यम् ।

यथा वा—

हा कष्टं द्योः पपतति कथं हन्त घूघूर्णते भु-

रालम्पे त्वां धधध-पतिता कम्पते गात्रघट्टिः ।

इत्यन्तासादधिकङ्कसितैरचरेर्व्याहरन्तौ

धृत्वान्योन्यं मधुमदजितौ नोमि राधामुकुन्दौ ॥ ३२

अथ विप्रलम्भः—

स्वप्नाद्वा श्रवणाद्वापि चित्रादेर्व्या विलोकनात् ।

साक्षादाकस्मिकाद्वापि दर्शनाद्दुर्लभे जने ॥

प्राक्तनो रतिरुद्धूता सम्प्राप्तेः पूर्वमेव सा ।

पाकद्वयान्तरे पूर्वरागतां प्रतिपद्यते (क) ॥७८॥ का

पाकद्वयान्तर इति—

भावः पूर्वरागद्येति पाकद्वयं, तदन्तरे तन्मध्ये । तत्र स्वप्नद्वारा यथा—

इन्द्रीवरादपि सुकोमलमिन्द्रनीला-

दप्यञ्जलं जलधरादपि मेदुरन्तत् ।

स्वप्नः स किं सखि ! सद्यो यदष्टो मनेद-

मद्यापि नो नयनयोः पदधीञ्जहाति ॥३३॥

श्रीलक्ष्मणस्य प्राप्तेः पूर्वमेव दुर्लभे श्रीलक्ष्णे प्राक्तनी अवतारान् पूर्वमेव स्वभावमिहा,
किन्त्वैतैः करणैरुद्धूता या रतिः सा पूर्वरागतां प्रतिपद्यते । भाव पूर्वराग रूपपाकस्थान्तरे
मध्ये अर्थाद्दुपमपि थाप्येत्पर्यः ।

अथ स्वप्ने श्रीलक्ष्णस्य दर्शनं प्राप्य तद्दर्शनस्यातिचमत्कारित्वेन साक्षाद्दर्शनमेव
जानती श्रीराधिका सखीं प्रत्याह—हे सखि ! स किं स्वप्न, अपि तु स्वप्नो न भवति, किन्तु
साक्षाद्दर्शनमेव—प्रथमादिदं महस्तीक्ष्णस्वरूपान्तदन्वधुनाऽपि नैतपदवीं न त्यजति ।
तन्महः वीर्यमित्याह—इन्द्रीवरादिव्यादि । मेदुरं स्निग्धम् ।

(क) प्राक्तनीति—‘व्यतिर्पद्यति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु’रिति—स च हेतुः पूर्व
संस्कारभित्तिकः । सम्प्राप्तेः पूर्व कथन्तस्य ‘राग’ इति चित्तरञ्जकत्वव्यञ्जिनी संज्ञेति ?
अत्राहुर्नोऽलमधिकाराः—‘दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव व्यथ्यते । ततस्तु प्रथमीतु
कर्षात् स राग इति कीर्त्तनी ।’ भावपाकस्य लक्षणन्तरेव—‘अनुरागः स्वमवेद्यदर्शा प्राप्य

श्रवणद्वारा यथा—

तमालनीलं किमपि त्वदुक्ताद्विम्वोष्ठि । कृण्वेति पदादुदीर्घम् ।

अन्तः प्रविश्य श्रुतिवर्त्मना मे न वेद्मि तद्वाम किमातनोति ॥२४

चित्रदर्शनद्वारा यथा—

व्रजभुवि किमल्लोकि सञ्चरन्त्या यदिह विलिख्य पटे ममोपनीतम् ।

कुतुकिनि । कुतुक्तेन ते समस्तं मम गतमेव हि जातिजीवनञ्च ॥२५

माचादर्शनद्वारा यथा—

नो वा दृष्टचरी न वा श्रुतचरी नामापि न ज्ञायते

यस्याः काचन सा व्यलोकि विपिने मेघद्युतिर्देवता ।

शानन्दद्रववर्षिणः किमथवा झालाहलीलामिनः

सौहित्यञ्च रुजञ्च नो विदधते यस्याः कटाक्षोर्मेघः ॥२६

अथास्य दग्ग दशाः । तत्राभिलाषो यथा—

मा किं निशा सखि ! भविष्यति सर्व्वदा मे

स्नापः स किं सुसुखि ! तत्र सदैव भूयात् ।

कश्चिन्मालदलनीलतमः स यस्मिन्-

त्रालोकि लोकरमणो रमणीयमूर्त्तिः ॥२७

हे विम्वोष्ठि । त्वदुक्तात् कृण्वेति पदादुदीर्घं तुङ्गं तमालवनीलं किमपि धाम तिलःस्वरूपं ममान्तःकरणं प्रविश्य किमपि चोभादिकमातनोति, तत्र वेद्मि ।

हे कुतुकिनि । व्रजभुवि सञ्चरन्त्या त्वया किमद्गतमल्लोकि यद्गुप्तं वस्त्रिञ्च चित्रपटे विलिख्य ममायं उपनीतम् । तव कुतुक्तेनैव मम जातिजीवनञ्च समस्तं गतम् ।

यस्याः शानन्दद्रवतायाः कटाक्षोर्मेघो मम सौहित्यं सुखं कुर्वन्तीति हेतोः किमातन्-
द्रववर्षिणः, अथवा मम पीडां कुर्वन्तीति झालाहलीलामिनः ।

तत्र निशायां किं सदैव स्वप्ने भूयात् यस्मिन् स्वप्ने स नोलतमो मयाल्लोकि ।

प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्तिसंज्ञायां इत्थमिधीयते । अत्र जीवमोन्वामिमतमघोदश्रितं लक्षो पूर्वरागपक्षेऽप्युदाहार्यम्—'अतएवाव शास्त्रेण श्रुतेन राधिकाऽदिषु । पूर्वराग-
प्रमत्तेऽपि प्रकटं रागलक्षणम्' । तत्रथात्र लक्षोऽप्युदाहृते श्लोकत्रये 'इन्दीवरादपीत्यादीं
वैष्णवकनिरचितेषु गीतेषु च तादृशावस्थो रसः गुणरामान्वादनोपः । 'इन्दीवरादपी'त्यादि
श्लोकः कश्चिच्छंभुगोन्वामिपरयात्रां श्लोकमग्रहे प्रकृतुं नायकायनं ।

अथ चिन्तनम्—

आसंगो सिबिणगद्यो मन्मपफंसी महं क्खु अणराद्यो ।

पिअपरिअणो ण चउरो जीअण तुह णत्थि जीअणोवाओ (वृत्) ॥ ३८

स्मृतिः—‘इन्दोवरा’दितयादि (३३ श्लोकः) ।

गुणकीर्तनम्—

धाम श्याममयातयाममधुरन्तझोचनानन्दं

कस्तूरीघनसारकुङ्कुमरसामोदी स गात्वानिलः ।

आलापः स सुधाम्बुधेरपि तिरस्कारो बभूवाधुना

सम्प्लोहाय विनोदनाय मनसः शोभाय लोभाय च ॥ ३९

अयोद्देशः—

नो विद्मः किमु गौरवं गुरुकुले, कीलीन्दरक्षाविधौ

न यदा किमु, दुर्जनोक्तिगरलज्वालानु किं नो भयम् ।

उद्देशादनवस्थितं मम मनः कस्यापि मेघत्विपो

यूनः शोभगतेः घुणेरिव गुणैरन्तः क्वर्तं जर्जरम् ॥ ४०

वासङ्गः स्वप्रातो मर्मस्पर्शो महान् खल्वनुरागः । प्रियपरिजनो न चतुरो जीवन । तत्र नास्ति जीवनोपायः । स्वाप्रिकवस्तुनः शीघ्रं विस्तरणं भवत्यत आह—सर्मस्पर्शो विस्तर्तुं न शक्ताऽस्मोव्ययैः । कुनाङ्गनायास्तत्राभिजाय एवानुचितस्तत्राह—महाननुरागः । परिजनस्य चातुर्येत्तदा तेन सद्यः सङ्गसम्भावनया जीवनं रक्षितुं समर्थाऽस्मीत्यपि नास्तीत्याह—प्रियपरिजन इत्यादि ।

तद्धाम कान्तिविशेषः । ननु मधुरवस्त्वपि युनः पुनरास्वादेन गतरसम्भवति, तथाह—व्ययतयाममधुरं ‘यातयामो गनरस’ इत्यमरः । घनसारश्चन्दनः—एतेषां रसानामोद इव य आमोदलक्षिशिष्टः) अधुना तत्तन् सर्वमेव मनसः सम्प्लोहाद्यर्थमेव बभूव ।

‘नो विद्मः’ इत्यादौ शिरश्चालने नष्ट, गुरुकुलस्य गौरवं किं न विद्मः अपि तु जानीमं

(वृत्) ‘व्यज्जतु रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी’त्यादि मालत्यां स्थितान् भावान्, ‘दुल्लहजया-गुराद्यो लज्जा गदई परवसो व्यप्या । पित्रसहि विषमं प्रेम्भ मरणं सरखं खवरि रक्तं ४’ इत्यादितो वा रत्नानख्यां नायि क्वाप्येदोक्तिविजृम्भयेनेवात्राप्यन्तराक्षिन्ताप्रतानमयजोविता मुतरासुप्तमतीति तत्त्वम् । ‘आशाबन्धः क्रुसुमसदृशं प्रायशो क्षुद्रनाशं मद्यःपाति प्रकथि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि’ इति तु स्वाभाविकानुत्याप्रणयम्यले, यदा तु उलूकटा मनोदजा, भाहमनिर्भरश्च मनस्तदेव उवम्भायमभिधानं, नच काथोत्कृषं निनरां जनयति ।

पूर्वरागः कृष्णन्यापि स्यात्—इत्यतःपरं तथैव दर्शयते । तत्र प्रलापः—

उदयति शयी, श्रीराधाया न तन्मुखमण्डलं

सखलति तिमिरं, प्राणेश्वर्या न नीलनिचोलकः ।

हसति हरिताञ्जकं, तस्या न नाम सखीगणो,

भ्रमति भुवने ज्योत्स्नेवास्या न देहरुचिच्छटा (ऋ) ॥ ४१

उन्मादः—

हे वामन्ति । विलोकिताय मुमुक्षी राधा त्वयास्मिन् वने ?

वातान्दोलितपद्मैः करतलैर्ना नैति (१७) किं भाषसे ?

यातानेन पथैव सा परिमलैस्तस्या यदन्धोक्तता-

स्वतुपुष्पेषु पतन्त्यहो न मधुपा भ्राम्यन्ति सर्वा दिशः ॥ ४२

एव । एवं कौलीन्यरक्षायामपि अद्वाऽस्त्येव, किं कर्त्तव्यम् । उद्देगान्मम मनोऽनवस्थितं जातं, ततस्तत्तत्करणे प्रतिबन्धकं भवतीत्यर्थः । तस्मात् कस्यापि यनो गुणैर्ममान्तःकरणं जर्जरं क्वणम्—घुणैरिवेति—घुणाः कीटविशेषा यथा काष्ठं जर्जरं कुर्वन्ति ।

तदानोमेवोदितश्चन्द्रं राधिकासखं मत्वा हर्षो जातः, पश्चात्तस्मिन् वैगुण्यं दृष्ट्वा कृष्णः सखेदमाह—उदयतीति । अयं राधासखमण्डलं न भवति, किन्तु शशी चन्द्रः, यत्रोद्भूनेवोदयति, तन्मुखमण्डलानु सदा प्रकाशमानमेव । एवमन्वकारं रात्रिकालीन-वस्त्रं मत्वाऽह । इदं प्राणेश्वर्यां निरुद्धमपि नीलवस्त्रं न भवति, किन्तु तिमिरं, यतश्चन्द्रोदयात्तु सति, रदन्तु न । तस्याः सखीगणो न, अपि तु हरितां दिशाञ्जकं, यतश्चन्द्रोदयेव हसति प्रकाशते, तेषाम् सख्यैव प्रकाशः । एवमित्यन्तस्या देहरुचिच्छटा न भवति, किन्तु ज्योत्स्नेव—यनो भुवनमध्य इतस्ततो भ्रमति, धा तु सदैकरूपैव (१४) ।

हे वामन्तीति । ना नेतीति—मया राधिका न दृष्टेति प्रभाषसे चेत्तदा त्वद्वचनं मिथ्याऽव-

(वह) निश्चयान्तेन सन्देहालङ्कारेण सूचिनी दृष्टव्यो नायकस्य—‘नवजलधरः ममहोऽयं न दमनिशाचरः’ इतिवदुपमोग्यः । ‘तत्’ ‘व्यसौ’ इत्यादि पदेन पूर्वार्द्ध-भूतानामामोदसुपजनयनां भाषराश्रीनां परामर्शः । तेन च सूचितेन वेसादृश्येन तदानोन्तन-वैधुम्यस्य प्रकाशः । अत्र विधेयाविमर्शदोषघर्षः पद्यमेतत् कथञ्चित् गर्ह्यं करोति ।

(१४) एव (ग) (क) पुलकयो । ‘सदैकरुचिच्छटा’ (क) पुलके, ‘सदैकरुचिच्छटा’ (ख) (क) पुलकयोः ।

(१७) ‘ना नैति’ इति (ग) (घ) पुलकयो पाठः । मज्जरं ‘ना’ इत्याकारान्तरात्पद्यस्य यदन्व कोविद इत्यनेन, यतो मूले शोकादिः प्रकाशमण्डलमाधनाय कश्चित्कोशोपभाषासाहाय्यात्पद्यसाहचर्योपरिदमित् पाठ एव नेदाम् ।

अथ व्याधिः—

नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या-

न्नो गोप्यते किमु भवेद्यदि गोपनीयः ।

आपद्यमान इव हृद्गुण एष भावः

क्षणस्य कामपि दशां भजते न विद्मः ॥ ४३

जड़ता—त्वां स्वप्रलम्बमवलोकयितुं विलिख्य

दैवर्ष्यमाप तव वर्णविलोकनेन ।

तूलीग्रहे सति क्षयाजनि तूलिकेव

चित्तोद्यताजनि हरे ! स्वयमेव चित्रम् ॥ ४४

मरणममङ्गलत्वेन न वर्ण्यते, भङ्गा तु वर्ण्यते । तद्यथा—

निखिलेन्द्रियसंवर्त्ते श्यामसुधाधाममधुरिभावर्त्ते ।

मग्नानन्दविवर्त्ते मातर्नातः परं वर्त्ते ॥ ४४

केचित्तु—“नयनप्रीतिद्यन्ता सङ्ख्यः स्वप्नविच्छेदः ।

काश्यं विषयनिवृत्तिर्ज्ञानाशः स्यादयोन्मादः ॥

Rasasudhakara

किन्त्वेनेवै पथा सा राधिका गता, यस्मात्तस्याः परिमलैरन्वीकृता भ्रमरास्वत्पुष्पेषु न पतन्ति, किन्तु तस्याः सुगन्धग्रहणार्थं भ्राम्यन्ति ।

यदि कश्चिदर्थः, कथाविषयः स्यात्तदा किं सोऽर्थो न कथ्यते अपि तु कथ्यत एव । एवं यदि गोपनीयः स्यात्तदा किं न गोप्यत, अपि तु गोप्यत एव । कथ्येन तु हृदिस्य-भावस्य निर्वचनानामर्थ्यात् स तावन्न कथ्यते न वा गोप्यते । अतः क्षणस्य भावः कामनि-र्वचनीयां दशां प्राप्नोतीति न विद्मः । एष भावः कौड्यः ? ईषत्पथ्यमानहृद्गुण इव—स यथा सर्वैरहृद्गुणः सन्नन्तरे षोडशं जनयति तद्वत् ।

वर्ण्यते—हे हरे । त्वां विलिखावलोकयितुं तव चित्रोपयोगिवर्यादर्शनमात्रेणैव वैदवर्ष्य-स्वरूपमात्मिकविकारमपि । तदनन्तरश्चित्तार्थन्तूलीग्रहणे सति क्षयाजनि । तदनन्तरश्चित्तोद्यता सती स्वयमेव चित्रमजनि जडा बभूवैत्यर्थः ।

अथना पूर्वरागावस्थयाऽदन्तयाकुला श्रीराधा सर्वो प्रत्याह—हे मातः सखि । सर्वेन्द्रियाणां संवर्त्तं, प्रलयो यत्र तथाभूतानन्दविवर्त्तं । कथम्भूते ? श्यामसुधाधामयदेहस्य माधुर्यरूप आवर्त्तो भ्रमिष्यत । तत्र निमग्न्याऽहमनःपरं न वर्त्ते न जीवामीत्कृत्वा तन्मद्ये मूर्च्छिता बभूविति भावः । ‘संवर्त्तः प्रलयः कला इत्यमरः । एवं सति निवृत्तिर्नाम भ्रष्टार्थपर्यन्तादशा वर्त्तते, ततो, धिका नास्तीति श्लेषम् (५) ।

मूर्च्छा मृतिरिति कथिता दद्या दशेमास्तु पूर्वरागस्य ।

स च ललनायाः पूर्वं पञ्चानेतुः समाख्येयः (ख) ॥”

अथ नैलः कौसुम्भो माञ्जिष्ठश्चाथ हारिद्रः ।

रागश्चतुर्विधोऽतश्चातुर्विधेन हि प्रकृतैः ॥ ७६ का

अतः पूर्वरागात् पाकत इत्यर्थः । नैलो नील्या रक्तः ।

नैलः स एष कथितो न कदाचिद्भ्रसति शोभतेऽत्यर्थम् ।

कौसुम्भः स हि विदितः स्थित्वाऽपैति प्रशोभते पूर्वम् ॥

माञ्जिष्ठः स हि यः किल नापैत्येवातिशोभतेऽजस्रम् ।

हारिद्रः स तु बोध्यो यात्यपि न च शोभते यस्तु (ए) ॥ का

स्वप्रविच्छेदो निद्रालसः । केषाञ्चिन्मते पूर्वरागस्येमा दश दशाः कथिताः । स च पूर्वराग व्याशो नाविकायाः पञ्चानेतुर्नायकस्य कथितः । इदानीं पूर्वरागवर्णेन प्रसङ्गे पूर्वोक्तो यः पूर्वरागपाकाङ्गातो रागस्तस्य भेदश्चतुष्टयमाह—अथेति । प्रकृतेर्नाविकानायकयोः स्वभावत्वात् चातुर्विधेन । नीलद्रव्यस्य धर्मेण चातो वर्णको नीलो उच्यते । यथा नीलोवस्त्रस्य सहस्रचालनेन पि नीलिमा न ह्रसति, प्रत्यन्त शोभते च, तथा नैलरागोऽपि । यथा कौसुम्भवस्त्रस्य कौसुम्भरागः पूर्वं शोभते पश्चाद्द्वर्षकात्वे तु खत एव ह्रसति,

(ख) 'आरी वाथ्यः खिद्यो रागः पुंसः पश्चात्तद्विज्ञितैः' इति लौकिकपक्षे शोभना रीतिरिच्छाप्याप्तद्वारिकसम्भवा, तस्या एवात्राश्रयः कृतः । सकलनायकचूडामयी श्रीलक्ष्मि च तस्यैव निर्देशो दार्शनिकमतविरोधं कर्मिण्य बह्वपि सोऽथः—तथा चोच्चलनीलमयी दार्शनिकशिरोमण्यश्रीरूपगोस्वामिहृगौ—'अपि माधवरामस्य प्राचये सम्भवत्यपि । आरी रागे गमाञ्जीर्णा प्रोक्ताः स्याच्चाकृताऽधिका ।' इयानेव काश्चिदशंनयोर्भेदविलासः ।

(ए) लोकरोत्याऽनुमितपर्यन्त्यतिसाद्दुर्घादिकमुपमानमाश्रित्येवं भेदरूप्यना । एवमपि दशमपक्षदेष्टेऽदिनिवन्धेण । 'न चातिशोभते यमपैति द्रेम मनोगतम् । तन्नोली रागमात्मनि यथा श्रीराममतीतयोः ।' इति हर्षेण नीलीरागस्यैव तदुदाहरणम् । "कुसुम्भरागः स ज्ञेयो यद्यपि सजति द्रुतम् । अन्यरागश्च विजयो शोभते च दयोषितम् । मदापारविशेषेण कौसुम्भोऽपि निद्रो भवेत् । इति हृष्टप्रव्ययिण्युद्धानिरस्य न युज्यते ।" आद्यात्वाऽऽप्यनार्थो नः वान्या पदंते मदा । भवेन्माञ्जिष्ठरागोऽर्ना रायामाधययोर्धया ।' प्रकृतं जन्मस्य विरना म्भितिरिति चेन्नोक्तोक्तान्मन्य मारवदिनि श्रेयम् । हारिद्ररागस्य यथाश्रितेण 'श्यामाशात' इति संज्ञा, परं मत्र किमपि भेदविनिमित्तम् यत्तं—म विम ज्ञानत्रयगुणस्य एव दहेषो न प्रयथ' इति, नाभयत्वादिभ्यः एव वा दुर्लभं दृश्यम् ।

अथ विरहः—स च त्रिविधः, भावी भवन् भूतश्चेति । तत्र भावी यथा—
 यास्यामि ह्यः सुमुखि ! मथुरामागतो राजदूतः ।
 प्रतयायातुं कति नु घटिका हन्त भावी विलम्बः ।
 नो जानीमः, प्रकृतिकठिनः कार्य्यभावस्तथा चेत्
 साहं यान्तः प्रिय ! मदस्रवः कापि कार्य्ये नियोज्याः ॥ ४६

भवन् यथा—

यामीति कृष्णवचने।प्राणैर्विनिरुहकण्ठकुहरायाः ।
 बहिरिव भवितुमशक्तं प्रतुरासरमन्तरेव विजुघूर्णे ॥ ४७.

भूतो यथा—

साहं यन्निजदेवतेन न गतं दीरात्मामेतद्भि वो
 जानीतावधिवासरञ्च गणनागम्योऽस्ति लेखासु यः ।
 इतयाकण्ठं वियुक्तगोपसुदृशः प्राणैः समं सहया-
 मेकैकां प्रतिवासरं प्रियसखी रेखा रदो लुम्पति ॥ ४८

तद्वदापि । कौस्तुभरागः शोभते, माञ्जिष्ठरागस्त्वजसमतिप्रयेन शोभत इति भेदो ज्ञेयः ।
 यस्तु न शोभने शीघ्रं याति च स हरिद्रारागो ज्ञेयः । तेषां मध्ये कौस्तुभ, हारिद्रश्च
 प्राकृते, अप्राकृते तु नेत्रो माञ्जिष्ठश्चेति भेदो ज्ञेयः ।

अधुना विप्रलम्भरसस्यावान्तरभेदं पूञ्चरागं वर्णयित्वा क्रमप्राप्तन्तस्तेव भेदान्तरं
 विरहं वर्णयति—अथेति । प्रत्यायातुमत्र पुनः प्रत्यागमने कति घटिका थाप्य विलम्बो
 भावी ? रागकार्य्यभावः प्रकृत्या स्वभावेन कठिनः ।

भवन् वचनेमानो विरहः । अधुनेवाऽहं यामीनि कृष्णस्य वचने सति स्वग्यानं हृदयं
 तपक्वा प्राणाः कण्ठगता वभूवुः—अतस्तेरेव प्राणै रुहकण्ठकुहरायास्तस्याः कण्ठरोधेनेव
 प्रतुत्तरं बहिरिव भवितुमशक्तं सदन्तद्दृश्यमध्य एव विजुघूर्णे । अत्र विरहजन्यपीडया
 ऽनामर्थ्यादेव तथा नोक्तं प्रतुत्तरं, कवीश्वरेण तु प्राणकर्तृककण्ठरोधनेनेव प्रतुत्तर-
 द्वाण्डान्निर्गतमित्दुत्प्रेक्षितम् ।

हे प्राणा भवद्भिर्निजदेवतेन सह मथुरागमनसमये यत्र गतम्, एतदेष वो युसाकं
 दीरात्मं मया चान्तम् । म प्रति तेन कान्तेन मत्प्रवाणरक्षार्थं प्रेषिता या पत्नी तत्र
 अद्यारभ्य त्रिंशद्दिने त्वन्निकटे मया गन्तव्यमिति योऽवधिवासरो वर्त्तते स तु भित्तौ मया
 दीयमानासु रेखासु गणयथा गम्यो भवति, अतस्तं वासरं यूयं जानीत, ज्ञात्वा च तस्मिन्
 दिवसे तस्यागमने स्मि भवद्भिः शीघ्रमेव मद्देहात् गन्तव्यम्—इति प्राणैः सह वियोगयुक्ताया

अथ प्रणयमानः—

मानस्तिष्ठतु राधिने ! तव हृतं रक्तं मनो देहि मे,
तत् केनापि हृतं, (२०) त्वया, न हि, न हि अद्या परस्त्रे मम ।
अङ्गे चेन्नव दृश्यते, भवति चेन्मूनन्वयैवार्पितं
नीत्वा गच्छ, सुखे तवास्ति यदयं रागस्तदासङ्गजः ॥ ४८

ईर्ष्यामानो यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं तवाधरपल्लवः

सततसुरलीलादकीर्णविधौ तव सत्रणः । △ little differently read
as Kirana III (sl 27)

धनविहरणे रात्रौ गात्रं सकण्टकलाब्धनं

कथमिह विना दोषं जातापराध इव स्थितः ॥ ५०

अथ प्रवासः—भूतविरहप्रवासयोः कालदेशकृत एव भेदः ।

नानाकौगलतः कृतानि सुहृदां हृन्देन नानन्दतो

गव्याग्यति, तथा कवोष्णमधिकं राधे ! स्वसितेयव सः ।

गोपसुदृशः कथामाकर्ण्य प्रियमखौ प्रतिदिनं रघु एकान्त आगत्य भित्तिस्त्रिताभिकैका
रेखां विंशद्विभक्त्य समाप्तभाषार्थं लुप्यति ।

अर्थनि—मानकारणमौर्ष्यादिकं विनैव प्रेम्नः कुटिलगामित्वानु प्रणयतिरेदेव मान
इत्यर्थः । हे राधे ! तव मानस्तिष्ठतु, मम रक्तं रागविशिष्टं श्रेयस्यैव रागस्य रक्तत्वमा-
रोप्य रक्तपदार्थविशिष्टं मनो देहि । राधाऽह—तस्मिन् केनापि हृतम् ? श्रीकृष्ण आह
—त्वयेति । राधाऽह—न ह्येति । पुनः श्रीकृष्ण आह—तस्मात् शायं तिरस्त्रम मन्त्र-
वासे चेदङ्गने तदा किं भविष्यति ? राधाऽह—ममाङ्गे चेन्नवति तदा त्वन्मन्त्रवैवार्पितं
त्वमेव नीत्वा गच्छ । तच्छ्रुत्वा श्रीकृष्णः मद्यर्थमाह—तस्य मदीयरक्तमनमस्वर्धरेण रुह
मदात्मज्ञानानो यो रागः न तु तव हास्यमध्येऽपरैरस्ति, अतो मनोधर्मैरागत्य दृष्टं त्रेव
मन्त्रतोऽपि तत्रैव वर्तते, मद्यपि त्पदाद्यथा तदर्थं मन्त्राभीष्टानां तदर्थं यथावति मन्त्रोऽपि
बोध्यः । प्रणयप्रणयमाने नापिकथाः मन्त्राणि विनाऽपि स्पष्टं दोषो नास्तीत्यपि ज्ञेयम् ।

मद्यर्थेति—तत्र त्रेकदशं मद्यर्थमदरं, न तु तस्यास्ताम्भरागेण । एवमन्त्रपर-
पक्षतोऽपि मन्त्रं सुरलोकोद्ध्येव मन्त्रः, न तु तस्या दस्तापानेन । यन्निहरण एव गात्रे
कण्टकविहारे, न तु तस्या कण्टकगतः । अतो नोपं विना तदन्त्रापरपक्षान्नादिति,

त्वत्पत्नीप्रतिवेशपण्यजनताक्रथ्यन्तु दध्यादिकं

क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं प्रियजनैरश्राप्तिं हृष्टान्तरः ॥ ५१

अथ सामान्यतो वर्णितस्य विभावशालोकिकतया विशेषमाह—

तत्रालम्बनं नायको नायिकाय ।

तत्र कोऽसौ नायकः काय नायिका इतरपेक्षायां नायकमाह—

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलः सर्वनायकघटाकिरीटगः ।

अत्यलौकिकगुणैरलङ्कृतो गोकुलेन्द्रतनयः सुनायकः (ऐ) ॥८०॥ का

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलत्वं यथा—‘शुद्धारी राधिकाया’मितराटि (१३५ श्लोके) ।

‘सर्वनायकघटे’ति सर्वशब्दो धूर्तनायकवर्जनपरः । ‘अत्यलौकिकगुणै-
रिति विरुद्धाविरुद्धचमत्कारिगुणवान् । विरुद्धयद्वासते, न तु विरुद्धः स
विरुद्धाविरुद्धः—‘एकोऽनेकः परिच्छिन्नो व्यापी’तरादिष्वलौकिकगुणवति
लौकिकगुणा अपि ज्ञेयाः ।

एतावद्विशुभपर्यन्तं कान्तेन सह विच्छेदो जातः, अथधिवासरे पुनरपि तेन मेलनं
भवियतीति कालकृतविरहो भूतविरहः । मां विहाय श्रोत्रव्यो दूरदेशे स्थित इति
देशघटितविरहः प्रवासः । हे राधे ! त्वद्विरहेण व्याकुलः श्रोत्रव्यः सुहृदं यादवादीनां
वृन्देन कृतानि गन्थानि नानन्देनास्ति । तथा तेरानीतं कथोष्यं दुग्धादिकमधिकं न भुङ्क्ते,
किन्तु प्राणरक्षार्थं यत् किञ्चिदेव—अतएव केवलं स्वसित्येव जीवत्येव, न तु तस्य किञ्चिदपि
सुखमत्र वर्तते । किन्तु तव पत्नीग्रामस्तत्राद्या या प्रतिवेशपण्यजनता क्रयविक्रयादि-
शब्दहारविशिष्टजनसम्बन्धस्तेषां क्रयं क्रये प्रसारितं दध्यादिकं तस्याभिप्रायविज्ञैः
प्रियपरिजनैर्मधुमङ्गलादिभिः क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं यत्नेन संस्कृतं तदेव हृष्टान्तरः
समभ्राति ।

(ऐ) ‘तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्चे’त्यत्र नायकपदे यदेकवचनप्रयोग इतरत्र बहुवचन-
विन्यासश्च तत्पण्यकृतो खसम्प्रदायिमतसम्मतिं स्फुटमावेदयति । नचानेन तावदितरा-
क्षारिकवर्गकल्पिते प्राकृतनायकसङ्घे दोषदृष्टिराद्युच्यते यतस्तस्मिन्नपि महनीय-
मङ्गिमत्वादिगुणगणभूषितता वरीवर्ति । तथापि ‘सर्वशुद्धे’त्यादिपदैस्त्वावदेकस्येव परामर्शो
भवति—स चादयः साक्षात् भगवान् श्रीश्रोत्रव्यत्वर्थनामरूपरुक्मो मन्मथजनकोऽपि
स्वयं मन्मथमन्मथः । श्रीमद्भगवतमहापुराणे भक्तिशास्त्रे च बहुधा विजृम्भित-
स्तस्य निर्देशक्रम इत्यलम् । ‘सर्वशुद्धरसे’त्यादि पदस्यैकधा व्याख्या मूले लक्षिता, अन्यथा

ते यथा—

हृतो कुलोः सशोकस्त्यागो यौवनरूपभाक् । A little differently
दक्षोऽनुरक्त उत्साहो तेजोवैदग्ध्यभूषितः ॥ ८० (क) का read in Bhagavata-
I. 10. 26 29. purana.

अधिकास्तु—

सत्यं शोचं दया कान्तिरास्तिक्व्यं धैर्यमेव च ।

ओदार्यं प्रश्रयः शोलं चान्तिः प्रहोऽनहङ्कतिः ॥ ८० (ख) का

इत्यादयो नित्याः ।

तत्र 'नायकघटे'ति तद्भेदानाह—

उदात्त उद्धतश्चैव प्रशान्तो ललितस्तथा ।

सर्व्वेऽमी धोरशब्दाद्याद्यत्वारो नायकाः स्मृताः ॥ ८१ का.

सर्व्वशब्द इति—धूर्त्तनायकं वर्ज्जयित्वा या सर्व्वनायकघटा तस्या सुकुटमण्डिः । यद्यपि धीरोद्धतस्य गुणाः धीरप्रशान्तस्य गुणाश्च परस्परं विरुद्धा भूयन्ति तथापि श्रीकृष्णे तेषां विरोधो नास्ति—यथा श्रीकृष्ण एकः सन्ननेकोऽपि भवति, एवं परिच्छिद्रः सन् व्यापकोऽपि भवति, तथैव विरुद्धगुणाययोऽपि भवति । अलौकिकगुणवतीति—लोके न प्रसिद्धा ये गुणास्तदिति श्रीकृष्णे लोकप्रसिद्धा गुणा अपि ज्ञेयाः, किन्तु लोकस्यास्ते मायिकाः, भगवन्निष्ठा अमायिका इति भेदो ज्ञेयः ।

प्रहो नम्रता । अमी उदात्तादप्रच्छत्वारो 'धोर' शब्द व्याश्र व्यादौ येषान्तथाभूताः । तथा, च धीरोदात्त धीरोद्धत धीरशान्त-धोरललिना इति मञ्जा भवन्तीत्यर्थः ।

च वेष्णवरमशाल्यकारैः पदं तद्व्याकृतं, तथात्वे 'शुरहरस'पदेन मधुररसस्यैव परिग्रहः, ममभयो—तस्मादितररषानामनुपपत्तिः प्रागेवात्माभिरुक्तिखिता । 'दृन्दारग्ये विहरते' व्यादि स्कन्दपुराणोर्धं पूर्वेप्रदर्शितं पदं, 'केतवरहितं चेम्नो यद्दि होर मायुषि लोए । जह होर कस विरहो विरहे होन्तम्मि य कोवि जीवइ ।' इति 'जयति ते इत्यादिकस्य श्रीमद्भागवतोपस्य (१०।३।१) श्लोकस्य तात्पर्य्यप्रकटनप्रसङ्गे तौषणीकृता धृतस्य न्यायन्तकार्यं प्रमाणम् । 'गोकुलेन्द्रतनये'ति विशेष्येन ब्रह्मपुरसमन्वस्यस्य गुणायकत्वे निदानमिति च सूचिनमिति प्रतिभाति । 'रुचिरोष्ठपुटम्यस्ते'त्यादि गौतमीयतन्त्रे श्रोगोशपवर्धनं ब्रह्मपुरश्चाषाशोचनाभिप्रायकम् । भक्तिरमस्य प्राचम्येन सुखत्वेन च तत्रैवं प्रकटनम् । 'गो गोप-गोपिकामर्ग्रे यत्र कीडनि कंसहा' इति 'ब्रह्मपुरवनितागौ

धीरशब्दाद्या इति—धीरोदात्तादय इत्यर्थः । तत्र धीरोदात्तो यथा—

आत्मज्ञाघारहितः क्षमौ गभीरो महासत्त्वः ।

धीरोदात्तः स्थेयान्निगूढमानो दृढव्रतः सुवचाः ॥ ८२ का

आत्मज्ञाघानिरतो मायौ चण्डश्च चपलश्च ।

धीरोद्धतः स कथितोऽहङ्कृतिभङ्गारनिःशङ्कः ॥ ८३ का

उभयगुणव्यतिरिक्तो भूयान् साधारणैश्च गुणैः ।

धीरप्रशान्तसंज्ञो भवति द्विजवैश्यादिकः साधुः ॥ ८४ का

मृदुलः कलाकलापो निश्चिन्तो मधुरवेदग्ध्रः ।

प्रथमरसप्रधानो ललितकथो धीरललितः स्यात् ॥ ८५ का

सर्वेऽनुकूल-दाक्षिण-शठ-धृष्टत्वेन षोडशधा ॥ ८६ का

केपाश्चिन्मते धीरललितस्यैवानुकूलादिभेदाः, न सर्वेषाम् ।

महासत्त्व उदारचित्तः, स्थेयानतिशयस्थिरः । अहङ्कृतिरहङ्कारस्तेन यो भङ्गार
आत्मज्ञाघावोधकशब्दप्रयोगस्तत्र निःशङ्कः । उभयगुणाभ्यां धीरोदात्तगुणधीरोद्धत-
गुणाभ्यां रहितो धीरप्रशान्तः साधुर्लगादर्थिसाधारणगुणैर्विशिष्टः स भूयान्, धीरो-
दात्तादिः स्वल्पः, तथा च ब्राह्मण-वैश्यादयो बहव एव धीरप्रशान्ता ज्ञेयाः । कलेति—
रमोपयोगिचतुःषष्टिकलाभिर्भूयित इत्यर्थः । मधुरे शब्दज्ञाररसे वेदग्ध्र' यस्य, शब्दज्ञाररस
एव प्रधानं यस्य ।

वह्मंयन् कामदेव'मित्यादि च तद्देशिष्टं तदैकान्तिकत्वं च सूचयतः । 'सर्वनायक-
घटे'ति 'सर्व'शब्दो धूर्तनायकवर्चनपर' इति वृत्तौ यत् अत्युक्तो मतं न तत् सार्वत्रिकं
सर्ववादिसम्मतश्च । तथा च 'नीलोत्तमो धूर्तादिभेदस्तु सुनेः सम्भवभावतः' 'शाठ्याधार्ष्ट्य
परं नात्यप्रोक्त उपपत्तिरभे । ह्यणो तु सर्वं नायुक्तं तत्तद्भावस्य सम्भवात् ॥'
इति श्रीमतां नीलमणिकतामाश्रयणापनपुरःसरमभिधानम् । इह कौस्तुभेऽपि च
'लीलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कुत्रापि' (८६ का) । श्वताख्यत्व-
नारीमोहनत्व-नित्यगतनत्वातुल्यकेलिसौन्दर्यैप्रष्टवंशीस्वनाङ्कितत्वादयो बहवस्तत्सार्थिक-
गुणाः प्रामाणिकरसग्रन्थान्तरतो लक्ष्याः । 'यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादासुषो
भवन्ति । कुर्वन्ति तेषां सुहृदरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्भे ॥' इति श्रीमद्भागवते
साधारणस्येन, वृत्तिप्रतीकप्रदर्शितेन विरह्याविरहहृदित्यचमत्कारिगुणस्त्वेन वा तेषां

एषां सञ्चयम्—

एकाश्रितोऽनुकूलः समरागो दक्षिणस्तु सर्वांसु ।

शठ एकत्वैव रतो वहिरन्यत्र प्रियोऽप्रियो मनसि ॥ ८७का

अपराहञ्च विशङ्को दृष्टे दोषेऽपि मित्यावाक् ।

तर्ज्जनताडनयोरपि कृतयोर्निर्लज्ज एव धृष्टः स्यात् ॥ ८८का

षोडशविधास्त एते पुनस्त्रिधा चोत्तमादिभेदेन ।

अष्टाधिकचत्वारिंशद्भेदा नायकाः कथिताः ॥

पुनरेते स्युर्दिव्या दिव्यादिव्या अदिव्याश्च ।

स चतुश्चत्वारिंशच्छतमेकं तेन तद्भेदाः ॥

एषामनुकूलादीनां सञ्चयमाह—एकामेव नायिकामाश्रितोऽनुकूलः, सर्वास्तु नायिकास्तु समरागो दक्षिणः, एकस्वामेव नायिकायां रतोऽन्यत्र नायिकायां मनसि प्रियः, वहिस्तु कपटेन प्रियः शठः ।

पुनरेतेऽष्टचत्वारिंशद्भेदा नायका दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च भवन्ति, तेन चतुश्चत्वारिंशता सङ्केतशतं नायकभेदा भवन्ति ।

परामर्शः । एषान्तु वेणवदारुनिकसिद्धेन 'लीला'पदेन प्रायशः परिग्रहो भवति । शानन्दमन्त्रिकोक्तमप्ये 'लीला प्रेम्ना प्रियाधिक्यं माधुर्यं वेगुरूपयोः । इत्थमाधारणं पोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ।' सैषा लीला निन्देव—तथा हि "यथा च मूर्खस्य वधदेश-विधिपवशात् सदेवोदयः सदेव पूर्वाह्नः सदेव मध्याह्न इत्यादि तथैव लज्जस्यापि ब्रह्माण्डभेद-वशात् सदेव जन्म सदेव बालां सदेव वकाशसुरमारणं सदेव मधुराप्रस्थानमित्थैव सर्वा एव प्रकटलीला मिथ्या एव" इति यस्यान्तरे । लीलैषामिच्छित्तभंगवती भक्तसाधक-समुदायसहायि भवति । प्राक्तनगपकैः मद्यमदिमत्वादिभौतिकशुचानां सम्भवेऽपि न भेदं कश्चिन्मात्तं निनात्तं दृश्ययोगिनामप्यं तत्त्वम् । एवमपि च कश्चित् प्रतीत्यभासुक्त-पुङ्गवः (mystic) प्रसङ्गान्तरे—

"If in the emotion that this might cause you, you do not proclaim that it is beautiful and if turning your gaze into your own heart, you do not then feel the claim of beauty, it is vain for you in such a mood to seek for intelligible beauty, for you would only seek it with what is impure and ugly."—Plotinus

धीरप्रशान्तशठयोर्दृष्टस्य च भेदवर्जितैरपरैः ।

लौलावशतः सर्वैरविरुद्धत्वाद्विरुद्धेऽपि ।

गोकुलराजकुमारस्तेन परं सर्वनायकाधीशः ॥

धीरोदात्तो गुरुषु ज्ञातिषु धीरोद्धतो विपक्षेषु ।

मायाविषु नियतमसौ व्रजपुत्र्यां धीरललितः स्यात् ॥

अनुकूलो राधायां सर्वास्त्रपरामु दक्षिणः कथितः ।

लौलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कुत्वापि॥(ओ)८६का

अथानुकूलादीनां क्रमेषोदाहरणानि—तत्रानुकूलो यथा—
नान्यस्याः सदनं (२१) प्रयाति स मया सम्प्रार्थ्यमानोऽपि च
प्रायो मे हृदयन्दुनोति ललिते ! तासां मनस्तापतः ।

धीरप्रशान्त-शठ भेदभिन्नेरपरैर्द्वैरललितधीरोदात्तादिभिर्भेदेविशिष्टो गोकुलराज-
कुमारः कदाचिन्नौलावशाद्विरुद्धाविरुद्धधीरप्रशान्तादिभिः सर्वैरेव भेदेर्विशिष्टश्च
भवति । तेषां परस्परविरोधेऽपि सति श्रीकृष्णोऽविरुद्धत्वात्तत्र हेतुना श्रीकृष्ण एव परं
सर्वनायकाधीशः । एतदेवाद्य-गुरुषु ज्ञातिषु च धीरोदात्तः, विपक्षेषु मायाविषु
च धीरोद्धतः, धीरप्रशान्तो भक्तेषु, व्रजपुत्र्यां च सदैव धीरललितः ।

referred to by Maeterlinck in his *Le Tresor des Humbles* and translated and
discussed by M. Clark in his *Maurice Maeterlinck—Poet and Philosopher.*)

(ओ) नन्दनन्दनस्य वृन्दावनरसकन्दस्यातुल्यगुणवृन्दारिकाधिकतरानन्दचिम्नकरन्दस्य
गोपीरतिरसरोपिणो भेदुरललितधरप्रोभिः सकलकलाकलापमीवरस्य पुरुषवरस्य विभिन्नव्यप-
देशाश्रयेणैव तावन्नानात्वतो निर्देशः ।

भरतनाथशास्त्र-शृङ्गारतिलक-दशरूपक - भावप्रकाश - रसमञ्जरी-रसाशैवसुधाकर-
साहित्यदर्पण-रसायनविन्युक्तञ्जलनीलमण्णादियु निबन्धेष्विव परमिहापि नायकभेदप्रस्तावा-
वतरणम् । कृष्णस्य भगवतः सुनायकत्वं परमन्येषां प्राक्तानां नायकत्वं न शास्त्रमिति
प्रदर्शयितुं तद्देवानारः कृतो वा । भरतीये रसायनविन्यावशतश्च चतुर्थमिव धीरोदात्ता-
दीनामुल्लेखः । भरतीये तु नायकप्रोक्तेषु नायकभेदेषु 'देवा धीरोद्धता ज्ञेया स्यर्द्धैरललिता

आरामे रमते ममेव सततं महत्तमं संवीक्षते
 स्वप्नेऽपि प्रतिकूलतां न गतवान् कृष्णः सद्यो मयि ॥ ५२
 एवमेकत्र रतोऽप्यलौकिकनायकत्वाद्दक्षिणोऽपि । तद्यथा—
 श्यामाङ्गे चरणौ कलोरुफलके शीर्षं सुरेखाङ्गुलो
 केशांधामरचालिकाभुजसटे दृष्टिं प्रियोक्ती श्रुतिम् ।
 ताम्बूलार्पणिकाकरे करपुटीं कस्तूरिकोरसुर-
 यन्द्रावचसि पृष्ठमर्षयदहो निद्राति नीलं महः ॥ ५३
 एवं दक्षिणोऽपि लीलावशात् कदाचिद्दृष्टोऽपि भवति । तद्यथा—

चन्द्रावलीति कपटेन निगद्य राधां
 जातापराध इव बहुचितः सखीभिः ।
 सस्तर्जितोऽपि स तथा श्रवणोत्पलेन
 सन्ताडितोऽपि विजहास न सस्त्रिभाय ॥ ५४

स ममेवाराम उपवने रमते ।

महारामान्ते स्वयमेव बहुक्षणं नर्त्तित्वा विश्रामं कुर्वन्तः श्रीकृष्णस्य वर्यन्मिदं
 'श्यामाङ्गे' इति पदम् । कला चन्द्रावल्या मखी तस्या ऊरुप्रदेशे शीर्षं, एवं सुरेखा
 काचिद्गोपी तस्या अङ्गुली केशान् समर्षयन् सन्नीलं महः श्रीकृष्णो निद्रातोत्थन्यः ।
 प्रिया श्रीराधिका, तस्या उत्तौ चणमत्र खपिह्वीति वाचि श्रुतिम् । कस्तूरिका
 श्रीराधिकायाः मखी तन्निदेशवशा, अतएव तस्या वक्षःस्थले श्रीकृष्णस्योरः वक्षःस्थलम् ।
 अत्र दक्षिणवार्धं वामपार्श्वं वा सुप्तस्य श्रीकृष्णस्य पृष्ठदेशलया चन्द्रावली, तन्मुखे
 वक्षःस्थलन्या कस्तूरिका, शीर्षंलघं कलाया ऊरुदेश एव—एवञ्चकारेण प्रथमक्रमो
 ज्ञेयः ।

राधास्तुद्विष्ट 'हे प्रिये चन्द्रावलीति कपटेन निगद्य जहासेव, नत्वपराधेन कदापि
 भीतो बभूवेत्यर्थः ।

श्रुताः । मत्वापनिरमात्याश्च घोरोदात्ताः प्रकीर्त्तिताः । आङ्गुला दक्षिणचेत श्रोक्ता पीर-
 प्रशास्त्रकाः । इति कथञ्चिन् विभिन्नप्रणालीविनमितक्रमः कोऽपि विभागो दर्शितः ।
 दशरूपके घोरोदात्तादिभेदैरङ्गुलादिचतुर्भिर्भेदैरङ्गुलितः षोडशधा भागो लक्षितः ।
 आङ्गुलरूपेण चन्द्रावलीति मर्मवामेशयुक्तमादिप्रभेदेनाष्टचत्वारिंशत्पदाया इत्युक्तम्, परं
 नोनमनी वैष्णवान्द्वारिकरस्येति वामवनिर्मापकावामिति स्वमगं प्रतिष्ठापितम्, इव
 चतुश्चत्वारिंशदधिकं इत्येकमिति भेदः । 'पनिचोपनिचोपि प्रभेदादष्ट नियमौ'

एवं कुत्रचिच्छटोऽपि । यथा—

एकत्रैव कृतासने निजनिजेरालीजनेः कुत्रचित्
 म्नीडाकुञ्जगृहज्ञाने व्यवहितो दूरेण दृष्टा प्रिये ।
 वंशीकूजितसूचितातिनिभृतं चन्द्रावलीं लम्बयन्
 सङ्केतन्तरसा रसादभिसरन् राधां हरिः पातु वः ॥ ५५

पथ विभावप्रसङ्गे नायकस्य सहायाः सखायः, एवं नायिकायाः सख्यः ।
 तेनादौ नायकस्य सहाया लक्ष्यन्ते ।

सहायाः स्युः सहचरास्ते भवन्ति चतुर्विधाः ।

सखायश्च प्रियसखास्तथा नर्मसखा अपि ॥

अथैकस्मिन् कुञ्जे सखीभिः सह राधाचन्द्रावली । कृताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो
 दूरत एव दृष्टा राधां चन्द्रावलीवियुक्तां कर्तुं दूरे सङ्केतकुञ्जं गत्वा सुरलोशब्देन चन्द्रावली-
 माणुहाव, तं शब्दचन्द्रावलीव्येव श्रवणोनि, नान्या तस्या अचिन्त्यप्रभावत्वात् । तच्छब्दाऽति
 दृष्टा चन्द्रावली सखीभिः सङ्घिता केनचिन्मियेण तन उत्थाय तदेव सङ्केतस्थलं जगाम ।
 ततः श्रीकृष्णः सुखेन राधिकामभिसरत् । एतदेवाह-एकत्रैति । एकत्रैव कृतमासनं
 याभ्यामेवम्भूते प्रिये राधाचन्द्रावली कृताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो दूर एव दृष्टा वंशी-
 शब्देन सूचितमतिनिभृतं सङ्केतस्थलं लम्बयन् खयन्तरसा वेगेन रसादानन्दात् राधा-
 मभिसरन् वो युष्मान् पातु ।

‘उदात्तादौश्चतुर्भेदैस्त्रिभिः पूर्णतमादिभिः (पूर्णं पूर्णतर-पूर्णतमास्त्रैरिति) । दादश्रात्मा
 चतुर्विंशत्यात्मा प्रत्यादिपुग्गतः । नायकः सोऽनुकूलादौः स्यात् षष्ठवतिघोषितः ।’
 इत्युज्ज्वलनीलमणौ । तत नीलमणौ कृष्णे उक्तमादिभेदकल्पनं न सम्भक्त्य अतस्तनुस्यत्वे
 पूर्णतमादितारतम्येन भेदकल्पना । दिव्यादिभेदस्यापि स न विषयः—इतरनायकैस्त्रिषु न
 तत्रौपपत्यासङ्गतिरपि, अतः संख्यानयनवेमत्यमित्यजं बहुना । एषां भेदानां प्रत्येकशो
 भिन्नान्यदाहरणानि दर्शयन्नीलमणयादिषु निवस्येषु स्यादिति । अनुकूलनायकस्य विन्धप्रसिद्ध-
 मुदाहरणं रामायणकथाभाषकः सुचरितनिकषो दिव्यादिभ्यः श्रीरामचन्द्रः, वेणवतन्त्र-
 स्थितौ तु ‘राधायामेव कृष्णस्य सुप्रसिद्धाऽनुकूलना । तदालोके कदाप्यस्य नान्यासङ्गः स्मृतिं
 वञ्चेत् ।’ इति कृत्वा तस्मैव तथात्वेन निर्देशो ज्ञेयः एवमेव श्रीगीतगोविन्दे “राधामाधाय
 हृदये तत्त्वान् वनसुन्दरीः ।” अनुकूलस्य दक्षिणस्य च तस्य देशपात्रकालादिप्रभृततमभेद-
 कलनया धृष्टत्वं शटत्वं वा कादाचित्कमिति नान्यायम् । मधुररसकदम्बस्य भगवतो धृष्टत्वेन

प्रियनर्मसखाश्चान्ये तेषु दूतस्त्रिधा मतः ।

निसृष्टार्थो मितार्थश्च (२२) तथा सन्देशहारकः ॥

द्वयोरिङ्गितमादाय स्वयमुत्तरदायकः ।

सुझिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थः स उच्यते ॥

प्रमितं वक्ति कार्यस्य चान्तं याति मितार्थकः ।

यथोक्तमेव वदति यः स सन्देशहारकः ॥ ६० का

एवं दूतोऽपि—यथोदाहरिष्यस्ते (श्री) ।

तेषु नखियु मध्ये प्रियनर्मसखा एव दूताः, नान्ये—ते दूतास्त्रिधा भवन्ति । निसृष्टो दत्तोऽर्थः कार्यभारी यस्मै तथा चावाभ्यां किमपि न वक्ष्यम्, व्यावयोर्मिलनं यथा भवति तथा त्वयेव ब्रह्मा कर्त्तव्यमिति विन्यस्तकार्यभारी निसृष्टार्थ इत्यर्थः । प्रमितन्ताभ्यां यद्यदुक्तन्तदेव परिमितं वक्ति, किन्तु द्वयोर्मिलनरूपकार्यस्यान्तं सोमानं याति प्राप्नोति, तथा च कार्यमवश्यद्गुरोरोत्तरार्थः । ताभ्यां यथोक्तं तथैवोभयोर्निर्गते गत्वा वदति, कार्यं भवतु मा भवतु वेति कोऽपि भारस्तस्मिन्नास्तीति सन्देशहारकः । यथा पुरुषा दूतास्तथा स्त्रियोऽपि दूतः सन्ति । उदाहरणे तानां दूतं यस्तीभविष्यतीत्यर्थः ।

शठत्वेन वा वयंनया नाविकास्थानोपभक्तचयखान्तेष्वधिकतरा चमनुकृतिरुदतीति च त्रिषुचयिभाष्यं तत्तन्म् ।

(श्री) मधुरापरपण्यायदङ्गाररमभेय सुखरसं प्रकल्प्य चेट-विट विदूषक पीठमहं-प्रियनर्मसखाः पद्य नायकमहाया इति वक्ष्यः—'चतुर्भिधाः सखायोऽत्र चेटः किङ्कर इत्येते' इति नीलमयी । महायगुणाश्च तत्तेव मोक्षहर्यं दर्शिताः । अत्र चेटविटाणां न प्रस्तावविस्तारः । गोकुले कठाराद्या विटा, भङ्गर-भङ्गाराद्याचेटाः, मधुमङ्गलो विदूषकः, श्रीरामा पीठमहं, मरुतोभारं ममाश्रितः सुवर्णः प्रियनर्मसखा इति वैष्णवतन्त्रोपा न्तिनिः, षष्ठं 'उत्तमा पीठमहं' इत्या मर्थां विटविदूषकौ । तथा शकारचेटाद्या अथमाः परिकीर्त्तिताः । इति इदं । दूतदूतोविभागविस्तारो नीलमयावेव लभ्यः । द्विषयस्यस्य सन्देशः कर्त्तव्यं रापो वनाथ या त्रिषुषा । मा अपनि निसृष्टार्थां वरवंश्रलकाकनो दूती ।

इत्याह लक्षणा । वंश्रीदूतो, वीराष्टस्यादिरामदूतो, धीर्यंमाख्यादिर्निर्दिष्टो दूती—एतास्त्वामो नाविकामप्रोऽप्योति निशितमदरात्तम् ।

(२२) निसृष्टार्थो मितार्थश्च (घ) (च) (छ) इत्येते पाठः । एवं चारिणावा चविमर्शोऽप्यु-
द्वारादं 'सखी' इति शेषः । य च पाठ प्रथममेवमस्ति चारिणावाः ।

अथ नायकानामुक्तनियतसामान्यगुणादतिरिक्ताः सत्त्वजा गुणा उच्यन्ते—

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं तेजसौ ।

श्रीदार्यं ललितञ्चेति गुणा अष्टैव सात्त्विकाः ॥ ६१ का

तत्र शोभा (२३)—

शौर्यं दाक्ष्यञ्च सत्यञ्च महोत्साहोऽनुरक्तता ।

घृणा नीचेऽधिके श्रद्धा (A) सा शोभा मिलितोच्यते ॥ ६२ का

यथा— शौर्यं शत्रुषु दाक्ष्यमात्मकुञ्चने सत्यं भुवो धूःक्षये
रागो गोकुलमध्यवर्तिषु महोत्साहो गिरिर्दारणे ।
अहंशं पिष्टमातृबन्धुषु हरे शोभेव ते सर्वथा (२४)
नीचे मय्यष्टेति केवलमसावेकाङ्घ्रीनाऽभवत् ॥ ५६

सत्त्वजा इति - शुद्धसत्त्वाच्चित्ताप्लाता इत्यर्थः ।

मिलितेति—शौर्यादयः परस्परं मिलिता, सन्त एकाधिकरणे वर्तन्ते चेत्तदा शोभोप्यते ।

आत्मकुञ्चने राधारम्भे गोपीभिः सह प्रेमपरीक्षार्थं खलनकपटे दाक्ष्यं सम्यक्तया
चित्रकारित्वमित्यर्थः । भुजः पृथिव्या भारक्षये । हरे हरे ! मयि नीचे ते तवाष्टया अक्षया,
अतस्तत्र शोभेकाङ्घ्रीनाऽभवत् ।

(A) भरतनाथशास्त्रे दशरूपक रसार्थवस्तुधाकरादिष्वेषां विस्तारः । यदप्यर्थाचीन-
ग्रन्थेष्वुक्ता इति लक्षणलक्षणे किमपि वैलक्षण्यं न तत् सर्वज्ञानुपादेयम् । वस्तुतस्तु
सुनिश्चललक्षणानां भित्तिमूलत्वे स्वीकृतेऽपि स्मृतिमान्यात् आख्यानभेदात् मतान्तर-
कल्पनस्याप्यादरणीयत्वान्न किमपि भिन्नान्तपक्षे लक्षणवैलक्षण्यविवादावसरे वक्तव्यमस्ति ।
लक्षणवैलक्षण्यमपिमगुणलक्षण एव सुतरां धरोवर्ति । 'अधिके सर्वे'नि दर्पणकदादीनां
लक्षणे पाठो लक्ष्यते । 'अधिके अहं ति कौस्तुभकृतः । इदानीन्तनलभ्ये भरतीये नाथशास्त्रे
२४शाध्याये (निर्णयमागरमुद्रिते तु २२शाध्याये) शोभालक्षणमित्यनुद्दिष्टम्—'दाक्ष्यं शौर्यं
महोत्साहो नीचार्यं च नृगुणिनम् । उत्तमैश्च गुणैः सङ्घां यत्र शोभेति सा स्मृता ॥'
सङ्घांस्थाने अहायाः अहंशं वेणुवाचारसम्भ्रमिति नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः, उदाहरणे
च चमत्कारिताप्रसङ्गोऽस्मादेव कारणात्तस्यः । एवमपि विलासादिगुणानां प्राचीनमत

(२३) यदमशः (ख) (क) पुलकयोगाक्षि ।

(२४) 'सर्वदक्षि, (क) (ख) (क) पुलकेषु पाठ' ।

रम्यवेशविभूषाद्यैर्विलासः शिल्पकोशलम् । ६३का-

तद्य स्वविषयमन्यविषयञ्च । यथा

क्वचिद् गुञ्जाधातुस्तवकदलवह्नप्रभृतिभि-
 र्धनेऽनस्याकल्पैः प्रणयिसखिभिर्भूषिततनुः ।
 स्वयञ्चैषा वेशानतिक्रुतुकतः शिल्पकुशल-
 स्ततोऽप्युच्चैद्यितान् हरिरहह तेरेव तनुते ॥ ५७

अन्यविषयेऽन्यदपि ।

गुञ्जाशिखण्डगिरिधातुदलप्रसूने
 राधा विभूष्य सुरलीञ्च करे निधाप्य ।
 पीताम्बरश्च परिवेष्ट्य हरिः प्रसीद
 हे कृष्ण मय्यनुगते कृपयेत्ववादीत् ॥ ५८

‘संक्षोभेऽपि निरुद्देगभावो माधुर्यमिष्यते ।’ इति केचित् ।

केचित्तु ‘सर्व्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।’ Sahityadarpan-
Chap III under
मादिहाऽहकार ।

यन्तुतम्

येन केनापि वेशेन माधुर्यं रमणीयता (A) । ६४का

यथा—

क रत्नालङ्काराः कचन वनवेगो (५) सुरहरे

न तत् पश्याम्यस्मिन् यदतिमधुरत्वं न लभते ॥ ५६

भौशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाभीर्य्यमविकारिता । ६५ का

‘नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या’दित्यादि (४३ श्लोके) ।

स्वभावाद्प्रतिच्यावो धैर्य्यं शोके महत्यपि ॥ ६६ का

यथा— किमेवा तापिञ्जलमलतिकया मञ्जुजधिया
स्वकण्ठं तन्वङ्गी शिवशिव दृढं पीडितवती ।
स्थिता वा कालिन्दीपयसि मम वक्षःस्थलधिये-
त्यमुधैरते तर्काः परमहृद जीर्य्यन्ति हृदये ॥ ६७

श्रवक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

निर्वापकं भवेत्तेजः— ६७का

यथा— मदान्धेनेन्द्रेण स्वमखविधिभङ्गव्यसनिना
महावृष्टिं सृष्टां व्रजनगरनागाय कलयन् ।
गिरोन्द्रं श्रीकृष्णः करकिसलयाग्रेण सृदुना
सलीलस्त्रिभाषो व्रजमवितवांस्तत्र जितवान् ॥ ६९

स्वमतमाह—वस्तुतस्त्रित्यादि । उरसि वक्षःस्थले गुह्यादाम एवं स्तवकयुक्तताखण्डेषु
—अस्मिन् श्रीकृष्णे तदस्तु न पश्यामि यदतिमधुरत्वं न लभते ।

महत्यपि शोके स्वभावाद्प्रतिच्यावोऽचलनं धैर्य्यम् । माधुरविरहेऽव्यक्तयाङ्गलां
राधां सत्वा स्वयमपि व्याकुलः श्रीकृष्णः स्वमतमाह—किमेवेति । एषा मङ्गलवृष्ट्या
तमालवृक्षस्य शाखया स्वकण्ठं पीडितवती, अथवा महदक्षःस्थलधिया कालिन्दीजले स्थितेति
नानाविधतर्का व्युत्पद्य श्रीकृष्णस्य हृदये एव जीर्णा भवन्ति—न तु बहिः कोऽपि विकारः
प्रकटीभवतीति भावः ।

परेण कृतस्यावक्षेपावमानादेः प्रतिकारं विनैव स्वत एव निर्वाणजनकं यद्भवति
तपोषः । स्वस्य मखस्य भङ्गाण्णातं व्यसनं श्रीकृष्णे कट्क्यादिकं यस्य । तेन सृष्टां वृष्टिं पश्यन् ।

पौत्यादि लक्षणं दशरूपकादिसम्मतं, द्वितीयन्तु नाच्यशास्त्रादी नायिकासात्त्विकभावानामन्य-
तमस्य माधुर्य्यस्य निदर्शकम् । इत्थं कृत्तचित् अन्यकृत्त्रिनायकगुणलक्षणविचारे प्राचीनीकृ-
नायिकागुणसंवादच्छेदितः, स च न सर्वथा शोभन इत्यलम् ।

अथ नायिकाभेदाः—

तत्र 'परोढां गणिकाद्यापि वर्जयित्वाऽत्र नायिका' इति परोढागणिकयोः साधारणेन रसाभासपरत्वमेवेति (26) लौकिक एव । अलौकिके तु कृष्णाधिकरणक-रतेस्तदेकमात्रनिष्ठत्वान्न रसाभासः, 'अनौचित्यप्रवर्त्तिता आभासा' इति, तदभावात् (27) (D), प्रत्यनौचित्यमेव । तेन परकीयाऽवान्तरभेदप्राप्तं परोढात्वमङ्गीकृत्य नायिकाभेदानाह—

स्वकीया परकीयेति नायिकाऽदौ द्विधा मता ।

सुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वकीया तु त्रिधा भवेत् ।

मध्याप्रगल्भयोर्भेदाः षड् धीरादिप्रभेदतः ॥ १०० का

धीरा, अधीरा, धीराधीरा - इति भेदास्त्रयः ।

कनिष्ठजेष्ठरूपत्वात्तयोर्द्वाद्दशधा मतम् । १०१ का

अनौचित्येन नरकमभ्यादकत्वपारिमित्यादिदोषेण प्राकृते प्रवर्त्तिता रसा आभासा भवन्तीत्यर्थः । पारिमित्यन्तु स्त्रियाः सम्पूर्णग्रहणमये पुरुषस्यासामर्थ्यरूपं, श्रीकृष्णे त्वन्तकोटिगोपीभिः सह विहारेऽपि सम्पूर्णसामर्थ्यम्, अतस्तामामेव परामभो न तु कृष्णस्य, अतोऽत्र सम्पूर्णरम एव, अतएव कृष्णे तदभावाद्दोषरत्नेनानौचित्यदोषाभावात् । परोढात्वमिति—अप्राकृते परोढरमण्यामपि रसमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

पुण्याति । देवानां कृष्णपद्मप्रणयवत्त्वं कल्प्यम् । देवतानां मध्ये कुञ्जदेवता सा श्यामतरु-दलशोभिनी ।

(D) अत्र 'तद्भावादि'ति पाठे कृष्णाधिकरणक रतेरनौचित्यमङ्गेन प्रकृतरसपरत्वादित्याकारोऽर्थः कल्प्यः । अप्राकृत रसाभासादिविचारोऽस्माभौ रसस्वरूपोद्घाटन एव विहितः । अत्र तच्चे 'व्यानामद्यो चरणरेणुजुषामर्चं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्लजनौषधीनाम् । या दुःखमं स्वजनमार्यपयश्च हित्वा मेकमुकुन्दपदवीं श्रुतिमिर्विन्द्याम् ॥' इति श्रीमद्भागवत-पुराणीयो ग्रन्थः, 'नेष्टा यदङ्गिनि रसे कविभिः परोढा तत् गोकुलाम्बुजद्वारां कुलमन्तरैः । आशंसया रसविधेरवतारितानां वंशारिणा रसिकमण्डलशेखरेण ॥' इति प्राचां मतस्य प्रमाणम् ।

(25) 'परत्वमेवेति प्रवादे लौकिक एवे'ति पाठः (क) (ग) (घ) पुस्तकेषु ।

(27) 'तदभावादि'ति (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु पाठ । स च टीकाकृतसम्मत इति प्रतिभान्ति ।

तयोः षट्प्रकारयोर्मध्याप्रगल्भयोः कनिष्ठजेष्ठत्व' श्लोकप्रमेतारतस्येनैव,
न तु वयसा । सुधाया एकरूपत्वेनानयोर्द्वादशत्वेन—

तेन त्रयोदश स्त्रीयाः—१०२ का
परोढा स्यादलौकिकी ।

त्रयोदशविधा साऽपि—१०२ (क) का
यतोऽलौकिके परोढाऽपि मन्मन्यते, ततः साऽपि त्रयोदशविधा ।

तेन षड्विंशतिर्भिदा । १०२ (ख) का
तेन मिलित्वेत्यर्थः ।

अवस्थाभिरथाष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयो ।

कन्याज्येष्ठकनिष्ठत्वान्मृदुमध्यमृदुत्वतः ॥

चतुर्भेदास्ततस्तासां सद्वादशशतद्वयो ।

अत्युत्तम-प्रकृत्यादितया ताः स्युः पुनस्त्रिधा ।

षट्त्रिंशत्सहिता तेन षट्शती नायिकाभिदा ॥ १०२ (ग) का
अत्युत्तमा, उत्तमा, मध्यमेति त्रैधम् ।

तत्र सिद्धाः सुसिद्धाश्च नित्यसिद्धा इति त्रिधा ।

स्त्रियोऽवतीर्णास्तेन स्युर्वसुशून्यग्रहेन्द्रवः (१६०८)(E) ॥ १०३ का

सुधाया एकरूपत्वमेव, अतो मध्याप्रगल्भयोरेव घौराऽदिभेदतः षड् भेदा उच्यन्ते ।
अनयोर्मध्याप्रगल्भयोः । तेनेति—स्त्रीयायास्त्रयोदशभेदैः षड् मिलित्वा षड्विंशतिर्भेदा
उक्ताः, अभिसारिका यामकमञ्जुत्वाद्यष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयो ।

परोढाभिन्ना कन्या कन्यापिवाङ्घ्रिता—तस्या भेदचतुष्टयमाह—कन्येति । ज्येष्ठा
कनिष्ठा, अत्यन्तद्वयो मध्यद्वयो च ।

निगमिद्धा इत्यस्य आख्या स्वभावविज्ञाः । एताः स्त्रियो गोकुलेऽवतीर्णाः, तेषां
पूर्वोक्तभंग्यायास्त्रिगुणीकृतेन वसुशून्यग्रहेन्द्रवो नायिकाभेदा भवन्ति ।

(E) मिथाः सुनिरूपा इत्यादि—इदं च वैष्णवागमस्य मतानुसारेण । भक्ताः सर्वे भगवतो
जायारूपा—प्रोक्तेषु भगवान् लभ्यः । अविभिः श्रुतिरूपाभिः देवोभिश्च स लभ्यः,
अतोऽप्यदृष्टः । मन्मन् प्रकृत्यैवर्त्तादिपुराणेषु विस्तरो ग्राह्यः ।

सिद्धा मुनिरूपाः साधनसिद्धाश्च, सुसिद्धाः श्रुतिरूपा देव्यश्च, नित्यसिद्धा
राधाद्या रुक्मिण्याद्याश्च स्वभावसिद्धाः । अथैतासामादितो लक्षणानि—

स्वकीया तु कृतोद्वाहा पित्वाद्यैः स्वयमर्पिता ॥
या तु व्यूढाऽपि गोपेण लोकधर्मानपेक्षिणो ।
कृष्णौकताना रागेण परोढा व्रज एव सा (F) ॥
पित्वाद्विदानात् प्रागेव पित्वादेरप्यसम्मतौ ॥
जातानुरागा या कन्या सा भैष्मी कुण्डिने यथा ॥
पितृभावादिसङ्कोचात् स्वधार्ष्ट्यादिभयादपि ॥
गूढा यस्या रतिर्गाढा सर्वथा सुरसायते ।
कात्यायनीव्रतपरा सा कन्या सर्वदा व्रजे (28) ॥ १०४ का

अथ सुग्धादेर्लक्षणम्—

अभिनवविकसितयोवनमद्भनविकारा मृदुर्मानि ।

वार्त्तायामपि सुरते पराद्बुखौ सत्पत्न्या सुग्धा ॥ १०५ का

कुण्डिनपुरे भैष्मी रुक्मिणी । व्रजस्यकात्यायनीव्रतपरार्यां कन्यानां स्वरूपमाह—
ः लभ्यते । परोढानामिव रघोत्कर्षहेतुभूतस्य पित्वाद्विरतनिवारणदुर्लभताप्रच्छन्न-
कामत्वादेः सत्त्वात् गोपान्तरेण विज्ञाह्यभावेऽपि न चति ।

(F) परकीयानामपि तार्त्तां श्रीकृष्णपतित्वं दर्शितं बहुशो भागवतसंहितायां
यथाऽवोचाम प्राक् । तथा चानन्दचन्द्रिकायाम् 'न हि प्रत्यादिशब्दानां परिशेषेणैव केवलं
शक्तिः सर्वेष्वेव रसप्रत्येष्टु ।' एवमेव स्वकीयासु स्वाधीनभक्त्याऽदिरन्तर्भुक्ता ।

(28) इति परम् 'एवविधेय कविभिः परकीयेषु वर्णने ।

परपाण्डित्यहीनो तु कृष्ण एव हि शोभते ।

नेवान्यनायके यदापि सात्रान्यत्र सा किल ॥'

इत्यधिकोऽग्रे मृद्वितपुस्तक उपलब्धे । स भागः प्रथित इव प्रतिभाति ।

तत्र नवयौवना यथा—

पदोः पारिप्लव्यं नयनमहरन्मध्यगुक्तां
स्तनश्रीणी मान्यं धिय इव (G) छिद्यो वाग्वावसितिः ।
शिशुत्वे राधाया विगलदधिकारे सति तनौ
किमज्ञान्यन्वोन्वं दधत इव लुण्ठा गपदवीम् ॥ ६५

नवमदनविकारा यथा—

कटाक्षं सोप्यन्ती (G) व्ययत इव नेवान्तलहरी
निरातङ्गं वचो जननयनतः गङ्गत इव ।
शिशुत्वं तात्स्न्योदयमपि नयन्यास्तनुतुलां
स्मरोऽस्या निःस्रन्दं कलयति मनः कण्टकमिव ॥ ६६

अथ बाल्ये सर्वत्र स्रन्दगमनागमनेन पदद्वयस्य चाक्षयमासीत् नेत्रद्वयस्य कन्दर्पविकाररूपपापस्य नामोत्, यौवनारम्भे तु वैपरीत्यमभूदितुः प्रेक्षाऽलङ्कारेणाह— पदोरिति । बाल्ये म्रियते पदोच्चाक्षय्यं यौवनारम्भे नयनमहरत्, एवं बाल्ये स्थितां मध्ये गुक्तां स्तनश्रीणी अहरताम्, यौवने स्तननिगमयोः पुष्टताऽभूदिति भावः । तथा च बाल्ये यथा वद्वेस्तथा लज्जाया अपि मान्दाम्, एवं वचनस्याधिक्यमासीत् यौवनारम्भे तु तयोर्मान्दं वागवसितिर्वाक्यप्रयोगोऽहरत् । यथा च बुद्धिलज्जयोराधिक्यं वचनस्याल्पत्वमभूदिति भावः । राधायान्तनुत्पदेशे नान्यत्पराव्यस्याधिकारे गति सति ।

एवं यौवनारम्भे बाल्यस्य यत्किञ्चित्प्रमात्रमत्वात् शोचत्वं, यौवनस्थाप्यारम्भमात्रत्वात् शोचत्वम्— एवं सति शिशुत्वं तात्स्न्योदयश्च तनुतुलां शोचयन्तुत्तनां नयन्याः प्रापयन्त्या- लज्जाया राधाया नेत्रान्तलहरी कटाक्षं भोष्यन्ती अयत इव । गङ्गा प्रसवे धातुः । तथा च कटाक्षरूपपापस्य प्रमथं करिष्यन्ती तनुपूर्वं यथा प्राप्नोतीव, यथाभक्तप्रमथपूर्वे वाचिद्वयां प्राप्नोति । यौवनस्थारम्भात् कटाक्षे चिकीर्षा, नान्यस्य शेषात् सर्पुं न शक्नोतीति यथा ज्ञापय इति भावः । पूर्वं निरातङ्गं निःस्रन्दं वचन्यत्वमभुना जननयनतः प्रङ्गते, तथाऽस्याः स्मरः कन्दर्पं निःस्रन्दं निष्कृयमर्षान् कन्दर्पप्रकारद्वितं मनः कण्टकमिव पापयति ।

(G) गुण्यारुण्यारिहाऽन्वयस्थित्यामुक्ता प्रामाणिकता—इवमत्रोपेक्षित- भावात्कर्मव्यवहारप्रकारेणैतान् एव दिशमति । एषश्च उपेक्षिततातयादातोऽप्ये- 'मन्वय प्रथिमानमेति यथाभिवादी नवयौवनाया गुण्याया दृष्टेः । अत्र चादाहरणं विशिष्टोक्तिमभूत्तुच्चा शान्ति चमत्कारतुला पुष्टताति सुधीर्निर्दिष्टम् ।

माने मृदुर्यथा—

सख्या शिचितपाठितानि सुभृशं वास्योपदेशाचरा-

ख्यवावश्यमभीष्टसङ्गसमये सम्पादनीयानि हि ।

इत्थं चेतसि निद्ययो व्यजनि यः कृष्णस्य सन्दर्शने

सद्योऽसौ सह चेतसाऽपसृतवांस्तस्मास्मि तस्या हृदः ॥ ६७

सुरतपराङ्मुखी यथा—

द्ययि प्राणेभ्योऽपि प्रणयवसतिस्त्व' प्रियसखी

ममेवेति प्रायो निरणयमहं पङ्कजमुखि । ।

इदानीन्तु ज्ञातं व्रजपतिसुतस्यैव भवतो

यतस्तत्प्रोत्थर्थे मदनभिमताय सृष्टयते । ६८

धनभितमत्र सुरतम् ।

सत्रपा यथा—

षापृष्ठा नमयति वक्त्रमीक्ष्यमाणा नेत्राञ्जे मुकुलयति व्रजेगजेन ।

यान्तोषु प्रणयिसखीषु याति पद्यात्तानङ्गो नमयति कोमलं मनोऽस्याः ॥ ६९

मध्या सुललितसुरता मध्यमसमुदोर्णयोवना नोचैः ।

ब्रीडावतोपदोषद्प्रागल्भ्या निभृतवैद्गध्या ॥ १०६ का

तत्र सुललितसुरता यथा—'निर्यातान्त्वयो'त्यादि (२५ श्लोकः) ।

मध्यमसमुदोर्णयोवना यथा—

काचिद्यूषेश्वरी खानमाह—सख्येति । अथो निश्चयश्चेतसा सह हृदो मम हृदयादप
सृतवान्, अतस्तस्याः सख्या, सकाशादहं तस्माऽस्मि, न जाने सा किं वदिष्यतीति
प्रङ्गाकुलाऽस्मीत्यर्थः ।

द्ययि पङ्कजमुखि । प्राणेभ्योऽपि प्रेमपात्रो त्वं ममेव प्रियसखीत्यहं निरणयं निर्णयं
कृतवती । यतस्तस्य श्रेष्ठस्य प्रोत्थर्थे ममानभिमनं सुरतं वाञ्छति ।

श्रेष्ठस्येन पृष्ठा सा वक्त्रं नमयति, तेनेक्ष्यमाणा सती नेत्राञ्जे मुकुलयति सुद्विने करोति,
तस्मादस्याः कोमलं मनः कन्दर्पो न नमयति, कोमलत्वान्ननः कदाचित्तद्वयपीति भयाद्
नमयतीत्यर्थः ।

मध्याया लक्षणमाह—नोचैरपि तु इयद्ब्रीडावती ।

हे राधे ! त्वं कन्दर्पस्य भुवि स्थिता कल्पवल्ली भवसि । कल्पवल्लीसाधर्मीमाह—तव

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ विहसितं प्रसूनोद्गति-
 र्वचो मधुरसो दृशावभिसुखस्थितौ खञ्जनी ।
 भ्रुवौ भ्रमरमण्डली करपदं नवाः पल्लवा-
 स्त्वमेव सखि राधिके ! मदनकल्पवल्ली भुवि ॥ ७०

नोच्चैर्नीङ्गावती यथा—

आकृष्टे रमणेन नीलवसने (२९) निर्मोचितैरायतैः
 केशीवैर्निरवाहयं सखि ! तनोः साम्प्रुख्यसङ्गोपनम् ।
 जिह्वेमि स्मरणेऽपि तस्य यदियं कृष्णाष्टमी यामिनी-
 वासीत् सुन्दरि ! सम्मुखार्द्धतिमिरा पद्यार्द्धचन्द्रप्रभा ॥ ७१

द्वैपत्प्रागल्भ्या यथा—

मम श्रोत्रे शब्दः सुरतामिति हे कृष्ण ! न गतः
 सखीभ्यो याचित्वा यदि भवति दास्यामि भवते ।
 इति श्लोकं प्रातः शुकयुवतिभिर्भाषितमसौ
 कथेष्टै वः प्रोक्तं वच इति सखीष्वेव निदधे ॥ ७२

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ पुष्यगुह्वविलासरूपौ । परस्परसम्मुखतया स्थितौ कल्पवल्लीनिष्ठ-
 खञ्जनी तव दर्शा । तव ध्रुवौ कल्पवल्लीस्थितभ्रमरमण्डलो । 'करपद'मिति प्राण्यङ्गत्वात्
 ममाहारदन्तः ।

श्रीकृष्णेन मम नीलवस्त्र आकृष्टे मनि तदाऽत्मानं नयां दृष्ट्वा निर्मोचितैः केशसमूहैः
 करण्यैः रुम्भसदेशस्य सङ्गोपनं निरवाहयं निर्बाधं कृतवती । तस्य सङ्गोपनस्य ।
 यत् यस्मादिदं मे तन्पर्याप्तचतुष्टयात्मिका कृष्णाष्टमी यामिनीवासीत्—सा यथा पूर्व
 प्रहरदयं याप्य चन्द्राभावेनार्द्धतिमिरा पद्यार्द्धचन्द्रप्रभा तथैवाहमप्यभवम् ।

ये सुरतरङ्गिणि । सुरतामिसाधिषे मत्तं सुरतं दास्यसि नवेति श्रीकृष्णेन पृष्ठा काचित्
 युधिष्ठरो व्याह—'सुरतामिति शब्दः मम श्रोत्रगतोऽपि न इति प्रथमवचनं, तदनन्तरं
 'युष्मात् सुरतमस्ति मया श्रुत'मिति श्रीकृष्णस्य वचनं श्रुत्वा सा पुनराह—'मयि सम्भावना-
 ऽपि नास्ति, किन्तु मरोगु भवति चेत्ताभ्यो याचित्वा दिनान्तरे भवते दास्यामि ।' एतदर्थं
 पदभ्रान्तानोक्तान् मित्नाभिः शुकान्नाभिः कण्ठमदं कृत्वा प्रातःकाले सखीनामयं पठितं,
 तच्छ्रुत्वाऽसौ युधिष्ठरो श्लोकमपि वचो यो युष्माकं मध्ये कथोक्तमित्युक्त्वा सखीष्वेव निदधे ।
 तथा च श्लोकं वचस्तथा सखीनां शिरसि निक्षिप्तम् ।

निभृतवेदग्धरा यथा—

परीरम्भं सेहे कथमपि मुखाम्बोजमधुनः

प्रपाणे ना नेति (३०) व्यधित करकम्भं किमपि या ।

स्वयं लक्ष्मोच्छ्वासं जघनभुवि वासः स्यगयितुं

स्वयं सा श्लेषं किमपि परिरेभे दृढतरम् ॥ ७३

अथ प्रगल्भा—

तरुणी मदनमदाम्बा रतिरणकुशला दरव्रीडा ।

भावोन्नता प्रगल्भा वैदग्ध्याक्रान्तनायका कथिता ॥ १०७का

तत्र तरुणी यथा—

दाहोत्तीर्णसुवर्णपूर्णकलसी वचोजयोर्युग्मकं

श्लेन्दीवरदामतोरणततिः स्निग्धाः कटाक्षोर्मयः ।

श्लेषिणः शिल्पतरङ्गमङ्गलमयं सिंहासनं निर्मिता

त्वं कामोत्सवमण्डलेकरचना केनासि चन्द्रावलि ! ॥ ७४

मदनमदाम्बा यथा—

श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्द्रतनयेनाशुम्बिता शुम्बति

स्वच्छन्दं लिखिता नखैर्नखपदैराभूययत्यङ्गकम् ।

अथ कुञ्जयहात् किञ्चिन्निषेध सखीषु निर्गताखेकाकिनीं यूथेश्वरीं प्राप्य श्रीकृष्णस्तथा सह विलासारम्भं कृतवान्, गवाक्षदारा तं विलास दृष्ट्वा काचित् सखी स्वसखीं प्रत्याह । या श्रीकृष्णकृतपरोरम्भं कथमपि कृत्रिमदुःखव्यञ्जनेन सेहे व्यधरमधुपानेऽपि 'ना ने'ति वान्यशोधककरकाम्यञ्चकार, अधुना सा वान्यं विहाय श्रीकृष्णस्य आपारं विनैव कामोन्मादेन स्वयमेव नौवीचन्वगलम्भोच्चं परिधेयवत्त्वं जघनदेशे स्यगयितुं स्थिरीकर्त्तं तन्निषेध स्वयमेव श्रीकृष्णं दृढतरं परिरेभे ।

वैदग्ध्याक्रान्तो नायको यथा सा प्रगल्भा कथिता ।

श्रीकृष्ण व्याह—हे चन्द्रावलि । त्वं कन्दर्पस्योत्सवे केनापि मण्डलरचनानिर्मिताऽसि । तस्या रचनास्वरूपत्वमाह—दास्येति । व्याहृतसुखमे पूर्णकुम्भोऽपेक्षितो भवति तत्सुखानोयं तत्र स्तनयुक्तकम्, एवमीधदिकचितेन्दीवरमालया बन्धनमालाततिरपेक्षिता भवति, तत्सुखानोयास्तत्र कटाक्षोर्मयः, एवसुत्सवे नानाविधशिल्पकौशलविशिष्टं सिंहासनमपेक्षितं भवति, तत्सुखानोयन्तत्र गितम्बदेशो भवति ।

शिक्षित्वा तत एव पुष्पधनुषः संग्रामविद्यामियं
तस्य क्षीभकरी यदेष्ट तदियं विद्या गुरुक्षीभिका ॥ ७५

रतिरणकुशला यथा—

अन्योन्यप्रणयप्रकाशपरयोरन्योन्यनिर्मात्ययोः
श्यामामाधवयोर्निरीक्ष्य वपुषोर्लक्ष्मीं रजन्याः सखे ।
सख्या एव मनोजसङ्गरजयश्रीसूचकाचार्य्यैके
सामानाधिकरण्यमप्रतिहतं मेने सखीनां गणः ॥ ७६

इयमेव दरव्रीडाभावोन्नताऽदिः ।

अथ मध्याप्रगल्भयोर्धोरादिभेदकथनम्—

तत्र मध्याधीरा—

प्रियं वैदग्ध्रवक्रोक्त्या मध्याधीरा वदेद्गुणा । १०८

सा यथा—

‘पश्चिन्यहं कुसुदिनी किल मेव सत्य’मित्यादि (इय किरणो ३८ श्लोकः) ।

धीराधीरा तु रुदितेः— १०९ का ।

यथा—

उत्खातं गुरुगौरवं कुलवतीनीतिश्च निःसारिता

कृष्ण । त्वत्प्रणवेन, तत् कथमिदं कापत्यमालम्बसे ।

इत्यालप्य तदीयपोतवसनेनाह्वय वक्त्राम्बुजं

वाला केवनमश्रुमिथितमुखी चारुस्वरं रोदिति ॥ ७७

श्लोक्येन नखेलिंविना चिह्निता सती स्वयमपि नखचिह्नैः श्रीकृष्णाङ्गमाभूवयति
यद्यस्मादिष्यं ततः श्राकृष्णादेव कन्दर्पशुद्धविद्यां शिक्षि चा तस्य श्रीकृष्णस्य क्षीभकरी सती
येष्ट ऐन्दव्यं कृतवती तस्मादस्या इयं विद्या गुरुक्षीभिका भवति ।

अन्योन्यनिर्मात्ययोः परस्परसम्भक्तयोरतः सम्भोगलन्यश्रमेण तुप्तयोः श्यामामाकृष्णयो-
र्बेपुषो नखचिह्नादिजन्यशोभां गवाचदारा निरीक्ष्य इयोर्मध्ये सख्या एव कन्दर्पशुद्ध
जयमस्यत्तिमूचकाचार्य्यैके सामानाधिकरण्यमवैयविकरण्यमप्रतिहतं सखीगणो मेने ।
तथा च सख्या स्ववैयविकरण्ये जयद्येतुर्न तु कृष्णस्य, तस्य तु मुहे पराभवेऽपि त्वयैव
जिनमिति वैयविकरण्येण जयमस्यत्तिरिति भावः ।

अथ धीरत्वादिकं मानदशायामेव प्रकटीभवतीत्यतो मानिनीष्वेवोदाहृतुं धीरादिभेद-
माह—यथेति ।

—अधीरा निष्ठुरोक्तिभिः । ११० का

यथा—

साक्षाद्दर्शिनो जीविते मम कथं श्लाघ्यत्वमालम्ब्यसे ?
धिष्णां त्वाञ्च, धिगावयोः सृजनतां, धिक् प्रेम, धिक तद्यथः ।
किं ब्रूमः, पुरुषोत्तमोऽसि, जगतां भर्त्ससि, मय्येव ते
धूर्त्स्त्वं, न हि तेन ते गुणगणः किञ्चित्तरां हीयते ॥ ७८

सत्यभामोक्तिः ।

अथ प्रगल्भाधीराऽदिलक्षणम्—

यदि प्रगल्भा धीरा स्याद्वहिव्याऽवहेलया ।
उदास्ते प्रकृतात् कोपादादरं दर्शयेद्वहिः ॥ १११ का

यथा—

किं पादान्तमुपेषि, नास्मि कुपिता, नैवापराहो भवान्,
निर्हेतुर्न हि जायते कृतधियां कोपोऽपराधोऽथ वा ।
योग्या एव हि भोग्यतां दधति, तन्नानौचितो कापि नो,
तेमाद्यावधि गोकुलेन्द्रतनय । स्वातन्त्र्यमेवास्तु ते (३१) ॥ ७९

धीराधीरप्रगल्भा तु साकृतैर्वचनैर्मुहुः ।

प्रियमुच्चैः खेदयति— ११२ का

अयेकस्मिन् दिवसे नारदो दारकाभागत्येकपारिजातपुष्पं श्रीकृष्णाय दत्तौ । तत्
पुष्पं श्रीकृष्णेन रुक्मिण्ये दत्तं, नारदेन कौतुकार्थमेतद्दृत्तान्तं सत्यभामाये कथितम् । तच्छ्रुत्वा
सत्यभामा मानिनी बभूव, तदनन्तरं तस्या मानभङ्गार्थं निकटे गत्वा श्रीकृष्णं आह—हे
प्रिये, एकपुष्पस्य का कथा, पारिजातवृक्षरुमेन्द्रपुरादानीय तुभ्यं दास्य इति वदन्तं श्रीकृष्णं
कृपिता सत्याह—वाचादिति । सत्यभामायाः प्रेम्नोऽधीनः श्रीकृष्ण इति यशोऽपि धिक् ।
उदास्ते—नाहं कोपवतीकृदासीना भवति ।

योग्या एव तत्र भोग्यतां दधति भोग्या भवन्तीत्यर्थः, तथा चायोग्यत्वान्मत्प्रागमच्चवोचित
इति भावः । स्वातन्त्र्यमिति—यत्र तत्रैच्छा तत्रैव गच्छ । सम्प्रत्यहं न्य देहादियुक्ता भवि-
ष्यामीति च्चनिः ।

नैतावताऽपि समयेन तवोपलब्ध-

क्षेतो यदन्तरगतैव तदावृणोते ।

तमेऽपि चेतसि ममाविरतं यदासुप्ते

पूर्णाऽस्मि तेन, किमनेन बहिःस्थितेन ॥ ८०

- पराऽवीक्ष्यैव निन्दति । ११३ का

परा अधीरप्रगल्भा । अवीक्ष्यैव अट्टष्टैव । यथा—

‘सख्यः ! कथं परिमलो विमलः प्रसर्पी’

‘श्यामो निलीय चिरमस्ति’ ‘कुतः स वामः ? ।’

‘तस्यान्तिके तव’ ‘निवारयताश्च, यातु,

‘धूर्त्तस्य तस्य वदनं न विलोकयामि’ ॥ ८१

अयासां ज्येष्ठकनिष्ठत्वभावो यथा—

एकत्रैव कृतासनं स्थितवती राधा समं श्यामया,

श्यामेन प्रहितं समं सुमनसामासाद्य दामह्वयम् ।

एतावताऽपि समयेनैवावत्कालपर्यन्तं तव चेतो मया नोपलब्धं न प्राप्तं, यद् यस्मात् सा मम वैरिणी तवान्तःकरणं गता सतो त्वक्षेत आट्टशोति, तथा च सर्वदेव त्वक्षेतो व्याप्य सा तिष्ठति । अतो मत्स्वरथं तव कथं भवेदिति ध्वनिः । किन्तु त्वद्विरहेण तत्रेऽपि ममे चेतसि त्वं तादृशतापमध्ये यत् सततमासुप्ते तेन हेतुनाऽहं पूर्णाऽस्मि, ततस्तज्ज्ञानया बहिःस्थित्या किम् ? तथा च सम्प्रति तवात्तागमनं ध्ययमिति भावः । तेन च त्वत्स्वरथमहं सततं करोमि, त्वया तु स्वप्नेऽपि न स्वयमेव इष्टपालम्भो ध्वनिः । स्थितमिति भावसाधनं ज्ञेयम् ।

सखीयूथेश्वर्योद्धतिप्रवृत्ती व्याहृ—सख्य इति । सर्वत्र प्रसर्पी ज्येष्ठपरिमलः कुत व्यापति ? सखाह—श्रीकृष्णचिरं व्याप्य निलीयास्ति । यूथेश्वर्याह—स मम वामः प्रतिकूलः कुत ? यूथं निवारयत मत्त्रिकटात् शीघ्रं गच्छतु ।

एकत्रैवामने श्यामया सह स्थितवती राधा श्रीकृष्णेन प्रहितं मममेकाकारं मात्सर्यं

(H) “यत्र निषेधविशेषो दुर्लभत्वश्च शृगाक्षीयाम् । तत्रैव नागररत्ना निभेरमासद्यत् छदयम् ॥ इयमिजातोक्तेः श्रीकृष्णे व्यापतदारुष्ये तद्गतचित्तानां गोपीनां प्रणयद्विः । राधाऽद्यात् रमणीश्रोमण्यि वाग्यकलुषास्यपि श्रीकृष्णस्य स्वतो भावप्रसादश्च । एवमपि गोपीषु श्रीकृष्णमद्गमसदाहमात् राधाचन्द्रावल्यादिष्वन्यासामसुभगानां तदानीं श्रीकृष्णविरहितानां प्रकटं परां कोटिमापद्यमानं सेवाऽहमहमिकाविलसनं प्रीत्युन्मित-

श्यामावक्षसि दातुमैच्छद्भयं, साऽक्षय्य तद्वक्षसि
प्रादादेकमथावतीर्थे कवरीपूजां (H) चकारात्मनः ॥ ८२

अत्र श्यामायाः कनिष्ठत्वं व्यङ्ग्यं 'कवरी' 'पूजा' शब्दाभ्याम् ।

सुग्धा मध्या प्रगल्भा च मिश्रभावात् पुनर्नव । ११४का

आदिसुग्धा मध्यसुग्धा अन्तिमसुग्धा—एवमन्येऽपीति नव ।

अत्र सुग्धात्रैविध्यं यथा—

मानग्राहणसाग्रहप्रियसखीशिक्षोपरोधादसौ

सूक्ष्मीमेव चिरं निमोक्ष्य नयने नन्वाननैव स्थिता ।

रोषान्धस्य मदीयद्रूपणकथाविशेन (J) वाचालतां

श्रुत्वा बभ्रुजनस्य कातरसुखी कर्णे करेणारुणत् ॥ ८३

नेत्रे किं विनिमोलयामि, दयितस्तत्रापि सन्दृश्यते

चेतः किं कठिनीकरोमि, सततन्तत्राप्यसौ खेलति ।

प्राप्योभयमेव श्यामाया वक्षसि दातुमैच्छत् श्यामा तु मात्स्यदयमाक्षय्य राधाया वक्षसि
प्रादात् पञ्चादेकं मात्स्यं राधायाः कण्ठादवतार्यं तेन मात्स्येनात्मनः कवरीपूजां चकार
तस्मिन्मौल्येन स्वस्य मस्तकस्यसंयतकेशपूजाकरणेन श्यामायाः कनिष्ठत्वमायातमिति ज्ञेयम् ।

मिश्रभावात्—आदिशब्देन सह मिलनादादिसुग्धेत्यादि भवति । आदिसुग्धाऽव्यक्त
सुग्धा, अन्तिमसुग्धाऽल्पसुग्धेत्यर्थः ।

श्रीकृष्णः सुवर्णं प्रत्याह । मानग्राहणसाग्रहप्रियसखी तस्याः
शिक्षोपरोधात् । रोषान्धस्य सखीजनस्य वाचालतां श्रुत्वाऽव्यक्तमौग्धप्रवशात् प्रब्रुत्तर-
दानेऽसामर्थ्यात् केवलं कर्णमेव रुद्धं चकारेत्यर्थः ।

मेव न क्वत्रिमम्, यतोऽवरा एताः श्रीकृष्णदयितानां सेवातातुपर्य्येनैव सार्धकम्मन्यजोविता
भवन्ति । चित्राललिताश्यामाऽशा बह्वृज एव निष्णातास्ताः श्रीकृष्णलीलासूक्ष्मिण्यन्ते ।
आसामवरत्वं प्रेमतातरत्वेन वैष्णवागमे व्यवस्थितत्वेऽपि कश्चित् कविर्मरितरैश्च वयोभावादि-
नाऽपि दृश्यन्ते । लक्ष्यत्वेन लक्षितैर्यूदारख्यैवमेव लक्ष्यलक्षणसङ्गतिभङ्गिप्राणमिति-
मवलम्ब्य सुधीर्भोषिभाष्या ।

(1) उपरिदृशिते श्लोके राधाया समधिगुणव्यावृत्तमेवादिसुग्धास्वभावं तस्या
विनिगमयति । तदर्थवहितोत्तरे च श्लोके कोपप्रवृत्तावप्यसहायत्वव्यपदेशः स्वकीयं
मध्यासुग्धत्वम्, एवमन्तिमे च पदो श्रीकृष्णोपरि प्रणयरसोऽस्मितत्वात् क्लेशलवकल्पितो

दोषान् किं गणयामि तस्य, गुणतां गच्छन्ति ते तत्क्षणा-
न्मानोऽन्येन पथा भवेद्यदि, तदा सख्यः स एवोच्यताम् ॥ ८४

रोमाञ्चैः समसुखितं प्रथमतो, मानेन साहं दृशो-

रस्यु आवितमानेन च समं नीतं ममाहोऽप्यधः ।

सख्ययाभरणैः समं सुखरितास्तूष्णीकतां प्रापिता (I)

मामालोक्य चिरार्जितोऽपि सुदृशा कोपस्तया विधृतः ॥ ८५

तत्रापि—निर्मूलितनेत्रेऽपि दयितः सन्दृश्यते । ते दोषास्तत्क्षणे दोषत्वेन दर्शनक्षये
गुणतां गच्छन्ति । हे सख्य भवतीभिरुपदिष्टान्मार्गव्यादन्येन पथा यदि मानः सम्भवेत्तदा
स एव पत्न्या उच्यताम् ।

सखीभिर्यद्यच्छिञ्चितं मम दर्शने तत् सर्वं विपरोतमभूदिति श्रीकृष्ण आह ।- प्रथमतो
मामालोक्य सुदृशा तयाऽसनादुत्थितं, 'रोमाञ्चैः समसुखितं'मित्यनेन रोमाञ्चोऽपि जातः
मानस्य का कथेति भावः । आवितं भूमौ पातितं, 'मानेन साहं'मिति मानोऽप्यधः
पातित इत्यर्थः । अहो ममापराधोऽपि सुखेन सहाधो नोतं सख्यया सुखमपि नन्वीकृत-
मिति ज्ञेयम् । अस्माकं निकटे माऽगच्छ, इतो दूरीभवेत्यादि वाक्यैर्मुखरिताः सख्योऽप्यव्या-
यक्षेण तथा तूष्णीकतां प्रापिताः । 'आभरणैः सम'मिति हस्तादिचालनेन निवारण-
समये तासां कङ्कणादलङ्कारा व्यपि मुखरिता बभूवुः—नासां तूष्णीकत्वे ते तूष्णीं
बभूवुरित्यर्थः ।

त्रिविधुसुखा एव मानपक्षेऽसामर्थ्यान्मानाच्चमा इति पूर्वसुक्तम् ।

इयमिनन्दनभरो राधाया अन्तिमसुखाप्रकृतिमनुभाषयति । एषु लक्ष्येष्वेवंविधेष्वन्येषु
च पदेषु क्वचित् प्रपञ्चोत्तरकौतुककृतो लेशः क्वचिदुचितभाववर्णनानिवन्धो वा सुतरा-
माम्नायः । आसां भावतादात्म्यनिर्द्धारणे कृष्णप्रेमगरिभैव वरीवर्त्ति । आविष्कृतश्च
तदानन्दरन्दावने केशोरादिजीलाप्रस्तावे कयाचिदनतिप्रगल्भाया गोपलनया—

मां घषो यदि निहन्ति हन्यतां वान्धवो यदि अह्नाति ह्रीयताम् ।

साधवो यदि हनन्ति हस्यतां माधवः स्वयसुरीकृतो मया ॥

अग्रिमदशान्वितप्रगल्भादृष्टान्ते 'दूरादुत्थित'मित्यादौ यच्छब्दाकोपालतेचन्द्रावल्याः
सुषार्व भावकारवर्षेण तदमरुशतकीयस्य 'एकत्रास्यनसंस्यति; परिहृते'त्यादिकस्य
'सुतरया कोपः हतार्थकृत' इत्यन्तस्याकारग्रन्थेषु हृतस्य पदास्यापाततो विभिन्नकक्षा-
गतमपि स्वरूपतः समं समञ्जसम् । वस्तुतश्चतकोपाकृते; एयक् एयक् विक्राशः ।
गङ्गानिका नायिका, इतरा तु व्यतिगुणाना, यथोक्तमेवैव च्छे ।

अथ मध्यात्रैविध्यम्—

पादान्तंगमिना चिरामुनयिना नीता प्रसादं शनै-
राहार्यस्र्वलितं (33) मया निगदता भूयः कृते साहसे ।
न्यञ्चत्कन्धरमुत्क्षितं मयि मनाम्बरापारयन्ती दृशं
सौमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं राधा व्यधाइन्दनम् ॥ ८६
आलि ! त्वं वनमालिना निगदिता, प्राणेश्वरि ! प्रीयतां,
देवादेव ममानयः समजनि, क्षन्तश्च एष त्वया ।
इत्याकर्ण्यं सखीमुखात् प्रियवचो मूर्धानमाधुन्यती
सा म्मिलैव शिखामणिप्रणयिनं चक्रे प्रणामाञ्जलिम् ॥ ८७
दूराद्ग्राहयते स्तनपटं लोलाङ्गुलीमुद्रया
प्रत्यासेदुपि मय्यसौ करयुगीनापादयत्यञ्जलिम् ।
आष्टष्टाऽननपद्ममानयति स्पृष्टा समुत्कम्पते
दाक्षिण्यं किमु वामताऽथ सुतनोर्नावेदि किञ्चिन्मया ॥ ८८

अथ प्रगल्भात्रैविध्यम्—

दूरादुत्थितमन्तिकं मयि गते पीठं करेणार्पितं
स्मित्वा भाषिणि भाषितं मृदुसुधानिस्यन्दि मन्दं कियत् ।

श्रीकृष्णः सखार्यं प्रत्याह । अथ कुञ्जयद् उपविष्टां राधां सम्बोध 'हे प्रिये चन्द्राग्ने !'
इति वक्तव्ये देवान्मन्मुखात् 'चन्द्रावली'ति वाक्यं निर्गतं, तच्छ्रुत्वा सा मानिनी बभूव ।
ततो मया नानायत्नेन सा प्रसादं नीता, पश्चात् कोतुकवशादाहार्येण खेच्छयैव पूर्वोक्तं
'हे चन्द्रावली'ति स्र्वलितं निगदता मया भूयस्तस्या भागोत्पत्तार्थं साहसे कृते
सा मच्चतुर्थ्यं बुद्ध्वा 'हे धूर्त्तशिरोमणे । तुभ्यं नम' इत्युक्त्वा सोमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं
यथा स्थापयथा वन्दनं यथात् ।

काचित् सखी स्वयंशेखरोमाह—हे आलि ! श्रीकृष्णेन त्वं निगदिता । श्रीकृष्णस्योक्ति
मेवाह—देवादेव ममापराधः समजनि । मस्तकस्यशिखामणिसंयुक्तं 'धूर्त्तार्थं तमे
नम' इति प्रणामबोधकाञ्जलिं चक्रे ।

श्रीकृष्ण व्याह—हे सखे ! सा मां दूरादोत्थय लीलायुक्ता याऽङ्गुलीमुद्रा तयाऽवगुण्ठनं
दीर्घां करोति । मयि प्रत्यासेदुपि निकटवर्तिनि सति व्यादरबोधकं करयुग्मेनाञ्जलिं
करोति । मया हस्तेन स्पृष्टा सा .. ।

आरूढे ऽर्द्धमद्यासनं प्रकटितं सौभाग्यमाश्लिष्यति
प्रत्याश्लिष्टमवामतैव सुदृगो वामत्वमस्यापयत् ॥ ८८

अतिगूढमानत्वादियं प्रगल्भाऽग्रिमदशास्थितेव ।
नो सङ्गीतक्षमालपन्ति, न शुकीरघ्यापयन्त्यालयो,
नानन्दस्तव मन्दिरेऽथ किमिति स्तं दोषमाच्छादयन् ।
यदूचेऽहमिदन्तयापि जगदे भुग्नारुषामाङ्गया
'तुभ्य' धूर्स्रघिये नमोऽस्तु भगवन् मह्यश्च वीतङ्गिये' ॥ ८९

अन्तिमप्रगल्भा यथा(३४)—

'श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्द्रतनय'मित्यादि (७५ श्लोके) ।

अथामामवस्याभिदेनाष्टविधत्वमुच्यते । लक्षणैव मंचा गम्या ।

तत्र विरहोत्कण्ठिताऽदिक्रमः —

गाढानुरागा प्रागेव लब्धसंज्ञाऽपि चैतुके ।

विरहे वर्द्धितोत्कण्ठा विरहोत्कण्ठिता मता ॥ ११५ का

यथा—अन्तः क्लन्ति मर्मं सुमरयति, प्राणान् पिनष्टीव मे,

ते वा सङ्गमयस्य सुन्दरि ! मया मञ्जीवित्तेन वा,
 धाम्नां नापरमस्ति किञ्चिदपि मे सन्तापनिर्वापकम् ॥ ६१
 सङ्केतस्यं प्रियं ज्ञात्वा सह सख्यैकिकाऽथ वा ।
 गतभौर्याऽभिसरति सा भवेदभिसारिका (J) १६ का

यथा—श्याम त्वामभिसर्त्तुमन्धतमसे पादार्पणप्रक्रमे
 स्रस्तो नीलनिचोलसस्तनुरुचा निर्हृतमन्धन्तमः ।
 विश्वन्तावदिलाहतायितमभूद्गौरिऽमिलद्गौरिमा
 तेनालक्षितमाजगाम सुतनुः, प्रेम्नस्त्वेटं यथः ॥ ६२

अन्यासक्तेन कान्तेन खण्डिताशा तु या निशि ।

प्रातस्तद्भोगचिह्नानि वोच्योद्विग्ना तु खण्डिता ॥ ११७ का

यथा—‘पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल मैवे’त्यादि (३य किरणे ३८ श्लोकः) ।

मयाऽद्य क्षण्ये योऽनादरो विहितः स ममान्तःकरणं छिनत्ति । सुमरस्तुषायिः,
 मम्म ताडशाभिषत् करोति । हे सुन्दरि ! मया सह श्रौक्ष्यं सङ्गमयस्य अथवा तेन
 मञ्जीवितं सङ्गमयस्य ।

सख्या सह किंवा एकाकिन्यभिसरति ।

हे श्याम ! सुतनुर्मम सखी त्वामभिसर्त्तुं गाढान्वकाररावौ पादार्पण्यारम्भे त्वराऽति-
 शयादङ्गानीशवस्त्रं सक्तं, वस्त्रत्वावरणे गते तनुकान्त्याऽन्वकारोऽभि गतः, अतोऽभिसारे
 मद्यन् विभो बभूव । पश्चाद्भग्येन तस्य देहस्य पीतकान्त्या विश्वमेवेलाहतायितं पीतवर्णं
 मभूत्—सुमेरोनिकटवर्त्तिभूमेरिलाहृतसंज्ञा, सा भूमिः सुमेरोः पीतकान्त्या सदा
 पीतवर्णवेति । गौरवर्णद्वन्द्यावनप्रदेशे तस्या देहस्य गौरताऽमिलत्, तेन हेतुनाऽलक्षितं
 यथा स्यात्तथा तव निकटमाजगाम । त्वद्विषयकप्रेम्न सवेदं यथः ।

अन्यनायकाऽसक्तेन अतएव निशि तन्निकटागमनेऽसमयेन श्रौक्ष्येन खण्डिता
 सम्भोगाशा यस्या एवम्भूता या प्रातःकाल अपराधमार्जनार्थमागतस्य श्रौक्ष्यस्य
 सम्भोगचिह्नानि वोक्ष्य कोपेन मानिनी बभूव (J), सा खण्डितोच्यते ।

(J) विरहोत्कण्ठिताद्यदृष्टविधनाधिकामेदलक्ष्यं कचिन्मूलतो भरतकृतादर्वाचोना-
 द्दृष्टरूपक-दर्पणादि व्याख्यातादा मनाद् भिन्नम्—प्रेमवैचित्र्यघटनायां विभिन्ना दृशा वैष्णव-
 रसशास्त्रकारैः स्वसत्यदायमतमनुवर्त्तमानेराकरादितो विभिन्नसंज्ञाभिर्विहितः, अत्रालता-
 श्रितरसत्वेन च तथा संस्थाप्रस्थानं तेषां नामङ्गतमिति च ज्ञेयम् । एवमभिसारिकालक्षणे
 पाऽभिसरति शैव केवलमभिसारिका न पुनः प्राचोनमतमद्रष्टव्यं ‘अभिसारयते कान्तं’

दूतौभिः प्रार्थयमानोऽपि गन्ताऽस्मोत्युक्तवानपि ।

देवान्नायाति यत्कान्तो विप्रलब्धति सा स्मृता ॥ ११८ का

यथा— 'सुगुणि ! स किमवादीदेव यामीति, तस्मात्
कथमजनि विलम्बो' 'मास्म भूः सन्दिहाना' ।
'कथय किमु भवत्या यास्यते तत्र भूयः,
किमथ मदसुभिर्वा, तुल्यमेतद्वयं मे ॥

(35) कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा । ११९ का

यथा— अस्माभिः सह चाटुलत्र गणितः पादानतो माधवः,
कोपोऽयं बहु मानितो, न च वयं, प्राणेश्वरो नाप्यसौ ।
चन्द्रयन्दनमारुतः पिकरुतं सम्भूय सर्वं यदा
त्वामुद्देजयिता तदैव सकलं कोपः समाघास्यते ॥ ८४

वासगेहे वेशभूपाताम्बूलवसनादिभिः ।

सुसज्जाऽपेक्षते कान्तं सा स्याद्वासकसज्जिका ॥ १२० का

एष श्रीकृष्णः यामीति किमवादीत् । यदावादीत् तदा विलम्बः कथमजनि । इ
मिति । तस्यागमने सन्दिधाऽपि त्वं मा भूः । स तु नागत एव, अयुगा किं कर्तव्यं
कथय । तदानयनार्थं भवता यास्यते किं वा मतुप्राणेषु—त्वं मे प्रायाश्चैनद्यं प्रेमास्यदत्तेन
मम तुष्टमेव । तथा च विरहज्वालया म्यातुममर्थाः प्राया यदि महेहात् गतास्तदा
मर्दिष्टेदेन तव महद्दुःखं भविष्यति, अतस्त्वद्गमनमेवोचितमिति ध्वनिः (J) ।

कोपेनान्तरिता रक्षिता (J) ।

मानभद्रार्थं नमस्दिरे गत्वा प्रथमपत्न्यादिपरं श्रीकृष्णं कोपावेशेन मयादात्मिकाय
कोपे गते अत्रि पद्यात्तापवतो मा मरुतोमाह (36) । 'इ मति ! श्रीकृष्णः क मः
शोभं तमानये' इत्यर्थो यूपेश्वरं प्रति मत्प्राह—अस्माभिरिति । मारुतो वसन्तानिनः ।
एतन् सर्वं सम्भूय मिलित्वा यदा त्वां विरहियोगुह्येजयिता उद्दोषनत्वेन मेदयिष्यति तदैव
कोप एव महर्षे ममापार्थं करिष्यति, किमस्माभिरिच्छामिरिति मरुतोमासेवो ध्वनिः ।

या वा च । मानिभो सम्भूयैव—प्राकृतं रमो नास्तौत्वेनं यत्र एतप्रयोगः सोऽप्यतीतार्थं

यथा— ताम्बूलमाख्यवसनाभरणानुलेपाः
 सम्पादितास्तव कृते स्वयमेतया ये ।
 ते ह्येव तान्त्वयि विलम्बिनि तत्क्षणेन
 सन्तापयन्ति वितुदन्ति विमोहयन्ति ॥ ८५

कार्यान्तरेण प्रावासं गते सति मनोऽधिपे ।

तन्मनस्कैव या तिष्ठेत् सा स्यात् प्रोषितभर्तृका (K) ॥ १२१ का

यथा— न वाणी न सन्दो न च नयनपद्मेजलहरी
 न वीणादेर्गानश्रुतिरपि न चालीजनकया ।
 कुरुन् याते कृष्णे पुरि पुरि महिष्यः समभवन्
 पटे चित्रोत्कीर्णा इव विरह्वेधुर्य्यतनवः ॥ ८६

निरन्तरं प्रेमवशात् पार्श्ववर्त्तीव यत्प्रियः ।

वाग्वशः प्राय आभाति सा स्यात् स्थाधौनभर्तृका ॥ (K) १२२ का

पाण्डवदर्शनार्थं कृष्णे कुरुदेशान् गते सति महिषीणां नयनकमलस्य लहरी
 कटाक्षादिकं नास्तीति । एवं वीणादेर्गानश्रवणमपि नास्ति, किन्तु ता महिष्यः पटे
 चित्रपुस्तलोवष्णुः समभवत् । कथम्भूताः ? विरहस्य वैधुर्य्यं प्रातिकूल्येन कथाः ।

निव्यलीलाप्रकटनमिषेण वा कृत इति बोध्यम् । विरहज्वालाया स्यातुमसमर्था इत्यादि—
 यदा भवद्भगवन्कृतविलम्ब एव न सहनीयो मया यथा विप्रलब्धादृष्टान्तेऽवालाकोद्धते
 'याऽतः परमपि जीवेष्णोवितनाथो भवेत्तस्याः' इति पद्याहं । रक्षिता—न तु रक्षितैव
 तद्दानोन्नतक्षये, अपि तु रक्षितकल्पेवेति, पश्चात्तापवत्त्वमेव सुखं लिङ्गं न कोपापसरण-
 मिति दिक् ।

(K) अत्रार्वाचीने वैष्णवने अत्राहतरतिमवलम्ब्य यो रसविकाशप्रकारः स आदि-
 माकरे भरनीये इतोऽन्यथा कल्पितात् कारणनिवृत्त्यात्तोऽपि तद्दर्शितमार्गानुयायोति
 न तत्त्वतो बलक्षयम् । तथा च सुनिर्दिष्टाष्टनायिकासंज्ञाप्रसङ्गावतरणिकायामर्वाचीन-
 वैष्णवयसंवाद्देमावहन्निव कारिकाप्रकारः—'यद्यप्यस्ति नृपायान्तु कामतन्त्रमनेकघा ।
 प्रच्छन्ने कामिनं वक्तुं तद्दे रतिकरं भवेत् ॥ यदामाभिनिवेशित्वं यतश्चैव निवर्त्यते ।
 दुर्लभत्वं च यत्रास्याः सा कामस्य रतिः परा ॥' (इति निर्णयसागरसुद्धिते २२शाध्याये) ।
 एवमपि सत्राष्टनायिकालक्षणे दृश्यरूपक दर्पणादिकृतामिव न कदापि यादृच्छिकः वैवाहिक-
 लक्ष्यसंज्ञित'पति'शब्दप्रयोगः परिलक्ष्यते, अपि तु सर्वत्रैव 'मनोऽधिप'-'प्रिया'दिपदानां

यथा— इयं मम सखी प्रिया, रचय विग्रमस्याः स्वयं,
 प्रसादय सखीमिमां मयि वृथैव जातक्रुधम् ।
 इति प्रणयकौतुकादिव नियोजितो राधया
 चकार रसिकाग्रणीरथ तथा तथा माधवः ॥ ६७

अथाऽसामलङ्काराः—

योवने सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भाव-हाव-हेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दोषिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।

ओदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ॥

लौला विलासो विच्छित्तिर्विब्वोकः किलकिञ्चितम् ।

मोड्यायितं कुट्टामतं विभ्रमो ललितं मदः ॥

विकृतं तपनं मोग्ध्रं विचेपश्च कुतूहलम् ।

हसितं चकितं केलिरनुभावादिमे पृथक् (L) ॥ १२३ का

श्रीराधिका श्रीकृष्णमाह—इयं सखी ललिता ममाद्यन्तप्रिया । किन्तु त्वया कृतं यदस्या विडम्बनं तन्मत्प्रेरितं ज्ञान्वा मयि वृथैव जातक्रुधमिमां प्रसादय । एवं कामोन्मत्तेन त्वया खण्डितमस्या वशं पुनस्त्वमेव रचयेति राधया नियोजितो रसिकाग्रणीः श्रीकृष्णस्तथा तथा चकार ।

सत्वजा इति—कृष्णसमन्विचेष्टोत्थभावैराक्रान्तं चित्तं सत्त्वं तस्माज्जाताः (L) । अङ्गजा इति—नेत्रान्तभ्रुव्यांवाभङ्गादीनां तन्सूक्ष्मकलात्सेभ्य एवाङ्गेभ्यो जाताः प्रतीता इत्यर्थः । न तु वस्तुतोऽङ्गजाः, 'सत्वजा' इत्युक्तत्वात् । अयत्नजा इति—शोभाऽदर्थं वेशादिप्रयत्नाभावेऽपि शोभादयः सुगरित्वर्थः । इमे भावादयोऽनुभावाद्भिन्ना भवन्ति । तेषुभावा रसादियङ्गका गौणा एव, अलङ्कारास्तु रसाभियङ्गकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—रसोत्पत्तौ तेषां प्राधान्येन भागमस्तीत्यर्थः ।

अवधारः । संज्ञार्था यो भर्तृशब्दः स तु इत्यसुद्धिष्टो जीवमोखामिप्रभृतिभिः—'अत्र भर्तृशब्द-प्रयोगो दाम्यत्वस्यैवाङ्गिनि रसे रमशास्त्रकर्तृभिः स्वीकृतत्वात् युक्त एव ।' 'सर्वत्रैवालङ्कारशास्त्रे प्राचीनेऽर्वाचीने वा पद्यपत्रयोरेव भर्तृशब्द-प्रयोगो दृष्टः' इत्यानन्दचन्द्रिकाकृतः । एवमपि स्वापोनभर्तृकालचक्षेत्रे दृशरूपकादिकतल्लक्षणात् यदादेलक्षय्यविलसितं तदेव-

यद्यपेऽपि केचिदनुभावसदृशाः सन्ति, तथापि पृथक् । ते तु रसादिव्यञ्जकाः,
एते तु व्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—तेनालङ्कारा एव । तत्रैषां लक्षणम्—
भावो यथा—

‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया १’

आलम्बनोद्दीपनोत्थभावादपि स च द्विधा ॥ १२४ का

तत्रालम्बनोत्थो यथा—

आधूलिकेलि श्रतगः सह येन येयं
प्रागल्भ्यचारु सुचिरं कलहायते छ ।
तं श्यामसुन्दरमपूर्वमिवेक्षमाणा
सा गण्डयोः पुलकमण्डलिकां तनोति ॥ ८८

उद्दीपनोत्थो यथा—

एतानि तानि नलिनीविपिनानि वाप्या-
मेते त एव मधुपा नलिनाननेषु ।
आधाल्यमेव कलितानि किमद्य राधा
नैवावकर्षति विलोचननेषु लगनम् ॥ ८९

येषु राधिका बाल्ये येन श्रीकृष्णेन सह धूलिकेलिकालमभियाप्य श्रतशः परस्परं
चक्षुष्यां ताङ्गनेन यत् प्रागल्भ्यां तेन चारु यथा श्यामया कलहायते सा सा
राधिकाऽधुना वयःसन्धौ श्रीकृष्णमपूर्वमिवेक्षमाणा सौ गण्डयोः पुलकरूपभूषणं तनोतीति
पौर्णमासीवाक्यमिदं ज्ञेयम् ।

वाप्यां जनाशये एतानि प्रत्यक्षविषयोभूतानि कमलिनोविपिनानि बाल्यमभियाप्य
यानि श्रीराधया कलितानि दृष्टानि तान्धेव, एवं कमलिन्याः कमलरूपाननेषु विद्यमाना
एते मधुपा बाल्ये दृष्टास्त एव । अद्य वयःसन्धौ किं न व्याकर्षतीति चित्रम् । देहस्यानीया
कमलिनो, सुखस्यानीयं कमलं, क्षणस्यानीयो भ्रमरः, तस्मादेव उद्दीपका भवन्ति ।

तन्त्रस्य श्रोत्राद्यतत्त्वाद्दीपनपरतन्त्रस्यानुकूल्यविजृम्भितमधिकतरोर्गितरमण्योयभावसम्बन्धि-
सम्बद्धचेति कोविदानामृद्धः । लक्ष्येभ्येभ्येकतेषामन्योन्यसाद्भ्यर्मपि लक्ष्यते ।

(L) उच्छ्रलनीलमणावनुभावप्रकरण एषो मध्ये प्राग् दर्शितानां विंशतिसंख्यकानां
मन्त्रिवेशः । भरतमतमनुष्टुभ्य तनेषामङ्गलास्तयः, चयस्त्रजाः सप्त, लीलादा मरुं विहाय
विकृतान्ता विहृतान्ता या दश स्वभावजा लक्षिताः । कौस्तुभे तु दर्शयकृतां कारिका-
मनुष्टुभ्य आकृता एते । तत्राद्यकक्षादयमन्तभक्ता दश पुरुषाणामपि भवन्ति यद्योक्तिवित-

हृन्नेत्रादिविकारैस्तु व्यक्तोऽसौ याति ह्रावताम् । १२५ का

यसौ भावः ।—

लोलेन किञ्चिदलसेन च किञ्चिदध्या
सा यद्विभेद हृदयं ब्रजराजसूतोः ।
तस्यास्तदेव हृदयेन समं तदन्त-
स्तेनाध्वनेव नु विवेग नवोऽनुरागः (L) १००

हेला स एवाभिलक्ष्यविकारः परिकौत्स्रते । १२६ का

स एव ह्राव एव ।

एकमप्यतिरहोऽपि तमेकाऽपुत्रात्सुकाऽपि सखि ! नाहमपश्यम् ।

कोमलं कुवलयदपि हृत्वात् साहसेन कतमेन कटाक्षः ॥ (L) १०१

यसौ भाव एव वयम आधिक्ये कमपुत्रकथं प्राप्य ह्रावो भवेत्, पूर्वापेक्षयात्र
नेत्रादेर्विकाराधिक्यं बोध्यम् । एवसुसरोत्तरहेलादावप्येवमेव श्रेयम् ।

सा राधिका किञ्चिदलसेन किञ्चिदलसेन मन्यरेण चाद्या श्रीहृत्पयस्य यद्वदं विभेद
तेन विद्वद्धृदयस्य हृदयरूपमार्गिण्य तस्या राधाया हृदयेन सह नवानुरागस्य
श्रीहृत्पयसात्मकरणे विवेक । तथा च श्रीहृत्पयो राधिकाया नेत्रमङ्गलं बोध्य तस्या हृदये
मद्य (३७) मविषयकादुरागो आत इत्यन्तःकरणे निश्चिकायेति भावः ।

तल्लिगा राधिकासाह—हे सखि ! अद्य सुवनसुखात्मया श्रुतं, कुत्राप्येकान्ते त्वया
दृष्टः श्रीहृत्पयो विस्मय इव बभूव—मन्वति भोजनं सखिभिः सह खेलनं गोपारण्यादि
तत् सर्वं किमपि तस्मै न रोचते, अत एतादृशोऽसममन्वया कथं क्षतः । इत्युक्तवती
तल्लिगा प्रति शीघ्राधिकार—अद्यन्तरेदस्यमाले तमेकमपि अहमप्येका, एवं तद्वदं
उत्सुकाऽपि तस्य स्नेहो भविष्यतीति बुद्ध्वा नापश्यं किन्तु मद्दन्तममानपम्नकटाक्ष
पराप्यंकारो तं कोमलतनुं दृष्ट्वात्, मया किं कथंयं त्वयेव विशार्यतामिति भावः ।

भा.क.दा.। यावन्निमित्तका एते इति न काऽपि विप्रतिपत्तिः । 'चिच्छलाविकृतिः मत्त'
विगतः कारते मनो'ति 'द्विज्ञेतात् कारयात् मत्वशा अपि । महादोर्ता विकृतोर्ता
केनि'देषावामदाना न सर्वलोकोः, अतएवात्र परिमङ्गलतपे'श्रुताम् । 'लोकेने'द्यादि
श्लोके नेवधीपपद्यस्य 'नाकलोकमिषयोः सुवमा धे'कारो द्विज्ञेतात् 'तद्धारमंक्रमित'
वेदकविट' रत्नमप्यादृश'यं नातिनिगूढम् । कोमलमिष्यादि—हृत्पयलोकाविनामसा-
पानयो विदुरालोकाभिषयेनं वमिष्यत्येतु बहुलं परिलक्ष्यते ।

(३७) 'तथा इत्येवम'परयो'क'द' ए'व (३) इत्येव, 'तस्य इत्येवम'परयो'क'द' ए'व (३)
(३) इत्येवमे' ।

हेलैव शोभा लावण्यरूपवेशादिभिर्युता (M) ॥ १२७ का

वेशो नवः प्रतिनवस्र(M)वयो, नवीनं
लावण्यकं, मधुरिमाऽपि नवीन एव ।
कृष्णानुरागसरसीसततावगाहे
तस्या बभूवुरतिधौतनिराविलानि ॥ १०२

शोभैव मन्मथोन्माथात् कान्तिरुद्दोषितद्युतिः ॥ १२८ का

यथा—को वेद रे सखि ! लगियति दृष्ट एव

को वेद जीवमपनेयति लग्न एव ।

प्रेङ्खोलिभिः परिमलैः सहसाऽन्धयाऽसौ

श्यामो रसः (M) परिचितो वद कोऽपराधः ॥ १०३

कान्तिरेवातिविस्तोर्णा दोषिरित्युच्यते बुधैः ॥ १२९ ।

यथा—घोताश्रुभिः प्रसव एव कटाक्षभूमि-

रुच्छ्रास एव कुचरत्नखनिः प्रतप्ता ।

बालं वगस्तदनुरागभरचमत्व-

मध्याप्य केन गुणिनैवमकारि राधे । ॥ १०४

नवीनो वेशः, प्रतिक्षणं नवं वयः (38) तस्या राधायाः श्रीकृष्णविषयकानुरागरूप-
सरस्यां सततावगाहे सति वेशवथोलावण्यानि अतिधौतान्युष्णान्येवं निराविलान्यल्प-
त्वादिदोषरहितानि बभूवुरित्यर्थः ।

मन्मथस्याऽङ्गे काडुहीपिता दुःप्रतिषंस्याः सा शोभैव कान्तिरुच्यते । 'श्रीकृष्णस्वया-
ऽसन्नप्रेषमनादव्य कथं दृष्ट, ? यदि दृष्टस्तदा तत्फलमपि सुदुष्चे'त्युक्तवतीं सखीं प्रत्याह—
को वेदेति । प्रेङ्खोलिभिः सर्वत्र प्रसरद्विस्तस्य परिमलैः श्यामस्वरूपो रसो मया दृष्टः ।

पौरुषमास्याह—हे राधे ! तत् प्रौढवयसोऽपि दुःसहमनुरागभरचमत्वं केनापि गुणिना
सव नवीनं वयोऽध्याप्यैवमकारि ? किं कृतमित्यपेक्षायामाह—येन कटाक्षरूपा भूमिः प्रसव
एव प्रसूतिकाल एवाश्रुभिर्घोताऽकारि तथाच कटाक्षस्यारम्भ एवाश्रुजनैः सर्वं आवितमिति
भावः । एवं कुचरूपरत्नखनिरुत्तम एव कामप्रतप्ताऽकारि ।

(M) क्रमपारम्पर्येण स्फुटतामेतेषां नायिकाऽलङ्काराणां मनस्तत्त्वपरिचयमनुसृत्य
निर्द्देशो भरतीये, तदाश्रितेऽपि नरेष्वालङ्कारिकनिबन्धेषु च । सुकुमारे ललितालम्बके च
प्रयोगेऽपि नपश्रीवास्तुभूत एवैवा विज्ञास्यमनुकारकोटिभावयति, ललितोदारश्लिष्यकल्पे
भास्कर्ये केषाञ्चनेषां ससुदोऽपि निरधारि । एषां निदानं शरीरविकारजम्—'देहात्मकं

(38) एवं (ग) पुलके । 'एतानि तस्यां इत्यादि (ङ) पुलके, 'एतेषां तस्यां इत्याद्यन्वेषु ।

‘सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता’ । (VI) ^{Sahityadarpana} III. 132. १३० का

यथा—जलावगाहे च्युतमेखलायाः शेषानवक्षेत्रव वभो नितम्बः ।

अकेतधं रूपमहेतुघाटं सर्वास्त्रयस्यासु सदैकरूपम् ॥ १०५

प्रगल्भता निर्भयत्वम्— १३१ का

यथा—‘द्विष्टा द्विष्यती’त्यादि (५ म किरणे ७१ श्लोकः) ।

श्रीदार्यं विनयः सदा ॥ १३२ का

मय्यो निजैरेव गुणैर्भवद्विधा मयेव तन्वन्त्यनुरागभौरभम् ।

न चान्यमाद्दृश्यमपेक्ष्य मीढ्वटं प्रकाशयन्तीह निसर्गसाधवः ॥ १०६

सुखे दुःखेऽपि महति धैर्यं स्यान्निर्विकारता ॥ १३३ का

यथा—पाप्मां तदीयनययोधनपूर्णधापो

काऽपीयमत्र न करोमि निमज्जनेच्छाम् (N) ।

इच्छामि तं कमपि कानमनज्जमुक्षे-

राक्रन्तितुं सुमुखि । हा प्रिय ! हा प्रियेति ॥ १०७

अद्वैतैश्वरलक्षारैर्लिप्ता कान्तानुकारिता ॥ १३४ का

मा च द्विविधा—अगता मज्जोगता च । अगता च द्विधा, अकर्मका

प्रियकर्तृका चेति । प्रमेयोदाहरणे—

बह्वेष बह्वक्षिकुरा करज्जृम्भेऽनुरामुष्य पीतवमनं वनमानिकाक्ष ।

अस्तरिष्वाचिततनुं रभसादियेष राधा अमद्रमुपगूढितुमद्रजेन ! १०८

अश्विनुहारं देवादिदेतुं विभेव अदयद्रमं, अगच्छाशेनरमप्रतिगम् ।

शोभनवमगागुष्य निगमे बहा, सर्व वनमानिका वक्ष्ये बहा रभसानु शीगृहा

शोपाद्रमद्रवेन अश्विन वनमानिका शोपदिनुमिदेषेच्छत् ।

काञ्चित् सखीं कुवलयोदरसोदराङ्गीं
 कृष्णाकृतिं समुपकल्प्य विभूषणार्थैः ।
 आलिङ्गितुं कृतमतिः स्वयमेव राधा
 द्वेषा विभक्तमुपलब्धवती प्रमोदम् ॥ १०८

स्वगतप्रियकर्तृका यथा—

सीमन्तचारु दयितस्य वबन्ध वेणीं
 राधा शिखण्डबलयैः स च मोलिमस्याः ।
 अन्योन्यवेशपरिवर्त्तनकौशलेन
 द्वाभ्यामसभ्यत विशेषरतेः प्रमोदः ॥ ११०

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषो दयितालोके विलासः परिकल्पप्रते ॥ १३५ का

यथा—

कैश्चिन्नामरपाणिभिः कतिपयैस्ताम्बूलपात्रीकरैः
 कैश्चिन्नासनधारिभिः परिजने हूतातपत्रैः परैः ।
 संवीता मण्डियानतोऽवहसद्गुः श्योशे निखातेक्षणा
 योपिन्मोलिमणीवरा इव कुरुक्षेत्रं समेत्याह्वनाः ॥ १११

इयं सखी श्रीकृष्ण इव सहजश्यामा, तां वेशादिना कृष्णाकृतिसमुपकल्प्य द्वेषाविभक्तं प्रमोदं कृष्णालिङ्गनसुखं सख्यालिङ्गनसुखञ्चोपलब्धवती ।

राधा श्रीकृष्णस्य सीमन्ते चारु यथा स्थापयति वेणीं वबन्ध । श्रीकृष्णोऽप्यस्या राधाया मस्तकभूषणचूडां शिखण्डपिच्छादिभिर्बन्धन् । राधयाऽत्मानं श्रीकृष्णकर्तृकौटुव्यादिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽनुभवति, एवं श्रीकृष्णेनाप्यात्मानं राधा मत्वा राधिकाकर्तृकवाम्यादिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽनुभवति ।

योषितां तुकुटस्थमणिवरा इवाह्वना श्रीकृष्णस्य महिष्य, सूर्योपरागे कुरुक्षेत्रमागत्य कृष्णे निक्षिप्तानीक्षणानि याभिरर्थाद्दूरादेव तं दृष्ट्वा मन्थिमवधानतो रथात् । कथङ्गताः ? परिचारिकास्त्वपरिजनैर्थाप्राः । पातो क्षुद्रपात्रं, शिरसि धृतच्छत्रैः परैः ।

'प्रतिवच'मिति तु दुर्बलः प्रयोगः । 'श्यामो रस' इत्यत्र तु रमयने श्रीकृष्णे 'रस एव स' इत्यभेद-प्रतीतिः । रमणीयताकक्षितलक्षणे माधुर्ये चेष्टाया अनुल्लसत्त्वनिर्देश एव इतरथाट्टित्ति-करः, स तु अर्वाचीनग्रन्थलक्षणे लक्ष्येषु च न स्फुरति । 'केचिदिद्व्यरतिप्रकाशार्थमिदम् ।

यथा वा—

सख्येकया मूर्द्धं घृतांशुकाञ्चना संवीज्यमाना दलमालयाऽन्यथा ।

अवेक्षमाणा दयितं विदूरतश्चिनोति मन्दं कुसुमानि राधिका ॥ ११२

केचिद्—यानं गतिः, स्थानं स्थितिः, आसनमुपवेशः (M) । तन्मते यथा—

स्थितिर्मदभरालसा न गरिमायमालम्बते

गतिः प्रकृतिमन्यरा त्वरत ईषदेव क्रमात् ।

सलीलमवलोकितं नमति वङ्कते शङ्कते

स्वभाव इव लङ्घितः प्रियसमीपतो राधया ॥ ११३

‘स्तोकाऽप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिप्रोषकत् ॥’ ^{Salutyadarpana} III. 138

१३६ का

यथा—द्विवाणि पाण्योर्मणिकङ्कणानि कृत्वा परित्यक्तसमस्तभूषा ।

एकं दधे वचसि नीलरत्नं तेनैव राधा नितरां विरेजे ॥ १४४

गर्वेण वस्तुनौष्टेऽपि विव्वोकः स्यादनादरः ॥ १३७ का

यथा—सीरभ्यहानिर्वपुषोऽनुलेपनैः सौन्दर्य्यङ्गासो मणिभूपणैरिति ।

अनादरा तेष्वपि तानि सख्याः प्रेमोपरोधेन वभार राधा ॥ ११५

यथा वा—कृत्वा चर्षादुपठोक्तानि निर्माय पुण्याभरणानि यानि ।

उच्चैरभोष्टान्यपि तानि राधा नेच्छद्भीरप्रणयस्रयेन ॥ ११६

धमर्प-हास-वित्वास-शुष्करोदन-भर्त्सनेः ।

निषेधैश्च रतारम्भे किलकिञ्चित्प्रमिष्यते ॥ १३८ का

रापिकायाः स्वभावतोऽवस्थितिर्वैवनादिमदभरेणालस्ययुक्ता भवति, श्रीकृष्णदर्शने मति गुणनां नाशमते, किन्तु सम्भ्रमयुक्ता भवति । एवमवलोकनमपि स्वभावनः सलीलं तस्य दर्शने कदाचित्तमनि, कदाचित् वङ्कते, कदाचिच्छङ्कते ।

वपुषो यः सहजगत्यस्तदपेक्षयाऽनुलेपनस्य मन्थो नूतनः, एवं वपुषः सौन्दर्यापिचया भूषणस्य सौन्दर्यं नूतनम् । दंष्ट्रे तत्परमुक्तो दाने स्वाभाविकगुणत्वसौन्दर्य्ययोर्द्वैत एव स्यात्, अतस्त्वैतु तस्या अनादरः, तथापि सख्याः प्रेमोपरोधेन तानि वभार । अलङ्कारा धानामधारस्य वपुं दरिद्रा इति जना प्रसङ्गित, अयो लोकानुरोधेन भरोनामायसो ज्ञेयः ।

अराला भ्रूवल्ली स्मितसुमधुरा भर्तृसनगिरी
 सृषा कम्पः शुष्कं रुदितमभिलाषेऽपि महति ।
 निषेधो नेत्यस्याः करकमलरोधेन सकलं

हरैरासीदेतत् कुसुमधनुषोऽनुग्रह इव (N) ॥ ११७

तद्भावभुग्नमनसो वल्लभस्य कथाऽदिपु ।

मोट्टायितं समाख्यातं कर्णकण्डूयनादिकम् ॥ १३६ का

यथा— भङ्गुर्वाणविलोककङ्कणभृतो वामस्य दोषः शनै-

रत्कम्पेन कनिष्ठया विदधती कर्णस्य कण्डूयनम् ।

पुष्पेपोः पृतनेषु सङ्गरजयश्चीचूचनं व्यातनो-

हृष्टानादमियं कुरङ्गनयना दर्पेण कृष्णान्तिके ॥ ११८

जृम्भादि (N) यथा—

अन्योन्यप्रथिताङ्गुलीकिसलयामुञ्जीय बाहुद्वयीं

जृम्भाऽरम्भपुर.सरं विदधती गात्रस्य संमोटनम् ।

मीलनेत्रमुरोजयोर्नखपदव्यादानदीनानना

ना ना नेति पुनर्नखक्षतधिया सा कृष्णपाणी दधे ॥ ११९

रमणार्थं श्रोत्रण्येन स्वाभिलाषे प्रकटीकृते सत्यमर्षहासादीनामेकस्मिन् समये मिलनमेव क्लिप्तकश्चितमित्यर्थः । भ्रूवल्ली अराला कुटिलेत्यनेनामर्षः, स्वहस्ताभ्यां श्रोत्रण्यस्य करकमलरोधेन न नेति निषेधः । एतत् सर्वं श्रोत्रण्योपरि कन्दर्पस्यानुग्रहे कारयमिवाभूदित्यर्थः ।

श्रोत्रण्यस्य कथादर्शनादिषु जातिषु प्रादुर्भूतो यो भावस्तेन मुग्धं कन्दर्पस्यावेशेन याकुलं मनो यस्यास्तस्या राधायाः श्रोत्रण्येन सह सङ्गाथे स्वाभिधोगरूपं कर्णकण्डूयनादिकं मोट्टायितं समाख्यातम् । प्रातःकाले बाहुद्वयीमुञ्जीय जृम्भाऽरम्भपुर.सरं गात्रस्य संमोटनं विदधती राधिका उरोजयो रात्रिसम्बन्धिनखक्षतस्य गात्रमोटनसमये व्यादानेन मुखप्रसारणेन यत् किञ्चिद्दःखयुक्तं दीनमाननं यस्यास्तथाभूता सती

(N) न करोमीत्यादि—एतच्च वेद्यवमतानुसारेण कामगन्धमुक्तस्यात्मसङ्गर्षणसर्वस्वस्य प्रेम्नो महिमखापनाय । विबोक्तस्य द्वितीयोदाहरणमेवोपयोगिन प्रथमम् यत् श्लोकोक्तयुक्त्याऽनुलेपनादीनामिष्टत्वं व्याहृतमेव । कुसुमधनुषोऽनुग्रह इति—‘आयुष्टव’मितिवत् फललक्षणा । जृम्भाऽदीनां भावहावादितो भेद उद्गाखरामिधातुभावप्रकरणे निरर्देष्टि गीलमयिकृता यथा—‘उद्गासते स्वधान्नीति प्रोक्ता उद्गाखरा बुधेः । नौथ, चरीयघस्त्रिह

यथा वा—मंगोपाद्य पटाञ्चलेन तनुना निःमारिदन्तावली-
ज्योत्स्नाभिः स्तूपिनेन दक्षिणकराक्षटेन वक्त्राभ्यञ्जम् ।
लीलोलासितकन्धरं मृदुकलेर्वामाङ्गुलीच्छोटिका-
निःस्नानैश्चलकङ्कणस्वनसखैः त्रौराधिकाऽजृम्भत ॥ १२०

यथा वा—अलसवलितमूर्द्धाकृत्य मूर्द्धाप्रकण्ठे
वलयितमिदमन्योन्येन संसक्तपाणि ।
त्रिकविवलन-^{३७})भङ्गीसङ्गि भोडायितायाः
परिधिरिव मुखेन्दोर्भाति दोहेन्दमस्याः ॥ १२१

स्नयहास्यपानादौ क्रियमाणे प्रियेण चेत् ।

वह्निः क्रोऽधोन्तरप्रोतो तदा कुट्टमितं विदुः ॥ १४० का

यथा—स्ननकनकघटीं घटोमुदस्य स्पृशति हरो बहुभङ्गिभङ्ग, रभ्रूः ।

इयमसरसवाणि पाणिरोधात् क्षतकरुपा परुषा कपायिताऽसीत् ॥ १२२

गात्रमोटनमये स्ननयोः शोभं दृष्ट्वा तत्पुष्पं चाकुलचित्तस्य कृष्णस्य पाविदयं
पुनरैव चतं भविष्यतीति उवाच आकुला मा ना ना नेत्युवा । मंगोपाद्येति—त्रय्यावतीनां
कृष्णाऽरम्भमये स्वभावे एवायमिति ज्ञेयम् । लोलया किञ्चिदुच्योक्ता कन्धरा तत्र
तदथा स्यात्सर्वाऽजम्भन । जम्भाकाले शब्दत्रयमाह—मृदुकलेर्वात्किञ्चित् कण्ठप्रद्वे
स्तया वामहस्तस्याङ्गुलिद्वयकृतच्छोटिकाशब्देषु । कोदृशैः ? चलकङ्कणेति—छोटिका-
शब्दत्रयमये वामहस्तस्य कङ्कणशब्दोऽपि जात इति ज्ञेयम् । भोडायिताया गात्रमोटन-
युक्ताया अस्या राधाया पक्षददं मूर्द्धाप्रकण्ठे मस्तकोपरि व्यालस्ययुक्तं यथा
स्थापयोच्छोकृत्य रासचन्द्रस्य परिधिरिव चन्द्रनिकटवर्तिमखलमिव भाति । कण्ठस्य
पूर्वभागात्त्रिकपदाद्यंस्तस्य या भ्रमणभङ्गो, तन्मङ्गि यथा स्यात्तथा । व्यालस्यव्यागस-
त्रिकयुक्तस्य मस्तकस्य भ्रमणं भवतीति ज्ञेयम् ।

घटीं कपलीम् । कुटिलभ्रूरिधं राधिका अमरसा कदचरा राणी यत्र तथामुनं
यथा स्थापया कपायिता दुःखिनाऽस्मोत् । कथम्भूता ? कृष्णकण्ठकपाविरोधात् कृष्ण-
रुपा वृत्रिमरीचिण परुषा कटोरा ।

संशर्त्तं गात्रमोटनम् । जम्भा प्रापस्य पुलस्तं निःश्यादाद्य ने मनाः । यद्व्येते विप्रैः
हृदयार्थाविनविनामयाः । शोभाविशेषोचित्याकाशाऽपि पृथगोरिमाः ४' इति ।

‘त्वया हर्षरागादेर्द्वयितागमनादिषु ।’ Sahityadarpana III. 143

भूषाणां स्वपदादन्यपदे न्यासस्तु विभ्रमः ॥ १४१ का

यथा—अधात् काश्चीं कण्ठे, जघनभुवि हारं, चरणयोः

कशाङ्गी केयूरे, भुजलतिकयोर्नूपुरयुगम् ।

किमङ्गैरन्योन्यं मधुमयनसङ्गोत्सवविधौ

प्रसादो व्यातेने प्रणयपिशुनः स्वस्वविभवैः (०) ॥ १२३

‘सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्द्यासो ललितं भवेत् ॥’ S Darpana III 141 १४२का

यथा—प्रसूनतल्योदरसङ्घट्टनं नूनं वपुर्मे सखि ! नेति निद्राम् ।

इति स्मरायासविशीर्षचित्ता सखीधियाऽसौ हरिमालिनिङ्ग ॥ १२४

‘मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलिपजः’ ॥ S Darpana III 145. १४३ का

यथा—दूतीभिरात्मगुणगौरवमप्रयोगैः शक्यो न सङ्गमयितुश्च कलावतीभिः ।
अभ्यर्षितोऽपि स मया परसन्न गन्तुं नापेति मे सखि ! गृह्यात् क्षणमप्यवारिः(40) ॥

१२५

वक्तुं योग्येऽपि समये न वक्ति क्रौड्या तु यत् ।

तदेव वक्तव्यं वाच्यम्— १४४ का

किमङ्गैरिति—श्रीकृष्णेन सह सङ्गोत्सवकर्मणि श्रीराधायाः कण्ठाद्यङ्गैः परस्परं हारादिरूपस्वविभवैः करणैः किं प्रणयमूचकः प्रसादो व्यातेने ।

पुष्यशय्यासङ्गेनापि वपुर्दूतमिच्छनेन पुष्यादयङ्गस्य मोक्षमार्यमायातमिति ज्ञेयम् ।
रात्रिसम्बन्धिकन्दर्पक्रीडालन्यायासेन विशीर्षचित्ताऽसावालस्यदूरीकरणार्थं सखीबुद्ध्या ।

श्रीराधिका ललितामाह—‘आलि ! वैश्यादिमतोभिर्गोपीभिः कर्त्तव्यमिदं त्विदं र-
भूताभिः सम्प्रयोगेन्यद्वारा सम्यक् कथनैरपि करणैः कृष्णः सङ्गमयितुं न शक्यः, किं
पूजः कृष्णेन सह तासां विलासवार्त्ताऽपि—अप्यर्थं चकारः ।

(०) प्रसादो व्यातेने इति—अत्रान्योन्यकृतच्छेदाकृत इव प्रनौयमानो व्यत्यासस्तज्जनिता-
ऽङ्गानां परस्परप्रेमसत्तिका चमत्कृतिः । यथैतदनुस्ते रासलीलावर्षेणप्रसङ्गायिता-
नन्ददृश्यावनचम्पूपद्ये—‘उत्तरोयमपि चान्तरोयतामन्तरोयमपि चोत्तरोयताम् । यज्जगाम
किमभूत् परस्परं पूजनन्तदिव नूनमङ्गयोः ॥’ त्वरःकृतकटिल्वन्तु लक्ष्मणसर्वस्वभूतम् ।
लक्ष्मणं तत्तं गुणीभूतम् । उतुमवकाशे सर्वैवेरात्मनासुतुकृष्टस्तून्येवोतुसृष्ट्यन्ते, अतो रास-

(40) ‘नापेति सङ्गमगतः कथमालि ! लक्ष्मण’ इति (क) (ग) (घ) पुस्तकेषु पाठः ।

यथा—संप्रार्थ्यमानाऽपि मयाऽनुवेक्षं न वक्तुमिष्टामपि वक्ति वाणीम् ।

रुपा द्विधा वेति न वेद्मि सख्यो । जानन्तु राधाहृदयं भवत्यः ॥१२६

—चेष्टा स्मरविकारजा ।

तपनं प्रिययिच्छे—

१४५ का

यथा—शोतप्रयोगैर्बहिरीह्यमानेरन्तर्गतो बर्हत् एव दाहः ।

बहिर्विलिपेर्बहिरप्रकाशी प्रोक्तुम्भतेऽन्तः पुटपाकजोऽग्निः ॥ १२७

—प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

अप्रतीतवदापृच्छा प्रियायै मौग्ध्यमेव तत् ॥ १४६ का

प्रियाय इत्युपलक्षणम् सख्या अये च । यथा—

‘हुँ (४१) मातरस्तर्बहिरिति का तव’ ‘प्रिये ! त्वमेव प्रतिविम्बिता मयि ।’

‘अन्येव’ ‘तत् किन्तव तुल्यमीहति’ ‘धूर्त्तैय’मित्याप भियं चलेषया ॥ ११८

यथा या—फयाऽत्ममूर्त्तिर्लिखिता नखेन वामस्तनाहं तव यद्दुजाघ ! ॥

सखीं प्रति यथा—

वनं निधुवनं नाम क्व नाम सखि ! वर्त्तते ।

यदर्थं तव क्लृप्तोऽयमुन्नता दुर्मनायते ॥ १३०

अर्द्धार्द्धभूषारचना गात्रे विष्वग्विलोकनम् ।

रहस्यीषत्कधारम्भो विक्षेपः स्यात् प्रियागमे ॥ १४७ का

आदर्शेऽनुचरोकराञ्चलगते संवीचमाणा सुखं

द्विवाभिः क्लियमाणमण्डनविधी राधा सखीभिर्मिथः ।

उत्थायार्द्धविभूषितैव परितो व्यापारयन्ती दृशं

दृष्ट्वा देवत आगतं प्रियमथो सम्पूर्णभूयाऽभवत् ॥ १३१

कुतूहलं रस्यवस्तुसमालोके विलोलता ॥ १४८ का

यथा—घटाश्वसिक्तां निजहस्तरोपितां श्रुत्वा लतां पुष्पवतीं सखीमुखात् ।

उद्यानधीन्नि त्वरयाऽभिगामिनो ददर्श राधां पथि नन्दनन्दनः ॥ १३२

हसितं स्याद्दृष्ट्वा हासो नवयोवनगर्वजः ॥ १४९ का

यथा—आष्टहेतु शिरसः शयथैः सखीभिराकस्मिकं स्मितमरोचत राधिकायाः ।

अन्तःप्रफुल्लदनुरागलताप्रकाण्डादेकं प्रसूनमिव किं वदिरुन्मिमोल ॥ १३३

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं स्याद्द्वयोदयः ॥ १५० का

यथा—मुखमनु निपतन्तं वारयन्ती द्विरिफं

भयचकितचलाची न्यङ्मुखीयं करेण ।

निधुवनशब्दः स्त्रीपुरुषयोः कामक्रोडावाचो । स्वयमवगाढाऽपि कौतुकार्यं श्रीराधि-
काऽह—हे सखि । अस्माभिस्तु दृष्ट्वावनादिकं ज्ञायते, किन्तु निधुवनसंज्ञकं वनं वर्त्तते
कुत्र यदर्थं 'निधुवनमहं कदा प्रापस्यामी'त्यनुकण्ठया निधुवनप्राप्त्यर्थम् ।

आदर्श इति । भूषाफलैर्न श्रीकण्ठकर्तृकदर्शनेनेव भूषायाः पूर्णत्वं चातमिति भावः ।

ओरावाया यौवनजन्यतर्वात्यनाकस्मिकं हास्यं दृष्ट्वा सख्यः प्रपञ्चुरियाह—आष्टहेति ।

सखोभिः कर्त्रो भः शिरसः शयथैराष्टशो हेतुर्यस्य तव स्मितमरोचत । अन्तोत्प्रेक्षामाह—
अन्तरिति । अन्तः प्रफुल्लन्ती याऽनुरागलता तस्या देहादेकं प्रसूनमिव ।

मुखमनु सुखे पतन्तं अमरमियमथोसखी मतीं करेण वारयन्ती पश्चात्सुखं विहाय
करे पतन्तमालस्य तेन अमरेण्याभिभूतं तमपि करमपि सङ्घचितभूः सा धुनीते कम्पयति ।
ततोत्प्रेक्षामाह—स च करः कङ्कणीनां भङ्गतेः कारणे स्वयमभिनित्ये रोषाभिनयं

तमपि तदभिभूतं कृषितभूर्ङुनीते

स च रूपमभिनित्ये भङ्गतेः कङ्कणीनाम् ॥ १३४

यथा वा—सललितमुपनीतां पृष्ठतो वाममंसं

चलदक्षितभुजङ्गीभङ्गिमालोक्य वेणीम् ।

‘हु’मिति हनकशङ्कापङ्क्तिवत्समेपा

दयितमुपजुगूहे द्रोहिणं कालियस्य ॥ १३५

विहारे सह कान्तेन क्रोडितं केलिरिष्यते ॥ १५१ का

यथा—अपि सह विहरन्त्या कृष्णमुलङ्कार रम्ये

सुरभिणि कुसुमेऽहंपूर्विकाकौतुकेन ।

अनियतगतिभङ्गा पार्श्वसंघटनेन

स्नानहतिपरिभूतो राधयाऽसौ व्यधायि ॥ १३६

प्रत्येकं सप्तविंशत्या योगेऽष्टाविंशतिस्त्वमौ ।

रसवाणपि-(७५६) संख्यातस्ते पुनः सेद्धिता यदि ।

पञ्चेन्द्रिन्द्रिन्दु-(१५१२)-संख्याः स्युरन्योन्यगुणिता ननु॥१५२ का

तेऽन्योन्यगुणिता अलङ्कारा वक्ष्यमाणेरिद्धितेः सहिता यदि भवन्ति ।

अन्यगोरवभयानोदाङ्घ्रियन्ते । न च वक्तव्यं ‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः

प्रथमत्रिक्रिये’ति (१२४ का) भावस्य तथाविधत्वात् कथं हावादिमाङ्घ्र्यम् ?

यतः कन्यानामेव तथाक्रमः (P)—परोढामध्याऽदोना श्रीकृष्ण’ प्रति प्राङ्

निर्विकारात्मके चित्ते यदेव भाव उत्पन्नस्तदेव हावादिमाङ्घ्र्यमपि ।

चकारेत्यर्थः । सलजितं यथास्यात्तद्योपनीतां प्राप्तानालोक्येषा कृत्रिमाशङ्काव्यापनासं

यया स्यात्तया सर्पेण्यभयनिवर्त्तकं श्रीकृष्णमालिलङ्ग ।

येऽष्टाविंशत्यङ्कारा उक्तास्तथा प्रत्येकं सप्तविंशत्याऽलङ्कारैः सह योगेऽमी त्वन्योन्यगुणिता

अलङ्कारा रसवाणपिसंख्यकाः स्युः । यथा भावे भावरहितानां हावादीनां सप्तविंशतेर्वोगाः

तथा च हापे हावरहितानामिति (P), स्वस्मिन् स्वस्य योगाभावात् ‘सप्तविंशत्युक्तम् ।

तेऽलङ्काराः केवलाः, एवमिन्द्रियमहिता यदि भवन्ति, तदा पञ्चेन्द्रिन्द्रिन्दुसंख्यका भवन्ति ।

ननु ययमयो भावस्योदाहरणं दत्तं, तदपेक्षयाऽधिकवयव्ये हावस्योदाहरणमेव,

(P) अत्र महत्तानघनवेशिधेः कारणसुपरिदर्शितायां टीकायां प्रागुक्तवित् कृतीय

किञ्चनभ्रमिभंग्यावप्रत्याव मोक्तिकाश्वत्याश्च स्फुटं दर्शितम् । कमलदलानां यतिभेद-

तथाहि—व्यरचि न यदपेक्षा पत्रिकाट्टिकादे-

रतनि न च (42) विचारो यच्चया सार्द्धमन्यैः ।

हृदय ! यदनुरक्तं माधवे युक्तमेतत्

किमिति (42) युगपदाञ्जीत् सर्वशौर्यं मनोभूः ॥ १३७

अत्र भावहावहेलाऽदीनां साङ्ख्यमनया दिगोक्तप्रकारं ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते ।

अथ कानि तानीङ्गितानि यैरेषां द्वैविध्यमङ्गीकृतम्—इति त्रिविधा-
णीङ्गितानि दर्शयन्नाह—

सुग्धामध्याप्रगल्भानां त्रिविधानीङ्गितान्यपि ॥ १५३ का

सुग्धाऽदीनां त्रैविध्ये इङ्गितानामपि त्रैविध्यं, न तु प्रत्येकम् । तत्र
सुग्धाकन्ययोरैकरूपाणि । तथाहि—

दृष्टा तनोति मन्दाचं सम्मुखं नैव वीक्षते ।

प्रच्छन्नं तत्प्रतिकृतिं चित्तादौ स्पृहयेक्षते ॥

बहुधा पृच्छ्यमानाऽपि रमणेन न जल्पति ।

तत्कथायां श्रुतो दत्ते नेत्रे त्वन्यत्र यच्छति ॥ १५४ का

तदपेक्षयाऽधिकवयस्य हेलायाः, एवं क्रमेण भिन्नभिन्नकाले प्रादुर्भूतानां भावानां कर्षं
साङ्ख्यं सम्भवेदित्याह—न चेति । तत्र समाधानमाह—यत इति ।

तथाहोति । माधवे यत्पदाऽनुरक्तम्—एतत् सर्वं युक्तमेव, किन्तु युगपदेकस्मिन्
काले मनोभूः कन्दर्पे भावहावादि सर्वशौर्यमाञ्जीत् अर्क्तं चकारेत्याच्छयम् ।

सुग्धादीनामिति—सुग्धाया इङ्गितानि भिन्नानि, तथा मध्याया इङ्गितानि भिन्नानि,
एवं क्रमेण इङ्गितानि त्रिविधानि । न तु प्रत्येकमिति—एकस्या सुग्धायाः सर्वाणीङ्गितानि,
सयैकस्या मध्यायाः सर्वाणीङ्गितानीत्येवंक्रमेण न तु त्रिविधानीत्यर्थः ।

श्रीकृष्णे न दृष्टा सुग्धा मन्दाचं कक्षां तनोति ।

सुलामघिरोद्धतुल्लेखनद्वारेषु एकत्रावस्थितिस्तत्रकसाङ्ख्यसम्भावना न दूरापास्ता—नापि
कन्यानामत्र संख्यानप्रसङ्गे वर्जनमिष्टमिति श्रद्धाम् वयोभेदकतप्रकृतिविकृतेरसार्धत्रिक-
त्वात्, श्रीकृष्णलोलासु मध्याप्रगल्भानामिव सुग्धानामप्यधिकारदर्शनात् ।

(42) अत्र द्वितीये चरणे न तु विचारो यदित्याद्यत्र पाठो मुद्रितपुस्तके । अतुष्टे चरणे किञ्चिद्
युगपदित्यादि पाठः (ग) पुस्तके ।

दिङ्मात्रमुदाङ्गियते ।

अन्धैः संप्रतिपादितां प्रियकथामन्यत्र दत्तेक्षणा
स्निग्धाऽकर्णयति प्ररुद्धपुलकान्यङ्गानि गोषायति ।
पश्यन्ती पटचित्रितं प्रियवपुर्दृष्टा जनैर्लज्जते

निर्वीजः कुत आविरेति सुदृगः कृष्णानुरागाङ्गुरः ॥ १२८

अत्र भाव एव द्वावहेलाभ्यां शबलोभूयेङ्गितेन सह संसृष्ट इत्यर्थं
वेङ्कितोऽलङ्कारसङ्घः । एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ।

अथ मध्येङ्गितानि—

अकारण्डे नौविधस्त्रिल्लमोक्षसंयमनक्रियाः ।

अलकोल्लासनमिषाङ्गुलामूलप्रदर्शनम् ॥

सखीभिः सह संवादी निर्हेतुर्मधुराक्षरः ।

परस्यरं परीहासो मन्दमन्दः प्रियान्तिके (Q) ॥ १५५ का

यथा—उल्लास्य नौवी पुनराववत्ये निर्माच्य वेषी पुनराङ्गुम्फे ।

अनेरकाण्डे ललितं जङ्गुभे कयाऽपि कृष्णं पुरतो निरीक्ष्य ॥ १३५

अत्रापि हावोऽलङ्कारः शोभया शबलोभूयेङ्गितेन संसृष्टः । प्रगल्भेङ्गितानि

यथा —

ध्रुवति लौलाकमलं परिरभते प्रियसखीमपि च ।

सुकुरे निजमुखकमलं निरोच्य तिलकं करोति कृष्णाद्ये ॥ १५७ का

अन्धैः कथ्यमानां (43) श्रीकृष्णकथामन्यत्र दत्तेक्षणा साऽकर्णयति श्रयोति । अस्यां
श्रीकृष्णानुरागाङ्गुरो वीणं विनेष कुतः सकाशादाविरेति व्याविर्भव ।

अकारण्डेऽनवसरे मोचनवचनार्थैः कारणं विनेषित्यर्थः कयाऽपि ब्रह्मकुमार्यां उल्लास्य
मध्यदेशात् किञ्चिदुत्पाप्य नौवी पुनराववत्ये ।

(Q) यथां केचामप्यनुभावमध्येऽन्यत्र परिगणनमित्युक्तमेव प्राक् । यतान्यङ्गानि च
साधारणानोङ्गितानि सकलनायिकागामनुरागनक्षये 'चिराय सविधे स्थान'मित्यादिना
दमेकलता धृषितानि । परं तत्र भेदमूलधेत्यं कारिकात्मे दक्षितम् 'एतेष्वधिककृष्णानि
सकृष्णानि कर्षयथाः । मध्यनीटानि मध्याया' इत्यादिना । प्राकृन्तल मालतीमाधवादिदश

यथा—बाहुं दक्षिणमालिकण्डवलये (44) विन्ध्यस्य लीलाऽलसं

वामेनैव करेण केलिकमलं घ्राणच्छलाच्चुम्बति ।

अस्यन्ती निपतन्तमास्यकमले भुङ्क्ते शिरःकम्पनैः

कृष्णाग्रे कुसुमेपुविभ्रमभरैः श्रान्तेव काचिद्भौ ॥ १४०

अत्र विलास एवालहारो मदेनालहारेण शबलीभूयेङ्गितेन संसृष्टः ।
सङ्गीतादिकौशलमप्यासां विलास एव पर्यवस्यति(१), तेन पृथङ् न दर्शितम् ।

आदिशब्दात् कलाकौशलमपि यथा—

अन्तर्मादमदेन काकलिकया वर्णैरनाविष्कृतैः

सङ्ग्रामस्वरमूर्च्छनाश्रुतिपरिष्कारेण कण्ठसृष्ट्या ।

गायन्ती ललितं तथैव ललितादश्रुतिः श्यामया

प्रत्येकं निहितैः करे क्रुरवकै राधा सृजं मृज्यते ॥ १४१

अथावतकर्तृकात् मृजो यक्चिषौ, कर्त्तरि यक्(२) ।

मुखकमले पतन्तं भ्रमरं शिरःकम्पनैः करधैरस्यन्तो चिपन्तो काचिद्भौ । कन्दर्पस्य
विलासभरैः श्रान्तेव । यथा कथं अत आन्तो जनोऽप्यस्य स्तन्वमवलम्बते कदाचिद्ःसहेन
भरेण शिरःकम्पनं करोति च तदद्विद्यर्थः ।

अन्तरानन्दामोदेन सङ्ग्रामादीनां परिष्कारेण कण्ठसृष्ट्या काकलिकया मधुरास्फुटध्वनिना
एवमनाविष्कृतैर्वर्णैः सङ्ग्रामसृष्टारितैः करधैरललितं यथा स्यात्तथा गायन्ती राधा श्यामया
निहितैः क्रुरवकैर्भिगट्टापुष्पैः सजं सृज्यते, कर्त्तरि यक् । 'काकलिकये'ति 'अनाविष्कृतैरिति
पदाभ्यामेतद्गानं निकटवर्त्तिसंखोनामेव कर्णयास्य' नान्येषामिति श्रेयम् । कथम्भूता ?
गानेन साहाय्यार्थं ललितया दत्ता श्रुतिर्यस्यै सा । अथादम अत्रयस्तु कण्ठवातमित्तवर्ता
प्राप्तवानां कण्ठेषु न स्फुरन्ति, किन्तु तद्गदितानां गोपीनामिति बोध्यम् ।

काव्येषु भूयसामेषां विलासः । वाचिकार्द्धकचाक्षुषेरेवमादिभिरभियोगैः नायिकाः स्वाकृत
सुदामरन्ति, नीलमन्थौ विस्तरतस्तेषां भावमपि । कलाकौशलमध्ये आलेखनिर्माणं सङ्गीत-
ललितश्च काव्येष्वङ्गद्वारयन्तेषु च समं प्रथितमेव । 'क्रुरवक' इति पाठः, 'क्रुरवका
रवकारणतां ययुरिति भाष्यपदप्रामाण्यमत्र । पाण्डिनि कलापरिशिष्टादिमते न यक्, अपि
तु श्यनेवाम विकरणस्यानीयः—तथा च वाचिके 'युलिष्टजोः श्यन् !' 'सृजः अङ्गोपपत्ते
कर्त्तव्येवति वाच्यम्' ।

(44) 'कण्ठकुचरे विन्ध्यस्येति पाठः (ग) (घ) पुस्तकयोः । 'दक्षिणमालिकण्डवलय' इत्यनवधानतादुष्ट
पाठ (ङ) पुस्तके । अन्वयोदाहृत एवाकिम् श्लोके (अस्तेव किरणस्थानिके भागे) 'दक्षिणमालिकण्डवलय'
इत्यन-पाठ ।

अथासां सखीभेदाः । तत्र सखीलक्षणम्—

निरुपाधिप्रीतिपरा सहृणो सुखदुःखयोः ।

वयस्यभावादन्योन्यं हृदयज्ञा सखी भवेत् ॥ १५७ का

यथा—‘पतत्वस्त्रे सास्त्र’मित्यादि (३५ किरणे ३२ श्लोके) ।

छायेव याऽनुसरति सैव प्रियसखी स्मृता । १५७ (क) का

यथा—क्वचिदये क्वचित् पथात् क्वचित् पार्श्वपदान्तयोः ।

सूर्यानुरोधात् छायेव सा राधामनुवर्तते ॥ १४२

सुरसे नर्मणि रता सैव नर्मसखी भवेत् ॥ १५८ का

यथा—वृथाऽकृथा यावकमद्भिःपद्भजे स्व एव रागोऽस्य दृशां रसायनः (R) ।

किन्त्वेक एवास्ति गुणोऽस्य राधिके ! यः केगवस्यापि च केगरञ्जनः ॥ १४३

(45) न सहोचं यथा याति कान्तेन श्रयितोत्थिता ।

आत्मनो मूर्त्तिरन्येव प्रियनर्मसखी तु सा ॥ १५६

यथा—अन्योन्यप्रयिताद्गुली किमलयो विन्यस्य सख्यंसयो-

र्वाह गात्रविमोटनं विदधती कृत्वा स्तनाग्रे स्तनौ ।

यत् कृष्णस्य जये समजितवतो पोष्यादुधे सहरे

तत् सौभाग्यधनं न्यधाद्विधुमुखो स्नाह्नात्तदङ्गेष्विव ॥ १४९

यथा जनस्याग्रे मूर्ध्निचक्षुषोः च्छाया पृष्ठदेशे तिष्ठति, मूर्ध्निः पृष्ठदेशे वर्तते चेच्छदा
च्छाया सम्मुखे तिष्ठति कदापि न त्यजति तथेत्यर्थः । हे राघे ! त्वमद्भिःकमले यावकं
वृथाऽकृथाः धतोऽस्याङ्गैः खतमिडो रागः । किन्त्वस्य यावकस्य समयविशेषे गुणः—
श्रीकृष्णस्यापि देशं रञ्जयिष्यति ।

कान्तेन सह सुप्ता पश्चादुत्थिता कान्तस्याग्रे निर्वैक्लमङ्गं दृष्टवत्या यथा करणभूतया
यूथेनरोमस्या मद्भावं न प्राप्नोति सा प्रियनर्मसख्यात्मनो द्वितीया मूर्त्तिः ।

रात्रिसमन्विविशामोत्थप्रमेख जातस्थालस्यस्य दूरीकरणार्थं सख्याः सख्यदेशे बाहु
विण्यस्य कन्दर्पयुक्ते श्रीकृष्णपराजये यत् सौभाग्यमर्भितं तद्वधसौभाग्यं धनं स्वाप्नात्
मकाशान् मर्या अङ्गेषु न्यधादिव ।

(17) केशरञ्जन इति—अन्ताद्याभ्यशीभासम्प्रदानभूतस्य यावकस्य न मन्दरत्तदीपवत्
प्रकाशम्, अपि तु ‘द्विदिपदपञ्चानुसार मिति मयेन श्रीकृष्णशिशरोधामंतयाऽङ्गुतुकृष्टकेशराम-

45) इतं वाक् चार्थिवाच्येन दे ‘कारेन इदंनित्यं यत्समसं भवं न हि’ । इदपिरोऽत इतिपिठे ७३ ।

एता अपि चतुर्विधाः सख्यो नायिकागुणैरन्यूना एव । विशेषतस्तु—
दूतोभावः समये परिजनभावस्तु वैशभूषाऽदौ ।

उपदेष्टृता च माने तस्मिन् गाढे तु गह्वंकत्वञ्च (R) ॥ १६० का

तासामिति भावः । दूतीभावस्तु त्रिधा । लक्षणन्तु प्रागुक्तसमानमेव (R) ।

तत्र निष्टयार्था यथा 'उच्छून स्तनिते'त्यादौ (३य किरणे ३८ श्लोके) । मितार्था
यथा—'ताम्बूलमाली'त्यादौ (५म किरणे ८५ श्लोके) । सन्देशहारिका यथा—
त्वदुक्तमुक्तं सखि । लक्षणसन्निधौ तदुक्तमेतच्च निवेदयामि ते ।

'प्रसादनेनालमनेन निग्रहोऽप्यनुग्रहोऽयं मम यः कृतस्तथा' ॥ १४५

परिजनभावो यथा—'आदर्शेऽनुचरो'त्यादि (५म किरणे १३१ श्लोके) ।

मानोपदेष्टृता यथा—'सख्याः शिञ्जितपाठितानी'त्यादि (५म किरणे ६७
श्लोके) । तस्मिन् गाढे गह्वंकत्वं यथा—'कति न पतितं पादोपान्त' इत्यादौ
(४र्थकिरणे १० श्लोके) । 'अघ्याभिः सह चाटुर्हृदि'त्यादौ वा (५म किरणे
८४ श्लोके) । उक्त आलम्बनविभावः ।

उद्दोषनविभावो (R) यथा—

वृन्दावनं षड्भूतवः सह वर्त्तमानाः

कुञ्जा मणौन्द्रगृहतोऽपि मनोविनोदाः ।

कर्पूरभांसि यमुनापुलिनानि हंस-

कारण्डवादिखलितं नलिनौवनञ्च ॥

मानभङ्गार्थं प्रणवादिनाऽनुबन्धन्तं श्लोक्यं तिरस्कृत्य त्रिसखी बभूव, पश्चात् श्लोक्यं
गते 'दुर्बुद्धिरहं किमकरवम्, ब्रजराजनन्दनो मया तिरस्कृत' इति पश्चात्तापवती काचित्
श्लोक्यं प्रसादवितुं सन्देशहारिणीं दूतीं श्लोक्यनिकटे प्रथयामास इत्याह—त्वदुक्तमिति ।
श्लोक्यस्याक्तिमेवाह—अनेन मम प्रसादनेनालं, तथा कृतो यो निग्रहः स ममानुग्रह एव,
सस्य प्रीतिमञ्जन एव निग्रहोदुग्रहं करोति, अन्यथा मयि तस्या औदासीन्यमेवस्यात् ।

कर्पूरतोऽपि होमिमन्ति यमुनापुलिनानि । दिशो हृदाः, 'अपि'काराक्षेपां शब्दा अपि
हृदा इत्यर्थः ।

सम्पादनन वाऽपाततस्कारितायाम् । 'नखरञ्जनपदस्थव' ('नखण' इति यस्य गौडाया भाषा)
'केशरञ्जन'पदस्थार्थि योगस्त्वृत्ताऽपि सूचिता । सखीनामेषामपि नायिकाभेदानामिव प्रसर
मध्यन्दुत्वेन, नित्यानित्यादित्वकल्पनया च विभागविस्तर इतरत्र लक्ष्यः । वेष्वावागममतेन

अलङ्काराय ये प्रोक्तास्तेषां मध्ये च केचन ।

कालेऽनुभावतां यान्ति तथा तानीङ्गितानि च ॥ १६२ का

तत्र कटाक्षो यथा—

संस्थाप्तपाभयविपादविशेकधैर्यदैर्न्याभिलाषभरकोरकितः कटाक्षः ।

सम्नादमोहमददाहविसर्पशूलदृष्ट्याऽग्नितो ज्वर इवात्मनि मे प्रविष्टः ॥ १४७

कृणोक्तिः । यथा वा—

तव शशिमुखि राधे ! दक्षिणादक्षिणाभ्यां अवणपथमुपात्तः प्रेङ्क्षयाऽयं कटाक्षः

निभृतरभसवैगारोपितः शाङ्गिकानां क्रकच इव ममोच्चेः क्लान्ति स्वान्तशङ्कम् ॥

(R) १४८

एवमन्वेऽप्यनुसर्त्तव्याः ।

सात्विका अपि येऽन्वेऽष्टौ तेऽपि यान्यनुभावताम् ॥ १६३ का

ते यथा—

अथ व्यभिचारिणः—

निर्वेदग्लानिशङ्काश्च मदासूयाश्चमा अथ ।

आलस्यदैन्यचिन्ताश्च मोहः स्मृतिधृतौ अपि ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगजडते तथा ।

विषादौत्सुक्यगर्वाश्चानिद्राऽपस्मार एव च ॥

विमर्षसुप्तप्रमर्षाश्चाप्यवहित्योयतेत्यपि ।

उन्मादव्याधिमतयो वितर्कमरणे पुनः ।

वासश्चेति त्रयस्त्रिंशदुच्यन्ते व्यभिचारिणः (S) ॥१६५॥का

अथैषां लक्षणम्—

खजुगुप्सा तु निर्वेदो, ग्लानिर्विह्वलिराकृतैः ।

अनिष्टाशङ्कनं शङ्का, मदो मध्वादिमत्तता ॥

दोषदृष्टिरसूया स्यादप्रायामक्लान्तता श्रमः ।

शक्ती च कर्मवैमुख्यमालस्यं, दैन्यमात्मनि ॥

मधुजन्या मत्तता मदः—आदिशब्दन योवनादिरपि । विचिन्ता चित्तदृष्टिशुभ्रमया मोहः । तस्या मदखराजव्यमत्तताऽवग इत्यर्थः । उदाहरणे व्यक्तीभविष्यति । तत्त्वज्ञानो-

(S) एवमपि कारिकाप्रकारो भरताये । अन्ये तु जृम्भासङ्घिता नपेते इति कथयन्ति । तत्र जृम्भाया अन्यत्रान्तर्भक्तिरत दर्शिता । न च वस्तुतः सात्त्विकानामेव यद्विबिंकारमयच-
मपि तु सर्वेषामनुभावानाम्—तथापि, सात्त्विकानां सर्वजनसुबोधत्वमिति तेषां पृथक्त्वेन
निर्द्धारणम् । ऋषमपि समाधानप्रकारो भरतोये । 'किमन्ये भावाः मत्वेगनाभिनीयन्ते श्रेते
मात्त्विका उच्यन्ते' इति पूर्वपक्षरूपेण, उच्यतेपक्षरूपेणाह रमाश्रयणित्यौ रूपगोस्वामि
पादः—'अनुभावान् चित्तव्यभावानामनुबोधकाः । ते यद्विधिक्रियाप्राया' इति । ज्ञाधुनिका
मनस्तन्विरोधोपेयं मन्वन्ते । Cf. Spencer's *Principles of Psychology* —'Every
feeling has for its primary concomitant a diffused nervous discharge
which excites the muscles at large, including those that move the vocal
organs in a degree proportional to the strength of the feeling' पशुनसु
विश्वमदेर समनननिर्द्वेषसमाश्रयित्तव्ये पृथक्भयमानसाधुनिकामाश्रयित्तव्यप्रकृत्यामादि-
वमज्जनाहृद्योपेयोमपिरोदति । पुमाधिग-अनिग दामोदीनादित्तव्यनत्तव्ये

अयोग्यबुद्धि, श्रिन्ता तु किं भावीति विचिन्तनम् ।

विचित्तता तु मोहः स्यात्, स्मृतिः प्राग्वृत्तचिन्तनम् ॥

धैर्यं धृति, स्वपा व्रीडा, लोभ्यं चपलता मता ।

हर्षश्चित्तस्य विस्फार, आविगस्त्वरया मदः ।

निप्यन्दत्वन्तु जडता, विषादस्तु विपणता ॥

उत्कण्ठै वीत्सुक्यमाहु, गर्बोऽहङ्कार एव हि ।

निद्रा निद्रैव, स्वलनं फेननिष्ठैवपूर्वकम् ॥

अपस्मारः, परामर्षी विमर्षी, निद्रया विना ।

स्वप्नस्तु सुप्तिरित्याहु, रमर्षः कोप एव च ॥

अवहित्याऽकारगुप्ति, रुग्रता तीव्रतैव हि ।

अनवस्थितचित्तत्वमुन्मादो, हृदयथाऽदिकः ॥

व्याधि, र्यथार्थस्मरणं मतिः, संशय एव हि ।

वितर्की, मरणं प्राणत्यागस्त्रासो भयोदयः ॥

स्यो निर्वेद एव अङ्गारे न अभिचारो—श्लेष्ये स्वस्यौदासीन्येन चातो यो निर्वेदः स तु अभिचारो भवेदेव ।

विचारोऽन्यत्र कृतः—स च विश्लेषणसुरेनेतच्छास्त्रस्यानुभवसाक्षिकतां कूटतामप्यनुमापयति । त्रयस्त्रिंशद्भिचारिणोऽष्टौ सात्विका अष्टौ स्यायिनः—एवमेकोनपञ्चाशद्भावा इति गणना । म्यायिश्चिन्तिरिक्तानामेषां भावानां संचारिपदेन ग्रहणं बहुशो भवति यथा नाच्यशास्त्रे—‘सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स संगतो रसः स्याथी प्रेषाः संचारिणो मताः ॥’ एतत्तु मुख्यस्य अङ्गारस्य कश्चिन्नभतुसरौद्रादिभिर्विरोधितया शोकस्यायिनमनस्य वर्तमानस्य कश्चिन्त्यामङ्गलसूचकत्वापायस्य शान्त्यङ्गस्य निर्वेदस्य च नात्र ग्रहणम् । नचास्त्रिनस्यैव निर्वेदस्य महार्तिविप्रयोगेष्व्याजितस्य निष्काशनमिति ‘तत्त्वज्ञानोक्त्य’ इत्यादिमूलप्रतीकत उपलभ्यते । रूपगोखामिप्रभृतयस्तु केवलयोरौद्यालस्योर्बोरणमिच्छन्ति । ‘ओद्यालस्ये पिना तैःत्र विज्ञेया अभिचारिण्यः ।’ मरणादीनां भासाद्भूतयेऽपि निषेधः—‘साक्षाद्भूतया नेष्टाः किन्तत्र मरणादयः ।’ विस्तरस्तु नीलमणि तत्तद्भोकाभ्याश्च ग्राह्यः । एषां वज्रावर्णान्वनिर्घारणं तु स्थितिज्ञानोभ्यात्तको विरोधबोध एव यावत्तैक इति दिव् ।

अपस्मारञ्च निर्वेदं मरणञ्च विना किल ।

विंशदेवाव विज्ञेयाः शृङ्गारे व्यभिचारिणः ॥ १६६का

अपस्मारादयस्तथः क्रमादमङ्गलत्वात् शान्ताङ्गत्वात् कठणाङ्गत्वाच्च न गृहीताः । तल्लक्षानोक्तो निर्वेद एव केवलं न गृहीत इति केचित् । (६)

भवन्त्येकैकशस्त्वेते स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् ।

उदयः प्रथमश्चापि पृथगेव निरूप्यते ॥

द्वाभ्याञ्च बहुभिश्चापि शाबल्यं संहिता द्वयोः ।

सन्धिलक्षणमेतेषां यथास्वमुपदर्शयते ॥

तात्कालिकं हेतुमेत्य तत्कालोद्भूततोदयः ।

प्रथमो निजसामग्र्या प्रागुद्भूतस्य संचयः ॥

अन्योन्यानुग्राहकानुग्राह्यत्वात् सह संस्थितिः ।

अन्योन्यनिरपेक्षत्वात् स्वस्वस्वातन्त्र्यतोऽथवा ।

सपक्षाणां विपक्षाणां शाबल्यं परिकीर्तितम् ॥ (१)

एकस्य गमनारम्भो ह्यन्यस्यागमनोदयः ।

सन्धिः स्यादथवा तुल्योदयस्तुल्यप्रथमो द्वयोः ॥ १६७का

द्वयोस्तुल्यकालीन उदयः प्रथमो वा सन्धिरित्यर्थः ।

एते व्यभिचारिणः शाबल्यादिकं विवेकेकशः स्वातन्त्र्येण ग्लान्यादिनामभिः पृथक् पृथक् भवन्ति । एभ्यः पृथक्पृथक्तामभ्यः पृथग् भावोदयो भावप्रथमश्च निरूप्यते । तथा द्वाभ्यां बहुभिर्भावेः परस्परमित्थं शाबल्याम्, एवं द्वयोर्भावयोः संहिता सन्धानं सन्धिः । भावस्य तनुकालोत्पन्नतोदयः । सपक्षाणां विपक्षाभ्याश्च भावानामेकस्वाम्

व्यभिचारोति भङ्गपा निर्दिष्टा अप्येति शेषस्याः—तथा च 'तत्तन्वरूपप्रदर्शने भाव-
प्रकाशतनः 'मन्त्रस्तथ निमज्जन्तः कलोत्पल्लो यथागंधः । तस्योत्कण्ठं विनम्यन्ति यान्ति
'दूषतामपि । एवं स्यादिति निर्देश्या ह्युक्तया व्यभिचारिणः । पुण्यन्ति स्यादितं द्वाभ्य
त यान्ति रमाकृत्याम् ।' इत्यपि प्रदीपं गोविन्दठठुराः—'यि तूपकण्ठुमायान्ति स्यादिति
रमगुणतम् । उपरुद्ध च गच्छन्ति ते मया व्यभिचारिणः ।' इति ।

उदयाद्यैश्चतुर्भिस्तु शाबल्यमपरं भवेत् ।

तत् स्यात् षोडशधा तत्र प्रस्तारक्रम दृष्यते ॥ १६८का
षोडशधा यथा—

सन्धुत्तराः सुश्रुत्वारस्तथान्ये षडलोत्तराः ।

चत्वार एवं प्रथमोत्तरा अप्युदयोत्तराः ॥ १६९का

प्रस्तारदर्शनम्—

(T)

उ प्र श स । श उ प्र स । प्र श उ स । प्र उ श स । एते सन्धुत्तराश्चत्वारः ।
स उ प्र श । स प्र उ श । प्र उ स श । उ प्र स श । एते शाबल्योत्तराश्चत्वारः ।
उ श स प्र । स उ श प्र । श स उ प्र । स श उ प्र । एते प्रथमोत्तराश्चत्वारः ।
श स प्र उ । स श प्र उ । प्र श स उ । स प्र श उ । एते उदयोत्तराश्चत्वारः ।

एवं स्याद्विंशतिः—१७०का

केवलैरुदयाद्यैश्चतुर्भिः प्रस्तारगतैः षोडशभिस्तु विंशतिप्रकाराः ।

—सन्धेः सन्धिनाऽप्रदयस्य च ।

उदयेन शमस्यापि शमेनापि त्रिधा पुनः ॥ १७१का

शाबल्यमिति शेषः—सन्धिशाबल्यमुदयशाबल्यं प्रथमशाबल्यमिति त्रिधा ।

काले संस्थितिः शाबल्यम् । सा संस्थितिर्द्विधा भवति—परस्परानुग्राहकानुग्राह्यत्वान्
व्यथा परस्परनैरपेक्ष्य स्वस्वसातन्त्र्यात् । एकस्य भावस्य गमनस्यान्तर्हानस्यारम्भोऽन्यस्य
भावस्यागमनोदयः सन्धिः, व्यथा इयोर्भावयोस्तुल्यकालीनोदयस्तुल्यकालीनप्रथमः सन्धिः ।

अपरं पूर्वोक्तशाबल्यमिदं प्रस्तारक्रमप्राप्तमपरं शाबल्यं भवेत् । सन्धुत्तरा इति—
सन्धिचत्तरे श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे येषां ते चत्वारः—तथा चार्थं क्रमः—श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे
अविस्तृतपूर्वं शाबल्यं ज्ञातपूर्वं प्रथमज्ञातपूर्वमुदय इत्येकक्रमः । अत्रमन्त्रे त्रयः । अष्टौ
प्रस्तार इति संज्ञा । एवंरीत्या शाबल्योत्तरादयोऽपि ज्ञेयाः ।

(T) एषाऽपि प्रथाऽलङ्कारमित्रगणनित्वात्त्ववेशिष्टालोचने । भेदस्योक्तकठकोटितया
संयोगव्यायेन वक्तुमानत्र एकः प्रकारः, व्यङ्गाङ्गिभावादिकत्वे समवायव्यायेन विद्यमानता-
दशायामपरः । सन्धिशाबल्यतयोर्भेद इत्यं लक्षितः पण्डितराजेन—‘एककालमेव तुल्यकालत्वे-
नास्वादः समकालमेव विरुद्धयोरपि तुल्यरूपयोरास्वादो वा सन्धिः—पूर्वपूर्वोपमर्दन
परपरोदयः शाबल्यता ।’ एतेषां चतुर्णां मित्रगणनिते प्रस्तारक्रमे तथा शाबल्यव्यतिरिक्तानां
त्रयाणां प्रत्येकमात्मभेदेन योगोऽपि ‘शाबल्य’पदमतिदिश्यते । ‘सन्धेः सन्धिने’त्यादौ तु
कारिकाऽयां ‘शाबल्य’पदं पूर्वत ऊह्यम् ।

तथैवोदयसन्धिस्य गमसन्धिरिति स्मृतेः ।

पञ्चविंशतिरेते स्युरन्योन्यस्थितिभेदतः ॥

प्रत्येकामेकैकयोगे मिथोऽङ्गाङ्गित्वभावतः ।

एकोनविंशता विंशद्विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः (८७०) ॥ १७२का

निवेदादिचित्तयवर्जितस्य विंशद्द्वयाभिचारिभावस्योनविंशता गुणितस्यैते
प्रकारा इत्यर्थः ।

एतैश्च पञ्चविंशत्या वाणग्रहमतङ्गजाः (८६५) ॥ १७३का

ते विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः पञ्चविंशतियुक्ताः सन्तो वाणग्रहमतङ्गजा भवन्ति ।
पुनरेतैः प्राग्गणितैस्तैः सेङ्कितनिरिङ्कितैः ॥

अलङ्कारैः शबलितैः पञ्चचन्द्रशरेन्दुभिः ।

शावलीन भवन्त्येते विन्दुवेदकरद्विपैः ? (विन्दुवेदकराग्निभिः) ।

वेदानि ?—(वाणाग्नि) चन्द्रसंख्याका-

(१३४८२४० ?—१३५३२४०) स्तेषां दिग्दर्शनं भवेत् (U) ।

एतान् कान्तुं स्त्रेण निर्वहन्तुं वाणो शक्नोति नो नरः ॥ १७४का

तत्र शुद्धास्त्रिशयया—

ग्लानिः—स्नानानीव सृणालाग्नि घत्तेऽङ्गानि यदङ्गना ।

ततः क्षणानुरागोऽस्थामन्तज्वर इव स्थितः ॥ १५०

प्रवामादागममत एव काश्चमागिन्यादिद्वक्तं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति ? तथा च प्रवास
गमनसमय एव तासां प्राणानामपि तेन सह गमनसुचिनमिति भावः ।

(U) शबलताप्रस्तारगणनायां दृष्टिस्तु सङ्ख्यानमेवा—सन्ध्याङ्गुलोरार्गां प्रत्येकमेव घट्ट
भेदाः स्युः, न चत्वार इति । तथा च सन्ध्यात्तरप्रस्तारदर्शने 'उ श प्र स' 'श प्र उ स' इति
द्वयोरेतयोरनन्तभावां न सम्यङ् । एतन्मन्त्र । अस्तुतन्मन्त्रं सूच्यातिसञ्चमेद्व्यतिकरप्रकाशः
न मदा गणनापद्धतिदार्ढ्यमावेदयति, नाप्यालोचनचार्दनाशीतिका रीतिः—निययोक्तमेतत् ।
ध्वनिकरणे भौतिकवाक्यामेतददर्शितं । कौस्तुभकदन्तुद्वतगणनायां रसमामान्ये (३३ × ३२
+ २६) × १५१० भेदाः स्युः । शेषमन्त्राऽनयने यत् गुणनदोषः स सर्वेष्वेव पुस्तकेषु वर्तमानः
—भवदयं यन्त्रकारस्य दोष इति । व्यक्ताभिस्तु मन्त्रे प्रकृतमन्त्रा कारिकांमध्य एव वन्दनीभि-
निर्दिष्टा ।

शङ्का—प्रोथ्यागतं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति सुभ्रुवः ।

इति शङ्कितचित्सेव क्लृप्तं पृच्छति सा सखीम् ॥ १५१

मदः—रूपयौवनगर्वेण नोर्व्या पतति ते पदम् ।

तत्रापि मधुपानन्ते राधे । किं स्यादतः परम् ॥ १५२

असूया—प्रसादिता चाटकारैः स्वप्ने साऽजनि राधिका ।

लभेय यावदाश्लेषं तावद्बोधो विरोधभाक् ॥ १५३

श्रमः—पुष्यावचयनेनालं कुञ्जे विश्राम्य राधिजे । ।

क्लमः कमलपत्राचि ! मुखेन तव कथ्यते ॥ १५४

यथा वा—क्वायाऽपि गमनश्रान्ता तव सुन्दरि राधिजे ॥

अगत्य चरणोपान्तं विश्रान्तिमिव याचते ॥ १५५

आलस्यम्—विलासनिःसहतनोर्निमीलन्नयनभ्रुवः ।

निगान्ते नीविन्नन्वादि राधायाः कुरुते हरिः ॥ १५६

दैन्यम्—क्वाहं क्वासी बलवेन्द्रकुमारो बहुवल्लभः ।

कथं मय्यनुरज्येत वृथा त्वं सखि ! खिद्यसि ॥ १५७

चिन्ता—क्लृप्तो दुर्लभः एवासी मनो बहुमनोरथम् ।

इति चिन्ताभिमग्नायास्तरिम्बं मे गरीयसी ॥ १५८

मोहः—क्लृप्तोऽतिदुर्लभः प्रेमः नयं वपुःरिदं मृदु ।

सहायोऽस्या न कोऽपीति मूर्च्छंवाधात् सहायताम् ॥ १५९

स्मृतिः—विघ्नर्त्तव्याः कथममी राधाया नयनीर्मथः ।

यैः समुग्मूलितचेतः सखे । नैव प्ररोहति ॥ १६०

धृतिः—धैर्यं भजत भोः प्राणा ! गतेः क्लृप्तः क्व लप्स्यते ।

अवधिं दिनमीचध्वं तदेवास्थास्त्रलं हि वः ॥ १६१

व्रीडा—पश्य वक्षसि मे राधे ! स्वमूर्च्छिं प्रतिबिम्बिताम् ।

कोपात् पराङ्मुखी वेति क्लृप्तोक्त्या सा तु तत्रपि ॥ १६२

निद्राभङ्गाप्लातो धो बोधः स मया सह विरोधभाक् वभूवेति श्रेयः । विश्राम्य

विश्रमणं कुरु ।
'अतिदुर्लभं' इत्यनेन प्राप्तयोग्यत्वं 'नतं प्रेम' इति व्यक्तमसमर्थत्वं, 'मृदु वपुःरिति' विच्छेद-
जन्यञ्वालामहनेऽसमर्थत्वमिति ज्ञेयम् ।

चपलता—कृष्णागमनमाकर्ण्य वनात् सायं व्रजाङ्गनाः ।

मनसोऽपि पुरश्चक्रुर्वातायनपथे दृशः ॥ १६३

सूर्यः—कृष्णवंशीनिनादेन सङ्घेताक्षरशालिना ।

रोमाञ्चैः सममुत्तस्युर्व्रजस्त्रीणां मनोरथाः ॥ १६४

आवेगः—वेगविश्लघया काञ्चया लग्नया पाटपशयोः ।

मृगालरुडा हंसीव क्वाचित् कृष्णान्तिकं ययौ ॥ १६५

जडता—फलके लिखितं कृष्णमीचमाणां नवाबलाम् ।

सस्यस्तामेव पश्यन्ति गगने लिखितामिव ॥ १६६

विषादः—अयं सखि ! गतो वामः श्यामो वामः स नागतः ।

उदितो यामिनीनाथो विषीदन्ति भभासवः ॥ १६७

श्रीतुसुक्त्वम्—धन्यास्ताः सखि । भाविन्यः स्वप्ने पश्यन्ति या इरिम् ।

अभूत् कं दोषमालक्ष्य निद्राऽपि विमुखी मम ॥ १६८

गर्वः—मुनीन्द्राणाञ्च या वन्द्या ध्वजवच्चादिलाच्छना ।

मदालिपच्चदारान्ते नित्याऽसौ पदपङ्क्तिः ॥ १६९

नयनोर्मयः कटाचा, येः कटाक्षैश्चमूलितं मलयसङ्घितमेवोत्पाटितचेतो न पुनः प्रादुर्भवति चित्तस्थालननग्रन्थत्वमेवोन्मूलितत्वमिति बोध्यम् । मानजन्मकोपादाया मयि एषं दत्त्वा त्वं पराङ्मुखो भवामि तथैव मम वक्षसि प्रतिविम्बितां तव मूर्त्तिं पश्य ।

पत्रके पित्रपटे लिखितं श्रीकृष्णं काचिन्नवोना बाला पश्यति । श्रीकृष्णमूर्त्तेर्द्वैतवा-
प्यहोभूता सा, अतएव कौतुकवशात् सद्यः श्रीकृष्णमूर्त्तिं विहाय गगनरूपफलके लिखितो
मूर्त्तिमिव तामेव पश्यन्ति ।

दे मरि ! वामः पक्षरो गतः, यतो यामिनीनाथश्चन्द्र उदितः । कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां
चन्द्रोदयेन पक्षरश्मानं जायते । वामः प्रतिकूलः कृष्णो नागतः । भाविन्यः सुन्दरस्त्रियः ।
श्रीमौ ध्वजादिनाञ्चना मदाले राधायाः 'सिद्धकौ'ति प्रसिद्धे पक्षदारान्ते मदा विद्यमाना
मती पदानां पङ्क्तिमांगरुपा भवति—तया च तुनीना वन्द्यं श्रीकृष्णचर्यचित्रम्,
अमदादयः सर्वे जगत्प्रशस्य गमनागमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । विपद्यां प्रति ललिताया
उत्तिरियमिति श्लेषम् । मदेन मौचिदेन भिषोपरि स्युता घोता चपलेव ।

किंश यथाऽहन्दिच्छेदे प्रेष्या विरसा भवामि, तथैव मदिच्छेदे प्रेष्या सोऽपि विरसा
भन् इव कुत्सवि भवति (५७) ।

निद्रा—राधा निधुवनश्यान्ता निद्राति श्यामवक्षसि ।

मदनेनेव निःस्रूता चपला जनदोपरि ॥ १७०

विमर्शः—श्रितः किमन्यां किं वाऽस्य सङ्केतस्यनविस्रृतिः ।

किं वाऽहमिव विह्वान्तः प्रेम्नेति विमर्श सा ॥ १७१

सुप्तम्—‘पापश्चदि पिवदि चास्र’मित्यादि (पूम किरणे २० श्लोके)—

निद्रासुप्तयारयं भेदः ।

कोपोऽवहित्या च यथा—

उत्तिष्ठ सुच्यतां कृण्व ! चरणग्रहनिग्रहः ।

नैवास्मि कुपिता नापि भवान्मय्यपराध्यति ॥ १७२

उग्रता—धिक् प्रेम भवतः कृण्व ! वक्षसः सहजः सखा ।

यत्पादाक्षतकैस्तस्याः कौस्तुभोऽप्यधरीकृतः ॥ १७३

उन्मादः—इतस्ततस्त्वां पश्यामि पाणिभ्यां न तु लभ्यसे ।

किमिन्द्रजालं जानासि राधे ! किं वा मम भ्रमः ॥ १७४

अयन्तु बहुधा भवति । तथा च—

भावान्तरसमावेशादुक्तिवैचित्र्यतोऽपि च ।

उत्तरङ्गतयाऽङ्गित्वादुन्मादो बहुधा मतः ॥

तत्र प्रलाप आलापः संलापो विप्रलापकः ।

अनुलापः सुप्रलापः परिलापो विलापकः ।

अपलापः प्रतौलापो वैचित्र्यं दृग्धा गिराम् (V) ॥ १७५ का

जहान्युदाहरणानि ।

व्याधिः—भ्रमो दाहस्तथोन्मादो वर्द्धन्ते यदनुक्षणम् ।

आधिरैवावियुक्तोऽपि व्याधिरस्याः स्फुटोऽभवत् (V) ॥ १७५

सुप्तौ प्रायश्चि चेति पिवति चेति स्वप्रायितं वर्चते, निद्रायां तन्नास्तीति भेदो ज्ञेयः ।

हे कृण्व ! मत्प्रतिपन्नगोपीविषयकं भवतः प्रेम धिक् यत् यस्माद्धेतुभूतात् सर्वश्रेष्ठः

कौस्तुभोऽपि नीचीकृतः । कथम्तः ? पद्मःस्यलस्य सहजः स्वभावसिद्धः सख्यं सदा तत्र

वृत्तत्वात् ।

यस्मादनुक्षणं भ्रमादयो वर्द्धन्ते तदस्या अवियुक्तो विच्छेदरहितोऽप्याधिर्मनःपीडैव

दिष्टसम्बन्धियाधिः सन् स्फुटो वर्द्धयंक्तोऽभवत्, श्रेष्ठेण वि-उपसर्गेणायुक्तोऽप्याधिर्याधि-

रभवदिति विरोधात्कदापि ज्ञेयः ।

मतिः—गोकुलेन्द्रकुमारस्व' गुणरत्नाकरः स्वयम् ।

वक्तुं कर्तुमभिज्ञोऽसि त्वयि का चतुरायताम् ॥ १७६

वितकं—किं पीयूषं किमु विषं किं हिमं किमु वाऽननः ।

अभूत् कृष्णानुरागोऽस्यां विरोधिद्वयधर्मकः ॥ १७७

वासः—उच्चैर्गर्जति मेघीघे राधा चकितलोचना ।

वस्यन्ती माधवं कण्ठे भुजाभ्यां परिपल्लजे ॥ १७८

अथैषामङ्गाङ्गिभावत्वे दिग्दर्शनं यथा—

आगच्छन्मामभूः कृष्ण ! परासक्तः पथीति माम् ।

केवलं नायगः प्रैति त्वाञ्चेत्याशङ्कि मे मनः ॥ १७९

अत्र पूर्वाहं ग्लानिभावोऽङ्गी शङ्का त्वङ्गम् । एवम्—

सर्वत्र समवर्त्तित्वं युक्तमेव महात्मनाम् ।

मध्येय समवर्त्तित्वं नान्यत्र पुरुषोत्तम ! ॥ १८०

अत्र मतिभावोऽङ्गी असुशाङ्गम् । एवमेकस्याङ्गिनो बह्व्यङ्गानि भवन्ति ।

यथा — इयं गाढोत्फुण्डा विषमविषदिग्धेषु हृदि मे

प्रसूनीपोर्भग्ना विगित्त्वफल्किषु स्थितवती ।

अतो मे प्रत्यङ्गं ज्वनयति सुदत्याकुनयते (V)

धुनोते मुञ्चोते जडयति च मञ्जर्ययति च ॥ १८१

अत्र स्मृतिभावोऽङ्गी, मोह चपलता-ग्वानि-जडताप्रभृतीन्यद्धानि । अङ्गत्वेन नैतद्भावशाबल्यम् ।

अथ भावोदयादि—तत्र भावोदयो यथा—

शालीजनैर्मण्डनकेनिकाले विभूष्यमाणा वृषभानुपुत्री ।

उरोगते नीलमणीन्द्रहारे स्वित्रा सकम्पा पुलकाकुलाऽसीत् ॥ १८२

अत्र हर्षादयः । प्रथमो यथा—

‘स्नानाऽसि किं प्रेयसि !’ ‘मामकीनं हृत् पृच्छ’ ‘पृच्छामि तदि’त्युरोऽस्थाः ।

स्यश‘त्रिदं स्वस्य’मिति स्र कृष्णो ब्रवीति सा नम्रमुखी बभूव ॥ १८३

अत्र विपादप्रथमः । शाबल्यं यथा—

क्रोधान्धा गुरवो जनास्तरलितं दुर्वारमेतन्मनो

मर्मच्छेदकरी खलोक्तिरचना रम्यः स वंशीखनः ।

कीनाशो भवनेश्वरस्त्रिजगतीलावण्यलक्ष्मीपतिः

प्रेमानन्दरसः स एव तनुमान् कृष्णः किमीहे सखि ! (W) ॥१८२

हर्षासूयोत्सुक्त्वानि पृथक् पृथगेव स्थितानि ।

अथ सन्धिः—‘स्नानाऽसि किं प्रेयसी’त्यदौ (१म किरणे १८३ श्लोके)

चतुर्थपादादहं ‘मा नम्रमुखी बभूवे’ति विपादनिर्गमे लज्जाऽगमः, अनयोः सन्धिः । यथा वा—

सुचिरमनुचरोभिः पाठितां कृष्णगाथा सदसि शुक्लधूमिः शृण्वती गीयमानाम् ।

प्रणयसदयमेकन्तासु विन्यस्यतीयं चकितचकितमन्यन्नेत्रमास्ये गुरुणाम् ॥१८५

अत्रोत्सुक्त्वनासयोः सन्धिः ।

मोहादीनामङ्गत्वेन परस्परप्राधान्याभावात्त्रैतेषां भावशाबल्यमिति ज्ञेयम् ।

श्रीराधाऽह—मामकीनं चन्मानसं पृच्छ । श्रीकृष्णस्तु ‘हृ’च्छब्दस्य हृदयवाचित्वमभि-
प्रेत्याह—तत्रैव हृदयं पृच्छामि ।

भवनेश्वरो गृहपतिः स्वामी कीनाशः कथं क इत्यसुया । किमीहे किं चेष्टे किं करोमीति यावत् । ‘क्रोधान्धा’ इत्यनेन भयम्, इत्येवंरीत्या सर्वत्र यथासंख्यं सम्बन्धो ज्ञेयः । एतानि पृथक् पृथगेव स्थितानि, न त्वङ्गाङ्गिभावतया, अतः शाबल्यमिति बोध्यम् ।

(W) अत्र ‘कीनाश’पदे श्लोकोऽपि भवितुमर्हं.—कीनाशः क्षतान्तः । भवगपतिः क्षतान्तदारण्यः ग्रामीणश्च, प्राण्यपतिस्तु अयस्त्वपवेशरूपसम्पत्तिमान् नागरः कलादेदम्भ-
भूषितश्चेत्यदो मद्दाननयोर्भेदः । स्वत एव चेतस्त्वदभिसुखं धावतीत्योत्सुक्यं भावः ।

एते चोक्तप्रकाराः स्वयं व्यङ्गा अपि भावान्तरव्यञ्जकाः स्युः । यथा—
 'क्ताहं गोपवधू'रित्यादौ (४र्थं किरणे प्रम श्लोके) । दैन्यादिभिः प्रतिपद-
 व्यङ्ग्यैर्भाषैरवहित्याभाव एव व्यज्यते । यथा वा—

‘नाभ्यञ्जनीयं सखि । मे भवत्या नोद्धर्त्तनीयञ्च वपुः कदाऽपि ।

‘न सावधाना स्वनखैश्वसी’ति ननान्दुरये निजगाद गोपी ॥ १८६

अत्र स्वगात्रलग्ननखुच्चतगोपनं प्रत्यवहित्या व्यङ्गा, तथा च न मे
 गृह्यते; सङ्घः कदाऽप्यभूत् येनैतत् सम्भावनीयं, तेन कृष्णसङ्गजमेवेति व्रीडा
 —तेनैते व्यङ्गा व्यङ्गात्तरव्यञ्जकाश्च भवन्तीति ( ) ।

अथ प्रस्तारप्रकारेणोक्तानां षोडशविधानां गात्रव्यानां भेदानाह ।

तत्र सन्धुरसराः—

उं प्र य स—‘पादं मुञ्च’ ‘विमुञ्च मानिनि ! रुपं’ ‘प्रत्येहि, रूपे गता,

‘श्रीगोपेन्द्रसुते स्वभावकुटिले का रोपमाकाङ्क्षति ?’

इत्यन्योन्यकथासु के‘गमयने भूयः पदं धित्मति

यदाऽधिक्वधृतेन तत्करयुगेनास्यं रुदत्वप्यघात् ॥ १८७

अत्र ‘पादं मुञ्च’त्वमर्षादयः, ‘विमुञ्च मानिनि ! रुपं’मिति कृष्णवाक्या-
 कृतेन, ‘रूपे गते’ति रोपप्रथमः । ततः ‘श्रीगोपेन्द्रसुते,’ इति मतिः,
 ‘स्वभावकुटिले’ इत्यसूया, ‘का रोपमाकाङ्क्षती’त्यवहित्या—एभिः गात्रव्यङ्ग्यम् ।
 ‘यदे’त्यादिमौत्सुक्यं, ‘रुदती’ति दैन्यम्—अनयोः मन्थिच ।

स्फूर्त्याऽनन्दलयेन तेन महता स्वाभाविकेनाप्यहो

तद्विच्छेददवीषणा च युगपद्द्वेषाऽभिभूतो हरिः ॥१८८

अत्र 'परिश्वजस्त्रे'त्यौत्सुक्यं, 'कठिने'त्याद्यस्युधा, 'ते ते गुणा' इति स्मृतिः—त्रिभिः शबलता । 'तूष्णी'मिति जड़तोदयः । 'ततो निर्वृतः स्फूर्त्ये'ति पूर्वपूर्वभावप्रथमः । ततः स्फूर्त्यनन्तर'मानन्दलयेन' 'विच्छेद-दवीषणा' च 'द्वेषाऽभिभूत' इति हर्षविपादयोः सन्धिः ।

प्र श उ स—'गतो मे सन्तापो' भवति ! हि मनस्यागत इव

प्रियन्ते' 'हा कष्टं ! मनसि कथमद्यागत इति' ।

'पुरः पश्चात् पार्श्वे मनसि च सदैवे'ति पुलकि-

न्यभूद्राधा पश्चादमृतविपनयोः किमविगत ॥ १८९

अत्र स्फूर्त्या स्वास्थ्यानुभवे 'गतो मे सन्ताप' इति ग्लानिः प्रथमः । ततः सखीवाक्यानन्तरं 'हा कष्ट'मिति विपादः, 'मनसि कथ'मित्यादि सखीं प्रत्यस्युधा, 'पुरः पश्चादि'त्युन्मादः—एभिः शाबल्यम् । 'पुलकिनी'ति हर्षोदयः । 'अमृतविपनयो'रिति हर्षमाहयोः सन्धिः ।

तूष्णीमभूत् । ततस्तदनन्तरं स्फूर्तिप्राप्तया तथा सच्च मानसालिङ्गनेन निर्वृतः—तथा चागन्तुकानन्दजन्यलयसालिङ्गनेनैव स्वाभाविकेन तेन महता विच्छेददवीषणा च युगपदे-कस्मिन्नेव काले हृद्यो विषमस्येति द्वेषाभूतो हरिरभूदिति ।

माधुरविरहेणात्यन्तथाकुलचित्ता श्रीराधिका सखीं प्रत्याह—मयाऽद्य श्रीकृष्णो दृष्टः, ततो मे सन्तापो गतः । सख्याह—हे भवनि राधे ! तव प्रियो मनस्यागत इव, कुतस्तस्य साक्षाद्दर्शनम् ? इति सखीवाक्यानन्तरं साह—'हा कष्ट'मिति विषादः । पश्चादुन्माद-स्यातिशयप्राबल्योदयेन सखीवाक्यमयथार्थं मत्वा कुप्यन्ती मख्याह—हे सखि ! मम मनस्येव श्रीकृष्ण आगत इति त्वया कथयितुम्—न तु मम पुरोऽग्रे पश्चात् पार्श्वेऽपि मनसि च मदा तिष्ठत्येव, तद्दर्शनमपि मया प्राप्य न एवेत्यागन्तुकानन्देन कदाचिदमृतनदां तस्याः प्रवेशः, साहजिकविरहस्फूर्त्तार्त्तां च विधनदां प्रवेशः । उन्मादावसानेऽहंवास्यो अविचारविधारोत्यो यौ सयोगवियोगौ तज्जन्योर्हर्षमीहयोः सन्धिरित्यर्थः ।

भारतयोस्तोऽप्यादिमे अनादिकाजतो वर्त्तमाने वेदवाक्ये चापीयं प्रथा वरीवर्त्तोंति न चितम् । कश्चिच्छब्दतोऽपरत्वार्यतो वा अङ्गतात् अङ्गकानुशङ्गकता । तेन 'सर्वगुण्यौ सन्तौ सुहृदाविव मङ्गलौ । परस्परस्य शोभाये शब्दार्थौ भवत' इति रावानककुन्तलोक्तदिशा शब्दानां अङ्गकानुशङ्गकत्वम् । अर्थस्यापि परस्परोद्गतत्वजनितचमत्कारातिशय, कदापि यथा, 'ब्यालिङ्गन्ते सुगुणनि मया ! ते तुवाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेद्भ्रमेमिस्त्रवेद्य'स्य

प्र उ श स—पद्यादित्य शनैररिष्टमथनस्तां सखजे साहसा-

त्तत्संस्पर्शरसेन सा स्मितमुखी सद्योऽविचारादभूत् ।

अलिभ्यः परिशङ्कयाऽरुणमुखी 'धिग् धूर्त्तां धूर्त्तं ! ते,

'धिङ्गे'ति त्वरयाऽपसारिततनुर्व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिता ॥ १८०

अत्र 'स्मितमुखी'त्यमर्षप्रथमः । 'अलीभिः परिशङ्कये'ति शङ्कोदयः ।

'अरुणमुखी'ति 'धिग् धूर्त्ता मिति 'धिङ्गे'ति पुनरमर्षोयताग्लानिभिः

शाबल्यम् । 'त्वरयाऽपसारिततनु'रिति चपलता, 'व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिते'ति

द्वैत्यम्—अनयोः सन्धिः । एते सन्धुत्तराद्यत्वारः ।

स उ प्र श—अक्रूरोऽद्यागत इति सुखस्तानिहृत्कम्पभाजः

स्तम्भो जातश्चिरमथ सखीसान्त्वनैर्वाध आसीत् ।

'प्रातः कृष्णोऽप्यहह मथुरा'मित्यपूर्णे जनोक्ते

प्रत्यावृत्तैस्त्रिभिरथ पुनः सैव पूर्णा बभूव ॥ १८१

अत्र 'सुखस्तानिहृत्कम्पभाज' इति ग्लानि-शङ्कयोः सन्धिः, ततः

'स्तम्भो जात' इति जडतोदयः । 'सखीसान्त्वनै'रिति तत्प्रथमः । 'प्रत्या-

वृत्तैस्त्रिभि'रिति ग्लानि शङ्का-जाद्योः यावल्यम् ।

स प्र उ श—मेघालोके पुलकिततनुर्विद्युदालोकने सा

व्याभुग्नभ्रूस्तदुपशमने सुप्रसन्नाननेन्दुः ।

भृयो विद्युदलयकलने लोहिताक्षी मृगाली

धारापाते रुदितमन्तिनीभावमूर्च्छाः प्रपेदे ॥ १८२

तस्या मानो गतप्राय एव, किन्तु सखीनामदुरोधेन मानाभास एव वर्त्त इति दृतीयाख्येन जातो यत् माहमन्तव्यात् श्रीकृष्णत्वां सखजे । अविचारादिति—अहं मानिनी, मम स्मितमनुचितमिति विचारं विनयेत्यर्थः । त्वरयाऽपसारिता श्रीकृष्णादियुक्तीकृता तनुर्वेद्या तथाभूता मतो व्यावृत्त्य श्रीकृष्णे पृष्ठं दत्त्वा स्थिता ।

प्रातः कृष्णो मथुरामित्येव न तु यास्यतीह पूष्य जनानामुक्ते सति प्रत्यावृत्तेः पुनरागतै-
स्त्रिभिर्मुदाग्लानिहृत्कम्पस्तम्भैर्भावेः सा पुनः पूर्णा बभूव ।

मेघस्यालोके श्रीकृष्णज्ञानात् पुनकिततनुस्तत्र विद्युदालोकने मनि प्रतिपत्तरमयो-
ज्ञानेन कोपेन व्याभुग्नभ्रूस्तस्य विद्युत् उपशमने क्रोधाभावात् प्रसन्नमुखेन्दुः । धारापाते
मति 'शयं कृष्ण', किन्तु मेघः' इति ज्ञानाद् रुदितम् ।

मेघशोकस्य भावशराशाशुमारिलि' शस्योऽरिन्दुगुरभि, कयनाक्षी मालिनीतरङ्गाणा'
मिथ्यादि शाकुल्यपदयो शश्वमाऽनुमापककारणकार्यपरम्पराभूतभावव्यञ्जनप्रपञ्चे । यथा

‘मेघालोके’ लक्ष्णागमनभ्रमात् ‘पुलकिततनु’त्वेन हृष्टः, ‘विद्युदालोकनेन’ विपक्षरमणीबुद्ध्याऽसूया—अनयोः सन्धिः । ‘तदुपशमने’ ‘सुप्रसन्ने’त्यसूया-प्रशमः । ‘भूय’ इत्यादिना ‘लोहिताची’त्वमर्षोदयः । ‘धारापाते’ सति मेघ एवायमिति ‘रुदित’मिति विधादः, ‘मलिनीभावे’ति स्नानिः, ‘भूर्च्छे’ति मोहः—एभिः शाबल्यम् ।

प्र उ स श—‘असाक्षादेव त्वं भवसि न हि साक्षा’दिति रूपे प्रकृष्यन्ती कृष्णे गतवति निरागस्यपि पदम् ।
त्वराऽतद्द्वयग्रा कपटमिति तस्मिन् विदितव-
त्यहो नानाभावव्यतिकरवतीयं विजयते ॥ १८३

अत्र ‘साक्षान्न भवसी’ति प्राग्जातस्थामर्षस्य प्रशमः । ततो ‘रूपे कृष्यन्ती’ति रोषं प्रति कोपोदयः । पश्चात् कृष्णपादपतने ‘त्वराऽतद्द्वयग्रे’ति चपलता-शङ्कयोः सन्धिः । ततो ‘नानाभावे’ति ब्रौह्मा-मद-धृति-शङ्का-त्रासा-दिभिः शाबल्यम् ।

उ प्र स श—गण्डे कुण्डलपद्मरागमहसो विम्बं प्रति (X) प्रेयसः
पारश्वोऽधरराग इत्यरुणितापाङ्गी चर्चं वीक्ष्य तम ।
स्निग्धाची ‘दयितो रूपं विदिनवान्नो वै’ति दोलायिता
न्यञ्चदक्लतया विचार्य च मृपा मानं दधे राधिका ॥ १८४

काचित् स्वक्रोधं प्रत्याह—श्रीकृष्णस्यसाक्षादेव त्वं प्रादुर्भवसि, न तु तस्य साक्षात् । इति रुधे स्वक्रोधाय कृष्यन्ती सा निरपराधे श्रीकृष्णे स्वपादं गतवति (48) सति त्वरा-शङ्काभ्यां व्यपा बभूव । स्वकर्तृकपादप्रहणे सति तस्या वैयग्रदर्शनेनाहो अयं मानो न क्रोधजनः, अपि तु कपटमिति तस्मिन् वृष्णे विज्ञापिते सतीयं ब्रौह्ममदादिनानाभाव-सम्बन्धवनी विजयते ।

प्रेयसः श्रीकृष्णस्य गण्डे कुण्डलस्यपद्मरागकान्ते रक्तं प्रतिविम्बं पारश्वोऽधरराग इति मत्वा मत्प्रतिपक्षरमण्यधरसम्बन्धिताम् लाराग इति मत्वेत्यर्थः । आदौ क्रोधेनारुणापाङ्गी पश्चान्नं प्रतिविम्बं चञ्चलं वशीक्ष्य ‘अहो ! नायमधररागः किन्तु प्रतिविम्ब’ इति ज्ञानान् विनासोऽलङ्कारनिबन्धेषु द्राक् यथा लक्ष्यते न तथा काव्यनाटकादिभ्यति सुविदितमेव जिज्ञासूनामित्यनं पल्लवितेन । ‘विम्बं प्रती’ति प्रतिविम्बार्थे क्लिष्टम् ।

अथ 'गण्ड' इत्यादिनाऽमर्षोदयः । 'चलं वीक्ष्ये'ति तस्य प्रथमः ।
 'रुपं विदितवान्नो वे'ति गङ्गावितर्काभ्यां सन्धिः । 'न्यञ्चदत्तये'ति व्रीडा;
 'विचार्ये'ति मतिः । 'मृषा मान'मित्यवहित्या—एभिः शाबल्यम् । एते
 चत्वारः शबलोत्तराः ।

उ ग स प्र—प्रियाऽल्लोके दृष्टिं नमयति तमन्यां प्रति लस-

दृशं स्निग्धारक्तप्रचलनयना पश्यति वधूः ।

पुनः पश्यत्यस्मिन् स्मितपुलकसङ्कोचनपरा

दृष्टाक्षेनाश्रिता सपदि गतवाम्या समभवत् ॥ १८५

अथ 'दृष्टिं नमयती'ति व्रीडोदयः । 'स्निग्धा रक्तप्रचलनयने'त्यौत्सुक्य-
 क्रोध चपलताना शाबल्यम् । मामनादृत्यान्यां पश्यतीति क्रोधः, 'स्मितपुलके'ति
 मद-हर्षयोः सन्धिः । 'सपदि गतवाम्ये'ति क्रोधादिप्रथमः ।

स उ ग प्र—यदालोके पूर्वं भुजग इति सम्भ्रान्तचकिता

प्रियाये तामेव स्रजमुरसि सद्यो विदधती ।

सखीषु श्लेरासु भ्रुकुटितरलारक्तनयना

श स उ प्र-- 'मां पश्यन्तास्तव किमरुणाभुग्मभग्ना दृगन्ता

'निस्पन्देऽत्राधरकिञ्चलये गूढलक्ष्या विवक्षा ।

'हासो जाताद्दुर इव कियत्सेन चित्ते प्रमोदो

'वामत्वन्ते बहिरिति हरेर्वाचि राधा जहास ॥ १८७

अत्रा'रुणे'ति कोपः, 'आभुग्ने'त्वसूया, 'भग्ने'ति त्रया—ताभिः
शाबल्यम् । 'निस्पन्द'त्व'गूढ'विवक्षा'भ्यां छृति-चपलतयोः सन्धिः । 'हासो
जाताद्दुर' इति हर्षोदयः । 'जहासे'ति कोपप्रथमः ।

स ग उ प्र-- 'त्वं मे प्राणाः' 'कथमिष विभो !' 'त्वां विना नैव वसे'

'नाहं, या ते वसति हृदये सैव ते प्राणहेतुः ।'

'त्वं मे नित्यं वससि हृदये' 'ना न'ने'त्यनुपूर्णां' (49)

कृष्यो दोर्भ्यां हृदि विनिदधे सा विस्मयार वास्यम् (Y) ॥१८८

अत्र 'कथमिवे'ति वितर्कः ; 'विभो' इत्यसूया—हाभ्यां सन्धिः ।
'नाह'मिति दैन्यं, 'या ते वसति हृदये सैवे'त्यसूया, 'प्राणहेतु'रित्युपता—
एभिः शाबल्यम् । 'अनुपूर्णा'मित्यौत्सुक्योदयः । 'विस्मयार वास्य'मिति
कोपप्रथमः । एते प्रथमोत्तराद्यत्वारः ।

स ग प्र उ-- 'कोट्ट्वेणुमवीवदो ब्रजपुरी'त्यापृष्ट एव प्रियो

रुक्मिण्या ब्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंवेदोः ।

सन्धौ बन्धुरमानसः पुनरहो रोमाञ्चनेत्रास्युनी

संश्लेषन् प्रकृतो बभूव स पुनः पारिप्लवात्माऽभवत् ॥१८९

चकिता पश्चात् श्रीकृष्णे मिलति सति तामेव मालामौतुसुखादन्धनि धृतवती । आदौ
यस्यां सपेक्षुहिरधुना तामेवास्तत्तुङ्गा दधारेति सखीषु स्मरामु सतौषु ।

हे राधे ! तथा तव निष्क्रियापरे वक्तुमिच्छा गूढाऽतएव लक्ष्या यत्रेण लक्षयितुं
शक्या । 'कियदि'नि जनिक्रियाविशेषणम् । वास्यन्तु बहिः काव्यनिकम् ।

संवेदनं ज्ञानमेवं आद्यवशादसंवेदि ज्ञानाभावात्, तयोः सन्धौ बन्धुरमानसः सन् पुनश्च
जाते रोमाञ्चनेत्रजये संश्लेषन् स्वस्यो बभूव ।

(Y) विभुर्नियहानुग्रहसमर्थः— मयि नियहः, 'या ते वसति हृदये' तस्यामनुग्रह इति
नियहानुग्रहयोः स्थानमाननिर्धारणे तवेवाथाहृतोऽधिकार इति क्तत्वेव । किमिति त्वं मयि

अत्र 'व्रजकैलिकीतुककथासंवेदनासंविदोः सन्धा'विति स्मृतिजडतयोः सन्धिः । 'रोमाच्चे'ति हर्षः, 'नित्राम्बु' इति विपादः, 'संहणु'त्रित्ववह्विला— तैः शाबल्यम् । 'प्रकृतो वभूवे'ति तत्तत्प्रथमः । 'पारिप्लवात्के'त्यौत्सुक्योदयः ।

श स प्र उ—लिखित्यामीत्यग्रे स्फुरदभिनवेशाऽर्त्ततरला
ततोऽशुस्नाताची धिगिति विधिनिन्दां विदधती ।
अवष्टभ्य स्वान्तं(Y) प्रकृतिमिव याता क्षणमसौ
लिखन्ती प्रावेशं शिवशिव विसस्मार सकलम् ॥ २००

अत्र 'स्फुरदभिनवेशे'ति स्मृतिः, 'आर्त्ते'त्यावेगः, 'तरले'त्यौत्सुक्यम्— एभिः शाबल्यम् । 'अशुस्नाते'ति विपादः, 'धिगिति विधिनिन्दा'मित्यस्य, तयोः सन्धिः । 'अवष्टभ्य स्वान्तं'मित्यादिप्रथमः । 'विसस्मार सकल'मिति मोहोदयः ।

प्र स श उ—'विश्रान्तः सखि ! संशयः, स रमते, नैकाऽपि तस्य चपा
'व्यर्थे'त्यालपनप्रयोगसमये कृष्णं विलोक्यागतम् ।
हृष्टा किं श्रुतमश्रुतं किमथवेत्याशङ्कमाना नम-
इक्ता तेन विचुम्बिताऽथ सुमुखी सन्देन मन्दाऽभवत् ॥२०१

अत्र 'विश्रान्त' इत्यादि वितर्कप्रथमः । 'स रमते' इत्यस्य, 'नैकाऽपि तस्य चपा व्यर्थे'त्यस्य—अनयोः सन्धिः । 'हृष्टे'ति हर्षः, 'श्रुतमश्रुतं वेति' वितर्कः, 'आशङ्कमाने'ति शङ्का, 'नमइक्ते'ति व्रीडा—एभिः शाबल्यम् । 'सन्देन मन्दाऽभव'दिति जडतोदयः ।

माधुरविरहेणान्तथाकुला काचित् स्वचित्तस्य क्षणिकविमोदार्थमग्रे प्रथमतः श्लोकं लिखित्यामोति स्फुरदभिनवेशो दस्याः पश्चादात्ता तरलाऽशुस्नाताची चाभवत् । ततश्च लिखने विघ्नं दृष्टोपायान्तरमपश्यन्ती विघ्ननिर्मातुर्विधिनिन्दां विदधती स्वान्तमवष्टभ्य मनः स्थिरीकृत्य स्वयं प्रकृतं स्वभावं प्राप्ताऽसौ मुन्या भूत्वा प्रायेणलिखनसमये मूर्च्छां दयेन मकलं विसस्मार । शिवशिवेति खेदे । सन्देन मन्दा रहिता अङ्गाऽभवदित्यर्थः । निष्टुरोऽमीत्याकृतपूर्णाभाषदशम् । तृतीयचरणे 'हृदयेऽन्धे'ति पाठे, न ते सर्वदृष्टतेव सुधानां मादृशमभास्यदितुरपि तु धृष्टनायकमुलभोत्कटा कपटताऽपीति मरलमन्दमात्मनिर्वदनम् । अथच काकुताऽत्रपि किमपि वक्रोक्तिचातुर्यं लक्ष्यम् । अवष्टभ्य स्वान्तमिति—वस्तुतस्तु चित्तमर्थे एव अत्राशेषाधिगमो नास्तुलभः, निर्वेदस्यापिभाषे पददृष्टेऽप्येवमादिक्रमेण वचुर्ना भावानां ग्रहणाभ्यायेन सन्निवेशः, यथा 'अर्धौ वा हारे वा' इति काव्यप्रकाशोदाहृते, 'एवोरेणुरगः पर्यासि कणिकाः फण्यम्क निद्रोऽलघु'ति दक्षिणाशापेखरेण भस्त्रिमयी-

श प्र स उ—मनो रागज्वालाज्वरकवलितं भस्मतु चिरा-

दयं प्रेम्ने बहोऽञ्जलिरजनि दुःखस्य विगमः ।

गुरुणामाचेपः खलहसितमित्यपैतु पृथुता-

मिति खालोहन्दे रुदति समरोदीदय वधूः ॥ २०२

‘राग’ इत्युत्कण्ठा, ‘ज्वाले’ति ग्लानिः, ‘कवलित’मिति मोहः, ‘भस्मत्व’ति ग्लानिः—एभिः शाबल्यम् । ‘अयं प्रेम्ने बहोऽञ्जलि-’ रित्याद्योत्सुक्प्रथमः । ‘गुरुणामाचेप’ इति शङ्का, ‘खलहसित’मित्यस्या— अणयोः सन्धिः । ‘समरोदीदि’ति विषादोदयः । एते उदयोत्तराद्यक्षरः ।

अथालङ्कारसाङ्ख्येण ये प्रकारा भवन्ति तेषामपि दिग्दर्शनम्—तत्र ‘हुँ मातरि’त्यत्र (१२८ श्लोके) ‘मात’रिति वासः, ‘धूर्त्तैय’मित्यस्या, ‘आप भिय’मित्यवहित्या—अत्र शाबल्यं मौग्ध्यालङ्कारसङ्कीर्णम् । तेषामपि सेङ्गितनिरिङ्गितत्वेन पुनर्यद्वैविध्यमुक्तं तत्र निरिङ्गितमुदाहृतं, सेङ्गितस्य दिग्दर्शनं क्रियते । तत्र ‘बाहु’ दक्षिणमालिकण्ठवलय’ इत्यादौ (१४० श्लोके) सेङ्गितो विलासनामाऽलङ्कारः । तत्र ‘प्रौढमनोजविभ्रमभरेः आन्तेव विभ्राजते’ (Y) इति अमगर्वयोः सन्धिः ।

एवमुदयशाबल्यादोनां दिग्दर्शनं (Z) यथा—

निश्चितं परिसमापितमेव प्रेमशास्त्रपरिशीलनमालि ।

श्यामनाम कथमय गृहीतं वृत्तयो यदखिलाः समुदीयुः ॥ २०३

अत्रा‘खिला वृत्तय’ इति सर्वं एव प्रागनुभूता विषादव्याधिग्लान्युन्मादा- मर्षासूयाऽदयः समानकालमुदितवन्तः । एवं ‘श्यामनाम्नि विरता भव,

काचित् स्वस्य देहव्यागं निश्चिन्वती सखीः सनिश्चयमाह—मन इति । अनुरागज्वाला रूपज्वरेण यस्तं मनश्चिरकालं व्याप्य भस्मतु भस्तेवाचरतु, अहन्तु न जीविष्यामीति ध्वनिः । देह त्यस्यन्त्या मम दुःखस्यापि विगमोऽजनि । इत्येवं अत्वाऽलीहन्दे रुदति सति ।

प्रेमशास्त्रपरिशीलनं मया समापितमिति त्वदग्रे निश्चयं कृत्वा बहुधीकम्, हे आलि ! तथापि मध्ये श्यामनाम त्वया कथं गृहीतम् ? यतः कृष्णनाम्नो हेतुभूतान्मम ग्लान्यादयो- ऽखिलवृत्तयः समुदीयुः ।

मणिविशेषनेय कुलशेखरवृषेय प्रणीताया सुकुन्दमालाया उत्तरार्हनिवृद्धे पथे च । ‘बाहु’ दक्षिण’मित्यादि पूर्ववर्तिनश्चोऽऽत किञ्चित् पाठैरेव स्यात्तयम् आविष्कृतम्—तत् सख्यलक्ष्य- सङ्गति’ प्रत्ययुक्तमिति निगदेभैव व्याख्यातम् ।

शान्तिं यान्तु हन्त हृदयस्य विकाराः' इति प्रथमशावल्याम् । एवं सन्धिशावल्यां यथा—

उन्मादमोहावपि दैन्यचिन्ते वितर्कशङ्के समकालमेव ।

द्विगो द्विगस्तस्य कथाप्रसङ्गे पूर्वानुभूत्या कुरुतोऽतिदुःखम् ॥२०४

'द्विगो द्विग' इत्यवस्थाभेदात् । तथाहि—धिरहे 'उन्मादमोहौ', विप्रलम्बा-
ऽवस्थायां 'दैन्यचिन्ते', वासकसज्जाऽवस्थायां 'वितर्कशङ्के' दुःखमेव कुरुतः,
तत्तत्प्रसङ्गं त्यजतेत्यर्थः (50) ।

एवं स्वबुद्धिकौशल्यादनुमेयाः सुदुःखिभिः ।

ग्रन्थगौरवमीत्यैव मया नोदाहृताः परे ॥

अनेनैव हि मार्गेण कवयो भावकोविदाः ।

विदधुर्भावकाव्यानि ( ) तेनायं प्रक्रमः कृतः ॥

ॐ ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे रसभावतद्देनिरूपणो नाम पञ्चमः किरणः ॥ ॐ

एवमिति—पूर्वश्लोकस्यैवोत्तराङ्गस्थले यदि 'प्रथमनाम्नि विरते'त्याद्यहर्षपद्यं पठति
तदा प्रथमशावल्यां भवतीति । •••

(Z) उदयशावल्यास्य 'समुदीर्युरिति पदादेश परामर्शः, प्रथमशावल्यास्य 'विरता भव
शान्तिं यान्ति'ति पदाभ्यामापानत एव प्रतीतिः । भावकाव्यानि विदधुः—न केवलं भाव-
काव्यनिर्मितावैव ग्रन्थकृता तातुपक्षेमपि तु बहुधा वितन्यमानेनानेनालोचनपथा
काव्यासादस्य गौरवज्ञानेऽपि । 'भावकाव्यानी'ति पदादखलङ्कार-ध्वनि प्रतिष्ठापितकाव्यतो
रसजीवातुभूतानामुत्तमोत्तमकाव्यलक्षणायां यादृशिरपि । इति

षेण्वमसमादातोऽपि श्रीकृष्णचरित्तिलीनताशास्त्रे ।

चरनिर्घंदि वन कविता न ष्टमा सुभ्रशापंगडां मा ।

बालिश्रुतो मदभरादुत युक्तिस्तुक्तं निर्वन्धनो यदवयात्तु द्रुवस्तुक्तम् ।

एको रमः शतदुरन्तद्वदात्तिवस्तुभोगोक्तः, प्रकृतितः, स निष्कन्तु तत्तु ।

रातो द्वेष्यान्तरं चोभजानं जामिं पातं यत्त लीनश्च जातु ।

भापरेतारेतनीनाप्रपद्ये माचोभूतः मोऽस्तु भूतान्तरात्मा ।

इति मौक्तिकावल्यां पूर्वाहंमवनिगम् । श्रीः—•••

षष्ठकिरणः ।

अथ 'गुणा माधुर्याद्या' इति (१म किरणे १म कारिकायाम्) कृतोद्देशस्य गुणस्य लक्षणपरीचे करिष्यन् प्रथमतो लक्षणमाह—

रसस्योत्कर्षकः कश्चिद्धर्मोऽसाधारणो गुणः ।

शौर्यादिरात्मन द्रव्यवर्णास्तद्व्यञ्जका मताः ॥ १७६ का

आत्मन इति—यथा शौर्यादिकमात्मन एव नाकारस्य, (क) तथा माधुर्यादिकं रसस्यैव, न त्वाकाररूपयोः शब्दार्थयोः^(१) । न ह्ययमाकारः शूरः स्थूलत्वादिति सधेतुः, अस्थूलस्यापि शूरत्वदर्शनात्, यथा महामतद्भजपञ्चाननयोः । यत्तु वीरसूतयोः शिशुयूनोराकारगतमेव शूरत्वं तच्च वयःकृतमेव, तेन सव्यभिचारदोषादाकारस्य शौर्यादिगुणो न भवति किन्तु तस्य व्यञ्जक

अथ गुणरूपपदस्योद्देशलक्षणपरीचा इति त्रय एव व्यवहाराः, तत्र कायरूप-पुरुषवर्णनप्रसङ्गे 'गुणा माधुर्याद्या' इत्यनेन (१म कारिकायाम्) गुणस्योद्देशः कृतः । सङ्क्षेपतो नाममात्रेण रूपनसुद्देशः । उदाहरणं परीचा—साऽग्रे वक्ष्यते । अधुना गुणस्य लक्षणं करोतीत्याह—अथेत्यादिना । यथा जीवात्मन उत्कर्षजनक आत्मनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव शौर्यं तथा रसस्योत्कर्षजनको रसनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव माधुर्यम् । यथा नानाविधासाधारणगुणक्रिया एवात्मनः शौर्यव्यञ्जकाः, तथा कठोरवर्णभिन्नाः सुकुमारवर्णा एव रसनिष्ठमाधुर्यव्यञ्जका भवन्तीत्याह—वर्णा इति । तस्य माधुर्यस्य । नन्वनुमानदेव शौर्यमपि देहधर्म एव भवत्वित्याह—नहीति । तत्र हेतुः यतोऽस्थूलस्य सिद्धस्य शौर्यं, तथा स्थूलस्य मतद्भजनस्य न सिद्धवच्छौर्यम् । वीरं सूते वीरसूतस्याः

(क) अथ गुणदोषालङ्काराणां स्वरूपनिर्णये मुख्यवस्तुत्ववद्भीमतिरभ्युपगम्यते । प्राची दण्डिवामनादयस्तदनुमारिणः केचन नवीनालङ्कारशास्त्रविदश्च संघटनाश्रयत्वादि-लौकिकन्यायमनुख्याना अदृष्टस्वरूपं रसमभावपक्षे स्यापद्यन्तो गुणानां प्राणत्वं शब्दार्थ-गतत्वञ्चैवोद्देशयन्ति । तेषामयमाश्रयः, गुणादिविवेचने प्रत्यक्षतः शब्दार्थचमत्कारित्व-प्रतीतिरेव मुख्यं लिङ्गं, रसस्य कश्चिदनुभवसिद्धत्वेऽपि निरुसिद्धस्याश्रयस्यात्यतिक्रमस्या-स्य चोत्कर्षापकर्षोपकाराः कथङ्कारं सम्भवेयुः, काश्चकर्षणां काश्चकारणे शब्दार्थदारेव चमत्कृच्छिमतो प्रवृत्तिश्चात्र प्रमाद्यम् । अर्वाचो ध्वनिकारमम्मटविश्वनाथप्रभृतयस्तु काश्च

आकारः । अत 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति मुख्यं लक्षणम् । सदैकरूपस्या-
नन्दस्य रसत्वेनोत्कर्षापकर्षयोः प्रमाणाभाव इति रसशब्दोऽत तदास्वादाद्यः
(क), तेन रसास्वादोत्कर्षकत्वं गुणत्वम् ।

गुणस्य व्यञ्जका वर्णाः—१७७ का

यथाऽयं शब्दार्थव्यतिकरः काव्यतया व्यवहरणीयो रसात्मकत्वाद् इति
रसात्मकत्वहेतुमतोरिव शब्दार्थयोः काव्यव्यवहारः, तथाऽयं वर्णसमूहो मधुर-
रसादिव्यञ्जकः सुकुमारादित्वात् इति सुकुमारत्वादिहेतुमतामेव वर्णानां
रसस्य माधुर्यादिव्यञ्जकत्वे व्यवहारः । तेन समुचितमेव वर्णानां माधुर्यादि-
व्यञ्जकत्वम् (क) । ननु 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति चेत्तदाऽलङ्काराणामप्युत्-
कर्षकत्वं वर्त्तते, तेषामपि गुणत्वमसु । सत्यं, यथा हारादयो ह्यलङ्काराः
कण्ठाद्यङ्गान्येषोपकुर्वन्ति नात्मानं, तथाऽनुपासस्वभावोक्त्वाद्योऽलङ्काराः
शब्दार्थमेव, नतु काव्यम् । एवञ्चेत्तदा श्रुतिकट्टपुष्टार्थादिदोषाणां शब्दार्था-
ग्रयत्वेन तदपकर्षकत्वमेवासु, कथं रसापकर्षकत्वं, यन्मूला तेषां दोषता ?

प्रथमोः शिशुशुभोर्मध्ये शिशोरपेक्षया युवा शूर इत्यत यद्देहगतशूरत्वं तत् वयःकृतमेव,
न तु गुणकृतमित्यनो निशुंणकृतशौभ्यं एवात दृष्टान्तो बोद्धव्यः । तेन स्मृतत्वत्प-
क्षेतीर्यभिचाराद् न शौभ्यादिशुभो देहस्य न भवति, तस्य शौभ्यस्य नानाविधगुणक्रिया-
विशिष्ट व्याकारो व्यञ्जक इत्यर्थः । अत इति—रसोत्कर्षजनकताऽवच्छेदकधर्मत्वं गुणत्व-
मित्यर्थः । न च 'गोपेभिः सह विहरति हरि'रित्यत्र शङ्गाररसात्मकत्वं वर्त्तते, न तत्र
काव्यत्वव्यवहारः, व्यतोऽत्र अभिचारात् कथं रसात्मकत्वस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्, यतोऽत्र
क्षेती (२) काव्यत्वजातिमत्त्वं इति विशेषणं देयम् । 'गोपेभिः सह विहरती'त्यत्र काव्यत्व-
जातेरभागादेव न अभिचार इति भावः ।

तावत् सव्यपोषेणानिर्गृन्तितमेतदव्यामर्षं कुमलदुर्लभितमिहरोषयमानाः स्वाशयोत्कर्षादि-
चारा रघोनुकर्षादिरुतशक्तित्वं गुणादीनां निर्दिशन्ति । प्राचीनपक्षीयानां युक्तिरयमन्वय-
धर्तिरेकाभ्यां, सां.कल्याणधरस्योपस्य रमशब्दस्यालापितकत्वनिर्घणनेन, काव्यपटना-
नुकूलशब्दार्थपरिनिर्देशेऽपि सव्युक्त्यायेन रमायभिचारित्वं प्रतिपादयता कवी-
नामाशयोऽदृशेन च कर्त्तव्येति । तत्र प्रकाशयतां गम्मतमज्ञानां 'तद्दोषी शब्दार्थी

(२) एव (४) पु. ४. 'कल्याण धरस्योपस्य' (४) पु. ४. 'यतोऽत्र क्षेती काव्यजातिमाने विशेष-
धर्' इति (४) पु. ४. 'यतोऽत्र क्षेती काव्यजातिमाने विशेषधर्' इति (४) पु. ४. १.

उच्यते—यथैव शौर्यादयो गुणास्तथैव कातर्यादयो दोषां अप्यात्मन एव धर्माः, तस्यैवोत्कर्षोपकर्षहेतव उपलभ्यन्ते । एवमेव माधुर्यादयो गुणाः युतिकट्टादयो दोषा अपि रसस्यैवेति(3) ।

वर्णा माधुर्यादिव्यञ्जकाः सुकुमारत्वादिति, अत्र न तु सुकुमारत्वं कोमलत्वं, तस्य शिथिलत्वात् । यथा 'शिथिलं, मालतीमाला लोलालिकलिला (4) यथे'त्याचार्यदण्डिनः (क) । Kavyadarsa, Chapt 1 Verse 43

एवञ्चेदिति—नयोर्देहूपयोः शब्दार्थयोरपकर्षकत्वमस्तु यन्मूला रसापकर्षकत्वमूला तेषां युतिकट्टादीनां दोषता । तथा च 'रसापकर्षकत्वं दोषत्व'मिति दोषलक्षणात्तेषां रसापकर्षकत्वाभावेन माऽस्तु दोषत्वमिति पूर्वपक्षः । ननु सुकुमारत्वं यदि कोमलत्वस्यैव तदा वर्णनिष्ठकोमलत्वं शिथिलत्वमेव भविष्यति, तच्च कठोरवर्णभिन्ने सर्वत्रैव वर्तते । एवञ्चेत् यत्र कवितायां लकारवाहुल्यामत्रं तत्र माधुर्यं नास्ति, किन्तु भवन्मते माधुर्यव्यञ्जका बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्तन्ते, इत्यतः सुकुमारत्वं न कोमलत्वमित्याह—न तु सुकुमारत्वमिति । तस्य कोमलत्वस्य शिथिलरूपत्वात् । यथा लोलालिभिः कलिला युक्ता मालतीमालेति दण्डिनोक्ते पद्ये माधुर्याभावेऽपि कोमलवर्णा वर्तन्ते, एवमत्रापि शृङ्गाररसवर्णनप्रसङ्गे ।

मगुणा'वित्यादिना काव्यस्वरूपं प्रकटयतीं गुणानां विवेचनमाभाषेन निर्दिशतीं पुनः 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' 'व्यात्मन एव हि यथा शौर्यादयः, नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा' इत्यादि चामिदृशतां प्राचीनपक्षीयमङ्गलित्यागे काऽप्यनिच्छा स्फुटमेव वरोवर्त्तते नवीनानां मध्ये तेषामनन्यतन्त्रत्वम् । कौस्तुभकृतो मम्मटमताङ्गु-भारिणोऽप्यत्र विषये न हेधोभावकातराः यथोक्तमेव तेः 'शरीर शब्दार्थौ ध्वनिरसव्यात्मा किल रस' इत्याद्यादिमकारिकायाम् । एवञ्च 'रसोत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं, तथाचै कति रसाद्यभिव्यक्तिवत्त्वं, अयोपचयच्छेदेन रसोपकारकत्वमिति जद्वयत्वं गुणानां द्रष्टव्य'मिति प्रदीपके न केयामपि तेषामाधुनिकानां विमतिः । वर्णाद्याश्रयत्वपक्षोऽपि नासम्बद्धं यतो विमदश्रवणघटनेनापि गुणत्वं भावि, एवं सति वर्णादीनां व्यञ्जकत्व-

(3) इत कश्चं ऐह्य काणत्वञ्चवदिदोवेऽपि 'काणोऽयं देह' इति न कश्चिदपि वदति अपि तु काणोऽयं देवदत्त इत्यायेन, न तु देवदत्तो देह', देवदत्तस्य देहोऽयमिति प्रतीतेः, तेषोपचारादेव दोषाणां रसापकर्षकत्व, वस्तुतस्तु शब्दाद्यैर्धीरेव । एवमलङ्काराणांमपुपचारादसौत्कर्षताऽस्तु तथा सति तेषामपि गुणत्वेन भूयताम् । नेत्रम्, तेषां शब्दाद्यांनलङ्कृत्यैवोपचीयत्वान्, कथं रसापेक्षत्वं, येषोपचारेण भवितव्य'मिति सुद्विपुस्तके एकातिरिक्तः पाठः ।

(4) 'कलिते'ति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

अत्रापि—लीलाऽलमलनिताङ्गी लघु लघु ललनालनाममौलिमणिः ।

ललिताऽदिभिरालीभिर्विलसति ललितप्रियता राधा ॥ १

तेन सोकुमार्यं नाम रञ्जकत्वम् (5) ।

यदुक्तमस्मै, 'कर्त्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृताः ।

अलङ्कारास्तदुत्कर्षहेतवः सुरारिति क्रमः ॥' इति

लज्जनाया उत्कृष्टमुकुटमणिः शीराधिका मखीभिः मद्य लघु लघु यथा स्यात्तथा विलसति— इत्यत्र माधुर्याभावेऽपि बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्त्तन्ते । रञ्जकत्वमिति—चेतसश्चमत्कारकारित्वमित्यर्थः । यथाऽङ्गुलवस्तुदर्शने सति नेत्रस्य स्फारकताजनक-चमत्कारो जायते तथेवाङ्गुलमुकुमारवर्णानां श्रवणे सति चित्तस्य स्फारकताजनक-चमत्कारो भवतीति ज्ञेयम् ।

मेव, नेत्ररदिनि राङ्गान्तः सुष्ठु । गुणालङ्कारविवेके च त्रयः पद्याः—तत्र 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितासुख'मिति लौकिकन्यायसुपचीवतां भामह्यादीनामलङ्कार एव काव्य-स्वरूपे प्रधानं लिङ्गमिति श्यपदेशिनासुभयोर्भेदकल्पनेत्येकः प्रश्नः । तथा च तदुपवीय वर्त्तमानानामाचार्योद्घटानां माङ्गल्यमुक्त्वा 'ममवायवृत्त्या प्रौढ्यादयः संयोगवृत्त्या तु हारा-दयः इति मञ्जुलिकाप्रवादेश्चैवेर्षां भेदः' 'केनापि प्राक्तनालङ्कारिकेण गुणालङ्कारी कथाचिद् भ्रान्त्या भिन्नत्वेनोक्तौ, इतरे आधिगिकास्तु विचैव हेतुविचारं तदनुसारेण तद्भेदं वदन्ती'ति पाचार्यदण्डिवाचनयोरेपरि कलङ्कपद्मलेपाथं । द्वितीयः प्रश्नो रीतिगुणालङ्कारादिभि-रहितो वामनादिमतं 'यदुक्तमस्मै रिति प्रतीकेन मन्त्रे व्याचिन्तः । चन्द्रालोकप्रतापद्वयोदि-निवन्धानां मतमालविधातकारोद्याभाषणार्थेन सूत्रे । 'निर्दोषा लक्ष्यवती सरोरिति गुणभूषिता । मालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक काव्यनामभाक्' इति स्वरूपनिर्देशकारिकायाः विद्यानाथोपलक्ष्यस्य वा 'कर्त्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृताः' इत्यादिकारिकया मद्य सन्नाथः । तृतीयप्रश्नस्तु नवीनानां मतानुयायो 'शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः अलङ्कारास्ते' इत्यलङ्काराणां गुणतः स्वरूपतो भेदः । वामनोऽपि कचिदस्मृततयाऽत्र तदीयमस्मिति (१११३ काव्यालङ्कारमूत्रवृत्ति) मुहाटयामास । तथाच तत्र तट्टीकाकारा लिप्यभूषणलक्षणाः—'निष्ठाविद्यत्वाभ्यां गुणालङ्कारभेदः सिद्ध' इति । अलङ्काराणां सुपचारान्तोत्कर्षता, वस्तुतस्तु ते गुणोत्कर्षतोऽभिन्ना इति पक्षः 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य आपारभाव' इति नयेनालङ्कारस्थोपचीयत्वे प्रबन्धकल्पः । अतोऽद्याप्रति-आप्रिचारणाय वर्णानां गुणयुक्तकल्पमायातीत्यनूदते । दण्डिप्रदाशस्तु स्पृष्टशैथिल्यस्याप्य श्रियिणस्य नन्मतेऽप्यंशस्यस्वरूपस्य निर्देशनम् अत्रेदमन्वयेयम्, न तावदाचार्यदण्डिमतेऽत्र श्रियिलत्वदोषस्तथाः—परमर्थं गुणगुणित्वं एवेति कथित् । 'ऊष्णत्वसूक्ष्मं रिक्तं प्रथम किरणं खल्वः पाठभेदः । 'अधेकस्ये'त्यादि टीकाजलामाक्षेपस्तत्समाधानञ्च प्रागुक्तदिशो मूचितकल्पमिति विरम्यते ।

तदपि नातिनलितम्—यतः खलु गुणालङ्कारादिमहाङ्गनिर्मितिविशेष-
स्यैव (6) काव्यत्वाङ्गीकारे न गुणालङ्कारादिभ्योऽन्यः काव्यनामा पदार्थोऽस्ति,
नापि काव्यादन्ये गुणालङ्काराः, के कस्य शोभायाः कर्त्तारो भविष्यन्ति ?
किञ्च काव्यशोभायाः कर्त्तार इत्येकस्यैव काव्यस्य किं सर्वे गुणा शोभा-
कर्त्तारः, किं पृथक् ? आद्येऽसमग्रगुणयोः पाञ्चालीगोष्ठ्योः काव्यशोभाकर-
त्वानुपपत्तिः । यदि वा पृथगेव तदा 'जर्जतस्फूर्जर्जनै'रित्यादौ(१म किरणे
६ श्लोके) सत्यप्योजोगुणे नास्य शोभा । तेन वर्षा एव माधुर्यादिव्यञ्जकाः,
माधुर्यादयो मधुररमाद्युत्कर्षका इति स्थितम् (क) ।

—ते माधुर्यादयः पुनः (7) ॥ १७८ का

अथ कति ते इत्याह (7)—

माधुर्यमपि चौजस्य प्रसादयेति ते त्रयः ।

केचिद्वेति ब्रूवत एष्वेवान्तर्भवन्ति ते ॥ १७९ का

ते गुणाः सप्त एष्वेव माधुर्यादिव्येव । के ते सप्तेति दर्शयति—

कस्यचिन्मते माधुर्याद्या गुणाः काव्यपुरुषस्य शोभाकर्त्तारः, अलङ्कारास्तस्योत्-
कर्षहेतवः, तन्मते दूषयितुस्त्यापप्रति—यदुक्तमिति । एतन्मते दूषयति—यत इति ।
गुणालङ्कारनिशिष्टस्यैव तन्मते काव्यत्वाङ्गीकारे गुणालङ्कारावपि काव्यपुरुषान्तर्भूतावेव,
तत् कथं गुणस्य काव्यशोभाकरत्वं कथं वाऽलङ्कारस्य काव्योत्कर्षकर्त्वं, स्वस्य स्वशोभाजनक-
त्वाद्यभावात् । दीयान्तरमाह—किञ्चेति । अद्वैकस्य काव्यपुरुषस्य सर्वे गुणा एव शोभा-
कर्त्तारो नान्ये (क), किंवा गुणजन्यशोभां प्रति गुणस्य कारणत्वं, गौडोपभृतिरीतिजन्य-
शोभां प्रति रीतेः कारणत्वमिति पृथक् पृथक् कारणत्वम्—इति पक्षद्वयं क्रमेण दूषयति ।
आद्य इति । नापि द्वितीयः पक्ष इत्याह—यदि वेति । पाञ्चाल्यादीनां पृथक्
शोभाजनकत्वाङ्गीकारे पाञ्चाल्यादीनामपि गुणत्वप्रतिः, यदि तत्र गुणत्वभारणाय
'पाञ्चाल्यादिरोनिमित्तले मति काव्यशोभाकरत्वं गुणत्वमित्युच्यते तदा 'जर्जतस्फूर्ज-
द्व्यत्रौजोस्त्वपगुतेऽयामिः, तत्र काव्यशोभाजनकत्वाभावात्—माधुर्यप्रसादगुणधारेव
काव्यशोभाजनकत्वं, न तु व्योजोगुणस्येति ज्ञेयम् ।

पुनः स्वसमाह (ख)— ते इति ।

(6) '—महाङ्गनिर्मितः काव्यमिति विशेषस्यैव काव्यत्वाङ्गीकार' इति (ख) पुनरेऽप्यः पाठ ।

(7) 'अथ के ते माधुर्यादयो गुणा' इत्यसमाप्तश्लोककारिकावर्जितः सुतरामसङ्गतः पाठ (ख)

(क) पुनर्कथाः ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वं श्लेषश्च समता तथा ।

कान्तिः प्रौढिः(ख) समाधिश्च सप्तैते तैः समं दश ॥१८० का

तैर्माधुर्यादिभिः । सप्तानां लक्षणमाह—

प्रसाद् एवौजोमिश्रशैथिल्यात्मा भवेद्यद्दि ।

तदाऽर्पव्यक्तिरिष्येत, विकटत्वमुदारता ॥

पदानामेकरूपत्वं सन्धप्रादावस्फुटे सति ।

श्लेषो, मार्गभिद् एव समतौ, ज्वलन्मेव हि ।

कान्तिः, साभिप्रायतया समासव्यासयोः सतोः ॥

वाक्यार्थं पदविन्यासः पदार्थं वाक्यनिर्मितिः ।

प्रौढिः, शरोहावरोहक्रमः समाधिरिष्यते ॥ १८१ का

तदन्तर्भावे युक्तिं वक्ति ।

तेष्वेवान्तर्भवन्त्येक एके वैचित्र्यावोधकाः ।

एके द्यौपपरित्यागाद्गतायां इति (४) नो दश ॥१८२का

अर्थव्यक्तिः प्रसादान्तः प्रौढिवैचित्र्यावोधिका ॥१८२(क) का

न तु गुण इत्यर्थः (ख) ।

समता तु क्वचिद्दोषः—१८३ का

समता तु क्वचिद्दोषोऽपि भवति । कुत इत्याह—

वैपम्यं यत्र वाञ्छरते ।

सजातीयविजातीययुगपद्वर्णने सति ॥ १८४ का

सप्तानामिति—परमतमिदानीं सप्तानां लक्षणमात्रं कृतं, न तु तेषामुदाहरणम्—
अप्यस्मादिना लक्षणकार्याऽपि सन्त्यतथा न भविष्यतीति । यत्र न तथेति—न वैपम्यमभीष्टं

(ग) प्रौढिरिति - इत्येवमनादिप्रयुक्ते गुणगणे एकीकृतस्य मौक्यमायं स्य लोऽस्यो-
देशः । एतदप्येवमनु अर्थगुणविवेचनप्रस्तापे पामनेन 'अदस्य प्रौढिरोणः' (२।२।२) इति
कृतनिर्देशस्योपनिषो विभेदप्रदर्शयित्वा इति कथम् । माधुर्यमौक्यमायंयोः प्राचीन-
परिनिष्पत्तयोर्लक्षणे शोभाशान्तिभेदात्पुनश्चिरपाह प्रमा । स्वमनसादेति—स्वमनेवेति
वस्तु युक्तम् । एतन्मन्त्रं कौस्तुभलक्षणा प्रकाशकदादीकशुभरता दर्शितम् । गुणानां

(४) '—ए एतदा इति विवरत एतद वैपम्ये क्वचिदुक्तम् ।

यत्र परस्परविसदृशयोर्युगपद्वर्णने वैपम्यमभीष्टं तत्र समता दोष एव ।
यत्र न तथा तत्र गुणः । यथा—

ऊर्ध्वोर्ध्वस्वर्दिगोवर्द्धन (ख) शिखरिवरोदारसारोहुरोऽहं
शङ्के पङ्केजनेत्रे ! तव कुचमुकुलान्कोकने जातकम्पः ।
उद्दण्डे कालियस्य स्फुटविकटफणामण्डले ताण्डवाढ्यः
सोऽयं (१) राधेऽभिभूतस्तव तरलितया हन्त वैष्णोभुजङ्गा ॥ २

इत्यादिव्यसमतेव गुणः ।

ग्राम्यकष्टत्वादिहानादपारुष्योररौक्ष्णतौ ।

अौस्ज्वलरूपा या कान्तिः सा माधुर्यान्तरस्थिता(ख) ॥

अन्ये त्वोजसि वर्त्तन्ते तेन ते न पुनर्दृश ॥ १८५ का

अन्ये श्लेषसमाधुप्रदारता श्रोजसोवान्तर्भवन्तीत्यर्थः । नन्वेवं चेत् क्लिष्टत्व-
दोषनिरसनैव प्रसादगुणस्यापि माधुर्य एव लथः किं प्रसादगुणस्य पृथक्
निर्देशः ? नैवं, प्रसादस्य स्वतःसिद्धत्वात् कान्तर्भावः ? अन्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेः ।

तत्र समता गुण एव । वैपम्यवर्णनमेवाह—ऊर्ध्वोर्ध्वेति । ऊर्ध्वोर्ध्वस्थितान् मेघादीनपि स्पृहते
यो गोवर्द्धनो गिरिश्रेष्ठस्तस्योद्वारे सारोहुरः श्रेष्ठभारवाहकोऽहम् । शङ्के शङ्काविशिष्टो
भवामीत्यर्थः ।

ग्राम्यत्वकष्टत्वादिदोषाभावादपारुष्यस्याकठोरत्वस्याङ्गीकृतौ या कान्तिः सा माधुर्य-
स्यान्तर्भूता न पृथक् । नैवमिति—यथाऽयं घटोऽयं पट इति पृथक् पृथक्प्रवृत्तार एव घट
पटयोः पृथक्ते प्रमाणं तत्र एव नैकस्मिन्नन्यस्यान्तर्भावः सम्भवति, तथैवायं प्रसादगुणोऽयं
माधुर्यगुण इति पृथक्प्रवृत्तार एव पार्थक्ये प्रमाणमित्यर्थः—अन्यथा सर्वेषां पदार्थानां
सर्वेष्वन्तर्भावप्रसक्तेरनवस्था स्यादिति ज्ञेयम् । नन्वेवं चेत् सप्तानां गुणानामपि माधुर्यादि-
ष्वन्तर्भावो न सम्भवति तेषामपि पृथक् पृथक्प्रवृत्तारा वर्त्तन्त एव इत्यत आह—किञ्चेति ।
उभयमिति—त्रिद्विधत्वं सप्त ? (दश) विधत्वमित्युभयमित्यर्थः ।

नैघत्वमेवोपपादयत्न उद्द्योतयतो नागोबीभट्टा इत्यमेघां रसधर्मं त्वमपि प्रतिष्ठापयामासुः—
'सामाजिकानां नवरसजन्यास्तिस्रोऽवस्था द्रुतिर्विस्फारो विकाशश्चेति । तत्र प्रह्वारशान्त
करुण्येभ्यो द्रुतिश्चित्तस्य । धीररौद्रवीभत्सेभ्यो वित्तारस्तस्य । हास्याद्भयभयानकेभ्यो
विकाशश्चेति । विकाशश्च हास्ये वदनस्य अङ्गते नयनस्य भयानके द्रुतापसरणरूपो
गमनस्य । स च कचिद्वित्तारेण युक्तः विभाववैचित्त्यात् । प्रसादस्तु सर्वेषामाग्रिस्वकारी-

(१) 'सोऽह मिति (क) (ख) (क) (अ) पुष्कलु पाठः ।

किञ्च मतान्तरकथनमेवैतत्, तेन दशविधत्वं न दुष्टमित्यभयमस्मान्-
मभौष्टम्^(१०) (ख) ।

अथ माधुर्यादयः के ते इत्याह—

रञ्जकत्वं हि माधुर्यं चेतसो द्रुतिकारणम् ।

सन्मोगी विप्रलम्भे च तद्देवातिशयोचितम् ॥ १८६ का

चकारात् करुणादौ च (ग) ।

चेतोविस्ताररूपस्य दीप्तत्वस्य हि कारणम् ।

त्रोजः स्याद्दीरवोभत्सरौद्रेषु क्रमपुष्टिकत् ॥ १८७ का

दीप्तत्वं शैथिल्याभावः गाढत्वेत्यर्थः । तच्च चेतसो विस्तारहेतुर्विस्तार-
कारणम्—क्रमादीरादिषु पुष्टिमर्हतीत्यर्थः ।

श्रुतिमात्रेण यत्तार्थः सहसैव प्रकाशते ।

सौरभ्यादिव कसूरी प्रसादः सोऽभिधीयते ॥

स सर्वेषु रसेष्वेव सर्वास्वपि च रीतिषु ।

उपयुक्तः (ग)—१८८का

स प्रसादनामा गुणः ।

व्यञ्जकाः स्युर्दगाश्च रचना अपि ॥ १८९

तेषामित्यर्थात् । तत्र वर्णानां व्यञ्जकत्वमिदानीं दर्शयति, रचनायां
रीतिनिरूपणे दर्शयितव्यम् ।

स्पर्शाः स्वपञ्चमाधःस्या अटवर्गा लघू रणौ ।

माधुर्य्यव्यञ्जका वर्णा नैकरूपाः क्रमेण चित् ॥ १६०का

नैकरूपा इति पृथक् पृथक्वर्गजा एव । अटवर्गा इति टवर्गः केवलो वा स्वपञ्चमाधःस्यो वा श्रोजस्येव । उदाहरणम्—

विधाय पुष्पावचयं चलन्त्या मञ्जीरनादो मदखञ्जनाच्याः ।

मन्दोऽप्यमन्दं हरिमञ्जनाभं कुञ्जेययं जागरयाञ्चकार ॥ ३

नैकरूपाः क्रमणित्येकरूपत्वं दूषणम् । यथा—

कान्ते निशान्त एकान्ते पादान्ते क्लान्तिमन्तति ।

अञ्जस्ते गञ्जनव्यञ्जी मञ्जीरो मञ्जुभिः रूनैः ॥ ४

इत्यादेः खल्लुनुप्रासरीतिरूढस्य वर्त्मनः ।

माधुर्य्यवहुलत्वे ऽपि गौडौया रीतिरिष्यते (ग)॥१६०(क)का
किन्तु—वृम्भने तव कञ्जाभिः ! कान्तिः काञ्चनवन्धुरा ।

अस्त्रुदोपरि शम्भेव नन्दनन्दनवचसि ॥ ५

तददित्यर्थः । तेषां माधुर्य्यादीनाम् । स्पर्शा इति—कादयो मकारपर्यन्ता वर्णाः स्पर्शा इत्यर्थः । तत्र स्वस्य कवर्गस्य पञ्चमो डकारः तदधःस्थाः झ-ल-ङ्ग-ज्ञा वर्णा माधुर्य्यव्यञ्जका भवन्ति—एवं चवर्गोदपि श्रेयम् । अटवर्गा इति—टवर्गास्तु सर्वथेव न माधुर्य्यव्यञ्जकाः । र-फ-शकारौ लघू एव माधुर्य्यव्यञ्जकौ, चेत् यदि ते पञ्चमाधःस्था वर्णा एकरूपा न भवन्ति तदा माधुर्य्यव्यञ्जकाः— यदि चेकस्मिन्नपि काये ड् ऋ ङ्गादिमजातीयवर्णानां धारावाहिक-तया निवेशस्तदा दोष एव—उदाहरणे व्यक्तीभविष्यति । तस्मात् पृथक्वर्गजा एव पञ्चमा-धःम्यसंयुक्तवर्णा ग्राह्या, न त्वेकवर्गजा इत्यर्थः । एकवर्गस्यसजातीयवर्णानां निवेशो दोषो यथा 'कान्ते निशान्त' इति । कान्ते श्रीकृष्ण एकान्ते निशान्ते मन्दिरं त्वामन्विय पदान्ते क्लान्तिं अममन्तति भ्रष्टाति सति । अति यदि बन्धने धातुः—अमं प्राप्तवतीत्यर्थः । त्वन्मञ्जीर एवाञ्जः श्रीप्रन्तव दमनस्यात्रैव त्वं वर्चस इत्यादिपस्य व्यञ्जी प्रकाशकः । अतुप्रासरीतिरुक्तस्यास्य मागंस्य मधुरवर्धवहुलत्वेऽपि गौडौया रीतिरेवान्, न तु रसनित्तं माधुर्य्यमिति ज्ञेयम् । इत्यादि विदुःशिव । तत्रेदमेव माधुर्य्यममेवानुप्रास इति

(ग) चकारात् आदिपदेन शान्तोऽपि यद्वीतः । इदानीं रसनित्तमत्वमेवां दर्शयति ।

त्रिधा विभागस्य तल्लुलसुद्गोतल्लुलसुत्तमत्त सारथीयम्, तच्च प्राक् दर्शितम्, प्रसादगुणस्य रस-विशेषातिरिक्तत्वम् । प्रसादश्च खतु वाक्यनिष्ठो गुण इत्यन्याभ्यां भिन्न इति जयदेवादिमतम् । गौडौया रीतिरिति—अथहयविभागो रीतिगुणस्वरूपनिरूपणकालुष्यकलितोऽनवस्थापादकश्च

शर्वादेगर्वखर्वाकरण(१२)-चणभुजादण्डशौटीर्थ्यचण्डः

शिष्टामोष्टं कपोष्ट प्रचुरघनष्टणाविक्रमचक्रपाणिः ॥ ६

एष ओजोभागः ।

अथवर्गेररेफैथ क्खग्घाभ्याञ्च विवर्जितैः ।

अयुक्तश्च महाप्राणैर्मध्यतां प्रतिपद्यते ॥ १६२ का

मध्यतां मध्यौजस्वम्(ग) । क्खग्घाभ्यामिति—अच्छादिवर्जनं न कार्य-
मित्यर्थः । महाप्राणैरिति हकारेण सह वर्गचतुर्थ्यस्तेः, अयुक्तैः क्वलैरित्यर्थः,
चकारात् क्वचित् संयुक्तैश्च ।

शृङ्गारेऽप्ये प चारुः स्यात् कसुणादौ भवेन्न वा ।

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्गेर्युक्ताश्चेदतिसुन्दरः ।

गाढवन्धः स आख्यातः पाठे वदनपूर्तिक्वात् (घ)॥१६३का

यथा—कस्तूरीतिलकायितं त्रिजगतीसौभाग्यलक्ष्म्या घन-

स्निग्धश्याममगानयाममधिकश्लाघ्यं सुदुः पातु वः ।

आभीरीस्तनकुम्भकुङ्कुमरसासङ्गेन सौगन्ध्यभाग्—

ब्रह्मानन्दमहासुधाभ्युधिरहःसन्दोहदोहं महः ॥ ७

ऊर्जोहं यस्य पादपीठं सर्वेषां देवराजप्रभृतीनां मूर्त्तां सुकृतसमन्वितरत्नदीप्ति-
च्छटाभिम्बत्रं प्रकटितपट्टायाः प्रौढिर्गर्भं येषां तैर्महोभिस्तेजोभिः करणैर्महादेवादीरपि
गर्वेण खर्वाकरणे ख्यातो यो भुजादण्डस्तस्य शौटीर्थ्यं पराक्रमे प्रचण्डचक्रपाणिः शिष्टाना-
मनीष्टं कपोष्ट । कथम्भूतः ? प्रचुरो मेघतुल्याकपादिभ्रमो यस्य सः ।

एष मध्यमौजोव्यञ्जकवर्गः वरुणरमे कस्यचिन्मते चारुः स्यात् कस्यचिन्मते न । ब्रह्मा-
नन्दस्वरूपमहासुधाभ्युधेः सकाशादपि यो रहःसन्दोहो रहस्यप्रेमानन्दसमूहस्तं पूरयति
यन्महस्तेजःस्वरूपं वस्तु तदो युवान् पातु । कथम्भूतम् ? मेघतुल्यास्निग्धश्यामं पुनश्चायाव-
याममगतरसमेकरसमित्यर्थं । पुनः त्रिजगतीसौभाग्यसम्पत्तिरूपनाविकायाः कस्तूरी-
तिलकायितम् ।

(घ) 'गाढवन्धलमोज' इति वामनहृतं शाब्दगुणत्वेन निर्दिष्टस्त्रीलमो लक्ष्यम् । 'बन्धः
पदरचना, तस्य गुणा ओजःप्रभृतय' इति कविप्रियायाम् । स च बन्धो दृढमित्यग्निधिलभेदेन
त्रेनिध्यमापन्नो यथावयं चमत्कारमावहतीत्याकरे मूचितम् । अत्र सौन्दर्येच न पाठधर्मवप्रेण,

यथा वा—सान्द्रानन्दघनं घनाघनघटास्त्रिग्वोज्ज्वलश्यामल-
ज्योत्जालजटालमालय इव प्रेम्नान्विलोकीयियः ।
लक्ष्यस्याङ्गमनङ्गसङ्गरलसङ्गोपाङ्गनाऽपाङ्गक-
व्यामङ्गेन तरङ्गितं मम मनः सङ्घित्वमङ्गीक्रियात् ॥ ८

प्रसादस्य व्यञ्जिका तु केवलं रचना मता ।

न तत्र वर्णप्राधान्यं प्रसादो विशदार्थता ॥ १६४ का

मदेष्वेव रसेषु प्रसादस्योपयुक्तत्वान्न वर्णगतनियमः । उदाहरणम्—
कोपे यथाऽतिललितं न तथा प्रसादे वक्तुं विधे ! सततमातनु मानमस्याः ।
इत्याकनय्य टयितय्य वचोविभङ्गीं राधा विवर्त्तितविनम्रमुखी बभूव ॥ ८ ॥

यद्यपि गुणपरतन्त्रा रचनाद्यास्तदपि वक्तादेः (घ) ।

शौचित्यात्तदधीना भवन्ति तस्माद् गुणोऽपि तदधीनः ॥ १६४(क)का

तस्माद्देतोः, वक्तादेर्दत्तवाच्यबोद्धव्यानां, तदधीनो वक्ताद्यधीनः । उदते
वक्तरि उ० तमोजो धीरोदात्ते वक्तरि मध्यममोजो धीरललिते वक्तरि माधुर्ये,

सप्तमः किरणः ।

अथ 'उपमितिमुखोऽलङ्कारतिगण' इति (१ मकारिकायाम्) यदुक्तं तत्र मुखशब्दस्य मुख्यार्थत्वादमुख्यस्य प्राप्ती प्रथमतोऽमुख्यं शब्दालङ्कारमेवाह—

एकेनार्थेन यत् प्रोक्तमन्येनार्थेन चान्यथा ।

क्रियते श्लेषकाकुभ्यां सा(१)वक्रोक्तिर्भवेद्द्विधा (क) ॥

श्लेषोऽपि च भवेद्द्विधा सभङ्गाभङ्गभेदतः ॥ १६५ का

श्लेषेण काका वा, श्लेषश्च द्विधाऽभङ्गः सभङ्गश्चेति । अत्राभङ्गश्लेषेण—

'कस्त्रं श्याम ।' 'हरि'-'वभूव तदिदं हृन्दावनं निर्मृगं'

'हं ह्यो नागरि । माधवोऽस्य'-'समये वैशाखमासः कुतः ?'

'सुग्धे ! विद्धि जनार्दनोऽस्मि' 'तदियं योग्या वनेऽवस्थिति'-

'बालेऽहं मधुसूदनोऽस्मि' 'विदितं योग्यद्विरेफो (क) भवान्' ॥ १

अथातालङ्कारो द्विविधोऽर्थालङ्कारः शब्दालङ्कारश्चेति । तत्र पूर्वोक्त "उपमिति-
मुखोऽलङ्कारतिगण" इत्युपमितिप्रभृत्यर्थालङ्कारो मुख्यः, वक्रोक्तादिशब्दालङ्कारो गौणः ।
अत आदौ गौणालङ्कारमेवाह—अथेत्यादिना ।

अभिधावृत्तौ केनार्थेन यदस्तु प्रोक्तं श्लेषकाकुरूपेण अङ्गनावृत्तिभ्यां प्रोक्तेनान्येनार्थेन
तदस्त्वन्यथा क्रियते तत्र स्थले शब्दनिष्ठो वक्रोक्त्यलङ्कारो ज्ञेयः ।

श्रीराधिका आह—हे श्याम ! त्वं कः ! अभिधावृत्त्या प्रत्युत्तरमाह—हरिरिति ।
पुनः श्लेषरूपशङ्गनावृत्त्या 'हरि'शब्दस्य सिंहपरत्वमभिप्रेत्य श्रीराधा पूर्वार्थमन्यथा करोति
—वभूवेति । जनानर्हयतीति श्लेषेण जनपीडकः, अतो वनेऽवस्थितिस्तव योग्यैव । द्विरेफो
भ्रमरः, श्लेषेण ह्यौ रेफौ यत्रेति वृत्तुत्तया त्वं बर्बरोऽपि । यो हि गोपालकः स बर्बरो
भवतीति प्रसिद्धेः ।

(क) अथ तावत् काव्यमार्गोऽलङ्कारतया निरूढानां क्रियती मर्मादेति चिरन्तनानां
भामहारादीनां सत्यामपि बहुधा विप्रतिपत्तौ ध्वनिकारव्यवस्थापिताध्वनि विहरतां नवीनानां
नायं प्रत्यः कामपि सन्देहकूटकोटिमधिरोहति । यत्तु प्राचीनानां सुखपात्रेण वकीलि-

समज्ञो यथा—

‘कान्ते’ ‘कीर्त्तिरकीर्त्तिरेव’ ‘वद मे किञ्चि’-“जडभ्यः परं”

‘धीरा काऽपि भवत्यहो’ ‘कथमहो बुद्धिर्भवेत् पूर्णिमा ?’

‘का मेघा तव भूयसी’ ‘न मदने, त्वय्येवमाधारण’-

‘स्तन्मा मा सृज’ ‘न सृष्टये’मिति स श्रीमाञ्जितो राधया (क)॥२

काका यथा—

न वदसि हरिणाऽपि पृच्छ्यमाना न वत विलोकयमे विलोकयमाना ।

निजमभिमतमीह्यतामिदानीं विधुवदने । समयः स नो न भावी ॥ ३

अपि तु भावेव, यदा भविष्यति तदा वैकल्यञ्च द्रक्ष्याम इति भावः ।

अनुप्रास्यत इत्यर्थेऽनुप्रासो(२)वर्णसाम्यतः । १६६का

सजातीयं वर्णमनु सजातीयवर्णान्तरं प्रकर्षेणास्यत इति व्युत्पत्तिः ।

हे कान्ते ! इति कण्ठेन सम्बोधिता मानिनो बहन्ते कान्ता न भवामीत्यर्थं अज्ञयन्तो कान्ते नाग्ने मति तिष्ठतीति प्रश्नस्योत्तरमाह—एतस्य जनस्य कीर्त्तकीर्त्तां एव तिष्ठतः नान्यत् किञ्चिदधीत्यर्थः । किञ्चिन्मे धदेत्यहो सा त्वया सह सम्बन्ध एव मम नास्ति किं वक्ष्यामीतीममर्थं अज्ञयन्तो चिद्वस्तु किमिति प्रश्नस्योत्तरमाह, जडभ्यः परं जडमिन्नमित्यर्थः । धीर्बुद्धिः कथं राका पूर्णिमा भवेत्, का मेघा बुद्धिस्तवेत्युक्तेः कामे कन्दर्पे वा धारणमित्युच्यते चेत् मम कन्दर्पे धारणा नास्ति, किन्तु त्वय्येवेति, प्रश्नस्योत्तरं हव्या यत्किञ्चित् स्वरसनायां तत्तन्मात्मा स्पृशेति प्रश्ने त्वामहं न स्पृशेयमित्युत्तरं कुर्वन्वा राधया जित एव ।

इदानीं मानस्य राज्यरूपं निजमभिमतमीह्यतां क्रियतामित्यर्थः । यस्मिन् समये मद्भूतसुरलोध्वनिर्भविष्यति स समयो नोऽस्माकं न न भावी, अपि तु भविष्यत्येव—तदा स्वयं मानं विधाय व्याकुला भूत्वा तन्निकटे गमिष्यमीत्यपि तत्र वैकल्यं द्रक्ष्यामः ।

अनु पथ्यानु प्रास्यते प्रकर्षेणास्यते चिष्यते इति वृत्तपञ्चम्या यत्र सजातीयवर्णस्य प्रक्षेप-
स्तान्नानुप्रासालङ्कारो ज्ञेयः । सहासना सहस्रत्वेन, तथा च यत्र सजातीयवर्णद्वयस्य सहस्रं प्रक्षेपस्तत्र च कानुप्रासो ज्ञेयः ।

श्रीविमकारेणामाणि—‘तत्र’ मानद्वारस्य कायते’नि, ‘तेनालङ्कृतस्य कायत्वमिति न्यतिः न पुनः कायस्यालङ्कारयोग’ इति च तत्रालङ्कारिकञ्चुडामणीनां ध्वनिहतां यादृनिः श्वश्यात्मने प्रश्नारे समीप्य विनिवेशितः । रूपकादिरलङ्कारवर्ग इति यथार्थताम् । इति, तदनुपादिनामाभौक्यव्यक्तता ‘शक्तो हि कविः कदाचिदलङ्कारविश्वेन तदाचिप्रतयेषा-

स च द्वेधा च्छेकवृत्तिभेदात्—१६७ का

छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति द्वेधा ।

छेकः सङ्घत्तया । १६८ का

एकवारानुन्यासेन च्छेकः स्यात् । यथा—

धाम श्याममिदं श्रीटं जगतो विरतोदग्रम् ।

ध्येयं गीयञ्च सर्वेषां दृशोः प्रेम (ख) यशोमयम् ॥ ४

अत्र मकारादीनां सङ्घदनुन्यासः ।

माधुर्य्यव्यञ्जकत्वेन स एव ह्युपनागरः ॥ १६९ का

स एव वर्णविन्यासः । यथा—

अनङ्गमङ्गलारम्भे सम्भेदः खेदकम्पयोः ।

शङ्के पङ्केरुदृष्टशो न रस्याऽनन्दमत्तता ॥ ५

एकस्याप्ययवाऽनेकस्याभेदिततया यदि ।

न्यासः स्याद्वृत्तानुप्रासः (ख)—२०० का

यथा—धाम श्यामलमुद्दाम कामकोटिमनीहरम् ।

ध्येयं गीयं समास्थेयं समानेयञ्च मानसे ॥ ६

यशोमयं यशःस्वरूपम्, आधिक्यविवक्षया धर्मनिर्देशः, 'अयं साक्षात् पाण्डित्य'मिति-
षत् । अत्र 'म'कारद्वयस्य "य'कारद्वयस्य च (ग्व) सङ्घदेव पाठः । छेकानुप्रासस्थेय
माधुर्य्यव्यञ्जकवर्णघटितत्वेन "उपनागर"—इति रुञ्जा (ख) भवति । श्रीकृष्णेन सङ्घ
खटूशेखर्याः सम्भोगं गवाक्षद्वारा पश्यन्ती काचित् सख्यान्वां सखीं प्रत्याह । कमलदृशी-
ऽस्याः सम्भोगस्यारम्भ एव खेदकम्पयोः सम्भेदरूपो विघ्नो जातः । अतो विघ्नवशादैप-
रीत्यादिघटितः सम्पूर्णसम्भोगोऽपि न भविष्यति, तत एव याऽनन्दस्य मत्तताऽतिशयः
सा रस्या नैत्यञ्चं शङ्के ।

आम्भेदिततया द्विच्छिन्नततया । पूर्वोदाहरणे 'म'कार'भ'कारयोः मङ्गलनिवेशः, अतो-
दाहरणे 'म'काराणां 'य'काराणां पुनःपुनरुक्तिः । समास्थेयं सम्यग् विश्वसनीयमित्यर्थः ।

नपेक्षितरससम्पन्नः प्रबन्धमारभते, तदुपदेशार्थमिदमुक्तम् । दृश्यन्ते च कवयोऽलङ्कार-
निबन्धनेकरसा अनपेक्षितरसा प्रबन्धेण" इति च साङ्गतभण्डितिः पर्याप्तसुत्तरवच इति
तद्विचारचर्चातो विरम्यते । अत्र प्रत्ये प्रकारक्षता कृतमलङ्कारोद्देशप्रथामनुसृत्य

प्रतीकस्य यथा—

विविधवधूवधमाधो ! विरम रमानाय ! नाय्यतां (ख) नाय !

कैतवविभ्र ! समज्ञां तव विज्ञातुं न विज्ञाऽहम् ॥ ६

एष च द्विविधो भवेत् ।

माधुर्यौजोऽनुकूलत्वात्—२०१ का

क्रमणोदाहरणे—

अनङ्गसङ्गरासङ्गे भङ्गिमेव (ख) स जङ्गमः ।

सङ्गीतरङ्गी तन्वङ्गीसङ्गी रासङ्गतो हरिः ॥ ८

उद्दण्डकामकण्डूलवाहुमण्डलचण्डिमा ।

श्रीखण्डपिण्डहिण्डीरपुण्डरीकयगा हरिः ॥ ९

तथा—चक्षारात् पदावयवजोऽपि च । (१)

उद्दाममाधवीदामकण्ड उतकण्डया हरिः ।

राधां नातिदुराराधां ससार रससारवित् ॥ ९

एवमोजस्यपि 'जङ्गाङ्गं सर्वमूङ्गा'मित्यादि (६४ किरणे ६४ श्लोकः) ।

काचिन्मानिनी प्रार्थनां कुर्वन्तं श्लेषमाह—विविधेति । अद्यतन्तरं न नाय्यतां याच्ना क्रियताम् । एष वृत्तानुप्रासः ।

श्रीखण्डपिण्डचन्दनपिण्डः हिण्डीरः फेनः पुण्डरीकः श्वेतकमलम् एषामिव श्वेतं यशोऽस्य । एष लकारघटितानुप्रासः—जकारस्य बाहुल्येन शिथिलत्वान्च्छिथिल उच्यते ।

वक्रोक्तेरेव प्रथमं निर्देशः । प्राचा भाग्येन निर्दिष्टान् 'रूपकादिरलङ्काररक्तयान्ते-
र्यङ्घोदित' इत्यादि कारिकाग्रन्थान् केषिंश्चिद्विद्वान्प्रकारधाराऽनुस्रियते । ध्वनिका-
कारिकायां तन्मतोपन्यासो बरोवर्त्ति । अपरैरुद्भटादिभिः (सर्वस्वकारोऽपि तन्मतानुयायी)
बहुभिरेव पुनरुक्तवदाभासस्य प्रागुक्तो यथापि । अथचापरः पन्थाः—अलङ्कार-
शास्त्रविमर्शकानां स एषः वक्रोक्तिपदप्रतिपादनम्तुमहिन्वा विवृत्तिमावहति वक्रकविशा-
पारे अलङ्कारसामान्यापरपर्याये प्राचा सूचिनां शक्तिमावहन्नितरां तत्त्वोन्मेष इत्येव मन्वा-
मद्ये—यतुद्दिश्य, विपश्चिदुक्ती 'वक्रोक्तिः कायजोषितम्' 'मित्रं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्ति-
श्चेति वाद्ययम्' यमेषोपमूष्य च पूर्वपक्षिणो मतध्वंसकल्पमुत्सृज्यमाचार्यदक्षिणः
'स्वभावोक्तिश्च जानिश्चेत्याद्या सानुत्तिरिति स्वभावोक्तेरलङ्कारकघान्तर्मुक्ती निर्वन्धान्तः
सिद्धान्तसखा व्यादिमतया निषेधश्च । परमर्वाचीनग्रन्थेष्वस्य पदस्य वक्रोक्तिपथाश्रु-

(१) रूपमतिरिक्तः पाठ इत्यने मुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते ।

कोमलो लाट इष्यते । २०२ का

कोमलवर्णानुप्रासो लाटानुप्रासः । उदाहरणम्—‘लीलालसललिताङ्गी’-
यादि (इष्टकिरणे १ म श्लोकः) । एषः कैश्चिच्चिद्यिल उच्यते (ख) ।

तात्पर्यमात्रभेदत्वात्ताट इत्युच्यतेऽपरेः ॥ २०३ का

शब्दार्थयोरभेदेऽपि तात्पर्यमात्रभिन्नत्वे, लाटो विदग्धः (२), तस्य
प्रियत्वात्ताटानुप्रास (ख) इत्यपरैरुच्यते ।

पदस्याप्येवः—२०४ का

एषः लाटानुप्रासः पदस्यापि, ‘अपि’शब्दात् पदांशानां पदानामपि—
क्रमेणोदाहरणानि—

कृष्णत्वेन सखि ! प्रादुर्भाषो मन्थे मनोजनेः ।

मनोजनेः पुनरियद्वैदग्धीवैदुषी (ख) कुतः ॥ १०

रत्नानि रत्नाकर एव सन्ति पुष्पाणि पुष्पाकर एव धत्ते ।

गुणो गुणज्ञे लभते प्रकाशं यशो यगोदासुतसेवयैव ॥ ११

पदानां यथा—

येषां न वृन्दावनचन्द्रलीला हृद्यस्ति तेषामपरैर्गुणैः किम् ।

येषान्तु वृन्दावनचन्द्रलीला हृद्यस्ति तेषामपरैर्गुणैः किम् ॥ १२

एवञ्च वृत्तावन्यत्र वा पुनः ।

वृत्तप्रवृत्तयोश्च वा नाङ्गः सारूप्ये स्यादथापरः । २०५ का

तत्रैव वा समासेऽन्यत्र वाऽसमासे समासासमासयोर्वा नाम्न एव,
न तु पदस्य, सारूप्ये सत्यपरो लाटानुप्रासः । (ख)

पदानामनेकेषामपि । वैदुषी पाण्डित्यम् । जलैः पदस्यानुप्रासः, अस्त्वैव भिन्नार्थे
यमको भवतीति ज्ञेयम् ।

नाम्नः प्रातिपादिकस्य समानरूपत्वेन नतु नामविभक्तिघटितपदस्य ।

प्रभृति लक्ष्मिष्विव सुतरामल्पप्रसरायामलङ्कनौ शक्तिः प्रथोमञ्च—स च विदग्धमात्रसंवेद्ये
शेषकाङ्गमहिते कूटकर्मणि प्रवर्त्तते । पदपरिवृत्तया नास्य गन्धोऽपीति शब्दालङ्कार
रवायम् । ‘इरेफ’ इत्यस्य ‘वर्बर’ इत्यर्थान्तरं टीकाकृता स्वीकृतम्—परं भ्रमरकर्मभि-
न्नाङ्गिना घृष्टकासुकत्वेन घटिनोऽप्यर्थं स्यात् । ‘किञ्चित्’ ‘धीराकाऽपि’ ‘कामेधे’त्यादिषु
सुस्यष्टोदया कष्टार्थता न दोषायेत्यनम् ।

उदाहरणम्—

हिमकिरणकिरणमधुरा राका राकाऽन्तर्तांशुमुख ! भवतः ।

विरहे विरहे मूर्च्छां सखास्तां केवलं दहति (३) ॥ १३

नेह (४)—सुमहिमहिमकरमधुरा मधुराकाया निशा निशातेयम् ।

तव रुचिर ! चिरविलस्ये प्रदहति तां कृष्णा ! कृष्णवर्त्नैव ॥ १४

इदन्तु यमकान्तर्गतमेव भिन्नभिन्नार्थत्वात् (ख) । तदेवं वर्णितस्थे कष्टति-
पदावयवैकपदानिकपदनामसारूप्यात् षट्प्रकारोऽनुप्रासः ।

(३) यमकं त्वर्थभिन्नानां पदादीनां समाऽकृतिः (५) । २०६का

परस्परमर्थगतभेदवतां पदपदावयवानां समाऽकृतिः सारूप्यं यमकम्(ग) ।

राकाऽन्तर्तांशुः पूर्णिमाचन्द्रसत्त्वसुखेति श्रीकृष्णसखीघनं, तव विरहे मूर्च्छां सखा-
स्त्याच्च विरहे राका पूर्णिमा तां दहति । राका कथम्भूता? हिमकिरणचन्द्रस्य
किरणेन मधुरा ।

इयं वसन्तकालीनपूर्णिमाया निशा निशाता विरहिन्या दुःखदायकत्वेन तीक्ष्णा कृष्ण-
वर्त्ना अपिरिव तां दहति । निशा कथम्भूता? सुमहिमचन्द्रेण मधुरा । “हिम” “हिम”
“मधुरा” “मधुरे”त्यादिपदानां भिन्नभिन्नार्थत्वादिदमुदाहरणं यमकान्तर्गतमिति ज्ञेयम्—
अतोऽत्र यमकत्वमनुप्रासत्वसुभयमपि वर्त्तते (ख) ।

एवमिति—द्वैकानुप्रास एकः, द्व्यनुप्रासो द्वितीयः, लाटानुप्रासश्चतुर्विधः, एव क्रमेण
षट्प्रकारोऽनुप्रासः ।

(रा) अनुप्रासस्य कतिमतायां स्वभावसिद्धायामपि न तावत् किमपि मानवकृतं कार्यं
भूत्सं भवतु भयं वा यत्रास्य साहायकमपेक्षितुमर्हति । (Cf the aids of Assonance,
Alliteration, Onomatopæia, Rime etc. in all verse) परं मधुररचनायां सुकुमार-
मार्गित्य प्रकर्षः सहजसिद्ध एव प्रतिभाति । ‘प्रिमयशोमय’मितेके पदं वा । अत्र ‘म’‘म’‘द’‘द’
‘तो’‘तो’‘यं’‘यं’ ‘म’ ‘म’ इत्यनुक्रममनुन्यासः । उपनागरेति—उद्गटाद्यस्ते यम् । प्रकाश-
क्षया रुदटादिप्रदर्शितवृत्तिपथकस्य वामनराजशेखरभोणादिहस्तपद्येष्टु प्रदर्शितरीतिभिः
सामान्यतमाद्यनाथ ‘देवादिदेवादेश्मीप्रसूया रीतयो मता’ इत्यवघापि—न स पश्या अत्र
सम्बन्धानुगतः, रीतिः पृथक् प्रसङ्गे यथाव्यापितत्वान् । परं विलासिन्यामक्रमोक्त्यामत्र यमनु-

(३) “—इत एदि क म् । एकदितिकानुप । सुदगानिमदहतते तमः प्रमे” इत्यादिवा पश्याः
दशान्त (७) ५०४ ।

(४) ‘हिम’ ‘म’ (३) (ख) ५०४ दशान्त ।

(५) ‘समाकृति’ (३) ५०३ चारिकादा इत्यंश् च पाठः ।

एतच्च पादजत्वेन नवधा—२०७ का

एतत् यमकम् । प्रथमस्य तु ।

द्वितीयेन तृतीयेन चतुर्थेनेति तत्त्रिधा ॥

द्वितीयन्तु तृतीयेन चतुर्थेनेति च द्विधा ।

तृतीयन्तु चतुर्थेनेत्येक एवेति षड् भिदः ॥

प्रथमस्त्रिष्वपीत्यन्य इति सप्तद्वयं पुनः ।

प्रथमस्तु चतुर्थेन द्वितीयस्तत्परेण च ।

प्रथमस्तु द्वितीयेन तृतीयस्तत्परेण च ॥ २०८ का

प्रथमो द्वितीयेन तृतीयेन चतुर्थेनेति त्रयो भेदाः । द्वितीयस्तृतीयेन चतुर्थेनेति चेति द्वौ । तृतीयश्चतुर्थेनेत्येकः । प्रथमस्त्रिष्वपीत्येकः । प्रथमश्चतुर्थेन द्वितीयस्तृतीयेनेत्येकः, प्रथमो द्वितीयेन तृतीयश्चतुर्थेनेत्येकः—एवं नव ।

अर्द्धश्लोकश्लोकयोश्चावृत्तया द्वेधा भवेदथ ।

तेनैकादश भेदाः स्युः पदभागे च पूर्ववत् ॥

नवधेति भिदा ज्ञेया विंशतिर्यमकीद्भवाः ॥ २०९ का

अर्द्धश्लोकावृत्तया श्लोकावृत्तया च पुनरैकादश । पुनः पदस्य भागे च यद्यमकं तत् पूर्ववन्नवधेति विंशतिर्भेदाः ।

पादस्य तु त्रिष्वण्डत्वे विंशद्भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

चतुःखण्डत्वे च पुनश्चत्वारिंशद्भवेद्भिदा (ग) ॥ २१० का

कारित्वमिति सार्थकमस्य प्रकारस्थोपनागरत्वेन कथनम् । एतीति—एत्तराएत्तरिति यावत् । एवमेव विद्यानाथः 'एकद्विप्रभृतीनां अज्ञानानां यदा भवेत् । पुनश्चत्तरसौ नाम एत्तरानुप्रास इष्यते ॥' नाथेति—न अथेति पदभक्तिः, सा च अपुंवाक्ये कियदस्वाभाविकीव प्रतिभाति । 'समञ्जे'त्यत्र सङ्केतः पारिभाषिकोऽर्थ इति वचनः । 'भङ्गिमे'त्यनेमनिचः साधत्वं कथञ्चिदुपपाद्यम्, परं केचिदोडशाः प्रयोगा अर्वाचीनसाहित्य उपलभ्यन्ते । कैश्चिदिति—अल्पप्रायाचरं शिथिलमिति कायादर्शं गौड़ीरीतिविमुख आचास्यदर्शनी । परमेष्वापि स्यवेपु नोतुक्यंद्वाषः, तत्र निरुक्ताया गौड़ीरीतिरादर्शानमिति 'कैश्चि'दित्युल्लेखः । लाटाशुप्रास

दिङ्मात्रमुदाह्रिये—

सुरतरुप नतानां सुरतरुचिर्गोपतरुषीनाम् ।

त्रिभुवनजनकमनीयो(६)जयतादाभोरराज्यवुराजः ॥ १५

सुरसार्धभूपितपदैर्ब्रह्मादिभिरधिकभक्तिसंनम्भैः ।

सुरसार्धभूपितपदैः स्वरैः स्तुतः केशिहा जयति ॥ १६

मन्मथनमदन्तरया कुटिलोऽञ्जनकालकूटाकः ।

प्रियसख । कटाक्षविशिखो मन्मथनमदं स राधया ससृजे ॥ १७

जयति ब्रजपतितनयो नमदनमस्तुल्यकारुण्यः ।

न मदन ! मस्तुल्यहता काऽपि विना येन मान्नुदति ॥ १८

राधा सुकुमारतनुर्मदनवधानादुपैष्यति ग्लानिम् ।

बहोऽयमञ्जलिस्ते मदन ! वधार्थं न तां वितुदेः ॥ १९

ब्रजपतितन्दन । नन्द्य नन्द्य वृषभानुनन्दिनीहृदयम् ।

मदनमदोज्जनमतुर्न मदनमदोजःप्रसादमाधुर्यम् ॥ २०

नतानां भक्तानां सुरतरुः कल्पवृक्षः गोपरमणीनां सुरते रुचिर्यतस्तथाभूतः । सुरार्था सायं सुरमण्डलेन भूयितं पदं वेषान्नेर्ब्रह्मैरिभिः सुरसो योऽस्तेन भूयितानि पदानि येषु तैः स्वरैः स्तुतः श्रीकृष्णो मन्मथेनाभिलाषेण नमन्नम्रमन्तरं यस्यास्तथा राधया मन्मथने मदी गर्वो यतस्तदथा स्यात्तथा स कटाक्षरूपो बाणः ससृजे । नमति नम्नेऽनमत्तन्त्रे तुल्यं कारुण्यं यस्य सः, यदा नमति नम्नेऽनमन् सुदृढं तुल्यमेकरमं कारुण्यं यस्य सः । क्षता मुःखिता । 'नन्द्य नन्द्ये नि वीषा । मदनमत्ततथोऽज्वलं मदेन गर्वेशे नमन्ति भावधि- यदाद्भान्योजःप्रसादमाधुर्याणि यत्र तद्दयम् । शोषो बलम् । सदा मदनं मानं नित्यमित्यर्थः ।

इति—लाटारुप्रदेशे (यस्य गुन्नाट इत्याधुनिकी संज्ञा) प्रचलितमनुप्रासकसप्तपल्लव- तम् । स तु कौमलात्मा पदपदांशान्दयवभेदेन बहुधा भिन्नशब्दाकरे द्रष्टव्यः । तस्य शिष्येति निदग्नेन सदाभेदकथनं न सर्वजनमन्मतम् । 'वेदग्री' 'वेदुषी' 'तुभयत्रापि भावपल्लवस्य प्लवाः शिष्यां प्रयोगः, यकारभ्यानुद्देशश्च सामग्रीचातुरीत्यादिषु- प्यथाः यित्करणात्कारे बहुवचिनि वामनः । भिन्नभिन्नेति—इयमेव लाटारुप्रसादमकस्य भिदा । वमन्तपुंसिमाया इत्यादि भिन्न भिन्न वशाथैः । एतन्मन्त्रापि । अतो नैव लाटारुप्रसादः । प्रकृतोदाहरणं 'सधरा' इत्यस्य ललिताम्बिका 'सधुरकाया' इत्यस्य वमन्त पुंसिमाया इत्यर्थः । लाटारुप्रसादं गान्धर्व्येमात्रभेदः यमनेऽभिप्रायगतार्थभेदेऽपि, एवं टीका- लक्ष्मिः 'अतोऽपि' इति न शक्या, यमनेऽभिप्रायमात्रादन्वयेन विधानमस्मर्यान् ।

काननं जयति यत्र सदा मत् का न नन्दति यदेव्य सुखयीः ।

का न नन्दतनयस्य मनोज्ञा काऽननन्वयति वा न ङि तस्य (ग) ॥ २१

यथा वा—(ग) नवपयोधरकान्त ! विरम्यतां न वप योधरसं हृदि मान्मयम् ।

नवपयोधरकान्त ! स वै भवानवप योऽधरतः प्रतियोपिताम् ॥ २२

कामन्दधाना हृदयेऽनुरागं स्मरालसाङ्गी विदुनोति बाला ।

स्मरालसाङ्गीकुरु तां मुकुन्द ! का मन्दधाना न भवेद् विना त्वाम् ॥ २३

समस्तकल्याणगुणैकवारिधे ! समस्तवास्ते कतमस्त्रिलोक्याम् ।

नमामि, मे माधव ! सम्प्रसीद, न मामिमे द्यन्तु दुरन्ततापाः (४) ॥ २४

हे नवपयोधरकान्त ! नवमेघश्याम ! मान्मयं योधरसं हृदि न वप नागोपयेत्यर्थः । नवपयोधरा कान्ता यस्य हे तादृश ! नवा नवीनाः, तासां प । प्राणशोधय ! मे ओ वै शोधये, हे मञ्जीवनशोधकेत्यर्थः । यत्नं मद्विपक्षरमणीनामधरं पिबतीति । कामं यथेष्टमनुरागं दधाना बाला । अतस्तां स्मरालसाङ्गीकुरु च, हे अलस । त्वां विना का मन्दधाना न भवेत् अपि तु सर्वैव । धारं धारणं, मन्दं धारणं यस्याः दुःस्मितेत्यर्थः । दन्तु सुखयन्तु ।

(ग) तुल्यश्रुतिनिदाना माधुर्यसूत्रिनादिकालतः सर्वत्रैव मानवमनोवृत्तिं ऋदयन्ती शोभाकारितयाऽलङ्कारमार्गे प्रकृतमुपस्थाप्यते—तत्र भाषासु कासुचिदैचित्रोपधायकता-सुखेन तस्या ऐकान्तिकतया स्वरतो वर्णतो वा स्वरवर्णमिलितादृशरादाविर्भावः, कासुचित् पुनरन्यथाऽपि स्वरवर्णसंघटितादृश्येन तस्याः स्फुरणम् । पूर्वैत क्रमगणनाऽर्ध-भेदादिचिन्ता च यमिचारिणी, इतरत क्रमो विभिन्नार्थवत्ता च मुख्यं लिङ्गम् । प्रथम-स्तावदनुप्रासपदवाच्यः, द्वितीयो यमकमित्यन्वर्थमभिधीयते । पूर्वत रसपुष्टिरद्याहता भवितुमर्हति, अन्यत तु कष्टकल्पनाश्रयतया रसपरिपन्थित्वं बहुश एव जायते, यदाहुः— 'तच्च नैकान्तमधुर'मिति यमकान्द्वेषे आलङ्कारिकचूडामणय आचार्यदण्डिनः 'सातुप्रासा रसावहे'तीङ्गितेनाख्यनुप्रासतो बहुशो लक्ष्यं निपुणं प्रतिप्रदादयिषवः स्वमन्ये—अपरे-ऽप्यर्वाचीनाः सां विमलिसुदृघोषयन्तो रसाहितकाव्यतत्त्वाः 'प्रायेण यमके चित्रे रसपुष्टिर्न दृश्यते' इत्यादिमतवादेन । परमासीत् कश्चन कालः यत्रास्य भूयानादरो निपुणकविकर्मतया काथाङ्गस्वपेय स्त्रीकारश्च कविषु न दायधम्मतो जातः । कालिदासकले रघुवंशे भारविकाये च काश्चिदक्षत्रिमेव शोभेनमुपगौथ वरीवर्त्तौति सङ्घटयानामुपलम्बिरेव प्रमाणं—भट्टिकाये

(४) इत ऊर्ध्वं "यथा वा—सदासदानन्दमद्य वपुसे सदासदान्तीनिकर पुरश्च ।

सरो सरोदामरससवायसरो सरो भूरि तवैव लक्ष्म ! ॥'

इत्यधिकः श्लोकः (ख) पुस्तकस्य तलभागे दर्शितः, मुद्रितपुस्तके चोपलभ्यते । टीका च तत्रत्या प्रचित्तवाची-प्रसभ्यते ।

पादजं नवधा यमकं दर्शितम् (ग)—अथ पादभागजानि दर्शयन्ते ।

कलहं कलहंसानां कलहं क-ल-हंसकाः ।

अभ्यस्यन्तीव गोपीनां चरणाम्भोजवासिनः ॥ २५

मधुरा मधुराकाया रजनी सा यदाऽजनि ।

मधु-राम-धुरा कासां तदा नासीदरैः पुरः ॥ २६

साध्वसाध्वन्यदत्ताङ्घ्रिः गुरुणामपि सन्निधौ ।

क्षणं वीक्ष्योत्सुका साऽसीत् साध्वसाध्वविचारतः ॥ २७

काञ्चीदान्तो रवस्तस्या रणतोऽरणतोऽतनोः ।

रण-तोरणतो भूरिच्छिणः क्षणमनोऽहरत् ॥ २८

गोपीनां कलहंसकाः, कं सुखं लान्तीति तथाभूता हंसकाः पादकटकाः कलहंसानां कादम्बकानां कलहमभ्यस्यन्तीव ; ते यथा परस्परं कलहायन्ते तथा कलहायन्ते इव । कीदृशम् ? कलमयत्कमधुरध्वनिं निश्चीते प्राप्नोतीति तथा, तत् हन्तीति वा तारमित्यर्थः । हरेरग्रे कासां पौयमानैर्मधुभी रामधुरा रमणातिशयो नासीत् । साध्वसाध्वनि साध्वस-पथे न कदाऽपि दत्तावह्नौ यथा सा गुरुणामप्यत्र उत्सुका आसीत् । काञ्चीदान्तः—कथम्भूतस्य ? अरणतो गमनाद्वैतो रणतः शब्दायमानस्यातनोः कन्दर्पस्य रणसम्बन्धिन-सौरणादन्धनमालायाः सकाशादपि भूयसी श्रीर्यस्य तस्य । नर्पुषकाङ्गुखो गुमागमश्च ।

माधकाये तदनुसारिणि नातिप्रसिद्धे गङ्गुलिकाप्रवाहपतिते सगोबन्धकायकदम्बके, यमकमात्रा-
द्धतजीविते कीचकवध हरिप्रबोध नलोद्यादनेककायविशेषेऽस्य स्फुरणानु न तथा सङ्घटप-
द्धश्यहारि । नैतच्चित्रं यदस्य इत ऊर्हमर्वाचीनकविसमयमेव नये काथान्तगङ्गुभूततया
तुच्छत्वमयसिद्धान्तः । तथा सति न तावदस्य परमार्थतो माधुर्ग्यञ्जकत्वमपक्रियते—पर न
निखिलं माधुर्यं शब्दाद्ययमेव प्रशस्यमित्यररौकारः । नाप्यनेन सकलजनसंवेद्यः सद्दर्थ-
सगामिः शब्दमाधुर्ग्यास्वादो वाऽपलप्यते यमाश्रित्य प्रतीच्यसाहित्यमेदेषु Onomatopoeic
poetry इति काथभेदपरिगणनं यत्तुपलस्य च तत्रत्यसमालोचकानां समयः—'Tis not
enough no harshness gives offence The sound must seem an echo to the
sense'. प्राचीनार्थसाहित्ये चास्य वैशिष्ट्यस्य 'खचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नैर्तकौनां शक्ति
रथिनमामोत्तत चितं कजच्चे त्यादिकोमलवन्धे पद्ये, 'एते ते कुहरेषु गहद्वनदद'
गोदावरौवारय' इत्यादिकठोरक्रियायां भवभूतिवर्णनायां, 'चञ्चल्लजभमितचञ्चलदा-
ऽभिधाते'त्यादि वैषयां भाटोपोक्तौ च प्रकाशः । परमेयामनुप्रासतया ग्रहणं सम्यदाय-
सम्पन्नमित्यविच्छम्—अनुप्रासभेदाच्च वचनः प्रतियुगं प्रत्यालङ्कारिकवर्थं भिन्ना इति

दृशोरगोचरेणैव हरिणा हरिणाञ्चि ! ते ।

कपोलभित्तिर्मानिभङ्गरिणा हरिणाकृतिः ॥ २८

अगोचरे सति हरौ दृढत्येव मनो मम ।

मदनो मदनोदेनामदनो मदनोजसा ॥ ३०

सदासदासीनिकरैः परिच्छदैः सदा सदानन्दविलासविग्रहः ।

सदाऽस- (ग) दाक्षिण्यकपाऽदिभिर्गुणैः सदासदारो विललास माधवः ॥३

दृशोरगोचरेणैव सता हरिणा श्रीकृष्णेन तव कपोलभित्तिः हरिणाकृतिः पाण्डुच्छविरभूत् । कौटुम्बेन ? मान एव इमो हस्ती तस्य हरिणा सिंहेन । मदनो मनो दृष्टिः । केन ? मदनोदेन मत्तताखण्डनेन । कौटुम्बः ? मदनोजसा ममावस्थेन मदनोऽहर्षणः, मदि हर्ष । (9) परिच्छदैः सद्य सदा सन्नानन्दमयो विलासो विग्रहश्च यस्य स माधवः । दा दानम्, व्यासो हीतिः, दाक्षिण्यश्च तदादिभिर्गुणैः सन्नास उपवेशो येषान्ते दारा यस्य सः ।

ज्ञातमेव । श्रुत्यनुप्रासस्य गिरुद्गानुशासनिकसवर्णत्वमययङ्गननिष्ठत्वस्वरूपस्य, 'दृशा दग्धं मनसिर्जं जीवयन्ति दृशैव या' इत्यादिलक्ष्येषु स्फुटस्य, अन्वयोज्यावर्तितया ख्यातस्या-
न्त्यानुप्रासस्य 'मद्गु जहीहि धनागमलक्षणां कुरु तनुवृद्धे मनसि विहृष्या'मित्यादि-बहुप्रसिद्ध-
लक्ष्येष्वविभक्तौ यथा नात्र अन्ये गणनं, तथा प्रतिदेशं भिन्नस्य कार्णाटी-कौन्तलीत्यादि-
नाम्ना लक्षितस्य कप्टाभरणकृता कृतोद्देशस्य दादृशविधस्यापि न सूचनमित्यप्यविरुद्धो
मागं, यत एषा दिग्दर्शनन्यायेन विन्यास एव साधीयान् । नात्यशास्त्रकृता पुनर्भूमकस्यैवैकस्य
शब्दालङ्कारतया गणनं कृतं, तथाऽलङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धस्यैव यमकस्य तत्र लक्ष्यलक्ष्यानि ।
धनुप्रासस्य तत्र कथं न ग्रहणमिति तु सम्यग्निर्णयनीयम् । 'एतद्दृशविधं ज्ञेयं यमकं नाटका-
श्रयम्' (१६।३२) इत्यभिधानन्तरं, परं नाटकाश्रयस्यालङ्कारगतस्य गणनायां शब्दालङ्कार-
कल्पेऽनुप्रासस्यैव ग्रहणपरो निबन्धो धरीयानिव प्रतिभाति । इदानीं परिचितेषु नाटकेष्वनु-
प्रासस्यैव प्रसारो दृश्यते, यमकान्तु तत्र विरलविरलमेव । रामायणादिप्राचीनतमरचनादि-
ष्वप्येवम् । एवं स्थिते प्राचां यमकपदेनानुप्रासस्यापि ग्रहणं, द्वयोर्मध्ये यमके चात्प्रादरप्रसङ्गः
न सुशकः प्रतिपादयितुमिति बहवः । 'नानाकारेण कान्तभ्रूरासिद्धितमनीशुवा । विविक्तेन
विलासेन ततश्च हृदयं शृणा'मित्यादौ स्वरैकशृङ्गनाऽदृष्टतावपि केषाञ्चित् यमकत्वकथव-
मिततृपचोऽनुकूलं यमकतोऽनुप्रासस्योद्भवे विश्वासकारितावीजमपीति बोध्यम् । अत्र तावत्
प्राचा भामहिन कृतो भरतीयनाट्यशास्त्रनिर्दिष्टेऽलङ्कारचतुष्केऽनुप्रासस्य पृथक्तया योगः

(9) "दासदासीनिकरैः सद्य वपेमान" इत्यधिकोऽश्लोकात्ते (ख) पुस्तक एवोपलभ्यते ।

मनोज-हार-प्रतिमा समाना सरस्वतीति ! मद-सु-स्वरूपे ॥

मनो जहार प्रतिमा समाना सरस्वती ति मदसुस्वरूपे ! ॥ ३४

अर्द्धाहसिः ।

न वंशी-कर-मासाद्य यमानुजनिभङ्गतः ।

कस्या विशदतां याति मनो मानपरिप्लवम् ॥

नवं शीकरमासाद्य यमानुजनिभङ्गतः ।

कस्याविशदतां याति मनो मानपरिप्लवम् (ग) ॥ ३५

श्लोकाहसिः । अयमेव समुद्रकः । एकविंशतिः ।

हे मदसुस्वरूपे ! मनुप्राणतुल्ये । तव सरस्वती वाणी मम मनो जहार । कीदृशी ? मां प्रति समाना सादरा । पुनः कीदृशी ? मनोजस्य हारस्य प्रतिमा रुक्ताहारतुला हृदयधारणाद्दिव्यैः, समानाऽवका । मदस्य मत्तताया यत् तु सुष्ठु स्वरूपं तस्मिन् सरस्वति समुद्र इति सङ्गते ! हे मूर्त्तमत्ततासमुद्रप्रविष्ट इत्यर्थः ।

अथ सर्वास्त्राणां वैद्यैर्घे यथा ब्रह्मास्त्रप्रयोगः क्रियते तथा मानभङ्गायं नानाविधो-
मायानां वैद्यैरेव मति श्रीकृष्णेनापि मद्भूते सुरलीलादानं क्रियते, सुरलीलादयवशमात्रेण (10)
सा विगतमाना प्रसन्ना बभूवेत्याह—नेति । वंश्याः करं कलमानाद्य यमनियमासनाद्यष्टाङ्ग-
योगस्य प्रथमो यमस्तस्यासु पञ्चाञ्जनयत्पुत्तियस्य स नियमस्तस्य भङ्गतः, तथा च
श्रीकृष्णेन सह भया कदाऽपि सङ्गो न कर्त्तव्य इति यो नियमस्तस्य सुरलीलावशेन
भङ्गान्मानेन चञ्चलं कस्या मनो विशदतां न याति, अपि तु सर्वास्त्राभेव । पुनस्तस्यैव
श्रीकृत्यान्तरमाह—यमानुजनिषेसना पुण्यनदी तस्य भङ्गतस्तरङ्गाञ्जालो यो नवीनः
शीकरः जलकण्ठस्तमासाद्य मानेनाभिमानेनार्थाद् गर्वेन दोषेण परिप्लवं कस्य मनः अ न
विशदतां याति, अपि तु सर्वेषामेव, यमुनाजलस्य शस्य सर्वदोषनाशकत्वप्रसिद्धेरिति भावः ।

दिना विभागेन भेदसंख्या प्रकाशकता सूचिताऽपि न विस्तरतो दृशिता, सा च मनोरमिः
पट्टीरिष्ट निबद्धा । यमकमिव्यावृत्तार्थाशस्य पूर्वतः सौसाहश्याहाकारतो मंचला नियमनादा
निबद्धा मंचा, यमेव शैली प्राचीनानां शास्त्रकर्ता यत्ते संज्ञिनां संज्ञानिबद्धार्थं सहाकारि-
गुणान्तराणि प्रकटयन्ति । सा च सुस्रष्टं दृशिताऽचार्यदक्षिणा गुणालङ्कारादिविवेचनप्रकाशे ।
यथा वेति—‘कानन’मित्यादि श्लोक आदिमकिरणे ईषद्विन्नतया पठित इत्यतो येषां चेति
प्रतीक्षेन नूतनतरस्यावतारः । पादजमित्यादि—अर्द्धाहसिः इतिरित्यादि—एषां वक्ष्यमाणानाञ्च
भरत मामाह दक्षि रुद्रोद्भूतमटादिलतयन्येषु कस्यभेदाद्यपावघं सुख गर्भं इति-पुष्प हन्त-

आद्यन्तमध्यभेदेन क्रमादय समुच्चयात् ।

अन्तादिभेदेन पुनर्वहुधा यमकक्रिया (ग)॥ २११ का

आदियमकमन्तयमकं मध्ययमकमाद्यन्तमध्ययमकमन्तयमकमिति पक्ष
भेदाः । क्रमेषोदाहरणानि—

कलाकलापेन गरीयसा हरिर्नदीनदीप्तिः करुणारसाब्जुधिः ।

सुरासुराणां सुकुटाटवीमणिः सदा सदानन्दचिदात्मको वभौ ॥ २१

रोषेण शम्भन्न हि नागरी गरी-यसा(ग) कठीरत्वमुपेत्य भात्यभा ।

विहाय मानं हरिमानयानया धिया हि सर्वं भवतीहितं हितम् ॥ ३०

मदन सङ्गर-सङ्ग रसाकुला भव विहारिणि हारिणि । माघवे ।

कुसुम-राजि-विराजि-विभूषणा मधुप-राग पराग-पराचिता (ग) ॥ ३८

माऽसो मासो मरीच्यः समधुर मधुर प्रेयसी-प्रेय-सीमा-

वृन्दा वृन्दावनश्रीरूपवन-पवन-भ्रान्तिरभ्रान्तिरम्या ।

गरीयसा शम्भुदोषेण कठीरत्वमुपेत्य काऽपि नागरी न हि भाति । यतोऽभा विगतं
कान्तिका । धिया तव सर्वं हितमीहितं वाञ्छितं भवति, वर्त्तमानसामौष्यी वर्त्तमानप्रयोगः ।

हे हारिणि । मनोहारिणि ! माघवे विहारिणि सति मदनयुद्धस्य सङ्गे यो रसस्तेना
कुला भव । कथम्भूता ? कुसुमश्रेणिभिर्विराजि भूषणं यस्यास्तथाभूता सती । अथ
मधुपानां रागो रङ्गनं येभ्यस्तथाभूते, सुगन्धैः परागैः पराचिता यात्रा सती च ।

उद्दोषविभाषानाह—माऽस इति । मासचन्द्रस्य मरीच्यः किरणाः माऽसः मा
श्रीभामस्यन्तीपि माऽसः श्रीभानिन्दिका इत्यर्थः । वृन्दावनस्य श्रीः श्रीमा कीदृशी ?
समधुरा शङ्कररससहिता एवं मधुराश्च या प्रेयस्यस्ताभिः प्रेयं पूरयितुमर्हं सीमा वृन्द
यस्याः सा, तथाच वृन्दावनौषधीभायाः सीमासम्बन्धावधिः प्रेयसीनां साहित्येनैति प्रेयसम् ।
उपवनेषु पवनस्य भ्रान्तिर्भ्रमणम् अभ्रान्तिरम्या व्यभ्रान्तिवृन्दावनीयोपवने नम मन्द
गमनमेवोचितमिति या सावधानता तथा म्या । आलम्बनविभावमाह—इह समये च

पुच्छं पच्छंति परिश्रुति मदंश-काष्ठी पदान्ताम्बुडित श्लोकाभ्यास समुद्रक यमकावलि मन्त्रायम
कादशेषविधा भवति संज्ञा—इतोऽधिकानि संख्याऽन्तराणि च तभ्यो भट्टिकाव्यादित्तैव
याज्ञानि । बह्वेति—आदान्तादिभेदगणना प्राचीनानुसारिणी दिखल्लेखादिविच्छित्तियिषेव
जीवातुरवार्चने बद्धाविता । वस्तुतस्त्वसंख्या एवार्थं भेदक्रमः । सप्तविंशतिरिति तु वस्तुगत्या
गणनार्था न किमपि तात्पर्यं 'बहुधा यमकक्रिये त्वेव निष्कण्डं । व्ययुक्पाद युवपाद मिस्र

नन्दानन्दायकन्दः स्मर-समर-स-म-ब्यूह-हारीह हारी

सङ्गी सङ्गीतदेव्या अहरहरहरद्रासराधां स राधाम् (ग) ॥३८

न मानमाधेहि मनस्यदःस्यदः शुभं शुभंयोः स्यति देवि । तेऽविति (ग) ।

अहो अहोरात्रकृताऽरुपा रूपाऽयशो यशोदाभुवि विद्यतेऽद्य ते ॥ ४०

प्रतिपादसर्वममकं यथा—

ममत्वयाऽममत्वया न वेदितं नवे ! हितम् ।

स्मराधिके स्म राधिके ! चर चमाञ्च रञ्ज माम् ॥ ४१

हरी राधामहरत् । कीदृशः ? नन्दः (ग) सन्दहो य आनन्दस्तस्यायकन्दः प्रथममूलं स्मरसमरे समः सा शोभा तत्सहितो यो बलविन्यासस्तं हर्तुं शीलं यस्य सः । 'ब्यूहस्तु बलविन्यास' इत्यमरः । तथा हारी हारवान् सङ्गीतदेव्याः सङ्गी । राधां कीदृशीम् ? अहरहः प्रतिवासरमेव रासराधां रासस्य राधः संसिद्धिर्यतस्ताम् ।

द्विती प्राह—न मानमिति । मनसि मानं नाधेहि । कृतः ? अदःस्यदः अतुष्य मानस्य वेगः हे देवि ! शुभंयोः प्रशंसावत्यास्ते तव शुभं मङ्गलं स्यति नाश्रयति अहंशुभमोयुंस्, इति युष् । शुभमिति मान्तमथयं प्रशंसावचनम् । अहो इत्याश्चर्यम् । अहोरात्रकृतमहर्मेनःपीडा यतस्तया रूपाऽविति इति सम्बोधनम्, तथा च तादृश्या रूपा त्वमधुनाऽपि ज्वलिता नाभूरित्याश्चर्यं, यशोदाभुवि श्लोकणोऽय तेऽयशो दुर्गुंश्च एवेदं वर्त्तते । श्रीलक्ष्मणोऽप्याह—मम त्वयेति । हे राधिके त्वया मम न हितं न वा ईहितं वाञ्छितं भवति । कृतः ? अममत्वया मयि ममत्वशून्यया । ननु तर्हि मात्सुपेक्ष तत्राह—हे नवे ! नित्यनूतनत्वात्त्वं मे चेतो लोभयसीति भावः । अथ च चेतः पीडयसि चेत्याह—स्मरेण स्मरणेनाधिर्मेनःपीडा कामोद्गमो यतः हे तथाभूते ! यदः स्मरेण कन्दर्पेण हेतुनाऽधिर्मेनःपीडा यतः हे तथाभूते राधिके ! तस्मात्त्वं मां चर प्राञ्चि माश्च रञ्च । स्मेति पादपूरणे ।

सर्वयमकाद्योऽन्ये च अनामकाः सनामकाः बहवोऽनोदाहार्याः । 'सदासे'त्यादिष्वप्रयुक्ता लक्ष्या, 'कस्या विशदता'मिच्छादिष्वपि कृत्रिमो पदभङ्ग इति स एव प्राचीनो दोषः, 'रासे-चरे'त्यादियु, 'ससारसा' इत्यादियु च पदानां चादीनामनुद्देशः, 'तेऽविति' इत्यादिष्वर्वाङ्गान्तरेक-पदतेत्यादि दोषप्रसङ्गाः यमकतया कथमपि मोक्ष्याः । 'गरौयसे'त्वन पादेन पदच्छेदेन न किमापु, माधुर्म्यं—मान्यर्थमिव प्रकृत भासते । न तापत् सर्वत्रेयं दोषदृष्टिः, यतो 'मदन-सङ्गरसङ्गे'त्यादियु उपभोग्यैव काऽपि खादुता, 'विवतते'त्यादौपद्ये नलोदयादिऽदाकार-प्रदोष्विव किमपि वैसुख्यस्तुक्त्मेव, अतो हानोपादानयोर्भेदं निदर्शनम् । मदनैति—राधां प्रति

सर्वथमकं यथा—

(५)(८) (४) (१) (२)

ससार सा ससारसाऽस-सार-मास सार-सा ।

(३) (७) (६)

ससारसाससारसा स सारमास-सार-सा (ग) ॥ ४२

प्रत्यक्षरयमकमपि केचिदिच्छन्ति । तद्यथा—

(४) (५) (६) (८) (९)

वि-वितत-नाना-माऽमा विविधधना ना-ववश्याश्या ।

(१०) (७) (२) (११) (३) (१)

सा साधुधुततरारा मम बबले लेहि-हित-तनु ! तु (ग) ॥ ४३ इत्यादि

एवं सप्तविंशतिभेदाः(ग) । द्विखण्डत्रिखण्डादिकञ्चोक्तोदाहरणेऽन्तर्भवतीति पृथङ् न दर्शितम् । तथाहि 'अहो अहोरात्रकृताऽरुपाकृता' (४० श्लोके) इत्यादौ द्विखण्डम् । 'मासो माऽसौ मरीच्य' (३८ श्लोके) इत्यादौ द्विखण्डम् । 'विवितते'त्यादौ (४३ श्लोके) चतुःखण्डम् । एवमन्यान्यपूरुषानि । गद्येषु तु नायं क्रमः । तत्र यथा—'सदा सोदरे दामोदरे गुणसाराधिका सा राधिकाऽनुरज्यति च्चे'ति ।

सा राधा प्रतर्निकुञ्जाचलति सा । कौडशी ? ससारसा सलीलाकमलाऽससार-सानसारसा आ सम्यक्प्रकारेण व्यासो विक्षेपो यत्र व्यसू क्षेपणे । तथाभूते सारे गमने यः सानो निद्रा तस्य सारं वर्त्तं स्यति खोयप्रतिभया ह्रसयतीति सा । स गतौ सोऽन्तर्कर्मणि व्यक्तकर्मशब्दस्य नाशी ह्रासधार्थः । ससारसा—ससारसा ससन्ति ह्रतं गच्छन्तीति ससाः, आ सम्यक् रमन्ति शब्दाद्यन्त इत्यारसाः, अस्वन्ति शीघ्रन्त इत्यसाः सारसाश्चक्रवाका यतः सां विलोक्येत्यर्थः सा । सस ह्रतौ, रस शब्दे, अस दीप्तौ । सः शीलुष्यः ससारति पूर्वैणान्वयः । कौडशः ? सारसास सार सा सारसानां प्रक्षिप्रिशेषाणामासधोपवेशस्य सारः सौख्यं तनु स्यति (साति) नाशयति सौख्यमगमनं चकित्तौल्येति भावः ।

सा वनमन्थी नाववश्याश्या नौ आवयोरेवशमेवाश्या आप्या अशङ्क्यामौ । विप्रैश्च नामावच्छेपं सङ्केतमालत्वान् । कौडशी ? विभिः पक्षिभिर्वितता नाना सा शोभा यस्याः सा । असाऽपरिमिताऽनुपमा वा । विविधानि चनानि यस्यां सा । साधु यथा न्यासयथा धूमसरोऽतिस्वप्नित आरो गतिर्दस्या यया वा यां प्राप्यान्त्र गमने नैव शुच्यन इति भावः ।

विशाखाऽहेति कण्ठानन्दिन्यां सङ्गतिमुच्यते । माऽम इत्यत समा भूरा यस्येति प्रेमप्रकर्षं ममस्तेनोक्तैर्ममवदप्यर्थः, गन्तव्येत्यत्र गन्तव्यं नगरालस्य गन्तव्य इति सुगम एवाश्लेषः ।

भिन्ना अप्यर्थभेदेन युगपद्भाषणक्षमाः ।

त्यजन्ति भिन्नरूपत्वं शब्दा यत् (४) श्लेष (यच्छेष) एव सः॥

२१२ का

‘अर्थभेदेन शब्दभेद’ इति न्यायात् काव्ये स्वरस्थानुपयोगिन स्वरगतभेदा-
भावाच्च, केवलार्थभेदेन भिन्ना अपि शब्दा युगपदेकदा यत् यदर्थान्तरभाषण-
क्षमाः सन्ती भिन्नरूपत्वं त्यजन्ति तदा सः श्लेषः (घ) । अर्थद्वयश्लेषणाच्छ्लेषः ।
स प्रकृतिलिङ्गवर्णप्रत्ययभाषाविभक्तिपदवचनैः ।

अष्टविधो, निरपेक्षस्तुल्योभयवाच्य एव नवमः स्यात् ॥२१३ का

निरपेक्षः प्रकरणादिव्यतिरेकेणापि तुल्यवाच्यद्वयः (घ) । क्रमेणोदाहरणानि—
मनस्तुदन्ती क्षणदा वतेष्टा विधौ विरुद्धे तमसि प्रवृद्धे ।

तस्मिन् प्रसन्ने हरितः प्रसादं धन्या लभन्ते तमसि प्रनष्टे ॥४४

सा बबले बलवती भवति सा । मम लेङ्गिनी मन्मुखमाधुर्याखादिनी श्रिता च तदुर्थस्याः,
हे तथाविधे ! नु इति सम्बोधनम् । राधिका दामोदरे रञ्जति सा । कथम्भूता ? गुणेषु
साराधिका गुणेषु मध्ये ये सारभूता गुणास्तैरधिका । दामोदरे कथम्भूते ? सदा मोदं
राति ददातीति तस्मिन् ।

मनस्तुदन्तीति—विधौ चन्द्रे विरुद्धे सतीष्टाऽपि चण्डा उत्सवदाढ्यतया यथार्थनाम्नो
रात्रिर्मनस्तुदन्ती स्यादिति. तस्मिन् विधौ प्रसन्ने हरितो दिग्गः कर्तुः प्रसादं प्रसन्नानां
लभन्त इति । मत्ते, विधौ विधातरि विरुद्धे सति पक्षमसल्लसो गुणस्य वृद्धं तस्मिन्
सति इष्टाः पदार्था इच्छन्च्छेदकाः सन्तो मनस्तुदन्तीति प्रथमाहंस्थ, हरितः श्रीकृष्णात्
जना धन्याः प्रसादं लभन्त इति द्वितीयाहंस्थान्वयः ।

अत्रापि क्रमस्वाचाराणाञ्च नियमितत्वात् यमकमेव नाशुप्रास इति । गद्येष्विति—तथा
च रुद्रटकारिकाः—‘प्राथम्येत्सि विषयोऽस्ये’ति । तत्र टीकाकृतां नमिसाधुचरणानां
वितृतिः—‘प्रयोयद्दद्यात् गद्यमपि कापी’ति चोदाहृत्या । ‘मम लेङ्गोद्वत्त सपि चत्वेऽपि
गमकत्वात् समामः ।

(घ) ‘तिथा तु भिन्नते शब्दो रूपतः स्वरतोऽर्थत’ इति शाब्दिकनयेनार्थभेदभिन्नानामेव
शब्दानामत्र कारिकाया परामर्शः । रूपत आकृतितो न तु प्रकृतितः । वस्तुतस्त्वे-
तेषामाकृतितोऽभिन्नानामपि प्रकृतितो भिन्नत्वं दुरपह्वविद्याच्च वृत्तौ, ‘अर्थभेदेन शब्दभेद’
इति । ‘सङ्गुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं रमयती’त्वभिद्युक्तस्फुतिरत्र प्रमा । पाठगणे तुनिना

अत्र 'इच्छणदे'ति टाप् लवने, 'क्षणटे'ति डु दाब्दाने, इति प्रकृतिभेदः ।
 'इष्टा' इति पुंलिङ्गम् । 'इष्टे'ति स्त्रीलिङ्गम्—इति लिङ्गभेदः । पुनरिष्टा'
 इति बहुवचनं, 'इष्टे'त्येकवचनं, तेन वचनभेदः । "विधा"वितीकारोकार
 सारूप्ये वर्षभेदः । "तुदन्वी"ति श्ल प्रत्ययः, "तुदन्ति" इत्याख्यातप्रत्ययः,
 तेन प्रत्ययभेदः । 'हरित' इति पञ्चमी, 'हरिते' इति जसु, तेन विभक्तिभेदः ।
 घनेकैकेन पङ्क्तिभेदाः प्रदर्शिताः । पुनरपि भङ्गान्तरेण लिङ्गवचनभेदं दर्शयति—

लीलाऽम्भोरुहगञ्जिनी रतिरणक्रीडात्रयोद्गारिणी

निद्रोद्भेदविलासिनी स्ववशताऽसहोचसञ्चारिणी ।

अन्योन्यप्रणयप्रकाशनविधायन्योन्यसंज्ञादिनी

राधाया नयने हरेरपि तनुः क्षेमं विधत्तां तव (11) ॥ ४५

भाषाज्ञे यो यथा—(घ)

उद्दामकामकण्डूलकरमण्डलचण्डिमा ।

कालिन्दोकुञ्जरो घञ्जे विहारं वारिमञ्जुलम् ॥ ४२

लीलाऽम्भोरुहेति—राधाया नयने तव क्षेमं विधत्तां कुरुतामिति परस्मैपदस्य द्विवचनं,
 तथा हरेरपि तनुश्च तव क्षेमं विधत्तामित्यात्मनेपदस्यैकवचनम्, घाष् घात्रीरुभयपदित्वात् ।
 नयनयोस्तनोश्च विशेषणान्याह—लीलेत्यादि । स्ववशतेति—नेत्रपक्षे या श्रीकृष्णनिष्ठ-
 वशीभूतता तस्या असहोचो विस्तारस्तस्य सञ्चारिणी, तनुपक्षे स्वकर्तृका या जगन्निष्ठ-
 वशीभूतता तस्या इत्यादि ।

भाषाज्ञेयः श्रौरसेन्याः शेषः । उद्दामेति—स्कृतपक्षः सुगमः । प्राकृतपक्षे—हे
 चण्डि । हे कोपने । कालिन्दोकुञ्जरोघससे (घ) ञुलं युगलं दन्द्रयो विहारं वारिमं
 वारिय्ये । कथं वारिय्यधीत्याह—डूलकरमं प्रस्तुतं कर्म मा डल मा डल इस्तुताह
 सारि कर्म कुर्वित्यर्थः । प्रस्तुतकर्म कौडशम् ? उद्दामकामकम् । 'कालिन्दोकुञ्जरे'ति
 'उद्दामकामे'ति पक्षद्वयेऽपि समानार्थत्वात् भाषासमावेशः, अन्यत् सर्वमर्थभेदाज्ञाभावेऽपि
 इति ।

भरतेन 'दास्यम्भारयोः स्वरितोदात्तं वीररौद्राद्, तदूदात्तस्वरितमित्यादिकया दिशा
 प्रतिपादितमिगिकोऽपि कार्ये स्वरभेदप्रसङ्गः प्रकृतेऽताप्रकृत शब्दं दुर्विद्वधप्रौढिप्रकटनेन ।
 एवं म्यते एकमेवाकारमाश्रित्य वर्त्तमानस्य पदप्रकृतव्यक्तिने भिन्नार्थत्वप्रकटने शब्दं
 द्विगुण्यन्तेऽभिन्नमित्येवमभिन्ना इति धत्वाऽस्थालङ्कारस्य शेषमन्त्रा । अलङ्कारितरियमायं

पदश्लो यथा—

समराला रूपेवेयं राधिके ! सर्वदारुणा ।

मतिश्च तव दृष्टिश्च समे एव बभूवसुः ॥ ४७

कृष्णपक्षे बलवती दोषाकरपराङ्मुखी ।

समे ह्येतामघो रात्रिः सात्त्विकी च सर्ता मतिः ॥ ४८

वाक्यगतत्वेनायं समोभयवाच्यः । शब्दार्थश्लेषयोरयं भेदः—यत्र शब्द-परिवर्त्तनेनापि न श्लेषत्वभङ्गः सोऽर्थश्लेषः, अन्यसु समङ्गाभङ्गत्वाभ्यामेव शब्दश्लेषः । स चोक्तोदाहरणेषु, शब्दपरिहृत्यभावात् (ङ) ।

अर्थश्लेषो यथा—

विलोलसंफुल्लकदम्बमालः समुल्लसन्मञ्जुनवर्हिबह्वहः ।

अश्लेषसन्तापहरो जनानां कृष्णश्च मेघश्च सहोज्ज्वलितैः ॥ ४९

अत्र 'कदम्बा'दिशब्दानां परिहृत्याऽपि न श्लेषत्वहानिः, इत्यर्थश्लेष एव (ङ) । अथ शब्दालङ्कारप्रस्तावे प्राप्तावसरतया चित्रकाव्यमपि दर्शयति । तत्र यद्यपि—

मानवती श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण व्याह—समरालेति । साम्ये हेतुसाह—इयं मति-दृष्टिश्च सर्वदारुणा सर्वसिन् काले दारुणा सर्वदाऽरुणा च समराला दृष्टिपक्षे सम्यक् कुटिलोत्तर्यः, यदुक्तम् मेदिनीकारेण 'अरालः कुटिले सर्जरसे सामनि दन्तिनी'ति । मति-पक्षे समरो युष्मत् तत् आलातीति । कृष्णपक्ष इति—कृष्णपक्षे शुक्लातिरिक्तपक्षे भवत्-पक्षे च । दोषाकरश्चन्द्रो दोषोत्पत्तिस्थानश्च । विलोलेति—माला सकृस्मृहश्च ।

भारतीयसाहित्ये स्वतःस्कृतेषु खाभाविकीति सर्वत्रैवास्या अङ्गुष्ठप्रमरः—परं गद्यकाव्ये-ष्वस्या भूयानुत्कर्षो लक्ष्यते । अत्रापि 'सर्वमत्यन्तगर्हित'मिति नीत्याऽतिवैदग्ध्यतो नि-कर्षोऽपि प्रासङ्गिक प्रवृत्तः । पदोऽप्यस्या विच्छिन्निं स्थलदृशा प्रेक्ष्यैवं प्राचां निबन्धप्रकटनं 'श्लेषः पुण्याति सर्वासु प्रायो वक्रोक्तिषु अयमिति । भाषाश्लेषस्यापरे रूक्ताङ्गाभासमाख्या-लङ्कारात् स्वतन्त्रविषयता, पूर्वत भाषाभेदादर्थभेदोऽप्यानुवर्त्तिकः, उत्तरत्र न तपेव्याभागात् । खट्टादिभिस्तुभयोर्भेदोऽङ्गीकृतेऽपि संज्ञामेदकल्पः प्राचीनमतनियन्तितत्वात् कथमपि परिहृतः । काव्यप्रकाशोक्तदिशा नात्र तस्य तथा अतिरिक्तस्य लेशतः सूचनमपि । भाषाश्लेषे क्वचित् भाषासमेऽपि कटकल्पनाश्रयः दुष्करः परिहृत्सुं य'धोहामे'त्यादौ लक्ष्ये ।

(ङ) 'समङ्गः शब्दश्लेषः अमङ्ग एवार्थश्लेष' इति प्रायोदादमपाकसुसङ्गटादिकृता सर्वस्वकृता कृताश्रयामान्याश्रयिभाररूपां शब्दार्थोभयलङ्कारनिर्देशशक्यत्वात् दूषयितुश्चेय-मवतारणिका । मम्मटादिभिर्विध्वस्ता समुद्रवत्याद्यार्वाचीननिवन्धकृद्भिः रञ्जीवयितुमिच्छासि

नटानाञ्च कवीनाञ्च मार्गः कर्कश एव यः ।

रसाभिव्यक्तये नासौ शक्तिज्ञमैत्र स केवलम् ॥ (ङ)

चित्रं नीरसमेवाहुर्भगवद्विषयं यदि ।

तदा किञ्चिच्च रसवद्यथेल्लोः पर्वचर्वणम् (च) ॥ २१४ का—

अत्र किञ्चित् प्रदर्शयति । प्रथमं प्रतिस्त्रीमानुलोमपादौ यथा—

(७) (१) (२)
राधा साररसाधारा मारमाऽर-रमारमा ।

(३) (४) (६) (८) (५)
काशोदाररदाऽगोका सा ललास सलालसा ॥ ५०

प्रतिस्त्रीमानुलोमश्लोको यथा—

(२) (३) (४) (१) (६) (७)(८) (५)
काऽधिदा सखभा राधे ! मानो माऽस्तु रमाधवे ।

(१०) (१२) (११) (६) (१७)(१३)(१४) (१५) (१६)
वेधमारस्तु मा नो माऽधेरभा स्वसदाऽधिका ॥ ५१

अथ चित्रकाण्टिका—सा राधा ललाम । कीदृशी ? साररसमाधारयतीति सा । मारेण कामेन मां शोभामारति गृह्णातीति सा च, रमेव रमति इति रमारमा च सा । काशेन दोषा उदारा रदा यस्याः सा । अशोका शोकरहिता । सलालसा स्फुट्यावती । काऽधिदेति—हे राधे । का गरी आधिदा मनःपीडादायिनी सती सखभा स्वभया स्वकान्था सह वर्तमाना भवति, अपि तु न काऽपीत्यर्थः । अतो रमाधवे श्रीकृष्णे मानो माऽस्तु, माने भति तस्याधिस्तत्रापि ग्लानिरिति भावः । नोऽस्माकं वेधमारो विधाननाशः क्रिया-नाशस्तु माऽस्तु—विधुं विधाने घञ् । तथाधिरामा मनःपीडाया आभा स्वसदा स्वगताऽधिका माऽस्तु, सदृष्ट गती ।

न खम्या सैतलं गृह्णामारणेन । समोभयवाच्यत्वेनास्याभिघातस्तद्व्यनितो ऋद इति प्रागेव पृथक्तं ध्वनिहरणविपरये । श्लेषम्यले शब्दपरिहृत्तिसदृशत्वो, सत्त्वयोर्वा मण्यवृत्तित्वप्राये उभयाक्षरारकल्पना न स रदायममतेत्यत्रं पलवितेन । भाषान्तरेष्वेवंविधमभद्रश्लेषमङ्गः उदृरपराद्यन इत्यस्याभ्यंभारतीयनाशितो वैशिष्ट्यजीवातुः । 'त्रिलोले'ति श्लोकोऽयं क्रियन्तु भिप्रत्येनाश्लेषोदाहृतः । अत्रार्थं श्लेषविवेचने न क्रमप्रामाण्यमिति दिक् ।

(घ) नटानाश्चेति—मंथनप्रसूक इव भाममानेऽनाप्रकृतस्य वाङ्मास्कोटवृथासम्पद-मन्थनार्थमयस्य नटनाटिककस्य सोऽनुपामाक्षेपः सतुपभोम्यः शास्त्रसिद्धयः । प्रकृते रसोच्छेदकया प्रार्थानैरपि संबन्धा । दिग्दर्शनम्यायेन रमविररुष्यतां लोकाटमङ्गना

प्रतिश्लोमानुश्लोमौ श्लोको यथा—

(१) (६) (५) (४)
मानसाररसाधारा साऽयन्तो वनमालिना ।

(८) (२) (७) (३)
संललास महामोदा साऽश्वामाद-नि-साध्वमा ॥

(२) (३) (१) (७) (६)(५) (४)
साध्वसानि दमाश्वामा दा मोहामसलालसम् ।

(१४)(८) (१३)(१०) (११)(१२) (८)
नालि ! मानवतीर्यं सा राधा सार-रसा-नमा ॥ ५२

महामानवतो राधा स-रति किं करोतीति पृच्छन्तीं सुखीं प्रति सखी प्राह—
मानसाररसाधारा मानस्य सारं रसं न धारयतीति तथा, यतो वनमालिना महायन्तो
गच्छन्तो (च) सती व्याधु शीघ्रं संललास, इत्यन्तौ शतन्तः । कीदृशी ? महामोदेनालो
दीप्तिर्यस्याः सा । आमादगिसाध्वसा आ सम्यक् मादेन सौरभमत्ततया निसाध्वसा
निर्भया निशब्दोऽर्थं निषेधार्थं “यथा दीपो निवातस्य” इतिवत् । अहं साधु यथास्यात्तथा
असानि वर्त्ते । यतो दमाश्वामा दमेनैवाश्वामोऽभूदित्यर्थः । ननु मा न्या वादीः
तादृशमानस्य शीघ्रमेवोपशमं न सम्भावयामीति ददर्शी प्रत्याह—असलालसं यथास्यात्तथा
ऊर्हां वितर्कं मा दाः, किन्तु सलालसं यथास्यात्तथा वितर्कं खण्डयेत्यर्थः । निश्चयं
शस्त्रिणाह—नालीति । हे आलि ! सेयं राधा मानवती न किन्तु साररसेन श्रेष्ठरसेन
आनमतीति मा ।

पचनं प्रकाशटीकाकृता सोमेश्वरेणोद्भूतमपोहियते—‘यमकानुलोमतदितरचक्रादिभिदा हि ।
अभिधानमात्रमेतत् गङ्गुलिकाऽदिप्रवाहो वे’ति । ‘क्रीडामोहीविनोदेषु तज्जैराकीर्यमन्त्रये ।
परशामोहने चैव सोपयोगाः प्रहेलिका’ इत्युपलक्षणसुखेन च तस्योद्घाटनम् । शक्तिप्रया
इति—मा च शक्तिर्गोष्ठीगरिष्ठानां क्रतुकिनां वृष्येष्ठानां स्वाम्यनुवृत्तिकृतविशिष्टेण सप्रका-
शेति भट्टबाणाद्विग्रह्येच्छेखनः प्रतीयते, खड्ग-चक्र-वाणादिराजसभासिद्धप्रदार्थात्कृतिमिषा-
धावधीयते । ‘अनेकधातृत्ववर्णवित्यासैः शिल्पकल्पना । तत्तत्प्रसिद्धवस्तूनां वन्द्य इत्यभि-
धीयते’ इत्यम्बिकादि (३४२ तमाध्याये) अस्य कारुशिल्पकल्पं पुरस्कारसूचनम् । भगवत्-
विषयमिति कृत्वा यदेषामत्र सार्थकत्वममर्दनं तत् भक्तवैष्णवकविसहृदयसार्थशोभि एव ।
गर्भाचारादीनि तत्कालोपयोगीनि चित्राणि । आकार-मति सर-व्यञ्जनस्यान चुरतक-
गुण-प्रहेलिकाऽदिभैरवस्य भूयान्विस्तर आकरतो न्ययः । अत्रैवामादितचतुर्णां प्रचुरतो
लक्ष्यलक्ष्यानि । पद्मादिशब्दानां सुप्रितयन्त्रेषु बहुशः प्रदर्शितत्वादिरलप्रायाणि च्छेद खड्ग-
प्रताका-गदा-मृद्वन्धमयाव्यत्र परिशिष्टे दर्शयन्ते । एषां शब्दालङ्काराणां सर्वदेव बहुभि-

महासर्वतोभद्रं यथा—(च)

(७) (४) (५) (९) (३) (१२)
साधाराऽश्रीः श्रीराधा सा धामाकामा मा-कामाऽधात् ।

(३) (४) (१०) (८) (११) (८)
राकाधीमा माऽधीकारा श्रीमा मानेनेमामाश्रीः (च) ॥ ५४

सर्वतोभद्रं यथा—

(३) (५) (६) (७)
धाराऽसाररसा राधा रासलास्यस्य लासरा ।

(४) (१) (२)
सालाकाररकालासा रस्यरस्यस्य ! रस्यर ! ॥ ५५ (12)

साधारेणि—सा श्रीराधा साधाराश्रीः साधं सिद्धिमियत्तिं प्राप्नोति साधारा वा रुग्यक् श्रीः श्रीमा यस्यान्तधाभूता भवतीत्यन्वयः । कीदृशी? धामाकामा धामि निकुञ्जयद्दे अं श्रीकृष्णं कामयत इति सा । 'श्रीलिकामिमिच्चिरिभ्यो षः' (पा ३३२ वार्तिके) इति ष प्रत्ययः । ननु किं स्त्रीयकामस्यार्थं कामयत इति तत्राह—माकामा । मेति निघेधे, न विद्यते कामः स्वसुखतात्पर्यं यस्याः सा, कृष्णसुखार्थमेव तं कामयत इत्यतः प्रेमवतीति भावः । राकाधीमा राकायां पीयूषमास्यां धियो बुद्धेर्मां श्रीमा यस्या सा रास-विलाससिद्धार्थमिति भावः (12a) । माधीकारा मा अधिर्मनःपीडा यस्याः इ' कर्त्तृपे कं सुखञ्च वा सम्यक् रातोति, सा च सा च सा, अतएव तस्याः सर्वतः श्रेष्ठान् श्रीमा सम्यक्त्वरूपा लज्जोः मानेन आदरेण आश्रीः आश्रयमाया इमां राधामधात् स्वसर्वसम्पत्तिसमर्पयोन पालयामास । धाराऽसाररसेति—धारायामासारः सम्पात इव रसो यस्यां सा

राहततया प्रतियुगं नशाः भंस्थाः कचित् कचिक्कालित्वादिभिर्गुणैरुल्लिखितप्रायतया मनुकाय रूपेणादरस्य दिदधगोष्ठ्यामित्यपरोक्षमेव प्राचीनसेविनाम् । आधुनिकप्रायाणां

(12a) '—मिति श्र' इति स्यात् । पर टीकादयः सर्वतोपरिदर्शित एव ।

(12) इतःपरं 'ददा वा, नाशोवात्मनःकाऽथो नाशोव साररसावलो । कामा रसासारसाऽकारणा सम साऽर न ।' इत्यधिकः पाठः (६) (७) पुलकय, रपसभ्यते । टीकाऽपि नमाधीर्दर्मता ममा— "वसने राशोत्सवे यजमण्य श्रीकृष्णस्य तत्र श्रीराधिकामपगतः स्वयमुक्तिरियम् । सा मनुष्याधिकतेन प्रसिद्धा न चार नादतवती । किञ्चना सा ? चकाररसा मरिच्छेदशब्देनाकेन दुःखेन, "अथं पापदुःखो" इति सिद्धिनेकरचान्, न चानां शोचन म एव वशो विव यस्या सा, "वशो मथरर्ध लये । प्रहारादी विधि व" इत्यादि सिद्धिने । अतएव रसासारसा इत्यत्र यद्वारसुखसाकारो इतिस्तो अति स्वस्वदतीति क्वि । अतएव तु मा किञ्चना ? वासा इति—वासा गोतिरव्याप्नोति दोषमतेत्यर्थः । पुनः कोइमो ? अनोमवदि

हृत्तवन्धो यथा—(च)

(६) (५) (२) (३)
तनुतां तनुतां राधाकृष्णयोश्चरितश्रुतिः ।

(४) (१) (८)(७)(६) (१०)
हृत्तापानां सुधासिन्धुधारा तां नु ततां नुत ॥ ५६

खड्गवन्धो यथा—

राधामाधवयोः केलिः श्रुतिहृतसुखदायिका ।

कामन्तनोतु वः क्षेमं प्रेमानन्दौघनिर्भरा ॥ ५७

रासारम्भे नृत्यगीतवादित्रादिमनोहरा ।

रामस्यसारा सौभाग्याधरीकृतपरा परा (च) ॥ ५८

राधा "धारासम्पात व्यामर" इत्यमरः, धनुर्व्याकरिष्ट'हृत्तादिवदर्थं धाराऽसारशब्दो ज्ञेयः । रासलास्यस्य रासाख्यवृत्त्यस्य सासरा सासं कान्तिं राति ददातीति, तथा विना तत्र रासविलासो न सिध्यतीति भावः । पुनः कीदृशी ? साराकाररकालासा साराकारं राति ददातीति साराकाररो यः कालो यौवनसमयः तन्नामः सन्त्यक् दौर्गन्ध्यः । हे रस्यरस्यस्य ! रसेभ्यो हृताः रसा रसिनो रमणपराश्च ये युवतिजनास्ते रस्यो गम्यः, हे तथाभूत ! हे रस्यर ! रस्यान् रस्योयान् विलासादीन् राति तेभ्यो ददातीति हे तथाभूत श्रेयः ।

तनुतामिति—चरितश्रुति चरितश्रवणं हृत्तापानां तनुतां कृशतां तनुतां विस्तारयतु । कीदृशी ? सुधासिन्धुधारा । नु भोः, तां ततां विस्तृतां नुत नुत, यथा चर्द्धेण दिवक्तिः ।

रासारम्भ इत्यस्य पूर्वणान्वयः । रामस्य नृत्यविशेषसारम्भे नृत्यं हस्तपादादिचालन-विशेषः, गीतं यद्गङ्गादिमिलनं, वादितादि वीणाऽदि, तैमनोहरा रामस्यस्य कौतुकस्य सारः स्थिरांगो यस्यां सा । सौभाग्यनाधरीकृता अद्यःकृताः परे ब्रह्मानन्दादयोऽपरे (१३) सार्वभौमसुखादयो यथा सा इति, केल्याः सकाशान्न केऽपीति भावः ।

गौीयविदुषामुत्तमिमतसंस्थानमुद्राणामालङ्कारिकधुरीणाणां प्रेमचन्द्रतर्कवागीशपादानां 'हृत्तवणे कमवणे जडताऽकुले व्रजति भारशले (Marshall) च मधुव्रते । विधिवशाद्गुना मधुनाऽदतो रसमयः समयः समुपायया'वित्यादि संग्रहीतूणामामोदमुत्तेजयति । 'व्ययन्ती'-व्यादि—जीवातुस्तु, अय गताविति धातोरनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति । 'उदयति

—न सीनेऽलिदंष्ट्रा सादृशी, साररसान्धी उत्तममधुक्तिरिव अन्नरादुहा मधुमधुधारेण परमानन्दईश्वरः । पुनः कीदृशी ? नानीकं पद्मनिशानं यस्याः सा, बहुत्रीणी क' ।' इतीयचतुषेचरस्यसौ मस्यस्तु न सररः, अतो ईय एषायम् ।

(१३)—'दशः परे' इति कचित् पाठः ।

मुरजवन्धो यथा—

‘सासारे’त्यादि (४२ श्लोकः) । एष एव गोमूत्रिकावन्धः, एष एव वन्धकवाटः,
एष एव शृङ्खलावन्धः, एष एव द्वारचरः । खड्गवन्धो यथा—

(३) (५) (६) (७)(४)
धेयमाधुर्यमर्थ्यादा राधा माधवमार सा ।

(१) (२)
सारमाऽवधमाधारा धेयप्राधुर्यसौभगा ॥ ५८

पताकावन्धो यथा—

(१) (५) (४)(८) (६)
रास-तंसरसारम्भे राधा साऽर रमाधवम् ।

(१) (७) (३)
वन्धमाररसाधाराभेऽरं सारसतंसरा ॥ ६०

एष गदावन्धः । गर्भाक्षरो यथा—

कामत्रपाऽलीलास्य राधिका ।

साऽध्वनि शान्ति नास्य राजते (छ) ॥ ६१

धेया धार्या माधुर्यमर्थ्यादा यस्यां सा राधा माधवमार जगाम । कादुशी ? सार-
माधवमाधारा सारं श्रेष्ठमप्राकृतं यत् माऽर्षं मां शोभामवति रञ्जति मावं कैशोरं तद्वत्
मां शोभां धारयतीति, सा च सा च सा । धेयं परिपाल्यं माधुर्यं सौभाग्यञ्च यस्याः सा ।
अत्र धारणे धीयये च धाञ् कृत्वप्रत्ययान्तः । रासत्वे यस्तंसरसः तसि अलङ्कारे
श्रेष्ठरम इत्यर्थः । तस्यारम्भे राधा माधवं श्रीकृष्णमार, तेन सङ्गता बभूवेत्यर्थः, अ गती ।
वन्धमाररसाधाराभे वन्धस्य संसारस्य मारो नाशो यस्मान् । रसस्याधार व्याभाऽपि
यस्य—स च स च तस्मिन् । अरं श्रेष्ठम् चार इत्यनेन सम्यक् ; । सारसतंसं लोलाकमतये
रासीति सा ।

कामत्रपेति—कामेन हेतुना या त्रपाऽलीलास्येयो तस्या लास्यं शृङ्खलं प्रागभ्यनिति
यावत् तं राधयति माधयतीति सा । अतएवास्य श्रीकृष्णस्य शान्ति सुखरूपेऽध्वन
श्रीकृष्णप्रापके सुखप्रदेऽभिमारमार्गं न राजते लोकपञ्चाभयादेवेति भावः । तेन परम-
वदप्रदे गुल्मगतकण्ठकाकुप यथाभवति कृप्यमभिहरतीति ।

विश्वोद्वेगविरञ्जितादिनि मापप्रयोग, ‘उद्वयति सा तद्गुलमानिभि’रित्यादि श्रीकृष्णप्रयोग-
श्लेषप्रयोगादङ्गुलः । अत्र टीकाज्ञो व्याख्यानं दिवं, स्थाले नक्षत्रप्रयोगे भावो, न चामां
सरसः । ‘माधाराभी रित्यादी विदुःशान्ताच्छब्दः ।

पञ्चम्यो यथा—

राधिका रुचिराकारा राकारासस्थलीसरा ।

रासलीलापरा सारारासारा गीः पिकाधिरा (क) ॥ ६२

चक्रवन्धो यथा—

(१७) (१) (७) (१३) (२२) (१६) (१०) (४)
[यस्य] श्री तु लनां न [क-श्चन] ग मी भक्तौघ ता पा र्दनी

(१८) (२) (८) (१६) (१४) (१२) (५)
[ध्वस्ता-] ना व्व बल- [च्छ-विः] स न हि मां त्वं मुञ्च मो द चम !

(२०) (३) (६) (१५) (२१) (१२) (६)
[सन्ना-] थ ! व्र जकेलि- श-ब्दनभनः [यद्वा-] न दी कौ तुकी(क)

कीलप्राय इहाध्वनीह सतते नो [मत्समः] पातकी ॥ ६३

अत्र— श्रीनाथपादकौतुकव्रतामोदी कविः शमी (क) ।

यस्य ध्वस्ताऽच्छविः सन्नाऽयद्वा कथन मत्समः/13 ॥ ६४

गर्भाक्षर इति—एतान्येवाक्षराणि क्रमनैरपेक्ष्य गभे निधाय कविना नानाच्छन्दोभिः श्लोकाः क्रियन्तामिहेतदप्येकं चित्रम् (च) । राधिकेति—राकार्या रासस्थलीं सरतीति सा । सारारासारा सारं साररसम् आ सन्वक् रासश्च इयर्त्तति सा । गीःपिकाधिरा गीभिः पिकानामप्याधिं रातीति वा । यस्येति—यस्य श्रीयुक्तां तुलनां कश्चन कश्चिदपि न गमी न गमिष्यति । यस्त्वं ध्वस्तानाख्यबलच्छविः ध्वस्तमनाप्यानामसुराणां बलं छविश्च येन स त्वं मां न मुञ्च । हे मोदक्षम ! भक्तजनानन्दे समर्थ ! हे सन्नां नाथ ! इहाध्वनि भक्तिमार्गं सवतेऽविरते मत्समः कौलतुल्यः कोऽपि पातकी नास्ति । कौदृशः ? मजस्य केले; कथाश्रवणेनेव या मनसि अह्वानदी तस्यां कौतुकी स्नातुं कौतुकवान्, तन्नात्थन्ता-थेत्योऽपैति भावः ।

श्रीनाथस्य पादे पदसेवायां कौतुक्यं कुतुकिनो भावस्तत्रैव व्रते व्यामोदी कविः प्रखितः शमी प्रान्तः । यस्याच्छविर्म्हानता ध्वस्ता व्यद्वा च सन्ना विशीर्षां तत्समः कोऽपि न भवेत् । पचे कविः स्वदेव्यं स्वयमेव वर्णयति स्म—श्रीनाथमत्र श्रीगुरोः पादयोः कौतुक्यं पादावस्थैव संश्रयामीति यत् कौतुक्यं तन्मात्र एव व्रत व्यामोदी, न तु पादयोः कदाचित् कामपि सेवामकरोदिति भावः । कविः श्रीमहाप्रसूदत्तशक्तिकः शमी विरक्तो गुरुकृष्ण-

(क) कव्यश्लोकेषु नामाङ्कता हि प्रायशः प्राचीनश्लोककृतां शैली । एषु कश्चित् कवेर्गुरु-क्षरणं गुरुनामाङ्कता च वरोवर्त्ति । तत्र विस्तरः कण्ठाभरणादितो व्याहृतः । नीरमा-

(13) अत्र "न मत्सम" इति पाठः (ग) (घ) (ङ) पुस्तकेषु, स च टीकाङ्कता गृहीतः ।

शाङ्गवन्धो यथा—श्रीकृष्णगाथा नामेयं कर्मणा च कदाचन ।

नासाद्यते पावनिका विना तस्य दयां हरिः ॥ ६५

कथमस्य क्षपासिन्धोर्जनेषु च मिथोरतिः ।

जन्यते बहुजनान्ते सुकृतैः कारणायितैः ॥ ६६

चरणासवल्लभेन दारुणाकरुणात्मनाम् ।

मोहं हित्वा किञ्च प्रैति तममुं सततं स्मर ॥ ६७

तस्य रूपं चेतसि च मन्त्रवत् सततं लिख ।

तेन साधुतया कृष्णे भविष्यति समागमः ॥ ६८

एषु— श्रीनाथपादपाथोज—(१४) रमलालसचेतसा ।

कृतयं ततमोदा च सुजने कविता तथा ॥ ६९ इति श्रीकान्तरम् ।

यथा वा—श्रीश्रीतिः स्वनामाकृतिकथनचिनाभावपक्षे न, विद्या-

ऽमोदश्रद्धाकलापादपि सुखदमित्योभावसान्नाजतथ (१५) (छ) ।

रम्या रम्यस्यलस्यप्रसरमदकलामोदलक्ष्मीसमित-

प्रेमासन्नप्रगीतप्रणयिनि रुरुचे तात तद्गा विसाभा ॥ ७०

सेवापामण्यासक्त इति भावः । अतएव यस्य हृदिभक्तिसंमदि भ्रष्टा, श्रद्धा च मत्ता, तत्समो मद्याप्रभुभक्तमण्डले कोऽपि नास्ति, स एवैकोऽस्ति इति भावः । चरयति— दारुणः कठोरोऽपि ।

श्रीश्रीतिः श्रीकृष्णविधवा प्रीतिः, भं म्येयं यत्नामाकृतोनांमरूपयोः कथनं कीर्तनं तदिनाभावपक्षे न भवति, किन्तु तद्विनाभावपक्षे एव भवतीत्यर्थः । विद्याया अमोदः मौरभं, जगदपि यश इत्यर्थः । श्रद्धायाः कलापः सम्यग्बुद्धय तयोदंष्ट्रेषु, तस्यादपि न भवति, तथा सुगदो यो मिथोभावाः परस्परप्रीतिस्तस्यापि साम्नाजनः साम्नाण्यात् “आयनात्- तुशादिभ्यश्चेत्यर्चम् । कीदृशी ? रम्या, रमा श्रीभा तस्या साधुः रम्यस्य नं श्रीश्रद्धावर्नं तत्रम्या

अत्र च— श्रीनाथपदपाथोजरसलालसचेतमा ।

भाविता ततमोदस्वरसा सुकविना कृतिः(छ) ॥ ७१

एकाक्षरपादो (छ) यथा—

शंशीः शशी शशाशाशां पापोऽप-पाप-पः पपिः ।

लोलो (छ) ललाल ली-ला-लीं ययाऽयं योऽयया ययी ॥ ७२

एकाक्षरो यथा—

न नाना नानिनोऽनेना नानाऽनेनाननं तु नुः ।

नूनं नोनानूननूनाननु नुनुन्ननून्निनीः ॥ ७३

ये प्रसरा जङ्गमाः पशुपत्तिम्बगाद्यस्तेषां मदी भावोन्मादः, कला वैदग्धी, मोदो हर्षो, लक्ष्मीः शोभा, तत्समेतो यः प्रेमा तमासन्नोऽनुगतो यः प्रगीतः प्रतिष्ठितः प्रणयिजनस्तम रुरुचे रोचते सा । तातेति वातुसन्धेन समोधनम् । हे मत्प्रियश्रिय ! तद्वा तस्य प्रणयि-जनस्य भा शोभा विसामा न्दयालसदृशी अतिनिर्मलेत्यर्थः ।

श्रीनाथेति—सुकविना कृतिः काव्यं भाविता आविर्भाविता । कीदृशी ? ततमोदस्यो विस्तृतानन्दस्यो रसो यस्यां सा । एष शाङ्गवन्धस्यैव प्रपञ्चः । काचित् कृष्णमभिमरन्ती अकस्माच्चन्द्रसुदितं वीच्याभिमर्त्तमक्षमाऽनुवपति—शंशीरिति । शशी चन्द्र आशां पूर्वां, दिशं शशाश प्राप, शशु हुतगतौ, पश्चिमस्थां दिश्वस्तीभूय पुनः हुतेनैव पूर्वां दिशं जगामेत्यर्थः । कीदृशः ? शंशीः शं कल्याणं, तत्र प्रेति, न तु मत्कल्याणे जागर्त्तति भावः शीङ् स्वप्ने क्विन्नन्तः । यदा मत्कल्याणस्य शीर्द्धिंसा यतः, श्दृद्धिंसायां सम्पदादित्वात् किम्, श्मिति मान्तमशयम् । दुःखेन शशिनमाक्षिपति—प्राप इति । अप प्राप-पः अपगत-पापानस्रद्धिधुवतिजनान् पापनि, (16) पै चो वै शोधये । पुनः कीदृशः ? आशामसन्मनो-रयं पित्रतीति सः, न लोकेत्यादिना षष्ठीनिषेधः । अतएव लोलो युवतिसदृषः कृष्णो लीमाश्रेयं लाति ददातीति याऽली सखी तां ललाल कामितवान् । 'लोलश्चलसदृष्ययोः', लोङ् शेषणे, लल ईशायाम् । यथा लीलाला सद् अर्थं शुभावहं विधिं समयोगं ययी प्राप । कीदृश्या ? अथया न विद्यते या यानं यस्यास्तथा सन्धयोगे स्थिरचेत्यर्थः, बान्धमकुर्वन्तीवेति भावः । यदा, न यातीति अथा तथा ।

नेत्यादि—ना पुंस्यः परमेश्वरो नाना न भवति, किन्त्वेक एवेत्यर्थः । कीदृशः ? अग्निः न विद्यते इनः प्रभुर्यस्मात्, न एक एव प्रभुरित्यर्थः । 'इनः सूर्यः प्रभौ राशौ'त्यमरः ।

षट्तिं शोकान्तरगर्भं बन्धे । तत्षटकज्ञानेभ्यश्चु श्रीकृष्णभक्तिः, तद्गूढेषु च गुरोः स्तुति-रिति विचिन्ना भणितिपरिपाटी । श्रीमद्भागवतपुराणोपरि निबन्धं कृतां गन्धहृतः स्वयामे

सिंहावलोकशोकान्तरगर्भं यथा(छ) —

तेजः किञ्चन [तत्तदस्य] सततं [नव्याम्बुदाभं भज] (२) (१)
 च्छिग्धं लोचन- [लोभदञ्च-] तुरता- [लीलाविलासावलि] । (३) (३)
 अन्तश्चिन्तय [तां रसस्य] सरणिं [श्रीराधिकाप्रौढिम-] (४) (५)
 प्रेमाद्रं रुचि- [रच्छवि स्म]-रवतो [क्रीडा दधदामसु] ॥ ७४ (६) (७)

अत—नव्याम्बुदाभं भज तत्तदस्य लीलाविलासावलि लोभदञ्च ।

श्रीराधिकाप्रौढिमतां रसस्य क्रीडां दधदाम सुरच्छवि स्म (छ) ॥ ७५
 इति शोकान्तरगर्भः ।

(६) पुनरुक्तवदाभासः पुनरुक्तवदेव सः ॥ २१५ का—

तव तनुगरीरसदृशीं काञ्चन कनकस्य वीरुधं नीचे ।

राधे ! सुमुखि ! न भवत्या सुखवदनङ्गीऽपि शुभांशुः ॥ ७६

अनेनाः, न विद्यते रगः पापं यस्य, “अयमात्माऽपहतपाप्मे”तिवत् । यदा विषमजगतुरुद्याव्य-
 नेना निरपराधः । एकस्त्रैव तस्य नानाविधजगत्कारणमाह—अनेन परमेश्वरेणैव नाना
 नानाविधमायिकं जगद्भवतीति भावः । तु भो दुर्गावस्याजङ्गस्यापि अगर्भं जीवन्मर्त्येन
 परमात्मनैव भवति, किं उनर्मायिकस्य नानाविधजगत इति भावः । नूनमिति वितर्के । जनान्
 न्यनान् नून पुरुषान् अननान् अन्त्याश्च पुरुषान् न लक्ष्मीकृत्य न सुमद्भवति, तु स्तुतौ किपि
 तुत् इतं स्तुतं तुदति दूरीकरोतीति तथाभूतो न भवति, अनुत्तुल्यसुत्तुल्यं वा पुरुषं कश्चित्
 ईश्वरत्वेन स्तुतु, तत्राप्यसङ्ख्युता नाख्यमातुसय्यादिति भावः । प्रत्युत ननु निश्चित-
 सुमिनीः ऊर्ध्वं स्वर्गं महर्लोकादिकञ्च नितरां गयतीति, सन्निकरोत्तुल्यदेवतोपासकाना-
 मपि स एव स्वर्गादिकं फलं प्रापयति, तस्त्रैव सर्वफलदाहत्वादिति भावः । तेजः कञ्चभूतम् ?
 अन्तश्चिन्तयतां जनानां रसस्य सरणिं वल्लं । ‘सरणिं’मित्यस्य तेजोविशेषत्वत्वेऽप्यजङ्ग-
 लान्न कोवत्वम् । धामसु कुञ्जल्लक्ष्येण सारपतीं क्रीडां दधत् परिपूज्यत् । सुराणां सूर्यादीना-
 मपि हृद्विस्त्रोघो यमानु, ‘न तद्वासवति सूर्यं’ इत्यादि, “न तत्र सूर्यो न च चन्द्रतरकाः”
 “तमेव भान्तमनु भाति सर्वमिन्द्रादिभ्यः”, “यद्यन्मसि यद्यामौ तत्तेजो विद्धि मामक-
 मिति स्मृतेषु । यमकचित्तकाश्चयाख्या समाप्ता ।

कुमारदण्डान्तः काचनपद्मामिधि श्रीकण्ठरथास्यदेवायतनप्रतिष्ठातृणां परमभागवतानां
 विजयरायाणां श्रीनाथचरणानां सादरमरणं श्रीकण्ठचोन्नम्यगोदेऽश्रीपिकायामानन्दव्या-

अयं शब्दार्थनिष्ठोऽपि (ज) । यथा—

घनजलदरुचिर ! सुन्दरधाम ! महःसञ्चयौघलितागः ।

विधुरमृतकरकलानिधिरेव नभःपुष्कराकाशः ॥ ७७

अत्र शब्दवदर्थोऽपि पुनरुक्तवदाभासते, न तस्य पौनरुक्त्यम् । नभाः
 श्रावणस्तात्सम्बन्धि पुष्करं व्योम तददा सम्यक् काशः प्रकाशो यस्य स तथेति ।
 कृष्ण-पक्षेऽनेनैव श्यामत्वोपलब्धेः, पुनर्'घनजलदे'त्यादिना पुनरुक्तवच्छ्यामत्वमर्थः
 प्रतिभासते, न तु पुनरुक्तम् । वस्तुतस्तु 'नभःपुष्कराकाशे'त्यस्य साध्यस्य

श्रीकृष्ण आह तवेति—अत्र 'तनु'शरीर'योरेकपर्यायत्वेन एवं 'काञ्चन'कनक'योरेकपर्याय-
 त्वेन च पुनरुक्तत्वम् । भवत्या सुखवदनङ्गो निष्कलङ्कोऽपि शुभ्रांशुश्चन्द्रो न भवतीत्यर्थः ।
 अत्रापि 'सुख'वदन'योः समानपर्यायत्वेन पुनरुक्तत्वं ज्ञेयम् । घनेति—हे निविडजलद
 इव रुचिर श्रीकृष्ण ! पुनश्च हे सुन्दरदेह ! एष त्वं विधुः सर्वेषां संसारदुःख विधुनोति
 हरतीति तथाविधः सन् भासि । त्वं कथम्भूतः ? महःसञ्चयस्य कान्तिसम्प्लवङ्गस्यौघेन
 वेगेन लिप्ताऽशा दिक् येन सः । पुनः कथम्भूतः ? अन्ततश्चत्तस्यौ कलानिधिश्चेति । तथा
 कला वैदग्ध्यो तस्या निधिरिव । नभःपुष्करस्य श्रावणमाससम्बन्धाकाशस्येव व्या सम्यक्
 काशः श्यामदीप्तियंस्तु सः । अत्र 'घन'जलद'शब्दयोस्तथा 'रुचिर'सुन्दर'यो'र्धाम'महसोः'
 'सञ्चयौघ'योरेकपर्यायत्वेन पुनरुक्तवदाभासत्वं ज्ञेयम् । एवमुत्तरार्होऽपि । चन्द्रपक्षे, हे
 निविडमेधेन सुन्दर ! किञ्चिद्दूरवर्त्तिमेधेन चन्द्रस्य शोभाऽतिप्रथो भवतीति सर्वैरेव दृश्यते
 इति ज्ञेयम् । अन्तकिरणस्यासौ कलानिधिश्चेति, कला षोडशो भागस्तस्या निधिः ।

घनाख्यचम्पुग्रन्थे च कविकर्णपूरेण विहितम्—यथा 'गुरु' नः श्रीनाथाभिधमवनिदेवान्वय-
 विधुं शुभो भूयारत्रं सुव इव विभोरस्य दयिनम्' इति, 'कुमारहृद्दे यत्कौचित्तैः कृष्णदेवो
 विराजते,' इति च । यथा तत्र तथाऽत्रापि अह्लासतो वैष्णवजनोचितो विनयमहिमा
 मनागुपभोग्यः । चित्रकाव्यादिषु 'ब्रजकैलिप्रव्रजमनः' "ध्वस्ताऽह्वविः" 'ततमोदा च सुजने'
 'रम्या रम्यस्थल....' 'रुच्छ्रवि सु,' इत्यादौ क्लिष्टताऽर्थापरिपोष-नेषत्व-निरपेक्षत्वादीनां
 दोषाणां समाधानं नासुकरम् । लोल इति—'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्ता'विति
 विशेष्यार्थबोधः । श्रीकृष्णस्य स्वयं मन्मथन्मथल्लेऽपि लोलता भक्ताकर्षणशालाजनेति
 सर्वमवदातम् । साम्राजतश्च—अस्य शुवादिगणपाठमिद्वत्त्वं न पाणिनीयानुशासनसंवादि ।
 एतदधिका- लङ्कारिकसम्मतक्रियाकारकगुणस्यानचित्तादीनां भेदा आकरतो ज्ञेयाः ।

(ज) पुनरुक्तवदाभासस्य केवलशब्दनिष्ठत्वं शब्दार्थोभयनिष्ठत्वोभयमेव प्रकाश-
 कदादिकनरोत्था । आद्ये कल्पेऽग्नैवास्यावतारः सम्यक्, द्वितीयेऽपि तथैव, अतोऽत्राशुखना

‘घनजलदे’त्यादि हेतुभूतम् । एवं चन्द्रपक्षेऽपि, तनोक्तरूपशब्दपरिवृत्तावपि
‘विष्णु’रिति नानाऽर्थस्य शब्दस्य स्थितौ तथाविधार्थालङ्कारस्य प्राधान्यम् (ज) ।

॥३ इत्यरलङ्कारकौस्तुभे शब्दालङ्कारनिरूप्यो नाम सप्तमः किरणः ॥ ३

नभस्याकाशे पुष्करं श्वेतकमलमिव वा सन्धक् काशो दीप्तिर्यस्य । सरोवरे यथा श्वेतकमलं
शोभते तथैव नभोरूपसरोवरे चन्द्रोऽपीति ॥ *

भेदसरणिरेकघा न्यायानुचरिणी, तथा च प्रख्यालङ्कारतोऽर्थालङ्कारोत्तरणवत्त्वे पुनरप्यनेव
साध्रीयान् सेतुविन्यासः । आश्रययाश्रयिन्यायमनुबन्धाना रय्यकादयस्त्रिमसर्थालङ्कारत्वेन
स्मरन्ति । परिवृत्तिसहत्वासहत्वशुक्तिमुपशुञ्जाना अपि दर्पणकदाटाः केचिद्दस्योभयस्वरूपस्य
शब्दप्राधान्यमिच्छन्सुररीकृत्य तन्ननन्वेष्वादावेवास्यालङ्कारस्य विमर्शनेन सर्वस्वकृतां
क्रमभक्तिमुपजोवन्ति । व्यर्थालङ्कारप्राधान्यमिति—नागार्थशब्दोन्वितत्वेनास्यार्थालङ्कार-
प्राधान्यपरिकल्पना प्राचीनमतवादं प्रति अद्वाबुद्धिनः प्रसूतेत्यापासतः प्रतिभाति । इति—*

अष्टमः किरणः ।

अथार्थानद्वारा उच्यन्ते—

यथाकथञ्चित् साधर्म्यस्युपमा (१) (क)—२१६ का

उपमानोपमेययोर्यथाकथञ्चित्केनापि समानेन धर्मेण सम्यन्ध उपमा ।
स च श्रेण, (क) न तु सर्वेश्चैः—सर्वाश्रत्वेनाभेदादुपमानोपमेयभाव एव न
भवतीति ।

—सा भवेद्विधा ।

पूर्णा लुप्तेति—२१७ का

सा उपमा । —पूर्णा तु धर्मेनेव-यथाऽदिभिः ॥

उपमानोपमेयाभ्याम्—२१८ का

यथाकथञ्चिदिति सूत्रस्यार्थमाह—उपमानोपमेययोरित्यादिना । उपमानोपमेययोः
सादृश्यसम्यन्ध उपमाऽलङ्कारः । सादृश्यसम्यन्धमेवाह—यथा कथञ्चिदिति । एक द्वादि-
धर्मेण, न तु सर्वेण धर्मणेत्यर्थः । येन केनापीति साधारणेन धर्मणेत्यर्थः । 'समानेने'ति
उपमानोपमेयवृत्तिनेत्यर्थः । 'धर्मेणेति 'धान्येन धनवान्' इति-दमेदे हतीया ।
तथाचोपमानोपमेयवृत्तेरक द्वादिसाधारणधर्माभिन्नः सम्यन्धः सादृश्यसम्यन्धः । नतु
सर्वेश्चैरिति—नतुपमानवृत्तिग्राहको धर्मास्तैरित्यर्थः । अभेदादिति—सनिष्ठयावर्द्धमेण
ससदृशं समेन, अतोऽभेदेन उपमानोपमेयभाव एव न सम्भवतीत्यर्थः ।

(क) यथाकथञ्चिदिति—दृष्टिगतोपमालक्षणच्छायेवानिशा प्रिमतीव प्रतीयमानेयं लक्षण-
घटना वृत्तिग्रन्थाद्वाक्यद्वितिरिक्तेव प्रतिपाद्यते । नात्र तत्र गृह्येतायाः प्रतीयमानसादृश्याया
उपमाया अन्तर्भावो कथञ्चिदिभाष्यः । स चाश्रेनेति—'भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्य-
न्तरस्य यदि'ति कैश्चिन्नचित्तस्य सादृश्यलक्षणस्यानुबन्ध, स्पष्ट एव । एतदभिप्रेत्यैव प्रकाश-
सर्वस्व कौस्तुभ हृदादीनां लक्षणेषु साम्य-सामान्य-सादृश्यादिपदव्यग्रावेन साधर्म्यपदस्य
निवेशः । 'रूक्ते चिकया मतदयसमाधानमित्य' वैश्वेचित्तसु यथा, 'यत्र किञ्चित् सामान्यं
कश्चिच्च विशेषः स विशेषः सदृशतायाः' इत्युद्धृते सर्वस्वग्रन्थोक्ते । उपमाया विच्छिन्तिमात्रा-
ऽतिरेकोऽनेकालङ्कारजीवातुभूतत्वचानादिकालतः कलितमित्यस्यान्यसाधारणतैवात्रायिम-
निर्देशजीवम् । अत्र साधारणधर्मस्यासाधारणस्यापि सामान्यं कश्चिदेव रूप्येण प्रत्येक-
मयत्वेन वा, कश्चिदा तस्य पृथक्तया निर्देशो वस्तुप्रतिवस्तुभावेन, यथा लक्ष्य दान्त्या सुदुर्बलित-
कन्धरमाननन्तदादृत्तवृत्तप्रतपत्रनिभं बहन्त्या' इत्यादि मालतीमाधवपद्ये, 'पाण्ड्योऽयमंवा

‘घनजलदे’त्यादि हेतुभूतम् । एवं चन्द्रपक्षेऽपि, तनोक्तारूपशब्दपरिवृत्तावपि
‘विधु’रिति नानाऽर्थस्य शब्दस्य स्थितौ तथाविधार्थालङ्कारस्य प्राधान्यम् (ज) ।

॥* इत्यलङ्कारकौमुभे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम सप्तमः किरणः ॥ *

नभस्याकाशे पुष्करं श्वेतकमलमिव वा सम्यक् काशो हीनिर्यस्य । सरोवरे यथा श्वेतकमलं
श्रीभते तथैव नभीरूपसरोवरे चन्द्रोऽपीति ॥ *

भेदमरखिरेकधा न्यायानुसारिणी, तथा च शब्दालङ्कारतोऽर्थालङ्कारोत्तरणकल्पे पुनरयमेव
साधीयान् सेतुविन्यासः । आश्रयाश्रयिन्यायमनुकृत्याना रयकाद्यस्त्रिममर्थालङ्कारत्वेन
सारन्ति । परिवृत्तिसहवासहल्युक्तिमुपशुञ्जाना अपि दर्शकदायाः केचिद्सोभयस्वरूपस्य
शब्दप्राधान्यमिति सुररीकत्व तन्निवन्त्येवादावेवास्यालङ्कारस्य विमर्शनेन सर्वस्वकृता
क्रमभक्तिमुपजीवन्ति । अर्थालङ्कारप्राधान्यमिति—नागार्थशब्दोत्थितत्वेनास्यार्थालङ्कार-
प्राधान्यपरिकल्पना प्राचीनमतवादं प्रति अह्वावुहितः प्रसूतेत्यापाततः प्रतिभाति । इति—•

अष्टमः किरणः ।

अथार्थात्तद्वारा उच्यन्ते—

यथाकथञ्चित् साधर्म्यसुपमा (१) (क)—२१६ का

उपमानोपमेययोर्यथाकथञ्चिद्येन केनापि समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा ।
स च अंगेन, (क) न तु सर्वैरंगैः—सर्वांगत्वेनामेदादुपमानोपमेयभाव एव न
भवतीति ।

—सा भवेद्विधा ।

पूर्णा लुप्तेति—२१७ का

सा उपमा । —पूर्णा तु धर्मेनेव-यथाऽदितिभिः ॥

उपमानोपमेयाभ्याम्—२१८ का

यथाकथञ्चिदिति सूत्रस्यार्थमाह—उपमानोपमेययोरित्यादिना । उपमानोपमेययोः
सादृश्यसम्बन्ध उपमाऽलङ्कारः । सादृश्यसम्बन्धमेवाह—यथा कथञ्चिदिति । एक इत्यादि-
धर्मेण, न तु सर्वेण धर्मेणेत्यर्थः । येन केनापीति साधारणेन धर्मेणेत्यर्थः । 'समानेने'ति
उपमानोपमेयवृत्तिनेत्यर्थः । 'धर्मेणेति 'धान्येन धनवान्' इति-इमेदे तृतीया ।
तथाचोपमानोपमेयवृत्तौक इत्यादिसाधारणधर्माभिन्नः सम्बन्धः सादृश्यसम्बन्धः । नतु
सर्वैरंगैरिति—नतुपमानवृत्तिषावन्तो धर्मास्त्वेरित्यर्थः । कभेदादिति—खनिष्ठषावङ्गर्मेण
खसङ्घर्षं खमेव, अतोऽभेदेन उपमानोपमेयभाव एव न सम्भवतीत्यर्थः ।

(क) यथाकथञ्चिदिति—दृष्टिगतोपमालक्षणञ्चायेवानिशा प्रतिमतीव प्रतीयमानेयं लक्षण-
घटना वृत्तिगत्याद्वाक्तव्यतिरिक्तेव प्रतिपाद्यते । नात्र तत्र गृहीतायाः प्रतीयमानसादृश्याया
उपमाया अन्तर्भावो कथञ्चिदिभाष्यः । स नांगेनेति—'भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्य-
न्तरस्य यदिति कैश्चिद्विहितस्य सादृश्यलक्षणस्यानुबन्धः स्मृत एव । एतदभिप्रेत्यैव प्रकाश-
सर्वस्व कौस्तुभ कदादीनां लक्षणेषु साम्य-सामान्य-सादृश्यादिपदव्यग्रावेन साधर्म्यपदस्य
निवेशः । रुद्धे'त्तिकथा मतद्वयसमाधानमित्य' केचिच्चेदितम् यथा, 'यत्र किञ्चित् सामान्यं
कञ्चिच्च विशेषः स विशेषः सङ्गतायाः' इत्युक्ते सर्वस्यन्योक्ते । उपमाया विच्छित्तिमात्रा-
दितरेकोऽनेकालङ्कारधीवानुभूयत्वञ्चानादिकालतः कलितमित्यस्यान्यसाधारणतैवान्नाधि-
निर्देशशीलम् । अत्र साधारणधर्मस्यासाधारणस्यापि सामान्यं कचिदैव लक्षणेन प्रवृत्त्य-
मयत्वेन वा, कचिदा तस्य पृथक्तया निर्देशो वस्तुप्रतिबन्तुभावेन, यथा लक्ष्ये यान्त्या सुदुर्बलित-
कव्यरमाननन्तदादृष्टवृत्तवृत्तपत्रनिभं वदन्त्या' इत्यादि मालतीमाधवपद्ये, 'पाण्डोऽयमंवा-

धर्मः सामान्यधर्म आह्लादकत्वादिः । इव-यथा-वाऽदय श्रीपम्यवाचकाः ।
उपमानं चन्द्रादि । उपमेयं सुखादि । एतैर्युक्ता पूर्णत्वर्थः ।

—इयमेवेव-वाऽदिभिः ।

युक्ता श्रौती—

२१६ का

इयमेव पूर्णा इव-यथा-वाऽदिभिर्युक्ता दृश्यति तदा श्रौती । 'तत्र
तस्येवे'त्यनेन (पा ५।१।११६) विहितो वतिश्च श्रौत्यामेव ।

समाद्यैस्तु सा स्यादार्थी च—२२० का—

सा पूर्णा समाद्यैर्युक्ता यदि भवति तदाऽर्थी । समाद्यस्तु सम-समान-
सदृश-सदृश-सदृक् तुल्य-सन्मित-निभ-चोर-बन्धु—प्रभृतयः (क) । 'तस्य तुल्य'
क्रिया चेदित्य'नेन (पा ५।१।११५) विहितेन वतिना चार्थी । तत्र तेन तुल्य-
मिति तच्छब्द उपमानपरः । तुल्यशब्द उपमेयपरः । तस्य तुल्यमित्यत्र
विपर्ययः । उभयं तुल्यमित्युभयनिष्ठः ।

—तद्धिते ।

वाक्ये समासे चेत्येते षोढा—२२१ का

एते श्रौत्यार्थी च । तद्धितादितिके षड्विधा भवति । तद्धितन्तु वत्यादि
—तद्यथा वति-कल्प-देश्य-देशीय-बहुच्-प्रभृतयः । वाक्यं प्रसिद्धं, समासश्च ।
तद्धितगा श्रौती, वाक्यगा श्रौती, समासगा श्रौती, तद्धितगा चार्थी, वाक्यगा
चार्थी, समासगा चार्थी, इति पूर्णा षड्विधा ।

—लुप्ता तु लोपतः ।

धर्मवाद्युपमानानामेकद्वितिक्रमेण हि ॥ २२२ का

धर्मादीनामेकस्य हयोस्त्रयाणां वा लोपतो लुप्ता भवतीत्यर्थः ।

पूर्णा त्विति—यत्र वाक्ये एते सर्वे शब्दा वचन्ते, तत्र पूर्णप्रमादलङ्कारो ज्ञेय इति
समुदायार्थः । विपर्यय इति—तस्योपमेयस्य तुल्युपमानमित्यर्थः । उभयं तुल्यमित्यत्र

पितृलम्बहार' इत्यादि रघुपद्ये च । परं न स भेदः साधर्म्यप्रतिपातकः । एतमेवाभिप्रायं
केचिदाचार्यदण्डिषुषण्ये 'उद्धृत'मिति पदेनेव गताथे मन्यन्ते । परमाचार्यपादैर्वाक्यार्थोत्थं
तत्र तत्र साहाय्ये भिन्नरात्रपटनेऽप्युपमान्यनिः स्वीकृता, न तत्रवीगलङ्कारिकचक्रसम्मत-

धर्मलोपे क्रमेणैषा पूर्णावत् पङ्क्तिविधोद्धिता ।

किन्तु तद्धितगा श्रौती लुप्तायां नेति पञ्चधा ॥२२३ द्वा—

एषा लुप्ता तद्धितगाऽदिभेदेन पूर्णावत् पङ्क्तिविधा भवितुमुचिता । श्रौती लुप्ता त्रिविधा, आर्यी लुप्ता त्रिविधेति । किन्तु धर्मलोपतद्धितगा श्रौती लुप्ता न भवतीति पञ्चेव—वाक्यगा श्रौती लुप्ता, समासगा श्रौती लुप्ता, तद्धितगा आर्यी लुप्ता, वाक्यगा आर्यी लुप्ता, समासगा आर्यी लुप्तेति ।

व्यचि कर्माधारकृते कर्त्तृकर्मकृते णमि ।

व्यङ्ङि चेति पुनः पञ्चेवादिलोपे यथाक्रमम् ॥ २२४ का—

कर्मकृते व्यचि, आधारकृते व्यचि, कर्त्तृकृते णमि णमुलि, कर्मकृते वा णमुलि, व्यङ्ङि चेति सा लुप्ता पुनः पञ्चेति दश ।

उपमानानुपादाने द्वैधं वाक्यसमासयोः ॥ २२५ का

तत्र लुप्तायामुपमानानुपादाने सति वाक्यसमासयोर्निमित्तयोर्द्वैधं भवति ।

इवादिद्वेनुपादाने द्वैधं स्यात् क्षिप्समासयोः ॥ २२६ का

पुनस्तस्या इवादिलोपे क्षिपि समाने च द्वैधम् ।

धर्मोपमानयोर्लोपे द्वैधं वाक्यसमासयोः ॥ २२७ का

पुनस्तस्या द्वैधमित्यर्थः ।

धर्मववादिलोपे तु द्वैधं स्यात् क्षिप्समासयोः ॥ २२८ का

पुनर्द्वैधमित्यर्थः ।

उपमानोपमेयोभवनिष्ठधर्मः प्रतीयते । किन्त्विति—यत्र तस्योपमेयस्य तुल्यमित्यर्थे 'वति'प्रत्यय-स्तत्रैव श्रौती लुप्ता । अत्र यदि धर्मलोपस्तदा वाक्यार्थ एव न भवति, तद्यथा वक्ष्यमाणो-दाक्षरणे 'त्वदानवस्ये'त्यादौ माधुर्यादिधर्मलोपे वाक्यार्थसङ्गतिर्न स्यात्, तस्मात्तद्धितगा श्रौती लुप्ता नास्तोत्थनौ द्विधैव श्रौती लुप्ता ।

मिति विशेषः । उपमाद्योतकानामिव वदादीनां सुष्ठु संयुक्तः कात्यादश्रौती गृह्यणीयः । व्यस्य भेदपरिगणने प्राचीनेभामहदृष्टादिभिः, नानिप्राचीनेरुद्धट-रुद्धटादिभिरर्षाचीनेर्भोज-मन्मट-विश्वनाथादिभिश्च यथावृत्तिभिर्न एव मार्गोऽज्ञातानि । तत्र नवीनमतपक्षपातिना

उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि ॥ २२६ का

पुनरेका ।

धर्मापमेयलोपेऽन्या त्रिलोपे तु समासगा ।

एवं दशैकादश च लुप्ता स्यादेकविंशतिः ॥

पूर्णा षड्देव तेन स्युरुपमाः सप्तविंशतिः ॥ २३० का—

तत्र पूर्णाऽदिक्रमेनोदाहरणानि । तद्विगतगा श्रौती पूर्णा यथा—

तदाननस्य माधुर्यं लोचनानन्दि चन्द्रवत् ।

अख्योश्च तव लालित्वं राधे ! नीलसरोजवत् ॥ १ ।

अत्र 'तत्र तस्यैवेत्य'नेन वक्तिः श्रौत्यर्थप्रतिपादकः ।

वाक्यगा श्रौती पूर्णा यथा—

श्यामि वक्षसि कृष्णस्य गौरी राजति राधिका ।

कनकस्य यथा रेखा विमले निकपोपले ॥ २ ।

अत्र श्यामगौरत्वं धर्मः, यथाशब्दः उपमावाची, उपमानं कनकरेखाऽदि, उपमेयं राधाऽदि । अत्र व्यङ्ग्यमपि धर्मान्तरमुपमागतम् (क), तद्यथा कनक-
रेखानिकपोपलयोर्निष्पन्दत्वेन राधाकृष्णयोरानन्दनिष्पन्दत्वम् ।

समासगा श्रौती पूर्णा यथा—

राधाकृष्णो मम नवतड्दिहाममेघाविवाल्पोः

स्यातान्तापप्रगमनकृतौ पीतनीलप्रकाशौ ।

यावन्द्योन्यावयववृत्तिभिः काञ्चनेरिन्द्रनीले-

राक्ष्मणेन प्रकटमहसा निष्कराजेन तुल्यौ ३ ।

'कनकरेखादेशे'त्यादिपदेन निकपोपपञ्च । "राधे"त्यादिपदेन कृष्णवक्षस्य । राधाकृष्णौ परस्परान्तरवृत्तिभिः सखैरिन्द्रनीलमणिभिर्याक्ष्मणेन निष्कराजेन पदकस्येष्टेन तुल्यौ ।

कौस्तुभतया दर्पणानुमोदिता; सप्तविंशतिरेव भेदाः सन्निवद्धाः, सम्मतोक्तानु पञ्चविंशतिः ।
एतस्य भेदपरिकल्पनामुञ्चच्चतुस्रमन्तरायं द्वास्तुकरमिव च केचिदाधुनिका मन्थन्ते—तन्तुन
श्यामाश्रुती रिक्तं षष्प इति ध्वनिकिरणव्याख्यात व्यस्ताभिरुपपादितम्, परं भेदसङ्गतावप्यत्र
मपि न समो भेदमार्गं युक्तिमुक्तिप्रतिष्ठः, यथाऽधोदशितेनवनस्य कस्यचिदुपमाभेद-
प्रपञ्चे—'ममात्ममधिकं ह्रीं विपोरनेकदेशिकम् । यादृषित्वमभूत्तत्र धर्मापमेयार्थसंयुतः ।'

अत्र पूर्वाहं 'इवेन नित्यसमासे विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिसरत्वञ्च'ति इवेन समासः । आर्थी तद्वितगा पूर्णा यथा—

कोमलं ते वपुस्तन्वि । राधे । भाति शिरीषवत् ।

परुषं वर्जते कस्मान्मनो दम्भोस्त्वित्तव ॥ ४ ।

अत्र 'तेन तुल्य' क्रिया चेदित्यनेन वतिः ; तेन तुल्यार्थत्वादार्या । वाक्य-गाऽर्थी पूर्णा यथा, "राधाकृष्णौ मम"त्यादेरुत्तराहं (इयं श्लोके) 'यावन्तोन्वाव-यवस्त्वितिः (1) काञ्चनेर्नीलरत्नैराकृष्णेन प्रकटमहसा निष्कराजेन तुल्यौ ।' समासगाऽर्थी पूर्णा यथा—

सृष्टुलमपि शिरीषतुल्यमङ्गं कमलसमं विक्रगन्मुखन्तवेदम् ।

रमयति च वचः सुधासमानं कथमगनिप्रतिमं मनो दुनोति ॥ ५

इति पूर्णायाः षड् भेदाः । अथ धर्मलोपे वाक्यगा श्रौती लुप्ता यथा—

राधे ! सुन्दरताऽङ्गेषु वाग्भङ्गो वदने तव ।

मनसि प्रेमवैदग्धी सत्यं वच्मि सुधा यथा ॥ ६

समासगा श्रौती लुप्ता यथा—

ध्रुवो तव धनुर्लते इव, तदग्रतो लोचने

लसन्मन्दिरदम्पती इव, पुरस्तयोर्नामिका ।

क्षरेषुधिरिव स्फुरत्पुरटनिर्मिताऽधोमुखी,

तदीयशिखरे न्यधात् भमिव कः कृती मौक्तिकम् ॥ ७

हे राधे ! तवाङ्गमिदं सुखञ्च सुधासमानं वचञ्च मां रमयति सुखयतोत्थर्यः । सुधा यथा—सुधैव खादो, अत्र स्यादुत्त्वबोधकपदाभावादेव धर्मलोपो ज्ञेयः, तथापि धर्मवाचक-पदाभ्याहारादेव शाब्दबोधो ज्ञेयः । एवमुपमानादिलोपेऽपि बोध्यम् ।

भ्रुवाविति—धनुर्लते इव वक्त्रे, मन्दिरदम्पती यज्ञनखीयुक्त्याविव चञ्चले । कल्पेऽस्य स्वर्णनिर्मिताऽधोमुखी दृष्टमिच्छन् इव नामिका मनोहरा । तस्या नामिकाया व्यग्रभागे

इति ; अतोऽरोचतेऽपि रुचिर्वैयाकरणालङ्कारिकपदार्थमङ्कुरसन्धे भेदवन्धे मतिदार्शमिद्वलं पल्लवितेन । अङ्गमधोव्यादि—नातालङ्कारस्य अङ्गसुखेन संस्थितिरिति, स चालङ्कार्यं एवेत्याधुनिकानां वाचोऽस्तित्युक्तिरङ्गता, परं अङ्गसुखेनागतमेव दिशा तात्पर्यालोचनायां श्रोमा-

(१) "काञ्चनेरिन्द्रजे"रिति (२) प्रकृतं पाठः । 'नीलरत्नैरित्युत्तरव मूलं पाठः ।

तद्धितगाऽर्थी लुप्ता यथा--

गिरीपकल्पान्यङ्गानि राधे ! सृष्ट्वा विधिस्तव ।

दम्भोलिदेशं धीरास्त्रि ! चेतो निराममीत किम् ॥ ८

वाक्यगाऽर्थी लुप्ता यथा—

तवाख्यं सममञ्जेन मधुना सृष्ट्यं क्लितम् ।

राधिके सुधया तुल्या वाचि शब्दार्थमाधुरी ॥ ९

समासगाऽर्थी लुप्ता यथा—

कनकशम्भुसमी वत ते कुचौ मम करावपि नीरजसन्निभौ ।

त्वमपि चन्द्रकेशखरसेविनी यदुचितं तदिहादिश राधिके ! ॥ १०

श्रुतिवादिश्लोके कर्मक्यचि यथा—

वाणीयति कटाक्षं ते कार्मुकीयति यो भ्रुवम् ।

इथा वामः पुष्पबाणकार्मुकी भुवि विवृतः ॥ ११

श्राधारक्यचि यथा—

वनीयति गृहे राधा गृह्णीयति वनान्तरे ।

यावदालोकितः कोऽपि त्वया नवघनद्युतिः ॥ १२

क्वचि यथा—

दृरीयते सा स च राधिकायते निरन्तरं भावनयोभयोरुभौ ।

विषय्येषणापि विषय्ययोल्लितां वियोगवाधां सृष्ट्योमुपेयतुः (क) ॥ १३

कर्मणमुलि यथा—राधे ! सुधाधामदर्शं पश्यन्मुखमिदं तव ।

यत्कृणुमुलि यथा—कृष्णशकीरमञ्चारं सञ्चरत्येव लालसः ॥ १४ एवं दश ।

भमिष नक्षत्रमिष । उभयो राधाकृष्णयोर्दशे मा राधा श्रीकृष्णस्य भावनया दृरीयते अक्षमेव

दृरिद्विधात्मानं दृरिद्विवाचरति, तथा श्रीकृष्णोऽप्यक्षमेव राधिकेत्यात्मानं राधिकामिवाचरति।

विषय्येषेय राधायाः श्रीकृष्णरूपत्वस्य श्रीकृष्णस्य राधिकारूपत्वस्य च विषय्येषेय ।

विषय्येयोल्लितामिति—श्रीराधिकयाः स्वस्याः श्रीकृष्णत्वभावनया श्रीकृष्णनिरक्षयौडाद-

भावेऽपि श्रीकृष्णस्य यथा राधिकाविरक्षयौडा जायते तत्समदृशी राधिकाविरक्षयौडा

राधिकाया भवतु, एवं श्रीकृष्णस्य मस्य राधिकात्वभावनया राधिकाविरक्षयौडाऽऽ-

तारतम्यात्पारः इतरादेव मद्दृश्यात्संभः । दरोयते रति,—“मधुरिपुरदमिति भावनयोर्भे-

नि जपदेशपटगुराचार्यम् । अथा समो रत्नाति—एवंविधास्योपपत्त्ययोगात्समाख्या-

उपमानानुपादानि द्विधा यथा—

त्वदाननस्य सदृशं किमपीह न दृश्यते । इति वाक्यगा ।

नहि त्वत्सदृशो कापि राधे ! काऽपि विलोक्यते ॥ १५ इति समासगा ।

इवाद्यनुपादानि द्वैधं यथा—

अग्रनयति कुसुममग्निः कुसुमति हालाहलममृतम् ।

हालाहलममृतमिति समयेऽस्या दुःखसुखदत्ते ॥ १६ इयं किरणा
नवधाराधरश्याममभिराममिदं मद्यः ।

आनयन्नयनानन्दं कस्य नो हरति मनः ॥ १७ इयं समासगा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे द्वैधं यथा—

तन्मसि किं ति पिशन्तो कट्ठरसं सुरलिवाश्रये कण्ठ ।

जस्य समो णत्थि रसो सो इह णअरे धरे धरे होइ ॥ (क) १८

इयं वाक्यगा । इहेव “जच्छरिसो णत्थि रसो” इति पाठे समासगा । धर्मोवादि-
लोपे द्वैधं यथा “अग्रनयति कुसुम” मित्वादी (१६ श्लोके) ‘इत्त कदाचि-
दपि तासा’ मिति चतुर्थचरणे यदि स्यात्तदेवादिलोपे धर्मलोपे च क्तिप्गा ।

राधे ! शारदपीयूषमयूखमुखि ! मौनताम् ।

सुद्ध, पीयूषवचनैः सिद्ध मे कर्णधोर्युगम् ॥ १८

भाषेऽपि श्रीराधिकाया यथा श्रीकृष्णविरहपीडा जायते तत्सदृशी श्रीकृष्णविरहपीडा
श्रीकृष्णस्य भवत्येतेत्यर्थः ।

अस्या राधिकायाः समये श्रीकृष्णविच्छेदसमये दुःखमयस्त्रुनः सुखदत्ते मति कुसुम-
मग्निरिव भवति पुष्पस्योद्दीपनत्वेन वज्रतुल्यापवत्त्वात् । तथाऽग्निः कुसुममिव भवति,
वज्रस्य मृत्प्रणष्टारकत्वेन विरहकृत्वात्निवर्तकत्वात् । अमृतस्य मरणनिवर्तकत्वेना-
मृतमपि हालाहलतुल्यं भवति—तथा हालाहलस्य सद्यःप्राणहारकत्वेन हालाहलमप्य-
मृततुल्यं भवति—औषणापेक्षया मरणं तस्याः सुखदं भवतीति ज्ञेयम् ॥ तान्मसि किमिति
पिबन् काठरसं सुरलीवाशने कृष्ण । । यस्य समो नास्ति रसः स इह नगरे एहे एहे

लङ्कारान्तररूपस्यातीति केषितु—‘सर्वदोषोपमानिधेधेऽसमाख्योऽलङ्कारः’ इति तेषां लक्षणम् ।
परन्तु तस्य भिन्नतया स्वीकारेऽवृत्तिर्विध्वंसितैव रमणश्राधरप्रभृतिनिबन्धेषु । रमणोप-
मायाः पृथक्तेन स्वीकारकण्ठे न सर्ववादिसम्मतः तथा च प्रकाशकारकता हेतुमरुतिः—
‘एवंविधेचित्प्रसङ्गसम्भवात्, उक्तभेदानतिक्रमार्थे’ति । अन्वयोपमा—दक्षिमतसंज्ञा

बहो राधिकयाऽपाङ्गलतया क्षणकुञ्जरः ।

तत्कीनिसाधनीभूतो न गन्तुं क्वचिदहेति ॥ २०

अत्र धर्मोवादि लोपे समासगा ।

उपमेयलोपे क्वचि त्वेका, यथा—

कीमलाऽसि प्रकृत्यैव शिरीषादपि राधिके ! ।

अहो मानस्य माहात्म्यं येन त्वमयनीयसि ॥ २१

अत्र “आत्मानमशनीयसी”ति वक्तव्ये आत्मशब्दस्योपमेयस्य लोपः ।

धर्मोपमेयलोपे यथा—

जयति मनोभवसिद्धिं काऽपि गरुडमसं दधती । (२)

इत्यत्र उपमेयलोपो धर्मलोपश्च, “गरुडमल्लितास्ये”ति यतो न कृतम् ।

त्रिलोपे समासगा । पूर्वस्थोत्तरार्द्धम्—

चकितमृगशावनयना नयनानन्दं चकारोच्चैः ॥ २० ॥

अत्र मृगशावस्य नयने इवायते नयने यस्या इति समासे उपमानं, तद्गोतकमिवादि च, तदभङ्ग, त्रयाणां लुप्तता—इत्येकविंशतिः । पूर्णभिः सह सप्तविंशतिः ।

एकत्वमुपमेयानामुपमानानामनेकता ।

धर्मैकरूपवैरूप्ये द्वेषा मालोपमा भवेत् ॥२३१ का—

भवति । अत्र ‘यस्य रुम’ इत्युपमावलोपो धर्मलोपश्च । मनोभवस्य कन्दर्पस्य सिद्धिरुभौ काऽपि प्रजसुन्दरो जयति । ‘गरुडमसं दधती’ इत्यत्र तु उपपदस्य कालित्वरूपधर्मबोधकपदस्य च लोपो ज्ञेयः । ‘गरुडमल्लितास्ये’ इत्येक उपमेयैरेव विद्यमानत्वात् धर्मोपमेययोर्लोपः ।

यत्रोपमेयानामेव लोपमुपमानानामनेकत्वं तत्र मालोपमा भवेत् । सा द्विविधा, यत्रोपमेयौपमानयोरेक एव धर्मस्तत्वेका, यत्रोपमेयस्यैको धर्म उपमानानामनेको धर्मस्तत्रान्या ।

अतन्वय इति मामसादोना प्राचा नगोनावाच बहुनामाङ्गता संज्ञा, उपमेयैरेव सार्धैकैश्चा विद्मः शः । आचार्यदण्डिमत् इयमप्युपमाप्रपञ्च एव, यदाहुस्त एव—‘अतन्वयमसद्देहावप

(२) एव (क) पुनर्क । ‘अन्वयस्य दधती’ति (ग) (क) पुनर्कयोर्लोकान्ता ५ ६५ पाठ । न च इत्या न्पिपसमङ्गान् “एनामङ्ग कप्रद्विर”मित्युपमाप्रपञ्चनाशब्दः । उपरिरोहोति पाठे उपमेयलोपमाशास्त्रवत्, ‘मनो’पदेन विज्ञेयबोधोपेत विशयस्य पश्यतामप्य चशब्दवत् । अस्तुतस्तु न काऽपि प्राडाः प्रपञ्च ।

उपमाप्रपञ्चोऽयम् (क) । उदाहरणम्—

मूलस्थितेनेव महोरगेण नता दवेनेव कुरङ्गवाला ।

हिमागमेनेव सरोजिनी सा भयद्विद्योमेन दुनोति राधा ॥२३

अत्र धर्मैकरूप्यम् ।

त्रैलोक्यसम्पदिव निर्भरगर्वहेतुर्माध्वीकपीतिरिव विज्वलताविधात्री ।

प्रस्त्रापनास्त्रफलित्वे मनोभवस्य त्वं ज्ञानविप्लवकरो मम भासि राधे ! ॥ २४

अत्र वैरूप्यं नानाविधत्वात् ।

उपमेयस्योपमात्वमुत्तरोत्तरतो यदि ।

अभिन्नभिन्नहेतुत्वे द्विधा सा रसनोपमा (३)(क)॥२३२का—

यथा—आकृतिरिव ते प्रकृतिः प्रकृतिरिव व्यवहृतिः समुखि ! ।

व्यवहृतिरिव सत्कीर्ती रम्या रमणीसभासु सखि ! राधे ! ॥ २५

अभिन्नधर्मा ।

वपुरिव मधुरं रूपं रूपमिवानन्दटापि गुणवृन्दम् ।

गुणवृन्दमिव विग्रहं यगः क्षयाङ्गीसभासु तव राधे ! ॥ २६ भिन्नधर्मा ।

एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयोपमा (४) ।

एकवाक्ये (क)—

२३३ का—

उपमानान्तराम्बन्धोऽनन्वयः । यथा—

आलौकिकी सा बालकुरङ्गनेता राधेव राधा भुवनेऽद्वितीया ।

अद्यापि मे सन्ति मनोनिखातास्तो तत्कटाक्षा इव तत्कटाक्षाः ॥ २७

विपर्य्यास उपमेयोपमा (५) द्वयोः ॥ २३४ का

द्वयोपमानोपमेययोर्विपर्य्यासे उपमेयोपमा । यथा—

त्रैलोक्यसम्पदयथा निर्भराहृद्धारहेतुः, एवं माध्वीकस्य प्रीतिः पानं यथा विज्वलताकर्त्री, तथा कन्दर्पस्य जृम्भणास्त्रस्य फलिका यथा विज्वलताकर्त्री, तथा त्वमपि मम ज्ञानस्य पूर्वापरानुसन्धानस्य विप्लवकरो नाशकरो ।

उपमेयस्योपमानत्वमुत्तरत्र यदि भवति तदा रसनोपमाऽनङ्कारो ज्ञेयः । सा द्विविधा— उपमानोपमेयधोरभिन्न एकौ धर्मश्चेदुपमाऽङ्गद्वारस्य हेतुस्तद्वैका, एवमुपमेयोपमानां भिन्ना

मास्त्रेव दर्शिताविति । एषा सर्वेषां प्रतिवस्तूपमायास्योपमाप्रपञ्चत्वनाभिधानं वक्रोक्ति-
चोविनादौ दृष्टिमत्स्यानुवादत्वेन, परं मानच्छादीनां मतेनोपमानान्तरसम्बन्धाभावादुपमातो

तनुखिव शोभा शोभिव तनुगौरिमेव मधुरिमा तस्याः ।

अथ मधुरिमेव गरिमा राधायाः किमपरं ब्रूमः ॥ २८

यथा वा—हरिखिव राधा राधेव हरिगौरिमेव मधुरिमा च तयोः ।

अथ मधुरिमेव गरिमा महिमेव कृपा कृपेव महिमा च ॥ २८

इयमेवान्योन्योपमा ।

उपमानस्य निन्दायामयोग्यत्वे निषेधतः ।

प्रशंसा योपमेयस्य सोपमेयोपमाऽपरा (क) ॥ २३५ का—

यत्नेति शेषः । यथा—

कल्पद्रुमे स्वावरता दृढत्वं चिन्तामणौ कामगवेषु गोत्वम् ।

स्वभक्तसङ्कल्पविधेर्विधाने हि नाथ ! कल्प ! त्वमित्त्वमेव ॥ ३०

अयोपमानस्य निन्दा ।

इन्द्रीवरं वा दक्षिताञ्जनं वा नवास्युदो वा मधवन्मणिवं ।

कल्पस्य धाम्नः सदृशं न किञ्चित्तदीयधामिव तदीयधाम ॥ ३१

अत्रायोग्यत्वे निषेधः ।

एवमन्येऽपि बहवः सन्ति, अन्यगौरवभयान्नोटाङ्गियन्ते ।

असम्भाव्यं समुद्भाव्योपमानेऽसम्भवोपमा (ङ) (क) ॥ २३६ का—

या क्रियत इति शेषः । यथा—

पूर्णः सदैवाम्बु सुधामयूखः कलङ्कहीनश्च सदैव भूयात् ।

नायं चकोरैरपि पीयताञ्च राधे ! त्वदास्येन तुनां विभक्तुं ॥ ३२

नानाधर्माच्छेदितवस्तदाऽन्या । उपमानस्य निन्दायां सत्यां यत्रोपमेयस्य प्रशंसा, एवमुपमानस्यायोग्यत्वे सति तस्य निषेधादुपमेयस्य प्रशंसा साऽपरा उपमेयोपमा । असम्भाव्यमिति—उपमानेऽसम्भाव्यं यदस्तुनः सम्भावना नास्ति तस्य सम्भावनां कृत्वा योपमा क्रियते साऽसम्भवोपमा ।

भिन्ने वैषम्यम्, अतः किल नामकरणेन आत्मोद्देशनारण्योपमेयत्वान्तिमपदं परित्यक्तमितीव प्रतिभाति । उपमेयोपमाऽपरिति—तास्या व्यापानतः प्राचां अन्येषु मद्दृश्यम्, उभयप्रेषोपमानस्याप्येवः अन्ये रक्षामितान् प्रतोपालद्वारा अदस्तागुरेव भेदस्पृशः । अन्यकृतानुदाहरणत इयमनन्यधर्मदृष्टेव मानिद्वयचमत्कृतिसमतीति प्रतिभाति । असम्भवोपमा—‘उर्मा’ यदि योषि एवकप्रसादा विद्यानिनिवासा वैचित्र्यावच्छेते भिन्नालङ्कारत्वमिति केषित—उत्प्रेषाया आतारये गृष्ट, सेतुरनेनालङ्कारवशेन कौस्तुभकता विहित इति च मन्तव्यम् ।

सम्भावनोपमानेनोपमेयोत्कर्षहेतुका ।

उत्प्रेक्षा (७) नूनमित्यादिशब्दयोल्या—(ख)॥२३७ का—

उत्प्रेक्षानामाऽलङ्कारः । सम्भावना हेत्वन्तरोपन्यासेन वितर्कनम् ।
नूनं-मन्वे-शङ्के-इव-ध्रुवं-तु-किम्-किमुतेत्यादयो नूनमादयः । यथा

नष्टो नष्टः प्रतिकुहु मुहुः पूर्णतामेति चन्द्रो

राकां राकां प्रति नतु भवेदन्यरूपः कदाऽपि ।

नाथो हेतुस्तदिह ललिते ! वीक्ष्य वीक्ष्य त्वदास्यं

नूनं धाता तमतिचतुरो निर्मिमीतेऽनुमासम् ॥ ३३

यथा वा 'उत्कीर्णरिवेत्यादि (द्वितीय किरणं १ स श्लोकः) । यथा वा—

जृम्भाऽनुबन्धविकसद्दनोदराणां चन्द्रः करेण क्षपयेव कुमुदतीनाम् ।

निर्वाप्य गाढविरहानलमुज्ज्वलन्तमङ्गारपुच्छमिव कर्षति भृङ्गसङ्घम् (ख) ॥ ३४

यथा वा—यीवत्सस्य च कौस्तुभस्य च रमाटेश्याय गर्हाकरो

राधापादसरोजयावकरसो वचःस्यलस्यो हरैः ।

प्रतिकुहु सर्वस्याममावस्थायां चन्द्रो नष्टोऽवश्यं नश्यत्येव । एवं सर्वस्यामेव पूर्णिमायां चन्द्रः पूर्णतां प्राप्नोति । कदाऽपि कस्यामप्यमावस्थायां पूर्णिमायां वा चन्द्रोऽन्यरूपो न भवति । अतः सर्वस्याममावस्थायां नाशे सर्वस्यामेव पूर्णिमायां पूर्णतायाश्च पुराणादौ योऽन्यो हेतुः श्रूयते स न, किन्तु मयेह सम्भाव्यते, हे ललिते । तन्मुखं वीक्ष्य वीक्ष्य विधानाऽनुमासं मासि मासि तं चन्द्रं निर्मिमीति । अयम्भाषः—सर्वजगत्प्रिमांशं जला ललितामुखं दृश्येत्तत्सदृशे किञ्चिदस्त्रनिर्माणे विधातुरिच्छा यदाऽजनि तदा प्रतिपदिन-मारभ्य पूर्णिमायां सम्पूर्णचन्द्रं निर्माय ललितामुखसादृश्यमदृष्ट्वा दुःखेन पुनः प्रतिपदिन-मारभ्य किञ्चित् किञ्चिदिच्छायांमावस्थायां पूर्वनिर्मितं पूर्णचन्द्रं दूरीकृत्य पुनश्चन्द्रान्तर-निर्माणे प्रवृत्तश्चतुरो विधाताऽद्यापि मासि मास्येवमेवं करोति, नतु निवृत्तो भवति ।

(ख) सादृश्यग्लानामलङ्काराणां विवेचनप्रसङ्ग उत्प्रेक्षाया अत्रावतारार्थं यत्प्रकृतं मसटाद्याचार्यमतं प्रति अहासार्हं सूचयति । अर्वाचीनाः प्रायेण निर्विप्रेषसुत्प्रेक्षायां न्यग्नावितसादृश्यमूचनस्याध्यवसायप्रिप्रेषस्य कल्पिनसम्भावनेव लिङ्गं मन्यन्ते; परं प्राचीनाचार्या भामह्यादयः नवीनाश्च केचनादयः कल्पमेवोपजीवन्ति—तदनुसारिणो बह्व-चन्द्राणो कदाद्याश्चक्रवर्त्तिप्रभृतयः कुवलयानन्दकृतोऽर्वाचीनाश्च । एषां मते उपमानस्या-लौकिकविवेकमेवोपमात् उत्प्रेक्षायाः कस्यान्तरत्वघटकं, न तद्विरहितः कश्चन विलक्षणो

वान्नाकं द्युतिमण्डलीव तिमिरेच्छन्देन बन्दौकता

कान्तिव्याः पयसीव पीवविकचं रत्नोत्पलं पातु वः ॥ ३५

अत्र 'इव' उत्प्रेक्षायाम्—इत्यादौ सर्वत्र सभावनेव ।

—स संशयः ।

भेदानुक्तौ तदुक्तौ तु सन्देहः (८) (ग)—२३८ का

सन्देहालद्वारः । क्रमणोदाहरणे—

राधे ! मुखं तव विधुर्मुखरोहं नु नेत्रे च खञ्जनयुगं नु चञ्चोरकौ नु ।

मूर्च्छिद्य काञ्चननतैव नु चन्द्रिका नु धाता नु पञ्चविशिखो नु रसो नु वाऽयः ॥

(ग) ॥ ३६

मेघः किमेप, स कथं धरणी, किमस्मिं-

चन्द्रोऽय, मस्य विगतः क्व नु वा कलङ्कः ।

माला किमत्र तद्धितः, स्थिरता क्व तस्याः,

कृष्यः किमेप सुमुखः सखि ! पीतवासाः ॥ ३७

सुद्रिनकलिकानां चन्द्रदर्शनेन सुद्रात्याग एव लृम्भाऽरम्भस्तेन प्रकाशितवदनीदराणां कुसुदनीनां गाढविरहानन्तपसुञ्ज्यलन्तमद्गारसम्बद्धं चन्द्रः कृपयेव सखिरमरुपकरेण निराय पधात् कुसुदनीगर्भञ्जितं ज्वालारहितमन एव श्यामवर्णमद्गारपुञ्जमिव भङ्गमभूद्व कथंतीकृतप्रेक्षा । अत्र कुसुदनीभ्रमरयोर्बन्धुव्यारो यथा—रातौ विकशितानां कुसुदनीनां मध्ये मकरन्दपानार्थं ये भ्रमराः प्रविष्टा व्यासन् प्रातःकाले मूर्च्छदर्शनाम्मुद्रितानां मध्ये ग एव बद्धा पश्युः, पुनः मत्प्राकाले चन्द्रदर्शनादिकशितानां तासां मध्ये ये भ्रमरा निर्जम्बुः, ग एवाद्गारपुञ्जस्विनोत्प्रेक्षिता इति भावः ।

सिंहुयवचःस्यलपयः शीरापापादमरीचपात्रकरमो वृशान् पातु । कथमृतः ? शीरनुम-
कौक्षभल्लोरैरगतमास्त्रिस्कारं करोति, पावकशोपाया ज्ये कौक्षमादस्त्रिस्मृता
भवन्तीत्यर्थः । तस्योत्प्रेक्षायाह—पयसः श्यामगारुपात्रकारेबन्दीकृता प्रातःकालीन-
स्यन्दुनिमल्लोष । मनु मय्यं दयनाशोऽन्यकारः कथं मय्यंमल्लोषी बन्दीकरोति,
तथाह—चन्द्रेति । पीतकवचःस्यलरूपमददाद्यपकवचामुर्च्छित्यर्थः । उत्प्रेक्षात्तर
माह—कान्तिव्योपपत्तिं वृष्टं विकसितं रत्नोत्पलमिव ।

पयोः । शीरोपकल्पश्चैव मापसा, प्राणो दृष्ट्याशायाः । 'न के विकल्पमनोपमात्प्रतीति
भाष्यशुद्धमर्थं प्रमात्पयोऽशोपमाभाषिपथं श्यामनापिनमाद्वमिति भिन्नापयति—
पयसःश्यामवचविकल्पेति तदुत्प्रेक्षितोपपत्तौपमाद्विभेदानात्प्रमात्पयोऽशोपमात्प्रतीति

नात्र 'स कथं 'धरणा'विति सन्देहोच्छेदः, अपि तु तत्परिपोष एव ।
एतेन निश्चयान्तोऽयं न भवति । 'क्षणः किमेध' इति 'किं' शब्दो निश्चयं
वाधते । केचिन्निश्चयान्तमपि सन्देहं मन्यन्ते (ग) । स यथा—

मेधो नायं, व्रजपतिसुतो, नापि सीदामिनीयं,
पीतं वासः, सुरधनुरिदं, नैव बर्हाङ्गंसः ।
बालाकीयं न खलु विततिः, पश्य सुक्तावलीयं,
विस्तृत्वा त्वं विहर, शरदि प्राह्वयः कोऽवकाशः ? ॥ ३८

—रूपकन्तु (६) तत् ।

यत्तादात्म्यं द्वयोः—२३६ का

द्वयोरुपमानोपमेययोः । अतिशयाभेदादपहृतमेदत्वं तादात्म्यम् (घ) ।

—तच्च द्विधैवेति विदुर्बुधाः ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥ २४० का—

स इति—उपमेय उपमानस्य भेदानुक्तौ यः संशयः सः सन्देहनामाऽलङ्कारः, किं वोप-
मेय उपमानस्य भेदस्योक्तौ यः संशयः स सन्देहनामाऽलङ्कारः । 'दुर्विकल्पे । अत्र रंशेये
उपमेये सुखे चन्द्रस्य भेदोक्तिर्नास्ति । अयः श्यामसुन्दरः प्रदार्थः किं मेघः ? इति
सन्देहोऽत्र वर्त्तत एव । अत्रोपमेये उपमानस्य मेघस्य भेदोक्तिर्वर्त्तते । सुखं वीक्ष्याद्—
अयं निष्कलङ्को दृश्यते, स तु सकलङ्कः, अतः प्रसिद्धचन्द्रो न भवति । तथाचायं क इति
सन्देहो यथास्थित एव । पीताम्बरमालच्छाद्—मालेति । अत्रापि निश्चयो नास्ति,
तस्मान्नायं निश्चयान्तसन्देहः । कस्यचिन्मते निश्चयान्तसन्देहोऽप्यलङ्कारविशेषः तन्मत
अन्यत्रोदाहरणमाह—मेघ इति । वक्षुःस्यले दृश्यमानेयं विततिः श्वेतवस्तुनो विस्तारो न
बालाकी न वक्रपङ्क्तिस्मरुहः । अयं शीतल एवेति विश्वस्ता सती त्वमनेन सह विहर ।

द्वयोरुपमानोपमेययोर्भासात्म्यं तद्रूपकम् । तथा च चन्द्रवस्तुसमिन्वित्त उपमानो-
पमेययोर्भेदबोधकविति प्रत्ययोऽस्ति, अतो न रूपकम्—किन्तु यत्र 'मुखं चन्द्र'मिति

कृतम् । अयमापातत एषां निष्कर्षो यत्किञ्चनसमभिव्याहृतेवादिशब्दघटितत्वेऽस्या उत्त-
रेक्षाया एवावकाश इति । अर्थापो ना सधेखलदाद्या रतिदशेपेलदलस्यान्यथोपयोगमात्रेक्षाया
उत्प्रेक्षाया विशालालक्ष्यत्वत्प्राप्तेर्बन्तः प्रतिभोत्यापितामध्यवसायलक्षणां बुद्धिमेवास्याः
सादृश्यमूलालङ्कारत्वं भेदलक्षणे बीजत्वेन निर्दिशन्ति । विस्तारस्तत्र चित्रमोर्मांसायां चित्र-
मोर्मांसाखण्डने च द्रष्टव्यः । परमेतन्नापलाप्यं यत् प्रकाशं चन्द्रवस्तुसमिन्वित्तस्य लङ्कार-

आरोप्यमाणश्चारोपविषयो यत्र शब्दगौ ।

तदादिः—

२४१ का—

आदिः समस्तवस्तुविषयम् ।

आरोप्यमाणः शब्द आर्थश्च तत्परम् ।

एकदेशविवर्त्ति—

२४२ का—

शब्दः शब्दोपात्तः, आर्थाऽर्थगम्यश्च । कश्चिच्छब्दः कश्चिदर्थमर्थादया
श्रवसेय इत्येकदेशविवर्त्तित्वम् । क्रमेणोदाहरणे—

उदञ्चल्लोचस्तवकनमिता वाहुविटप-

द्वयीदोले रम्या स्मितकुसुमसौरभ्यसुभगा ।

इयं सन्ध्यारागच्छविलसद्गुपाख्यङ्गुलिदला

नवीना ते राधे ! विलसति तनूरत्नलतिका ॥ ३६

चन्द्रमुखयोरभेदप्रतीतिस्तत्रैव रूपकमित्यर्थः । यत्रारोपविषयस्योपमेयस्य तथाऽरोप्य-
मानस्योपमानस्य च द्वयोरेव बोधकशब्दौ वर्त्तते तत्र समस्तवस्तुविषयं रूपकं, यत्र तु
आरोपविषयस्योपमेयस्य बोधकशब्दो वर्त्तते विगत्वारोप्यमाणोपमानबोधकशब्दः कार्ये
नास्ति, अपि तु अर्थमर्थादया स शब्दोऽनुमेय एव, यस्मिन्नेव पदो कुतश्चिच्चरण उपमान-
बोधकशब्दोऽप्यस्ति, तत्रैकदेशविवर्त्तिरूपकं ज्ञेयम् । एवं क्रमेण भेदद्वयं भवतीत्यर्थः ।

इयन्तनूरूपा रत्नलतिका विलसति । कथम्भूता ? क्षणरूपस्तवकनेन नमिता—तनुरपि
साश्चिक्लष्यया किञ्चिन्नम्रा भवति । पुनश्च वाहु एव शाखादयी तस्या दोलन-
विषये रम्या, सतापि शाखायाः किञ्चिच्चलने रमणीया भवति । हस्तयोः किञ्चिच्चलने
माधुर्यस्योत्कर्षो भवति । पुनः सन्ध्याकालीनरक्तच्छविं लान्ति गृह्णन्ति ये गृह्णन्त्यङ्गुलियदक्ष
एव पक्षरा यत्र ।

भेदस्य विशेषनिमग्नौ विभाजननिर्देश चाप्यथा स्पृष्टीकृता । जृम्भायुबन्ध्यादि—एतत्तन्नाश-
विक्रमिना कुसुमदर्शो श्रीलक्ष्मो वर्त्तयतीति प्रकरयनिर्देशः साहित्यकौस्तुभाम् । अत्रान्तिमे
पादे भामहादिदृष्टेवोत्प्रेषा ।

(ग) ममन्देहाग्योऽपमन्दहार एत मन्देहाग्य इति मन्देहः केशिदावाचोभेदीका-
लक्ष्मिपोत्याप्ये । भामहादिदस्तु प्राचीना एते ममन्देहमेगडुः, उभेदहारपि निवृत्तार्थस्य
मन्वदार्थं निरर्तरे प्राप्ते पिचारदोकाप्युक्तिसुभयामोदरभावमिति दिक् । भाद्रपदापरा
इत्यस्य एवसुतुदेसावाचका 'मन्दे' शब्दे'प्रभृतय इत मन्देहवाचकाः किं सुप्रभृतयः केशमेव
रत्नके । रक्षो न यादः :—यादः यदा इति टीकास्तुतान्यदस्तु न चमत्कारकारी,

अत्र समस्तवस्तुविषयम्, आरोग्यमाणारोगविषययोः शब्दोपात्तत्वात् ।

प्रसूनैर्नानामैः स्मितमलिनिमारुख्यपिशुनै-

लंसन्नानाभावा मधुपगणभङ्गारकलहा ।

श्रिया सार्द्धं सार्द्धां वत विदधती गोकुलपते-

रस्या रस्यानामुपरि वनमाला विजयते (घ) ॥ ४०

अत्र वनमालाया नायिकात्वेनारोपः, श्रियः प्रतिनायिकात्वेन—स चार्थ एव, प्रसूनानां स्मिताद्यारोपस्तु शाब्द, इत्येकदेशविवर्त्ति ।

आरोग्यविषयाभावेऽप्यारोप्यं यदि तत् परम् । २४३ का—

परमन्यप्रकारमित्यर्थः । यथा—

मधुरिमरसवापीमत्तहंसीप्रजल्पः प्रणयकुसुमवाटीभृङ्गसङ्गीतघोषः ।

सुरतसमरभेरीभाङ्गुतिः पूतनारिर्जयति हृदयदंशी कोऽपि वंशीनिनादः(घ) ॥ ४

अत्र 'मधुरिमरसवाप्या'दीनामारोप्याणामारोपविषयो नास्तीति ।

उक्तं प्रसङ्गि—२४४ का—

प्रसङ्गि प्रकृतसङ्गवत् सजातीयबहुलमित्यर्थः । त्रिविधभेदमेव यदुक्तम् ।

नागभैः श्वेनश्यामरक्तनानावर्णैः प्रसूनैर्लसन्नानाभावा श्रीकृष्णस्य उरस्या उरसि मवा वनमाला रस्यानामास्त्रादानां वस्तुनामुपरि विजयते । प्रसूनैः कौटुम्भीः ? स्मितेति—अत्र 'स्मिते'त्यनेन प्रसादः, 'मलिनिमे'ति वास्यं, 'आरुख्ये'त्यनुरागः, रतेषां रूचकैरित्यर्थः । अत्र श्वेतपुष्पे स्मितस्यारोपः, श्यामपुष्पे वामत्वारोपः, रक्तपुष्पे अनुरागित्वारोपो बोध्यः । वनमालाया नायिकात्वारोपः रेखाकृपाया जङ्गलाः प्रतिनायिकात्वारोपश्चार्थ एव, नतु शाब्दः, तयोर्बोधकशब्दाभावानु, पुष्पेषु स्मितस्यारोपस्तु शाब्द एव, स्मितादिवोधक-शब्दानां विद्यमानत्वात् । अतोऽत्र शाब्द अर्थस्योभयमपि वर्त्तत इत्येकदेशविवर्त्ति । यत्र केवलं शाब्द एव तत्र समस्तवस्तुविषयं रूपकमिति भेदो ज्ञेयः । आरोग्यविषयस्योप-मेयस्याभावेऽपि यद्यारोप्यतुपमानं वर्त्तते तदा तद्रूपकमन्यप्रकारम् । मधुरिमेति—माधुर्यमरसस्य वापीस्वरूपे श्रीकृष्णे या मत्तहंसी तस्याः प्रकल्परूपो वंशीनिनादो जयति, अत्रोपमेयस्य कृष्णस्य बोधकपदाभावादन्यप्रकाररूपकम् ।

परम् 'आद्यो' रम इत्यन्य एव वरम् । तथाचानार्थं प्रमाणं 'शृङ्गारैकरसः स्वयं तु मदन' इति विक्रमोवशार्थपदस्यं प्रकाशोदाहरणं यदुपजीय रचितं स्यात् पदमदः । निश्चयान्त-मपीति—निश्चयान्तस्य सन्देहस्य प्रकाशकतां स्वीकृतत्वं स्मरणीयम् । अभियुक्तश्रेष्ठा उद्भट-भङ्गाः प्रकाशयन्त्योपजीयभूता न निश्चयान्तं सन्देहं स्वीकुर्वन्ति, निश्चयस्य वाच्यत्वे न तादृश-

—निःसङ्गमेकमेव विवक्षितम् ॥ २४५ का—

एकमेव प्रधानत्वेन विवक्षितं तथाविधसजातीयशून्यं निःसङ्गम् ।

यथा— न पश्यति न भाषते न च स्पृणोति न स्पन्दति
निमीलति विधूर्णते पतति सूच्यतीत्यं यतः ।
तदेतदनुभीयते किमपि बाधते राधिकां
सुकुन्दविरहव्यथाविप्रविसर्पविस्फूर्जितम् ॥ ४२

मालारूपकमन्यत्तु ज्ञेयं मालोपमानवत् (घ) ॥ २४६ का—

यथा— श्वसोः कुवलयमल्लोरञ्जनमुरसी महेन्द्रमणिदाम ।
हन्दावनरमणीना मण्डनमखिलं हरिर्जयति (घ) ॥ ४३

यथा वा— शीटीर्यं म्भरभूपते, मधुमदो लावणलक्ष्म्याः, मयः
सौभाग्यस्य, विलासभूर्मधुरिमोम्लासस्य, हासः श्रियः ।
अद्वैतं गुणमम्पदा, मुपनिषत् केनीविलासाधलेः
मेयं लीपनचन्द्रिकाद्यद्यमत्कारणकोरेक्षणा ॥ ४४

श्लिष्टस्य वाचकस्यानुरोधादारोप एव यः ।

सौन्दर्यारोपहेतुद्येत् परम्परितनामकम् (घ) ॥ २४७ का—

अन्यस्याश्चिष्टस्यारोपे यदि हेतुः स्यात्तदा रूपकं परम्परिताव्यम् । यथा—
पद्माननोत्सुकतया भ्रमरः, कलाभिः सर्वाभिरन्विततया त्वमखण्ड इन्दुः ।

त्वम्मानसे कनकपद्मजिनीतयाऽसौ सा राधिका सुरमणीनिकाराधिकैव ॥ ४५

अत्र पद्मं पद्मा च, कलायतुःपट्टिः, कला चन्द्रस्य षोडशो भागश्च, मानसं चित्तं मानससरश्च, सा राधिका सारेणाधिका साराधिका च, इत्येषां श्लेषानां वाचकानामनुरोधात् 'भ्रमरा'दिशब्दानामारोपः ।

भेदे सत्यपि तत् — २४८ का

तत् परम्परितम् । यथा—रत्नस्तम्भौ ब्रजसृगदृगां चित्तदोलोत्सवस्य

श्रीराधाया रतिजयकलातोरणोत्तानदण्डौ ।

दैत्येन्द्राणां परिभवमहायज्ञनीलेन्द्रयूपौ

शुण्डे कामप्रमदकरिणोः कृष्णबाहू स्मरामः (घ) ॥ ४६

अत्र चित्तदोलनादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्योत्सवाद्यारोपेण बाह्वो रत्नस्तम्भ-
त्वाद्यारोपः सिद्ध एव । 'आद्ययोर्मिथत्वं', उत्तरयोः शुद्धत्वम् ।

'पद्मानने'ति श्लिष्टपदम्—पद्माननमेव पद्माननं तत्रोत्सुकतया हे लक्ष्य ! त्वं भ्रमरः ।
अत्र पद्मा चन्द्रावत्याः सखी, तस्या ध्यानने कमलाननारोपः, तेनारोपश्चिष्टस्य भ्रमरस्य
कृष्ण आरोपः, अतोऽत्र परम्परितरूपकम् । तथा कलाभिरेव कलाभिः ; अत्र चतुःषष्टि-
कलायां चन्द्रस्य षोडशभागरूपकलाऽरोपः, तेनारोपेण श्लिष्टस्य चन्द्रस्य कृष्ण आरोपः ।
एवं त्वम्मानसमेव मानसं सरस्वत स्वर्णकमलिनोत्प्लेनासौ सा प्रसिद्धा राधिका स्वर्गाङ्गना-
निकरेभ्योऽधिकैव । अत्र मानसे चित्ते मानससरोवरारोपः, तेनारोपेण श्लिष्टायाः स्वर्ण-
कमलिन्या राधिकाऽरोपः ।

भेदेऽश्लिष्टे सत्यपि तत् परम्परितरूपकं भवति । बाहू कथम्भूतौ ? चित्तदोलनमेवोत्सव-
स्तस्य रत्नस्तम्भौ श्रीराधाया रतेर्यां जयकला उत्सुकर्षवैदग्धी मैव तोरणं बन्धनमाला
तस्य बन्धनार्थं सुत्तानदण्डौ । भिन्नशब्दस्याश्लिष्टपदस्य वाच्यस्य चित्तदोलनादेराद्यथो
रत्नस्तम्भदण्डयोर्मिथत्वं मालारूपनेत्र सह मिलनं ज्ञेयं, धर्मैकरूप्यात् । तदथा चित्तस्य
दोलनेन य उत्सवस्तस्य रत्नस्तम्भौ, रतेर्यां जयकला उत्सुकर्षवैदग्धी तत्र तोरणमिति

दिशन्ति, परं न तत् प्रामाणिकमन्तं 'सुखमपरश्चन्द्र' इत्यादावपि तथाकथिततादृश्य
रूपनेत्रेभेदरूपकस्येव सम्भवात् । उपमावन्मनोहारित्वमादधदप्येव; न तथा विपुनलक्ष्य
इति सुविदितमेव, तथाऽपि प्राचां वाख्योक्तिश्चाभासश्चोपमासकालिदासादीनां प्रवन्त्येव
स्योत्सुकर्षो न हीयते । यथा 'पद्माऽम्बुवेगां स्थिरशीलवप्रां समाधिशीतां व्रतचक्रनाकाम् ।
अस्योत्तमां धर्मनदीं प्रवृत्तां लृष्याऽर्दितः पास्यति जीवलोकः ।' इत्यादि बुद्धचरितपद्ये ।

रसनारूपकमन्त्रे पठन्ति (घ) । यथा—

कुसुमस्मितैर्लतानां क्वितकुसुमेर्गोपरमणीनाम् ।

किसलयकरैरमूपां स करकिसलयैश्च पिप्रिये तासाम् ॥४७

स कृष्णः, अमूपां लतानाम्, तासां गोपरमणीनाम् ।

—या तु प्रकृतस्यान्यथाकृतिः ।

साऽपङ्कतिः (१०) (ङ)—२४६ का—

अपङ्कतिनामाऽलङ्कारः । अन्यथाकृतिः प्रकृतं निषिद्धान्यस्य स्थापनम् । यथा—
ताम्राधरोष्ठदनमुन्नतचारुनासमन्थायतेक्षणमिदं तव नास्यमास्यम् ।

वन्युकयुग्मतिलगुह्यसरोजयुग्मेः (ङ)संपूजितः स्वयमसौ विधिनिश्च चन्द्रः ॥४८

यथा वा— इदन्ते लावण्यव्रततिफलयुग्मं, न तु कुचौ,

मते रञ्जुन्मायो नभसि, तव राधे ! न वलयः ।

आम्बाने मालारूपकम् । (४) हे राधे ! तव मध्यदेशरूपनभसि वलयस्त्रिवलयो न भवन्ति, किन्तु मतेः श्रोत्राण्युद्बुधैर्बन्धुगार्धं रञ्जरूप उन्मायो कूटयन्तं भवति । तद्येयं तदुदहायां लज्जिका रोमान्मनी न भवति, किन्तु नाभिरूपद्वये मयः कन्दर्परूप-
मयेस्तस्य पर्यायनीचमयेः यकाशात् समुद्रच्छन्ती कान्तिर्भवति ।

इयं नाभीमग्नस्मरफणिकणानीलमणितः

समुद्रयान्तो कान्तिस्तव तनुरुहाणां न लतिका ॥ ४८

यथा वा— श्रीराधेः कति वीचयः; कति लसद्रक्तोत्पलानां दल-
द्रोणीसञ्चयदृष्टयः (ङ) कति मधून्मसालिविञ्चोलयः ।
हेलोदञ्चदवाञ्चतोनैयनयोः कृष्णस्य लीलेक्षण-
व्यापारे कति नोन्मिपन्ति विविधज्योतिर्विलासच्छनात् ॥ ५०

—अनेकार्थप्रतिपादकता यदि ।

एकार्थस्य तु शब्दस्य तदा श्लेषः(११) स कथ्यते(च) ॥२५०का—

यथा— उदयति यस्मिद्भुदयति तिरोभवत्यपि तिरोभवति ।

जगदेव तत्र तमसां नाग्निं कैः कृष्ण । तन्यतां कोपः ॥ ५१

हेलयोदञ्चत्तिरञ्चोनयोः श्रीकृष्णनयनयोर्लाञ्छित्यव्यापारे* मति विविधानां श्रीकृष्ण-
नेत्रस्यश्वेतरक्तश्यामज्योतिषां विलासच्छलात् श्रीरसमुद्रस्य कति तरङ्गा नोदञ्चन्ति,
अपि तु उदञ्चन्ते(व) (5) । तथाच श्रीकृष्णस्य तिरञ्चोनावलोकनममध्ये नेत्रस्यमिदं श्वेतरूपं
न भवति, किन्तु श्रीरसमुद्रस्य तरङ्गा एव दृश्यमाना भवन्तीत्यपङ्क्तिरेव । एवमुत्तरतापि
ज्ञेयम् । नेत्रस्यमिदं रक्तं रूपं न भवति किन्तु प्रफुल्लरक्तोत्पलानां दलाश्वेव द्रोणी-
सङ्घास्तेषां दृष्टयः कति नोन्मिपन्ति । वसन्तसमये उन्मत्तभ्रमरश्रेणयः ।

(ङ) व्यपङ्क्तिरिति—‘उपमेयं नृषा कृत्वा सत्यञ्चैवोपमानकम् । स्याप्यते चेत्तदा
ज्ञेयाऽपङ्क्तिरिति कायदर्पणे लक्षणमप्येतमिप्रायम् । आचार्यदण्डिमतमुपमादयन्तः
केऽपि यत्किञ्चिदपङ्क्त्यान्यस्य कस्यचित् प्रदर्शनमपङ्क्तिरिति लक्षणं वर्णयन्ति । दण्डि-
लक्ष्यं ‘न पचेद्युः शरस्तस्य महसं पत्रिणा’मित्यप्येतत्विनिगमकम् । एवमुद्योतकतो नामो-
चौमङ्गाः । अत्र सादृश्यग्लता (‘किञ्चिदन्तर्गतोपमे’ति भागवतलक्षणे) भूतार्थापङ्क्तेश्चेतर-
यावत्तकले वीजं, नापलापमात्रमाचार्यदण्डिप्रभृतिनिर्दिष्टमिति विमर्शकार्या सरणिः । एव-
मेतेन न सर्वेषांनिर्विवादं वामनमतम् ‘व्यपङ्क्तौ वाक्यार्थयोराधिकं ताद्रूप्यं, रूपके तु
पदार्थयोः शाब्दं ताद्रूप्यमिति भेद’ इति । सर्वस्वज्ञादृशितमस्य भेदस्य भ्रान्तिहेतुत्वैव-
पूर्वमपङ्क्तिसंज्ञाकल्पनं मालाऽपङ्क्तेषु लक्षणप्रदर्शनमन्यत्रेत्यास्तां विस्तरः । वन्धूक-
क्षुण्णैति—अत्र शुभमपदस्य पुनः प्रथमो न सुष्ठु, परं नानार्थपौनरुक्त्यान्वधरौष्ठदितयेनेकत्र
थायतेक्षययुगलेनापरत्र यथाक्रमं साम्यादिति बोध्यम् । ‘द्रोणीति’—स्त्रीत्वमनियतलिङ्गशब्द-
विषयकम् ।

(5) एवं सर्वश्वेव पुस्तकेषु, परन्तु ‘अपि तु वदव उदञ्चन्ते’ इति न भाव्यम् ।

इहार्थस्यैव श्रेयो, न शब्दस्य, परिहृतिमहत्वात् । अत्र वाक्यमेकार्थमेव(च), तत्र सूर्यप्रतिपादकं, तथापि त्रीकणं प्रति काऽप्यभिमानवती विचारेणाभिमानखण्डनपूर्वकं वदति—यस्योदये सर्वोदयः, यस्य तिरोभावे सर्वतिरोभावः, तत्र त्वयि को नाम कोप इत्यर्थान्तरम् ।

यथा वा—‘विलोलसंफुल्लकदम्बमान’ इत्यादि (७म किरणे ४८ श्लोकः) ।

श्लिष्टैर्विशेषणैरेव विशेष्यस्यान्वयास्थितिः ।

समासोक्तिः (१२) (छ)—

२५१ का—

विशेष्यस्य केवलस्य श्लिष्टैर्विशेषणैरन्यथास्थितिरन्यथाभासनं समासोक्तिनामाऽलङ्कारः ।

यथा— त्वदङ्गमङ्गेन विनैव राधे ! क्षणे क्षणे ग्लायति नन्दसुतः ।

सदैव वचःस्थलकेनियोग्या न रोचतेऽधो वनमासिकाऽपि ॥ ५२

उदयतीति—अत्र ‘उदयतिरोधाना’दिपदानां परिहृतिमहत्वात्तत्र शब्दश्रेयः, अपि तु अर्थश्रेय एव । एवमत्रोदयाद्यनेकपक्षटितमेकं वाक्यं मूर्धन्यैकार्थप्रतिपादकं, तत्राप्येतदाकाशश्रेयेण छण्णरूपाध्यान्तरमपि बुध्यते । विशेष्यस्य केवलाश्लिष्टस्य ।

(च) भामहप्रभक्तुः शेषालङ्कारो दण्डुक्तोऽभिन्नपदश्रेयश्च बहुत्र तावन्नयोद्दिष्टदाख्यायांलङ्कार इवेति विमर्शने प्रतिभाति । परं भामहोद्गादादिकृतमस्य साम्यग्लोहाटनम् ‘उपमानेन यत्तत्त्वमिदं तत्रक्षयम्’ सद्योक्तिहेतूपमाजनितं भेदत्वं चिरन्तनावाचश्लेषोपमाघटकसम्बन्धविचारोत्पापकताऽनुक्ताऽप्यत्रावभीयते । दृष्टिगतपरिगणनतोऽस्य साम्याभंगतायास्तिरस्कारपुरस्कृत उल्लेखः । अयमपि कालक्रमेणालङ्कारान्तरकल्पको जातः, अनियमस्यास्यैवाधुनिकैः परिस्व्यारूपेण गणितत्वात् । एतस्य शब्दार्थोभयात्मकतया भेदस्योकारः फुल्लकादाद्यस्योऽपि नातिरुचिर इति शब्दालङ्कारानुशोचन एव सूचितमस्माभिः । यथा वेति—अत्र सद्योक्तिमूलता लक्ष्या । ‘छायावन्तो गतशाला’ इत्यादाविव विशेष्यस्यापि साम्यं दयोश्च वाच्यत्वमिति व्यावर्त्तकत्वे वीचम्, अलङ्कारान्तरविक्रान्तास्य विशेषोऽस्तीति, सर्वालङ्कारोपमादोषमिति, अभिन्नपदत्व एवार्थश्रेय इति च प्रायोवादाः । श्रेयः— ईदृशस्याख्यायांलङ्कारत्वे वीचं प्रायेव दर्शितम् । अत्रानेकार्थवाचकतेति शब्दप्रज्ञुद्भवध्वनिभेदाद् भेद इति ध्वनिकिरण उद्भूतितम् । वाक्यमेकार्थमेवेति—शब्दं वैशकरणादिनिरुक्तम्, वाक्यममन्वितेः प्रयोजकं पदमत्र वाक्यमुच्यते । अत्र यद्यप्यभिधाया अनियन्त्रणानुद्धारपि छण्णसूर्यौ वाष्पी, तथापि प्रकरणातिवर्तनेकोऽप्योर्धो बोद्धुं प्रभव । यदा एकार्थता उभयोः सामान्यरूपैकस्यार्थस्य घटकता । स लक्षणपक्षे सूर्यपक्षे च सविशेष इत्यस्य, परं सामान्यत्र येकमिति केचित् । कश्चिदप्यनेपेयाद्य, पञ्च एव वरम् ।

अत्र वनमालिकायाः प्रतिनायिकात्वं केवलेन 'वनमाला'शब्देन नायाति, अपि तु 'सदैव वचःस्यलकेली'त्यादिना विशेषणैरेव । समासः सङ्घेपस्तेनोक्तिः ।

— असम्बन्धरूपं षत्तूपमाकृति ।

निदर्शनैषा दृष्टान्तप्राया (१३) (ज)—२५२ का

निदर्शननामाऽलङ्कारः । यथा—

क्व नाम कृष्णस्य कृपाकटाक्षः क्व तावदस्मिन् वत नोऽभिलाषः ।

रत्नाकरस्योदरवर्तिं रत्नं वयं करेणैव जिहीर्षयः स्मः ॥ ५३

यथा वा—आकृत्यतां तच्चकमौलिरत्नमुल्लास्यतां हेमगिरिः करेण ।

आच्छिद्यतां केगरिकेशराली न सृश्यतां केशव ! मत्सखीयम् ॥ ५४

मालारूपाऽप्येषा ।

यदुपमाकृत्यमम्बन्धरूपा एषा निदर्शना किन्तु दृष्टान्तप्राया च । हेमगिरिः सुमेरुः करेणोल्लास्यतां ध्रियताम् । असाधो तच्चकप्रणस्यरत्नाकर्षणे साहसं क्रियताम् । ततोऽप्यत्यसाधो मत्सखीस्यर्शने कदाऽपि मा साहसं कुर्विति भावः । एषा मालारूपा निदर्शना ।

(ख) समासोक्तिरिति—अन्वयताऽस्य प्राचीनैरूपलक्षिता, सा चात्रैव कुत्रापि साक्षात्सर्वीनैरुपदिश्यते । प्रकृतार्थस्य यदत्राप्रकृतार्थबोधनं तद्विशेषणबलादेव भवतीत्यस्य ध्वनेरलङ्कारान्तराच्च भूयान् भेदः । 'कार्यं लिङ्ग-विशेषणै'रिति 'अवधारसमारोप' इति च विश्वनाथलक्षणे लक्ष्यस्थालङ्कारस्य स्फुटीकरणार्थं, तत एव विस्तारो ग्राह्यः । केवलस्येति—विशेष्यपदे न श्लेष इति यावत् । 'अतोपमेयस्यानुक्तौ समानगुणन्याया समासोक्तिः, सङ्घेपवचनात् समासोक्ति'रित्याख्येति वामनः । 'पिवन्मधु यथाकार्म', 'स्त्ववानुत्कुरवाण' इत्यादि च तल्लक्ष्येभ्यस्या साम्यमूलता लक्षणीया । एवं प्राचीनाचार्याः । न स साधोयान् कल्पः, प्राचीनाप्रस्तुतार्थकथनं प्रस्तुतस्य प्रतीतोक्तात् समानविशेषणत्वलिङ्गात्, प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य वस्तुनो अवधारसमारोप एवास्थालङ्कारस्य विषय इति नवीनानां नवं दर्शनम् । द्विष्टविशेषणैति—अपरे तु द्विष्टविशेषणोत्थापिता, साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधेवेति मन्यन्ते । सर्वैस्त्रिद्विधावितानामस्य भेदानामस्य ध्वनितापतिरिक्तायाश्च विषयस्य हर्षणरमगङ्गाधरादिषु विचारो जिज्ञासुभिरवश्यमवलोकनीयः । यद्यपि भरतनिर्दिष्टैः लङ्कारचतुष्के नाख्योल्लेखो दृश्यते, तथापि चिरन्तनानां चिन्तातन्त्रं अत्र एष इति नाविशयवादः । एवमप्याहुः प्रतीचाः—

—यत्र क्रियैव हि ।

वक्ति स्वरूपं हेतुञ्च साऽन्या—(ज) २५३ का

यत्रैकैव क्रिया स्वरूपं हेतुञ्च वक्ति साऽन्या निदर्शना ।

यथा—अभिवन्द्यवन्दनविपर्ययः सदा विदधाति नूनमियतीं हि यातनाम् ।

अधिकश्लसीम परिधाय राधिका रमणीमणिर्न हि मणीकृता यतः ॥५५

अत्र 'यातनां विदधाती'ति क्रियां स्वरूपं रमणीमणेर्मणीकरणविपर्ययरूपं हेतुञ्च वक्ति ।

—अप्रासङ्गिकस्य वाक् ।

प्रासङ्गिककथायां स्यादप्रस्तुतप्रशंसनम् (१४)॥(क)२५४ का—

अप्रासङ्गिकस्याप्राकरणिकस्यार्थस्य वाक् कथनं यत् प्रासङ्गिककथायां तदप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

कदाचित् श्रीकृष्णो राधां सङ्केतकुञ्जस्यां विधाय तस्याः प्रतिपत्तरमणौचन्द्रावलीकृत-
प्रतिबन्धकवशात्तत्रिकटे गन्तुं न शशाक, तदा श्रीराधिका मानिनी बभूव, तस्या मान-
भङ्गार्थं कृतेऽपि नानायत्ने, यदा मानशान्तिने बभूव (१) तदा श्रीकृष्णः खिन्नः सन् माहाय्याध-
श्लिखितामकाशं जगाम, तं प्रति ललिताऽह—अभिवन्द्य नि—“वदि अमिवादनस्तुयोः”
स्तुत्यर्थां वन्दनविपर्ययोऽनादरादिर्हि निश्चितमियतीं यातनां विदधाति यतस्तथा
गतरात्रावधिकश्लसीम कश्लसीमायां परिधाय राधिका रूपरमणीमणिर्न हि कौस्तुभमणी-
कृता । अत्र यातनाविधानरूपक्रिया म्बहेतुं बोधयति, तथाच यातनाविधानरूपकार्य-
लिङ्गेन रमणीमणेर्मणीकरणं भावरूपं कारणमनुमीयत इत्यर्थः ।

Personification is as old as language. Man never knows fully how anthropomorphic he is परमस्य मर्त्यादाशङ्कनमेव दोषाय । प्राचीनगणनायामप्रस्तुत-
प्रशंसातः समानोक्तेर्भेदः सूत्रा, अतो नेष्टं विषयकारं यत् कैश्चित् कुल्लकादिभिःप्रस्तुत-
प्रशंसासुररीकुर्वद्भिरन्यथा चास्याः शोभाशून्यत्व मिहान्तितम् ।

(ज) इष्टान्तप्रायेति—निदर्शनं निश्चित्य इष्टान्तकरणम् । अत्र वस्तुनीर्वाच्यार्थयोः
पदार्थयोर्वा समन्वयः सतो दुरूपपादः, परमेतत्समन्वयकरणद्वारा साहचर्याच्छेद्यौपन्यकरणं
साहचर्यपरिकल्पनं विमानुविमलत्वबोधो वा । इष्टान्तालङ्कारादस्य भेदो दर्शयामो स्फुटीकृत ।
अत्र द्वितीयसमन्वयो भवन्नपि साहचर्यसुखेनेव स्थितिमानित्यस्य साहचर्यमूलता ज्ञेया ।
अन्येति । अत्रापरेलंजिनस्यमम्भवतो वस्तुसमन्वयस्याभासः—परमत्र भेदप्रकटनं मिहार्थमिर्वित
शनिभाति ।

कार्यकारणसामान्यविशेषेषु तदन्यगीः ।

प्रस्तुतेषु च तुल्ये च तुल्यगीः पञ्चधैव तत् ॥ २५५ का—

तदप्रस्तुतप्रशंसनं प्रस्तुतेषु कार्यादिषु तदन्यगीः कारणादिनिरुक्तिः; चकारादन्येषामप्रस्तुतप्रसङ्गतुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याप्रस्तुतस्य गीचेति पञ्चधा । कार्ये कारणकथनं, कारणे कार्यकथनं, सामान्ये विशेषकथनं, विशेषे सामान्यकथनं, तुल्ये तुल्यस्याप्रस्तुतस्य कथनमित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—

गीर्हेन किं तेन सदासितेन (5a) दिनैर्वृथा तैः किमु यापितैर्वा ।

न यत्र मे चन्द्रकशेखरस्य यागोदयः सिध्यति साधु साध्वरः ॥ ५६

अत्र गृहान्निशि कञ्चिदनाय गच्छामीति कार्यं प्रश्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य तत्कारणस्य प्रशंसा ।

‘कुतः समागच्छसि’राधिके ! त्वं ? यत्र स्थिता तस्य सुखं निरीचे ।

‘क यासि सुधाक्षि । समं सखीभि’र्न कस्य पुष्यावचयो ह्यभौष्टः ? ॥

अत्र ‘कुत आगच्छसि’ ‘क यासी’ति प्रश्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य तस्य तत्कारणस्य तन्मुखावलोकनस्य पुष्यावचयस्य च प्रशंसा । यत्र तन्मुखावलोकनं भवति तत्रैव यामः, पुष्यावचयस्तु व्याज इति ध्वनिः (भ्र) ।

अस्ताचलं चुम्बति भानुविम्बे गृहे गृहे गोकुलसुन्दरीणाम् ।

दिव्यानुलेपाभरणाभ्रराणि कृष्णाङ्घ्रितले परितः सखीभिः ॥ ५७

अत्र तदागमने प्रस्तुते कारणे कार्यसुज्ञम् ।

सदासितेन वन्धनाधिकरणेन तेन गीर्हेन किम् ? षिङ् वन्धने व्यधिकरणे क्तः । यत्र गृहे दिवसे वा मम चन्द्रकशेखरस्य महादेवस्य पक्षे श्रीकृष्णस्य यागोदयः पूजोदयः पक्षे कम्पययागोदयेन न साधु सिध्यति । अत्रेति—कञ्चित् प्रश्ने । हे सखि ! वनाय गच्छामीति प्रस्तुतस्य कार्यस्य प्रश्नेऽप्रस्तुतस्य तस्मिन् वनगमने कारणस्य गृहे कम्पययागाभावस्य सिद्धेः प्रशंसा कथनमित्यर्थः । अस्ताचलमिति—अप्रस्तुतस्य वस्त्राभरणादाहरणरूप कार्यस्य प्रशंसा तथा द्रव्या कृता—तथाच सन्ध्याकाले वस्त्राभरणादिभिर्विशिष्टास्ताः सर्वाः श्रीकृष्णं मिलिष्यन्तीति भावः । साधूनां शरीरेषु वपुस्त्रभावेन कामादिदोषा

(भ्र) वाक् कथनमिति—एतदेव प्राचीनैर्हस्तितान्त्रज्ञात भेदम्युटोकरणम् । एवमपि

(5a) ‘सुच म्बिनेनेति (ग) पुलके पाठः ।

अन्तर्लतागृहमनल्पतमं तमिस्त्रमालिङ्गा सा तव तनुभ्रमतो वसन्ती ।
 देवोदितेन्दुकिरणैर्विरतेऽय तस्मिन्ना गाः प्रिय ! त्वमिति सीदति कृष्ण ! राधा ॥

अत्र तदाकारेऽपि साऽनुरज्यतीति सामान्ये विशेषकथनम् ।

अनुरागिवधूमनोज्वरक्षतये त्वं ननु कृष्ण ! भेषजम् ।

स कृती स सुहृत् स वत्सलः सुहृदाधिप्रतिकारको हि यः ॥ ६०

अत्र त्वां नीत्वा यदि तस्या विरहज्वरं नाहं शमये तदा सीऽपि न
 भविष्यति । अहञ्च न कृतिनी, न सुहृत्, न वत्सला । तस्या मनोज्वर-
 शमनं विना तद्रूपेण भेषजेन न सम्पत्स्यति । तस्मात्त्वं शीघ्रमेव गन्तुमर्हसीति
 विशेषे प्रस्तुते सामान्यकथनम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याप्रस्तुतस्याभिधानेऽस्य त्रयः प्रकाराः श्लेष-समासोक्ति-
 सादृश्य-रूपाः । क्रमेणोदाहरणानि—

न दोषदर्शी भवितैव विद्वान्वपुःस्त्रभावेन सतां वपुःषु ।

युज्येत फेनादिभिरश्वुदोषैरघौघविध्वंस्यपि गाङ्गमस्यु । ६१ एष श्लेषरूपः ।

[6 वषा—श्लोकोऽपि पाठविभक्तौऽपि तत्र स्वरूपोऽप्यालिप्यतां समुच्चि । न धमर. कदापि ।

लात्वेन खेलेनपरी व्रततीभेवन् यः सारयज्ञो भवति ताम् महागुणम् ॥ ६२

अत्र कृष्ण मानिनोऽय तुल्ययोर्भेदरक्षणायोरभिधाने श्लेषरूपः ।]

हृदो प्रेम तत्रायशो विरचितं सद्योऽविनिर्गच्छता

येनानेन हतेन जीवितमिदं तद्येन सन्सार्यते ।

दृश्यमाना अपि पण्डितस्तु तत्रहोषदर्शी न भविता (७) । गङ्गाजले जलस्त्रभावेन फेनादिदोषा
 दृश्यमाना अपि तत्रलं ब्रह्मवत्स्वमघसम्बृहविध्वंस्यपि । अत्र 'दोषदर्शी'शब्दो नाशार्थ-
 वाचकत्वाच्छ्लेषः । अत्र प्रस्तुते साधुशरीरे दोषदर्शनाभावेऽप्रस्तुतस्य गङ्गाजलस्य
 यापसम्बन्धनाशकत्वस्य कथनम् ।

माधुरविरहेयथाङ्गला श्रीराधा स्वप्रेमायं सन्धोधाह—हृदो खेदे हे प्रेम ! सद्यः
 श्रीकृष्ण विच्छेदस्योऽविनिर्गच्छता येन जीवितेन तत्रायशो विरचितं तच्छीवितं
 येनावधिवामरेण धार्यते तस्यैव सुमहान्दोषः—यतः शरीरान्तरे तस्य कृष्णस्य प्राप्तावधाय-

प्रकाशकतां 'सदस्यवचः' पदेन, यदाहः सञ्ज्ञेयकतः 'अत्र वर्णना न स्तुतिरिति ।
 'अप्रस्तुतस्य प्रस्तुतपरा प्रशंसावच, इत्यभिधानम्' । अथङ्गारान्तरेऽपि यथावापि श्लेषोदाहरणः

(७) नाशार्थं त्रिदशमस्यपदम्—०५ नर्त्तन पृ० ३५ ।

तस्यैवावधिवासरस्य सुमहान् टोपः शरीरान्तरे

तत्प्राप्तौ समयोऽधिकः किमवधावित्यं न येनोद्धते ॥ ६२

अत्र समाप्तोक्तिरूपः ।

[यथा (८) —

किं चांतकीरपि रसस्यैकताया पर्यवसन्मुदसपि स्वप्ने गयती ।

वात्ये । विधाय दृग्गोचरमेतन्मासां क्षुभेन राजसि रजोभिरनेन कानम् ॥ ६४

अथ रासामक्तानां गोपसुभुवां कृष्णेन सन्भुक्तायाय सुखायतनाशः प्रसाधे चातकीर्णां नाधिकालं, वात्यायाश्च प्रतिनायिकालं विशेषकमाहात्म्यादेवागम्यते । इति समाप्तोक्तिद्वयः ।]

चन्द्रादिनानाविधरस्यवस्तुनः सौन्दर्यमादाय सुखादि निर्ममे ।

यस्याः स्मरणं, स्वयमेव तामसौ दिनस्ति तैरद्य हरे ! त्वया विना ॥ ६५

अत्र सादृश्यरूपः ।

[यथा वा—(९)

किं केतकीं पुनरपि यद्यतां विदाधधत्रो ययाश्चभिपतन्नभिनम एव ।

विदुः सकण्ठकभरैरददानयेन सद्ग यद्वेप नलिनीषु यथी विहर्तुम् ॥ ६६

अथ कलहान्तरितायाः कृष्णस्य च प्रसाधे केतकीभृद्गौरमिधाने सादृश्यरूपः ।]

प्रतीयमानस्यारोपानारोपाभ्यां पुनर्विधा । २६६ का—

पुनरिदमप्रस्तुतप्रशंसनं द्विधा प्रतीयमानस्यार्थस्यारोपानारोपाभ्याम् ।

यथा—का त्वं ? “दृच्छसि दुःखिनीं किमिति मां” कस्मादयं ते श्रमे !

निर्वेदो ? “ननु मुक्तिरस्मि” तदहो सर्वांसमा त्वं “न हि ।

दूरस्यामपि सादरोऽनुभजते भक्तिं मुकुन्दप्रियो

नोपेत्यर्थनकारिणीमपि दृशः कोपेन मां वीक्षते” ॥ ६७

[यथा वा (१०) —

त्वं कोऽस्यारदेगमेन सुधियो । जामौत, किं मां भवा

निर्वेदे तदुक्ते, यण्णमभिती राजन्ति वा भूमवः ।

ववधिवामरे किमधिकः समयो भावौति तेनावधिवामरेण न ऊह्यते न वितर्कते—तथा च देहानां सद्यः सुखनत्वाद्देहान्तरस्यापि श्रौघभावित्राक्त्तरीरान्तरे तत्र स्वल्पः समयो विचारलब्ध इति भावः । अत्रेति—श्रीकृष्णविक्ष्णुदसमये प्राणगमनप्रतिबन्धकरूपविशेषयेन विशेष्यस्यावधिवामरस्य वैरत्वारोप इति समाप्तोक्तिरूप इत्यर्थः ।

कश्चिदेवो मुक्तिं दृच्छति त्वं केत्यादि । यथाक्रमं प्रश्नोत्तराणि । सुक्तेः सकाशाद्भक्तिः सुरसेति प्रतीयमानस्यारोपः प्राधान्येन कथनम् । उपेत्य निकटे गत्वा ।

—परं गान् सर्वत्र स्वेषामभैतमनुमापकं लिङ्गम् । ‘थाज’ इत्यतोऽप्रस्तुतात् प्रस्तुतचेत् गम्यते’ इति दर्पणकर्ता लक्षणाच्च नेदम्हृद्गनौर्यं यत् प्रतीयमानरूपेणैवास्याविर्भावः—वाच्यरूपेणाप्यस्य

या अश्वोपरव्यसाणपयसा जस्यैव पूर्णा किम-

शुकं सद्भिरिह प्ररोहति कदाऽप्येकं न बीजं यतः ॥ ६८

भक्तोशोर्ध्वोरन्वीत्यकयनम्—अवाचेतनश्वोपरदेशस्य प्रकृते निर्विश्वहरिभक्तपुरुषनाऽरोपेनेव प्रति
वचनोपपत्तिः ।]

बहिद्येदस्यान्तर्भवति यदिति चान्तर्बहिर्हो

जनः स्वस्मिन् देहे भवति घृणया धूतकृतिपरः ।

अभद्रं भद्रं वा विरचितिविशेषोपधि नहि

स्वतो, भद्रं किञ्चिद्भवति भगवद्भागवततः (६६) ॥

अत्र प्रतीयमानार्थस्थानारोपः, वाच्यस्यैव प्राधान्यात् ।

निर्गोर्णस्योपमानेनोपमेयस्य निरूपणम् ।

यत् स्यादतिशयोक्तिः (१५) सा (ज)—२५७ का

तथा—

क्षितौ शोणेऽश्लोके तदुपरि नवौ हेमकदली-

तरु नीचीनायाविह कनकसिंहासनमिदम् ।

ततः शून्यं तस्योपरि सुमिलितं कोकमिथुनं

ततश्चन्द्रस्तस्मात्तम इति विधेः का नु घटना ॥ ७०

बहिरिति—रचनाविशेष एवोपधिर्यत्रेत्यत्रम्भूतम् । अगतु स्वतोऽभद्रं भद्रं वा नहि,
किञ्चुप्राधिकृतं भद्राभद्रान्निर्गुणभयस्वरूपं भवति, उपाधेरुभयात्मकत्वात् । सर्वथा किञ्चिद्भद्रं तु
भगवद्देशजनादेव भवति, भगवद्भजनानादेः सर्वथा भद्ररूपात् । अत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य
देशे हेयत्वस्थानारोपोऽप्राधान्येन कथनं, वाच्यार्थस्यैव चमत्कारित्वेन प्राधान्यात् ।

निर्गोर्णं ग्रस्तं, नयाचोपमानस्यैव प्रयोगो न तूपमानेन यस्तस्योपमेयस्य, यद्योपमानस्य
रक्तकमलस्यैव प्रयोगो न तूपमेयस्य चरणस्यैवार्थः । क्षितौ चरणद्वयस्थानोये रक्तकमले ।
तदुपरि ऊरुद्वयस्थानोयो नवीनम्वर्णकदलीवृक्षौ । कथम्भूतौ ? नीचीनागौ ऊरुदेशस्योपरि
मूलत्वमपः काश्चमिथुनमिथुनात् । इह तदुपरि नितम्बस्थानीयं कनकसिंहासनम् ।
तमस्तस्योपरि मध्यदेशस्थानीयं शून्यमिति मध्यदेशस्य रुज्ज्वाभिप्रायेणोक्तम् । तदुपरि
स्नानदयस्थानोये चक्रवाकमिथुनं, सुखस्थानीयश्चन्द्रः, तस्मात् केशस्थानीयं तम इति विधेः
काव्यनिर्देशनोपा घटना ।

न्यतिः सम्भवति । कुतश्चित् प्रतीयमानपराया भूयाविच्छित्तिर्यथा, 'कुतः समानात्पत्नी'
व्याद्युपरिद्विती मन्दर्भः ।

(6) (8) (9) (10) (7) इत्यत्र (क) इत्यत्र 'क' इत्यत्र 'क' इत्यादि तदाश्रितानां चमत्कारानां
प्राधान्यात् ननु निरुद्धं, ननु इत्यत्र ।

—तदेवान्यतया यदि ।

निरूपयते सा द्वितीया—२५८ का—

तदेव प्रकृतं वस्तूपमानं वाऽन्यदेवेदमिति यदि निरूपयते तदा साऽतिशयोक्ति-
द्वितीया भवति । यथा—

अन्ये श्रुती ते रसना च साऽन्या चेतः सतां तत् पुनरन्यदेव ।

श्रीकृष्णश्रीतद्युतिनामलीलाकृपाश्रुतं यानि सदा धयन्ति ॥ ७१

अन्येवेयं कनकलतिका चन्द्रमौघायमन्य-

स्तस्मिन्नैतन्नदमदिरयोर्युग्मकञ्चान्यदेव ।

अन्येवेयन्तदुपरि मनोजन्मनयापवल्ली

राधानाम स्फुरति मनसः क्लेशमुन्नाद्यवीथी (11) ॥७२

—यद्यर्थेन तु कल्पना ।

यद्यसम्भाविनोऽर्थस्य सा तृतीया—२५९ का—

यथा— पूर्णं यदि स्यादनिशं सुधांशुः स चेत् कलङ्गेन भवेद्विहीनः ।

चकोरपेयोऽपि न चेदयं स्यात्त्वदास्यदास्याय तदैव राधे । ॥ ७३

—विपर्यये ।

कार्यकारणयोरन्या—२६० का—

अन्या चतुर्थी । यथा—

अविह एव प्रविवेश यत्कृता सरोरुहास्या हृदि कथ्य ! वेदना ।

परस्ततोऽन्येन विलोचनाञ्जलीशरेण विहं हृदयं त्वयाऽस्याः ॥ ७४

राधानाम विशेष्यं काऽप्यनिर्वचनीया मनस उन्नादश्रेणी—तथाच राधानामश्रवण-
मात्रेण श्रीकृष्णस्य मनस उन्नादपरम्परा जायत इत्यर्थः । आशौ कार्योत्पत्तिः पश्चात्
कारणोत्पत्तिः अथमेव कार्यकारणयोर्विपर्ययः, तत्र चतुर्थीतिशयोक्तिर्भवेत् । यथा-
'ऽविह एवेत्याशौ । अत्र कटाक्षशरजन्यहृदयवेधरूपकारणोत्पत्तेः पूर्वमेव तादृशवेधजन्य-

(न) व्यतिशयोक्तिरिति—अतश्च येन लौकिकधीमातिक्रमेयोक्तिरित्यन्वयता संभ्रया
प्राप्त्या । अस्याः काव्यशोभाऽधायकत्वं सर्वाण्यंलङ्कारान्तर्भावित्वच्च प्राचीनैः 'दैवा सर्वत्र
वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभायते । यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥' "अलङ्कार-

(११) 'कियन्नादवीथी'ति पाठः (ख) (ग) प्रकृतयोः । स च टीकाकृतदशमोदितः ।

—प्रतिवस्तूपमा (१६) तदा ।

सामान्यस्य स्थितिर्वाक्य उपमानोपमेयोः (८) ॥ २६२ का—

उपमानवाक्य उपमेयवाक्य च सामान्यस्य साधारणधर्मस्य यदा स्थिति-
रित्यर्थः । यथा—अहमिव कथमिव सहते राधा निविडानुरागभरवाधाम् ।

न हि नवकुसुमवाटी दहनज्वालेन भवति नो दग्धा ॥ ७५

विभर्त्ति सर्वानमरान् सुमेरुस्तन्नापरञ्चास्ति (८) धरा वहन्ती ।

धराञ्च धत्ते भुजगाधिर्नाथो धुरन्धरेरेव धुरो धियन्ते ॥ ७६

एषा माला प्रतिवस्तूपमा ।

सर्वेषामेव धर्माणां दृष्टान्तः(१७) प्रतिविम्बवत्(८) ॥ २६२ का—

सर्वेषामेव साधारणधर्माणां प्रतिविम्बवद्भ्रामनं यत् तदृष्टान्तनामाऽलङ्कारः ।

वेदान्ताल्पकाव्योत्पत्तिरित्यर्थः । नदराम्यः श्रीकृष्णो वनादागतसुहृन् प्रत्याह—अहमिति ।
नवीनकुड्मस्य केशरस्यानिसुज्जमारत्नात् नस्य वाटी दहनज्वालेन दग्धा भवेत्वेव । अत्रोप-
मेयवाक्ये बाधति उपमानवाक्ये दहनज्वालेत्यत्र एव साधारणधर्मः शब्दभेदेनोक्तः ।

न्तराणामप्येकमाहुः परायणम् । वागौशमश्चित्तसुक्तिमिमामतिशयाहयासु” ॥ इत्याद्येरेव
वादैः स्वीकृतमेव । एवमपि नवीना प्रतीच्याः—Hyperbole is to poetry what the
harmless exaggeration, natural to children, is to their story telling—which
indeed is a form of poetry । परमस्य मर्यादालङ्घनेन कविप्रतिभेत्यापितस्यापि हानिः
स्यात् । गौडोयाना रचनासु प्रागस्या बहुलसुपन्नो दृष्टस्तथा च श्रीहर्षकृतनेमघचरिता
दावस्य प्रसुरलक्ष्यनेत्यादिकं टिप्पणोक्तत्वात् न्यत्र दर्शितं मतमुल्लिख्यते । The atmosphere
is hyperbolical *Vide The Gaudi Riti in Theory and Practice—Indian
Historical Quarterly*, V II 1928) उत्प्रेक्षेशतिशयोक्तिरिति केचिदतिप्राचीनाः—
परसुभयोर्भेदे । वामनादिभिर्दण्डार्थं निरूपितः । नयानां परिभाषाऽनुसारेणाध्यवसाये सति
साध्यत्वेन यत्र आपारप्राधान्यप्रकटनं तन्नोत्प्रेक्षा, यत्र तु निहित्वेनाध्यवसितप्राधान्यं तत्राति-
शयोक्तिरिति निष्कर्षः । मम्मटाद्यनुसारेणात्र मन्त्रे चत्वारो भेदा लक्षिताः । यद्येन यत्र
वक्ष्यता तत्र सर्वस्वरूपादिस्फुटीकृतस्यासम्बन्धे सम्बन्धरूपस्य भेदस्योत्पादनम् । प्रथमो
भेदस्तौ, मन्त्रे, व्यनमन्त्ररूपोऽपि स्वीकृतः, यथा 'व्यस्याः सर्गविधा विद्यादि विक्रमोर्वाशीये
पद्ये । अत्र विषये रूप्यकमाखिकचन्द्रप्रभृतिभिः सर्वैरेव प्राचीनटीकाहङ्गिरस्यादिकस्य
भेदस्यान्तर्भावोऽनुमोदितः ।

(८) प्रतिवस्तुधर्मैत—साधारणधर्मस्य स्थितिरिति—अत्र वाक्यभेदेनोपादानमात्र

स च साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन द्विविधो मतः । २६३ का—

क्रमेणोदाहरणे—हरिसन्दर्शनसमये द्रवति मनी मे कठोरमपि सुमुखि !

उदये सति चन्द्रमसश्चन्द्रमणेः स्यन्दते खरसः ॥ ७७

प्रेयसि नयनविदूरे सति मम समुपैति नयनयोरान्धम् ।

उदयेन हि तुहिनागोर्मीलति नीलोत्पलश्रेणी ॥ ७८

कारकैक्ये क्रिया वक्ष्यो व्यत्ययेऽपि च दीपकम् (१८) (ठ) ॥ २६४ का—

व्यत्यये क्रियैक्ये बहूनि कारकानीत्यर्थः । यथा 'न पश्यति न भापते न

च शृणोति न स्पन्दत' इत्यादौ (८म किरणे ४२ श्लोके पूर्वाह्नम्) ।

कारकबाहुल्ये क्रियैक्यं यथा—

सुहृद्वियोगश्च महाञ्जरश्च विपश्च पाकीन्मुखद्वरणश्च ।

महद्विनिन्दा च खलोदितञ्च पहेव मर्मान्यवसादयन्ति ॥ ६८

माला स्यात् पूर्वपूर्वञ्चेदुत्तरोत्तरमृच्छति ॥ २६५ का—

माला मालादीपकम् । यथा—

हरिसन्दर्शनेति—अत्र मनसः कठोरत्वं कृष्णसान्निध्ये द्रवत्वञ्चेति धर्मद्वयं दृष्टान्ते, दृष्टान्तेऽपि शिलायाः कठोरत्वं चन्द्रमन्निधौ च द्रवत्वञ्चेति धर्मद्वयम्, अतोऽत्र धर्मद्वयस्योभयत्र प्रनिवृत्तवद्भासनमेकमजातीयभासनमित्यर्थः । प्रेयसीति—न हि भीलति मुद्रिता भवतीत्यर्थः । तथा च यथा चन्द्रोदये सति नीलोत्पलानामान्ध्याभावास्तथा प्रेयसि श्रीकृष्णे नयनयोर्विदूरे सति मम नयनयोरान्ध्यमिति वैधर्म्यम्, एवं सति श्रीकृष्णस्योदये ममाप्यान्ध्याभावः, अतः साधारणधर्मस्यैकजातीयभासनम् । एवं सति ।

शकम् । यदाहुरन्ते 'एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति । कालिदासादि-
कृतिभ्योऽस्या विच्छित्तिविशेषोऽदुमीयते, अत एतस्या उपमातः पृथग्रण्यनं सर्वथा सङ्गतमेव ।
यथेषा प्राचीनैर्वाङ्मभेदेऽप्युमास्थितिरुज्जीकृवैङ्गिरुपमाभेदेन गृहीता तथाऽस्माभिरेतत्-
किरणप्रारम्भ एव दर्शितम् । वस्तुनः प्रतिवस्तुप्रथया प्रथममित्यन्वर्तनामैषा । 'तथापर'मिति
पर्वतसामान्यसंग्रहः । दृष्टान्तस्वेतस्मात् पृथगेव साधारणधर्मादीनां दृष्टोऽन्तः निश्चयो
यतेति मन्मट्पृथगृत्तिप्रामाण्येनात्र सदृशधर्मस्य प्रतिविम्बनात् । परं नैतद्वेदकथनमाद्रियते
वेच्छित्—रसमङ्गाधरकृतस्तदनुवादिन एव । अतोभयत्र दाविव वाक्यार्थो, उपमानोप-
मेयश्चपस्या च प्रायः प्राकरशिकाप्राकरणिवत्वाभ्यामेव ज्ञेया । एषु दृष्टान्तालङ्कारमन्दिष्वैव
विष्वप्रतिविम्बभावेन प्रतीयमानमुपमानोपमेयभावमनन्वित्य दृष्टान्तोदाहरणनिर्दर्शनादि-

पालोके सति सम्प्रदासुतनिधौ खान्तन्तदेवाविशत्,
 खान्ते मन्मथ एष, मन्मथ इदं क्रूरत्वमुच्चैस्तराम् ।
 क्रूरत्वेऽपि च तस्य धैर्य्यहरता, तस्यां समक्षेन्द्रिय-
 न्तानिः, का सखि ! सुस्थिताऽभिलषति श्रीकृष्णमालोकितुम् ॥ ८०

प्रकृतानाञ्चैकदोक्तिरुच्यते तुल्ययोगिता (१६) (ठ) । २६६ का-

चकारादप्रकृतानाञ्च, प्राकरिकाणामप्राकरणिकानाञ्चेत्यर्थः ।

यथा—दृष्टिः शून्या, गमनमलसं, मानसं निर्ध्वंस्यं,

देहः चामस्तव, सखि ! मुखं केतकीगर्भपाण्डु ।

ग्रासो दीर्घः परिजनगणे मानमायामि राधे !

सर्वो धर्मः कथमयमभूदेकदैवान्यथैव ॥ ८१

कुवलयहरिणाङ्गनादृगन्तस्वरशरमीनचकीरखञ्जरीटाः ।

नयनविनसितेन राधिकाया युगपदपास्तसमस्तसौभगाः स्युः ॥ ८२

चकारेणापि साऽक्षिप्या (ठ)—२६७ का—

सा तुल्ययोगिता । यथा—

दृष्टं श्रीकृष्णवदनं हारितश्च निजं मनः ।

नयः कोऽपि परानन्दो निपीतश्च महाधिपम् ॥ ८३

—व्यतिरेका (२०) विलक्षणः ।

उपमानात् (ड)—२६८ का—

विनयन इति गुणेन दोषेण च । क्रमेणोटाहरणानि—“वाशामात्रे
 विनयदुदय” इत्यादि (इय किरणे चतुर्थश्लोकः) ।

इतिरिति—मानसं मनःसमन्वित्येवादिक्तं रिक्तं वाच्यं लोवि च यथास्मरतिरिति,—मौन
 मायामि दीर्घम्, अत्र नयं उवाचाः, प्रकृताः । कुवलयेति—तुङ्गरीटः शयनः । अत्र सर्वं
 उवाचां च प्रकृताः ।

यथा वा—राधे ! सुधांशुरेवायं सत्यमेव तवाननम् ।

किन्त्वसौ मलिनोऽङ्गेन सुनिर्मलमिदं सदा ॥ ८४

दुरापलोके च नवानुरागो ह्यालाहलञ्चापि समं विशाखे ।

अन्यन्तु मन्वीपधिरन्नसाध्यं हा हन्त केनापि कदापि नाद्यः ॥ ८५

—द्वयोरुत्कर्षापकर्षार्थशंसिनोः । (ङ)

हेत्वोरुक्तौ त्रयाणां वाऽनुक्तौ शब्दार्थशक्तितः ।

आक्षिप्ते सति च श्लेषे स स्याद्बहुविधः पुनः ॥ २६६ का—

द्वयोरुपमेयोपमानयोरुपमेयस्योत्कर्षं उपमानस्यापकर्षः, तयोरुक्ती—
द्वयोरुपमेयोपमानयोरुत्कर्षापकर्षयोरनुक्तिः, उपमेयस्योत्कर्षस्य वाऽनुक्तिः,
उपमानस्यापकर्षस्य वाऽनुक्तिः, इति त्रितयं मिलित्वा चत्वारो भेदाः । एते
च शब्दप्रतिपादिता अर्थप्रतिपादिताश्चेत्यष्टौ । आक्षिप्तेऽप्यौपम्ये चत्वारः—एवं
द्वादश । पुनः श्लेषे द्वादशेति चतुर्विंशतिभेदाः । क्रमेणोदाहरणानि—

आज्ञादकस्य सुरभेर्मुखस्य तव राधिके ।

चन्द्रस्य कमलस्येव नाडी न जलजन्मता ॥ ८६

अत्रोपमेयस्योत्कर्षं उपमानस्यापकर्षः, द्वयोरुक्तीः ।

तवाननस्योपमानं न चन्द्रो न च पद्मजम् ।

अक्ष्णोःभ्युपमानन्ते न राधे ! खञ्जनादयः ॥ ८७

अत्र द्वयोर्द्वयानुक्तिः ।

मुखस्य तव पश्चाच्चि ! कलङ्गी न समः शशी ।

यचसो न च तुल्यं ते माच्चिकत्वेन माच्चिकम् ॥ ८८

यतिरेक इति—बैलञ्चय्यमाधित्यम् । औपम्य उपमानधर्म आक्षिप्ते उपमानबोध-
केवादिशब्दमन्तरेणाक्षेपात्तन्म्ये सतीत्यर्थः—तस्य पुनश्चत्वारो भेदाः । मुखस्येति—
माच्चिकं मद्य माच्चिकत्वेन मच्चिकात्तत्वेन ।

त्रयाणामिति—कुत्रचिदतिप्रत्ययस्थले अनुकर्षापकर्षयोर्द्वयोरनुक्तिः, एवं कुत्रचिदुप-
मानस्यापकर्षस्यानुक्तिः, तथा कुत्रचिदुपमेयस्योत्कर्षस्यानुक्तिरिति त्रयाणामित्यर्थः । पूर्वोक्त
'आज्ञादक'मिति पदो द्वयोरुक्तीः— इत्यनेन चत्वारो भेदा ज्ञेयाः ।

माहुदोपकमिति दण्डिलचणमस्य प्राचीनालङ्कारिकरुये बहुलप्रसारत्वं दीपादिव पदार्थ-
जातस्य प्रकाशकत्वञ्च सारथिति । परमुद्राद्या नैतन् सर्वमतिविस्तृतं विच्छिन्त्याधायकं

अत्रोपमेयस्य नोत्कर्षोक्तिः ।

आह्लादकस्य सुरभेर्मुखस्य तव राधिके ! ।

नोपमानं भवेदिन्दुर्न च पङ्केरुहं प्रिये ! ॥ ८८

अत्रोपमानस्यापकर्षानुक्तिः । एते चत्वारो भेदाः ।

आह्लादकं सौरभवद्ददनं तव राधिके !

सकलङ्गेन्दुवन्नैव नैव स्थलजलाब्जवत् ॥ ८०

अत्र तुल्यार्थेन वतिनाऽर्धप्रतिपाद्यमौपम्यम् । एतच्च पुनस्त्रयाणामनुक्तौ
पूर्ववदनेन सह चत्वारः—इत्यष्टौ ।

गनैश्चलन्ती चरणद्वयेन सा दाक्षीकृताम्भोरुहकाननश्रिया ।

मुखेन राधा सहजामलत्विया जिगाय चन्द्रं समलं कलङ्कतः ॥ ८१

अत्रेवादिशब्दमन्तरेणाधिभोपमा । इयमपि पूर्वेवदुत्कर्षाद्युक्त्यनुक्तयोश्चतुर्धा ।
तेन द्वादश भेदाः । एते च पुनः श्रेयगतत्वेन द्वेषा—इति चतुर्विंशतिः । कियत्त
उदाह्रियन्ते—कामकार्मुकमेवेदं राधे ! तव युगं स्तुवोः ।

गुणस्यायोगसंयोगी यत्र नैवान्यचापवत् ॥ ८२

अत्रैवार्थे वतिः । 'गुण'शब्दः श्लिष्टः ।

सदादानः स्निग्धकरः श्लोकण्यः परवारणः ।

नान्यद्वारणवहाले ! पद्मिनीगणभञ्जनः ॥ ८३

कामकार्मुकेति—नान्यचापवत् अन्यचापे गुणस्य प्रतिषेध्याया (१२) कदाचिद्दयोगः ।
भूधनुषि तौ नस्तः किन्तु सदा गुणस्य संयोग एव । श्लेषेण माधुर्यादेः ।

है बाले ! है अज्ञे ! अर्थं श्लोकण्यः परवारणः परान् शत्रून् वारयतीति पक्षे मत्तद्वृत्ती ।
कषभ्रूतः ? सदा दानं यस्य तथाभूतः, हस्तिपक्षे दानं मदणलं, करः शुण्डः । किन्तु
श्लोकण्योऽन्यवारणवन्न भवति, यतः स पद्मिनीगणभञ्जनः, श्लोकण्यरूपवारणस्तु पद्मिनीगण-
भञ्जनः—श्लेषेण पद्मिनी मल्लक्षणाक्रान्ता स्त्री ।

मग्नन्ते धानशुश्रूषावाचीनानां मग्नादीनां निवन्त्येवस्यालङ्कारस्य मद्दिमात्कर्मः भंगदितः ।
दक्षिणा तु यः कारकदीपकाख्यो भेदस्तं क्षीयन्त एवान्तर्भाष्याधुनिकनिरुक्ततुल्यधीमिताऽपि
तद्भेदत्येनेष प्रतिपादिता तन्प्रथमशुश्रूषावाचीना व्यपि कारकदीपकं नालङ्कारान्तरं
मग्नन्ते, परं न म पक्षः सम्यङ् मालाशोपकषदस्य पृथगलङ्कारत्वेन योग्या, न क्षीयन्तेऽन्तर्भक्ति-
रूपमागर्भताया नवीनेर्दांपत्रस्य जीवातुनया मग्नताया इच्छाभावात् । तुल्यधीमिर्भक्ति

अत्र तुल्यार्थं वतिः—‘दान’कर‘वारणा’दिगन्धा श्लिष्टाः ।

हरवन्न तनुशिवोऽयं रविवन्न कुमुदतीग्लपनः ।

शशिवन्नाप्यनवस्थितकलाकलापः स एव सखि कृष्णः ॥ ८४

अत्रापि तुल्यार्थं वतिः—‘तनुशिव’दयः शब्दाः श्लिष्टाः ।

राधाऽश्लेषादिषु सदा निरतः सततोदयः ।

पूर्णं कलाभिरनिशं जिग्ये कृष्ण ! सुधाकरम् ॥ ८५

अत्राक्षिप्तोपमा । ‘राधा’दिगन्धाः श्लिष्टाः-इत्यादयोऽनुसन्धेयाः ।

आक्षेपो(२१) वक्तुन्निष्ठस्य यो विशेषविवक्षया ।

निषेधो वक्ष्यमाणत्वेनोक्तत्वेन च स द्विधा (ठ)॥२७०का—

आक्षेपनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

दुर्लभं ! लीलया त्वं हरसि कटाक्षेण जीवितं सुदृशाम् ।

अविश्वयकारिणीनामुचितमिदं किं भणिय्यामः ॥ ८६

द्विमकरकिरणासारो घनमारो गन्धसारोऽपि ।

तव विरहे निर्दयतां दहति किमिभस्त्वयि प्रोक्तेः ॥ ८७

अयं श्रीकृष्णो महादेववन्न तनुशिवः तनौ देहे शिवा दुर्गा यस्य तथाभूतः, अहंनारीश्वरो यथा महादेवस्तथाभूतो नेत्यर्थः । श्लेषेण तनु कृष्णं शिवं कल्याणं यस्य तथाभूतो न, अपि तु वृहत्कल्याणविशिष्ट इत्यर्थः । तथा सूर्यवन्न कुमुदतीग्लपनः, अपि तु कुमुदतीनां हर्षकरः, श्लेषेण को पृथिव्यां तु प्रीतिविद्यते आसां कुमुदतीनां हर्षवतीनां स्त्रीणामानन्दकरः । शशौ यथा न अवस्थित एकरूपः कलाकलापो यस्य तथाभूतः, तस्य तु कला कदाचिह्नमिति कदाचिद्वर्ते, अत एव न सदैकरूपः, कृष्णस्तु तथाभूतो न, अपि तु सदैकरूप एव । श्लेषेण कला, वैदग्ध्यदयः ।

अयं श्रीकृष्णश्चन्द्रं जिग्ये । ज्ये कारणमाह—राधिकाया आश्लेषाधरपानादिकर्मसु सदा नितरां रतः, चन्द्रस्तु कदाचिद्राधानक्षत्रे कदाचिदश्लेषानक्षत्रे रतः, न तु सदा । अयं सततोदयः, चन्द्रस्य तु कदाचिदुदयः कदाचिदश्लेषश्च । अयं कलापिर्वैदग्ध्यादिभिरनिशं भवेदा पूर्णः, चन्द्रस्तु पूर्णमायामेव ।

तुल्ययोगिताऽन्वयो यनेति निर्वचनम् । तुल्ययोगितायां दीपके चोभयतोपमा गुणीभूततया चकाक्षीति न सा समतुल्यनिमतीत्यालङ्कारिकचक्रसिद्धान्तः । प्राचीनानां स्तुतिनिन्दार्थं यत् समीक्ष्य दर्शनं तस्य तुल्ययोगिता, इतरस्य तु तुल्ययोगोपमेतुपमाप्रपञ्चतया खोक्तितः । कस्यचित् प्रकृतत्वे दीपकं अन्यथा तुल्ययोगितेति राहान्तः । इष्टमिति परमतेऽन सङ्कोक्तिर्ज्ञेया ।

हेतुरूपक्रियाऽभावे फलं यत् स्याद्विभावना (२२)॥२७१का—

विभावनानामालङ्कारः । फलं फलप्राकृत्यम् । अभावे निषेधे (ठ) ।

यथा—प्रियान्तोक्ते राधा कुसुमचयने कौतुकवती

धुनीते सत्रासं करतलमदटाऽपि मधुपैः ।

अखिन्नाऽपि आन्याऽश्रयति भुजयाऽनीभुजशिरः

परावृत्ता पश्यत्वधृतवसनाऽपि व्रनतिभिः (ठ) ॥ ६८

विशेषोक्तिः(२३) कारणेषु सत्सु कार्यस्य नोदयः ॥२७२का—

विशेषोक्तिनामालङ्कारः ।—यथा—

उदेतीन्दुः पूर्णो वहति पवनचन्दनवनात्

कुङ्कणः कण्ठात् कलमविकलं निर्गमयति ।

वक्तुमिष्टस्य यथाऽतोदाहरणे सख्याः हृष्ये प्रीत्यतिशयस्य 'हे सखि ! निर्दये श्रीहृष्ये त्वया प्रीतिः, कथं हते'ति यो निषेधः, स एवाक्षेपः । किं भविष्याम इति वक्ष्यमाणत्वेनाक्षेप उक्तः । हिमकरचन्द्रस्तस्य किरणानामाधारी धारासम्पातः, घनसारचन्दनः, गन्धहारः सुगन्धिपदार्थमात्मन् । तां मम सखीम् । त्वयि निर्दयत्वेन प्रमिद्धे एभिस्तस्य दाहकैः पूर्वं प्रोक्तैः किं प्रयोजनमित्यर्थः, अतोक्तत्वेनाक्षेप उक्तः ।

हेत्विति—तथा च कारणाभावे कार्योत्पत्तिविभावेनेत्यर्थः । उन्दावनमध्ये स्थित श्रीराधाऽकस्मात्तत्र श्रीहृष्यदर्शने सति पुष्यादुचयने कौतुकवती प्रवृत्तेत्यर्थः । भ्रमरैरदृष्टाऽपि सत्रासं यथा स्यात्तथा भ्रमरविद्रावणार्थं करतलं कम्पयति अत्र भ्रमरदंशनरूपकारणं विनैव कार्यस्य करतलकम्पनस्योत्पत्तिः । अमज्जखेदरूपकारणं विनैव भ्रमरदूरीकरणार्थं भुजया भयौस्कन्धं अश्रयति । व्रततिभिर्लताकण्ठकैः । परावृत्ता सती पृष्ठदेशं पश्यति । प्रथमतोऽकस्मात् कान्तमेलने सति नाविकायाः स्वभाव एवायमित्येव भावः ।

(ठ) विलक्षण इति गुणेन दोषेण चेति वृत्तिः । साम्योद्देशपुरःसरं यत्र वैषम्योद्घोषव्यय एव तात्पर्यं तत्रैवायमलङ्कारः । एतेन 'उपमेयस्याधिक्य एव अतिरेक' इति मन्मटादिमतं प्रवृत्तम् । मन्मटमतमनुसरन्तो रसगङ्गाधरहृतचन्द्रिकायाम् 'व्यत्यन्तासारतया तु नाशुवाद्-मर्दवीक्यपरम्यत' इति सोतुप्रासऋक्तिपूर्वं विध्वस्ताः । एवमप्यापाततो शुद्धममैप्रकाशित्या नागोकीमङ्गाः । यत् 'उपमानादुपमेयस्यप्रकथं उपमेवेति केचिद्व्यास्ततेदं वक्तव्यं नात्र प्रकृत उपमायामिव स.स्यवाचने तात्पर्यम्, अपि तु वैषम्यप्रकटन एव । दयोर्वत् कर्षापकर्षेति—अत्र कारिकायां यतिभङ्गः स्फुटः ।

(ड) आक्षेप इति सामान्यतो योगरूढं नाम, अपस्तुतप्रशंसादावर्षालङ्कारान्तरे-प्याक्षिप्रमयंमेव प्रमाणीकृत्य विचित्रिचयवस्थितेर्घटकत्वात् । निषेध इति निषेधाभास इति

प्रियालीनां मूर्धः शययरचना दन्तदृशता

पादोपान्ते कृष्णस्तदपि तव मानो न विरतः ॥८८

एपाऽनुक्तोक्ताचिन्त्यनिमित्तत्वाच्चिधा । अनुक्तनिमित्तता नूक्ता । अन्ये दृश्येते ।

भक्तानुकम्पार्थमजोऽपि जातो लीलाकृते गर्भजगच्च गर्भे ।

जगद्धितायेव जगत्त्रयस्य पिता यगोदातनयो बभूव ॥१००

अत्राजत्वादेः कारणत्वेऽप्युक्तनिमित्तत्वादजत्वादिकार्य्याभावः ।

कृष्णस्य चञ्चलकटाचगरेण भिन्नं शूनाकरोपि हृदयन्वमनङ्ग ! किन्न ।

भक्षीकृतस्य भवतो हृषभध्वजेन किं भक्षसान्नञ्चि कृतो वत बाहुदर्पः ॥१०१

यथासंख्यं(२४) यथासंख्यं क्रमिकाणां यदन्वयः(ठ) ॥२७३का—

क्रमिकाणां वाचकानां यथासंख्यं यदन्वयस्तदा यथासंख्यमित्यलङ्कारः ।

यथा—गोपीय गोपतनयाश्च सुरद्विपद्य रूपेण च प्रियतया च भुजोजसा च ।

सम्भोहयंश्च रमयंश्च निस्तूदयंश्च श्रीगोकुलेन्द्रतनयो ब्रजमध्यवात्मीत् ॥१०२

एथा विशेषोक्तिः । अनुक्तेति—पूर्वश्लोके कारणसत्वेऽपि मानविरामरूपकार्यस्याशुक्तौ किञ्चिन्मित्तं नोक्तमित्यतोऽनुक्तनिमित्ततोक्ता । लीलाकृते लीलाकरणाय । अजोऽपि जात इत्यजत्वकारणसत्वेऽपि जन्माभावरूपकार्यस्याभावः, तथा गर्भे जगदस्य तथा-भूतोऽपि गर्भे जातः, एवं जगत्त्रयस्य पिता सन्नपि यशोदासुतो बभूव सधैरं निमित्तं जगद्धित-मिति । शूनाकरोथेति—शूलात् पाके डाप्, शूलाग्रेण विद्धा पचसीति । अत्र देह-

यावत् । प्राकरणि कलाप्राकरणि कलाभ्यामेवाथ प्राचाने; केचित्तु प्रतीयमानार्थजीवातुतया खोक्तस्य 'भम धम्मिश्' इत्यादिपद्ये संलक्षितात् ध्वनेर्विशेषो ध्वन्यालोकादौ विचारितः । इपेणकङ्किर्विध्याभामतया लक्षितस्यास्येव भेदान्तरस्य चमत्कारो नापलपनीय इति शोऽपि याद्वा इत्यलम् । विभावनेति—विभाष्यते परिकल्प्यते कारणान्तरं यनेति कृत्वां संज्ञा-संज्ञिगोरभेदः । विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्त इति कारणान्तरोद्भावनेच्छा । वस्तुतस्तु काश्चनालौकिकत्वविच्छित्तिरेवैतेषा-मकङ्काराणां प्राणाः । तस्य विविधा भेदान्तराश्च कुवन्नयानन्दे तन्मतध्वंसनपरि रमगङ्गाधरे च द्रष्टव्याः । विभावनाविशेषोक्तोः सङ्करेत्वेनावस्थितिरित्यनेके नवीनालङ्कारिकाः । प्राचां विशेषोक्तिस्त्रितो द्वाक् भिन्नैव । परावृत्तेत्यादि—अत्र प्राक्कृतत्वे प्रथमाङ्कशेषे आसन्न-राजविरहखेदमनुभवन्त्या नायिकायाश्चेष्टादयो मूढत्वेनीज्जोयतया क्लृप्ता इति काश्यरस-रचिकानामगूढमेव । यथासंख्यमित्ति—शक्यन्यायमूचस्यास्य विक्षितिसत्त्व एवालङ्कार-खीकारः । विक्षितिसु बहुयुक्तात्विक्येव यथा लक्ष्येषु प्राचामन्वधोषादौनां प्रबन्धेषु (बहुचरिते ५२४, ॥४१) । एवमपि परिहृत्तिपरिभंखाऽदिस्यलेषूच्यम् ।

यस्मिन् विशेषः सामान्यं समर्थ्येत (13) परेण यत् ।

साधर्म्यादथ वैधर्म्यात् स न्यासोऽर्थान्तरस्य (२५) हि (ण) ॥२७४ का-

स धर्मान्तरन्यासनामाऽलङ्कार इत्यर्थः । परेष्वेति विशेषः सामान्येन सामान्यं विशेषेणैवार्थः । साधर्म्याद्विधेयः सामान्येन यथा—

त्वमेवाद्या सृष्टिस्त्वयि भगवतः केलिशयने

त्वया सर्वा लोक, परिहरति त्वयापरिभयम् ।

त्वयाऽपूतः पूतो भवति तदपि त्वं घनम् ।

क्रमाद्वीचीभाषं व्रजसि, महतामेप महिमा ॥२०२

“महतां नैप महिमे”ति वैधर्म्यादपि ।

साधर्म्यात् सामान्यं विशेषेण यथा—

सङ्क्षेपतस्ता ललिते । भणामो दु खं हि नान्यत् प्रियविप्रयोगात् ।

ते पामरा इन्त सुहृद्वियोगात् प्रागेव वेपां न समाप्तमायुः ॥२०४

“ते तूत्तमा एव सुहृद्वियोगात् प्रागेव वेपामपघातमायुः”रिति वैधर्म्यादपि ।

विरोधः (२६) स विरोधाभः (ण) — २७५ का—

विरोधाभ इति वस्तुतो न विरोधः, विरोध इव भासत इत्यर्थः ।

भङ्गोभावस्वरकारणत्वेऽपि द्वैकदेशवाद्दुर्दभसौभावस्वरूपकार्यस्याभावः—अत्र निमित्त मन्त्रेणम् । हे घनरस । जल । व्यादा सृष्टिरिति प्रथमतो गर्भेऽजलस्य सृष्टत्वात् । केलि शयनमिति भगवतो जलशायित्वेन प्रविष्टः । नीचेर्भावं नीचस्वभावं प्राप्नोति, जलस्य नीचगामित्वप्रसङ्गे । सामान्यधर्मस्य विशेषधर्मरूपार्थान्तरस्यासमाह—महतामिति । सर्वोत्कृष्टत्वेऽपि नीचस्वभावोऽहं निष्कट इति स्वभावो महिमा उत्कर्ष उच्यते । द्वेष्यां इति—यस्मिन् पक्षे सर्वगुणविशिष्टस्य नीचस्यलगामित्वरूप रथ घर्मो महतां महिमा उत्कर्षो नैवार्थः । ते पामरा दुःखिनः, अत्र दुःखयो, साधर्म्ये, ‘ते तूत्तमा’ इत्यत्र सुखदुःखयोर्वैधर्म्यम् ।

(ण) । अर्थान्तरन्यास इति महतीयं संज्ञा । यदत्र ‘सामान्यं सामान्येन यत् समर्थ्येते स उभयन्यास’ इति काव्यानुशासनकण्डागमटाद्याः ‘यस्मिन्विशेषसामान्य विशेषाः स विकस्वर’ इति च चन्द्रालोककृत इत्यल्लघिकालङ्कारान्तरं मन्थन्तेतत्तत्तिरिक्ततरं किमपि, समर्थनस्य विरचित्वेऽर्थान्तरन्यासेनैव गतार्थत्वात् । सवस्वकदुःखारिणि विंशनाथविद्यानाथदाभिस्तु कार्यानि कारणस्य कारणात् कार्यस्य च समर्थनेऽर्थान्तर

—जातिजात्यादिभिर्गुणैः ।

त्रिभिर्द्वाभ्यां क्रिया, द्रव्यं द्रव्यैवेति ते दश ॥२७५॥ का—

जात्यादिभिश्चतुर्भिर्जातिविरुद्धाते, गुणो गुणक्रियाद्रष्टीः, क्रिया क्रिया-
द्रव्याभ्यां, द्रव्यं द्रव्येणेति दश । क्रमणोदाहरणानि—

हिमकरकिरणामारो घनसारो गन्धसारोऽपि ।

त्वयि मनसोऽन्तर्दिशिनि सम्प्रति दावानलस्तावान् ॥२७५॥—इति जातिजात्या ।

गुणरत्नरोद्धमभुवः कण्ठ ! तवाग्रे आरोऽपि वीभत्सः ।

रत्नाकरोऽपि गाधो न रत्नसानुस्तथोन्नतिमान् ॥२७६॥—अत्र जातिर्गुणेन ।

यदङ्गमासाद्य विधूसराद्य गोधूनयो भूपणतामुपेयुः ।

विभूपणानां मन्वयथ जग्मुर्विधूसरत्वं स षपेति कण्ठः ॥२७७॥

अत्र जातिः क्रियया ।

हे कण्ठ ! त्वयि मनसोऽन्तर्दिशिनि मन्वयावस्थतां प्राप्ते षति चन्द्रकिरणादि-
स्तावान् सर्वोऽपि शीतलः पदार्थः सम्प्रति दावानलो भवति—हिमकरकिरणजाति-
दावानलजात्योर्विरोधः । स व्याभाररूप एव, नतु वस्तुतो विरोधः । शीतलपरिहृ-
तेषामुद्दीपकत्वेन दावानलवत्तायां प्रतीतिर्भवति, नतु वस्तुतो दावानलो भवतीति ।
रोद्धमभुव उत्पत्तिस्थानस्य । कन्दर्पत्वजातिवीभत्सत्वगुणेन विरुध्यते, नहि कन्दर्पः
कदापि वीभत्सो भवतीति विरोधः । गाम्भीर्यगुणेन सप्तदशोऽपि त्वद्ये गाधः अल्प एव,
नत्वगाधः, सप्तदशजातिरल्पत्वगुणेन विरुध्यते, नहि सप्तदशः कदाचिद्गाधो भवतीति
विरोधः । एवमग्रेऽपि । रत्नसानुः सुमेरुपर्वतो नोन्नतिमान् वीचतरः, अपि तु क्षुद्र एव ।
यदङ्गति—भूपणतां भूपणधर्मं चाक्चिन्वम् । अत धूलित्वजातिर्भूषणस्य रत्ननिष्ठसद्य-
उत्पद्यमानाकचिन्वक्रियया विरुध्यते, न हि धूलयः कदापि रत्ननिष्ठनेत्रचमत्कारि-
चाक्चिन्वक्रियाऽप्यथा भवन्ति । यथा दौषानां प्रतिच्छन्नं ज्वलनक्रिया उत्पद्यन्ते

न्यासत्वसुररीक्षतम् । रसगङ्गापरकारास्तमिमं भेदं कायलिङ्गेऽन्तर्भावयन्ति—तदा-
न्वेषिका शुक्तयस्तत्समाधानपद्धतिश्च दर्पणादेवावलोकनीयाः । विरोध इति—अस्य साधारण-
प्रत्यक्षेऽप्यसाधारण्यं प्रतीत्यसाहित्याशवप्यतिरोद्धितं, तदाधायकेषु मन्वेऽपि केषु समीक्ष्य
विनिवेशनम् । यदङ्गुः—

Antithesis, perhaps the most direct form of contrast, has an appeal
more purely intellectual than most figures of speech . . . Antithesis
depends for its effect not only upon contrast, but upon balance—the
scales must be evenly weighted.

गत्वा कलावान् गुरुगोष्ठप्रलक्षितः कृष्णोऽपि विप्रोऽजनि भास्कराध्वरे ।

यन्मत्रपाठो भधुरोऽप्यभूत् कटुस्तस्याः मस्यत्स्तरसंज्वरस्यः ॥ १०८

अत्र पूर्वार्हे जातिर्द्रव्येण, उत्तरार्हे गुणो गुणेन ।

श्रीतनमपि मुरलीरुतमन्तर्मम सन्ततं दहति ।

तीक्ष्णोऽपि तव कटाक्षः श्रीतलयति मानसं कृष्ण ॥ १०९—गुणः क्रियया ।

फटिनः शिलासयत्वाद्भोवर्धन एव मृश्रतां नाथः ।

कृष्णकरे कुसुमसयः फन्दुक इव कीमलो भाति ॥ ११०—अत्र गुणो द्रव्येण ।

जीवयति च मूर्धयति च पीवयति च सूक्ष्मयत्यपि च ।

तव मुरलीरध्वमुरली नो जाने किं विजानाति ॥ १११—क्रिया क्रियया ।

विभ्राजते यत्कटाक्षोऽप्यनङ्गमपि साङ्गयन् ।

इक्षणक्षणदः कृष्णो वीक्षितः क्षणदामुषे ॥ ११२—क्रिया द्रव्येण ।

त्वयि नयनवर्णवर्तिनि स्वरमयति रतिं य एव रमणीनाम् ।

सति मनमोऽन्तर्वर्तिनि कृष्ण । स एव स्मरः कुनिगः १११३

द्रव्यं द्रव्येण । एवं दश भेदाः ।

तद्योनुकृष्टपद्मरागप्रभृतिमयीशामेव, न तु धूलोनामिति श्लेषम् । भास्कराध्वरे मूर्धपूजा-
म्वले गुरुगोपीमिच्छेदिकादिभिरन्यथैः श्रीकृष्णो वैष्णवातिरपि विप्रोऽजनि—नष्टि विप्रः
अत्रापि भास्करो भवतीति विरोधः । एवं साधुसंगुणस्य कटुतामुपेत सद्य विरोधः ।
श्रीतलेति—श्रीतलमगुणो दाहप्रियया विरुद्धो भवति । फटिन इति—कटिस्थगुणस्य
शोभनद्रव्येण सद्य विरोधः । जीवयतीति—मुरलीरध्व मुरली कथामः, पुनःपुनर्वाह-
मिति यावत् । एकस्मिन् काले जीवयति यथाशक्तं क्रियते; परस्परं विरोधः—प्राप्त्या
सम्बन्धवत्तमं भोवन्, किञ्चिन्मात्रवत्तमं गच्छति भेदो ज्ञेयः । एवं सर्वान्भेदाङ्गप्रिययो-

तस्याः पुनःपुनर्वाहः समनुदितः सुगरीसुवभाः यथा 'विद्यते यत् पदवासांश्चापि
विद्यते च अन्ते मोक्षो विद्यते' (१।१०) । एतन्मपि सर्वथापानं यथा 'पदमो सर्वविद्यापि
संगतः पदवदर्थो जगत्संज्ञाः भवन्मपि मोक्षो जगत्सि । जहात्सापि सत्तं पद
अहनी जगत्सि दरिद्रितं न जगत्सि पदमो विरुद्धे' इति पदमप्यन्तर्विरोधो-
प्यापानं दाहं । आदिमप्यं जगत्सोनादेकान्ते जगत्सोपरिरोधमाभस्य काये प्रादुर्भू-
तद्रव्येण—एतद् दमास्यन्ते जगत्सि 'अभ्युपगतां विवि गपस्य एव' (कुक्षयि
१।१०) 'अहंनया अहंनया जगत्सि एव' (कीदृशमव १।१०) 'वदुमीय न च एवो-
वत्सि' इति जगत्सि' कीदृशमव १।१० इति जगत्सि पदमपि ।

स्वभावोक्तिः(२७) स्वभावस्य वर्णनं यत् (त) — २७६ का —

यथा—‘आराज्जानुकरोपसर्पणपर’ इत्यादि (५म किरणे १०म श्लोकः) ।

यथा वा—जृम्भस्य तांत । सुखमाकलयामि दन्ताः

कल्पङ्गता भवत इत्युदिते जनन्या ।

स्मिता विकाशितसुखस्य हृशैर्जयन्ति

द्रीणप्रसूनकलिका इव केऽपि दन्ताः (त) ॥११४

यथा वा—स्वभावसुन्दरः कृष्णो राधा सहजसुन्दरी ।

अन्योन्यमनयोः प्रीतिरखिलोत्सवकारिणी (त) ॥११५

—मुखे स्तुतिः ।

निन्दा वा हृदये व्याजस्तुतिः(२८) स्यात्तदन्वया(त) ॥२७७का

स्तुतेर्निन्दा निन्दायाः स्तुतिरित्यर्थः । क्रमिणोदाहरणे—

न निःस्पृहस्तत्सदृशो विरक्तः स्वकीयकीर्त्तावसि नानुरक्तः ।

दिङ्मात्रनिष्पाद्यपरोपकारे न कृष्ण । कोसिं यदुरीकरोपि ॥११६

अत्र मुखे स्तुतिरन्तनिन्दा ।

विरोधः । विभाजत इति—अनङ्गमङ्गरहितं वस्तु साङ्गमङ्गजन्यक्रियायुक्तं करोतीति विरोधः । वस्तुतस्तु अनङ्गं कन्दर्पं साङ्गं सम्भोगस्य यादन्वयज्ञानि तद्विशिष्टं करोतीत्यर्थः । अणुदासुखे सन्ध्यायां बोधितो नेत्रानां चण्ड उत्सवदो भवति । त्वथीति—सन्ध्याकावे नजागमनममये यः कन्दर्पं नजसुन्दरीणां रतिं रम्यं च क्षुधसम्भोगमिति यावत् । स एव सारस्वयि नेत्रदारा नजसुन्दरीणां मनोऽन्तर्वर्तिनि सति तत्सुखार्त्तुकण्ठयाऽग्रनिरभूत् । नहि रमस्वादहेतुः कन्दर्पः कदापि वचो भवतीति विरोधः ।

त्वदङ्गीनि—चिरन्तनस्यानादिकाल एव प्राप्तस्य स्थूलमूच्छदेहद्वयस्य देहद्वयनाश एव मोक्षः । तथाच तद्वचनस्य कोऽप्यचिन्त्यः प्रभावो यदयं भजनारम्भकाल एव भक्तस्य संसारं

(त) स्वभावोक्तिरिति—आचार्यदृष्टिनेवास्य साम्नाध्यमाविष्कृतचरमिति प्रागे-
षास्माभिरुदट्टि । अत्र ‘इह वस्तुस्वभाववर्णनमात्रं नालङ्कार’ इत्यादि युक्तिसरणिः सर्वै-
ष्यन्त्यतो ग्राह्या । एवं सति ‘स्वभावसुन्दर’ इत्यादिश्लेषपदो एतदलङ्कारख्यापने विचिकितुषा
नासङ्गता । ‘दन्ता’ इति प्राचीनपदो पुनर्वचनं न युज्यते । व्याजस्तुतिरिति—स्तुतेः स्तुतन्तरे
निन्दाया निन्दाऽन्तरे च गम्ये इयमेवालङ्कारितिरिति कुबलयानन्दलक्षदोनामाकृतम् । तत्राद्ये
‘सुखं जीवन्ति हरिणा’ इत्यादि श्लेषपदोऽप्रस्तुतप्रशंसैवति वक्ष्यते नवीनाः, द्वितीयश्लेषे
व्याजनिन्दाऽप्योऽतिरिक्तोऽलङ्कारः कैश्चिद्वर्षाचीनैः स्वीकृतः । परमतिशयभेदेतन्नावलङ्कार-

त्वदङ्घ्रिभूलं मजतां मुकुन्द । लाभोऽसु दूरे वपुषो निजस्य ।
चिरन्तनस्यापि भवेद्विनाशः स्वभाव एवैष तव प्रनिहः ॥ ११७

अत्र मुखे निन्दाऽन्तः स्तुतिः । उभययैव व्याजस्तुतिः ।

यसु— वक्तं वा द्विजराजहंसि मदिराल्लोचं दृशोर्युग्मकं

कान्तिः काञ्चनहारिणी विहरणं गुर्वङ्गनामङ्गतम् ।

मङ्गी पञ्चम एव पञ्चविंशत्यः श्रुद्धिस्तथाऽपीह वो

देव्यं यत्रवधीदृषाकृतिमयं तेनैष दुष्टो हरिः ॥ ११८

इति यद्यपि व्याजस्तुतिः, तथाऽपि शब्दालङ्कार एवासौ, तेनायमुभययैव ।
इयं विदूषकस्यैवोक्तिः ।

सहोक्तिः (२६) सा सहार्थेन शब्देनैका क्रिया यदि(त) ॥२७८का-

यथा—शासैः साहै विरहिसृष्टयां देव्यमापू रजन्त्यः

साकं देहैरहृष्ट । कृत्यां वासराः सम्प्रतीयुः ।

भाष्यति । कदाचिद्विरहासुरवधानन्तरं श्रीराधिकायुग्मतं श्रीकृष्णमालोक्य श्रीराधिकी
ललिताप्रभृतिसखीः समीप्याह, भोः सख्य, मम त्यदा श्रीकृष्णो नारिष्टवधः कृतः, तस्मादस्य
स्पर्शा भवतीति, न कर्तव्यं इति बुधायां राधां प्रति विदूषकः कृष्णस्य सखा मधुमङ्गल
व्याह—यत्निति—भोः राधिके ! यूयं महापातकिन्यः श्रीकृष्णेन तु जन्ममध्ये एकं पापं
कृतम्, तदपि पापाभासमेव, यतोऽयमसुरो मायया वृषाकृतिर्भवतीति । अत्र तार्का पञ्च
महापातकानीति हृष्टे प्रशंसासत्त्वेऽपि निन्दामुखेनाह,—वक्तं द्विजराजो ब्राह्मणश्चेत्सस्य
हंसकर्मिति ब्रह्महत्या, प्रशंसापक्षे द्विजराजश्चब्रह्मस्य निन्दाप्रयोक्तृत्वेन हंसकर्म
दृशोर्युग्मकं मदिरया लोलमिति सुराधानं, पक्षे मदिरा खड्गनस्तददापञ्चकम् ।
काञ्चनहारिणीति खण्डमेव, पक्षे सुदुर्धमिव मनोहारिणी । गुर्वङ्गनामङ्गतमिति
गुणदारगमः, पक्षे गुरुणामङ्गन एव व्यासङ्गतं कुलवतीत्वाद्विद्विगंमनाभावात् । अतो
दुष्टो वा देव्यो वेति तत्त्वं न जानीषेति ध्वनिः । पञ्चविंशत्यः कश्चिन्महादस्युग्मकं
सङ्गी एष पञ्चममहापातकरूपः, पक्षे वन्द्यः । उभययैव—आकस्मिकी प्रन्त्यालङ्कारे वेति
प्रयोगो ज्ञेय इत्यर्थः ।

भेदघटकत्वे बोधत्वेन ग्राह्यम् । पञ्च महापातकानीति—तथाच मनुः, 'ब्रह्महत्या सुराधानं'
क्षयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संस्मृत्वापि पञ्चम् । प्रन्त्यालङ्कार एवासौ
अनुप्रासमुखेनेव विच्छिन्नाविशेषप्रकटनादित्याशयः । सहोक्तिः—अत्र सर्वसवृतां मती
थ्यां पञ्चघटकत्वे विनिगमकं, न तदपि तु साम्प्रदायिकाः । विरहेय विनैवति—“अ विना

वाप्याम्भोभिः सह द्विमपयःप्रस्रवाः (14) पितृवृक्षै-

र्हा धिक् प्राणैः सह कमलिनीकाननं स्नानमासीत् ॥ ११८

विनोक्तिः(३०)सा विनैकेनान्यस्य चेत् सदसत्कृतिः(त)॥२७६का-

विनोक्तिनामाऽलङ्कारः । सत्कृतिः शोभनता, असत्कृतिस्तदन्येति
हिधा । क्रमेणोदाहरणे—

विरहेण विनैव शोभते ललिते ! प्रेम निस्सर्गशोभनम् ।

असुमिद्य विनैव शोभते विरहयेद्धत सम्बद्ध्यः ॥ १२०

विना राधां कृष्णो न खलु सुखदः, सा न सुखदा

विना कृष्णं, द्वाभ्यामपि वत विनाऽन्या न सरसाः ।

विना रात्रिं नेन्दुस्तमपि न विना साऽपि रुचिभा-

ग्विना ताभ्यां जृम्भां दधति कुमुदिन्योऽपि नतराम् ॥ १२१

समाक्षमाभ्यां निग्रमः(३१) परिहृत्तिरुदोर्ध्यते(त) ॥२८०का—

अर्थयोरर्थाणां वा समेनासमेन वा विनिमयः परिहृत्तिः । समेन यथा—
हारादिभिः संतुष्टितैर्निजाङ्गादिभूपयामास पतङ्गपुत्रीम् ।

तस्याः सरोज्यादिभिरात्मनोऽङ्गं राधाऽलिवर्गो जलकेलिकाले ॥ ११२

यथा वा—एका ददुनूँपुरनादशोभामन्याः प्रयाणक्रममन्वरत्वम् ।

आभोरवालाकलहंसवालासमूहयोः किञ्चन सख्यमासीत् ॥ १२३

श्रावैरिति—विरहविशिष्टव्रजसुन्दरीणां रञ्ज्यः श्रामैः मार्हं देर्धमापुः, विरहेण तासां
रातयः श्वासा अपि दोर्घा बभूवुः, सद्वार्थकसाहस्रशब्देनैका क्रियेति महोत्पलङ्कारः । वासरा
इति—कान्तविच्छेदजन्या यादृशो प्रौढा रात्रौ तादृशी दिवसे न भवति, अतस्तासां दिवसाः
शीघ्रं यान्ति, तस्मादेव दिवसानामल्पत्वम् । द्विमपयःप्रस्रवा रात्रिषमन्विनीहार-
प्रवाहाः । कमलिनीनां स्नानत्वं द्विमघटाभिरेव ज्ञेयम् ।

निस्सर्गशोभनम्, अतो विरहाद्यपेक्षा नास्ति । कान्तेन सह विरहञ्चेत्तदा प्राणैर्विनैव
प्रेम शोभते । विरहेऽपि प्राणास्तिष्ठन्ति चेत्तदा प्रेमैव नास्ति, कुतस्तस्य शोभनताविरहः ?
कथम्भूतः ? सम्बन्तो मरणपर्यन्ता दशा यत्र तथाभूत्, । जृम्भां प्रफुल्लत्वं न दधति ।
इयं दृष्टान्तमिश्रिणा सहोक्तिः ।

विप्रजम्बेन सम्भोगः पुष्टिमग्रत् इति यद्रसविदां सूचनं न तदत्रापेक्ष्यते । विरहतापस्य
तीव्रतापरमेतत् । अत्र प्रसङ्गेऽन्योक्तिरिति काव्यभेदप्रमादिकाऽधिका काव्यिदनङ्गनिरन्वैः

असमेन यथा—मनोरागं दत्त्वा चरणदलरागो मृगद्वय-

स्वयाऽदत्तो वक्षःस्थलमलति यः कौस्तुभ इव ।

रसं दत्त्वा नीता त्वदधरपुटेनेक्षणमसौ

समन्वद्देदग्ध्रान्तद्वयववैदग्ध्रमपि च ॥ १२४

अतीतानागतार्थानां साक्षात्त्वमिव(३२)भाविकम्(थ)॥२८१का-

भाविकनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

प्रातः सखीनां पुरतः शुक्तीभिः कथा तथा वल्लभयोरुदारा ।

व्यधायि, तौ सा च निगा तयोः सा केलिष साक्षादभवन् ययाऽसाम् ॥ १२५

इदानीमेव राधाया स्मूर्यथा गुणवत्वभृत् ।

तथा मन्ये क्षरस्येयं स्वं चापं त्याजयिष्यति ॥ १२६

पदवाक्यार्थता हेतोः(३३) काव्यलिङ्गं प्रकोर्त्तयति(थ)॥ २८२का-

पदार्थता वाक्यार्थता च । पदार्थता च द्विधा—एकपदार्थताऽनेकपदार्थता

चेति । क्रमेणोदाहरणानि—

संसारालर्कदंष्ट्रातः पापाशीविषदंशतः ।

लक्षणाधि महामन्त्रे सति मा भैष्ट माधवः ॥ १२७

अपारकरुणाम्बुधौ क्षरणमात्रसानुयष्टे

विधिप्रभृतिपामरावधिसमानसम्भावेन ।

तवाहमिति जल्पतामखिलकामकल्पद्रुमे

हरौ निहितमानसास्यजत देहवन्धं जनाः ॥ १२८

हे लक्ष्म । त्वया खोयमनोऽनुरागं राधायै दत्त्वा न्याऽऽग्रचरणसमन्वद्गुलितलानी
यावकराग आदत्तो जगृहे । अलति भूषयति । एवं त्वदधरपुटेन खोयताम्बुसरसं तस्या
दंष्ट्रणाय दत्त्वा दंष्ट्रणस्य कल्पलरूपमसौ स्वयं जगृहे, अतस्तद्देदग्ध्रं तवाधररूपावयव-
वेदग्ध्रान्तयोः साम्यमेव ज्ञेयम् ।

अनागतार्थानां साक्षात्त्वमाह—इदानीं यौवनारम्भ एव । संसारेति—भयाभावे लक्ष्म-
नाम्नोक्तेषु पदस्य हेतुता । अपारैति—ममानसम्भावे तुल्यदृष्टावित्थयं । देहवन्ध्यागे

स्त्रीक्रियेत तद्विशेषा आकर एव लक्षणाः । एका ददुरित्यादि—अतः अनीयत प्रतुपदेष्टुम्
रित्यादि कुमारकम्ब वपदसुपजीवत्वेन यद्योतमिति प्रतिभाति ।

(घ) भाविकमिति—अतः प्राचीनेरुदावित्तम्य भाविकान्यप्रवन्धगुणस्य नाद-
प्रवेधः शङ्कनीयः—उभयोर्भेदमत्रात्वात् । भामह भङ्गि भङ्गोदत्प्रभृतयस्ततः प्रमाणात् ।

वाक्यार्थता यथा—वपुःस्थित्या ज्ञातं कपटरहितं प्रेम नहि मे
 सति प्रेम्नि प्रायो न भवति वियोगः प्रणयिनोः ।
 अतः प्रेम्नोऽकीर्त्तिप्रकटननिमित्ता मम जनिः
 कथं नु श्रोतव्यं दयित इति भूयो हरिवचः ॥ १२८

विना वाचकवाच्यत्वं यत्र वस्तु प्रतीयते ।

• पर्यायोक्तं (३४) तत् (थ)—२८३ का—

जहौ श्लोकणमालोक्य स्थितिं स्वाभाविकीमपि ।

दर्पः कन्दर्पहृदये मानो मानवतीहृदि ॥ १३०

अत्र कन्दर्पो निर्दोषो, मानवत्योऽपि मानरहिता इति यद्यपि वस्तु शब्दे-
 नैव प्रतीयते, तथापि न वाचकमुखेन, न च वाच्यमुखेन । वाचकमुखेन
 'व्यपारे'त्यादीनां चतुर्थी पदानां हेतुता । माधुरविरहपीडया याङ्गला श्रीराघिकाऽहं—
 वपुरिति । हे दयिते ! इति पदघटितं शब्दश्रवणं मया कथं श्रोतव्यं यतो मयि
 तस्य दयितात्वमेव नास्ति, तद्विच्छेदेऽपि प्रायानां विद्यमानत्वादिति भावः । अत्र जनेः
 प्रेमाकीर्त्तिप्रकटननिमित्तत्वे 'वपुःस्थित्ये'त्यादि प्रथमाहस्य हेतुता ।

शब्दस्य शक्तिरूपवाचकत्वं विना तथा शब्दनन्वार्थस्य वाच्यत्वरूपसामर्थ्यं विना यत्र
 किमपि वस्तु प्रतीयते तत्र पर्यायोक्तनामाऽलङ्कारो ज्ञेयः । राघोतुवसम्बन्धिनीं श्रीलण् ५५मां
 पौथैमानीं प्रति वृन्दा वर्णयति । सर्वापेक्षया कन्दर्पोऽतिसुन्दर इति सर्वजनप्रसिद्धा
 स्वाभाविकी म्यिति, तथा सुन्दरीस्त्रीसमा मानवतो भवतीति च या स्थितिस्तामपि जहौ ।
 अत्र कन्दर्पो निर्दोषः मानवतो च मानरहितेति बोधस्तु शक्तिं विनैव जायते, न हि
 एतादृशार्थे पदस्यस्य कस्यापि शब्दस्य शक्तिरस्ति, शक्तेरभावे वाच्यस्य सामर्थ्यं सुतरा-
 मेव नास्तीति । यदि शक्तिं विना वाचकशब्दमुखेन तादृशार्थबोधः स्वीक्रियते
 तदैतद्भिन्नानन्तवस्तुप्रतीतिरपि स्वीक्रियताम् (घ) । ननु शक्तिव्यञ्जनयोरभावेऽपि मुखार्थस्य
 बाधादेव लक्ष्ययैतादृशार्थबोधो भविष्यति—तथाहि दर्पस्याचेतनत्वेन स्वाभाविकस्थिति-
 व्यागे कर्तृत्वासम्भवाच्चानुख्यार्थस्य बाधः, तत्र एव लक्षणायाः प्रवृत्तिः सम्भवतीति चेदाह—

राज्ञा तु भाविकस्य शब्दगुणताऽर्थगुणताऽलङ्काररूपता च एषक् एषमेव व्यवस्थापिता ।
 तस्य तु भावो भावना पुनः पुनश्चेतसि विनिवेशः—सोऽस्यास्तीति भाविकमिति आकृतिः
 समुद्रवत्नेन सर्वैखटोकायां या दर्शिता खेव चमनुकृतिहेतुं साधु लक्षयति । प्रातः सखीना-
 मिति—अत्रानन्दवृन्दावनसं पद्यं (३।३०) सारणीयम् । काव्यालिङ्गमिति—नैयायिकसाधित-
 सिद्धात् पार्थक्यं, सिद्धान्ते तत्र नूनं वैचित्र्यमेव जीवातु । उल्लङ्घोपज्ञमेतदिति सम्भावते ।

चेदभविष्यत्तदा तस्यान्यार्थाऽभविष्यत् । अत्र वाचका एव शब्दा न तूक्तार्थ-
व्यञ्जकाः । एवं वाच्यमुखेन चेदभविष्यत्तदाऽन्योऽप्यर्थोऽभविष्यत् । अयन्तु
वाच्य एवार्थः, न तु व्यङ्ग्यं, तर्हि सबाधमित्यपि न वक्तव्यम् । तथाचि गवि
शुक्ते चलति दृष्टे, गौः शुक्लचल इति त्रितयविकल्पो यदेव दृष्टं तदेव विकल्प-
यति, तच्चाभिन्नसंश्लेषत्वेन दर्शनं भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

—समृद्धिरुदात्तं(१५) वस्तुनः परा (धे) ॥ २८४ का-

यथा— मानः कामगवीपु नैव नतरां (15) कल्पद्रुमेत्वादरी

लोष्ट्राणीव लुठन्ति हन्त परित्यजन्तामणीनां गणाः ।

गवीति । शुक्लशुण्विप्रिष्टे चलनक्रियाशुक्ते गवि दृष्टे 'गौः शुक्लचल' इति
प्रयोगात् गोत्वजातिशुक्लशुण्वचलनक्रियाणां विकल्पो बोध्यो भवति, अत्र यदेवं
पिच्छमात्रपूर्वं दृष्टं तदेव विकल्पयति तादृशबोधे विषयीकरोतीत्यर्थः । अत्र 'गो'पदस्य
गोत्वजातिरूपेण शक्तिः, नतु सास्त्रामलकम्पलादिरूपेण पिच्छे शक्तिः, अत एव
लक्षणाऽदीनां सुतरां नावकाशः । एवं सति शक्तिलक्षणाव्यञ्जना विना शब्दसामर्थ्या-
त्तादृशगोरूपवस्तु प्रतीयते । तथाऽनापि 'कन्दर्पो निर्दमं' इति वस्तु शब्दसामर्थ्यादेव
प्रतीयते । यन्मते 'गो' शब्दात् सास्त्रादिरूपेण पिच्छबोधो भवति तन्मतमाल-
म्बोक्तम् । यथा जातिशक्तिवादिमते अक्तौ शक्तिं विनाऽप्याप्तेपवलात् शब्दबोधि
व्यक्तिभानं भवति, तथैवात्रापि शक्त्यादिकं विनाऽपि शब्दसामर्थ्यादेव तादृशार्थभानं
भवतीति श्रेयम् । अर्थं भावः—सामान्यतः पिच्छमात्रत्वेन प्रथमं दर्शनं क्षणान्तरे च
'गौ'रिति जात्यन्तरात् 'शुक्ल' इति गुणान्तरात् 'चल' इति क्रियान्तराद्भेदेन तत्रितय
संश्लेषेण च तस्य विकल्पः स्यात्, ततश्च किमपि वस्तुमात्रमिदमित्यनेन यदेवाभ्यर्थाय तदेव
गौः शुक्लचलोऽपमित्यनेनाप्यभिधीयते, नतु जातिगुणक्रियाः । तत्र जात्यादीनां भेद
संश्लेषयोरेव प्रतीतिमात्रमिमेतन्मात्रमधिकम् । एवमपि कन्दर्पमानवत्पौ र्दममानरहिते
अभूतामिति योऽयमर्थः न एव 'दमं कन्दर्पेच्छदय' इत्यादिनाऽप्यभिधीयते, किन्तु एवम
त्रैचित्र्यामात्रमधिकं, तदेवात्रित्यालङ्कारः प्रवर्तत इति । यथा चतुर्थांशशयोत्पलद्वारण्ये
श्लेषविनिर्माणस्य विप्रकृतनियमराहित्येन कारणोत्पत्तेः प्रागेव कार्योत्पत्तिरुक्ता तयाऽनापि
प्रत्यायोत्पत्त्यादिरण्ये शक्त्यादिकं विनेव वस्तुप्रतीतिर्भवेतीति सर्वमतवदम् ।

काव्यचतुरङ्गिनि केषांचित् प्राचीं भङ्गा । 'एकानकपदार्थं'ति भेदबोधं प्रकाशयदादृश-
कारेण । 'हेतुत्वप्र' 'दि'पद मद्यमोविभक्त्यादिना वाच्यत्वेऽगुत्वेन चमनुकाराभावात्प्राय
मनङ्कारः किन्तुपातपाः कांश्चिद्वेत्तोरनुपात्ताऽपि हेतुता वाच्यवेशिष्टादिना वाच्यम्

शम्बूका इव वापिकापरिसरे मुक्ताकिरः शुक्तयो

वीक्ष्यन्ते न जनैस्वमेव नगरि ! श्रीद्वारके ! निःस्पृहा ॥१३१

प्रधानमपि यत्राङ्गम्—२८५का—

यत्र प्रधानमप्युपलक्षणं तच्चोदात्तम् ।

यथा— सेयं मथुरानगरो सुरगुरुभिर्याचितो भगवान् ।

यत्रावतीर्थं गतशः सुरद्वियो हेलया न्यवधीत् ॥ १३२

अत्र समस्तदेवहननरूपो वीररसो गुणीभूतः (थ) ।

—एकस्मिन् यत्र साधके ।

साधकान्तरनिर्देशः स समुच्चय(३६) द्रप्यते (६) ॥ २८६का—

प्रकृतकार्यस्यैकस्मिन्नेव साधके सिद्धे सिद्धत्वोपयोगार्थं साधकान्तरनिर्देशः समुच्चयः । यथा—दुरापोऽयं कृष्णः सहजतरलं मानसमिदं

सदुर्वारः कामो, गुरुतरकरालो गुरुजनः ।

मान इति—तन्नगरस्यजनानां निःस्पृहत्वेन तव निःस्पृहत्वम् । तव परिसरे टिमा (टि) इति प्रसिद्धानि लोष्टानीव चिन्तामणीव गणा लुटन्ति, अतएव कामधेनुषु जनानां नैवादरः । वापिकानङ्गादिपरिसरे 'वासुक' इति प्रसिद्धाः शम्बूका इव शुक्तयो जनेन वीक्ष्यन्ते । कथम्भूताः ? मुक्ताकिरः याम्यो मुक्ता उत्पद्यन्ते । सुरगुरुभिर्भ्रंशादिभिर्याचितः सन् यत्र मधुपुर्याम् । मथुराया उत्कर्षार्थं प्रधानीभूतस्यापि श्रीकृष्णनिष्ठवीररसस्य गुणीभूतत्वं ज्ञेयम् ।

यत्र प्रतीयते तत्रैवायमिति सम्प्रदायविदः । पर्यायोक्तमिति—पर्यायोक्तिरिति वा कुत्रापि संज्ञा । निर्वचनमुखेनास्य निष्कर्षोऽभिनवगुणप्रपादेर्लोचने प्रकटितः । पर्यायोक्तस्य वाक्यार्थोऽङ्गतया विषय इति प्राचीनमताभासमुपपाद्यन्तो बक्रोक्तिर्जीवितकृतः स्वतन्त्राः प्राचां अङ्गनाशिकारे उपकरणीकृतोऽयमिति । केचिदग्निपुराणाद्यनुसारिणः—'दशत्यसौ परभृत्' इत्यादि दृष्टिपदान्तत साधकप्रखरम् । एवमेव 'ध्वनिताभिधाने पर्यायोक्ति'रिति लक्षणेन 'भम भम्मिन्' इत्यादि 'नि,शेषय,तचन्दने'त्याद्यदाहरणमुखेन च सूचनं काशानुशासनकृतां पागुभटमुरीणाम् । अत्र भङ्गान्तरेणातातुपर्येण वा शम्बूकाभिधानमिति सर्वस्वप्रत्यानुसारियो विद्याधरविश्वनाथादयः । यदीति—इह शब्दे टीकायाश्च अङ्गनाशिकरमङ्गावे हेतुत्वं स्फुटं कथाचित् प्रौढ्याऽविश्वकृतमिच्छस्य प्रतिभाति । उदात्तमिति—अत्रानिमानस्यायि-भावाङ्गोन्नतिर्दिष्टादुदात्तरसात् परार्थादिकतोद्दीपनविभावत्वेन वस्तुनोऽन्यत्रेति रूचीचिकथा भेदापातः । दृष्ट्यादिस्त्रोक्तस्योदाराख्यगुणस्योऽतना चान्न वरीवर्त्ति । गुणीभूत इति—अतन्नरालङ्कारत्वेन निर्देशो नालङ्कारत्वेन ।

नवीनैपोत्कण्ठा, नवमपि वयो, नातिचतुरः

सखील्लोको, हाधिग् भवतु कथमाधेरुपगमः ॥ १३३

अत्राधेरुपगमाभावस्य क्लृप्तदुरापत्वमेव मुख्यं साधकं, तत्रान्येषां साधकानामुपादानेनायं समुच्चयः । एष च सदसदुभययोगात्त्रिधा, सत् शोभनम्, असदशोभनम्, उभयं शोभनाशोभनम् । सद्योगे यथा—

रूपं कुलं वल्लभदुर्लभत्वं शीलं कला कान्तिरुदारता च ।

एकेन चैषामपराः सगर्वा राधे ! समस्तैरपि ते न गर्वः ॥ १३४

असद्योगे यथा—

संसारमार्गं ह्यधमः स्वभावात् कर्माणि तस्मिन् कटुकण्ठकानि ।

गतागताभ्यामिह खेद एव तथापि नास्मिन् कुजनो विरज्येत् ॥ १३५

सदसद्योगे—प्रियः प्रणयकोविदः, प्रणयिनी सदैवोत्सुका,

खलः चतपराक्रमो, गुरुजनः खल्लोकासहः ।

गृहं गृहपतिष्ठितं, मनसिजस्य पक्षेपवः

कलावति ! वदियरा इव लसन्तमी पक्ष नः ॥ १३६

अत्र प्रियादयः सन्तः खलोऽसन् ।

गुणो गुणक्रियाभ्याञ्च क्रियया च क्रियाऽपरः ॥ २८७का—

अपरः समुच्चय इत्यर्थः । गुणेन गुणो यथा—

ब्रजपतिनन्दनहृदयं राधायामेधिताभिलापञ्च ।

साऽपि च शृगमनुरक्ता तस्मिन्निति सहजभावसार्धैर्जम् ॥१३०

अत्र साभिलापत्वानुरक्तत्वे गुणौ । अञ्जलेनाद्यालद्वारः (द), शृङ्गीऽयं
तथा न चमत्करोति, अतः संङ्करतयोदाहृतम् । गुणः क्रियया यथा—

अरुणञ्च नीलनलिनप्रभमपि नयनं प्रिये ! मयि ते ।

आसन्नश्च ममायं हृदि कम्पश्चम्पकद्योते ! ॥ १३८

क्रियया क्रिया यथा—

हरिरभियास्यति मथुरामिति वासां नः श्रुती च विनिहन्ति ।

मम तु सखी भवति न वेत्यपि शङ्का मे मनश्च मूर्च्छयति ॥१३९

अनेकस्मिन् क्रमेणैकः (३०) पथ्यायः (द)—२८८ का—

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् यदि भवति आरोप्यते वा तदा पथ्यायः ।
तत् भवतीति पक्षे यथा—

एकस्त्वं निखिलवधू हृदि प्रविष्टः संक्षोभं जनयसि गोकुललीन्द्रसूनो !

त्वामेकं नहि सकलाः प्रवेष्टुमर्हाः किं क्षोभं वत जनयन्तु चेतसस्ते ॥ २४०

अभ्येषां गौणकारणत्वं ज्ञेयम् । ब्रजपतीति—चकाराभ्यामभिलाषानुरागयोः; साहित्यस्यापि
बोधो भवति । ननु राधिका कथं स्वविषयकं श्रीकृष्णस्याभिलषं जानाति श्रीकृष्णो वा कथं
स्वविषयकं राधाया अनुरागं जानाति, तत्राह—सहजैति । राधाभाषययोर्यः स्वभावसिद्धो
भावः प्रेमा तेन सार्धैर्जम् । यथा योगिनो योगनिष्ठेषां तानागतान् पश्यति तथैतावपि
प्रेमनिष्ठेण परस्परानुरागं पश्यत इति भावः । एतत्पद्यस्याश्चलनैकदेशान्धः समनामा-
लङ्कारोऽपि ज्ञेयः । अरुणमिति—अत्र हृदयनिष्ठकम्पनक्रियया सह नयननिष्ठकोपाख्य-
गुणो निर्दिष्टः । अक्रूरे ब्रजमागति ललितः स्वसखीमाह—हरिरिति । सखी राधिका
जीवति न वेति शङ्का । अत्र जननक्रियया (१६) सह-मूर्च्छेनक्रिया निर्दिष्टा ।

कलहान्तरिता श्रीराधा कृष्णं प्रति भङ्गा तस्यास्तत्रत्वमाह—एक इति । तेषु
सामर्थ्यमधिकम् । एवञ्च प्रेमशून्येन त्वया सहास्माकं प्रीतिरनुचितेति ध्वनिः । मानिनो

यावत् । समाध्यलङ्कारादस्य भेदः सर्वस्वकदादिभिः सूचितः । पथ्याय इति—अत्र क्रमादि-
च्छित्तिरेव प्राग्भवति रासङ्गता संज्ञा । एकस्मिंस्तवेति—अत्र 'महिलासहस्रमरिच' इति
गाथासप्तशतीपद्यसुपजीवम् । 'शशिमुखी'ति श्लोके तृतीयचतुर्थचरणविभागे हाला हलेति

आरोप्यत इति पक्षे यथा—

मदनेनोज्झितं वास्यं राधे ! गृह्णाति ते मनः ।

मनस्यजति ते रागं लोचने परिगृह्णतः ॥ १४१

यथा वा—लया त्वक्तां राधे ! रूपमहह गृह्णाति मदन-

स्वदक्षिभ्यां त्यक्तं परिवहति रागं तव मनः ।

धिया कौटिल्यं ते परिहृतमपाङ्गोऽधिकुरुते

पुनः सन्धानार्थं किमुचितपदे न्यस्तमखिलम् ॥ १४२

—अन्यो विपर्ययात् ॥ २८६ का—

विपर्ययादुक्तप्रकारस्य वैपरीत्यादेकस्मिन्ननेकमित्यर्थः । यथा भवतीति पक्षे—

एकस्मिंस्त्व हृदये ब्रजेन्द्रभूनी ! भुयसो नलिनदृशः कृतप्रवेशाः ।

नात्स्यस्मिन्नवसर एव गाढपूर्णे तादृश्यो गुणवहुलाः कथं विशन्तु (द) ॥ १४३

आरोपपक्षे तु यथा—

गगिसुखि ! तव राधिके ! कटाक्षः प्रथममभूदस्यतद्रवातिवर्षी ।

अथ हृदि विनिविष्ट एव हाला-हलपरिदिग्धगरायमाण आस्ती (द) ॥ १४४

श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण आह—मदनेनेति । त्वया मयि क्रोधवशात्कन्दनो वास्यं ग्राहितः,

तत एव तद्दशे कन्दर्पावेशाभावात्मानो वसन्ति । सम्पति मद्दुःखदर्शनात् करुणो मदनेन

त्वामाह्वय वास्यं त्यक्तम्, अतस्तद्ददि कन्दर्पावशो दृश्यते—तथापि त्वं मया सह न मिलसि

तत्र मद्दुःखदर्शनेऽपि कठोरं तव मन एव कारणम्—मनो मदनेन त्यक्तं वास्यं जग्राह ।

रागो मदिपथानुरागः, अपेण नयनपक्षे रक्तिमा मदिषयकस्य तव क्रोधस्यानुभावरूप

एव । अत्र मदननिष्ठं वास्यं मनस्यारोप्यते । मानभङ्गानन्तरं कलहान्तरितां श्रीराधां

प्रति श्रीकृष्ण आह—त्वयेति । मदनः क्रुद्धः सन् त्वन्मिलनमप्राप्तं मां शरैश्च विध्यतीति

भावः । परिवहति स्वीकरोति—तथा च क्रोधाभावात्ते तयो रागो गतः मनसि चादुरागः

प्रादुर्भूव । धियेति—पूर्वं मानसमये श्रीकृष्णस्य दर्शनमपि न कृतम्, अर्धना प्रमत्ता

मतौ तमपाङ्गेन पश्यतीति भावः । अत्रोत्प्रेक्षाभाह—पुनर्मानसमय एतेषां पुनः स्वस्वस्थाने

पक्षे न मनोश्च इत्यर्थेयम् । अनुमानमिति—त्रिविधो हेतुर्गैवाधिकमन्मनः पूर्वः सामान्यतो

दृष्टः शेषत्रयेति । याग्नटादाः काकतितयवसिंनो लिङ्गिनो लिङ्गज्ञानेनात्र त्रेविध्यसुदाहरति ।

यत् नवोनाना मन्ये हेतोर्निष्प्यादकज्ञापकसमर्पकभेदेन भागयवग्यापनं तत्तदुत्थालङ्कार-

भेदोद्देशनायमिति दर्शयति शेषम् । अथ मन्मन्स्य आरुता 'अस्यां सुनीनामपि मोक्ष-

शरैः' इत्यादिनवधपक्षे नितरासुवभोग्या । उक्त-उक्त-जपदय विष्वनायादिभिरभ्युपगता इति-

साध्यसाधनसद्भावेऽनुमान-(३८) मनुमानवत् (द)॥ २६० का—

अनुमाने यथा त्रिविधो हेतुस्तथाऽत्रापि । यथा—

इन्द्रीवराक्षि ! भवदक्षि मनोभवस्य वाणः सुधांशुमुखि ! मानसभेदकत्वात् ।
येनाहतो मनसि गोकुलराजसूनुः सन्मुच्यते न हि वहिः कुरुतेऽवहिन्याम् ॥२४२
अत्र 'भवदक्षि पक्षः, "मनोभवस्य वाण" इति साध्यं, 'मानभेदकत्वा'दिति
हेतुः ।

यथा वा—

नाभीगृहं तव कलावति । मन्मथस्य लीलाऽग्निहोत्रभुजदर्पकुशातुशालि !
एतद्वलनगगनाञ्चलचुम्बिचारुमन्वोलसत्तनुहृत्तावलिधूमहेतोः ॥२४६

अत्र रूपकगर्भमनुमानम् ।

विशेषोक्तिः परिकरः-(३९)स्यात् साकृतैर्विशेषणैः (द)॥ २६१ का—

यथा— आत्मागमेर्विगतहृदयपत्रिभिर्मुक्तवन्मै—
दंहाध्यासप्रथमगमिभिर्ब्रह्मभूयं व्रजज्ञिः ।

स्थापनार्थमुच्यते नद्रे योग्यस्थाने किं त्वयाऽखिनं न्यक्तम् ? श्रीराघवाय मानभङ्गार्थमुच्यते
श्रीकृष्णं प्रति ललिताऽह—एकस्मिन्निति । तादृशी गुणवद्बला यदिका कथं विशत ?
गौरवे बहुवचनम् । 'इन्दोवरेति—सन्मुच्यते जीवति । हे सखे ! श्रीकृष्ण । कथम्भवाम्भक्त
इव दृश्यते इति मखीभिः पृष्टोऽपि वहिरवहित्यमाकारोपेनं करोति, नतु तत्त्वं कथयति ।
कलावत्या नाभी एव मन्मथस्य गृहमिति रूपकं तदैव पक्षः । सम्भोगलोलेवासिहोत्रं,
श्रीकृष्णस्य भुजदर्पं एव तादृशमिहोत्रस्य कृपातुरमि, न एव साध्यम् । एतस्याः
कलावत्या बलमो मध्यदेशः, "वष्टि भागुरिरन्वोपमवाप्योरूपसर्गयो"रित्यवस्थाकारलोपः ।
स एवात्यन्तलोचनेन गगनप्रदेशस्तुसम्बन्धिनी चारुमन्वोलसाहोमात्रलिरेव धूमः
स एव हेतुः । तथा च यात्रिकत्राज्ञा यथा गृहादुत्थितं गगनप्रदेश उड्डीयमानं सुगन्ध-
धूमविशेषं हेतुकृत्यामिहोत्रीयवक्ररनुमानं कुर्वन्ते तथा सख्योऽपि नाभिरूपगृहादुत्थितं
मध्यदेशरूपगगनस्य शिशुगन्धरोमावलीरूपधूमविशेषं हेतुकृत्य (१७) सम्भोगामिहोत्रीयस्य
भुजदर्पं पत्रं रेनुमानं कुर्वन्तीति ।

सङ्कारः (प्राचीनानां हेल्लङ्कारो वा) इतो मिथश्च कुत्रापि भिन्न एव—परं जगन्नाथविश्वेश्वर-
प्रष्टतिभिराद्यस्थानिशयोक्तिभेदतया कथनं प्राचीनमर्थानिर्नयन्नागम्यन्मिति सुलिसूक्तयो
बहुवः । परिकर इति—अत्र विशेषणानां प्रतीयमानार्थगर्भकारेण तात्पर्ये बन्धसम्बन्ध-
रूपेणैव शोभाऽतः, सार्थकं संज्ञाकल्पनम् । विशेष्यस्य साकृताभिधाने परिकराङ्गराख्योऽ

चित्ते चिन्त्यं कथमपि चिरं धाम यच्छ्यामलन्ते

गोपस्त्रीणां कुचकलसयोर्नीलरत्नं वभूव (द) ॥१४७

अत्र “आत्मारामे” रित्यस्य विशेषणस्य सर्वान्येव विशेषणानि साकृतानि ।

प्रकृतस्य गनं कृद्वा (४०) व्याजोक्तिरनिषेधभाक् (ध) ॥ २६२ का—

अपङ्कतिस्तु निषेधपूर्वा, इत्यन्तु न तथैत्यनिषेधभागित्युक्तम् । इत्यन्तु

च्छद्मपूर्वैव । यथा—अहो शैत्यस्य महिमा हिमानिल । तवेदृशः ।

न शक्यते गोपायितुं कृतो-येनाधरव्रणः ॥ १४८

यथा वा—

अनमलमभिलाषेणानुना वारिखेलाकुतुकिनि ! कमलानामाहूते कौतुकस्य ।

कलय कलितमङ्गं कण्ठकैर्नीललम्बैः शिवशिव ! परिदष्टं पट्पटेनाधरोष्ठम् ॥१४९

प्रश्नपूर्वकमाख्यानं तत्सामान्यत्वपोहनम् ।

तस्य तस्यापि च ज्ञेये व्यङ्ग्यत्वे स्यादथापरम् ।

अप्रश्नपूर्वकं वाच्यं परिसंख्या (४१) चतुर्विधा (ध) ॥ २६२ का—

‘तस्य तस्य’ चेति प्रश्नपूर्वाख्यानस्य तत्सामान्यत्वपोहनस्य च व्यङ्ग्यत्वम्,

अप्रश्नपूर्वकस्य तत् सामान्यत्वपोहनस्य च वाच्यत्वञ्चेति चतुर्धा । क्रमे-

णोदाहरणानि—

सुरताङ्गं गोपायितुं श्यामलाऽह—हे भ्रूतिकालीन हिमानिल ! तव शैत्यस्येदृशी महिमा

कियदक्तव्यः ? अत्र हिमपवनस्य सर्वेषामधरव्रणजनकत्वेन दुःखदायित्वात्समाहात्म्यरूपप्रकटा-

र्थस्य संवरणं, तत् निषमत्तं किन्तु दुःखदायित्वात्समाहात्म्य एव वक्तुं स्यात्पर्यम् ।

श्रीराधिका काञ्चित् स्वसखीं सनाधराशौ सम्मोगचिह्नं दृष्ट्वा परिहृमन्त्याह—अकमल-

मिनि—तथा च त्वया कुञ्जमध्ये जपक्रीडायामेव मनम्, तत्र जलमध्यस्थितानां कमलानामा-

हरणार्थं गतायास्तवाङ्गस्य कामलनालम्य कण्ठकैः करणैः चतादिकं ज्ञातम् । अत्र

प्रकृतार्थस्य श्रीकृष्णेन सह सम्मोगस्य संवरणमात्रम्, किन्तु तात्पर्यं तत्रैवेति भावः ।

लङ्कारभेद इति चन्द्रान्नोक्तकदाद्याः । आत्मारामैरिति—“आत्मारामा विद्वितरतप-

दव्यादि वेद्योसंहारपद्यमेतदभिप्रायमेव ।

(घ) व्याजोक्तिरिति—इयं प्राचीनानां ग्रन्थेषु खरो लेशो वेति निर्दिष्टः । रसगङ्गाधरकृता

लेशस्तु गुणस्यानित्यमाधनतया दोषत्वेन दोषस्येष्टमाधनतया गुणत्वेन वर्धने जडदृष्टीतीति भिन्न

एव । अत्र तत्रतो गोपन एव तात्पर्यं सदुक्त्यश्च वैचित्र्यमितीतरालङ्कारव्यावर्तकता ।

परिसंख्येति—‘परि’ शब्दोऽत्र वर्धने, ‘परिवर्धने’ इत्यथाध्यायोक्त्या निर्देशात् । संख्या इति-

किं गेयं । व्रजकेलिकर्म, किमतिथेयः ? सता सद्गतिः,
 किं क्षर्षव्य-मनन्तनाम, किमनुष्येयं ? सुरारिः पदम् ।
 क्व स्थेयं ? व्रज एव, किं श्रवणयोरानन्दि ? वृन्दाधन-
 क्रीडैका, किमुपास्यमत्र ? महसी श्रीकृष्णराधाभिधे ॥ १५०
 का विद्या ? हरिभक्तिरेव, न पुनर्वेदादिनिष्णातता,
 कीर्त्तिः का ? भगवत्परोऽग्रमिति या ख्यातिः, न दानादिजा ।
 का श्रीः ? कृष्णरति, न वै धनजनग्रामादिभूयिष्ठता,
 किं दुःखं ? भगवत्प्रियस्य विरहो, नो हृद्गुणादिव्यथा ॥ १५१
 वक्रता मृगदृगां कचपाशे पाणिपादनयनादिषु रागः ।
 नीविक्रेशवसनादिषु बन्धः सान्द्रचन्दनरसादिषु पङ्कः ॥ १५२

अत्र 'क्व वक्रता' इत्यादिपञ्चपूर्वकस्यास्यानस्य तत्सामान्यव्यपीहनस्य
 च व्यङ्ग्यता—तथाहि क्व वक्रता मृगदृगां गोपिनां ? कचपाश एव, नान्तः-
 करणादौ कस्या अपीत्यादि ।

प्रत्यासक्तिर्हरिचरणयोः सानुरागे, न रागे,
 प्रीतिः प्रेमातिशयिनि हरिभक्तियोगे, न योगे ।
 आस्था तस्य प्रणयरभसस्योपदेहे, न देहे,
 तेषां ते हि प्रकृतिकृतिनो, सन्त सुक्ता न सुक्ताः ॥ १५३

अत्र पञ्चपूर्वकं व्यङ्ग्यं तदन्यव्यपीहनं वाच्यमिति भेदः ।

वक्रतेति—व्रजे कुटिलान्त, करणा विषयेषु रागयुक्ताश्च जनाः न सन्ति, तत्र कस्यापि
 निगङ्गाद्विवन्धनं कलङ्कस्पर्शं वा नास्तीति ध्वनिः । हरिचरणयोः सानुरागे वेष्णवे आसक्तिः,
 न विषयरामे । न योगे ज्ञानकर्मादी । प्रणयरभसस्य प्रेमातिशयस्योपयोगिसिद्धदेह आस्था
 नित्यत्ववृद्धिः, ननु पाञ्चभौतिके देहे । तथा च के सुक्ता इति प्रथो व्यङ्ग्यः, तत्रोत्तरं
 तेषामिति । सुक्ताभिमानिनो सुक्ता न, तेषां भक्तभावात् । तथा श्रीः श्रमे 'शेऽन्येऽरविन्दाश्च
 विमुक्तमानिन' इत्यादौ तेषामधःपतनमेवोक्तम् ।

तेन व्रजेनबुद्धावियमित्यन्वर्थमभिधानम् । न केवलं 'तत्र चान्यत्र च शशौ परिशंखे'ति
 वाच्यविदां सोमांसकानां विभाषाऽनुमोदितोऽन्ताङ्गीकारः, परं काव्यगतानादिविच्छिन्नि-
 बोधितशीबतोरेवान् परिग्रहः । नियमवच्छेयस्यैवावान्तरभेदोऽयमिति प्राचीनानां दृष्टि
 प्रभृतीनां दर्शनम् । किं गेयमिति—श्रीरामानन्दरायमहाशयश्रीचैतन्यमहाप्रभूः प्रशोत्तरां-

यद्योत्तरं पूर्वपूर्वहेतुकस्य तु हेतुता ।

तदा कारणमाला (४२) स्यात् (ध)—२६४ का—

पूर्वपूर्वहेतुकार्यस्योत्तरोत्तरपदार्थस्य यदि हेतुता, तदा तदैवेत्यर्थः ।

यथा—सत्सङ्गमेनैव भवेदिरागो विरागतः स्यान्नमसो विशुद्धिः ।

मनोविशुद्धैव हरेः प्रकाशो हरेः प्रकाशेन कृतार्थता स्यात् ॥ १५४

—क्रिययाऽन्योन्यकारणम् ।

वस्तुद्वयं यदाऽन्योन्यम् (४३) (ध)—२६५ का—

वस्तुद्वयं यदि क्रिययाऽन्योन्यकारणं स्यात्तदाऽन्योन्यमित्युच्यते ।

यथा— राधाभासी मरकतमयीं कुर्वते कृष्णकान्तिं
कृष्णस्याभा अपि च हरितीकुर्वते धाम तस्याः ।

स्थाने स्थाने यदि निवसतस्तौ तदा गौरनीला-

वैकस्थाने यदि वत तदा तुल्यभासी विभातः ॥ १५५

—प्रश्नस्योन्नयनं यदि ।

उत्तरश्रुतिमात्रेषोत्तरं (४४) स्यात् (ध)—२६६ का—

प्रतिवचनश्रवणादेव पूर्ववनस्योत्तरस्य यद्युन्नयनं भवति तदोत्तरालङ्कारः ।

यथा—भम कृष्णश्च अशुभं विरमदु दे (१८) कावि वचनपरिवाङ्मी ।

अत्र सही इध एका ण एत्य तुह ओसरो ठादुं ॥ १५६

अत्र सत्याः प्रतिवचने कृष्णस्य कोऽपि प्रश्नः पूर्वं जात इति बुध्यते ।
नचेतदनुमानं, व्याप्त्रभावात् । न चापि काव्यनिर्द्गं, हेतोः पदव्याख्यार्थता-
भावात् ; नतु प्रश्नस्य प्रतिवचनजनको हेतुः—तेनेदमनङ्कारान्तरमेव ।

भम कश्चेति—भम कृष्णान्यदृष्टं विरमतु ते काऽपि वचनपरिवाटी । मम सत्यत्रैका
नात् तवानरः स्यातुम् । न चात्रानुमानालङ्कारो वक्तव्यः, प्रतिवचनप्रश्नयोः परस्परशमि-
चारेण व्याप्त्रभावान् । नाप्यत्र काव्यनिर्द्गालङ्कारो वक्तव्यः, न त्विति—प्रश्नं प्रति प्रतिवचनं
न जनको हेतुः, अपि तु व्यापक एव हेतुः, काव्यनिर्द्गे जनकरूपस्य हेतोरेव यद्यथा ।

मिदं कविकथं पूरकत्वे चेतस्य चन्द्रोदयनाटके । कारणमालेति—शृङ्खलामूलिकाऽत्र विवर्णित-
एवमप्यत्र श्लोकनिष्पन्नोद्गावितेय वा मालादीपके जावलोमारप्रभृतिष्वयमन्तयम् । सत्

—प्रञ्जतोऽपि वा ॥ २६०का—

प्रञ्जतः पथादुत्तरं वा उत्तरम् । यथा—

किं दुर्लभं ? यन्मनसो न गीचरः, किं प्रार्थनीयं ? क्व च यत्र लभ्यते ।

किं ह्लादकं ? यत्स्मरणेऽपि स स्यात्, तत्तत्र तत् किं ? ब्रजराजनन्दनः ॥२५७

अत्र चतुर्विधपरिसंख्यातो विलक्षणता— तत्र तत्र सर्वत्रान्यव्यपोहे तात्-
पर्यं क्वचिद्वाच्यमुखेन क्वचिद्द्वयमुखेन । इह तु शुद्धप्रश्नस्य शुद्धमुत्तरमिति भेदः ।

आकारेणोद्भितेनापि सूक्ष्मार्थी यत्र लक्ष्यते ।

प्रकाशयते वाऽन्यस्मै च स सूक्ष्मः (४५) कोर्त्तते द्विधा (ध) ॥२६८का—

कर्मणोदाहरणे—राधायाः करकमले गिखण्डदलपद्म लग्नमालोक्य ।

प्रातः सखी विदग्धा लिलीख तत्रैव कामुकं सशरम् ॥ १५८

अत्र हि विपरीतरते कृष्णकेशाकर्षणविलग्नतद्दर्शवतंसदर्शनेन पुरुषा-
यितं तवेदं मयाऽवगतमिति सख्या स्वैदग्धं प्रकटयितुं पुरुषस्यैव
धनुर्हरत्वं सङ्गच्छत इति सशरकामुकं लिखितमिति सूक्ष्मम् ।

भवनप्राङ्गनसङ्गतमनङ्गरसमङ्गलं कृष्णम् ।

सकृदवलोक्य सनीलं राधा पिदधेऽवगुण्ठनेन सुखम् ॥ १५९

अत्र चन्द्रास्तसमये समागन्तव्यमिति कृष्ण' प्रति सङ्केतोऽनया प्रकटितः,
स च सूक्ष्मः ।

सारः (४६) सावधिरुत्कर्षी यद्भवेदुत्तरोत्तरम् (न) ॥२६९का—

सारोऽनङ्कारः । यथा—वर्षेषु भारताभिधमिह सारो भारते च तीर्थानि ।

तीर्थेषु च मथुरैका इन्द्राऽरण्यं मथुरायाम् ॥ १६०

सङ्गमेनेवेत्यादि—अत्र कथितपदत्वं न दोषः, परं श्रोभाऽप्रायकमेव । अन्योन्यमिति—
पश्चात्कृत्वात् समालङ्कारादस्य भेदः सङ्ग इति वृत्तिग्रन्थ एव प्रमाणम् । उत्तरम्—
अत्र प्रकाशकृतां लक्ष्यो'व्यसकृत् यदसम्भार्य'मिति 'व्यसकृत्'पदं वैशिष्ट्यबोधकमिति धरमत्र
तस्मिन्देशः । इह प्रशोत्तरमुखे तात्पर्यं नेति प्रथमभेदादेवावगन्त्यते, यत्र तथा तत्रा-
प्युत्तरांशे न परन्तु प्रशोन्नयन एव परं लक्ष्यमिति । प्रशोत्तराख्योऽलङ्कारः कैश्चिदागमभा-
दिभिरुपदर्शितः प्रद्वैजिकाभेद एवेति मञ्जाकवीनां वारभङ्गादीनां सूचनम् । 'किमेवं
स्याध्यमाख्यानि पश्चिणं कः ज्ञानो यथाः । गरुडः कौड्यो नित्यं दानवारिविराजितः ॥'

यद्योत्तरं पूर्वपूर्वहेतुकस्य तु हेतुता ।

तदा कारणमाला (४२) स्यात् (ध)—२६४ का—

पूर्वपूर्वहेतुकार्यस्योत्तरोत्तरपदार्थस्य यदि हेतुता, तदा तदैवेत्यर्थः ।

यथा—सत्सङ्गमेनैव भवेद्विरागो विरागतः स्यान्नमसो विशुद्धिः ।

मनोविशुद्धैव हरेः प्रकाशो हरेः प्रकाशेन कृतार्थता स्यात् ॥ १५४

—क्रिययाऽन्योन्यकारणम् ।

वस्तुद्वयं यदाऽन्योन्यम् (४३) (ध)—२६५ का—

वस्तुद्वयं यदि क्रिययाऽन्योन्यकारणं स्यात्तदाऽन्योन्यमित्युच्यते ।

यथा— राधाभासो मरकतमयीं कुर्वते कृष्णकान्तिं
कृष्णस्याभा अपि च हरितीकुर्वते धाम तस्याः ।
स्थाने स्थाने यदि निवसतस्त्रौ तदा गौरनीला-
वैकस्याने यदि वत तदा तुल्यभासौ विभातः ॥ १५५

—प्रश्नस्योन्नयनं यदि ।

उत्तरश्रुतिमात्रेणोत्तरं (४४) स्यात् (ध)—२६६ का—

प्रतिवचनश्रवणादेव पूर्वचनस्योत्तरस्य यद्युन्नयनं भवति तदोत्तरालङ्कारः ।

यथा—भम कृष्णश्च अम्बुधरं विरमदु दे (१८) कावि वषणपरिवाङ्गी ।

अह्न सही इध एका ण एत्य तुह ओसरो ठादुं ॥ १५६

अत्र मध्याः प्रतिवचने कृष्णस्य कोऽपि प्रश्नः पूर्वं जात इति बुध्यते ।
नचेतदनुमानं, व्यासभावात् । न चापि काव्यनिर्द्धं, हेतोः पदव्याक्यार्थता-
भावात् ; नतु प्रश्नस्य प्रतिवचनजनको हेतुः—तेनेदमलङ्कारान्तरमेव ।

भम कृष्णेति—भम कृष्णान्यगृहं विरमदु ते काऽपि वचनपरिमाटी । भम मध्येका
नाम तगमरः म्यागुम् । न चानानुमानानुद्धारो वक्तव्यः, प्रतिवचनप्रश्नयोः परस्परव्यभि-
चारेण व्यासभावात् । नाण्यत्र काव्यनिर्द्धानुद्धारो वक्तव्यः, न त्विति—प्रश्नं प्रति प्रतिवचनं
न जनको हेतुः, अपि तु शापक एव हेतुः, काव्यनिर्द्धे एतद्वक्तव्यस्य हेतोरेव गद्यभावात् ।

मिदं कविकल्पपूर्वकं चैतन्मन्त्रोद्घोषनाटकं । कारणमात्रेण—प्रकृत्यामुक्तिरालम्बित्वेन विवक्षित-
श्रवणमात्रेण स्वीकृत्यन्वयोदासित्ये वा मालादीपके वावलोमारप्रभृतिव्यशालशम् । मन्

(१४) "न" इति पं (४) पृष्ठे ३ लि । तत्र ह्यन चार्थे वादभावात्परिपूर्वमनम् ।

—प्रश्नतोऽपि वा ॥ २६७का—

प्रश्नतः पश्चादुत्तरं वा उत्तरम् । यथा—

किं दुर्लभं ? यन्मनसो न गोचरः, किं प्रार्थनीयं ? क्व च यत्र लभ्यते ।

किं ह्लादकं ? यत्स्मरणेऽपि स स्यात्, तत्तच्च तत् किं ? व्रजराजनन्दनः ॥२५७

अत्र चतुर्विधपरिसंख्यातो विलक्षणता— तत्र तत्र सर्वत्रान्यव्यपोहे तात्-
पर्यं क्वचिद्वाच्यमुखेन क्वचिद्वाङ्ममुखेन । इह तु शुद्धप्रश्नस्य शुद्धमुत्तरमिति भेदः ।

आकारेणोद्भितेनापि सूक्ष्मार्थो यत्र लक्ष्यते ।

प्रकाशयते वाऽन्यस्मै च स सूक्ष्मः(४५)कोत्तरते द्विधा(ध)॥२६८का-

क्रमेणोदाहरणे—राधायाः करकमले शिखण्डदलपद्म लग्नमालोक्य ।

प्रातः सखी विदग्धा लिलेख तत्रैव कार्मुकं सगरम् ॥ १५८

अत्र हि विपरीतरते कृष्णकेशाकर्पणविलग्नतद्दर्हावतंसदर्शनेन पुरुषा-
यितं तवेदं मयाऽवगतमिति सख्या स्वैदग्धं प्रकटयितुं पुरुषस्यैव
धनुर्हरत्वं सङ्गच्छत इति सगरकार्मुकं लिखितमिति सूक्ष्मम् ।

भवनप्राङ्गनसङ्गतमनङ्गरसमङ्गलं कृष्णम् ।

सकटवलीक्य सनीलं राधा पिदधेऽवगुण्ठनेन सुखम् ॥ १५९

अत्र चन्द्रास्तसमये समागन्तव्यमिति कृष्णं प्रति सङ्केतोऽनया प्रकटितः,

स च सूक्ष्मः ।

सारः (४६)सावधिरुत्कर्षी यद्भवेदुत्तरोत्तरम् (न) ॥२६९का—

सारोऽलङ्कारः । यथा—वर्षेषु भारताभिधमिह सारो भारते च तीर्थानि ।

तीर्थेषु च मथुरैका वृन्दाऽरख्यं मथुरायाम् ॥ १६०

सङ्गमेनेवेत्यादि—अत्र कथितपदत्व न दोषः, परं शोभाऽधायकमेव । व्यन्योन्यमिति—
पश्चात्तद्धितातु समालङ्कारादस्य भेदः सहज इति वृत्तियस्य एव प्रमाणम् । उत्तरम्—
अत्र प्रकाशकृतां लक्षणे'असकृत् यदसम्भार्य'मिति 'असकृत्'पदं वैचित्र्यबोधकमिति धरमत्र
तन्निर्देशः । इह प्रश्नोत्तरसुखे तात्पर्यं निति प्रथमभेदादेवावगम्यते, यत्र तथा तत्रा-
प्युत्तराणि न परन्तु प्रश्नोत्तरयन एव परं लक्ष्यमिति । प्रश्नोत्तराख्योऽलङ्कारः, कैचिद्भाग्यभटा-
दिभिरुपदर्शितः प्रकृतिकाभेद एवेति मन्दाकवीनां वाच्यभेदादीनां सूचनम् । 'किमेवं
शाध्यमाख्यानि पश्चिषं कः कुनो यशः । गरुडः कौडशो निव्यं दानवारिविराजितः ॥'

अत्यन्तभिन्नाधारत्वे युगपद्वापणं यदि ।

धर्मयोर्हेतुफलयोस्तदा सा स्यादसङ्गतिः(४७) (न) ॥३००का—

यदाधरो हेतुस्तदाधारं फलमिति, यथा पापपुण्याकृते एकाधारे एव दुःखसुखे, तदन्यथाभावादसङ्गतिः । तथापि युगपदेव हेतुः फलश्च, नतु पापादिकृतदुःखवत् कालान्तरव्यवधानम् । यथा—

तथाधरोष्ठे घतमप्लनश्च मम व्यथाऽर्चं मलिनञ्च चेतः ।

पीतस्वया तं यदनासधम्बं मत्त, कुम्भोऽनर्थपरम्परम् ॥ १६१

नायं विरोधः, न त्वेकाग्रयः ।

कारणान्तरसाहाय्यात् कार्यं यत् सुकरं भवेत् ।

कर्तुर्विना प्रयत्नेन स(४८) समाधिरितोऽर्थते(प) ॥ (३०१)का—

यथा— मयि व्यप्रे तस्या प्रणयकनदस्त्रानमनसः

प्रसादे राधायाः पटपतनमारिषितवति ।

रुद्धाधार इति—प्रसिद्धे वाधिकरण्ये हेतुस्तसिद्धे वाधिकरण्ये फलोत्पत्तिरिति सर्वथा नियमः, तस्यान्यथाभावः कारणस्याधिकरण्यमेकं कार्योत्पत्तेरपरमित्यन्यथाभावः । तथा पापपुण्यकृते सुखदुःखे एकस्मिन्नेवात्मनि भवतः । तथापि अमङ्गलावप्यसङ्गदन्तरमाह— युगपदिति । एकस्मिन्नेव काले हेतुः फलश्च भवति । कान्तिन्मानिनी प्रातःकाले मन्- भङ्गार्थमागतं शौक्यं तस्याधरे सम्भोगचिद्मं सत्त्वादिकं बोध्याह—तदिति । यस्मिन्नेव काले तथाधरे तथा चतं कृतं तदैव तस्य कारणान्मम मनसि यथा जाता, नतु कालव्यवधानम् । त्वं मत्तः सम्भोगचिद्मं धृत्वा मागभङ्गार्थमागतः, इदमेव मत्तताचिद्ममिति भावः । एव- मन्नाप्यत्वेनोक्तं यदुदाहरणं तत्तच्छौक्यसम्बन्धराहित्येन विगीतत्वात् गत्यकारेण परिहृतम् ।

इत्यादि लक्ष्यतस्त्वन् गन्तव्ये । रुद्ध इति—'निपुण'मिति प्राचीनानां संज्ञान्तरमस्येति कश्चित् । नास्य विवर्तते उत्तरकाले कथमप्यासौदित्यप्रधानत्वेऽप्यस्य प्रथमतस्त्वयापनं कृतचित् । विदग्धान्श्रित्य कावधर्मो जीवतीतोवंप्रायादलङ्कारादुत्थाने, परं वेदधर्मोतदास्कोटनप्रापम् । अत्र बक्रोक्तिविरहात्प्रालङ्कारितेति मामहातुमारिणः कुन्तकादयः ।

(न) सावधिरिति—'परावधि'रिति प्रकाशककृते—'तिन पर्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । धारावाहिकतया तत्रैवोत्कर्षविधानो'रिति गोविन्द्याख्यामम् । उत्तरोत्तर- मशाप्याणां समावेशोऽप्यमिति । अस्य न केवलं धर्मधर्मिरूपेण यतिरेकाङ्केदः परं भाषा- रूपेण धाराऽधिरोहितवैयंति ज्ञेयम् । सर्वेस्ते त्वस्यैवोद्धार इत्याख्या । प्रतीत्यानां Climax Anticlimax—आख्यावलङ्कारावैतत्सङ्गमावधि प्रायः कश्चिद्भिन्नार्थी । असङ्गतिरिति—

अकस्मादभ्योदयतिकरकृतः स्फूर्जथुरभूत्

सखे ! त्वासादेया सपटि मम कण्ठं धृतवती ॥ १६२

श्लाघ्यत्वेन भवेद्योग्यो यदि योगस्तदा समम्(४६)(न)॥३०२का—

सममित्यलङ्कारः । यथा—ललाभं नारीणामियमहह पुंसामयमहो

वयोऽस्या अस्यापि प्रकृतिनवकैशोरकमिदम् ।

प्रसूनेपोर्भाग्यान्मिलितमिव रत्नद्वयमिदं

न राधाकृष्णाख्यं भजतु कथमाद्योऽपि च रसः॥१६३

एवमश्लाघ्यत्वेऽपूरुह्यमुदाहरणम् ।

अत्यन्तवैसाहय्येन योगो यदतिदुर्घटः ।

कर्तुः क्रियाफलाभावः प्रत्युतानर्थसम्भवः ॥

गुणक्रियाभ्यां ते एव कार्यकारणयोश्च यत् ।

परस्परं विरुध्येते विषमः(५०) स चतुर्विधः(न)॥३६३का—

ते गुणक्रिये एव । क्रमेणोदाहरणानि—

श्रीरूपकुसुमादपि प्रकृतिकोमललङ्घुः

कुक्कूलविषशूलयोर्व्यतिकरोऽनुरागज्वरः ।

तथापि सहतेतरां तममुनैव राधा चिरं

न वाञ्छनमगोचरः सहजभावबन्धकमः ॥ १३४ अत्र गुणो गुणेन ।

संसारदावरूपितं मनो मे शिथाय तापप्रशमाय कृष्णम् ।

स निर्घृणस्तद्वत् लब्धमालं समूलमुन्मूलितमेव चक्रे ॥ १६५ अत्र क्रिया क्रियया

शिरोधेति—कुक्कूलविषशूलयोस्तुषान्निविष्टाक्तशूलयोः समृद्धरूपः श्रीकृष्णविषयकानुरागज्वरः । सहजभावः स्वभावसिद्धप्रेमा । अत्र कोमलस्पर्शगुणानुरागज्वररूपगुणो विरुध्यते । संसारेति—निर्घृणः कृपारहितः । तथा श्रीकृष्णचरणारविन्दाश्रयणमात्रेण संसारज्वालाया मूलभूतस्य मनोधटितलिङ्गदेशस्य नाशं अकारेण्यहो तस्य कृपाश्रुतेति

अस्य तथा प्रथमैकाधिकविषयानुलङ्काराणां विरोधभेदेन परिगणना प्राप्ता अभ्येष्टु । चित्र-
चेतुरत्नाङ्गार इति राजानुषारिणः । अयमतिशयोक्ति उपच दद्यपि केचित् । अतुर्थभेदा-
तिशयोक्तिसामान्ये कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययः, इह तु तयोरेव वैयधिकरण्यमितिया-

पीयूषवीरुधो बीजमेकमेव ममान्तरे ।

अद्भुराः किममो तस्माद्बहुवो विषवीरुधाम् ॥ १६६

अत्र कार्यभूतानामद्भुराणा बहुत्वेन गुणेन कारणभूतस्य बीजस्यैकत्वं गुणो बाध्यते । पीयूषविषयोश्च कार्यकारणरूपत्वाद्द्वैधर्म्यम् ।

प्रेमबीजं परानन्दस्यन्दि रोपितमन्तरे ।

तस्याद्भुराः कुक्कुलस्य स्फुलिङ्गा इव दाहकाः ॥ १६७

अत्र कार्यस्य दहनक्रियया कारणस्य परमानन्दस्यन्दनक्रिया विरुध्यते ।

आधाराधेयोर्भूम्नोर्मिथस्तत्प्रतियोगिनौ ।

ततोऽप्यधिकभूमानो स्यातां तदधिकं (पू१) भवेत् (न) ॥३०४का-

अधिकनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

अहो ते मनसः सुभ्रु । विशालत्वमिदं महत् ।

त्रिनोक्यां यो न मात्सेप यत्र माति रमापतिः ॥ १६८

अत्राधेयस्य भूयस्त्वेऽप्याधारस्य ततोऽपि भूयस्त्वम् ।

आं वेद्मि यस्या प्रतिरोमकूपं ब्रह्माण्डभाण्डानि समुल्लसन्ति ।

तस्यां तनो ते न ममो मुकुन्द ! तस्याः समालोकमहोत्सवोऽयम् ॥ १६९

अत्राधारभूयस्त्वेऽप्यत्राधेयस्य भूयस्त्वम् ।

अपकार्यापकारार्थमसमर्थेन तत्प्रियम् ।

हिनस्ति यत्तदोयोक्तिः प्रत्यनौकं (पू२) स्तवो यदि (न) ॥३०५का-

आजन्तितरपि शेषा । अत्राश्रयणक्रिययोन्मूलनक्रिया विरुध्यते । बीजं प्रेम, तस्य एकमेव, तस्याद्भुरा विरुद्धान्यन्व नास्तीति बहुवचः—एकस्य बीजस्य बहुवोऽद्भुरा न सम्भवन्तीति विरोध, पीयूषविषयोरपि विरोधश्च ।

भूयोः आपकयोः । तत्प्रतीति—आधारस्य प्रतियोग्याधेयः, आधेयस्य प्रतियोग्याधार इति । तथा चाधेयापेक्षया यदाधारो आपको भवति। अथवाऽधारापेक्षया यदाधेयो आपको भवति तदाऽधिकालङ्कारः । अत्राधेयस्य श्रीकण्ठस्य, आधारस्य राधिकात्मनः ।

नेत्र भेदः । त्रिविधोऽयमिति त्रयोन्वित्त्वमिच्छाकारः । समाधिरिति—समाहितमिति संज्ञा वा, यत्र काल्पित्त्वेन समाधेयत्वं न समाधिः । अत्राकामिककारणागमस्य प्रधानत्वेन त्रिवचनं, इतरथो मु गौणत्वेन । सममिति—यस्य तयो भेदा रमणद्वारे सुखिता । विषम इति—अस्म-

अपकारिणोऽपकारासामर्थेन तत्प्रियस्य योऽपकारस्तदुक्तिः स्ववक्ष्या
यदि भवति तदा प्रत्यनीकम् । यथा—

माधुर्यमादाय तवाननेन क्लृप्तघारो विद्धितः शशाङ्कः ।

तेनैव राधे ! तव वल्लभत्वादसन्निधाने तव मां हिनस्ति ॥ १००

तुल्येन लक्ष्मणा स्तोकेनान्यद्यदि निगूह्यते ।

सहजेनेतरेणापि त-(५३)न्मौलितमपि द्विधा(प)॥३०६का-

एकेन वस्तुना अन्यदसु यदि तुल्येनास्तोकेन चिह्नेन निगूह्यते सहजेन
स्वभाविकेनेतरेणागन्तुकेन वा स मौलितनामाऽनङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

स्वतश्चपललोहिते सुमुखि ! राधिके ! ते दृष्टौ

गतं सहजखालसं प्रकृतिमन्दमन्दं क्षितम् ।

स्वभावसदुवक्रता ललितमर्द्धमर्द्धं वचो

मदस्य मदनोऽथवा मधुमदस्य कैर्लक्ष्यताम् ॥ १०१

सञ्ज्ञातकम्पोत्पुलकां हिमागमे स्नानोत्थितां क्षुण्डगन्तपातिनीम् ।

शीतार्दिता भावयती नु वेति तां विज्ञाऽपि न ज्ञातवतो सखीं सखी ॥ १०२

पूर्वञ्च जहजं, उत्तरतागन्तुकम् ।

स्थायत्ये स्वखण्डते वाऽपि पूर्वं पृथं परेण यत् ।

विशेषणतया वस्तु सा द्विधेकावली(५४) भवेत् (प)॥३०७का--

माधुर्यमिति—हिनस्ति, विश्चिदे चन्द्रस्योद्दीपकत्वेन पीडाकरत्वं ज्ञेयमिति भावः । स्वत इति
—अत्र च स्वभावसिद्धेन महता नेतस्य चाचल्येनाखण्डेन च यौवनमत्तताऽद्विजन्यतयं

द्वैयं मञ्जा । एतदतिरिक्ता अस्मभवात्पुलङ्काराः प्रपञ्चायितानीति बहुभिर्न गणयन्ते । अर्धक
इति—अतिशयोक्तिद्वितीयभेदा विशेषत्वात्तदन्तर्भुक्तोऽप्यमिति केचिदधुनिकाः—परमाधा-
राद्या विन्यक्तनशोभाऽधायकत्वादस्य विशेष इति सर्वं स्वल्पम् । अल्पमित्यलङ्कारः 'अल्पस्तु
मूर्च्छादाधेयदाधारस्थानिमूर्च्छनेति लक्षितः केचित्तु खोक्रियते । प्रत्यनीकमिति लौकिक
न्यायसूत्रोऽलङ्कारनिर्देशो वैचित्र्यगतः । 'यथाऽनैकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं स्रष्टतया
कश्चिदभियुज्यते तथेष्ट प्रतिगोमिनि विजेये तदोयोऽन्यो विजोयते इत्यर्थे' इति संज्ञाऽन्वयता
मम्मटभट्टैः प्रतिपादिता । यदस्य पञ्च भेदाः केचिद्द्विज्ञेतास्तत्प्रदर्शनमात्रम् ।

(प) मौलितम्—अत्र निगूह्यन्तु वकीयस्तया—तेन सामान्यःलङ्कारद्वेष्टः सुप्रक' । एका-

परेण परित्येत्थर्थः । क्रमेणोदाहरणे—

यस्यां रजन्यः समणिप्रदीपाः मणिप्रदीपाश्च रतेऽप्यहार्थ्याः ।

रतश्च कृष्णप्रणयैकसारं कृष्णश्च सर्वासुबलामु तुल्यः ॥ १०३ अत्र स्थापनम् ।

प्रीतिर्न सा प्रैति न या परं जनुर्न तज्जनुयंन महाकुलोद्गतम् ।

महाकुलं तच्च न यत्र वैष्णवं न वैष्णवः सोऽपि न यो ब्रजप्रियः ॥ १०४

अत्र खण्डनम् ।

पूर्वानुभूतस्मरणं तत्समाने विलोकिते ।

स्मरणम् (पृ५) (प) — ३०८का—

विषगकलमेकमदता विलोलदीर्घं रथाङ्गयुगलेन ।

द्विद्राहं हारराधास्तनघटयोः स्मारितः कृष्णः ॥ १०५

भ्रान्तिमां(पृ६)-स्तद्वीरतस्मिन् साम्यभावि यत् (प) ॥ ३०६ का

साम्यं सदृश्यम् । यथा—

तापिल्लट्टुममञ्जरीति नखरैश्छित्वा श्रुतौ कुर्वते

यां काश्चित् कवरोभरे कुवलयश्रेणीति यां काश्चन ।

गाहन्ते कुनसुभ्रुवोऽपि यमुनावन्धेति यामङ्गने

कृष्णस्य ब्रजरञ्जनो जयति सा तेजस्तरङ्गावलिः ॥ १०६

मंथनं बभूव । मत्तस्याख्येवं भवति । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । भंजातेति—स्नानादुत्थिते
नागानुकेन कम्पेन श्रीकण्ठदर्शनजन्यः कम्प व्याहृतो बभूव । विसृति—अत्र मृग्या
कण्ठदर्शनेन द्विद्राहं हारस्य स्मरणं, चक्रवाकद्वयदर्शनेन स्तनयोः स्मरणं ज्ञेयम् ।

यन्तीति—एकावन्ती हारः, तददत्रापि विशेषणार्थं मालाङ्कारेण यद्यनम् । स्मरणमिति—
साङ्गप्रमाणानुसूक्तौऽर्थं, न केवलं स्मृतिमात्रं मनोवृत्तिमयमुज्जामनम् । तेनाविच्छिन्नावादिनि
वाक्यमाले नानिश्चाति । भ्रान्तिमानिति—अत्रापि साङ्गप्रमाणता बीजम् । भ्रान्तिरत्र
प्रतिभोत्या साङ्गप्रमाणित्वेव व्याख्या, न स्मरणमोत्या, शुक्तिकायां रजनमिति वदति सम्प्रदाय
मिहान्तः । प्रतीवमिति—प्रतिकूलवृत्तित्वादिषु भंजा । प्राक्खण्डनप्रमाणभेदेऽन्तर्भा-
वमिति, 'यथाकथमिदि व्यादि तल्ललानां भावमरत्नात् । नातोपमानोपसयगतसाङ्गप्र
तन्वयं', धरन्तुपमाननिष्कारणत्वेन व्यतिरेकालङ्कारविलक्षणत्वेन प्रातिकूलवृत्तित्वात्, तद्वृ-
त्तिसंगतोपमिति ।

यथा वा—

पृष्ठे मणौन्द्रमहसि प्रतिविम्बमेव केशस्य केशपरिशेष इति भ्रमिण ।

उज्जासयत्यसकृदङ्गुलिपल्लवेन सा व्ययधीरजनि केशव केशवन्धे ॥ १७७

उपमानस्य धिक्कार उपमेयस्तुतौ यदि ।

(५७)प्रतीपमुपमानस्य धिक्कृत्यै चोपमेयता (प) ॥ ३१० वा—

उपमेयस्तुत्यर्थमुपमानधिक्कारो यदि तदा प्रतीपं, यदि वा धिक्कारायेव
उपमानस्यैवोपमेयता तदा चेति द्विविधम् । क्रमेषोदाहरणे—

तव जयति जगत्यां राधिके ! भ्रू विभङ्गे

किमिति कुसुमचापश्यापमन्त्रं विभर्त्सि ।

धिलसति सुखविम्बे वैधमा वा किमर्थं

व्यरचि विधुविधाने निष्फलोऽयं प्रयासः ॥१७८

वरतनु ! ननु कृष्णो हन्त वैदग्ध्यमुग्धः

शिवशिव भुवि भद्राभद्रभावेऽनभिज्ञः ।

तव विगतकलङ्केनाननेनेव योऽयं

शशिनमुपमिमीते नैव लज्जां करोति ॥ १७९

मम वदनमेव नयनानन्दकमिनि मा कृष्याः सुतनु ! गर्धम् ।

अपरोऽपि कश्चिदेवं राकायां शरदि शीतांशुः ॥ १८०

अहमेव दारुणतम इति मा कुर्व कालकूट ! गुरुगर्वम् ।

त्वत्तोऽपि दारुणतमो दुर्लभलोके मनोरागः ॥ १८१

इत्याद्यपि तद्भेदान्तर्गतम् ।

पृष्ठ इति—श्रीकृष्णस्य केशवन्धने कर्मणि व्ययधीरजनि । व्यपले कारकमाह ।
मणौन्द्र इन्द्रगोलमखिलस्तदन्तर्हतेषु यस्य तथाभूते पृष्ठे केशस्य प्रतिविम्बमेव केशस्य
परिशेषोऽग्रभाग इति भ्रमेणामङ्गुलिपल्लवन्तुः नयन्ती । ममेति—शरत्काले राकायां
पूर्वभागां शीतांशुचन्द्रः । अतिशयोक्त्या श्रीकृष्णः प्राह । अहमेवेति । दुर्लभलोके श्रीकृष्णे ।

(क) सामान्यमिति—तन्वतो भेदानङ्गुलीन्नीदमपि कविनिर्मितिगौरवेण भमानुगुणत्वेन
निबध्यते चेदस्तु तदाऽयम् । तन्वतो भेदानाघातमपि तेन विशेषेण भेदेन यदिश्चिष्यते स
विशेषः । तयोरेकत्र ग्रहणेन वेलेक्षणं स्पष्टतरं जानामिति च ज्ञेयम् । एकत्र वस्तुषामान्य-

प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन गुणैकत्वविवक्षया ।

एक्यं निवध्यते योगाद्यत् सामान्यं(५८) तदिष्यते ॥३११ का—

राधे । तद्धिहोरि । तवैष गण्डयोः कर्णान्तलम्ब्यो नवकेतकीच्छदः ।

न शौरभेषापि गतो विभिन्नतां मधुव्रतेनैव विविच्य बाधितः ॥ १८२

अथवा—हिरदरदनकृते चारुपर्यङ्कराजे कृतकशिपुनि तल्पे मल्लिकापत्रिकाभि ।
शशिमहसि निदाघे प्राङ्गने निर्विताने जयति निरवलम्बस्वापशालीव कृष्णः ॥

आधारस्य प्रसिद्धस्याभावेऽप्याधेयदर्शनम् ।

एकस्य युगपद्वृत्तिरनेकत्र स्वरूपतः ॥

एकस्यैवातिचित्तस्य वस्तुनः करणेन हि ।

तत्सामान्यान्यवस्तूनां करणं स भवेत्त्रिधा ॥

विशेषः (५६) (फ) —३१२ का

देन प्रयत्नेन चित्तवस्तुकरणरम्भस्तेनैव प्रयत्नेन तथाविधाशक्यवस्वन्तर-
मप्यारभत इति केचित् (फ) । क्रमेणोदाहरणानि—

लोकान्तरान्तः सुहृदां गतानां गिरद्य रूपाणि च क्लेलयथ ।

तथैव मन्तोड सुहृज्जनाना मनस्यङ्घो सौहृद ! ते प्रभावः ॥ १८४

अत्र प्रसिद्ध आधारः सुहृद्देव, तदभावेऽप्याधेयानां रूपादीनां स्थितिः ।

नायं विरोधः, पूर्वदेऽविषयत्वाभावात् । द्वितीयो यथा—

राधे इति—गण्डकेतकीपत्रयोः सुगन्धत्वेन केतकीच्छदो न भिन्नतां प्राप्तः किन्तु भ्रमरस्यैव
गण्डम्यात् केतकीपत्रं भिन्नमिति विविच्य धोषितः । तथा च पूर्वानुभूते कर्णस्थोत्पत्ते
पतितुमागतो भ्रमरः मद्यात् कर्णस्थकेतकीपत्रस्यैवान्धः मन् पलायितः, तद्दृष्ट्वा सर्वेषामिदं
केतकीपत्रमिति ज्ञानं जातमिति भावः । केतकीगन्धो भ्रमरस्यामल इति सर्वत्र प्रसिद्धिः ।
प्रस्तुतस्य गण्डम्यात्मन्याप्रस्तुतेनागन्तुदेन मद्य योगात् पीनपर्यङ्करगुणैकत्वविवक्षयस्यै
वर्गितम् । निरदेति—प्राङ्गणस्य शय्यानाद् मन्तोषो न्येचनस्यैक्यात् निरवलम्बस्वापशाली
तथा च मन्तोषेनच्येन रदादीनां विद्वेषाणापावात् शीघ्रण्यः शून्यप्रदेशे स्वपितैति बुध्यते
इत्यर्थः । मल्लिकापा, न्येचनपुष्पैः कृष्णः कशिपुत्पत्रिका यत्र तथाभूते । केचिदिनि—
केपाचिन्मते येन प्रयत्नस्यादिनन्नाक्रान्तस्तयोपभेदो विशेषनामाऽलङ्कारः ।

प्रतिमस्यामे गन्तुपत्येनपरत भेदादात्मने देशिष्टामापने वेद्यन्वयता मंशायाज्ञेया । पक्रोतिः

राधाऽप्रतय परतोऽपि च पार्श्वतय श्रोत्रे च चक्षुषि च वाचि च मानसे च ।
 क्तेनाध्वनैव मदनो हृदि मे प्रविश्य मां हन्ति हन्त किमिदं न निराचकारः॥१८५
 अत्रैकस्यैव वस्तुनो युगपदेवानेकत्र स्थितिः ।

दृतीयो यथा—आनन्दो निर्धरस्तं ह्रीः श्रीर्विद्या धृतिः पुष्टिः ।

अनुकूलेन हि विधिना त्वां ददता मे न किं दत्तम् ॥१८६

करणेन इति करणमत्र क्रियामात्रं, नतु निर्माणमेव । तत्र 'प्रतिकूलेन
 किं हि विधिना त्वं हरता हन्त किं न हतम्' 'अतिनिपुणेन हि विधिना
 त्वां सृजता भुवि न किं सृष्ट'मित्यादौन्यपि । सर्वत्र चैवंविधेषु स्थलेषु वक्रोक्ति-
 रेवान्तर्भूता (फ) । तथापि किञ्चिद्वैलक्षण्यमाश्रित्य भेदः क्रियते । वस्तुतस्तु
 सर्वेष्वेवात्राकारेषु वक्रोक्तिरेव वैचित्र्यकारिणी, यद्योक्तं 'वक्रोक्तिः काव्य-
 जीवितम्' (फ) । अन्यैशोक्तम्—वक्रोक्तिरेव काव्यानां सर्वानुहारमार्जिका ।

तस्मादेव प्रयत्नेन सम्पाद्या क्वचिपुङ्गवैः (फ) ॥

—स्वगुणं त्यक्त्वा प्रगुणस्य समीपगम् ।

तस्यैव गुणमादत्ते यद्वस्तु स्यात् स (६०)तद्गुणः॥३१३का-

यथा—विम्बाधरोष्ठमङ्गसा समुदित्वरेण वर्णान्तरे लसति दाडिमवोजवुद्धा ।

नासाऽवलम्बि गजमौक्तिकमुल्लिलेख खेनाशुकः करमुपेत्य स राधिकायाः॥१८७

लोकान्तरेति—अत्र विरोधालङ्कारो सम्भवति । परलोकगतसुहृदामेनलोकगतन-
 सुहृद्वन्नमनसाश्च भिन्नत्वान्न दोष । आनन्द इति—एवं सति अत्राङ्गत्वस्तुनो दानक्रियायै
 तन्सामान्यस्यैव दानक्रियासिद्धिः । एतच्च 'त्वां हरते'त्यनेन तद्वररूपक्रियया सर्वेषां
 हरणक्रियासिद्धिः । अनु त्रिविधविशेषालङ्कारस्थले सर्वत्र वक्रोक्तिनामाऽलङ्कार एव सम्भवति,
 किमत्र स्वतन्त्रालङ्कारकट्येनेति—तत्राह—सर्वत्रेति । किञ्चिद्वैलक्षण्यं सौलभ्य विशेषनामा
 ऽलङ्कारः कृतः । वक्रोक्त्यालङ्कारः (१०) सर्वेष्वेवात्राकारेषु वर्तते, अतोऽत्र न दोष इत्याह ।

विन्नेति—राधिकाया नासावलम्बिगजमौक्तिरे वर्णान्तरे लसति सति खेलाशुको

काव्यजीवितम्—एतच्च भाग्यमतानुसारिणामलङ्कारमाहात्म्यवादिनामलङ्कारप्राग्भूतवि-
 च्छिन्नमर्मद्व्योतनम् । उक्तमिति—व्यापानतो वक्रोक्तिपदेन स्वभावोक्तिः प्रतिधिष्यते—यदाहुः
 प्राश्च, 'भिन्न द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाद्वाय'मिति । परं वक्रोक्तिजीवितकारेण
 कुन्तनेन वैदग्ध्योभङ्गिभणित्यपरपर्यायाया अस्या. सारवत्त्वं व्यापकत्वञ्च यद्योपयोगं सवित्तरच

(१०) परं (स) पुल्ले । "वस्तुना वक्रोक्त्यालङ्कार" इत्यादौत्वेयु ।

न गृह्यते यदि गुणास्तस्य स स्यादतद्गुणः(६१) ॥३१४ का—

यथा—सदाऽनुरक्ते मनमोह वर्त्तसे तथाऽपि च त्वं न दधासि रक्तताम् ।
सदाऽनुपक्तं त्वयि नाथ ! कृष्ण ! हे मनोऽपि मे नैव विभर्त्सि कृष्णताम् ॥१८८
यथा वा—चीरोदधिजठरभवः सहजन्मा कालकूटस्य ।

तदपि च न सितो न गितिः कौस्तुभ एकः स्वभावतो रक्तः ॥१८८

यद्वस्तु साधितं येन करणेन तदन्यथा ।

तेनैव यदि तस्य स्यात्तदा(फ) व्याघात(६२) द्रूप्यते ॥ ३१५का—

यथा—उन्तापयास य एव चित्तं म एव भूयः शिशिरीचकार ।

न कालकूटो न सुधातरङ्गः स कीदृशः केगिरूपः कटाक्षः ॥ १९०

उपमाऽद्य एतेऽमौ व्याघातान्ता क्रमेण हि ।

द्विपट्टिसंख्या एवैतेऽलङ्कारा वहवः पुनः ॥

संसृष्ट्या सङ्करेणापि (व) भूयः संसृष्टिरप्यसौ ।

क्रियाशब्दार्थोभयभूः सा क्रमेण प्रदर्शयते ॥ ३१६का—

शब्दः शब्दालङ्कारः, अर्थोऽर्थालङ्कारः, उभयं शब्दार्थालङ्कारः—एते त्रयः
क्रियाप्रधाना इत्यर्थः । एतेषामन्योन्यनिरपेक्षत्वेन विगकलिततयाऽवस्थानं
संसृष्टिः । तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा—‘सुरतरु’रित्यादौ (२ म किरणे
१२ श श्लोके) यमकानुप्रासयाः । अर्थालङ्कारसंसृष्टिर्यथा—

शालुम्पतीष परितो मनमः प्रमादमालुङ्गतीव पदवीं नयनद्वयम् ।

उद्वेलकज्जलमहोदधिबहभीरो मोहोऽन्यकार इव मोह इवान्यकारः ॥ ८१

गृह्यमाणिनः शुको मौक्तिकसुमिधेय मन्त्रशोलितितचकारेत्यर्थः । उद्वेल उद्वततीर-
मर्षादः कज्जलमहोदधिः श्याममसुदक्षदहभीरो मोहोऽन्यकारश्च । मोहो विषयेऽन्यामक्तिः
अन्यकारश्च मनमः प्रमादं लुम्पतीव, मोहे मनि मनमः प्रमादलोपो भवति, तथाऽन्यकारेऽपि
संसृष्टिश्चिदागमनशब्दात् मनमः प्रमत्तता न तिष्ठति । स्वमन्त्रकारे नेत्रद्वयस्य पदबोलोपा-
ण्णोऽप्यो भवति, तथा मोहे मनि विषयेन जलोऽन्यः मन् पुः मगोऽपि साधुम परमति,
दृष्टव्यं यममपि न परमतीति भावः ।

निरुधारे स्वयन्त्रे । अतः ‘शकालिक’पदेन नराश्रय, लङ्कारविशेषपरिचयं मन्त्रमामा अर्थोच्यते

अत्रोत्प्रेक्षासमासगाऽन्योन्योपमाऽदिभिः संसृष्टिः(व)। शब्दार्थालङ्कारयोः
संसृष्टिर्यथा 'मिधे माघवने मणावपी'त्वादौ (५म किरणे इय श्लोके)
अनुप्रासविरोधौ ।

सङ्करस्वङ्गाङ्गिभावः (व)—३१७का—

एवामलङ्काराणामङ्गिभावः सङ्करः । स चानुप्राञ्चानुयाहकभावेन ।
यथा— कपोलयोः कुण्डलपद्मरागमयूखचिम्बं व्रजराजसूनोः ।

स्वचुम्बलगनाधररागबुद्ध्या स्ववाससा लुम्पति काऽपि सुग्धा ॥१८२

अत्र तद्गुणोऽङ्गी, भ्रान्तिमानङ्गम—उभयोरनुप्राञ्चानुयाहकभावेन सङ्करः ।
यथा वा—निरस्य करलीलया तिमिरनीलचेलाच्चलीं

रथाङ्गमिथुनस्तनावपि निपीड्य जातस्मितः ।

ऋयेव निमिषत्कुशेशयष्टगं सरागां प्रियः

प्रियामिव सुधाकरो हरिहरिदधूं चुम्बति ॥ १८३

अत्र रूपकमुत्प्रेक्षा श्लेष उपमा समुच्चयैति परस्परमङ्गाङ्गितयैव पञ्चाल-
लङ्काराः । तथाहि तिमिरस्य नीलचेलत्वारीपाट्रूपकं, 'ऋयेवे'त्युत्प्रेक्षा,
'करलीलवे'ति श्लेषः, 'प्रियः प्रियामिवे'त्युपमा, 'निरस्य' 'निपीड्येति'
समुच्चयः । एषु यो मुख्यः सोऽङ्गी, अन्येऽङ्गानि । एवं शब्दालङ्कारपक्षेऽपि ।
यथा—'ससार से'त्यादौ (७म किरणे ४२ श्लोके) यमकानुप्रास इत्यन्तर-
सुरजयन्त्र गोमूत्रिकावन्त्र बद्धकवाट-मुक्तकवाट शृङ्खलादयः ।

कपोलयोरिति—कुण्डलस्मितपद्मरागस्य रक्तिमानं कपोलो यद्वात्यतस्तद्गुणालङ्कारः,
तादृशरक्तिचिम्बुग्धायाः खोयाधररागस्य भ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

निरस्येति—हरिहरित् पूर्वश्लेषे ३धृत्तां चुम्बति । अन्यो नायकः मस्तकस्य पटं
दूरीकृत्य चुम्बति, चन्द्रोऽपि सन्ध्याकालीनान्वकारस्पृशनीलचेलाच्चलीं किरण एव करस्तस्य
लीलया निरस्य चुम्बति । व्योत्स्नैव चन्द्रस्य स्मितम् । अन्यो नायिका चुम्बनसमये
सुदृढनेत्रा भवति, इयमपि चन्द्रदर्शनान्मुद्रितकुशेशयष्टं कमलमिव लज्जया सुदृढता इक

भ्रान्ता एव । चिम्बाधरांश्वेत्यादि—अत्र कर्षेः कमलाकरस्य 'तव करकमलम्यां स्फाटिकीमघ-
माला'मित्यादि, साहित्यकौमुदीधृतः श्लोकस्तुलनीयः । व्याध त, इति—लौकिकन्यायमूल
कोऽयं—नात्र विरोधालङ्कारसंशयः कथमपि कल्पनीयः तस्य युगपद्वाङ्मते तात्पर्यवत्वान्

—वह्नां वा द्वयोश्च वा ।

सहावस्थानवाधेन भवेन्नो वेल्यनिश्चये ।

सङ्करोऽनिश्चयाख्यः स्याद्यथास्थानं प्रदृश्यंति ॥ ३१८का—

द्वयोर्वह्नां वाऽलङ्काराणां सहावस्थानवाधेनायं भवेन्नवेल्यनिश्चयेऽ-
निश्चयाख्यो द्वितीयः सङ्करः । यथा—

यथाऽनन्दस्यन्दी दृशि दृशि यथाऽयं बहुकलो

यथा नचत्राणां पतिरपि यथा तापहरणः ।

यथाऽयं भानोरप्युपरि परिसर्त्ता कथमहो

तथा नार्यं धात्रा विधुरनिशपूर्णं विरचितः ॥ १६ ॥

अत्र विज्ञेयस्य चन्द्रस्य प्रसृतस्य श्रिष्टैरेव विज्ञेयैरप्रसृतस्य कस्यचिद्धर्मस्य
प्रतीतिरूपा किं रमासोक्तिः, किं वा तदेव चन्द्रस्याप्रसृतस्य शंसनमुखेन
कस्यचित् साधोस्त्रयाधिस्य स्त्रीणत्वादिधर्मस्य प्रसृतत्वप्रत्यायिन्यप्रसृतप्रशंसति
निश्चयाभावादनिश्चयसङ्करः (ब) । यत्नानुकूलता प्रतिकूलता वा स्फुटतया
स्फुरति तत्र निश्चयान्न (ब) । अनुकूलता साधकत्वं, प्रतिकूलता बाधकत्वम् ।
यथा—

दृष्टं ते रदनद्योतैरेतैरुपचितं स्मितम् !

ज्योत्स्नेव मुखचन्द्रस्य काममामोदकं दृशोः ॥ १६५

अत्र प्रधानतया स्मितं मुख एवानुकूलं न तु चन्द्रे । तेनोपामयाः साधकं
न रूपकम्—यतो मुखचन्द्रम्येति रूपकं न भवति । तेन न सन्देहः, तद-
भावात् सदुरोऽपि न ।

यद्यो घत महत्त्वस्य धृष्टताऽभीरुताऽपि च ।

सुखचन्द्रे मत्त्वयन्ते यदन्वयन्द उन्नतः ॥ १६६

यथास्यात्ताभृता । यथातन्नेति । भानोः मूर्ध्निस्थापुगपरिभ्रमणकर्ता, मूर्ध्निमण्डलस्था-
पुगपरि चन्द्रमण्डलमिति पद्यमस्यत्योक्तेः (घ)

एतेरेव रदनद्योतिदेवस्त्रिरत्येव उपचितं शोभाविशयं प्राप्तं स्मितं दृशोरामोदजनकम्
यतोपमानोपमेययोर्द्वयोरनिशयाभेदान् भेदज्ञानं न भवति तत्र रूपकमलङ्कारः । अत्र
तु स्मितरूपधर्मस्य सुखचन्द्रयोर्भेदज्ञानात् रूपकं विन्यु गकारिण यथा कथयितुं नाऽऽना-

(घ) मंशुपुः सदुरेताऽपि—नात् सदुरस्य मंशुपुऽलङ्काररति एवमङ्गना यथा

अत्रान्यत्वं चन्द्रस्यानुकूलं, न तु सुखस्य, तस्य प्रतिकूलमेव ; तेन रूपकस्य साधकं, न तूपमायाः, तस्यास्तु बाधकम् ।

शास्त्रज्ञभास्करं संज्ञा तामालिङ्गति सर्वदा ॥ १८७

इत्यत्रालिङ्गनमुपमाबाधकं, नहि सतो स्त्री पतिसदृशेऽनुरन्यति, अतो रूपकस्यैव साधकम् ।

कशोदरि ! मुखेन्दुस्ते स्फुरत्कनककुण्डलः ।

दृशोरक्तथमानन्दमुक्तासयति मे भृशम् ॥ १८८

अत्र स्फुरत्कनककुण्डलत्वमिन्दौ प्रतिकूलम् असम्भवादिति रूपकस्य बाधकम्, उपमायास्तु साधकमिति न सद्भरः । एवमन्यदपूछम् ।

एकत्र विषये व्यक्तमुभयालङ्कतिर्यदि ।

तदाऽपरः सद्भरः स्यादिति त्रिविध एव सः(त्र) ॥३१६का—

यथा—श्रीवाललक्षणविलक्षणलक्ष्मणलक्ष्मीरुद्दण्डरश्मिविसमण्डलमण्डमानः ।

मग्नधिरं हरिहरित्तरसीरसेभ्यः प्रत्युन्मज्ज शनकैरसृतांशुहंसः ॥१८९

अत्र रूपकानुप्रासाविकपदविषयो, नतु संसृष्टिवत् पृथग्विषयो—इति त्रिविधः सद्भरः । तेन शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कार उभयानलङ्कारश्च संसृष्टिसद्भरत्वेन बहुत्वेन बहुविधा भवन्ति । तथाहि—

दूपमाऽलङ्कार एव । अहो इति अत्र सुखचन्द्रयोर्भेदास्तुत्तरां रूपकालङ्कारः । अन्यः सुखभिन्नचन्द्र उद्गत इत्यत्र सुखचन्द्रयोरत्यन्तभेदान् सादृश्यम्, अतो नोपमाऽलङ्कारः ।

संज्ञा सम्पक् ज्ञानरूपा स्त्री शास्त्ररूपम् भास्करं सर्व्य तामालिङ्गति । अत्र शास्त्रज्ञसूर्ययोः रूपकमेव नोपमा । अत्र कारणमाह—नहि सतीति । सभ्याकाले पूर्वदिशः सकाशाद्गुह्यकृन्तं चन्द्रं वस्यति—श्रीवालेति । हरिहरित् पूर्वदिक् मैव सरसी तस्या रसेभ्यो ललेभ्यश्चन्द्ररूपो हंस उन्मज्ज । आदौ चिरं कालं वाय्या सरोवरजले निमग्नः पश्चात्तस्माद्गुह्यत इत्यर्थः । अन्यो हंसः श्रीवालमृगालाभ्यां शोभितः सन् सरोवराङ्गकृत्, अयस्तु श्रीवालस्वरूपं विलक्षणं लक्ष्मणचन्द्रविभक्तकन्दकूपचिह्नं तस्य लक्ष्मीः शोभा यस्य तथाभूत्, । एवमुद्दण्डरश्मय एव विसमण्डलं मृगालसमूहत्वेन मण्डमानचन्द्रः ।

तत्र बहुषु निवन्धेषु । तिलतण्डलन्यायेन संसृष्टिः क्षीरनीरन्यायेन सद्भर इति सान् दायिकाः । सद्भरस्य भेदनिर्देश आधुनिकोर्दार्ष्टान्तः । सूर्यमण्डलस्याप्रापरीति—तथा च श्रीमद्भागवते (५।२।२८) 'एवं चन्द्रमा व्यक्तैर्गमन्तिभ्य उपरि लक्ष्योन्नत उपलभ्यमान' इत्यादि । अदिचय-

शब्दालङ्कृतयः शुद्धास्त्रिचत्वारिंशदीरिताः (४३) ।

ताः परस्परसंमृष्टा तावता गुणनेन हि ॥

पङ्क्तिविन्दुवचन्द्राः (१८०६) स्युश्चित्रं चेतत्र गण्यते ।

तदा तस्य बहुत्वेषुपि स्यादैक्यन्तेन तद्युतो ।

मुनिविन्दुमचन्द्राः (१८०७) स्युः सङ्करेण त्रिधा पुनः ।

चन्द्रपचाश्विवाणाः (५४२१) स्युः शब्दालङ्कारसंग्रहे ।

अर्थाङ्कृतयः शुद्धा (६२) द्विपष्टिस्तत्प्रभेदतः ।

अश्वनामशशाङ्काः (१८७) स्युस्तावता गुणनेन ते ॥

द्वतरितरसंमृष्ट्या ग्रहक्षुब्धसिन्धुभिः ।

युतोऽनिरिक्ते च (३४६६६) पुनः सङ्करेण विरूपिणा ॥

अश्वविन्दुग्रहाम्भोधिविन्दुचन्द्राः (१०४६०७) प्रकीर्तिताः ।

शब्दालङ्कारसंमृष्ट्या वाजिसिन्धुमतङ्गैः ॥

विन्दुवाञ्छोभपङ्क्तिवाणा (५६८७००८४७) उभयान्कृतियुगः ॥३२०

रमयत्-प्रेय-ऊः सि-समाहितसमापयया ।

रमालङ्कृतयोऽपान्याद्यतनो रमपोपिकाः (भ) ॥३२१का—

अथैषां कथ्यते दोषः—३२२का—

एषां शब्दार्थालङ्काराणाम् ।

—दैफल्यं वृत्तायोग्यता ।

प्रसिद्धेषु विरुद्धत्वमनुप्रासे मलत्रयम् ॥३२३का—

मलो दोषः । क्रमेणोदाहरणानि—

हृन्दं हृन्दं वादेयदुन्दुभीनां नन्ददृन्दं व्योम्नि वन्दारकाणाम् ।

हर्षोत्कर्षात्काकमाकन्दवर्षः सान्द्रानन्दं नन्दसुनुं ववन्दे ॥ २००

अत्र 'भाकन्द'शब्दो निष्कलः । अत्रैव 'हर्षोत्कर्षादिन्दुकुन्दद्युतीना'मिति पाठे सर्वेषां देवानां शुक्लवमप्रसिद्धम् । तेन 'शीघ्रस्यन्दामन्दमन्दारवर्षे'-रिति न्यायः पाठः ।

वृत्तिविरोधो यथा—प्रकाण्डभुजदण्डोऽयं पुण्डरीकीक्षणः क्षणी ।

कुण्डलोद्भासिगण्डथीः स्त्रीमण्डलममण्डयत् ॥ २०१

अत्र शृङ्गाररसे या वृत्तिस्त्रयायोग्यत्वम् ।

पादत्रयगतत्वेन यमनं यमकस्य तु ।

अप्रयुक्ततया दोषः—३२४का—

वैफल्याप्रपुष्टार्थत्वम् (म) । वृत्तायोग्यता प्रतिजूलवर्षे न्यासः । प्रसिद्धिविरुद्धत्वं सष्टम् । अमुरवधानन्तरं देवानां श्रीलण्णे भक्तिमाह—इन्द्रमिति । नाकमाकन्दवर्षेः स्वर्गोयाम्-फलानां वर्षेः सष्टेव्यपुष्टार्थत्वेन अर्थोऽपि प्रयोगः । शीघ्रस्यन्देति—एवं सति देदे-र्यथा इन्दुभिवादनं कृतम्, एवं वन्दनं कृतं, तथा पारिचातपुष्पवृष्टिरपि कृतेति भावः ।

क्षयोति—क्षयोऽवसरस्तद्वान् स्त्रीमण्डलैः सष्ट विहारे प्राभावसर इत्यर्थः । वृत्ति-मांध्रुयंयङ्गकप्रदन्वामः । अयोग्यत्वमिति—त्रोलोगुणाच्चैवर्षेण्यासात् । समाना मान-

ष्कत्तुं कामानामतिसूक्ष्मधियासुपस्कृतमिति प्रागेव ध्वनिकिरणटिप्पणोऽस्माभिर्मनाकम्पितम् ।

शब्दालङ्कृतीनां भेदगणनयेव त्रिकल्पारिंशदिति संख्याऽयाति, तद्यथा सप्तमकिरणो वृद्धित-रौढ्या वक्रोक्तो २ भेदाः, अनुप्रासे ६ भेदाः, यमके २० भेदाः, द्वेषे ६ भेदाः, चित्रे प्रति-लोमानुलोमपादादिकेः, सर्वतोभद्रादिकेः, वृत्तादिवन्ध एकः, एकाक्षरादिपाद एकः, श्लोकान्तरगर्भ एकः—इति ५ भेदाः, पुनरुक्तवदाभासे १ भेदः—साकल्येन ४३ भेदाः । एवमप्यर्थालङ्कारगणनायाम् । गुणनेनानयने उपरिदृष्टितेव संख्येति सर्वं स्वस्वम् । परं कारिकाप्रत्ये 'विन्दुवाजीभयङ्गि'त्यादिस्याने 'द्विन्दुस्योभयङ्गि'त्यादि गणनाविशुद्धौ पठनीयम् ।

कल्पवल्लीव राजन्ते राधासख्यो गुणाधिकाः ॥ २०८ इति वचनभेदेऽशुद्धम्
'कल्पवल्ली इवाभान्ती'ति शुद्धम् ।

चिन्तारत्नानीव राधे ! गुणास्ते खञ्जनेक्षणे ! २१०—अत्र लिङ्गभेदः ।

'चिन्तामणीनां खनिवद्राधे ! तव गुणावलि'रिति शुद्धम् ।

व्रजं विश्वन्दसुतः प्रदोषे व्रजाङ्गनानां मुदमाततान ।

रथ्यां वनारातिदिगङ्गनायाः कुमुदतीनामिव गीतरश्मिः ॥ २११

अत्र कालभेदः—तेनाशुद्धम् । 'व्रजाङ्गनानां भवति प्रमोदी'ति शुद्धम् ।

भासि त्वं कल्पवल्लीव सर्वकामफलप्रदा ॥ २१२ अत्र पुरुषभेदः, तेनाशुद्धम् ।

“कल्पवल्लीव भवती भाति सर्वफलप्रदे”ति शुद्धम् ।

कृष्णे प्रवहतु प्रीतिस्तव गङ्गेव सन्ततम् ॥ २१३ इत्यत्र विध्यादिभेदः ।

तेनाशुद्धम् । 'गङ्गेव प्रवहद्रूपा तव कृष्णे सदा रति'रिति शुद्धम् ।

आदिशब्दादनुमतिरपि(२०) । असाम्ये यथा—

'यथासि काव्यगगिने विततार्थरश्मि' सित्यत्र काव्यगगिनोः केनापंगेन
साम्यं नास्ति, एवमर्थरश्मयोय । Vamana's Kavyalankara S.V. 4. 2. 16.

असम्भाव्यं यथा—तवाननादिदं राधे । निर्गतं मधुरं वचः ।

आनन्दयति मे कर्णौ चन्द्रादिव मधु चरत् ॥ २१४

चन्द्रान्मधुचरणमसम्भाव्यं, कर्णयोरपि मधुन आनन्दकत्वमसम्भाव्यम् ।

'आस्त्राद्यत्वमतीवेति पद्मादिव मधु चर'दिति शुद्धम् ।

ङ्गलाङ्गावाङ्गारस्य विषय' इत्यन्तात् लोचनग्रन्थाच्च स्फुटमेव । प्रकाशग्रन्थस्य सूचनमप्येतदर्थं
अनुकूलमेतदनुसार्थं वेति सूक्ष्मधियामतिरोद्धितम् । यत्तु 'रसवत्प्रेयःकूर्जस्त्रिभावसमा-
हितानि गुणोभूतश्चङ्गप्रकारो एव नालङ्कारा'इति प्रौढा केषाञ्चिदाशयोहोषणं तद्
गननिमीलितप्राथमिवानादेयम् । अथवा वाङ्गात्रेण विशद एव न तालिक इति । इह मूले
'शङ्कारे प्रेय' इत्यादि ग्रन्थरतां मतखापनन्तु याट्क्लिक्मिष प्रतिभाति । सम्प्रदायकता-
माचार्याणामानन्दवर्द्धनाभिनवंगुप्रप्रभतीनां मतमनूद्यैव दर्पणकलौत्सं 'रसभावौ तदा-
भासौ भावस्य प्रथमस्तधे'त्यादि । एवमपि मूले 'यत्र रसे ..त्रोद्भवा' इति तु विवरणमेव,
न लक्ष्यम् । लक्ष्यन्तु 'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो

(२०)'आदिशब्दादनुमतिविभक्तिरपी'ति (ग) पुस्तके, 'अनुमितिर्विभक्ति'रिति (ख)
पुस्तके, 'अनुमतिर्विभक्ति' इति (ङ) पुस्तके पाठः ।

धर्महीनता यथा—

स पीतवासाः शिखिपिच्छमौलिर्विलोलहारो हरिरुचकाशे ।

तद्धितताशक्रशरासनाभ्यां विभूषितो नव्य इवाम्बुवाहः ॥ २१५

अत्र 'विलोलहार' इत्यस्य बलाकारूपधर्महीनता । तेन

विभूषमाणः क्षणरोचिरिन्द्रधनुर्वलाकाभिरिवाम्बुवाहः ॥

धर्माधिक्यं यथा—चामीकराभं वसनं वसानः शिखण्डचूडो हरिरावभासे ।

विभूषमाणः क्षणरोचिरिन्द्रधनुर्वलाकाभिरिवाम्बुवाहः ॥ २१६

अत्र बलाकारूपधर्माधिक्यम् ।

सारूप्ये लिङ्गभेदस्तु न दोषो न च वा गुणः (स) ॥ ३२६का—

सारूप्यं भिन्नलिङ्गत्वेऽप्येकाकारत्वम् ।

यथा— महारत्नैरिव गुणैः क्षणरत्नाकरो भवान् ।

तवामृतमिव स्वादुं व्याहारं वेद्मि राधिके ॥ २१७

उत्प्रेक्षायां 'यथा'शब्दः(स)—३२७का—

दुष्ट इत्यर्थः । 'यथा' शब्दस्य केवलं साधर्म्यमात्रपर्यवसायित्वाद्वाचकत्व-
मुत्प्रेक्षायाः । तस्यास्तु 'नूनं' 'मन्ये' 'ध्रुव'मित्यादयो वाचकाः । उदाहरणम्—

चित्ते द्रवति तोयेन पूर्यते नयनद्वयम् ।

प्रिययोश्चिन्तनयने संवादचतुरे यथा ॥ २१८

चामीकरेति—चामीकराभं सुवर्णमयम्, क्षणरोचिर्विद्युत्, बलाका वक्रपङ्क्तिः—
अत्रोपमेये श्लोकयो 'विलोलहार'पदाभावादुपमायां बलाकारूपधर्मस्य सत्त्वाच्च धर्माधिक्यं
ज्ञेयम् ।

महारत्नैरिति—अत्र 'रत्न'शब्दो नपुंसकलिङ्गः गुणशब्दस्तु पुलिङ्गः तथाऽपि तृतीयायां
पुंनपुंसकयोरेकरूपत्वात् 'रत्नैर्गुणैरित्येकाकारत्वम् । एवं द्वितीयायाम् 'व्याहारं' 'व्याहार'-
नित्येकाकारत्वम् । चित्त इति -तथाच यथा प्रोक्त्यापत्तयोः संवादचतुरयोर्दोषोर्मध्ये

रमादिरिति मे मतिरिति भक्तिरता मूचितम् । राजा तु एवंविधमन्त्रे यत् रमालङ्कार-
म्यनित्यरूपकार तन्नु तन्नुपत्ये रमालङ्कारयोरितरेतराश्रयणापस्तुपालत्वे, मन्त्रानाम्-
रूपिकरमेतदंति बहुशोभाभिरमूचि, मन्त्रातिगरी दूषणाक्रान्तत्वात्तिविशदपदात्तदृष्ट्याच ।
अत्र शब्दे 'रमयोविहा' इति विशेषणोपादानमनर्थकं सर्वांसात्मलङ्कृतीनामेव तस्यैव सम्भवात्
अत्र उक्तवताभावोत्पत्तिरितिदित्येवापत्तां साधु भाषणम् ।

अत्र 'यथा' शब्द उत्प्रेक्षाया अवाचकः । तेन 'संवादचतुरे इव' 'संवादचतुरे
दुव'मिति वा शुद्धम् ।

—एवमन्येऽपि सूक्ष्मतः ॥ ३२८का—

अन्ये सूक्ष्मतयाऽलङ्कारदोषाः सन्ति, तेषां केचिदग्रे दोषकिरणे दर्शयिष्यन्ते ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभेऽर्थालङ्कारनिरूपणो नामाष्टमः किरणः ।*

एकस्यानन्दं ज्ञात्वाऽन्यो वृथो भवति तथा चित्तस्य द्रौढ्यं ज्ञात्वा नयनं जलपूर्णं भवतीत्यर्थः
इति—

(म) अथेषामिति—अलङ्काराणां मध्ये मुख्यत उपमायां दोषचर्चाऽतिप्राचीनेर्मेषाविरुद्ध-
प्रभृतिभिरुद्भावित्वा, सा च नवीनैरप्यनेकेरनुस्रियते । 'उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिता'
भामहृत्कतकाशालङ्कारे विवेचिताः, आचार्यदण्डिप्रभृतिभिश्च निपुणं विमर्शिताः । वैफल्या-
पुष्टार्थत्वमिति कौस्तुभटीकाशतु—अर्थपारिशेष्यत एवार्थालङ्काराणां परिनिष्ठिता विच्छिन्ति-
रिति । 'वैफल्या'मित्यादिमूलकारिकायां 'मलत्रय'मिति दोषार्थं 'मल'शब्दप्रयोगो न सर्वथा
निर्मूल इत्यलं मूलनाशेन । अस्मिन् प्रसङ्गे वृत्तिविरोधस्य दोषत्वेन पृथक् स्त्रीकारे दोषकिरणो-
क्तमेतदनुषङ्गि यत् किञ्चिदनुदते । एतच्च विमर्शयोग्यं भवति वृत्तियोग्यत्वे अन्यङ्गन्मतास्य
गुणविशेषहेतुकस्य रीतिपदार्थस्य स्थितिः समं दत्ते तदन्वयात्वि वैशेषिकतया दोषस्य स्त्रीकारः
सम्यङ् न वेति । परमकिञ्चित्कारमेतदालङ्कारिकवर्ष्यैरन्यैरपरानुदष्टमित्यनमयथाऽथासाटोपेन ।
इदन्तु अन्यकृतुपक्षे उदाहार्यं यदनुप्रासमाहात्म्यान्वितधियां गौडीरीतिनाशित्यत्वेप्रलालित-
मानसानामन्येषाश्च केषामयथाप्रयोगाः स्वल्पानि चेदप्रानां नवीनानां निनन्धेध्वे तदवतरणस्य
यौक्तिकतां प्रति प्रमाणम् । उपमायान्तु हीनतेत्यादि—अन्यङ्गन्मता एते नव मेधाविरुद्धं
प्रभृतिभिः पूर्वाचार्यैर्निर्दिष्टानां सप्तानामुपमादोषाणां प्रपञ्चा इति तु सुवक्तमेव । साख्य-
लिङ्गभेदस्त्विति—'न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकताऽपि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्येगो
न धीमताम् ।' इत्याचार्यदण्डिवचनमात्रमेवात्र प्रमाणं, परं 'ह्याथेव तां भूपतिरन्वगच्छ'दित्या
दिषु 'स लोहङ्कारभक्त्येव श्वसन्नपि न जीवति ।' 'अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालवद्वा-
चिकुराः शिरःसित'मित्यादिषु चैतदनुषङ्गिषु सादृश्यघटितेषु लक्ष्येषु सिद्धान्तनिर्णयो न
सुशकः । औचित्यज्ञानिरेषु तथावरीवर्त्ति यथा दोषकिरणप्रसङ्ग एव वरमस्य विचार इति
प्रमाणविदां पन्था एवानुससन्धः । उत्प्रेक्षायां 'यथा'शब्दः—'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो ननमित्येव-
मादिभिः । उत्प्रेक्षा अच्यते शब्दे रिब'शब्दोऽपि तादृशः ।' इत्येषां परिगणनं कात्यादर्शे ।
अवाचक इति दोषवैशिष्ट्यप्रकटनमिति मन्तव्यम् । एवमन्येऽपीति—यथाऽथांस्तरन्यासा-

समस्तगुणैति गुणास्त्रयी दश वा । यथा—

आलोकनद्रुटिलितेन विलोचनेन सम्भाषणञ्च वचसा मनसाऽर्द्धमर्द्धम् ।

लीलामयस्य वपुषः प्रकृतिस्तवेयं राधे ! क्रमो न मदनस्य न वा मदस्य ॥ २

अत्र अहस्तिरत्यहस्तिथ । 'हु'- 'म्मे'- 'ङ्गे'ति माधुर्यव्यञ्जका वर्णाः ।

'अर्द्धमर्द्ध'मित्योजोव्यञ्जकी द्वी । अर्थवैशद्यं प्रसादः, अनिष्टुरत्वं सुकुमारत-
त्यादिः समस्तगुणाः । न केवलमियं तथाविधवर्णविन्यासाद्दृश्यभावाच्च वैदर्भी,
अपि त्वर्थगतोदाय्येणापि ।

अन्यथा—मदनेन मदेन चालसो वनिताभिर्जनितानिलालसः ।

अतिमञ्जुनि कुञ्जमन्दिरे रमतोऽसौ सखि ! नन्दनन्दनः ॥ २

इत्यचालगवृत्तित्वात्तथाविधवर्णविन्यासोपाधिगुणवचस्वाच्च वैदर्भी यद्यपि,

(ख) तथाऽपि तथाविधौदाय्यभावात् न तथा शोभते ।

कारणत्वात् । अयम्भावः मूर्च्छितजनोऽधरमुधां पाययित्वा शीवयितुमेव योग्यः, ननु
कटाक्षमरेण हनुम् । एवञ्च तस्य जीवने सति पश्चात्तोलया कुटिलालोकनरूपशर-
प्रहारे कृतेऽपि न दोष इति क्रमस्तयोर्नास्तीत्याक्षेप उक्तः ।

अधुना वैदर्भीलक्षणैःपैनिष्ठसौष्ठववद्देशिष्टरूपविशेषणान्तरं देयमित्याह(ख)—न केवल-

चेत्यादिषु 'संघटना-समरूपताख्यापनञ्च प्रकाशरूपादीनां मतपक्षे दूषयत्युच्यते ।
रीतिगुणदोरथभिचारित्वसन्धानसिद्धान्तप्रतिपादने प्राचीनैर्वाग्मनादिभिर्जीवातुतथा स्वीकृते
न किमपि प्रमाणं गरीयोऽस्तीति युक्तिमूक्तिनिश्चयैः सूचितः प्रामाणिकैर्ध्वन्यालोककृद्भिः
स्वग्रन्थे लनीयोद्योते । अतः पृथक्तया विवेचनमेव श्रेय इति वद्वः । गुणरीत्योरथभिचारि-
त्वमन्त्रेण स्वीकृत्यापि केचित् प्राचीनमानिनः कण्ठाभरणकृतप्रकाशवर्षप्रगटयो रीतेः
शब्दालङ्कारक्याऽन्तर्मुक्तिं समर्थयितुमोहमाना इत्येव गुणरीत्योर्विषयोऽवश्यमावेति
प्रतिपद्यन्ते । एतदेव कण्ठाभरणटोकाकृतां 'गुणाः श्लेषादयः काथाव्यभिचारियो नव ।
तेषामन्योन्यमिलनसमतया पात्रकरम इव गुडमरीचादीनां खाड्व इव मधुराम्बादीनां यत्
संमूर्च्छनरूपावम्याऽन्तरागमनं तनुसंस्कारादेव हि लोकाश्रयपदरचनातः काथरूपा च
रचना यावत्तान्द्वयादीं प्रदर्शितं मतमित्यनुमीयते । रीतिशब्दस्य अतुप्रसिद्धोऽर्थः
प्राचीनैः केचिदत्र 'रीड् गना'विति घातोर्लक्ष्यो दर्शितः—प्राचीनतराणां मार्गपदशब्दहारोऽत्र
सुमिष्टः । रीतिशब्दधनि वामनः, चतुर्थतल्परे, पञ्चमेत्यपि केचित्, योऽस्ति राजमतातुसारिणः ।
वामनकृतकादिभिरन्या देशविशेषमन्त्रपद्यत्वे प्रकृतं तस्य निरधारि । व्याकरण एवैतानि
वर्णाणि ग्राह्यानीत्यनम् ।

पाकोऽप्यस्याः सहायः स्यादात्मवात्तार्त्ताकुपाक्षवत्(ख) ॥ ३३२ का—

अस्या वैदर्भ्याः पाको निर्वाहः । स च द्विविधः—रसालपाको वात्ताकु-
पाक्षयेति । रसालपाक एव सहायः स्यात्, गोभाकरत्वात्, नेतरः ।

पूर्वं पूर्वं दशायाश्चेत्तदुरोत्तररम्यता ।

तदा रसालपाकः स्याद्विपरीते तदन्यकः ॥ ३३३ का—

क्रमेणोदाहरणानि—‘आलोकनं कुटिलितेने’त्यादो (१ म श्लोके) चतुर्थ-
परणे रसालपाकः । तत्रैव यदि ‘लीलामयस्य वपुपस्तव राधिके यः कोपक्रमो
नु सद्यजः किमु क्वत्रिमो वा ॥’ अत्र सत्यामपि वैदर्भ्यां पाकेन वात्ताकुपाकता,
तेनास्या विरसत्वम् । एवं छन्दोऽप्यस्याः सहायतां व्यनक्ति—तच्च वदन्ततिलको-
पेन्द्रवच्चाऽदि । यथा(३) एतानि तानि नलिनीविपिनी’त्यादि (५ म किरणे
८८ श्लोकः), यथा—“आलोकनं कुटिलितेने’त्यादि च (१ म श्लोकः) । यथा च
न वाग्मिनः सन्ति कतीह भूतले भवन्ति सर्वे न द्वितप्रियोक्तयः ।

मयूरमुल्याः कति भान्ति पत्रिणः परं पिका एव रुवन्ति पञ्चमम् ॥ ३

मिति । न शोभत इति—यत्रार्थमौडवामावात्र वैदमौल्यर्थः । रसाल आन्त्रस्य पाक एवोत्तर-
काले शोभाकरः, न वात्ताकुपाकः, पाकाकोः प्रथमदशापामेव सौन्दर्यं, पञ्चदशापामव्यन्त-
वेह्य्यात् । सहाय इति—एवं सति वैदर्भोऽलक्षणे रसालपाकवेदिष्टामपि विशेषणं देयमिति
ज्ञेयम् । छन्दोऽपीति—यथाच वैदर्भोऽलक्षणे वसन्ततिलकोपेन्द्रवच्चाऽदिनेदिष्टविशेषण

(ख) न तथा शोभत इति—समस्तगुणया वैदर्भ्याः प्राचीनमते ‘तदुदाराङ्गयं तेन सनाथा
काथपद्धतिरिति निर्द्देशाद्दुत्कर्षवत्त्वं स्वीकार्यम् । नयमते गाम्भीर्यमस्या, प्राणप्रदो धर्मः ।
वस्तुनस्तु यादृक्किंशो युक्तिः । नयानामपि वैदर्भोऽलक्षणात् वस्तुविह्वः । अर्थस्य प्रौढ्या
गम्भीरिणा वा य उक्तुर्बलमाश्रितौदार्यस्य परिकल्पनेति चेत्, कथं तस्य रौबन्तरेऽनव-
काश इति न वयं प्रतीमः । पाकोऽपीति—एतच्च राजशेखर-भोज-विद्याधर-विद्यानाथप्रभृती-
नामालङ्कारिकाणां विद्वान्तमुपनीयावनायते । प्रयायुक्तिमन्तिपतिप्रभृतीनामिवास्यापि
शब्दाश्रयत्वं चमत्कारस्येति च विभाषम् । आन्त्रवात्ताकुपाकतिरिक्ता इतरे अपि
पाका गुडाद्यभिधा व्याकरतो ज्ञेयाः । वैदर्भो गर्भोऽपीति—सर्वानिशायित्वात्तस्या अनुगुण-
च्छन्दोबन्धनमावश्यकमेव । प्रतीच्यानामप्येवार्थं छन्दसया कलितस्यावन्तरभावप्रपञ्चस्य
सामञ्जस्ये मनिः सुस्थितेव । शब्दालङ्कारविवेचनप्रसङ्गे राज्ञा गतिपदार्थान्तर्गतमध्यवि-
लम्बितानां तेषामितरेतरसङ्कराणां स्थितिः स्वीकृता । सुवृत्ततिलके आयंजेमेन्द्ररचिते

(३) ‘यथा’ इति (ग) पुस्तक एवास्ति, नान्यत्र ।

अत्रापि 'पञ्चम'मित्यनुस्वारस्तथाविधं नीजो वद्नाति, गुरुरप्ययं क्लीव-
वद्भासते । तेन 'न भान्ति किं केकिमुखाः खगाः पिकाः परञ्च ते पञ्चमगान-
चञ्चवः' इत्येव शोभते । आदिगन्दात् रथोदताऽदि च । यथा—

गाहते गहनमीहतेतरामर्वमर्हमभिराममीहितम् ।

भापते वचनमुन्मदाकुलं कोऽयमिन्दुमुखि ! मेघमेदुरः ॥ ४

यथा वा—इन्दुनिन्दिवदनं सृष्टुच्छितं कङ्कगच्छिनयनं सुनासिकम् ।

स्निग्धमुग्धवचनं नवं नवं मेघमेदुरमुपास्यहे महः ॥ ५

अन्यत्र छन्दसि तथाविधरचनायामपि वैदर्भी न तथा चमत्करोति,
यथा 'वैदर्भी गर्भिणीव स्फुरति रसमयी कामसू रुक्मिणीव' इति छन्दोदोषात्
तथा सुरमेति । एतच्छन्दसु गौडानुकूलम् । यथा—'गौडी गाढोपगूढ-
प्रकटहठघटागर्भेव गौरी' (ख) ।

कथाप्रायो हि यत्रार्थो माधुर्यप्रायको गुणः ।

न गाढता न शैथिल्यं सा पाञ्चाली निगद्यते(ग) ॥३३४का—

यथा—'कान्ते !' कां प्रति ते बभूव मधुरं सन्धोषनं, 'त्वां प्रति'

ज्ञातं, किं कमनीयताऽनुगमिदं किंवा प्रियत्वानुगम् ।

'तात्पर्यन्तु ममोभयत्', न न न प्राप्तोऽसि, नाहन्तु सा,

'काऽसौ', या हृदये तवास्ति, 'हृदये नित्यं त्वमेवासि मे' ॥ ६

इत्येवमनुसर्त्तव्यम् ।

मपि द्वयमित्यर्थः । क्लीववदिति—अर्थं भातीति यावत् । अन्यत्रेति—वसन्ततिलकाऽदिभिर्भ-
छन्दसि वैदर्भी न चमत्करोति । एतच्छन्दोऽनुकूलत्वं गौडोरीत्यामाह—यथेति । गाढं
यथास्थानधोपगूढो गुणः प्रकटहठसन्धस्त्वर्गो गर्भं यस्यास्तथाभूतेव ।

छन्दसां भावप्रपञ्चस्य कथोनाघेतदानुघट्टिप्रावीण्यप्रकटनपदत्वस्य विमर्शः साधु साधितः ।

(ग) सा पाञ्चाली निगद्यते इति—वार्त्तायां वर्णने वाऽस्य स्यात्स्वप्रयोगः—यथा 'अथ
सुरधनि सुना-क्षणः पद्मिनोना' इति पद्ये । 'वाचि वस्तुन्यपि रमस्विति' रियतेव साधुर्षं
लक्ष्यं येः साधुर्षं तेरस्या रीतेर्माधुर्योदत्ताया चवनारणं निषेयं यथायि । गुणतपस्योकारे
प्रमादगुणवाहुष्ये वैदर्भी, साधुर्षं यत्त्वे पाञ्चाली, यो जो भूयिष्ठत्वे गौडी रीतिरित्यत्र विद्वः
विद्वान्तः । गौडी भवेदनुपासवद्बुधेति—वस्तुतत्त्वमुपास्य एव नास्त्योत्कर्षहेतुर्न वाऽस्य
'अथमस्तगुवा गौडो' व्यादभियुक्तवचनेरन्यनोतिकर्षः सन्तः सिद्धः । एतथासाभिरप्यत्र सवित्त

निष्ठुराक्षरविन्यासा दीर्घवृत्तिर्युतौजसा ।

गौड़ी भवेदनुप्रासबहुला वा (ग) — २३५ का —

यथा—‘किं रे कष्टमरिष्ट ! दुष्टे’त्यादि (५म किरणे ८म श्लोकः) । न केवलं निष्ठुराक्षरप्रायत्वमेवास्या लक्षणम्, अपि त्वनुप्रासबाहुल्यमपि । तेन यस्य यस्य गुणस्थानुगुणो भवत्यनुप्रासः तस्य बाहुल्यमेव गौड़ीरीतिमनुबध्नाति (ग) । अतो ‘इन्हं इन्हं वादयदि’त्याद्यपि (८म किरणे २०० श्लोके गौड़ी । एवम् ‘अनङ्गसङ्गरासङ्ग’ (५) इत्यादौ (७म किरणे ८म श्लोके), किन्त्वत्र न गौड़ीत्वम् ।

बलाहलु-वतंस-मांसविगलन्मन्दारमालामिल-

ट्रोलम्बट्टतिलम्बमानसुमनोधूलीभिराधूसरः ।

लीलाबन्धुरकन्धुराञ्जलचलच्छ्रीकौस्तुभं भ्राजते

धावन् धूतधरो धराधरधरो धाराधरश्यामलः(ग) ॥ ७ ,

अत्र सत्यप्योजोगुणभूयिष्ठत्वे वृत्तिबाहुल्येऽप्यर्थकौमल्यप्रसादादिभिर्वैदर्भी-मार्गपतितैवेयम् (ग) । यथा वा—

निष्ठुरेति—योजसा गुणेन युता तथाऽनुप्रासबहुला वा भवेत् । अत्र ‘वा’ शब्दो विशेषण-समुच्चरबोधको ननु विकल्पार्थकः । अनङ्गेति—अत्र निष्ठुराक्षराणामभावात् गौड़ी (ग) । अथना भोग्रिणे सङ्घे पुङ्गे प्राप्तपरामभवमर्जुनं वीक्ष्य क्रोधेन भोग्रवधार्थं शीघ्रं गच्छतः श्रोतव्यस्य धावने क्रियां वर्णयति—बलाहिति । धाराधरो मेघस्रस्तुल्याश्यामलः श्रीकृष्णो धावन् भ्राजते । धारणक्रियाया विशेषणत्रयमाह—बलान् चाश्चक्यं प्राप्नुवन् बल्युत्तंसो मनोहरं कथेभूषणं शिरोभूषणञ्च यत्र तद्यथा स्यात्तथा—अवेत्यस्वाकारक्षेपः । पुनश्च धावन्लीलाया बन्धुरा उन्नता या कन्धुरा तस्या अचले चलन् श्रीकौस्तुभो यत्र तद्यथा स्यात्तथा । पुनश्च धूता कम्पिता भरा यत्र तथाविधं यथा स्यात्तथा । श्रीकृष्णः कथम्भूतः ? अंशान् स्खधादिगतन्ती या मन्दारमाला तस्यां मिलन्तो ये रोलन्वा भ्रमरास्तेषां मालाया-द्याचलोनेवात्र स्यातुमसमर्थानां द्रव्या मालया सह धारणेन लम्बमानानां पुष्याणां धूलिमि-रोपहूसरः पुनश्च पर्वतधरः । इयं गौड़ी वैदर्भीलक्षणघटकीभूतविशेषणविशिष्टत्वर्थः (४) ।

सप्रमाणोपन्यासं विवेचितम् । (Vide *The Gaudi Riti in Theory and Practice*.

I.H.Q. Vol. 1927...)

वैदर्भीमार्गपतितैवेयमिति—एतच्च गौड़ीयस्यग्रन्थकारस्य कौस्तुभ-

कृतः वैदर्भीरेतेः सर्वानिशायािलवृत्तिप्रसूतमिति नास्ति सन्देहलवोऽपि । गौड़ीयस्य

(४) ‘विशेषणविशिष्टाऽपोत्यर्थे’ इत्यसङ्गतपाठः पाठः (ख) (क) पुस्तकयोरेकपत्रभवेत् ।

(५) ‘अनङ्गसङ्गरासङ्ग’ इत्यत्र (क) पुस्तकस्थः पाठः ।

दाक्षिण्योत्सुकया गुणैरधिकया प्रेम्ना गतालीकया
लीलाकल्पिताकया कृत-कया चित्कौमुदीराकया ।
दृक्कपूर्वशलाकया नवकया लावण्यवापीकया (ग)
कृष्णो राधिकयाऽन्वरञ्जि, न कया जातं निरातङ्कया ॥ ८

—समन्ततः ।

शैथिल्यं यत्र मृदुलैर्वर्णैर्लादिभिरुत्कटम् ।

सा लाटी स्यात्लाटजनप्रियानुप्रासनिर्भरा ॥ ३३६का—

लाटो विदग्धः (६) । उदाहरणम्—

लीलाविलासलुलिता ललनावनीषु लोनालकासु ललिताऽलिरलं ललामम् ।
कीलालकेलिकलयाऽनिलचञ्चलायाः काले लली मृदुलतां लवनीनतायाः ॥ ८

अत्र केवलं शैथिल्यम् । लाटानुप्रासमाहुल्येऽपि तथा—

स्मेरारविन्दवदनावदनारविन्दसौन्दर्यकाम इव शारदश्रीतरश्मिः ।

आकाशवासतपसा सह संविधत्ते धूमस्य पानमिव लक्षणलक्षणस्य ॥ १०

एष लाटानुप्रासः—एषाऽपि लाटी रीतिः ।

॥ १० ॥ इत्यलङ्कारकौमुभे रीतिनिरूपणो नाम नवमः किरणः ॥ १० ॥

दाक्षिण्येति—राधया कृष्णोऽन्वरञ्जि राधा कृष्णमनुरक्तं चकारेत्यर्थः । अतः कया
सत्या निःशङ्कया न जातम्, अपि तु सर्वा एव सख्यो निःशङ्का बभूवुरित्यर्थः । श्रीकृष्णो
राधायामनुरक्तो भविष्यति न वेति पूर्व सखीना या शङ्काऽसोत् साऽधुना गतेति पर्यवसितार्थः ।
राधया कथम्भूतया ? वान्धुं दत्त्वा दाक्षिण्य उतसुकया प्रेम्ना हेतुना गतालीकया निष्कपटया
पुनर्लीलारूपध्वगस्य कल्पिताकया, पुन, कृतं कं सुखं यया तथा भूतया, पुनश्च चिच्छक्तिरेव
कौमुदी तस्या राकथा पूष्पेन्द्रस्वरूपया, भवकया नवीनया, स्वार्थकः । लावण्यस्य
वाप्यस्यामिति बहुव्रीहौ इत्यन्वनिषेधः (ग) ।

समन्ततः सर्वत्र लादिभिर्मृदुलैर्द्वन्द्वैर्लोत्कटं शैथिल्यम् । अनुप्रासानां निर्भरोऽतिशयो
यत्र तथाभूता । लुलिता मर्दिता आलियंस्याः सा राधा चञ्चलालकासु ललनासु मध्ये
श्रीकृष्णेन लीलाविनासेर्ललिता मर्दिता सर्वापेक्षयाऽतिशयलीलाऽलामवतीति यावत् ।
अतोऽलमनिशयेन ललामं सर्वासां शिरोरत्नमेवभूता राधा ललकैलिकलया हेतुना
ऽन्वित्रेण चञ्चलाया लवनीलताया न्यदुता लपी गृह्येतवती । लाटः कोमलः—तथापि
कोमलवर्णादुप्रासेऽपि तथा शैथिल्यं ज्ञेयम् । स्मेरति—आकाशवासतपसा धूमस्य
पानमिव विधत्ते । कथम्भूतस्य ? लक्षणं कलङ्करूपचिह्नं तल्लक्षणस्य तत्सवरूपस्य ।
तथापि चन्द्र, यवनिटकजद्विचित्रयाकेन धूमपानरूपतपश्चकारेत्यर्थः (ग)—इति ।

धीवीकस्य कथं, पवनद्वृत साटोपसुपामिता वेदभाप्रातिरपेनदधिकं । लावण्यवापीकथेति—
'नद्युत्सर्पे'ति कप् समासान्तः । परं न ममामान्तसहितं पदमेतत् सहृदयानां रुचिकरम् । शैथिल्यं
यतेति—'अल्पप्राणाशरीरं शिथिलमिति दक्षिमतसुपजीव मृदुलैर्लादिभिर्दुक्तमिति ।

(६) 'लाटोऽविदग्ध' इति पूर्ववत् (न) (क) प्रसक्तया पाठः ।

अथ दशमकिरणः ।

‘यदस्मिन् दीपः स्याच्छ्रवणकटुताऽदिः स न परः’ (प्रथम कारिकायाम्)
इत्युद्दिष्टस्य दीपस्य लक्षणपरीक्षे दर्शयितुं दीपकिरणमारभते । कोऽसौ दीप
इत्याह—

रसापकर्षको दीपः (क)—३३७ का—

अपकर्षकः स्यगनकारी । ननु रसस्यात्मनः कथं स्यगनमित्याशङ्क्याह —

रसोऽत्रास्वाद उच्यते (क) । ३३८ का—

अत्र दीपलक्षणे रसशब्देनास्वाद एवोच्यते, रस्यत इति रसः, न, शृङ्गारादिक आत्मभूतो रसः (क) । यथा न काणत्वखञ्जत्वादिकमात्मनः कौरूप्यकारणम् अपि तु देहस्यैव, तथाऽत्र शब्दार्थयोरेव दीपः, नात्मभूतस्य रसस्य । तर्हि ‘शब्दार्थापकर्षको दीप’ इत्येवास्तु लक्षणम् इत्याशङ्क्याह—

अपकर्षस्तत्स्यगनम्—३३९ का—

तस्यास्वादस्य स्यगनं सङ्कोचः । न हि शब्दस्वार्थस्य वा तेन सङ्कोचः क्रियते, अपि तु तत्तदाशयेण सताऽस्वादस्यैव । अतः सम्यगुक्तं ‘रसापकर्षको दीप’ इति । आस्वादश्च सङ्घदयान्तर्गत एव येन शब्दाश्रयेणार्थाश्रयेण वाऽपकर्षेण तीर्णं जायमान आस्वादः सङ्घुच्यते स एव दीपः ।

नन्विति—काव्यपुरुषस्य रस एवात्मा तस्य कथं स्यगनमित्यर्थः । तत्रदिति—शब्दार्थाश्रयेण शोषेनास्वादस्यैव सङ्कोचः क्रियते, न तु शब्दस्वार्थस्य इति । तथा सति दोषस्य

(क) रसापकर्षक इति—न तु शृङ्गारादिक आत्मभूतो रस इति च—एवञ्च ध्वन्यालोक-
असुखान्तानां नवीनानां मम्मटादीनां दर्शनम् । ‘गुणविपर्ययात्मनो दीपः’ ‘ये शियास्ते दीपः’ इत्यादिश्लेषानामन्याप्रतिपादितप्रभृतिः सुप्रकसत्वात् इत्यनेन निरूपयेत् । भरत
भामह-दक्षिप्रभृतीनां प्राचां ग्रन्थेषु दीपतत्त्वोद्घाटनं शब्दशुद्धिबुद्धिशुद्धोरेकतरसुभयं वा
परिकल्पयान्ति । आचार्यवामनेन काव्यालङ्कारसुतट्टित्तज्ञता पदपदांश्यादिविभागव्यवस्था
दीपायां सुदृढपसम्बन्धरसाविष्कारिये आस्वादस्यास्य मद्दुपस्कृतं चाधितम् । मद्दिमाहतेन

स च हेधा निरूप्यते ॥ ३४० का—

यावदास्वादापकर्षको यत्किञ्चिदास्वादापकर्षकश्च(क) । यत्र सद्दद्या-
नामसहिष्णुता भवति स त्वाद्यः, यत्र सहिष्णुता स्यात् सोऽन्यः ।

श्रुतिकटादयस्तत्रादाबुच्यन्ते समासतः ।

पदे वाक्ये पदांशोऽसौ अर्थे चिति चतुर्विधाः ॥ ३४१ का—
असौ श्रुतिकटादयः । ते यथा—

श्रवणकठोरमसंस्कृतमसमर्थञ्चाप्रयुक्तनिहतार्थम् ।

व्यर्थमवाचकमपि चानुचितार्थं ग्राम्यमप्रतीतञ्च ॥

अश्लीलं सन्दिग्धं नेयार्थमयो समासगं क्लिष्टम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिक्रुच षोडशैतानि(ख) ॥ ३४२ का—

एतानि षोडश पदानि दुष्टानीत्यर्थः । क्लिष्टादितितयं समासगमेव,
असमस्तस्य दुष्टत्वाद्यसम्भवात् । श्रवणकठोरं श्रुतिकटु । असंस्कृतं श्रुत-
संस्कृति । व्यर्थं निरर्थकम् । अश्लीलन्तु त्रिविधं, व्रीडाञ्जुगुप्साऽमङ्गलदायि-
त्वात् । क्रमेणोदाहरणानि—

निष्कृष्ट (I) -रुच्यमाणमाह—येनेति । स च दोषश्च । यत्रेति—यत्र दोषस्योत्कटले सद्दद्या-
नामसहिष्णुता स यावदास्वादापकर्षकः, दोषस्याल्पले सद्दद्यानां यत्र सहिष्णुता तत्र
यत्किञ्चिदास्वादापकर्षकः ।

अतिविवेककारेण महिममद्वेन रुद्रेण तत्रभवता च काव्यालङ्कारकता दोषविचारसरणिः
निपुणतुपन्यस्तेति तदनुसारिभिराचार्यवर्षैर्ममंटादिभिरनुसृतात् सिद्धान्तमार्गात् ज्ञायते ।
परमेतदेव गवीनानां दर्शनेऽनवद्यं तथ्यं यद्रसस्य काव्यात्मनो दोषैः स्मरणं भवति । एत-
न्मूलिका एव निवृत्तानिदोषशयस्या प्राचां ग्रन्थेषु । अत्रापि 'यावदास्वादापकर्षको यत्-
किञ्चिदास्वादापकर्षक' इति विधा संग्रहस्तमेव पक्षं कक्षीकरेति । एवं स्थिते रसदोष इति
पारिभाषिका एव मुख्यदोषाः प्रवृत्तानाम्, इतरे पदपदांशादिगतास्तमेव रसं परोक्षतयोप-
शोचन्तीनि गौणाः । तथापि सम्प्रदायसिद्धमेतत्प्रसक्तमालोचनमिति काव्यप्रकाशदोषिका-
लक्षणेऽप्युदात्तानां नृचनमेव मन्व्यक ।

(ख) पदवाक्यवाक्याध्यायभेदतया तिथेव दोषा इति प्राचीनमानिनो भोजानुसारिणः ।
पदांशानामपि गुणदोषयज्ञनाऽधिकारे शक्तिसामान्यमस्तीति कृत्या नश्येत्ते पृथगा
यद्योतः । सरस्वतीकण्ठाभरणे भर्षे दोषाः षोडशैवेति पददोषाणामपि षोडशत्वतररी-

शिरोपपुष्पादपि कोमलानि राधे ! तवाङ्गानि कुरङ्गनेत्रे ।

स्नानद्वयं ते हृदयस्य शिष्यं काठोर्त्यमुच्चैर्यदिदं विभक्तिं ॥१

अत्र 'काठोर्त्य'मिति श्रुतिकटु, तेन काठिन्यमिति पाठ्यम् ।

ब्रूमः किमन्यैर्ब्रजसुन्दरीजनैः समं समत्वं तव देवि ! राधिके !

वैदग्ध्यमध्यापयते वयोऽपरां वयस्त्वमध्यापयसे विदग्धताम् ॥२

अत्र 'अध्यापयत' इत्यात्मनेपदं च्युतरुंस्कृति । तेन 'वैदग्ध्यमध्यापयती-
तरां वयस्तदेतदध्यापयसि त्वमग्रत' इति पाठ्यम् ।

हंसोव हंसि मदमेदुरमन्दमन्दमालोक्यसे सचकितं हरिणाङ्गनेव ।

आभापसे मृदुकलं नलिते ! पिकीव लक्ष्मीं विभर्षिं सरसश्च वनस्य च त्वम् ॥

अत्र यद्यपि 'हन् हिंभागव्यो'रिति हन्तिर्गत्वर्थेऽपि वर्त्तते, तथापि
श्लेषादिकं विनाऽन्यत्र गमनार्थेऽसमर्थमिदं, तेन 'हंसोव यासी'ति
पठनीयम् ।

राधे ! तवाङ्घ्रिपद्मोऽयं सख्यं दोहददेवतः (ख) ।

अकालेऽपि यदाघातादशोकः पुष्पितोऽभवत् ॥४

अत्र 'वा पुंसि पद्मं नलिनं' 'देवतानि पुंसि वे'ति-यद्यभानुसनं वर्त्तते

Amarakosa—Vari- तथापि कविभिरप्रयुज्यमानत्वादप्रयुक्तम् । तेन 'राधे !
varga and Svarga-
varga. तव पदाभोजं सख्यं दोहददेवत'मिति पाठ्यम् ।

लाचारसेन तव शोणितमद्य वचस्तस्याः पदाभ्युसहतो गलितेन कण्ठ !

आभाति फुल्लनवकोकनदावलोकः शान्तोर्मिको हृद इव द्युमणैः सुतायाः ॥५

अत्र यद्यप्यकण्ठितादिपदसमानार्थं शोणितपदं, तथापि प्रसिद्धेन चतुर्थार्थत्वेना-
प्रसिद्धार्यो व्याहृत्यत इति निहतार्थम् । तेन 'नोहित'मिति पाठ्यम् ।

ब्रूम इति—अपरां व्रजसुन्दरीम् । राधे इति—वृक्षाणां शीघ्रदृष्टौ तथाऽकाले पुष्प
फलोत्पत्तौ च कारणमीयधिविशेषो दोहदः । तथा च पादपद्मदोहदरूपदेवताविशेषः ।
यस्य पादपद्मस्थाघातात् । काचिन्मानितो मानभङ्गार्थमागतस्य श्लेषणस्य वचःस्यै

कृतम् । एवं परिगणनायां प्रकाशत्वाददिभिर्वाचनमहमरुद्रप्रभृतिवृत्तविभागं निपुणं
पर्यालोचयद्विस्तृतुद्वितमिति न एवाधुनिकैरनुस्रियते । अत्रापि न एव प्रत्याः ।

गुणास्त्वेनैव तवोद्धिता हरे ! प्राणेश्वरीजीवितवृत्तमोऽसि यत् ।
दोषोऽप्ययं किन्तु कुनाहनाततेर्मनोमणिस्लेयकरत्वमेव च ॥६

अत्र चकारः क्विलं पादपूरणत्वाद्द्वयं इति व्यर्थं पदं, तेन 'मनोमणिस्लेय-
करत्वमेव ते' इति पाठ्यम् ।

यस्यामीक्षणकौमुदीयमुदिता हा हन्त साऽभून्निशा
योऽयं तद्विरहान्धकारगहनाः सोऽभूदहो वासरः ।
तद्रूपस्मरणे य इन्द्रियलयः सोऽभूदहो मूर्च्छनं
किं द्रूयामविवेकतां तव विधे ! वामाय तुभ्यं नमः ॥७

अत्र पूर्वार्धे 'निशा'पदं क्विलान्धकारेऽवाचकम् ; एवं 'वासर' शब्दोऽपि
क्विलप्रकाशेऽवाचकः, तेनेदमवाचकम् । अतो 'हा हन्त सा तामसी
येयं' तद्विरहान्धकारगहना ज्योत्स्नावती साऽभवदिति परिवर्त्तनीयम् ।

विभर्षिं नीलं वसनं यदेतद्वलञ्च पाषी न कथं करोषि ।

जानातु लोकस्तथ कृष्ण ! वेशाद्वर्षीयसि भ्रातरि भक्तिमत्त्वम् ॥८

अत्र 'इल'पदं कृष्णं प्रति साकूतस्वेनोचितमपि कृष्णकत्वव्यञ्जनयाऽ-
क्षेपेण तदेव बलदेव' प्रत्यनुचितार्थम्—तेन प्रकृतभङ्गोव 'कथं न पाषी
सुपलं करोषी'ति प्रकृताये प्रत्युचितमेव । अत्रापि ध्वन्यन्तरसङ्गावः ।

सम्मोहाच्चिह्नं दृष्ट्वा सक्रोममाह—नाचारसेनेति । मथुरास्थः श्रीकृष्णः श्रीराधिकाविरहेव
व्याकुलः सन् स्वप्नमाह—ममेक्षणस्य कौमुदीरूपैर्यं राधिका यस्यां निश्चयिता सा
निशाऽन्धकारोऽभूत्, स मम वासरः प्रकाशोऽभूत् । कदाचिदिन्द्रियाणां वृत्तिलोपरूपत्वयो
भवति चेत्तदा क्षणं विरहपीडाया अपि निवृत्तिर्भवति, सोऽपि न सम्भवेदित्याह—तद्रूपेति ।
स लयः स गति मूर्च्छनमभूत् । जरासन्धेन सह युद्धोद्यमाद्यनैकविधये सदा इन्द्रियाणां
विक्षेप एव तिष्ठति, कथं लयः सम्भवतीति भावः । अमेय स्वीयपीतवसनं विहाय विपश्चाया

दोहश्चेवत इति—प्रकृते पुंसिङ्गे 'देवत' शब्दप्रयोगोऽपि द्रव्य इति स्मरणीयम् । आश्रय
पदमिति—योगदर्शने त्वस्यार्थांतरमिति तसुपकीय लक्ष्यविरवचनं दर्पणादिनिबन्धेन ।
पन्यशर्यं वन्नोपवेद्यवंशीय इति वेद्यकशास्त्र एवास्य बहुमानः । उक्तञ्चेति—तथैव वामन-
हृतकान्यामद्वारमुत्पत्तौ 'संवेतस्य हि लोकेऽस्मिन् दोषान्वेषणं स्वम'मिति पूर्वोऽश्लेष्य ।
अमर शब्दभङ्गि—एवमेव-भङ्गिनीभङ्गवत्यानिशब्दा इत्याचार्यदक्षिप्रभृतयः प्रमाणाविदः ।

वधोरुहो काञ्चनपद्मकोरको मुष्टिप्रमेयं तव सुभ्रु ! मध्यमम् ।
कटिश्च ते हेमशिलाविलासिनी शशी मुखं पङ्कजमङ्घ्रियुग्मकम् ॥८
अत्र 'कटि' शब्दो ग्राम्यः । एवमुक्तमनायके 'नागरा'दिशब्दोऽपि(२), नाग-
रिकनागरयोरेकार्थत्वात् । तेन 'ओषिश्च ते हेमशिलाविलासिनी'ति पाठ्यम् ।

नामिन पच्यमाने वा न पक्केऽप्ययमाशये ।

माति प्रेमरसः किन्तु दुर्लभोऽङ्गविमर्दकः ॥१०

अत्र 'आशय'शब्दः । तस्य त्रैविध्यञ्च वैद्यकशास्त्र एव प्रतीतम्, अन्यत्रा-
प्रतीतमिति तथा(ख) । तेन 'नामोऽसौ पच्यमानश्च न पक्वश्च भवत्यसौ ।
एकावस्थः प्रेमरसो दुर्लभः प्राणिपीडक' इति पाठ्यम् ।

अज्ञोलन्तु विविधमिति यदुक्तं तस्य भेदमाह । ब्रौडादायि यथा—
लावण्यमन्यादृशमन्यथैव माधुर्यमन्यादृगिदं वपुश्च ।

योगे वियोगे च भवन्ति तस्य स तेऽनुवर्त्ती किमतो भगं ते ॥ ११

अत्र 'भगं श्रीकाममाहात्म्ये'त्यादियु यद्यप्यनेकेष्वर्थेषु वर्त्तते तथाऽप्यत्र

Amarakosa—
Nanarthavarga.

ब्रौडाकरं, किन्तु सुभगा-दुर्भगा-भगिनी भगवत्यादियु
न तथा (ख) । शब्दस्य तथैव मर्यादा (ख), तेन 'स

एव कृष्णस्तव पार्श्ववर्त्ती'ति पाठ्यम् । एवं लिङ्गपदमपि क्वचिद्ब्रौडाकरं, न
सर्वत्र । उक्तञ्च (ख) 'शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यामभ्यत्वभावना ।' एवं
योन्यादिशब्दोऽपि । क्वचिन्न, यथाऽऽभयोनिप्रभृतिः । जुगुप्साकरं यथा—

ब्राह्मणः क्षत्रियो विड्वा शूद्रो वा निजधर्मतः ।

न निस्तरति संसारं विना कृप्याद्धिसेवनात् ॥ १२

गोलवस्त्रमङ्गे विषय मानभङ्गार्थमागतं श्रीश्यां काचिन्मानिनी साकृतमाह । बलदेवस्य
परिधेयवस्त्रं भङ्गा यदि स्त्रोवाङ्गे करोषि तदा तस्य ह्यनमपि पापौ कथं न करोषि ?
वर्षोपधि ज्येष्ठे । ध्वन्यन्तरमिति—वरं सुवनाघातोऽपि मद्यो नतु विपचरमणीवमन-
घारित्वमिति ध्वनिः । नागरिकशब्दो (२) नगरसम्बन्धितश्चकः, तथा नागरशब्दोऽपि ।
अत्र उभयोरेकार्थत्वात्नागरादिशब्दो ग्राम्य एव । ज्वरजनको रस व्यामाशये तिष्ठति,
पच्यमानाशये किंवा पक्काशये सति याति, कश्चिन्नम व्यामाशयेऽपि यातीति वेदाकशाब्दे

(२) 'नागरशब्द' इति (घ) पुस्तके, 'नागरिकशब्द' इति (ङ) पुस्तके ।

अत्र विग्-विपोभिन्नप्रकृतिकत्वेऽप्याकारेण विद्धिति जुगुप्साकर्, तेन
'विग्' इति पाठ्यम् । एवं 'वायु'प्रभृतिपदमपि । यथा—

रजःप्रसूनस्य समाधिन्नग्नमिति व्ययां काऽपि तथाऽभ्यनैपीत् ।

सुप्तस्य धायुं ददता मुकुन्देनोदस्य तत्रैव च मा चुचुम्बे ॥ ११

अत्र 'धायु'शब्दो जुगुप्साजनकः शब्दमर्थ्यादया । तेन 'मुष्टानिस्तेनैव
निरस्यता तत् कृष्णेन सा तत्र चि' चुचुम्बे' इति पाठ्यम् । अमङ्गलदायि
यथा—अहह हृदयवत्याः कोऽपि गोकः कुकूलो

ज्वलति किमपि मन्दं मन्दमेवातितोष्णः ।

अपि तु दहति सर्वान्येव सर्माणि गाढं

धगिति भवति दीप्तस्तज्जनम्यायनोक्ति ॥ १४

अत्र 'शोक' इति कर्णरसम्यायित्वादमङ्गलं मरणरूपं प्रत्याययति,
अतोऽमङ्गलधरणादश्लोभम् । तेन 'प्रियविरहकुकूलः कोऽपि नोच्चैः गिखी-
ऽपी'ति वाच्यम् । एवं नागादिशब्दोऽप्यदमनवाच्यपि । तथा

कालिन्द्याः पुल्लिङ्गावि काञ्चनं सतरङ्गकम् ।

द्योतते सुरतस्रस्ता वेणिः श्लोणिगतेव ते ॥ १५

अत्र कस्य जनस्याञ्चनं गतिः किंवा काञ्चनं कनकमिति सन्देहात्
सन्दिग्धम् । तेन 'पुल्लिङ्गाविनी धारा चनत्रीधिर्यमम्बसु'रिति पाठे दोषा
न्तरश्च नश्यति । यथा वा—

कृष्णोऽस्या वशवर्त्तीति वदनाह्वदनं गता ।

चन्द्राचन्द्रे पदं कृत्वा सुखा कीर्त्तिः प्रमाति ते ॥ १६

अत्र 'सुखे'ति, तृतीयया स्तवेन, किं स्तवाहंति वा, सन्देहः । तेन
'कीर्त्ति'भ्रममिति ते भुवी'ति वाच्यम् ।

कथितम् । अथन्तु सर्वथा न तथा । श्रीरथ आह—कालिन्द्या इति । दोषान्तरश्चेति—
काञ्चनमिति शब्दो नपुंसकः—वेणिरिति शब्दः स्त्रीलिङ्गः अत उपमायां लिङ्गभेदस्यो
यो दोष, सोऽप्यत्र पक्षे नास्ति । काञ्चनस्य कनकार्थत्व श्लोकार्थः सङ्गच्छते इत्यपरितुष्यमाह
—यथा वेति । यदाऽत्र जनाञ्चनस्यापेक्षाप्रविद्धत्वात् निश्चयार्थमेवेत्यत आह—यथा
वेति । ललितया श्रीराधां प्रत्याह—श्रीकृष्णो राधाया वशवर्त्तीति कीर्त्तिर्देवताह्वदनं गता
सती एकस्मा सुखचन्द्रान्यथा सुखचन्द्रे पदं चरथं कृत्वा सर्वथा सुखचन्द्रं प्रयाति ।

तव नयनचकोरीपुच्छकच्छाभिघातव्यथितहृदयवृत्तीनीव नौलोत्पनानि ।
कमलमुखि ! जनेभ्यो लज्जया न प्रकारं दधति दिवसमध्ये मुद्रितान्येव सन्ति ॥

अत्र 'पुच्छकच्छाभिघाते'त्यादिना निर्जितत्वमेव लक्ष्यते । सा च लक्षणा

Kumarila Bhatta — दुष्टैव । 'लक्षणा सा न कर्त्तव्या कटेनार्थागमो यतः ।
Slokavarttika. न यत्र शक्यसम्बन्धो न रुद्धिर्न प्रयोजनम् ॥' तेन

नेयार्थमिदम् (ग) । तेन 'तव नयनयुगयोसाम्यलेखं न लब्धुं'ति पाठ्यम् (2a)।

अथ क्लिष्टादीनि समासगतान्येव ।

यमुनाजनकज्योतिरुदयस्मितशालिभिः ।

त्वन्मुखस्य तुलामाहुमुदयासतपो दधे ॥ १८

अथ यमुनाजनकः सूर्यस्तस्य ज्योतिष उदयेन स्मितशालीनि पद्मानि
तेः, इति क्लेशत एवार्थावगतिरिति क्लिष्टम् ।

नायं पीप्यः न खलु धनुषो नापि मौर्व्याथ निघ्नो

सुग्धे ! दिग्धः किममृतरसेनैव किंवा विषेण ।

निर्मुक्तोऽपि प्रकटमसक्तद्वीष्यते मुच्यमानो

राधे ! कोऽयं तव रतिपतेः पष्ठबाणः कटाक्षः ॥ १९

अत्र 'पष्ठत्वं' विधेयं, तस्य समासेन गुणीभूतम्—इत्यविमृष्टविधेयांशम् ।

तेन 'सुग्धे' इत्यत्र 'राधे' इति कृत्वा 'पष्ठः कोऽयं नयनमधिके पष्ठबाणस्य

रात्रौ विकसितानि नौलोत्पलानि दिवसे मुद्रितान्येव सन्तीत्यत्र हेतुः—श्रीकृष्णः प्रियां
प्रत्याह—नवेति । अत्रोत्पलानां दिवसे मुद्रये कारणं लज्जा, तस्याः कारणं प्रियानयन-
कर्त्तृकं तन्निर्जितत्वं, तस्य बोधः पुच्छकच्छेद्यादिना न भवति । तत्र निर्जितत्वरूपेणैव
कस्यापि पदस्य शक्यसम्बन्धो न भवतीति न लक्षणा सम्भवति । यदि यथाकथञ्चित्
कटेन शक्यसम्बन्धं स्वीकरोति (2b) तदा कटगम्यत्वेनेयं लक्षणा दुष्टेत्यर्थः । अकोर्था पुच्छ-

(ग) लक्षणा सति—अत्र मोर्मासकानां शब्दशक्तिनिष्पातानां मत्तं सप्रमाद्योपन्याससुप
स्थाप्यते कौस्तुभकृद्भिः । द्वितीयकिरणटिप्पणेऽस्माभिरेतदनुपपन्नं विवेचनं सूचितम् । रुद्धौ

(2a) 'साहचर्यं न लब्धुं'ति (ड) पृष्ठके पाठ ।

(2b) एतत् सर्वेष्वकार्थपुस्तकेषु ।

बाण' इति पाठे साधु'। यथा/वा—

अकृतं सुकृतं किञ्चिदतस्तच्च तथा तपः ।

भवेयं येन ते नाथ ! करुणालवभाजनम् ॥२०

अत्र नचां प्राधान्यम्, तस्य समासेन गुणीभावः—एवं लवस्य विधेयत्वेन समासे गुणीभावः । तेन 'न कृतं सुकृतं किञ्चिन्न तस्तच्च तथा तपः । मयि येन भवेन्नाथ ! करुणाया लवोऽपि ते ॥' इति साधु । तथा—'उदयति शशी श्रीराधाया न तन्मुखमण्डल'मित्यत्र (५४ किरणे ४१ श्लोके) नकारस्य प्राधान्याच्च गुणः । यत्र तु विशेषाभिधानं तत्र नञः समासोऽपि न दुष्यति । यथा—

अमार्जितसुचिकणैरनभिपिक्तधौतोज्ज्वलै-

रभूपितमनोहरैरननुलितसत्सौरभैः ।

तमालदलकोमलैर्नयनकौमुदीकन्दलै-

रहो किमिदमङ्गकैः स्फुरति नीलमाद्यं महः ॥ २१

अत्र 'सुचिकणादिविशेषणाभिधानेऽमार्जितादिषु नञः समासो गुण एव, तद्रूपत्वमेव विधेयम् । नातो विधेयाविमर्शः यथा 'अपीतचीबकादस्य'मिति दण्डिनः (काव्यादर्शे २५ परिच्छेदे २००तमः श्लोकः) ।

यथा वा—अनासक्तः कर्म कुर्वन्नसक्तो विपयान् जुषन् ।

अप्रमत्तो भजन् कृष्णं न स तैस्तैर्निबध्यते ॥ २२

घातो गौलोत्पले न सम्भवतीति लक्षणाऽभाववोजं ज्ञेयम् (३) । न कृतमिति—अत्रोत्तर-वाक्यगत'यत्'पदेन 'तत्'-पदापेक्षा नास्तीति भावः । अत्र नञ्-तत्पुरुषे उत्तरपद-प्राधान्याद्विधेयस्य नञोऽप्राधान्यं दोषः । कदाचिद्विरहजन्योन्मादेन चन्द्रादेवु श्रीराधा-ऽऽद्वयवत्त्वेन भ्रात्रा दिधोर्घया धावन्तं श्रीकृष्णं प्रति मधुमङ्गल व्राह्म—उदयतीति । श्लोकोऽयं प्राग्ग्राह्यातः । अत्र नकारस्य प्राधान्याद् गुण एव नतु दोष इत्यर्थः । यत्र नञ्-सहितसमस्तपदायस्य विशेषाभिधानमपेक्षितं भवतीति सत्र नणा सद्य समासेऽपि न दोषः । अद्यो व्याख्येयं किमिदं श्रीकृष्णस्वरूपमाद्यं नीलं महः कोमलाङ्गैः करयोः स्फुरति । कथम्भूतेः ? नेत्राणां प्रकाशिका या कौसुदो तस्याः कन्दलेरङ्कुरस्वरूपैः सद्रूपत्वमिति

प्रयोजने च शत्रुसम्बन्धापरिहारेणार्थकल्पनार्थं लक्षणाऽवकाशः—यत्राश्रयः सम्बन्धस्तत्र लक्षणा निरवकाशेति नियार्थत्वं शब्दस्य दोषः । तदाश्रयस्य वाक्यदृश्यमिति तत्परिहारेण-

- (३) च न पाठो न दुष्यति मन्वदिति प्रतिभाति । 'गौलोत्पले न सम्भवतीति लक्षणावोजं' इति (क) दुष्ये, 'गौलोत्पले न सम्भवतीति (ग) दुष्ये, 'गौलोत्पलेन सम्भवतीति लक्षणावोजं' इति (घ) दुष्ये, 'गौलोत्पले न सम्भवतीति (ङ) दुष्ये । एवं इत्येव 'इदमिदं' पाठ उपलक्ष्यते ।

यथा पा—अपूतः पूततां गच्छेदविज्ञो विज्ञतां व्रजेत् ।

अगुणी गुणितामेति कथ्ये भक्तो भवेद्यदि ॥ २३

यथा वा 'अष्टधुराददे सोऽर्थान्' (Raghuvamsam I. 21) इत्यादि कालिदासः । यत्र नञः प्राधान्येन दोषान्तरमापतति, तत्र दोष एव । यथा 'गिरो न हरितत्परा दृगपि न हरीचोत्तरे'त्यादौ किं गिरो न हरितत्पराः, किं, हरितत्परा गिरो न, किं, गिरो न, कुतः, हरितत्पराद्येदिति सन्देहः स्यात् । तेन 'गिरस्त्वहरितत्परा दृगपि च हरीचापरे'ति साधु ।

विना शपथमालीनां विना कृष्णस्य नम्रताम् ।

न सम्मुखीनाऽमीत्येव राधे ! कस्तव दुर्ग्रहः ॥ २४

'अत्र दुर्ग्रह' इति दुराग्रहवाची च, अहवैगुण्यप्रतिपादकत्वेन विरुद्धमतिक्रान्त् । 'विना शपथ'मित्यत्रापि 'विनाश'शब्देऽपि विरुद्धता । तेन 'ऋते शपथमालीना'मिति पठित्वा 'राधे ! कोऽयं दुराग्रह' इति पाठ्यम् । यथा—

समांसमीनावलि चारयद्भिर्गवां कुलं बल्लवबालवन्दैः ।

वृन्दावने कौतुककेलिलोलः पुनातु वः श्रीव्रजराजसूनुः ॥ २५

अमानितसुचिक्रणत्वमेव विधेयं न मार्जनाभावो विधेय इत्यर्थः । एवमपीतित्यादौ पानाभावो न विधेयः, अतो नञा सह समासे न दोषः ।

अनासक्त इति—अत्राप्यासक्तभावो न विधेयः किन्तु आसक्तभावविशिष्टकर्मकर्तृत्वमेव विधेयमिति भावः । अग्रधुरिति—तथाचाकाङ्क्षाभावविशिष्टस्य पुरुषस्वार्थयच्छक्यकर्तृत्वमेव विधेयं, नत्वाकाङ्क्षाभावो विधेय इति भावः । नञ् इति—यत्र नञः प्राधान्यं तत्र विमुष्टविधेयरूपदोषाभावेऽपि दोषान्तरमापतति तत्र दोष एव सः । तदेवाह—गिर इति । किं गिरो हरितत्परा न, किंवा हरितत्परा यास्ता गिरो न, किंवा एता गिरो न भवन्ति यतो हरितत्परा न इति सन्देहरूपो दोषः । तेनेति—अत्र हरितत्परात्वाभावो न विधेयः किन्तु हरितत्परात्वाभावविशिष्टवाच्यत्वमेव विधेयम् । एवं हरिदर्शनभावविशिष्टकत्वमेव विधेयम्—अतो नाविमुष्टविधेयदोषो, नापि सन्देहदोषः ।

सम्मुखीनामिना श्रेया नामि । तथा च पूर्वं सम्मुखीनामाशुक्लवतीनां प्रियाणां मध्ये

इवमं साध्यः ; निहतत्वाप्रयुक्तत्वादिस्यल्लेषु त्वर्थोपन्यतिवाधा प्रयोगविधिनियन्त्रिता शास्त्रविशेषपरिदृष्टमामर्था च प्रसिद्धिद्वया चेत्येतेषां परस्परं भेदः । किं बहुनेति—एतच्च निर्बन्ध-

अत्र मांसमीनावलिसहितमिति विरुद्धमतिकृतम् । एवम् अकार्यमित्तं भवानीपतिरम्बिकारमण इत्यादयोऽपि विरुद्धमतिकृततः ।

किं बहुना, प्रियतम-वल्गुभतमेत्यादयोऽपि प्रियान्तरं वल्गुभान्तरञ्च प्रतिपादयन्ति । तेन तेऽपि तथा । प्रियतमाप्रभृतयस्तु न तथा, श्रौचित्यादिति केचिदाहुः (ग) । चूषणवान्तादिशब्दास्तु न तथा, कविभिः प्रयुक्तत्वात् ।

एषां समासगतत्वेन दिङ्मात्रमुदाहरणं क्रियते ।

समासगतश्रुतिकटु यथा—

प्रचक्रमे विक्रमविक्रयं भ्रुवा सुवक्रयाऽसौ रतिचक्रमक्रमात् ।

सुनिष्ठुरक्षुप्रतकटाक्षसौष्ठवा गोष्ठाधिराजस्य सुते विसंक्षुले ॥२६

अत्र परार्हे समासगतं श्रुतिकटु । समुदायेन प्रतिकूलवर्णत्वात् प्रकृत-रसाननुगुणम् । 'विसंक्षुल' इति समासपुनरासञ्चेति—परिहृत्ती मूलनामः ।

एवमन्ये यथास्थूलं ज्ञेया वाक्ये तथैव च ॥ ३४३ का—

श्रुतसंस्लक्ष्यनर्थकं निरर्थकं वर्जयित्वैते श्रुतिकट्टादयो दोषा अनुमेयाः ।

क्रमेणोदाहरणानि—'प्रचक्रमे विक्रमविक्रये'त्यादि वाक्यमेव (३६ श्लोके) त्वं श्रेष्ठाऽसोरिदानीन्तु तथा न भवसीति । गवां कुलं कथम्भूतम् ? समांसमीनावलिः प्रतिवर्षश्रुता गोश्रेणियर्षत तथाभूतम् । 'मांसमीना सा प्रोक्ता सूते या प्रतिवत्सुर' मिति शब्दार्थवः । न कार्यं किन्तु स्वतःसिद्धं मितम् । भवस्य पत्नी भवानी, तस्याः पतिरिति भवमित्तोपपत्तिवोधो जायत इति विरुद्धमतिकृतम् । एवं 'रमण'शब्दोऽप्युप-पत्तं अनक्ति—अतएव राधारमण इत्युच्यते, न क्विन्नगौरमणः । तेऽपि प्रियतमादयोऽपि विरुद्धमतिकृततः । श्रौचित्यान् कविप्रयुक्तत्वेनोचितत्वानु (ग) ।

स्वविक्रमस्य विक्रयो व्यययो यत्र तथाभूतं रतिचक्रं विपरीतसम्मोगसम्बन्धम् । अक्रमादिति—स्वक्रमविरुद्धपुरुषक्रममावृत्त्य, व्यञ्जोदे पञ्चमी । छुप्रतं निश्चिन्तम् । विसं-क्षुले, पुरुषक्रमं विहाय स्त्रीसंस्थया स्थिते । परिहृत्ती निर्दूषणपदप्रयोगे मूलस्य समस्तश्लोक-

वर्ता मतोहोषर्षं, परं यत्पुत्रद्विरत 'केचि'इति यद्दक्षिणोत्तरं तत् श्रौष्ठ्या एव वल्गुभतमी शायकः नापरः प्राकृतः कश्चिदिदि भक्तमनपञ्चपानकचोक्तमिति प्रतिभाति । 'प्रियतमा' प्रभृतिपदप्रयोगे एकस्य वक्ष्णीनां घलमानां नारीणामौचित्यद्वानिप्रमङ्गाभावात्त सोषत्वमिति शेषमाशयः । अत्र टीकास्तुतीर्षो कविप्रयुक्तत्वेनेत्यादिर्न मनोमः । विष्णुस्यन्दनेति—केचिश्चन्द्राः परिहृत्तिमप्युपपत्त्याः, केचिन् परिहृत्तिमप्युपपत्त्याः

श्रुतिकटु । यथा वा—कष्टमष्टापदस्येदं दीष्टवच्च सुधाष्टुरः ।

धर्मणो ह्यनया घृष्णा तुण्डेन च तव प्रिये ! ॥ २०

सुधाष्टुरश्चन्द्रस्य घृष्णा किरणिन । अत्र वाक्यमेव तथा ।

लेखैर्दुश्चयवनप्रष्ठैः सुरज्येष्ठ्यादिकैरपि ।

वन्द्यमानो विधू रातु गातं श्यतु च दुष्कृतिम् ॥ २०

लेखैर्देवैः, दुश्चयवन इन्द्रः, सुरज्येष्ठो ब्रह्मा, विधुः श्लोक्याः, रातु ददातु, श्यतु कर्म करोतु । अत्र लेखादिशब्दाः सुरादिवाचका अपि श्लेषादिकं विना कविभिरप्रयुक्ताः—तेन वाक्यमेवेदमप्रयुक्तम् ।

क्षमाक्षमाधरानन्तमकरध्वजलङ्घिनः ।

ध्रुवन्ते शैव्यसुर्यौवमेघपुष्पोजलाहकाः ॥ २१

अत्र क्षमाऽदयो जलाहकान्ताः शब्दाः चान्त्यादिभिः प्रसिद्धैर्निह्यतार्थाः । तथा हि क्षमा चान्तिः, क्षमाधरः क्षमी, ध्रुवन्तः परमेश्वरः, मकरध्वजः कामः, शैव्यः शिविपुत्रः, सुर्योवो वानरराजः, मेघपुष्पो जलं, जलाहको मेघः—एतैः प्रसिद्धैः पृथ्वी-पर्वत-व्योम समुद्रा भगवतो ह्याद्यत्वारथाप्रसिद्धा व्याहृत्यन्ते । यथा वा— सामुद्रं नवनीतं च महारिष्टिश्च नन्दकः ।

हरिवत्सशयासन्नो रातां शातं सदैव वः ॥ २०

अत्र सामुद्रं नवनीतं कौमुभः, महारिष्टिर्नन्दकः खड्गं, वत्सं वचः, शयः पाणिः, एते सामुद्रनवण नवनीत-महोत्पात-समृद्धि-तर्णक-शयनैः प्रसिद्धैर्निह्यताः—इति वाक्यमेव निह्यतार्थम् ।

विष्णुस्यन्दनपर्णानां पृपदस्त्रेण धाविताः ।

निपेतुः काश्यपीकान्ताः कौण्डिन्याः करपीडने (ग) ॥ २१

अत्र 'विष्णुस्यन्दना'दयः शब्दा विष्णुरथादय इव गरुडाद्यर्थं न बोधयन्ति, तेनामी अवाचका इति वाक्यमेवावाचकम् । पर्णाः पक्षाः, धाविताः कम्पिताः, काश्यपीकान्ता महीश्वराः, कौण्डिन्याः रुक्मिण्याः ।

स्येव नाशः स्यात् । वर्णयो देहस्य । दौष्टवं दुःखताम् । दौष्टवमपि व्याकरणसिद्धम् । चमेति—क्षमादीन् लङ्घिनः शैव्यादयो भगवत्सत्त्वारोऽन्थाः । विष्णुस्यन्दनेति (ग) —यथा विष्णुरथशब्दो गरुडवाची न तथा विष्णुस्यन्दनशब्दः (ग) । दलचे पक्षे शुक्रपक्षे

केषाञ्चिद्विरलानामुभयत्रेव परिहृत्वा वाधा, एतेषां शिष्टप्रयोगतः संस्थाऽवगन्तव्येति न नूतनतया तेषामुदाहरणं समीचीनम् । खानपानादीति—अयमत्र

वल्लभे पक्षेऽयं दिवसपरिणामे शशधरो
दिविष्टं कुष्ठं वा न किरणकलापं विकिरति ।
तथाऽपि द्रष्टृणां नयनकुसुमं व्योमसरसो
सहाप्रोष्ठीवल्काकृतिरपि कुलीकप्रियतमः ॥ ३२

अत्र पृथिवीस्वादियाचिनोऽपि कुष्ठादयः शब्दाः, कुष्ठं व्याधिः, नयनकुसुमं
नयनव्याधिः, कुलीकः कुजनः, इत्यनुचितार्थप्रतिपादकाः । तेनेदं वाक्य-
मनुचितार्थम् ।

खानपानादिस्वामयी नाद्यापि वत साधिता ।
कृष्णोऽयमागतः प्रायो भक्तं ते गल्लचर्वणम् (ग) ॥ ३३

खानपानादयः शब्दा ग्राम्याः ।

कोपिभ्योऽन्नमयादिभ्यो विश्वादिभ्यश्च यः परः ।

सूते प्राणपतिः कृष्णः सौभाग्यं किमतः परम् ? ॥ ३४

अत्रान्नमयादयः पञ्च कोपाः, विश्वतैजसप्राज्ञास्त्रय आत्मानः, केवलं
वेदान्तशास्त्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः, तेनेदमप्रतीतं वाक्यम् ।

अपानेनाभोजनेनामेहनेनापि खिद्यसे ।

किं ते तपस्विन् ! कष्टेन भज कृष्णं सुखी भव ॥ ३५

अत्र 'अपानादयः' शब्दाः पानाद्यभाववाचिनोऽपि अपानादिकमर्थं बोध-
दिवसपरिणामे अपराङ्गे । प्रोष्ठो सफरो मनुष्यविशेषस्तस्य वल्कं त्वक् । अपराङ्ग
चन्द्रस्य शोभाया अभावात् मनुष्यवल्काकृतित्वं ज्ञेयम् । यप्रोक्षं प्रति यीनन्द व्याह-
रानिति—तव गल्लचर्वणं भक्तम् । अहमेव श्रीकृष्णस्य भक्त्यभोग्यसम्प्राप्तितेति वाग्वयो
वृथेवेत्यर्थः ।

परस्तु रोपः । अनेति—अन्नमयज्ञानमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया इति पञ्च कोपाः
तथा जीवात्मनो विश्वतेजसप्राज्ञा इत्यवस्थातयम् । तत्र जाग्रद्दशायां जीवात्मनो विश्व इति
संज्ञा, स्वप्नदशायां तेजस इति, सुषुप्तिदशायां प्राज्ञ इति च वेदान्तशास्त्र एव प्रतिहताः
गान्धत । अत्रानेन पानाभावेन पक्षेऽधोवायुना । एवमभोजनेनेत्यनेन शब्दशक्त्याऽमेध्यभोजन
मेवोच्यते । तथाऽमेहनेन मेहनेन खिद्य' तैलादिसेचनं तदभावेन पक्षे मूत्रासेचनेन ।

खानापानेव्यहंभ्वे शब्दशब्दसन्निवेशः । 'भक्तं गल्लचर्वणं'मित्यादिव्यपि भाषाविभाषाप्रचलित-
प्रकारतयाऽर्थमनुचनम् । सुराचार्यः (रालय इति—अत्रावद्योतुप्रासपरतया द्वितीयार्थ
सम्भावने न दोषग्रस्तं इति सारणीयम् ।

यन्तोऽशीलाः, ब्रोडाव्यञ्जकत्वात् । अमेहनं स्नेहाभावः ।

वचो वान्तसमं तस्य प्रकृतिस्तस्य दुःखदा ।

उत्सर्गोऽपि विधं तस्य यो वैष्णवविनिन्दकः ॥ ३६

अत्र वान्तादयः शब्दा जुगुप्सादायिनः, प्रवृत्तिर्वासा, उत्सर्गं दानं, पक्षे विद्धुत्सर्गबोधकम्—इदन्तु जुगुप्सादायि । किन्तु वान्तशब्दो वम्-धातुप्रयोगार्थान्तरसंक्रमितध्वन्यादौ न दोषः । यथा—‘वान्तरचरमूर्त्तिभिः सुकविना मुक्ताफलैर्गुम्फिता’ इति (Anargharaghava I) सुरारिः ।

स्मितमृदुञ्जचीनोदान्तकान्तोरूपीन-

स्तनप्रघननितम्बद्योतधाराप्रहारैः ।

जितमपि भुजपाशैः कान्तमाध्वं शृङ्गा-

हरणकुतुकखेलां सुभुवो नाटयन्ति ॥ इति कन्दर्पमञ्जरी ।

‘मा वम संवृणु विपमिति सातङ्गं पितामहेनोक्त’ इति (Aryasaptasati, ३) गोवर्धनः ।

सङ्केतं सा पिष्टवने चकाराद्य तपस्विनी ।

जीवितेशस्य संज्ञायै रङ्गिणी मङ्गलक्षये ॥ ३७

पिष्टवने पितुरुद्याने, तपस्विनी विरहिणी, जीवितेशः कान्तः, मङ्गल-चयः मङ्गलमृदुमित्यादिभिः श्रमगान-यम-मङ्गलाभावाः प्रतीयन्ते—इत्यमङ्गलम् ।

विद्वत्सभायां भासि त्वं दीपाकर इवोज्ज्वलः ।

विद्यया च तथा धीरः सुराचार्य्यं सुरालये ॥ ३८

अत्र किं दीपाणामाकरः किं दीपाकरश्चन्द्रः, किं सुराणामाचार्य्यः, किंवा सुरायामाचार्य्यः, एवमपरोऽपि—इति सन्दिग्धं वाक्यम् ।

हरिचरणरत्नकिरणोज्जागरमम्बोदकुसुमज्वलनां गहनम् ।

अनुहरति प्रसवाशुगर्दननिद्रोत्थयुवतिसुखसुपमाम् (घ) ॥ ३८

गोपीभिः सह श्रीकृष्णस्य जगत्कोटां वर्षयति—स्मितेति । शृङ्गेति । जलयन्त्राहरण-खेलां नाटयन्ति । ‘शृङ्ग’प्रधाने शिखरे विधाने जलयन्त्रके’ इति । अपरोऽपीति—सुरालये देवदेहे पक्षे मदिराऽजये । सूर्यादेवेन प्रफुल्लानां कमलानां गहनं वने कर्तुं कन्दर्पकोडा-

(घ) हरिचरणेति—अन्तार्थाया गीतिसंज्ञाया द्वितीयः पादो दोषदृष्ट इवाभाति, ‘कुसुमजनुषां वन’मिति पाठे सर्वं निर्मलम् । ‘गहन’मिति काननसामान्यार्थं प्रयोगे ‘विशेषणमात्रप्रयोगे

अत्र हरिचरणं विष्णुपदमम्बरं तस्य रत्नं मणिः, द्युमणिः सूर्य इत्यर्थः ।
उज्जागरं प्रफुल्लता, श्रमोदकुसुमजन्मानि कमलानि, प्रसवाशुगः कामः,
कूर्दनं केलिः—इति नेयार्थाः । इति वाक्यं नेयार्थम् ।

श्रीकृष्णस्य जनानां निरुपधि विहिता पदाम्भोजे ।

श्रमयति सुकृतं जनयति दुष्कृतमेकान्तनिर्मला हि मतिः ॥ ४०

अत्र श्रीकृष्णस्य चरणाभोजनिहिता जनानां मतिर्दुष्कृतं श्रमयति
सुकृतं जनयतीति वक्तव्यं यथास्वितं क्लिष्टम्—इति वाक्यमेव क्लिष्टम् ।

नवं वयस्तेऽधिकसौकुमार्यता प्रियानुरागामृतमिन्दुरत्वता ।

यथोत्तरं हृदिमती गुणावलिः का ते समाना भवतीह राधे ! ॥ ४१

अत्र, 'अधिकसौकुमार्यता' 'प्रियानुरागे'त्यादि च विधेयम् । तत्र समास-
गतत्वेनाविमृष्टम् । तेन 'नवं वयस्ते सुकुमारताऽधिका प्रियस्य च प्रेम नवं नवं
त्वयी'ति साधु ।

असमासगतत्वेऽपि वाक्याविमृष्टविधेयांगत्वं द्रष्टव्यम् । यथा—

सौभाग्यं मम पुनरेतदेव कृष्ण ! यत् कान्तागणगणने ममापि लेखः ।

अत्रायं यदधिक आदरस्तदेतन्नाहात्म्यं तव परमुत्तमं कृपायाः ॥४२

अत्र 'एतदेव'ति विधेयं, नत्वनुवाच्यम्—तत्तु पद्यान्निर्द्देशेनाप्यनुवाच्यमेव
जातम् । यथा वा—अपाङ्गभङ्गेन धृतिं धुनोति कलेन वेणोद्यं क्रियं तुनोति ।

कुलञ्च शीलञ्च पुनः पुनीते स्पर्शेन योऽसौ पुरतः प्रियस्ते ॥४३

अत्र योऽमाविलेतयोः पदयोः पूर्वमनुवाच्यं द्वितीयन्तु विधेयं, सन्निकृष्ट-
तमत्वेन द्वितीयमेवानुवादवत् प्रतिभासते । तेन 'स्पर्शेन यस्ते सखि ! सोऽभ्यु-
षेती'ति वाच्यम् ।

जन्यनिद्राया उल्लिखिता या युवतिसल्लया सुखभ्रोभां हरति ।

समासगतत्वं विनाऽपि वाच्येऽविमृष्टविधेयांगत्वं सम्भवतीत्याह—असमासेति । 'एतदेव
सौभाग्यं मम पुनरित्यन्वये एतदित्यस्य विश्लितं विधेयत्वं न सम्भवति, पञ्चान्निर्देशात्,
किन्त्वनुवादरूपत्वमेव जातं तस्य, अतः 'सौभाग्यमित्यस्य विधेयस्याविमृष्टविधेयांगत्वं
'अनुवाच्यमनुक्तैव न विधेयं प्रयोजये'इति वचनात् (४) । अत्र विधेयान्तरमप्याह—सर्ग-

विशेष्यप्रतिपत्ता'विति कथञ्चित्तु समाधेयः । ते ते गुणा इति—एतदर्थे 'विनासचेष्टाः सखि
केशिनाशिन' (३१:३) इत्यादि मध्ये 'हन्तन्ति मर्माणि गुणा घणा इव'ति वाक्यं तुलनीयम् ।

एवं प्रस्तावतो यत्तदोः सम्बन्धोऽपि विचार्यते । तथाहि यत्र हि प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दः तत्र यच्छब्दो नापेक्षितः स्यात् । यथा—हृन्दावने चन्दनवातयोते सचन्द्रिकायां निशि सुन्दरोभिः ।

कलिन्दकन्यापुनिनेऽतिरम्ये स रासनास्योत्सवमाततान ॥ ४४

अत्र 'स' इति प्रक्रान्तं श्लेषमेव प्रस्तोति । 'स रासनास्यं विततान कृण्व' इति पाठे 'स' इति प्रसिद्धिमात्रद्योतकम् ।

सा कान्तिरेकान्तरसायनं दृशां स वाग्बिलासः श्वसां सुधाश्ववः ।

तद्दोक्षितं प्रेमरमस्य दुर्दिनं कदा पुनर्मं विषयो भविष्यति ॥४५

अत्र तच्छब्दोऽनुभूतार्थः—एवमग्निद्वयं वीष्णाऽपि दृश्यते ।

ते ते कटाक्षाः स स वाग्बिलासस्तत्तत् स्मितं तत्तदसीमधाम ।

ते ते गुणा इन्त समस्तमेव ममाधुना ह्यन्तति मर्म मर्मं (घ) ॥४६

एवञ्चोत्तरवाक्यस्यो यच्छब्दः पूर्ववाक्यस्यतच्छब्दं प्रति न साक्षाद्दः ।

यथा—त्रैलोक्यनक्षोसुकुटेकरत्नं श्लेष एव प्रणयेन सेव्यः ।

येन स्रक्तोयं पटमादरेण प्रदीयते मुक्त्यधिकं भजद्भ्यः ॥४७

अत्रोत्तरपदस्यो यच्छब्दः स्वाच्छन्देनैव शोभते । पूर्ववाक्यस्यो यच्छब्दं उत्तरवाक्यस्यं तच्छब्दं प्रति सापेक्षः—यथा 'येन स्रक्तोय'मित्याद्युत्तरमर्द्धं पूर्वाहं यदि भवति तदेव तच्छब्दाकाङ्क्षा । तेन 'श्लेष एव प्रणयात् स सेव्य' इति चतुर्थचरणं पाठ्यम् ।

द्वयोरनुपादानेऽपि द्वयोरर्थः क्वचिदवगम्यते । यथाऽस्मद्गुरोः—

न धादिनिग्रहः कार्यो न शिष्यानुग्रहोऽपि च ।

उभयायितरूपस्य मनसो ह्युभयं मतम् (घ) ॥

Srinatha—Bhagavatamatadipika Introduction

नेति । प्रकृतिप्रत्ययसंख्यादाया'मस्माक'मित्यत्र बहुवचनस्यापि विधेयत्वं ज्ञेयम् । एवं ममापोष्यत्रैकरचनस्य । अयमर्थः ममेकस्यापि त्वज्जनमध्ये लेख्ये तदा सर्वोसहितानामस्माकं वङ्गोनामिह सौभाग्यम्—अत्रास्मन्निष्ठबहुवचनस्य तथा सन्निष्ठैकत्वस्यापि विधानं ज्ञेयम् । अथुता माधुरविरहेण याकुला श्रीराधिकाऽह—तत्तन् श्रीमारद्वितं धाम प्रभावादि समस्तमेव मर्म मर्मं ह्यन्तति । श्लेषे दिशक्तिर्न दुष्यति । द्वयोर्यत्तदोः ।

न वादोति—एतच्च यन्मङ्गद्वयुत्तरणार्थां श्रीमङ्गावतमननिष्कर्ममाविष्कर्त्तकामानां वैष्णववैष्णवा श्रीनाथाचार्याणां सप्रश्रयमात्ममत्तनिवेदनमिति श्रीभागवतमत्तदीपिकाख-

अत्र यो वादी भवति तस्य जिगीषा मे नास्ति, यः शिष्यो भवति तस्मिन्नुग्रहोऽपि नास्ति । किन्तु मन एव उभयायितं, तेन तस्यैवोभयं निग्रहानुग्रहौ—इति वाक्यद्वये पूर्ववाक्ये यत्तदोरभावेऽपि यत्तदर्थप्रत्यायकत्वम् । तथा 'ऽसा' विति शब्दः स इत्यस्यार्थं नाभिधत्ते । यथा—

असौ गुणानां निकपो, गुणाना-सुत्पत्तिभृ मिर्भवती च राधे !

जनस्तृतीयः कथमत्र योग्यो येन हयोदीत्यमुरीक्रियेत ॥४८

अत्र 'स' इत्यर्थे न असौ-शब्दः, अपि तु प्रकान्त एवार्थे । यद्यपि 'यस्ते प्रियोऽसौ न जहाति पार्श्वे'मिति यच्छब्दानन्तरं व्यवहितोऽप्यदःशब्दस्तच्छब्दप्रतीतो समर्थवद्भामते तथापि विना तच्छब्दान्तरं न वाक्यार्थपरिपोषः । तच्छब्दोपादानेनैव स स्यात् । यथा—'यस्ते प्रियोऽसौ स तवैव पार्श्वे' इति ।

यस्ते मनोरत्नहरः सुनेत्रे ! नवीमनीलासुदहन्दकान्तः ।

राकेन्दुनिन्दाकरवक्त्रविम्बो मयाऽयमालोकि वनं प्रयात्त्या ॥ ४९

यत्तु (५) क्वचिदिदम्-शब्दवददःशब्दोऽपि तच्छब्दार्थमभिधत्ते, तत्तु तद्यथा मैत्रवाक्यस्यम्, उत्तरवाक्यस्यमेव तथा, नतु योऽयं सोऽसाविति यच्छब्द-निकटत्वे, तथा सति प्रसिद्धार्थबोधकमेव, यथा यच्छब्दनिकटस्थस्तच्छब्दः अथ ये पण्डिता स्ते वादिषु निग्रहं शिष्येष्वनुग्रहञ्च कुर्वन्ति । एतद्द्वयमेव तेषां साध्यं भवति मम तु तद्द्वयं साध्यं न भवति, किन्तु मन्मन एव मम वादि । तथाहि रे मनस्वं भगवच्छ्री-कृष्णकीर्त्तनस्मरणार्थौ तिष्ठ, विषयेषु सदा मा तिष्ठेति मदाज्ञाननद्धीकुर्वन्तु सदा विषयेषु तिष्ठति इत्यनो भगवच्चरणाश्रयणरूपप्रबलेन तन्मनो जित्वा शिष्यं करिष्यामि । पश्चात् भगवन्मधुरनामकीर्त्तनार्थौ निमज्जनरूपातुग्रहं मनोरूपशिष्ये विधास्यामीत्यत आद्य-न वादीति । उभयायितरूपस्य वादिशिष्यस्वरूपस्य मनस उभयं निग्रहानुग्रहौ मतं मम सम्मतम् । मयाऽयमालोकीत्यत 'इदम्'—शब्दस्तच्छब्दार्थबोधकः, तददःशब्दोऽपीति यदुक्तं, तत्तु मैत्रवाक्यस्यम्, अपि उत्तरवाक्यस्यमेव । यच्छब्दनिकटस्थ तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थ-बोधकत्वं उदाहरणमाह । राधाभाषवयोर्यत् तत् प्रसिद्धं प्रेम तत् किं वर्णयितुं शक्यम् । अत्र द्वितीय'तत्'शब्देन सह 'यत्'शब्दस्याकाङ्क्षा, तेनैव 'यत्' पदं निराकाङ्क्षम्, अतः प्रथमं

निबन्धस्योपक्रमे स्थितम् । परममहद्व्यत्नादिति—अत्र प्रत्ययप्रयोगहततवेचित्तप्रहानिष्ठ सुतरां लक्ष्या । परिहृत्तौ मूलनाशसम्भावनेति न कृता तत्रेहा गन्धकृता । दिव्या इति—

(५) 'तत्तु तद्यथा' इत्यंशस्य स्थानभङ्गः (ख) (ङ) (च) पुरस्कृतः ।

प्रसिद्धार्थमेवाभिधत्ते । तद्यथा

राधामाधवयोर्यत्तत् प्रेम क्षेमकरं महत् ।

तत् किं वर्षयितुं शक्यं गिरा देव्याऽपि कर्हिचित् ॥५०

अत्र 'तत् कि'मिति पुनस्तच्छब्देनेव निराकाङ्क्षम् । एवं प्रागुपात्तस्य यच्छब्दस्य वीष्पायामुत्तरवाक्यस्यस्य तच्छब्दस्यापि वीष्पा कर्त्तव्येति न नियमः, तदकरणेऽपि दोषाभावात् । यतो वीष्माप्रतिपाद्यं यत् किञ्चिच्छब्दार्थ-रूपं तदेवोत्तरवाक्यस्यैकतच्छब्देनैव समर्थ्यते, उत्तरवाक्यस्थितिसामर्थ्यादेव । यथा—गुणा अपि क्वापि भवन्ति दोषा दोषा अपि क्वापि गुणा भवन्ति ।

यो यो गुणस्तो स स तादृगेव दोषस्तु यो यो न च तस्य लेशः ॥५१

अत्र ततोयचरणे द्वयोरपि वीष्मा, चतुर्थचरणे यच्छब्दस्यैव । उक्तो-दाहरणद्वये प्रामाण्यं 'यं यं व्यतीथाय पतिंवरा सा विवर्णभावः स स भूमि-पालः' (Baghu VI. 89) इति कालिदामः, 'यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ ! नम्रस्य तन्मे' (Malatimadhava I.) इत्यादि भवमूतिः ।

पटाम्बुजद्वन्द्वपरागवाही सुपावनोऽयं तव मातरिश्वा ।

ललाग हे यैष्णव ! पुण्ययोगात् पृतः कृतार्थं कृतोऽस्मि तेन ॥५२

अत्र मातरिश्वा ललागेति तव मातरिश्वा ललागेति विरुद्धमतिक-दाव्यम् । अत्र पदांशेऽप्येते श्रुतिकटादय इति यदुक्तं तदुदाह्रियते । परमसहृदयत्वात् सर्वभूतप्रियत्वाद्भगवदनुगतत्वात् सर्वदा दुर्लभत्वात् । जगति कति न धन्याः पुण्यदेहा दृगन्तेरपि घनमघभाजामप्यघं नाशयन्ति ॥५३ 'तत्'पदं प्रसिद्धार्थमेव । तदुभयस्योदाहरणमाह—गुणा इति । कस्यचित्पुरुषस्य पाण्डित्या-दयो गुणा अप्यसत्सङ्गेन दोषा भवन्ति । उक्तं हि देया (घ) 'चतुर्थस्कन्धे—विद्याऽदिभिः 'सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरेः' । एवं स्त्रीपुत्रादिमहितदृष्टरूपदोषा अपि सत्सङ्गेन गुणा भवन्ति । उक्तं हि दशमे (१।१।३६) ब्रह्मणा—'तावन्नागादयः स्तोनास्तावत् कारायर्धं गृह'मिति । अत्र तु यो यो गुणः स स तादृगेव गुणस्त्व एव, न कदाचिद्दोषस्त्वः ।

देधे इति स्यात् । आदर्शपुस्तकमद्वलयितुः प्रमाद एवार्थं, न तु भागवतपुराणेऽस्वामान्य-पुत्रपत्तिमतां टोकाकचरणानाम् । तथा च (१।१।१०) देवीं प्रति भगवतो भवस्य वाक्यम्—विद्यातपोवित्तत्रपुत्र्यः कुलेः सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरेः । स्मृतौ हतायां भूतमानदुर्दृशः स्तब्धा न पश्यन्ति हि धाम भूयसान्" इति । असत्तमानामितरैः दोषभूतैरित्यर्थः । आर्षेत्वात् समासः कथञ्चित् समाधेयः ।

अत-त्वात्-त्वात्-त्वात् त्वादिति युतिऋतुत्वम् (घ) ।

सत्प्रतीतिमत्तां तव किं वदामः सर्वत्र ते कृष्ण ! समेव दृष्टिः ।

स्वभावरागा न भवन्ति नूनं कचिद्धिरागाः कचिद्दूरागाः ॥५४

पदांशे भक्तशब्दः शीवाद्येन निवृत्तार्थः तेन 'प्रोतेः प्रभावं तव किं वदाम' इति पाठ्यम् ।

तव तन्वङ्गि ! तरलैरपाङ्गानां तरङ्गकैः ।

पञ्चयोरिपवः पञ्च राधे ! स्युः शतकोटयः ॥५५ इति पदांशगतम् ।

'अपाङ्गाना'मिति बहुत्वमनर्थकं, तेन 'तव तन्वङ्गि ! निकरेस्तरङ्गाना-मपाङ्गयो'रिति पाठ्यम् । यथा वा 'दूराद्वाघयतेऽवगुण्ठनपटं वामाङ्गुलीपञ्चवै-रभ्यर्णं मयि सहजैः करयुगीने'त्यादि (५५ म किरणे ८८ श्लोकः) । अत्र 'पञ्चवै'-रिति बहुवचनमनर्थकम् । तेन 'लोलाङ्गुलिमुद्रये'त्यादि पाठ्यम् ।

विजेयः कामसमरे राधया माधवो मुदा ।

सखीमण्डलमध्येऽपि प्रजगत्भे न तत्रपे ॥ ५७

अत्र 'विजित' इति क्त प्रत्यये वाच्ये 'विजेय' इति ण्यत्-प्रत्ययोऽवाचकः ।

तेन 'जितोऽपि स्मरसंगाम' इति पाठ्यम् ।

शिरीषपुष्पादपि पेलवं वपुर्दुनोति यस्याः शयनेऽपि कौसुमे ।

आदर्शवच्छाससमीरणादपि प्रस्नायतोदं सहते तथा व्यथाम् ॥ ५८

अत्र 'पेलव'मित्यश्लोर्न व्रीडाजनकं, तेन 'कोमल'मिति पाठ्यम् ।

अत्रोभ श्लेव वीषा । एवं यो यो दोषस्तस्य त्वयि श्लेयोऽपि नास्ति—अत्र यच्छब्द एव वीषा, न तु तत्पदे ।

सदिनि—सर्वत्रासञ्जनेषु कंसादिष्वपि मोक्षदायकत्वात् समेव तव कृपामयी दृष्टिः । जगदन्तैर्नो जनास्तु सर्वत्र स्वभावसिद्धानुरागविशिष्टा न भवन्ति किन्तु कचिद्देशेषु विरागाः कचिद्दुःखेषु चनेष्टरागा भवन्ति । कामक्रीडाप्रचुरे जलसुहृद्दोलिकोत्सवादी राधया विजेयः विजितोऽपि माप्रयोऽहमेव जितवानिति मिथ्या प्रजगत्भे, नतु तत्रपे । दिविष्ठानामिति पदांशे विष्टेति निर्देशादश्लोम् । एवं पूयते इत्यादौ पूय

दिविष्ठानामिति—एवं पूयते इति च—एतच्च गोर्षाणवाख्या अपूर्वतरवैशिष्ट्याविलक्षितानु स्थितिमदिति न निव्यवस्य स्वीकार्या, परं 'कुरु रश्मि'मित्यादि प्राचीनतरग्रन्थकारादि र्दमितेषु म्यलेष्विव रुजितमथवा विच्छित्तिहानिकरमित्यनिव्यदोषास्यदम् । दोषाणां निव्यनिव्यल-त्ययस्या ध्वनिप्रत्यानाचार्यैः पूर्वेर्विशदं यवस्यापितेति सैवात्र प्रमाणम् । पूर्वेनेवार्थ-

दिविष्ठानां क्लेशकराः गतगो दितिनन्दनाः ।

हता ह्येकेन हरिणा हरिणा हरिणा इव ॥ ५८

अत्र 'दिविष्ठा' इति पदांशे लुगुष्माऽश्लीलं, 'देवताना'मिति पाठ्यम्—एवं 'पूयते' 'अभिप्रेता'दिशब्दाश्च ।

शृगाचीणां कामरणे निक्षेष्टानां वपुः स्पृशन् ।

दक्षिणोऽयं जगत्प्राणः प्रणयी समपद्यत ॥ ६२

अत्र 'मरण' इति पदांशेऽमङ्गलाश्लीलं, तेन 'गोपिकानां रतिरणे निःप्यन्दाना'मिति पाठ्यम् ।

नीलाञ्जहारो-हरिणीदृशां वत्सकृहोपरि ।

सरोजकोरकगतो शृङ्गसङ्घ इवावभो ॥ ६३

अत्र 'वत्स'शब्देन वचो लक्ष्यते—तच्च नेयार्थं पदांशगतमेव । तेन 'वचोरुहोपरी'ति वाच्यम् । यद्यपि पूर्वपदपरिवृत्तिसहसुत्तरपदपरिवृत्ति-सहसुभयपदपरिवृत्तिसहस्रेति प्रागेवोक्तं तथापि तेषां यथाप्रसिद्धि परिवृत्तिः कार्या । सा तु महाकविप्रयोगतः सहस्रद्वयद्वयद्रूपणाच्च समुचिता भवति । नहि सर्वान्येकपर्व्यायोक्तानि पदानि परिवृत्तिसहस्राणि । यद्यप्ययमप्रयुक्त एव दोषस्तथापि पूर्वनेयार्थतयाऽयं भेदो लिखित इति लिखितम् (घ) ।

अथ वाक्येऽन्येऽपि दोषाः सन्तीति तानाह—

प्रतिलोमाच्चरमाहतनष्टविसर्गञ्च संहिताहीनम् ।

हतवृत्तं हीनाधिककथितपदप्रखलत्प्रकर्षञ्च ॥

इत्थेत्तदंशेऽश्लीलम् ।

अथ द्वितीयकिरणे दोषरहितशब्दानामेव त्रिविधा परिवृत्तिः कृता । अत्र तु श्रुति-कदादिदोषविशिष्टानां पदानां प्रयोग एवावुचितः, कुतस्तेषां परिवृत्तिसम्भावनाऽप्येवञ्च—यदपीति । नहीति—एकपर्व्यायोक्तानां सर्वेषां पदानां मध्ये यानि दृष्टानि पदानि तानि न परिवृत्तिसहस्राणि । ननु यद्यपि नेयार्थस्य स्वतन्त्रशेषत्वं न सम्भवति, अप्रयुक्तत्वदोषस्य लक्षण एव तस्यान्तर्भावमङ्गात्वात्, तथापि पूर्वैर्यं स्वतन्त्रतया लिखितं, तदभिप्रायेण मयाऽपि लिखितमित्याह—यद्यप्ययमिति ।

तथेति—वस्तुतस्तु त्रैश्वार्थमेव संचाप्रपञ्चकल्पना । भेदे स्फुटनरे नामान्तरसूचितं, परं सम्यदायसिद्धमार्श्यागे लाघवं स्यादिति हतो विवेकः ।

ससमाप्तपुनरुपात्तं नश्यन्मतयोगसङ्कीर्णं ।

अर्हान्तरैकवाचकमनभिहितार्थं प्रसिद्धिधृतमपि च ॥

अपदस्वपदसमासं गर्भितभग्नक्रमाक्रमाख्यपि च ।

अमतपरार्थञ्चेति ज्ञेयं दोषान्वितं वाक्यम्(ङ्)॥३४४का-

एवमेकविंशतिदोषाः । प्रतिलोमाक्षरमुक्तरसानुगुणवर्णप्रतिकूलवर्णम् ।

यथा— सुष्मकोदण्डकण्डूलप्रकाण्डभुजमण्डलम् ।

कम्बुकण्ठि ! समुत्कण्ठं कण्ठेऽकुण्ठा हरिं कुरु ॥ ६४

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलवर्णाः—एते तु वीररौद्रादावनुकूलाः । एवं वीर-

रौद्रादौ माधुर्यव्यञ्जका वर्णाः प्रतिकूला इति बोधव्यम् ।

आहत उखं प्राप्तो विसर्गो यत्र यथा—

श्यामोऽभिरामो रमणो मदनो मोदनो हरिः ।

सनोविनोदनो भाति सततं गोपसुभ्रुवाम् ॥ ६५

नष्टो लुप्तो विसर्गो यत्र यथा—

इत इत इत एहि देहि वाघ्नं शशिमुखि ! नापसर प्रसीद कृपया !

अयमपि भवताद्भवत्प्रमादान्मनसि गतव्यथ उक्त उक्तदथ ॥६६

अत्रायथोलुप्ता विसर्गाः ।

संहिता सन्धिसूया हीनं विसन्धिरित्यर्थः । विवक्षितय सन्धिर्भवतीति वाक्यबलात् कृतो विसन्धिः, स सकृदपि दोषावहः, प्रगृह्यादिहेतुकश्चेदसकृदेव ।

संहितायां हीनमित्यर्थे संहितायां दुःश्रवमञ्जोलक्ष इति त्रिविधोऽयं दोषः । क्रमेणोदाहरणानि—

तवैतद्वदनं इन्दुनिन्दकं पङ्कजेक्षणे !

सकलह्री निष्कलह्ने कथमस्मिन्न लज्जताम् ॥ ६७

अत्र 'चन्द्रनिन्दक'मिति पाठ्यम् ।

कलङ्किनश्चन्द्रमसः सुभ्राननमिदन्तव ।

रुचिं विभ्रदपि प्रायो निष्कलह्मितीर्यते ॥ ६८ ।

संहिताहीनमिति—सप्तमीतत्पुरुषेयार्थं कृते हीनशब्दस्य निष्ठार्थत्वाद् अत्रादिदोष-
व्यसक्तं, तृतीयातत्पुरुषे कृते संहिताया रक्षितमित्यर्थेन विसन्धिरित्येको दोषः, मिलित्वा

(ङ) दोषान्वितं वाक्यमिति—अत्रापि मन्मटादिमतमनुसृत्य गणना । विवक्षाः सन्धिर्भवतीति—तत्र गद्यप्रबन्धे कथमपि सङ्घटनं इति न त्वन्यत्र । यदाहुः—संहितेकपदे

अत्र 'सुम्ने'ति दुःखवम्—तेन 'राधि । मुख'मिति पाठ्यम् ।

अलण्डमरुडाम्बर्थं तव मध्ये विराजिनि (ङ) ।

स हरस्य करयाह्वः करयाह्वमिदं हरः ॥६८

अत्र 'लण्ड'शब्दोऽश्लीलः—तेन 'वृथा डमरुडाम्बर्थं'मिति पाठ्यम् ।

इतद्वत्तं छन्दोगतवैरूप्यं गुरौ लघुत्वम् । यथा—

शशिमुखि ! सखि ! राधिकेऽधिकोऽसि गुणविभवेन समस्तसुन्दरीभ्यः ।

त्वयि निहितमना मनागपि श्रीव्रजपतिसूनु रूपैति नान्यपार्श्वम् ॥७०

अत्र 'पादान्तो लघुर्गुरुर्वेति' वाक्यबलात् कृतो लघुवर्णन्यासो इतद्वत्ततां व्यनक्ति । तत्तु द्वितीयपादान्ते शोभते न चतुर्थपादान्ते, बन्धुशैथिल्यात् । प्रथम-
द्वितीयपादान्ते तु नैव (ङ), । एवमार्यासु च गणलता विरुद्धता (ङ) । यथा—

गोकुलललनामण्डलरतिरणपाण्डित्यमुग्धमधुरश्रीः ।

श्रीव्रजराजकुमारी रासविलासे कुमारयति ॥ ७१

अत्र द्वितीयद्वितीयगणौ सकारभकारी विरुद्धौ । तेन 'व्रजललनामणि-
मालारती'त्यादि पाठ्यम् । एवं रसाननुगुणवृत्तञ्च इतद्वत्तम् । पृष्ठटिकादि
शृङ्गारकरुणादौ विरुद्धं, हास्यशान्तादौ न (च) । शृङ्गारे यथा—

हे सखि ! मा कुरु मानमखर्वं मानः सौख्यं यसति हि सर्वम् ।

कुरु सानन्दं हृदयममन्दं रसभरकन्दं भज गोविन्दम् ॥७२

हीनपदं यथा—शुमलमुखि ! विचित्रस्यावधिः कोऽपि दृष्ट-

स्तरणिदुष्टिद्वितीरोपान्तमव्य प्रयान्त्या (च) ।

अत्र 'मधे'ति हीनं पदम् । तेन 'तरणिदुष्टिद्वितीरं' इत्यन्तयान्त्या भयाऽद्ये'ति
पाठ्यम् ।

त्रिविधो दोषः । हरिणाञ्जीलक्षणां स्तनोपरि हाराणां त्रुटनपटिन्वा एवं तदुपरिश्राटी-
पाटनेन च प्रौढदर्पः शीघ्रघ्नो निर्दयं यथा स्यात्तथा प्रधि गन्धे मिथ्याघट्टाधिपत्वं

नित्या नित्या घातूरसर्गयोः । श्लोकेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषये'ति । पादान्तो
लघुर्गुरुर्वेति—अत्र लौकिकच्छन्दःशास्त्रविदां सम्प्रदायेन द्वितीयचतुर्थपादान्तलघोरेव
तथा व्यवहारः । चतुर्थपादान्ते यदालङ्कारिकनिबन्धे कृतचिदस्य प्रतिषेधो निर्दिष्टश्चत-
रपनागतं प्रोषित्यन्तद्व्यमेव हेतुः । 'व्यन्यासा गुणरत्ने'त्यादौ यदन्वैर्दृष्टितं तन्नापि तावदेवं
नियामकं विधानम् । प्रथमद्वितीयपादान्तसम्बन्धे गुरुत्वयत्रस्या वसन्ततिलकादिदीर्घच्छन्दः

अधिकपदं यथा—नवजलधरधामा श्यामलोऽयं किशोरः (च)
इत्यत्र 'नवजलधरधामे'त्यनेनेव सिद्धे 'श्यामल' इत्यधिकम् । तेन 'नवजलधर-
धामश्यामलोऽय'मिति पाठ्यम् ।

कथितपदं यथा—कलयति जलकेलिं मत्तमातङ्गकेलिः (च) ॥ ७३

अत्र केलिं केलिरिति कथितं पदम् ।

प्रखलत्प्रकर्षं पतत्प्रकर्षमित्यर्थः । यथा—

हरि हरि हरिणाञ्जीलक्षवञ्जोजहारद्वुटनपटिमगाटोपाटनप्रौढदर्पः ।

अग्रमदग्रमुदारोऽलोकघटाधिपत्यं कथयति पथि गव्ये दानलीलां दधानः ॥७७

अत्र पूर्वार्द्धादुत्तरार्द्धं पतन्नेव प्रकर्षः । अत्र समाप्तपुनरासन्नम् ।
'कथयति पथि गव्ये' इत्यनेनेवाकाङ्क्षाममातेः 'दानलीलां दधान' इति
पुनरासन्नम् । तेनोत्तरार्द्धं पूर्वार्द्धीकृत्य पाठ्यम्, तथा सति दोषद्वयहानिः ।

नश्चन्मृतयोगोऽसम्मतो योगो यत्र, अभवन्मृतयोग इत्यर्थः । यथा—

यस्याज्ञा विधिमौलिमाल्यमधुषी, यं सेवते शङ्करो,

यस्मिन् सर्वमिदं चराचरगुरो कृष्णे, त्रिलोकी यतः ।

येनाकारि समस्तदानवधुवैधस्य, सुर्वीभरं

यो जह्रे, बलिमर्षयन्ति विबुधा यस्मै, स पायाञ्जगत् ॥७४

अत्र 'कृष्ण' इति पदं विशेष्यं प्रथमान्तं यदि स्यात्तदा मतयोगो भवति—
यच्छब्देर्विर्दिष्टस्य तच्छब्दार्थस्य कृष्णपदस्य यच्छब्दार्थ एव प्रवेशेऽभवन्मत-
करोति । अत्र पूर्वार्द्धे यथा कोमलसमलपदं तथोत्तरार्द्धं न, अतः पतत्प्रकर्षदोषः ।
जीवनेनेति—लक्ष्मणनितञ्चालया जीवनोऽत्यन्तकट्टरभूदित्यर्थः (5a) । एवं ताडयत्कट्टतया

खेव प्रचलितुमर्हति न तन्न्यूनाच्चरोपजातिपञ्चतिषिति बहवः । परं 'भास्वन्ति रत्नानि
मधौषधीश्च पृथुपदिष्टा'मित्यादिषु बहुतरेषु कालिदासादिकविभिरस्य मर्यादा न साधु
रक्षितेति प्रतिभाति । अतएव लक्ष्मणस्यसङ्ख्या तत्रापि वैकल्पिकत्वविधानं
सारवदित्यभिप्रेतः । मण्डलत विरहतेति—एवमत्र प्राचामार्थास्तु कश्चिद्विधिभङ्गः
धर्वांचान्तु बहुतेति मन्तव्यम् । विरान्तिनेति—विलासिनीत्यर्थे कष्टदृष्टम् ।

(च) द्वास्वयान्तादौ नेति—स्तवादिषु द्वास्वयपरास्वयोक्तिषु च तथा संस्था । प्रकटिकादीति
—आदिपदेन दोषकच्छन्दसो ग्रहणं कियम् । शृङ्गारकरुणादीति—बन्तुतस्तु सुकवीनां तथा
रचनाया एवाभाषः । दिग्दर्शनमेतत् । सुदृशतित्तलकादिप्राचीनतरनिबन्धे मन्दारमरन्दा-

(5a) कवीतरव च टोकादां 'जीवन' इत्ययं पुनिप्रयोगः प्रासादिक एवेति कियम् ।

योगः । तेन 'यस्याज्ञा विधिमौलिमात्मधुपी, यं सेवते शङ्करो येनाकारि
समस्तदानवधुवैध्वय, सुर्वीभरम् । यो जह्ने, बलिमर्पयन्ति विबुधा यस्मै,
त्रिलोकी यतो यस्मिन् सर्वमिदं चराचर, मसौ कृष्णः, स पायाज्जगत् ॥' इति
वरम् । तथापि विभक्तारक्रमदोषः, तेन—

'यो भक्तैरवशगीभवेत्, पशुपतिर्यं सेवते, येन भू-निर्भारा, बलिमर्पयन्ति विबुधा
यस्मै, त्रिलोकी यतः । यस्याज्ञा विधिमौलिमात्मधुपी, यस्मिन् समस्तं
जगत् सोऽयं योपवधुविलासरसिकः कृष्णोऽस्तु वः श्रेयसे ॥' इति शुद्धम् ।
यथा वा—मुञ्चति त्वयि दृगोः पदवीं मे येन येन शृणु यद्यदवाप्तम् ।

जीवनेन कटुता, मरणेन प्रार्थिता, प्रियतया परिवादः ॥ ७५

अत्र शृणुति क्रियायाः कर्मापिचित्वे जीवनादेः सर्वस्य कर्मत्वे
द्वितीयाऽन्तत्वं मतम् । वाक्यार्थकर्मत्वे जीवनादेः प्रथमाऽन्तत्वमेव मतम् ।
तदुभयाभावेऽभवन्मतयोग इति केचित् । वस्तुतस्तु 'येन येन यद्यदवाप्तम्
तच्छृणु'त्यनेनैव वाक्यार्थरितार्थः, यथा 'जीवनेन कटुताऽवाप्ते'त्यादिना
निङ्गयत्ययेनान्वयेन नोक्तदोषः । अवाप्तमित्यत्र अवाप्तीति चेत् क्रियते,
तदा सुतरां न दोषः । यथा वा—

स्वामिरुप्यकमलाकरजति पङ्कजे इव सह भ्रमरराभ्याम् ।

निःसरत्तरकृपामकरन्दे माधवस्य नयने रुचधाते ॥७६

अत्र स्वशब्दो माधवे विवक्षितः । स तु वाक्यमर्थ्यादया कर्तृगतत्वेन
प्रतिभासमानो नयनभ्रमरगत एव जातः, तेन 'स्वामिरुप्ये'त्येव शुद्धम् ।
सङ्कीर्णं यथा—

असहिष्णुत्वेनाधुना मम मरणं भवत्विति जीवनकर्तृकप्रार्थिता मरणेन प्राप्ता । तथा
कान्तस्यादर्शनेऽपि या जीवति तस्यः प्रेमायां घिमिति परिवादं प्रेमा प्राप्येत्यर्थः । द्वितीयाऽ-
न्तत्वमिति—कटुतां प्राप्तं जीवनमित्येव सम्मतं भवति । प्रथमाऽन्तत्वमिति—जीवनः कटुतां
प्राप्त (5a) इति श्लेषव्यपेक्षितो भवति । तदुभयाभावे कर्मत्वप्रथमान्तत्वाभावे सति ।
स्फटिकवत् परस्त्रीरूपपददृश्यममर्षोऽभिरूपशब्दार्थः । स्वामिरुप्येति—स्वं कथ्यन्तु-
स्वरूपो य आभिरुप्यमरोऽरस्तत जाते तारास्यागौरयभ्रमरविशिष्टे पङ्कजे इव कृष्णस्य नयने ।
अनेति—चेतः स्वपुत्रं पश्यतीतिवत् सर्वत्र स्वशब्दः प्रथमाऽन्तपदार्थवाची । अत्र तु
प्रथमान्तपदार्थो भ्रमरविशिष्टे नयने रूप, अती दोषः (6) ।

द्वर्षाचोत्तमश्रेणु चास्य विस्तरो रुच्यः । कमलसुखीति—अनेकेनैव शीघ्रं ह्रीनाधिक-
कथितपदत्वदोषाणां लक्ष्यम् । कलाऽणुकश्चेति—नानाणुकपदेन दार्शनिकपरिभाषादि-

मा कुरु मानिनि ! कृष्णं पदगतमुत्थाप्य विषमविपतीक्ष्णम् ।

आलिङ्ग भुवनमङ्गलमङ्गलमन्तर्मलं मानम् ॥ ७०

अत्र वाक्यद्वयस्थपदानि व्यत्ययेन वाक्यद्वयान्तरगतानि । एकवाक्य-
गतपदानामन्योन्यसङ्कुलत्वेन तु क्लिष्टमिति भेदः ।

अर्चान्तरेकवाचकं यथा—

किमिन्दुः, किं सरसिजं, किमास्यं, लनिताङ्घ्रि ! किम् ।

खञ्जनी, किं क्षरशरी राधे !, किं लोचने तव ॥ ७८

अत्रोत्तरार्द्धस्यैकं 'कि'मिति वाचकं पूर्वार्धान्ते ।

पदान्तपतितं राधे ! पश्य कृष्णं रूपं त्वज ।

तन्मम श्रूयतां वाणी गाढो मानः परं विषम् ॥ ७९

अत्र तच्छब्दः पूर्वार्धवाक्यस्थः—तत् तस्माद्रूपन्यजेत्यर्थः । स तूत्तरार्धा-
दिस्य इति तथा । अनभिहितवाच्यं यथा—

काशी हरिमम मनोरथदूरवर्ती,

काङ्, न म गुणलघो, न कलाऽणुकथ (च) ।

किं दूति ! दूनयसि मां त्वमलीकथैव

वाचा, विचारय कथं स वशो मम स्यात् ॥ ८०

अत्र मनोरथस्यापि दूरवर्ती, गुणस्यापि लघुः, कलाया अणुक
इत्यवश्यवाच्यमनभिहितम् ।

रणितादि नूपुरादिषु विहगादिषु कृजितादीनि ।

स्तनितादि च जलदादी भेद्यादिषु भाङ्गतादीनि ॥

मणितादीनि च सुरते रवादि भेकादिषु प्रसिद्धिरियम् ।

अस्या विपर्यये स्यात् प्रसिद्धिहतद्रूपणं वाक्ये ॥३४५ का—

ननु कथं सप्तोऽस्य खतन्तदोयस्वसुक्तं, क्लिष्टदोष एव तस्यान्तर्भासम्भवात्, इत्यत
आह—एकेति । क्लिष्टमल एकवाक्यागतानां पदानां क्लेशेनान्वये दोषः, अत्र तु वाक्यद्वय-

प्रसिद्धाण्युक्तद्वयकृताण्युक्तादीनां सारणम् । अविन्दुविधियांशत्वे लक्ष्ये पूर्वत न कृतपितृ
वारणस्य काप्याकाङ्क्षाजगिता भाषा वरीवर्ति, उत्तरत तु मान्दस्ये चेति रक्षकम् । सप्तोत-
कविरचनमिति—'श्रीवां सप्तोतविधिमादित्ये'द्याचार्यदण्डिप्रदक्षितोदाहरण इत्यादिपि

यथा—धिनीति राधे ! मच्चित्तं मणिमञ्जीरयोस्तव ।

रथो नवघनस्येव सन्ततानां श्रुतिद्वयम् ॥ ८१

अत्र 'रव'शब्दो वचननिष्ठ एव । अपदस्थमस्थानस्थं पदं यथा—

विवाहवेपेण तदा सुरारैर्बभूव या श्रीः कवयन्तु के ताम् ।

सपत्न्यभावादिषु साभ्यसूया सरस्वती कापि न तां व्यनक्ति ॥ ८२

अत्र 'तां न व्यनक्ती'ति स्थानस्थितत्वं, तदभावे तथा । तेन 'वाख्येव तां कापि च न व्यनक्ती'ति वाच्यम् । यदि सन्निकर्षे एव स्थाने वैजात्यं तदैव दोषः, न तु विप्रकर्षे च । यथा—'वाणी न कुत्रापि च तां व्यनक्ती'ति वाच्यम् । प्रकाशितविरुद्धं यथा—'न मे वाणी हन्दावनरमणशीलाऽस्तुतःकृदे निमग्नाऽप्युत्थातुं प्रभवति कथं या तु परित' इत्यादि (च) । यत्तु 'स्रजं न काचि'दिति (Kiratajuniya VIII. 37.) तत्र न काचिज्जही अपि तु सर्वेषु जहाविति विरुद्धान्यजननम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

किं लूमेन घनावलीं विधुनुपे, किं रे क्षुरचोदनैः

क्ष्मां क्षुभासि, विनुद्यतां निजमहःकण्डूः समासाद्य माम् ।

इत्थं दोस्तघट्टनोद्भटकरध्वानप्रतिध्वानित-

क्ष्माभृत्कान्दरहृन्दमध्यमयते गोठादरिष्टं हरिः ॥ ८२

अत्र क्रुद्धस्य भगवत उक्तो न समासः, अक्रुद्धस्य वक्तन्तरस्योक्तौ स इति तथा । तेन 'किं लाङ्गूलविघट्टनघतघनव्युहं क्षुरचोदन-क्षुभ्यत्क्ष्मातटमुज-गलानां प्रदानां कलिक्रमेणान्वये होष इति भेदो ज्ञेयः । सपत्न्यभावात् शत्रुभावात् यदि सरस्वती तां कुत्रापि न अक्लीचकार तदा पण्डितानां ज्ञानक्षयर्थेन सामर्थ्यमिति भावः । यच्चिति—यतः शिरश्चालननाऽभावरूपार्थो न जातः, अपि त्वभावविरुद्धान्यस्य भावरूपार्थोऽनुपपत्तिः । श्रीकण्ठ व्याह—लूमेन लाङ्गूलेन किं मेघश्रेणीं कम्पयसि ? गिजतेजसः कण्डूया विभुशनां दूरीक्रियताम् । इत्थमेव प्रकारेण वामहस्तेन दक्षिणहस्तेन घट्टनेन चाज्ञनेन जालो य उद्भटकरध्वानस्तेन प्रतिध्वानितो गोवर्हण-

यतिच्छेदाच्छन्दोमङ्गदोषो दुर्भ्य इति विभाषम् । न मे वाणीति—काचिहीणामिव्यादि—पदद्वयमानन्दवृत्तान्नकाचस्थितं किशोरस्य श्रीकण्ठस्य लोलामाहात्म्यप्रकटनपरमिव्याकरः । श्वरेः कृपेति श्लोक उत्तरार्धं न पूरितमत्र । एवमुत्तरत्र ७०७मे श्लोके ।

लक्ष्युगपत्संरावन्नभ्येपि रे' इत्यादि स्यात्तदा न दोषः ।

गर्भितं प्रकृतवाकोऽप्रकृतवाक्यस्य गर्भस्थितिः । यथा—

भ्रञ्ज्नाऽनिलमिव लयलीप्रणयलता न सहते दीर्घाम् ।

प्रतिघां, प्रियसखि ! तत्त्वं वदामि तव, माऽतिकोपिनी भूयाः ॥ ८४

अत्र 'तत्त्वं' वदामि तवे'ति वाक्यान्तरं गर्भितम्—अतः 'प्रतिघां
सानिनि ! राधे ! तेन त्वं माऽतिकोपिनी भूया' इति साधु ।

भग्नक्रमो भग्नप्रक्रम इत्यर्थः—स च कारक-वचन-पर्यायादि-क्रम-
भङ्गादित्वेन बहुधा भवति । यथा—

काचिद्दीणां सुरजमपरा काऽपि वंशीं दधाना

काचिन्नालं करकिशलये तालधारित्वमासाः ।

चक्रुः सङ्गीतकविरचनां (च) रासमध्ये कयाचि-

ज्ञानं नानास्वरपरिमलं मोदमुच्चैर्वितेने ॥ ८५

अत्र 'कयाचिदि'ति कारकक्रमभङ्गः, 'काचिदि'ति वचनक्रमभङ्गः—
तेन 'काचिदि'ति स्थाने 'काचिदि' त्वेव पाठ्यम्, 'आसा' इत्यत्र विसर्गाभावश्च,
'चक्रु'रित्यत्र 'चक्रे' इति च । 'कयाचिदि'त्यत्र 'रासमासाद्य काचि-ज्ञानं
नानास्वरपरिमलामोदमाविधिकारे'ति पाठ्यम् ।

पर्यायक्रमभङ्गो यथा—

हरिः कृपा काऽपि समुज्जिहीते, मुकुन्दभक्तेषु न चापरेषु (च) । ८६

अत्र पर्यायक्रमभङ्गः । तेन 'हरिप्रियेष्वेव न चापरेषु'ति वाच्यम् ।
इदं ये प्राचीना दैवतादिविषये रसं न मन्यन्ते तेषां मतानुरोधेन लिखितम् ।
ते तु सर्वं व्याहरन्ति श्रीभगवन्तं विनाऽन्येषां नामान्तराभावाद्देवप्रतीतिः
स्यादिव, तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धस्य श्रीभगवतस्तु नामान्तराख्यानेन पर्यायक्रमभङ्ग-
दोषः, तस्य नामानन्तत्वात् । अत्र तु सुतरां न दोषः, हरिमुकुन्दयोर्भेद-
कान्तरमग्रहणार्थं गर्भा यत्र तद्वया स्यात्तथाऽरिष्टासुरं गोडादयने प्राप्नोति । वक्रन्तरस्य
पद्येनकर्तुं न स्थोक्तौ । स समासः । तेनेति—उच्चलस्य मत्तद्वेषमग्रहणस्यैव यो युगपत्
संराधोऽतिघोरशब्दो यत्र तद्वया स्यात्तथाऽभ्येपि व्यभिस्तुखं गच्छसि ।

हरैरिति—हरिभक्तेष्वेव पर्यायक्रमः । 'मुकुन्दभक्ते'ष्विति पदेन तस्य भङ्गो ज्ञेयः ।
अत्र कयिमय 'हरि' पदस्य पुन कथनान् या पौनरुक्त्याशङ्का भाऽप्यत्र न कार्त्तव्याह—
तथा चेति ।

प्रतीतेरभावात् (७) । अत्र कथितपदाशङ्काऽपि न कार्या । तथा च—
विषादे विस्मये हर्षे कोपे दैन्येऽवधारणे ।
उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषये च प्रसादने ।

आनुक्रम्यादिके चापि पौनरुक्त्यं न दुष्यति ॥ ३४५ (क) का—
अतीद्देश्यप्रतिनिर्देश्यविषयतैव ।

यथा—न भजति तपसा क्लमः क्लमत्वं विषयभवं न सुखं सुखत्वमेति ।

विषयमपि च विषय नाशकं स्यान्नहि सदृशे सदृशलमेव नित्यम् ॥ ८७
इत्यादौ पौनरुक्त्यं तच्छब्देन वा निर्देशो गुणः । आदिशब्दादर्थान्तर-
संक्रमितेऽपि । यथा—‘फलमपि फलं भाकन्दाना’मित्यादि (श्यकिरणे
१ मञ्चोकः) । यत्र तु आरम्भ एव क्रमो नास्ति, तत्र भग्नक्रमो नास्ति ।

यथा— आलिङ्गन् बाहुदायास्तनु, मगुरमयन्नर्मदां, तुङ्गभद्रां
चुम्बन्, भद्रां विकर्षन्, निरवधिसुरसो देविकाया रसेन ।
वाङ्मत्याः केलिलुब्धो, सुखनिऋटमिलच्चन्द्रभागेऽयमुच्चैः
कावेरीवारिखिलां कलयति रमणीमण्डले कृष्णसिन्धुः ॥ ८८
एवमन्यदप्युह्यम् । न विद्यते क्रमो यत्र तदक्रमम् । यथा—
इह मयि सुखं निद्रामासे कया मम चोरिता
मणिमुरलिकाहारः कण्ठात् स चाधिकदुर्लभः ।

उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्थोदाहरणान्तरमाह—यथेति । तपसा करणेन जातो यः क्लमः
दुःखं तस्य वैषयिकदुःखमदृशत्वेऽपि न दुःखत्वम् । एवं विषयजन्यसुखस्य पारमार्थिक-
सुखमदृशत्वेऽपि न तस्य सुखत्वम् । तथाविधदुःखजनकत्वेन देय्यमपि कदाचिदान्तरस्य
नाशकमपि भवति, अतः सदा देय्यमपि न भवति ।

आलिङ्गन्निनि—रमणीमण्डले श्रीकण्ठरूपः सिन्धुः कावेरीवारिखिलां करोति—‘कावेरी
स्यात्तदीभेदे हरिद्रापण्ययोजितोः’ । अत्र कण्ठपत्रे हरिद्रा, सिन्धुपत्रे नदी । किं
कुर्वन्नित्याकाङ्क्षायांमाह—‘बाहु’ ददातीति बाहुदा गोपी, पत्रे बाहुदा नदी । नमंदेव्यादयो
गोपीविशेषाः, पत्रे प्रसिद्धाः । दिशतीति देविका प्रेयसी तस्याः शृङ्गाररसेन सरसः,
पत्रे देविका नदीविशेषस्तस्या रसेन जलेन । वाङ्मती प्रकृष्टचोयुक्ता कार्चिहोपी, पत्रे
पाद्मिनी नदी । चन्द्रभागा कार्चिहोपी, पत्रे चन्द्रभागा नदी । पत्रः कुङ्गमध्ये मान्यवरीत्या
विवाहकर्तुः श्रीकण्ठस्य निगदितं श्रुत्वा सा कात्यायनीवतपरा नन्दनञ्जुमारिका ।

(७) ‘इदमित्यादिः भावनिर्देशनः सन्दर्भो मुद्रितपुस्तके नास्ति । स च सन्दर्भटीकाहनुऽप्युपेक्षित
इवामाति । किमपि प्रचिनोऽयं स्यात् ।

निगदितमिति श्रुत्वा पत्युर्विहस्य विहस्य सा

निभृतनिभृतञ्जेनाञ्जल्या सुखेन्दुमपावृणोत् ॥ ८८

अत्र 'हारघायं मणोन्द्रकुलोज्ज्वल' इति चकारस्थितौ क्रमः, अन्यथाऽक्रमः । एवम् 'इति निगदितं श्रुत्वे'ति क्रमः—तदन्यथाऽक्रमः । अस्यानस्यपदादत्रायं भेदः—तत्तु तथाभूतमव्यन्वयबोधं भ्रष्टितिं करोत्येव, इदन्तु न तथा ।

अमतो विरुद्धः परार्थः परस्य रसस्यार्थो यत्र तदमतपरार्थम् । यथा—

हरिपरिचयात्रीवी मोक्षं गता, गतबन्धन-

शिकुरनिकरो, हारघायं गुणेन वियोजितः ।

दशनवसनं (छ) निर्लेपत्वं जगाम मृगीदृश्यां

सुरतरभसो ज्ञानाभ्यासादतीव विगिष्यते ॥ ८०

अत्र परार्थः शान्तरसः शृङ्गाररसे विरुद्ध इत्यमतपरार्थम् (छ)—नेन 'इह (४) विहरणे नीवी'त्यादि पठित्वा चतुर्थचरणे 'घनरसमयीभावः कामोत्सवसु समोऽभवदि'ति पाठ्यम् ।

हरिपरिचयादिनि—श्रीकृष्णस्य निविहसंयोगात्नीयादीनां मोक्षपदवीप्राप्तये सति प्रकृष्टिनो यः सुरतरभस ध्यानसुखसुखस्य परमात्परि ज्ञानाभ्यासजन्यब्रह्मानन्दे नास्ति । एतदेवाह—सुरतरभस इति । तथा च भक्तिरसात्सन्निधुघृतपुराणवचनम्—'ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत् परार्हगुणोक्तः । नैति भक्तिमुघाऽम्बोधेः परमात्तुलामपि ।' घनमयीभावः सान्द्रानन्दमयोभावः—तथा च कामक्रीडाजन्यसान्द्रानन्दः कामक्रीडा च अनयोः सान्द्रान्तु यथा कारणं तथैव कार्यस्योत्पत्तिरित्याकारानुरूपत्वमेवेति ज्ञेयम् ।

(छ) दशनवसनमिति—दन्तच्छदशब्दवत् परिहृतिसहोभयावयवघटितोऽधरबोधकः शब्द इति ज्ञेयम् । अत्र ससुखवाक्यार्थविमर्शे 'निन्दं छरामोऽधर' इति विदग्धनारोललितलपितं मूलभूतं स्यात् । परार्थः शान्तरसः शृङ्गाररसे विरुद्ध इति—रसविरोधचर्चायां न सर्वत्रैवा इतररसेः सहाय्येक्येन विषयेक्येन वा स्थातुं प्रभवन्ति यथा शान्तरसः श्रेयाशमिधानशक्तिरिच्छाञ्जे शृङ्गाररसेन विरुध्यते । एष एव मार्गः प्राचीनैरानन्द-बह्वनादिभिर्नयमनप्रवर्तकैः 'सिद्धो ह्यस्त्वावनम' इत्यादि शब्दभंसमाकलनेन ध्वन्यालोकैः विद्वान्तिवो विद्यासुभिन्न एव समाकलनीयः । सच्चिदानन्दघनस्याखण्डस्य रसस्यैक्य-कलनायां नास्ति भारमाधिको विरोध इति हि तत्त्वज्ञानं दर्शनम् । नवं श्रीकरमासाद्धेति—यत्रापि न वंशोकरम् व्यामादा नवंशोकरमासाद्धेति द्विडा पदमङ्गः सम्भवीति ज्ञेयम् । एषु नेयार्थता निह्नयार्थता वा न दोषायेति विदुषां सुस्मितः मिहान्तः ।

एषं वोक्त्वदोषानुक्ताऽर्थदोषानाह—

कष्टोऽपुष्ट-व्याहृत-पुनरुक्त-ग्राम्य-दुष्करा अपि च ।

संग्रयितो हेतुहतः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥

अनवौकृतः सनियमोऽनियमस्तथा सनियमे च ।

सामान्ये सविशेषः सामान्यो युतो विशिषे च ॥

साकाङ्क्षो निर्वाहे पूरणकारौ विरुपसहचरितः ।

व्यङ्गाविरुद्धी विध्यनुवादयुक्तस्तथाऽश्लोलः ।

त्यक्तपुनःस्वीकृत इति दुष्टा अर्थास्तु विंशतिस्त्रियुता (छ) ॥

३४६ का—

प्रत्येकेनोदाहरणानि व्यस्तेन—‘न वंशीकरमासाद्ये’ति (छ) (७म किरणे ३५ श्लोके) । अत्र यमानुजनिर्यमुना, पचे नियमः, यसनियमेति गणना क्रमादिति कष्टोऽर्थः ।

किन्त्वयं चित्रकाव्यादौ न दोषो न च वा गुणः ॥३४६(क)का—

अपुष्टो यथा—

कौस्तुभमहसा वचःखलमिदमाभाति राघिकाजानिः ।

उद्यद्दिनमणिकिरणैरतिवितता गमनसरणोव ॥ ८१

अत्रातिविततत्वमपुष्टम् ।

व्याहृतो यथा—

यस्याद्यन्दनचन्द्रिकासरसिजप्रालेयवर्षोपन-

स्पर्शादप्यधिकं त्वचां सुखकरस्पर्शा निदाघार्हनि ।

सेयं लोचनकौमुदी मम सखे ! राधा हिमस्यागमे

वक्षोजहितयोष्णोष्णैश्च हरते गीतस्य भीतिश्च मे ॥ ८२

अत्र चन्द्रिकाया अप्यधिको यस्याः स्पर्श इति तस्या अपकर्षः सूचितः, पुनः ‘सेयं लोचनकौमुदी’ति तस्या एवोत्कर्षे व्याहृतोऽर्थः । तेन ‘सेयं चित्त-रसायन’मिति पाठ्यम् ।

व्यस्तेन यथाविद्वक्त्रं विनाऽपि अत्रुक्त्रमेव प्रत्येकेन श्लोकेन । लौलीपघानं सम्भोगलीकाद्य

पुनरुक्तौ यथा—प्रेयसि ! राधे ! कथं ममोरौ सति भूमावुपविश्यते ?
तथाहि— ऊरुः पीठ,सुरो विलासग्रयनं, लीलोपधानं भुजो,

खेलाब्जं करपल्लवो, मणिमयादर्शः कपोलस्यली ।

आचम्यं वदनाम्बुजासधरसः, स्वेच्छोपदंशोऽधरो,

मन्मूर्त्तिस्तव वल्लभे ! मधुमतीसिद्धिः स्वयं साधिता ॥ ८३

अत्र कन्दर्पमञ्जरीभाटिकायां चूर्णिकायां 'प्रेयसी'ति सम्बोधने सति पुनर्वल्लभे' इति सम्बोधन अर्थपौनरुक्त्यं, तेन चूर्णिकायाम् 'अयी'ति सम्बोधने सति दोषहानिः । 'मधुमतीसिद्धि'रित्यत्र एव समाप्यते चेत्तथाऽपि 'स्वयं साधिते'ति निर्वाहं पूरणकारी दोषः । एवं 'मधुमती'ति सामान्ये सविशेषः— 'मन्मूर्त्ति'रिति विवक्षिते सति सनियमेऽनियमः—तेन 'मधुमती काऽप्येव सिद्धिः परे'ति चेत् क्रियते तदा पूरणकारिदोषहानिः, किञ्चनियमे सनियमो दोषः । तन्वेषेण चत्वारो दोषा दर्शिताः । तेन 'प्रायोऽयं मम विग्रहः खलु तव क्रीडोपहारः पर' इति पाठे सर्वदोषहानिः । किञ्चास्य तृतीयचरणं चतुर्थ-चरणं भवति तदा दुष्कृतदोषोऽपीति । किञ्च 'प्रायोऽयं मम काय एव हि मया भोगाय ते कल्पित' इति चेत् ग्राम्योऽपि ।

संशयितः सन्दिग्धो यथा—

नृदेहमासाद्य निषेवणीयं किमत्र तत्रोपदिशन्तु भव्याः ।

गोविन्दपादाम्बुरुहासवः किं स्त्रीरत्नवक्त्राम्बुरुहासवः किम् ॥ ८४

अत्र शान्तशृङ्गारयोः शान्तस्वैवोपदेश्यत्वादसन्दिग्धत्वे (१०) प्रश्नो दोषः ।

'तक्रिया' इति प्रसिद्धसुपाधानम् । भर्त्सितगोधूमाद्य 'उपदेश'पदवाच्याः । मधुमतीसिद्धिः कामोन्मत्तताजनकं यन्मादकं वस्तु तत्सम्पादनीया सिद्धिसद्रूपेत्यर्थः । स्वयं साधिता स्वःसिद्धा । सामान्य इति—पीठश्यालीलाकमलादिमवैवस्तुसम्पादनीया (६) सिद्धिसद्रूपा श्लेष्यमूर्त्तिरिति सामान्ये वक्तव्ये 'मधुमती'ति विशेषनिर्देशात् सामान्ये सविशेषदोषो दोषः । प्रायोऽयमिति—'काय'शब्दस्याघोऽङ्गविशेषत्रोपकत्वेन ग्राम्यरूपो दोषो द्वेषः ।

(८) 'बोलाकमलादिमप्यादनीयति' (६) पृष्ठके पाठः ।

(१०) —'मादशब्दस्य' इति (१२) (६) पृष्ठके पाठः ।

हेतुदतो यथा—अपि देशः स किमास्ते श्रवणशलाकेव कोकिलालसिः ?

दावानलकौला इव न यत्र सखि ! चन्द्रमःपादाः ॥ ८५

अत्र कोकिलालस्यादेः श्रवणशलाकाऽऽदित्वे हेतुर्नोक्तः । तेन 'प्रिया-
विरहेन स देशः श्रवणशलाकेव यत्र न पिकोक्तिः । न च दवदहनज्वाला इव
वा यत्रेन्दुदीधितय' इति पाठ्यम् । 'अपि देशः स किमास्ते श्रवणशलाकेव
कोकिलालसिः । दावानलकौला इव दयितवियोगे न यत्र शशिभासः ॥'
इति चेत्तदा व्यङ्ग्यविरुद्धो भवति—यस्मिन् देशे वल्लभात्तरं लभ्यत इति व्यङ्ग्य
विरुद्धम् ।

प्रसिद्धिविरुद्धो यथा—

त्वमनाकुलवकुलतरौ ! मत्तः खलु सुभग एवासि ।

राधायाः पदकमलजघाताद्यदकालफुल्लोऽसि ॥ ८६

अत्र पद्मिन्याश्चरणाघातेन रक्ताशोक एवाकाले पुत्रति, सुखमदिरा-
गण्डूषेण हि वकुल इति कथिसम्प्रदायप्रसिद्धिः (ज)—तदन्यथा चेत्
प्रसिद्धिविरुद्धोऽर्थः—तेन 'राधाया सुखमदिरागण्डूषवलादकालफुल्लो
यदिति वाच्यम् ।

विद्याविरुद्धः शास्त्रविरुद्धो यथा—

अयं महात्मा परमस्तपस्वो ज्ञायी निगीयेषु निगीयभोजी (ज) ॥ ८७

अपि देश इति—स देश उपदिश्यते, तद्देशे जन्ममिषा नाशिकाया अभिप्रायः ।

(ज) सुखमदिरैत्यादि—नया च संघट्टः—'स्त्रोणां स्मर्त्तुं प्रियङ्गुर्विकसति वकुलो
योषिनामास्यमद्यात् पादाघातादशोकस्तिनकञ्जरवकौ वीक्षणाभिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो
नर्मदाश्यात् पट्टमृदुहसनासम्पको वक्रवातात् गोखलापामभेरुर्विकसति च पुरो नर्चनान्
कथिकार' इति । कथिसम्प्रदायप्रसिद्धिरिति—एतदधिकारानां कविप्रसिद्धिभ्रतां सामान्यतः
पराभारतः नाहित्वाद्यैर्निर्मात्रित्वं व्योम्नि प्राप' इत्यादिनोद्दिष्टस्त एवालोक्तनीयः । एषां
कथाविभागे नियामकं वचनम्—'व्यसतोऽपि निवन्धेन सतामप्यनिवन्धनात् । नियमस्य
पुरस्कारान् सम्प्रदायस्त्रिधा मत' इति । अत 'वस्तुष्टित्तरतन्त्र', कथिसमयः प्रमाथ-
मिति याथावरीयसिद्धान्तस्तत्तन्म् । राजशेखरकृतायां काथयोर्मांवायां केशवमिश्र-
रचितेऽनङ्कारशेखरे वाग्मटोके काथालङ्कारे निवन्धेनकृतेऽङ्कारचित्तामयौ तथैवमादिपु

इत्यादौ ग्रहोपरागादिकमन्त्रेण रात्रिस्रानं धर्मशास्त्रविरुद्धं, निशीथ-
भोजनमपि तथा । यद्युपहासपरमिदं तदा न दोषः । सुतिपरत्वे तु दोष एव ।
यथा वा—नखाद्धितं दोस्तमद्गदस्यारोपेण गोपायति काऽपि गोपी ।

उरौजयोः काचन चुम्बलनं ताम्बूलरागं घुसृणुः पिनष्टि ॥ ८८

इत्यादावङ्गदस्थाने नखचतं स्तनयोश्च चुम्बनं कामशास्त्रविरुद्धम् । एवं
यस्य यच्छास्त्रं तस्य तद्विरुद्धत्वं दोषः ।

अनवीकृतो यथा—जातं कुले धनवतां महतां ततः किं

गास्त्रेषु बुद्धिरखिलेषु कृता ततः किम् ।

पुण्यानुरूपिण विहितानि जनैस्ततः किं

विस्तारितञ्च भुवनेषु यशस्ततः किम् (ज) ॥ ८९

अत्र 'ततः किमि'त्येतैरर्थोऽनवीकृतः । तेन 'कृष्णे रतिर्हि परमं
पदमातनोती'ति नवीकृतः स्यात् । अनियमो दोषो 'मधुमती काऽप्येव सिद्धिः
परे'त्यत्र (८३ श्लोके) दर्शितः, अनियमश्च 'मन्मूर्तिरेवे'ति यत्र-कृतं तेन
तत्रैव दर्शितः । सामान्ये विशेषश्च 'मधुमतीसिद्धि'रित्यत्रैव, मधुमतीति
विशेषनिर्देशे दर्शितः—वस्तुतः सिद्धिसामान्यमेव निर्देष्टुं युज्यते । .

विशेषे सामान्यं यथा—

भाग्याधिक्यत उत्तरोत्तरसमुत्कर्षावधिभ्यो गुण-

ग्रामेभ्योऽपि बलाधिकस्तनुभृतां कोऽपि स्वभावोदयः ।

जन्म चौरनिधौ, श्रियः सहजता, श्रीकृष्णवचःस्यसे

वासी, इन्त तथाऽपि न मणेरश्मेति वादो गतः ॥ १००

अत्र विशेषे कौस्तुभे सामान्यस्य मणेर्निर्देशः—तेन 'वासी यस्य तथाऽपि
कौस्तुभमणेस्तस्याश्रिता नो गते'ति पाठ्यम् । साकाहो यथा—

इथाऽकृथा मानिनि ! मानमुच्चैः कृष्णोऽयमेताथ वयं समस्ताः ।

प्रसीद राधे ! विनिषेहि चित्ते कृपामपारो गुणवारिधिस्ते ॥ १ १

कविशिक्षानिवन्धेषु बहुतरुण्येतेषां विस्तरः । विद्याविरुद्ध इत्यादि—आचार्यदण्डिपरि-
गणितेषु देशकालकलालोकन्यायागमविरोधिष्वेतेषामन्तर्भावो भावः । अयं महात्मैति—
'असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरो'रिति बहुद्विष्टम् । नवीकृतः स्यादिति—परं तथाऽपि
परमत्रये 'ततः किमिति वाक्यावयवावृत्तौ विच्छित्तद्धानिः ।

अत्रायं कृष्णो नोपेक्षितुं योग्यः, नापि वयं क्लेशयितुं योग्या इत्याकाङ्क्षा-
मपेक्षते इति साकाङ्क्षः ।

निर्वाहे पूरणकारी तु 'मधुमतीसिद्धिः स्वयं साधिते'ति (८३ श्लोके) 'स्वयं
साधिते'ति पूरणकारी, 'मधुमतोसिद्धि'रित्येतावन्तेव निर्वाहः स्यात् । इममेव
दोषमपदयुक्त इति पूर्वे पठन्ति (भू) ।

विरूपसहचरितः सहचरभिन्न इत्यर्थः । स यथा—

स्त्वेन लज्जा द्रविणैरमत्तता श्रुतेन धैर्यं यशसाऽतिनम्रता ।

दोषेण तापः प्रणयेन वक्ष्यता सतामियं स्वारसिकी हि रीतिः ॥ १०२

अत्र स्त्वादिभिरुत्कटैः सहचरैर्दापतापयोर्निर्कटयोर्वैरुष्यम् । तेन
'दानैरद्वि'रिति पाठ्यम् । अङ्गविरुद्धश्च 'अपि देशः स किमास्त' इत्यादौ
(८५ श्लोके) प्रागेव दर्शितः ।

विध्ययुक्तो विधेयस्यान्यथा स्थितिमत्ता । यथा—

मुहुर्ललितया राधे ! त्वं प्रयत्नेः प्रबोधिता ।

त्वयाऽसमीक्ष्यकारिण्या तथापि क्रियते हठः ॥ १०३

अत्र 'त्व' प्रयत्नेः प्रबोधये' इत्येष विधेयम् । तदन्यथास्थितौ विध्ययुक्तः ।

अनुवादायुक्तो यथा—अयि परभृत ! तस्याः कण्ठनादेन तस्या-

क्तव निपतितमधि प्राययो विष्णयेन ।

विरहिद्दयकालव्यालमावञ्चयेथाः

कथय कथमिदानीं लप्सते कुत्र राधा ॥ १०४

प्रबोधितेति—सर्वत्र विधेयस्य सुखत्वेन स्थितिरपेक्षिता भवति, अत्र तु विधेयरूपायाः
प्रबोधनक्रियायाः गौणरुदन्तप्रव्ययसमभियाहारात् गौणत्वमायावि, अतो विध्ययुक्तत्व-
सोपो श्रेयः । अयि परभृतेत्यादि—पूर्वास्ति 'परभृत'पदस्यानुवादरूपं धे विरहिद्दयकाल-
संप्रति पदं, तच्च अयुक्तम्—अत्रकर्मबोधकसमोधनानन्तरं कथयेति प्रार्थनाया व्यसङ्गतेः ।

(भू) निर्वाहे पूरणकारीति—ग्रन्थकृतः प्राचीनतराणां केवामियं संज्ञा स्यात् । प्राचा
मन्मटादीनां ग्रन्थेष्वस्यापदयुक्ततेति (अपदसुक्ततेति वा संज्ञेति प्रकारविभेदकारा मोमांसक-
चक्रधरोष्ठाः शोधरादयः), साहित्यदर्पणे त्वस्याभ्यानयुक्ततेति संज्ञा दर्शिता । न चत्र
च बे-तु-होत्यादिवत् श्लोकपादपूरणार्थमेतदिति कृत्वाऽस्य प्राचीनोक्तपुनरुक्ताधिक-
पददोषाभ्यां कक्षीकारः स्वीकार्यः । अत्र समग्रस्यैवान्तरवाच्यस्य निष्प्रयोजनत्वादि, तत्र तु

अत्र 'विरद्धिद्वयकालव्याले'ति नानुवाच्यम् । कुतः ? 'कयवे'ति प्रार्थनाफलाभावात् । तेन 'मम रुचिसदृशत्वान्नित्रे'त्यनुवाच्यम् ।

अश्लीलो यथा—आदित्सयांऽशुकानामुन्नतभुजवीरुधां कुमारीणाम् । ।

पश्यति हरौ विरेजे गतवसनानामधो दृष्टिः (भ्र) ॥ १०५

अत्र नम्रा दृष्टिरिति विवक्षितम् । अत्राधोऽङ्गदृष्टिरिति यत् प्रतीयते तदेवाश्लीलम् । तेन 'गतवसनानां नता दृष्टि'रित्येष शुद्धम् ।

त्यक्तपुनःस्वीकृतो यथा—

न चन्द्रेनास्यन्ते तुलयितुमिदं साहसमहो !

ममास्त्रे, तेनैषा सुतिरपि न चन्द्रानन इति ।

न चन्द्रो लज्जावास्तुंदपि यदुदेति स्मितमुखो

धिगेनं यं शशत् ग्लपयति कुहुरात्रिरसती ॥ १०६

अत्र 'सुतिरपि न चन्द्रानन' इत्येवोपसंहारः कृतः, तथाऽपि 'न चन्द्रो लज्जावानि'ति यदपरमुपक्रम्यते तेन त्यक्तपुनःस्वीकृतता ।

उक्तास्त्रयोविंशतिर्दोषाः । येषु येष्वेति दोषा दर्शितास्त्रेषु तेष्वन्येऽपि बोद्धव्याः, तेन दोषा अपि 'सङ्घरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया' उक्तसंख्याः शब्दादिगता बहुषो भवन्ति । तथाहि श्रुतिकटादयः षोडश पददोषाः । एते समासगतत्वेऽपि पुनः षोडश, तेन पुनर्द्वाविंशत् । पदांशे तयोदश, वाक्ये षोडशैव—एवमूनविंशत् । पुनर्वाक्यमेष यदुष्टं तत्र प्रतिलोम-वर्णादित्वेनैकविंशतिः । पुनरर्थदोषास्त्रयोविंशतिः—एवं चतुश्चत्वारिंशत् । सर्वकाले पञ्चोत्तरशतं (१०५) दोषाः (भ्र) । एते यथास्थिति सङ्घरसंख्या बहुधैवेति (भ्र) ।

एतदेवाह—व्यजेति ।

वाक्यघटकस्य कस्यापि पदस्थेति स्फुटमेव भेदोपलम्भात् । अतएव तस्य वाक्यदोषत्वमेव । एतत्प्रसक्तं दर्पणालोचनमुपयोगि । गतवसनानामधोदृष्टिरिति—भागवतपुराणप्रथिते बलहरप्रस्ताव इति प्रकृतप्रसङ्गः । पञ्चोत्तरशतमिति—एतच्च काव्यप्रकाशदर्पणकारादीन-ननुदत्त । रसदोषाणामग्रे वक्ष्यमाणानां नात्र गणनम् । नैदमसमीचीनम्, यतो रमापकर्षकत्वमुखेनेव परिणामे तत्रैव पर्यवसानादमीषां सर्वेषां दोषत्वप्रसङ्गः अन्यथ वक्ष्यमाणा इतरविषयतया रसदोषा सुखतः प्रवन्त्याश्रया एव, न वाक्यतदवयवा-श्रयाश्रयाः । बहुधैवेति—'सङ्घरेण त्रिरूपेण'त्यादि नयमनुदत्त । गणनाशैली प्रागेव ध्वनिकिरणटिप्पणे (६७ पृः) गुणोभूतकाव्यकिरणटिप्पणे (१२४ पुः) चोद्देशि । तत्रादधिकारणमधुनातनानां पूर्वमेवैतामिच्छातिनम् ।

कर्णावतंसादिषु यत् कर्णादिशब्द ईच्छते ।

तत्सान्निध्यादिवोधार्थं तजज्ञेयं न प्रयोजयेत् ॥ ३४७ का—

अवतंसादिशब्दः कर्णाद्याभरणार्थक एव, तथाऽपि तेषु कर्णादिशब्दो यदीक्ष्यते तत्तदारूढत्वादिप्रतिपत्त्यर्थं ज्ञेयं, न तद्दूष्यमित्यर्थः । न तु 'प्रयोजयेत् स्वयं कविनाऽप्रयोज्यम्', (अ) 'प्रचालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वर'मिति न्यायात् । यदि दृश्यते कापि, तदा न दूषयेदिति यावत् । आदिशब्दात् शिरःशेखरः, श्रवणकुण्डलं, धनुर्ज्या—एष्वारूढत्वाद्यर्थः । मुक्ताहारः, पुष्पमाला—अनयोरन्यरत्नामिश्रत्वोत्कृष्टपुष्पनिमित्तत्वे, केवल-‘हार’शब्देन केवल-‘माला’-शब्देनैव तत्तत्प्रतीतिः । न प्रयोजयेदित्यस्यायमर्थो वा, एवमादीनां कवि-प्रयुक्तत्वात् कदाचित् प्रयोक्तव्यत्वञ्च, नत्वित्यादिदिशा पादनूपरजघनकाञ्चादि प्रयोक्तव्यमिति (अ) ।

‘वाचं जगादे’त्यादिषु वाग्बिषेपणार्थमेव वाचमित्यादिप्रयोगः—विशेषणाभावे तु ‘वाचं जगादे’ति दोष एव, धात्वर्थेनैव प्रतीतिः । अत्रापि क्रियाविशेषणेनैव तदवगतनेन दातव्यं ‘वाच’मित्यादिपदमिति केचित्, (अ) तत्र, बहुविशेषणे क्रियाविशेषणं न चमत्कारि । एवं पङ्क्तं गच्छतीत्यादिष्वपि विशेषणे सति न दोषः (११) । ख्यातेऽर्थे निहेतुता न दोषः, ख्यातेरेव भटिति बुद्ध्यर्थं हेतुनापेक्षते । श्रुतिकट्टादोनां दोषाणां परकथितानुकथने न दोषः—अचिद्वक्त्राद्यौचित्येनानुकथनं विनाऽपि गुणोऽपि, क्वचित्च दोषो न गुणश्च । वैयाकरणादौ वक्त्ररि रोद्रादौ रसे च गुणः, वीररसे गुणः ; नीरसे न

(अ) न तु प्रयोजयेदिति—यदाह कात्यालङ्कारमूत्रट्टितकृत्तमनः (३।३।१६)—‘तदिदं प्रयुक्तेषु’ प्रकाशकृदपि तमनुम्व्य ‘म्यित्थ्वे तत्तुमर्थेनम् । प्रयुक्तानामाकृतिबंधो वामनीये गन्धे । तत्र च सिद्धान्तचोषणम्—‘न हि भवति यथा श्रवणकुण्डलमिति तथा नितम्बकाञ्ची व्यपी’ति । प्रचालनाङ्गीति न्याय र्थां चत र्वापुष्टत्वादिकृतदुर्घटत्वे विनिगमहेतुः, शिष्टप्रयोग एवात्र तत्र’ श्येतरत्र । वाचं जगादेत्यादि—अत्रापि प्राचीना लङ्कारिकवामगादिमतपरामर्शः । बहुविशेषण इत्यादि—तथाचेतदर्थे दर्पयोद्धतं केषाञ्चिन्मतम्—‘यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटत’ इति ।

गुणो, न दोषः । अपगुणनिवृत्तार्थो श्लेषादौ न दुष्टो । अश्लीलन्तु शास्त्रवद्वरि
 न दुष्टम् । (११क) 'द्वयैः पदैः विशुनवेद्य रहस्यवस्त्विति मुनिवचनवचनात्
 'करिहस्त्रेन सम्भाधे' इत्यादि क्वचित् पठन्ति । तदसत्—तस्याश्लीलत्वादर्थदोष
 एव (ख) । किन्तु रहस्यवस्त्विति यस्य गच्छशाच्यतायां दोषस्तदेव नत्वश्लीलम् ।
 सन्दिग्धमपि क्वचिदप्रस्तुतप्रशंसाव्याजस्तुत्यादिप्रतिपादकं यदि भवति प्रत्युत गुण
 एव । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्नार्पकत्वे सत्यप्रतीतो गुणः । अधमप्रकृतिषु
 विदूषकादौ च याम्यो गुणः (ख) । न्यूनपदं हर्षशोकमत्तताऽऽधिक्ये सति गुणः,
 क्वचिन्न गुणो न दोषः । अधिरूपदं विषादादौ गुणः—प्रागुक्तमेतत् ।
 मशातायान्तु विगेषत एव । कथितपदं भाटानुप्रासेऽर्थास्तरसंक्रमितवाच्ये
 विहितस्यानुवादे च गुणः । पतत्प्रकर्षः क्रमेण क्रोधादिद्वारेण गुणः । भिषगाप-
 तया रमभेदे च । समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्न दोषो न गुणः—क्वचिदिति यत्र
 भ्रष्टिति रमापकर्षकं न स्यादिति । विगेषणदानार्थमेव यत्र पुनर्दीयते न वाक्या-
 स्तरत्वेन तत्रैव दूषणम् । अपमानम्यनमानं क्वचिद्गुणः क्रोधाद्यस्यानेऽपि । यत्र
 क्रोधाद्यनुकरणं तत्रैत्यर्थः । गमितमवशविधेयत्वेन प्रकृतवाक्यपरिघोषकत्वे
 सति गुणः । अन्ये सर्वे दुष्टा एव ।

विक्रान्ति—यस्य प्रद्वाररत्नादः । अन्वशाच्यतायामिति—गद्याय काये 'प्रद्वार' इति
 प्रत्ययान्ता दोष एवेत्यर्थः—न च रमदोषो न त्वर्ददोषः (ग) । निति—

अथ रसदोषानाह—

रसानां शब्दवाच्यत्वं स्यायिनां व्यभिचारिणाम् ।
 विभावस्यानुभावस्य व्यक्तौ कष्टा च कल्पना ॥
 प्रतिलोमविभावादिग्रहो दीप्तिरभीक्ष्णशः ।
 वृथा विस्तारज्ञासौ च तथाऽङ्गस्यातिविस्तृतिः ॥
 अङ्गिनोऽनभिसन्धानं प्रकृतोनां व्यतिक्रमः ।
 अनङ्गस्य प्रकटनं रसदोषा इमे स्मृताः ॥ ३४६का—

तत्र रसानां शब्दवाच्यत्वं (ठ) यथा—

राधामाधवयोरेव शृङ्गारः श्रुतिरोचनः ।

वैदग्ध्यं यत्र पर्याप्तं लतार्थं मनोभवः ॥ १०७

अत्र 'शृङ्गार'शब्दः । किन्तु 'विलासः श्रुतिरोचन' इति पाठ्यम् । एवं रसादिशब्दश्च । एवं वीरादयश्च । रसादीनां शृङ्गारादिपरत्वं एव दोषः, नत्वास्वादादिपरत्वे, तस्य नानाऽर्थत्वात् । तेन सरसो रसवान् रसिक इत्यादी न दोषः ।

चन्दनानिलचन्द्रांशुपुंस्कोकिलकलस्त्रैः ।

माधव्यां रजनौ राधाकण्ठयो रतिरेधत ॥ १०८

अतो मुनिवचनवलात् काव्येऽप्योत्तरार्धबोधकद्वयपरमोमोऽपि न कर्त्तव्य इति भावः । विभाष-
 खेति—रसगात्कारे रसान्तःप्रतितया विभावादिग्रहार्थां सन्ध्याऽभिव्यक्तिरपेक्षिता
 भवति । यत्र तु अनुभावस्य चमत्कारातिशयेन तस्यैव रसे प्राधान्येनाभिव्यक्तिर्न तु विभावादेः,
 विभावादयस्तु अनुभावपर्यवसायिनो भवन्ति, तत्र विभावस्याभिव्यक्तौ कष्टकल्पना,

(ठ) रसदोषा इति—यत्रापि गताशुभतिक्रमया प्राचीनतरनिवृत्त्यानुवृत्तिः, प्रवृत्त्याश्रयत्वा-
 दुदाहरणप्रपञ्चोऽपि ततो रुद्धीतः । ते च निवृत्त्यकाराः प्राचीनतराणां शास्त्रदृष्ट्यां
 सरसिमनुसरन्तीति कुतोऽन वेत्तव्यावसरः? रसानां शब्दवाच्यत्वमिति—एवमेव
 भूयसां प्राचीनानां दर्शनं यच्छृङ्गारादिपदमवावेशनेनापि रसादीनामवगतः स्यात् ।
 तथाचोद्धटकते मामश्च विवरणे 'प्रसङ्गो रस' इति प्रतिपत्तिः । एवमपि तन्मतनुसृत्य
 लतार्थां प्रनोदारेन्दुराजजघृष्टौ 'एतेषां प्रकाशतुषंस्थानां भावानां सूक्ष्माद्यत्वारोऽनु-
 भावादयः । ते चानुभावा विभावा व्यभिचारिणः स्वशब्दश्च ।' जिज्ञासुभिरङ्गद्वीय-
 काशालङ्कारोपरि प्रतीकारेन्दुराजकृतो लघुवृत्तिग्रन्थः प्रेयस्त्रिलक्षणाकारणपरः परामर्श-

अथ रतिः स्थायिनः शब्दवाच्यत्वं, तेन 'प्रीतिरैधते'ति पाठ्यम् । यत्र
'रति'शब्दस्य स्थायिता न प्रतीयते तत्र न दोषः—यथा भगवति रतिरसु ।

आदर्शं ससुखालोक्तिं विधायोत्फुल्लजोचना ।

द्वैवादागतमालोक्य कृष्णं राधां ह्रियं दधे ॥ १०८

अत्र स्त्रीर्व्यभिचारिभावः (ट) ।

यत्र तु स्वस्त्वव्यापारेण लज्जाऽऽदयो व्यभिचारिणो बोधयितुं न शक्यन्ते
परं शब्दवाच्यतयैव प्रतीयन्ते, तत्र न दोषः । यथा—'तस्यास्त्रपामये'त्यादिः
(१५ म किरणे २१७ पृः) । अत्र त्रपाऽऽदीनां व्यञ्जकशब्दोपादान उन्मादादिभिः
सहारोप्यारोपकभावो न घटते । यत्नान्योन्यं हेतुहेतुमज्ञावस्तत्र न दोषः—

श्रीतसुक्येनाजनि चपलता, स्त्रीस्तथा प्रादुरासी-

त्तस्याथिन्ता समजनि, तथा प्रादुरासीद्विमर्गः ।

धर्मस्तेन व्यञ्जनि सुदृशां, तेन चावेग एव

प्रादुर्भूतः प्रविगति चरो कौण्डिनीं राजधानीम् (ट) ॥११०

अथ गुणः । एषं विभावानुभावयोः कष्टकल्पनाव्यक्तिर्यथा—

सा दक्षिणे मरुति वाति समुद्यतोन्दौ कृष्णं विलोक्य रचनानवगुण्डनस्य ।

द्राघीयसीं विदधतो भुजवत्त्रिमूलव्यक्तां पयोधरतटीं पुनरावधार ॥ १११

अत्रोद्दीपनविभावा आलम्बनविभावाद्यानुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति
कष्टकल्पना । एवमनुभावाद्यालम्बनविभावपर्यवसायित्वं दुष्टाः—ऊर्ध्व
मुदाहरणम् (ट) ।

यतो रसदोषो ज्ञेयः—एवं विभावस्य अननुकारातिशयेऽनुभावस्याभिव्यक्तौ कष्टकल्पना
ज्ञेया । व्यगुण्डनस्येति—अतानुभावोऽवगुण्डनस्य दोषोऽकरणम्, एवं पयोधरतयाः पुनः-
संवरणं, तयोश्चानुकारातिशयेन प्राधान्येन रसेऽभिव्यक्तिः, दक्षिणाग्निलचन्द्रोदयस्यो-
द्दीपनादयोऽनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पनया रसदोषो ज्ञेयः ।

नोपः । केचित्तु न्यतरा नाव्यदर्पणकृतामचन्द्रगुणचन्द्रादयो गतानुगतिकत्वादांशिकतया
प्राचीनमतवैयव्याहिनः । परं अन्वयालोक्यानुसारिणो नवीना एतद्विद्वत्तरमिति स्वार्ता
शब्दवाच्यत्वपक्षं निराकृत्यैव प्रकृत्यास्य दोषतेवेति घोषयन्ति । रसोपलब्धिदिषये नवीनानां
प्राचीनमतवैयव्याहिनोऽप्येवमिति हेतुः । तस्या रति—पठकिरणीयमेतत् पद्यं कौस्तुभकृतो
पेद्वर्णशप्रभवत्वं इतिमारावैरुद्दीपयति । ऊर्ध्वमुदाहरणम्—यथा परिहरति रतिं

प्रतिलोमविभावादिग्रहो यथा—

मुग्धे मा क्लृप्तं मानं, कलय कटाक्षेण पुण्डरीकाक्षम् ।

अनिलतरलनलिनीदलजलकणमिव योवनं विद्धि ॥ ११२

• अत्र शृङ्गारे प्रतिलोमस्य शान्तस्थानित्यताप्रकागनरूपो विभावस्तत्-
प्रकाशितश्च निर्वेद इति दृष्टम् । एधं शृङ्गारे शान्तातुभावश्च प्रतिलोमतया
दुष्टः । अभीक्ष्णशो दीप्तिः पुनरेकस्यैव रसेस्वीञ्जल्यं यथा कुमारसम्भवे रति-
विलापे । इथाविस्तारोऽकाण्डे प्रथमं यथा वेषीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकसंचये
प्रहृष्टे भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् । इथा ज्ञासोऽकाण्डे षष्ठे दो
यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभागवयोर्वीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामी'ति
राघवोक्तौ । अङ्गस्यातिविस्तृतिर्हयश्रीवधे हयपीवस्य । अङ्गिनोऽनभिसम्भानं
रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभ्रव्यागमने सागरिकाविसृतिः ।

प्रकृतीनां व्यतिक्रमसु यथा—प्रकृतयस्तावत् दिव्या अट्टिव्या दिव्या-
दिव्याथ । तया धीरोदात्तादीनां प्रागुक्तानाञ्चतुर्णामुत्तमा मध्यमा अधमाथ ।
अत्रोत्तमप्रकृतेर्मध्यमाधमत्वेन वर्णनं, मध्यमाधमप्रकृतिकयोत्तमप्रकृति-
कत्वेन वर्णनं, मध्यमस्याधमत्वेन च वर्णनं दृष्टम् । उत्तमदेवताऽऽदीनां
पार्वतीपरमेश्वरादीनां शृङ्गारवर्णनञ्च न कार्यम् । यत्, कृतं श्रीकालि-
दासादिभिस्तद्दृष्टम् (८) । तद्वर्णनं हि स्वपित्तोः शृङ्गारवर्णनमिव । एधं

श्रीकेशवयोर्लक्ष्मीनारायणयोरित्यर्थः । उक्तं हीति—प्रसिद्धे श्रीकृष्णे (८) श्रीचिन्म-

मतिं लुनेति, इत्याद्याकारोद्भूतं पदम् । अत्रङ्गस्य प्रकटितम्—अत्राफुदाहरणाविष्कारो
दपेणदौ दृश्यः । अन्वच रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के राज्ञा स्वर्धं वर्धितस्य सूर्यास्तमनस्य
तमोपिधानस्य च तिरस्कारार्थं कालीपेणतो विदूषकवर्णनस्य प्रशंभाऽऽद्यस्य लक्ष्यम् ।
यत् कृष्णमित्यादि—पूर्वेषां भनातुवाद एतन् । दोषविवेचने नवीना अपि दिव्यारो न
व्यक्तिगतमाद्यात्मनस्तजाना इति मत्तु गौरवस्थानम् । एतच्चातिरमद्भूतदृश्यानां
प्रायशो मर्यादोलङ्घनमपि, यदाहुर्नेमिसाधुपादा खड्गटालङ्कारदोकार्या प्राचीनसम्मतिमुखेन—
'शययन्ति नापशब्दं च दृप्तमङ्गं चर्यं वाऽर्थस्य । रसिकत्वेनाकुलिता विद्यापतयः
कुकवयश्च ॥' दस्तुतत्त्वेतद्धि सर्वेषामेव दोषाणासुप्रसङ्गम् । श्रीनृसुन्देनेत्यादावनवीकृत-
समर्थदोष इति स्पष्टमेव ।

श्रीकेशवयोरपीति केचित् (ठ) । केचित्तु वर्णयन्ति, तयोरीश्वरत्वाद्देवतात्वं
नेति । वर्णनं यथा—

‘विपरीश्वरए लच्छी’मित्यादि (काव्यप्रकाशोदाहृते भ्रम श्लोके १३
श्लोके) । ‘अन्यत्वमन्वसमये’ इत्यादि च ।

राधामाधवयोस्तु वर्णनीयमेव (ठ), सर्वेश्वरत्वेन देवतात्वाभावात्, विधि-
वाक्यञ्च ‘विक्रीडितं ब्रजवधूमिरीदञ्च विष्णोः अद्वाऽन्वितोऽनु शृणुयादयं
वर्णयेच्च’ (श्रीमद्भागवतपुराणे १०।३।३।६८) इत्यादि । किन्तु यत्र यत्रानौचित्यं
प्रतीयते तत्तदेव न वर्णनीयमिति । उक्तं हि ध्वनिज्ञता—

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धौचित्यवन्धुं रस्यस्योपनिषत् परा ॥ इति ॥

(Dhvanyaloka. p. 145).

भ्रमङ्गस्य रसानुपकारकस्य प्रकरणं दुष्टम् । जड्यमुदाहरणम् ।

एकाश्रयत्वे रसयोर्न विरोधः प्रवर्तते ।

भिन्नाश्रयत्वे विरोधः शान्तशृङ्गारयोर्यथा ॥ ३५०का—

एकाश्रयत्वे हास्यशृङ्गारयोरद्भुतहासयोरद्भुतशृङ्गारयोर्वीरकरुणयोर्न

विरोधः । शान्तशृङ्गारयोः शृङ्गारकरुणयोः शृङ्गारबीभत्सयोः केवलं
बन्धुत्वं रसस्य सर्वोत्कृष्टोपनिषत्परमप्रमाणीभूतवैदित्त्या इत्यर्थः । एकाश्रयत्व इति—
एकविषये ह्यामशृङ्गारयोर्न विरोधः, भिन्नविषये तु सुतरामेव विरोधो नास्ति ।

(ठ) श्रीकेशवयोरपीत्यादि—जयोदेवतात्वेऽयं सिद्धान्तः । यदुदाहृतं सर्वोत्कृष्टं तेरेव—
“राधामाधवयोरेव विनामः (शृङ्गारः) श्रुतिरोचनः ।” अत्र भागवतपुराणीयराह्वान्तः
(‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयं’मिति) समस्यापूरकः । अनौचित्यादित्यादि—अनौचित्यपदार्थस्यार्थ-
विचारः श्रीचेनेन्द्रादिभिः कृतः, ध्वन्यालोकेऽस्य यौक्तिकता प्रतिपादिता । यथा
वनवासस्यसौताया इत्यादि—यद्योत्तररामचरिते षष्ठेऽङ्के । शान्तशृङ्गारयोः कश्चिन्न दोष
इति—‘चित्तो हस्तवत्सम’ इत्यादि पदालोचनेनानन्दवर्द्धनादिभिरन्तरेषु
प्राचीनेरयं मत्तः प्रवर्तितः । पारमार्थिकतन्त्रे तु न कोऽपि विरोधः—मच्चिदानन्द-
रूपस्य रसस्य खण्डतो घनविशेषे न काऽपि विच्छिन्नः, न वा म्यायिविरोधनेव
केवलं तन्प्रसङ्गः । एतच्चानौचित्यं दर्पयज्ञना स्वयन्त्ये तत एव द्रष्टव्यम् । रसस्य
दार्शनिकमनादुपवचेतन्वभेदश्रीकारे विरोधस्तु कथाऽपि न जागर्त्तुं शक्यः
पुनर्विरोधभावमन्मानेनैव सुप्रकटम् । तथाथाभावकः—श्रीरो नास्ति श्रीरोयथा ।
यदाहुः प्राचीनटीकाजनाः—‘चेतन्वभेदादास्यादाद् म रसस्तादृशो मय’ इति ।
निर्वाणेत्यादि—भक्तिमिदं नान्मारभूतमेतन् । यदाहुरदेताथास्यंयथा अपि भक्ति-

विरोध एव । शृङ्गारकरुणयोरङ्गाङ्घ्रिभावे न दोषः । यथा वनवासस्त्रीताया
गर्भदर्शनात् प्राक् शृङ्गारस्मृतिः (ठ) । अत्र करुणोऽङ्घ्री शृङ्गारोऽङ्गम् ।

शान्तशृङ्गारयोः क्वचिन्न दोषः । यथा—

निर्वाणनिम्बरसमेव पिबन्ति केचिद्भव्या न ते रसविशेषविदी धयन्तु ।

श्यामाशृतं मदनमन्वरगोपरामानेत्ताञ्जलीचुलुकितावसितं पिबाम' (ठ) ॥११३

अत्र पूर्वार्धे शान्तः परार्धे शृङ्गारः, तथाऽपि शुद्धम्—शान्तस्य न्यङ्कृतत्वात्
शृङ्गार एव पुष्टः । प्रागुक्तलक्षणस्य रमस्यानन्दस्वरूपत्वेन प्रतिपादितैक्ये
रसस्य रसेन विरोध इति यदिह प्रतिपाद्यते तस्य सामग्रीभूतस्य श्याव्यादेरेव,
नतु रसस्य (१३) ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे दोषप्रदर्शनो नाम दशमः किरणः । *

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

भिन्नविषये शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः, एकविषये तु सुतरामेव विरोधः । निर्वाणिति—उद्यु
पथाऽऽम्बसुकुलं विद्याय कटुकशायकण्टकितं लतां खादन्ति, तथा केचिद्भगवद्भ्रमरुग-
माधुर्यादिकं विद्याय निर्वाणरूपनिम्बरसं पिबन्ति । ते भया न रसविशेषविद्याः ।
यद्यप्य मदनेन मन्वरा या गोपाङ्गानेताञ्जलीरूपा रचना तथा चुलुकितास्वारितं तत
एवावसितं ताम्भिः स्त्रीयत्वेन निश्चितं यत् श्यामाशृतं तत् पिबामः—इति ।

मार्गोपदेशका मधुसूदनचरितोचरणा. स्वग्रन्थे भक्तिरसायने—'नवरसमिकितं वा केवलं
वा पुनर्धे परममपि तुङ्गन्दे भक्तियोगं वदन्ती'ति प्रास्ताविकी प्रवृत्तिं सूचयन्तोऽप्यङ्गमङ्गला
रवाशान्ताः—'तप्यन्यायां भ्रुवी शुद्धारतिर्गोविन्दोचरणा । एतदन्तं हि शास्त्रेण साधनाम्नाद-
मित्यते' इति । वृद्धोऽप्यपरैरेतद्विधीयमपिका गोपवधू पिटेन पशोऽकृतचित्तचित्ता एतद्वृषत्
श्रीभागवतपुराणवचनमेव समर्थयन्ति । 'श्रेयःस्तुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो । किञ्चनति ये केवल-
बोधवन्धये । तेषामसौ क्लेश एव शिष्यते नान्यद् यथा मूलतुष्टावघातिनाम्' इति ।
निर्वाणेत्यादि पद्यं कवेः श्रीवैतन्व्यचन्द्रोदये गणके स्थितम्—शुद्धितपुस्तकस्यः पाठः
किञ्चिद्भिन्नः । निर्वाणनिम्बरसमिति साधुः पदविन्यासः । व्युत्पत्तौ एवमाङ्गुरालङ्कारिकवर्थाः

(१३) (ब) (क) पुस्तकयोर्मूल इव लक्ष्मं 'श्रीमता' कर्णपुरस्य चरणावनिर्गमने । निर्मितं लक्ष
श्याव्यादर्शं येतालङ्कारकौस्तुभे । 'इत्यङ्गोऽयमोपलभ्यते । स च टीकावचनां यदि भविष्यन्ति तदेव विनिर्देशः ।
(ख) पुस्तके टीकावचने पाठो यथा—मदानेन दशमः टीका । श्रीलश्रीराधामोविन्दो लवतिहराम् । श्रीमताः
कर्णपुरस्य चरणावित्यादि ।

केचित् प्रवीणमतयः—“तत्तद्रसाद्यतमयान् विषयान् विद्याय सुग्धचिरं श्रयति मीक्ष-
मदस्यर्त्तो यः । तस्यात्मनः कथमिवास्तु गुणो विनाशो भोगाद्ययेऽपि विकला विसृता न
यन्ने”ति ।

इह रसघनवन्धे कण्ठपूरप्रवन्धे विशदपदकदम्बैष्टिप्यणीमादरेण ।

अरचयदनुमत्या प्राच्यप्राच्यात्विद्यासरणिसरयसन्धो नास्ततन्द्रो नवीनः ॥ १

कौस्तुभे मणिमये वनमाला मौक्तिकावलि रिति प्रथमानाः ।

उद्धरं दधति यन्मयि मोहात्लाघवं किमपि तल्लघु यातु ॥ २

पुत्रार्त्तिशान्तिक्षमया धिया या न्यस्तैकदा धूर्त्तैरनेन केन ।

प्रत्यग्रपुत्रार्त्तिकदर्थितेन साऽन्येन कञ्चात् परिनिष्ठिताऽद्य ॥ ३

अशक्तानां समुद्धर्त्तुं ध्रुवं ज्योतिः प्रमाद्यताम् ।

अस्तु मे शरणं वस्तु चिदानन्दमयं मूढत् ॥ ४

भट्टपत्नीनिवासस्य शिव ! श्रीशिवशर्मणः ।

करुणासवलिषोभे क्षतौ प्रीतिरिच्छास्तु ते ॥ ५

इति वाशिष्ठान्वयसम्भव श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्यकृताया-

मलङ्कारकौस्तुभमौक्तिकावल्या-सुतराहंभवसितम् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ शम् ।

परिशिष्टम् ।

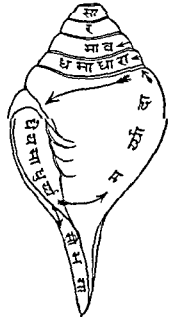

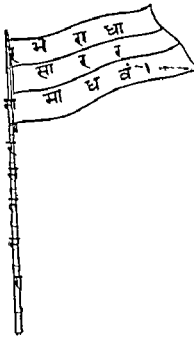
छत्रवन्धः ।

तदुयो सततो राधाकण्ठयोश्चित्तयुति ।
 इत्तापानां सुधासित्युधारा सां तु यतो दुद ॥
 (२०१ ४)

शङ्खवन्धः ।

धैर्यमात्रुर्व्योमर्ष्यादा राधा साधवसार सा ।
 सारमाऽवधमाधारा धैर्यमात्रुर्व्योमीमसा ॥
 (२०१ ५)

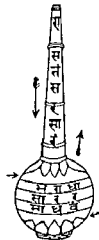

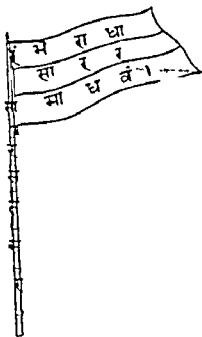
पताकाबन्धः ।

रास संसरसारणे राधा साऽर रमाधवम् ।
 बभमाररसाधाराभेऽर् साऽरसतसरा ॥
 (१७२ प)

गदाबन्धः ।

रास संसरसारणे राधा साऽर रमाधवम् ।
 बभमाररसाधाराभेऽर् साऽरसतसरा ॥
 (२०१ प)

पताकावन्धः ।

राम तं सरसारणे राधा साऽर रमाधरम् ॥

ब्रह्मद्वारकामार्गाराधितं सारसतमरा ॥

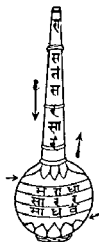
(२०९ ए)

गदावन्धः ।

राम तं सरसारणे राधा साऽर रमाधरम् ।

ब्रह्मद्वारकामार्गाराधितं सारसतमरा ॥

(२०९ ए)

आराध्यते सत्यप्रतिपत्तिमद्भि-

धर्मो यदायं भवने वने वा ।

श्रीमन्ति हित्वा भवनान्यतस्त्व

कस्मादरप्येषु मतिं करोषि ॥ ५ ॥

परप्रसादाजितभैक्षवृत्ति-

रगण्यमानः खलवज्जनेन ।

कुचेलभृद्वन्धुसुहृद्दिहीनो

वनान्तभूमावपनिद्रकायः ॥ ६ ॥

मूर्तं दरिद्रत्वमिवोपगुह्य

कथं नु शोकस्य वशं प्रयासि ।

इमामनस्था हि तवेक्षमाणा

द्विपोऽपि वाष्पापिहितेक्षणाः स्युः ॥ ७ ॥

तदेहि पित्र्यं भवनं तत्रेदं

श्रुतार्थसारं भवतापि नूनम् ।

संपादयेथा निर्वैसंस्त्रमत्र

धर्मं च सत्युत्रमनोरथं च ॥ ८ ॥

लोकप्रवादः खल्वपि चैप-
परकर्मकरस्यापि स्त्रे निपानसुखा गृहा ।

किं पुनः सुखसंप्राप्ताः समृद्धिज्वलितश्रियः ॥ ९ ॥

अथ बोधिसत्तवः प्रविशेऋषुखागृतरसपरिभाविनमतिस्तत्परमगृहदयः समुपलब्धविशेषो २०

गृहवनवासयोः कामोपभोगनिमग्नताया तृप्त इव भोजनकथायामसुखायमान उवाच-

इदं स्नेहोद्गतत्वात्ते काममल्पात्यय वचः ।

सुखसंज्ञां तु मा कार्षीः कदाचिद्गृहचारके ॥ १० ॥

गार्हस्थ्यं महदस्त्रास्थ्यं सधनस्याधनस्य वा ।

एकस्य रक्षणायासादितरस्यार्जनश्रमात् ॥ ११ ॥

यत्र नाम सुखं नैव सधनस्याधनस्य वा ।

तत्राभिरतिसमोहः पापस्यैव फलोदयः ॥ १२ ॥

यदपि चेष्टं गृहस्थेनापि शक्यमयमारोधयितुं धर्म इति काममेवमेतत् । अतिदुष्करं

तु मे प्रतिभाति धर्मप्रतिपक्षसत्त्वाधत्वाच्छ्रमत्वाद्गृहस्थाच्च गृहस्थं । पश्यतु भवान् ।